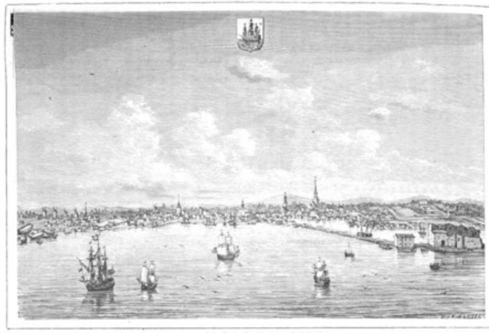
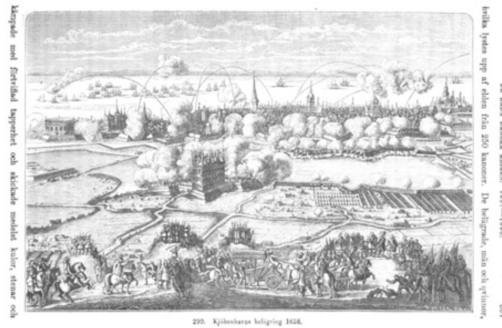

SVERIGES STORHETSTID,

FRÅN ÅR 1611 TILL ÅR 1718.

AF **MARTIN VEIBULL, MAGNUS HÖJER M. FL.** --------- MED 485 TRÄSNITT.

STOCKHOLM, HJALMAR LINNSTRÖMS FÖRLAG. 1881.

STOCKHOLM, IVAR HÆGGSTRÖMS BOKTRYCKERI. 1881.

Denna del af Sveriges historia är hufvudsakligen författad af professor Martin Veibull (s. 1—256, Inledning samt Gustaf II Adolf) och lektor Magnus Höjer (s. 361—640, Karl X, Karl XI och Karl XII samt odlingsöfversigten med undantag af nedan nämnda stycken).

För öfrigt har docenten Ernst Carlson författat en afdelning (s. 257—360, Kristina) och bidrag lemnats af amanuensen C. Eichhorn (s. 609—615, vetenskap och skaldekonst) och amanuensen G. Göthe (s. 616—638, bildande konst).

Förord till den elektroniska utgåvan

Verket, som utgör del 4 av serien *Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar*, tillhör Oxford University. Det har scannats av Google Books och anpassades och OCR-tolkades för Projekt Runeberg i juni 2015 av Bert H.

Tills vidare saknas sidorna 288-295.

I del 6 finns på s. 261-469 ett <a href="/stsh6/0269.html" omfattande register till verkets alla delar.

Använda källor till fjerde delen af Sveriges historia.

Gustaf II Adolfs historia. Af Martin Veibull.

Handlingar och äldre bearbetningar.

Handlingar rörande Skandinaviens historia. D. 1—40 (1816-1860).

Btisrnman, A. A. von, Alla riksdagars och mötens beslöt. 1, 2 (1728 o. f.).

DeUcardiska archivet, eller handlingar ar grefl. dols-gardiska bibliotheket p& Löberöd. Utg. af P. Viesel-gren. D. 11 (1839).

Gustaf II Adolf, Konnng Gustaf II Adolfs skrifter [utg. af C. G. Styffe] (1861).

Gustaf II Adolf, SchrifUtöcke von Gustaf Adolf someist an evangelische försten Deutschlands, gesam-uelt ond heraasgegeben ron Gustav Droysen (1877). %

Svenska riksrådets protokoll utg. genom N. A. Kullberg. I. 1621—1629 (1878).

Arkiv till upplysning om svenska krigens och krigs-inrättningaruea historia. [Utg. af R. M. Klinckow-ström och J. Mankeil]. I—III (1854—61).

Kong Christian den fjerdes egenhændige breve, befalinger og Atatsskrivelser til rigsrådet, udg. af C. Molbcch. I (1848).

Chemnits, B. Ph. von, Koniglichen schwedischen in Teutschland gefQrten kriegs erster theil (1648).

Widekindi, J., Gustaff Adolphs, den andres och stores historia och lefvernes beskriluing. I (1691).

Yngre bearbetningar af källorna.

Hsllenberg, J., Svea rikes historia under konung Gustaf Adolph den stores regering. 1—5 (1790—96). Geijer, K. G., Svenska folkets historia. 1). 3 (1874).

C r o n h o 1 m, A., Sveriges historia under G ustaf II Adolphs regering. I—VI, 2 (1857—72).

Dreysen, G., Gustaf Adolf. 1, 2 (1869 o. f.).

Anrep, G., Svenska adelns åttartaflor. 1—4(1858—64). BiograAskt lexikon öfver namukunnige svenske indo. B. 1—23 (1843-57).

Skrifter af Balow, Clausovitz. G. ocb J. G. Droysen, Prcdericia. Fryxell, Forster. Gardiner, Geijer, Gindely, Gregorovius, Grosstnann, Hammarstrand, Hausser, Hei-sing, Helbig, Herrmann, Hess, Heyne, Hurter. Jahn, Klopp, Koskinen, Mailåth, Mankeli, Opel, Ranke, Rau-mer. Richter. Rdckert, Soden, Starb&ck, Svedelius, Stenzol, Solti, Thierseb, Uetrialov, Weber, Villermont, Wittich, Zinkeisen.

Aknd. alhandlingar af Arnberg, Hedenius, Kerfstedt,

Mecbelin, Odhner, Rogherg, Sehvbergeon, Vult vou Steyern, Tham och flere.

Drottning Kristinas historia. Af Ernst Carlson.

Handlingar, samtida anteckningar och memoarer.

Handlingar rörande Skandinaviens historia. D. 20 o. f. (1835 o. f.).

Stiernman, A. A. von, Alla riksdagars och mötens beslut. 2 (1729).

Bégociauons aecrétes tonchant la paix de Mun ster et aOsnabrug. I—IV (La Hayo 1725—26).

Ckemnitx, B. Ph. von, Geschichte des schwedischen feldzugs in Dentscbland. 1, 2 (1855 o. f.).

Arekenbolt s, J., Mémoires concernant Christine, roine de 8aéde. 1—IV (Amsterdam A Leipzig 1751—60).

Linage de Vaneiennes, P., Mémoires de ce qui ».'est passé en Suéde et anx provinces voisines, depui* 1645 jusqn'en 1655, tiréz des dépéches de Mr. C han ut. 1—111 (Paria 1075).

Whitelocke. B.. Dagbok öivor des ambassade til Sve-rigo 1653 och 1654; öfvors. (Ups. 1777).

Ox en stjern a, A., Bref . . . till grefve Johan Oxenstierna (Sthra 1810).

Brahe, P., Tiinkebok (1806).

Pufendorf, Samuel vou, Commentariorum de rebus suecicis libri XXVI ah expeditiooe Gustavi Adolphi regis in Gertnaniam, ad abaicatiouem usque Christin» (1686).

Delagardiska archivet, eller handlingar ur grefl. dela-gardiska bibliotheket på Löberod. Utg. af P. Viesel-gren. D. 6 -8, 11 (1835 o. f.).

Fryxell. A., Handlingar rörande Sveriges historia. D» 1—4 (1836—43).

Senare bearbetningar af källorna.

Geijer, £. G., 8venska folkets historia. D. 3 (1874).

Odknsr, C. T., Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare (18G5).

Odhner, C. T., Sveriges deltagande i westfaliska fredskongressen. (Vitterhets-, historie- och sutiqvitets-sksdemieas handlingar. D. 27, J876).

Orenbolm, A., Trettioåriga kriget. I, 1 (1870).

Cronbolm, A., M. G. de la Gaidie och Adler Salvius i Btogr.*Lex,, suppl.

Mankell, J., Berättelser om svenska krigshistoriens märkvärdigaste fältslag (1857 o. f.).

Mankell, J., Uppgifter rörande svenska krigsmagtens styrka, saiamaueättuing och fördelning (1865).

Fryxell, A., Berättelser ur svenska historien. D. 7—10 (1864 o. fA

R ö h s, C. F.. Geachichte von Schweden. 1—5 (1803—13).

Patter, J. S., Geist des wcstpbälichcn friedens (Göttingen 1795).Karl X Gustafs, Karl XI:s och Karl XII:s historla. Af Magnus Höjer.

Handlingar och äldre bearbetningar af källorna.

Handlingar rorande Skandinaviens historia. D. 1—40 fl Rift—AG)

Historiska handlingar. D. 1—10 (1861—70).

8tiernman, A. A. von, Alla riksdagars oeh mOtens beslut. D. 2, 3 (1729—33).

8tiernman, A. A. von, Samling utaf kongl. bref ... angående Sveriges rikes commerce, politie och ekono-mie . . . ifrån år 1323. D. 1—6 (1747—1775).

Delagardiska archivet» Utg. af P. Vieselgren. D. 1—20 (1831—43).

Handlingar nr v. brinkman'ska archivet på Trolle-Ljnogbj. D. 1, 2 (1859, 65).

Loenbom, Samuel, Handlingar til kon. Carl XI:a historia. D. I—XV (1763—74).

Loenbom, Samuel, Ilistoriska mflrkvärdigheter. D. 1—4 (1767 o. f.).

Fryxell, Anders, Handlingar rörande Sveriges historia. D. 1—4 (1836—43).

Sveriges ridderskaps ock adels riksdagsprotokoll. D. 5, h. 2 (1875).

Geijer, E. G., Acta et litter» ad historiam suecanam (1817—26).

Fan t, E. M., Handlingar til oplysning af svenska historien. 1—4 (1789—1802).

Floderus, Gustaf, Handlingar horande till konnng Carl XIl:s historia. D. 1—4 (1819—26).

[Vallmark, P.], Carl XII:s brefvexling (1832).

Geffroy, M. A., Lettres inédites du roi Charles XII (Paris 1853).

Enväldets skadeligs påfølgder och aggets bitra frugter, tydeligen afskildrade uti then berättelse, som . . . grefve Ad. Ludv. Leyonhufvud, uti thes fångenskap i Ryssland sammanfattat (1757).

Horn, Gustaf, Arvid Bernhard Horn (1852).

Pufendorf, Samuel von, 8ieben bacher von denen thsten Carl Gustavs konigs in Schweden (1697).

Nordberg, Georg, Leben Carl des swolften. D. 1—3 (1745—51).

Adlerfeld, Gustaf von, Leben Carls des swolften. 1—3 (1740—42).

Loenbom. Samuel, Magnus Stenbocks lefverne. D. 1—4 (1757 o. f.).

Yngre bearbetningar af källorna.

Carlson, F. F., Sveriges historia under kon un gar ne af pfalsiska huset. D. 1—5 (1855 o. f.).

Fryxell, Anders, Berättelser ur svenska historien. D. 11—29 (1843 o. f). '

S tar bäck, C. G.. Berättelser ur svenska historien, fortsatta af P. O. Bäckström. D. 14—17 (1876 o. f.).

Geijer, E. G., Teckning af Sveriges tillstånd .. . från Carl XIl:s dod till konung Gustaf 111:' anträde till regeringen. (I Svenska akademiens handlingar. 0.18).

Malmström, C. G., Sveriges politisk* historia från k. Carl Xll:s dod till statshvälfmngen 1772. D. 1 (1855).

Odhner, C. T., Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare (1865).

Tbam, Vilhelm, Bidrag till svenska riksdagarnas och regeringsformernas historia. B. 1, 2 (1845 o. f.).

Svedelius, V. E., Om reductionen af k rono- och adelige gods under k. Carl X Gustafs och k. Carl Xl:s regenng (1849 o. f.).

Carlson, P. F., Om fredsunderhandlingarna åren 1709 —1718 (1857).

Carlson, F. F.. Om Sveriges inflytande på konungavalet i Polen 1704. (1 Ups. univ. årsskrift, 1861).

Beskow, Bernhard von, Karl den tolfte i Alt-Ran-stadt. (I Svenska akademiens handlingar. D. 40).

Tengberg, Niklas, Om frihetstiden. Några anmärkningar (1867).

Mankel 1, Julius, Berättelse om svenska krigshistoriens märkvärdigaste f&ltslag (1857 o. f.).

Mankell, Julius, Uppgifter rörande svenska krigsmagtens styrka, sammansättning och fOrdelning (1865).

Liske, Xaver, öfversigt af den polska literaturen med särskildt afseende på den svenska historien. (1 Historiskt bibliotek, utg. af Csrl Sillverstolpe. 1.1875 o. f.).

Veibu 11, M. J. J., Sveriges forbund med Frankrike 1672. (1 Lunds univ. årsskrift, 1864).

Hojor, Magnus. Sveriges yttre politik under åren 1676—1680. (1 Ups. univ. årsskrift. 1876).

Vah ren berg, C. F. J., Bidrag till historien om Sveriges yttre politiska forhållanden från Carl XI:s död till Ireden i Trawenthal. Akad. afh. (1865).

Granlund, V.. Svenska afrikanska kompaniets historia* (I Historiskt bibliotek, utg. af Carl Silfverstolpe, 1879, h. 2).

Sjögren, Otto, Johann Reinhold Patkul. (I Historiskt bibliotek, utg. af C. Silfverstolpe. 1880, h. 2).

Carlson, Ernst. Sverige oeh Preussen 1701—1709. (1 Historiskt bibliotek, utg. af Carl Silfverstolpe, 1880, h. 1).

Sarsuw, Christian von, Die feldsage Karl’s XII (Leipzig 1881).

Droysen, J. G.. Der staat des grossen knrfOrsten. B:de 2. 3 (1864 o. f.).

Hermann, Ernst, Geschichte des russieohen s tastes. B. 4 (1849).

Noorden. C. von, Europäische geschichte im acht-sehnten jahrhundert. B. 2 (1873).

S tj er n s t ed t, A. V., Beskrifning ofrer svenska kopparmynt och polletter. 1, 2 (1871, 72).

Dessutom skrifter af Arnberg, Bergman, R. V., Beskow, Björlio, Carlson, Ernst, Frysell, Fvhrvall, Geijer, B. G., Geger, Knut. Hojer, M., älankell, Nordin, G. G., Odhner, Palmblad, Runbom, Sjögren, StyflTe, Stjernstedt, A. V., Svedelius, Säve, Vah renberg, Veibu 11 m. fl.; dessa skrifter törekomma dels såsom skademiska afhandlinger, dels såsom uppsatser införda i Svenska akademiens handlingar, Vitterhets-, historie- och an tiq v i teteakademiens handlingar, Nordisk tidskrift, Historiskt bibliotek, Skandis o. s. v.

Enligt fbrläggarens uppdrag äro kapitlen om literstur oeh bildande konst författade, det förra af amanuensen C. Eiohhorn, det senare af dr Georg Gothe. Urvalet och anordningen af afbildningerne har förläggaren ombesörjt.

R&ttelser till Qerde delen.

8. 11, r. 20, Wierland, Jerwcn (ej Virlaud, Jerven); — s. 52, r. 8, 27 (qj 17) febr.; — s. 82, r. 41, Gams-rarins (ej Cammerarius); — s. 94, r. 35, Finspong (ej Finspång); — s. 114, r. 8, Abo (cj Abo); — a. 186, r. 1, »a-porogiska (hellre än seporogiska). Karl X Gustafs, Karl XI:s och Karl XII:s historla. Af Magnus Höjer.

Handlingar och äldre bearbetningar af källorna.

Handlingar rorande Skandinaviens historia. D. 1—40 fl Rift—AG)

Historiska handlingar. D. 1—10 (1861—70).

8tiernman, A. A. von, Alla riksdagars oeh mOtens beslut. D. 2, 3 (1729—33).

8tiernman, A. A. von, Samling utaf kongl. bref ... angående Sveriges rikes commerce, politie och ekono-mie . . . ifrån år 1323. D. 1—6 (1747—1775).

Delagardiska archivet» Utg. af P. Vieselgren. D. 1—20 (1831—43).

Handlingar nr v. brinkman’ska archivet på Trolle-Ljnogbj. D. 1, 2 (1859, 65).

Loenbom, Samuel, Handlingar til kon. Carl XI:a historia. D. I—XV (1763—74).

Loenbom, Samuel, Ilistoriska mflrkvärdigheter. D. 1—4 (1767 o. f.).

Fryxell, Anders, Handlingar rörande Sveriges historia. D. 1—4 (1836—43).

Sveriges ridderskaps ock adels riksdagsprotokoll. D. 5, h. 2 (1875).

Geijer, E. G., Acta et litter» ad historiam suecanam (1817—26).

Fan t, E. M., Handlingar til oplysning af svenska historien. 1—4 (1789—1802).

Floderus, Gustaf, Handlingar horande till konnng Carl XIl:s historia. D. 1—4 (1819—26).

[Vallmark, P.], Carl XII:s brefvexling (1832).

Geffroy, M. A., Lettres inédites du roi Charles XII (Paris 1853).

Enväldets skadeligs påfølgder och aggets bitra frugter, tydeligen afskildrade uti then berättelse, som . . . grefve Ad. Ludv. Leyonhufvud, uti thes fångenskap i Ryssland sammanfattat (1757).

Horn, Gustaf, Arvid Bernhard Horn (1852).

Pufendorf, Samuel von, 8ieben bacher von denen thsten Carl Gustavs konigs in Schweden (1697).

Nordberg, Georg, Leben Carl des swolften. D. 1—3 (1745—51).

Adlerfeld, Gustaf von, Leben Carls des swolften. 1—3 (1740—42).

Loenbom. Samuel, Magnus Stenbocks lefverne. D. 1—4 (1757 o. f.).

Yngre bearbetningar af källorna.

Carlson, F. F., Sveriges historia under kon un gar ne af pfalsiska huset. D. 1—5 (1855 o. f.).

Fryxell, Anders, Berättelser ur svenska historien. D. 11—29 (1843 o. f). '

S tar bäck, C. G.. Berättelser ur svenska historien, fortsatta af P. O. Bäckström. D. 14—17 (1876 o. f.).

Geijer, E. G., Teckning af Sveriges tillstånd .. . från Carl XIl:s dod till konung Gustaf 111:' anträde till regeringen. (I Svenska akademiens handlingar. 0.18).

Malmström, C. G., Sveriges politisk* historia från k. Carl Xll:s dod till statshvälfmngen 1772. D. 1 (1855).

Odhner, C. T., Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare (1865).

Tbam, Vilhelm, Bidrag till svenska riksdagarnas och regeringsformernas historia. B. 1, 2 (1845 o. f.).

Svedelius, V. E., Om reductionen af k rono- och adelige gods under k. Carl X Gustafs och k. Carl Xl:s regenng (1849 o. f.).

Carlson, P. F., Om fredsunderhandlingarna åren 1709 —1718 (1857).

Carlson, F. F.. Om Sveriges inflytande på konungavalet i Polen 1704. (1 Ups. univ. årsskrift, 1861).

Beskow, Bernhard von, Karl den tolfte i Alt-Ran-stadt. (I Svenska akademiens handlingar. D. 40).

Tengberg, Niklas, Om frihetstiden. Några anmärkningar (1867).

Mankel 1, Julius, Berättelse om svenska krigshistoriens märkvärdigaste f&ltslag (1857 o. f.).

Mankell, Julius, Uppgifter rörande svenska krigsmagtens styrka, sammansättning och fOrdelning (1865).

Liske, Xaver, öfversigt af den polska literaturen med särskildt afseende på den svenska historien. (1 Historiskt bibliotek, utg. af Csrl Sillverstolpe. 1.1875 o. f.).

Veibu 11, M. J. J., Sveriges forbund med Frankrike 1672. (1 Lunds univ. årsskrift, 1864).

Hojor, Magnus. Sveriges yttre politik under åren 1676—1680. (1 Ups. univ. årsskrift. 1876).

Vah ren berg, C. F. J., Bidrag till historien om Sveriges yttre politiska forhållanden från Carl XI:s död till Ireden i Trawenthal. Akad. afh. (1865).

Granlund, V.. Svenska afrikanska kompaniets historia* (I Historiskt bibliotek, utg. af Carl Silfverstolpe, 1879, h. 2).

Sjögren, Otto, Johann Reinhold Patkul. (I Historiskt bibliotek, utg. af C. Silfverstolpe. 1880, h. 2).

Carlson, Ernst. Sverige oeh Preussen 1701—1709. (1 Historiskt bibliotek, utg. af Carl Silfverstolpe, 1880, h. 1).

Sarsuw, Christian von, Die feldsage Karl's XII (Leipzig 1881).

Droysen, J. G.. Der staat des grossen knrfOrsten. B:de 2. 3 (1864 o. f.).

Hermann, Ernst, Geschichte des russieohen s tastes. B. 4 (1849).

Noorden. C. von, Europäische geschichte im acht-sehnten jahrhundert. B. 2 (1873).

S tj er n s t ed t, A. V., Beskrifning ofrer svenska kopparmynt och polletter. 1, 2 (1871, 72).

Dessutom skrifter af Arnberg, Bergman, R. V., Beskow, Björlio, Carlson, Ernst, Frysell, Fvhrvall, Geijer, B. G., Geger, Knut. Hojer, M., älankell, Nordin, G. G., Odhner, Palmblad, Runbom, Sjögren, StyflTe, Stjernstedt, A. V., Svedelius, Säve, Vah renberg, Veibu 11 m. fl.; dessa skrifter törekomma dels såsom skademiska afhandlinger, dels såsom uppsatser införda i Svenska akademiens handlingar, Vitterhets-, historie- och an tiq v i teteakademiens handlingar, Nordisk tidskrift, Historiskt bibliotek, Skandis o. s. v.

Enligt fbrläggarens uppdrag äro kapitlen om literstur oeh bildande konst författade, det förra af amanuensen C.

Eiohhorn, det senare af dr Georg Gothe. Urvalet och anordningen af afbildningerne har förläggaren ombesörjt.

R&ttelser till Qerde delen.

8. 11, r. 20, Wierland, Jerwcn (ej Virlaud, Jerven); — s. 52, r. 8, 27 (qj 17) febr.; — s. 82, r. 41, Gams-rarins (ej Cammerarius); — s. 94, r. 35, Finspong (ej Finspång); — s. 114, r. 8, Abo (cj Abo); — a. 186, r. 1, »a-porogiska (hellre än seporogiska). SVERIGES STORHETSTID.

1611-1718.

Inledning.

Det svenska samhället var danadt på nytt. Under de menniskoåldrar, som förflutit sedan den katolska kyrkans fall, hade reformationen här hun-nit lägga i dagen sina verkningar, ej blott på det religiösa, utan äfven på andra områden. Med medeltidskyrkan var här äfven den medeltida staten fallen, och hela det nationela lifvet hade begynt att genomträngas och omskapas af protestantismens och den nya tidens verldsåskådning. Det var en pånyttfödelse, en nydaning af på sam-ma gång religiös, politisk och nationel karakter. Man kunde tala om en ny kyrka, en ny stat, ett nytt folk. Det var ett nytt Sverige.

Denna sin inneboende kraft att omskapa hela samhällslifvet har protestantismen utvecklat i Sverige förr än i andra länder, och häri är ytterst att söka grunden till den öfverlägsenhet, med hvilken värt hittills så obemärkta och i förhållande till det vesfcra och södra Europas mäktiga stater så ringa fosterland förmått att, under det tidhvarf som nu vidtager, träda fram och taga plats på den verldshistoriska skådeplatsen. Annorstädes hade då ännu reformationen mera ytligt berört statslifvets område. I Tyskland hade dess verkningar, ur politisk synpunkt sedda, mest inskränkt sig till en rubbning i den gamla riksförfattningeu genom utvidgandet af den enskilda furstebesittningen och furstemakten; hvarken i det monarkiska England eller i de republikanska Nederländerna ledde den omedelbart till omfattande samhällsomskapnin-gar, om ock sådana derigeuom grundlades; i Danmark-Norge hade, ur politisk synpunkt, det hierarkiska väldets fall endast fort till det verldsliga stormans-väldets ytterligare stegring. I Sverige deremot kom icke allenast den gamla kyrkans sparda skatt statssamfundet i dess helhet till godo, utan samhällsförfattningens sjelfva grundförhållanden ändrades. När inom det öfriga Skandinavien den medeltida unionsstateu med alla sina brister fortlefde och allt jemt skred framåt till forderfvets rand med valriket till skylt för adelsrepubliken, fans det

8Hriges historia. IV. 1redan i Sverige en ärftlig tron, der konungen, som i sin hand samlat alla samhällets krafter, i sin person framstälde statsenheten, medan den forna oroliga aristpkratien förvandlats från läntagande medregent till en konungens och statens tjenare. Hand i hand med protestantisk kyrka hade sålunda här allt ifrån Gustaf I:s dagar den moderna staten begynt att utveckla sina grunddrag i bjert motsats till den politiska förvirring och oreda som herskat under medeltiden, och samhället kände den fördubblade kraft, som utgår från hvarje stor, det hela omfattande omskapniug. Beggedera, den nya staten och den nya kyrkan, hade också segrande framgått ur de eldprof de haft att bestå. Begge hade varit hotade under Sigismund genom föreningen med Polens katolska adelsstat, begge hade räddats genom den stora protestantiska och nationela rörelse, som under Karl IX:s ledning fördes till seger och genom honom blef utgångspunkten för hela den följande utvecklingen.

Den dag var nu kommen, då frukterna af hvad här i stillhet förberedts skulle skördas icke blott för Sveriges egen utveckling, utan för Europa: Sveriges verldsdag var kommen.

Det romaniska Europa hade öppnat den nya tiden med tvenne stora kulturbragder: det hade i Italien uppkallat den klassiska fornåldern till nytt lif, och det hade från Portugal och Spanien vidgat området för historien genom upptäckten af nya verldar. Det germaniska Europas gärd åt den nya tiden, dess andel i de europeiska folkens samarbete för den moderna kulturen var den andliga pånyttfödelse, hvilken, utgången från det religiösa området, betecknats med reformationens namn. Från Tyskland, den germaniska stammens hufvudland, utgick denna rörelse som sprängde de band, i hvilka den romerska hierarkien fjettrat vesterlaudet; härifrån gjorde den under ett århundrade, uppfyldt af strider, sin rund kring veriden. I kejsar Karl V:s och de tyska riksfurstarnes strid, i Nederländernas och Spaniens, i de franska hugenotternes och den katolska ligans ser man de första våldsamma

utbrotten af den väldiga kamp som den öfver allt framkallade. Den gamla kyrkan, hvilken i böljan öfver allt vikit tillbaka, hade från midten af det sextonde seklet åter samlat sina krafter och snart från försvar öfvergått till angrepp. Hon stod nu i det sjuttonde århundradets början, ensam bjudande öfver det södra Europa och med det habsburgska huset, verldens mäktigaste dynasti, till vapensven, fullrustad till kamp, icke längre för sin tillvaro, utan för att återvinna hvad hon förlorat i norden och vestern. Då sammandrog sig striden åter till det land hvarifrån den utgått; der skulle den afgörande kampen sti mellan de makter som söndrade tiden, der skulle det afgöras, om den rörelse, vid hvilken från dess första framträdande det verldshistoriska framåtskridandet varit tast, skulle för framtiden ega bestånd. Denna kamp träffade Tyskland inom sig splittradt och vanmäktigt: det var ej i stånd att sjelft värna det största af sina verk. England kunde ej räcka en hjelpande hand: det stod just vid ingången till de inre strider, som under ett halft århundrade skulle fylla dess historia. Då kom ordningen till den andra af den germaniska stammens grenar, den skandinaviska, att träda inom skrankorna för engemensam sak. Danmark-Norge under Kristian IV: s ledning rycktes forst med i stridens hvirfvel. Det syntes tvekande ocli motvilligt; landet, länge häm-madt i sin utveckling, utan tillräckliga krafter, ledaren utan fältherre- och statsmannagåfvor i full jembredd med uppgiftens storhet. Sverige återstod. Det var starkt genom sin inre utveckling, härdadt och forberedt genom en rad af strider på andra sidan Östersjön, hvilka satt den svenska statens gränser vid Ladoga och Dtina och nyss för en tid lagt under dess välde Weichselus mynningar. En af verldshistoriens ädlaste och störste män, Gustaf II Adolf, förde dess svärd och ledde dess statskonst. Der hans bana slutade, stodo andra män redo att taga vid. Så föll det på Sveriges lott att fullborda den germaniska stammens gärd åt verldsutvecklingen: i försynens hand blef det ringa folket från den yttersta norden och dess store konung det medel, hvarigenom Tyskland såg sin store reformators ord besannadt:

Ist’s mcnschenwerk, wird’a untergehn,

ist’s Gottes werk, so wird’s bestehn.

Dermed, med konung Gustaf II Adolfs uppträdande, begynner ett nytt tidhvarf i Sveriges historia. Det sträcker sig genom ett århundrade, under hvilket vårt fosterland i följd af den stora ställning, som det vunnit genom deltagandet i Europas strider, spelar en stormakts rol inom verldsdelen, innan ännu ett stormakternas system hunnit utveckla sig. Det är en tid, uppfyld af lysande bragder i det yttre och ett rikt, fast stormigt inre lif, med lyckans glans och motgångens dunkel i bjert blandning, en tid, vare sig i framgångens dagar eller under motgångarna, tecknad med storhetens märke: det svenska folkets verldshistoriska tid, dess storhetstid.

Geografisk öfversigt.

OmfångnfÖrliållanden. — Befolkning. — Förvärfvet tf naturlig och nationel grins inom halfön: Jtatland, Gotland, Bohuslän, de skinska landskapen. — Eröfringarna på andra sidan Östersjön: Keksholms Ub, Ingermanland, Estland, Livland, Pommern, Bremen, Wisrnar. — Öfriga utländska besittningar. — Landets iadelning. — Kungliga nnderh&llsländer. — Grefskap ocli friherreskap. — Nyanlagda städer.

Sverige på höjden af sin makt under storhetstiden omfattade en ungefär dubbelt sa stor landvidd som våra dagars Sverige. Dess område utgjorde nära 16 800 geografiska qvadratmil eller en större landmassa, än den spanska monarkien omfattat i Europa under Carlos I:s (Karl V:s) eller Felipe II:s spira. Det var nära 7 000 qvadratmil större än det nu varande tyska kejsarriket; det var mera än tre gånger större än det nu varande Italien. Tänker man sig emellertid de länder i norra Europa, hvilka den skandinaviska stammen bebor, förenade till ett helt, Danmark och Island-Färöarna tillsammans med Sverige och Norge, sammanfaller det samlade Skandinaviens område ungefärligen med Sveriges under de?s storhetstid. gemensam sak. Danmark-Norge under Kristian IV: s ledning rycktes forst med i stridens hvirfvel. Det syntes tvekande ocli motvilligt; landet, länge häm-madt i sin utveckling, utan tillräckliga krafter, ledaren utan fältherre- och statsmannagåfvor i full jembredd med uppgiftens storhet. Sverige återstod. Det var starkt genom sin inre utveckling, härdadt och forberedt genom en rad af strider på andra sidan Östersjön, hvilka satt den svenska statens gränser vid Ladoga och Dtina och nyss för en tid lagt under dess välde Weichselus mynningar. En af verldshistoriens ädlaste och störste män, Gustaf II Adolf, förde dess svärd och ledde dess statskonst. Der hans bana slutade, stodo andra män redo att taga vid. Så föll det på

Sveriges lott att fullborda den germaniska stammens gärd åt verldsutvecklingen: i försynens hand blef det ringa folket från den yttersta norden och dess store konung det medel, hvarigenom Tyskland såg sin store reformators ord besannadt:

Ist’s mcnschenwerk, wird’a untergehn,

ist’s Gottes werk, so wird’s bestehn.

Dermed, med konung Gustaf II Adolfs uppträdande, begynner ett nytt tidhvarf i Sveriges historia. Det sträcker sig genom ett århundrade, under hvilket vårt fosterland i följd af den stora ställning, som det vunnit genom deltagandet i Europas strider, spelar en stormakts rol inom verldsdelen, innan ännu ett stormakternas system hunnit utveckla sig. Det är en tid, uppfyld af lysande bragder i det yttre och ett rikt, fast stormigt inre lif, med lyckans glans och motgångens dunkel i bjert blandning, en tid, vare sig i framgångens dagar eller under motgångarna, tecknad med storhetens märke: det svenska folkets verldshistoriska tid, dess storhetstid.

Geografisk öfversigt.

OmfångnfÖrliållanden. — Befolkning. — Förvärfvet tf naturlig och nationel grins inom halfön: Jtatland, Gotland, Bohuslän, de skinska landskapen. — Eröfringarna på andra sidan Östersjön: Keksholms Ub, Ingermanland, Estland, Livland, Pommern, Bremen, Wisrnar. — Öfriga utländska besittningar. — Landets iadelning. — Kungliga nnderh&llsländer. — Grefskap ocli friherreskap. — Nyanlagda städer.

Sverige på höjden af sin makt under storhetstiden omfattade en ungefär dubbelt sa stor landvidd som våra dagars Sverige. Dess område utgjorde nära 16 800 geografiska qvadratmil eller en större landmassa, än den spanska monarkien omfattat i Europa under Carlos I:s (Karl V:s) eller Felipe II:s spira. Det var nära 7 000 qvadratmil större än det nu varande tyska kejsarriket; det var mera än tre gånger större än det nu varande Italien. Tänker man sig emellertid de länder i norra Europa, hvilka den skandinaviska stammen bebor, förenade till ett helt, Danmark och Island-Färöarna tillsammans med Sverige och Norge, sammanfaller det samlade Skandinaviens område ungefärligen med Sveriges under de?s storhetstid.Men storhetstidens Sverige var mera ett geografiskt begrepp än en stat inom naturliga och nationela gränser. I våra dagar har landet sin gräns i Östersjön; under sextonhundratalet var Östersjön snarare att betrakta som föreningsbandet mellan monarkiens skilda delar. Alla dess vikar, Bottnen, Finska och Rigavikarna, sköljde Svenska kuster. Alla dess öar, utom den danska ögruppen, tillhörde Sverige. Alla desn stora floder, utom Njenien och Weichsel, hade svenska mynningar. Sverige hade då en helt annan vattengrans än Östersjön; den stod i Ladoga, Europas största insjö, hvars stränder till två tredjedelar lågo inom svenskt område, i Pejpus, hvars haifva strand var svensk, och mot söder i Duna. För öfrigt hade riket mot Ryssland och mot sina grannmakter i Tyskland en godtyckligt dragen landgräns om flere hundra mil. — För det nu varande Sverige är längdsträckningen karakteristisk, ty landet sträcker sig långt och smalt genom ej mindre än 13 breddgrader; på sextonhundratalet var monarkiens sträckning i bredden ännu större, genom ej mindre än 20 längdgrader. Det kom sig deraf, att Östersjön till sin nordliga och största hälft låg som en insjö inom Sveriges gränser. Stockholm, hufvudstaden, låg ungefär i midten af monarkien, men dess andra stad var Riga vid Diina, och de svenska statsmännen brunno af begär att som den tredje få räkna Bremen vid Weser.

Och ännu mindre än naturliga gränser hadc storhetstidens Sverige nationela. Inom halföns mellersta del, i det egeutliga Sverige, bodde eu ursprunglig kärna af rent svensk befolkning, medeltidens svenska folk, som lösbrutit sig ur den skandinaviska unionen cch som nu i vester och söder genom vapen och odling med sig förenade andra skandinaviska befolkningar, medan det i norr från den smala strandremsan uppåt elfdalarna allt jenit bröt ny bygd i Norrland, undanträngande Lapplands nomader. Intill 1345 kunde det egentliga Sveriges folkmängd ej skattas högre än till 000 000; efter inforlifvandet af de danska cch norska landskapen i söder och vester 1660 steg den skandinaviska befolkningen inom Sveriges granser på halfon till omkring 1 200000, det vill säga dock ej mera än hälften af hela monarkiens befolkning, som under tidhvarfvets senare skede, efter eröfringarnas slut, uppskattades till omkring 21 /2 millioner. Storhetstidens Sverige i sin helhet hade sålunda inom sina vidsträckta gränser endast hälften af det nu varande Sveriges befolkning, spridd öfver en så ofantlig yta, att qvadratmilen i medeltal endast räknade 140 till 150 inbyggare, hvarvid dock ej far förgätas, att t. ex. Englands samtida

befolkning ej uppsteg högre än till 5 millioner och Norges till blott 450000. — Den andra hälften af Sveriges befolkning, af icke-skandinaviskt ursprung, omfattade en samling olika nationaliteter, bland hvilka de af finsk stam, egentliga finnar, ester, ingrer, liver och lappar, tillsammans utgjorde den talrikaste delen, och tyskarne i östersjöprovinserna och de genom westfaliska freden vunna landskapen den inflytelserikaste; letterne i södra Livlaud bildade en tredje grupp. Långt ifrån att ega nationela gränser hade Sverige de farligaste af alla etnografiska råmärken, ty dess vapen hade skilt delar af samma folk, bakom hvilka stodo mäktiga grannar. Så i-de tyska land-skapen, så i Livlaud, der gränsen till Polen skar letternes land i tvenne lika stora delar, och så äfven i Ingermanland, der talrika ryssar bodde inom det svenska landamäret.

Hvad som i våra dagar är att anse som Sveriges största styrka och bästa värn, den nationela enheten och den naturliga gränsen, utgjorde alltså midt under storheten dess största brist och svaghet. Det fans ingen annan enhet än statens, och denna var grundad med vapen.

Men under detta tidhvarf vann dock det egentliga Sverige för sig sjelft just denna naturliga gräns och denna nationela enhet. Detta är för Sverige och Skandinavien den svenska storhetstidens varaktigaste resultat. När eröfrin-garna på andra sidan Östersjön försvunno, stod bakom det sönderfallande stora omhöljet det nationela Sverige färdigt inom sina naturliga gränser.

I Norrland vans denna naturliga gräns, då genom brömsebrofreden 1645 till Sverige afträddes Jemtland och Herjedalen, samt utan särskild af-trädelse Sä malandet — socknarna Särna och Idre mellan Herjedalen och Dalarna — inforlifvades med riket. Kölens fjällrygg var dermed utåt hela sin längd landgräns mellan Norge och Sverige. De norrländska elfvama flöto helt och hållet inom svenskt landamäre, och Ångermanland, Medelpad och Helsingland, hittills kustland till Norge, hade nu sina gränser betäckta. Det var en varsel, om hvad som snart efter skulle genomföras i söder och vester. Gränsens trygghet var dock ännu den enda styrka dessa landskap tillförde riket. De utgjorde ett vildt jagtland och betesland; sparsamt syntes bland fjällen en rödja på skogen. Naturen var i dessa bygder menniskan ännu öfvermäktig liksom i det öfriga Norrland, som vid denna tid på två tredjedelar af hela det egentliga Sveriges område endast räknade 50 000 till <50 000 inbyggare. I kyrkligt hänseende hade Jemtland förut hört till Upsala erkestift, Herjedalen till Trondhjems, Särnalandet till Hamars stift. De förra förenades under det nybildade Hernösands stift, Särnalandet följde Dalarna. Ingen stad fans eller anlades här under tidskiftet. På en ö i Storsjön låg Frösö skans, som betraktades som gränsfäste mot Norge.

Genom samma fred i Brömsebro återförenades efter nära tre århundra-

/

dens skilsmässa med sitt äldsta moderland ön Gotland. Den återvände som danskt land. Erinringen om gammal samhörighet med Sverige var försvunnen ur folkminnet, och det dröjde mer än en mansålder, innan de nationela banden med Sverige återknötos. Öns kyrkliga förbindelse med Linköpings stift hade blifvit af bruten vid reformationen; den bildade nu ett eget stift. För den civila indelningen låg den gamla kyrkliga till grund: Nord-, Medel- och Södertredingen utgjorde tillika de tre tingslagen. Vid Roma kyrka hölls det danska landstinget, »gullandsfareraes ting», och sedan det svenska lagmanstinget. Visby, nu en skugga af hvad det fordom varit, hugnades 1647 med svenska stapelstadsprivilegier och erhöll i städernas rangskala plats mellan Gefle och Falun; endast gröfre varor fingo utskeppas från de sex uthamnarnä Bursvik, Klinte, Kapellshamn, Slite, Olofshamn och Oster-garn. Visborgs fäste, som med sina fasta murar och sju torn trotsat såmånget angrepp, sprängdes 1679 i luften, då Danmark för alltid uppgaf ön. Några gräslupna vallar vid den forna stadsmuren utgöra enda lemningarna efter den minnesrika borgen. På Enholmen vid Slitc anlade Karl Gustaf, som 1652—1654 hade ön i förläning, skansen Karlsvärd. Såsom underhålls-land för Kristina vårdslösades ön; den bortarrenderades 1667 för omkring 20000 daler. 1710 beräknades dess folkmängd till 18 000 menniskor.

Alla dessa landskap deltogo sedan 1647 i de svenska riksdagarna.

Frederna i Roskilde och Kjöbenliavn 1658—1660 utsträckte landets

gränser i vester och söder till de naturliga råmärkena, S vinesund, Kattegat, •• ••

Öresund och Östersjön. Det sydsvenska innanlandet erhöll nu genom Bohuslän och de skånska landskapen sina kustländer, det nödvändiga vilkoret för större framsteg i dess och deras utveckling. En särskild betydelse hade för-värfvet af dessa landskap ur strategisk synpunkt, emedan det afbröt förbindelsen till lands mellan den danska monarkiens då varande begge hufvuddelar.

Bohuslän, det forna norska Viken, Dals och Vestergötlands smala, af hafvet söndersplittrade kustland, förblef ett eget styrelseområde, förenadt med en mindre del af Vestergötland. Landshöfdingen residerade intill 1700, liksom förut de danska länsherrarne, på Bohus slott, som ännu i 1675—1679 års krig spelade en rol som fästning. Staden Kungelf, det gamla Kungkäll, hade 1612 flyttats till Bohus slotts holme under fästningens skydd; den blef efter 1676 flyttad till sitt nu varande läge. Af Bohusläns städer erhöll Marstrand ensam svensk stapelstadsrätt; till dess skydd uppfördes fästet Karlsten, intill 1667 en skans med jordvallar, men under detta tidskifte genom Erik Dahlberg försedt med grafvar, sprängda i berget, och 60 fot höga murar. En ny stad aulades: Strömstad. Afskärandet af förbindelsen med Frederikshald hade gjort en stadsanläggning i Norrviken nödvändig.

Af de skånska landskapen hade Halland, Vestergötlands och Smålands flacka och sandiga kuststräcka vid Kattegat, redan 1645 blifvit afträdt för en tid af 30 år, och dess förnämsta stad Halmstad, om ock ej sjelfva landskapet, var sedan 1647 införd på svenska riksdagen. De gamla halländska gränsfästena mot Sverige, Laholm, Halmstad och Varberg, förlorade sin betydelse. Laholms gamla fästningsverk på holmen i Lagafallet slopades 1676. Hallaud hade mider den äldre danska tiden varit deladt i två län, Falkenbergs och Laholms, norra och södra Halland, och vid öfvergingen i trenne; det sammanslogs nu till ett, Halmstads. I kyrkligt hänseende förenades Halland och Bohuslän med Göteborgs stift; Norrviken af Bohuslän hörde dock 1658—1693 till Karlstads stift.

Liksom Småland genom Halland nådde sitt kustland mot Kattegat, erhöll det genom Bleking, Värends sydliga sluttning, geuomflutct af dess strömmar, sitt sydliga kustland mot Östersjön. Den gamla danska länsindelningen i Söl vesborgs och Lycka län upphäfdes, och landskapet lades till en böljan under Kristianstads län. Under kriget 1676—1679 förenadt med Kronobergs län, blef det ett eget styrelseområde vid flottarts förläggande till Karlskrona 1680, då det lades under amiralitetets förvaltning. Karlskronasanläggning 1680 var den utan jemförelse vigtigaste händelsen i detta landskaps historia. Den gaf åt Bleking en betydelse för Sverige, som det så ofta förbäijade gränslandet aldrig haft för Danmark. På klippön i den ödsliga skärgården, der nyss stod blott en enslig fiskarkoja, reste sig snart ett af rikets hufvudvärn. Vid det för större skepp segelbara inloppet till den af naturen bildade hamnen uppfördes efter Erik Dahlbergs plan fästningarna Drottningskär på Aspö och Kungsholm på det midt emot liggande Tjurkö. Gamla dockan begynte sprängas i berget 1716. Karlskronas anläggning medförde uudergång för den gamla hufvudorten under danska tiden, Ronneby; det förlorade sina stadsprivilegier, och dess invånare be-faldes flytta till Karlskrona. Kristianopel, anlagdt af Kristian IV 1600 såsom gräDsfäste mot Sverige, förlorade sin betydelse; dess fästningsverk raserades 1677. Det gamla Sölvesborg gick allt mera tillbaka vid sidan af det enligt Karl X Gustafs plan anlagda Karlshamn, som 1668 erhöll stadsprivilegier; här öppnades vid den gamla riksgränseus försvinnande en naturlig handelsled för det inre af Småland.

Tillsammans med det egentliga Skåne hade Halland och Bleking (jemte ön Bornholm), så långt den nordiska historien går tillbaka, bildat ett helt för sig, skånelagens område eller den med Sverige landfasta ena tredjedelen af det egentliga Danmark, som under medeltiden utgjort erkestiftet Lund, vid hvilket primatet öfver den nordiska kyrkan varit fäst. Tillsammans inför-lifvades de nu i Sverige under det gemensamma namnet hertigdömet Skåne och styrdes under öfvergångstiden såsom ett generalguvernement med kufvudstad i Malmö. Kärnan af detta bildade det egentliga Skftne, ej som de andra skånska landskapen ett kustland till svenska landskap, utan tillika sitt eget innanland. Det var den största och vigtigaste delen af Danmark östansunds, ett af naturen rikt utrustadt landskap med urgammal odling, som åt Skandinavien gifvit dess namn.

Vid öfvergången till Sverige var det deladt i fyra större och några mindre län under adliga låntagare. Dessa län sammanslogos till tvenne landshöfdings-döraen, omedelbart lydande under generalguvernören: Malmöhus och Kristianstads län. Den kyrkliga indelningen blef oförändrad; Halland endast söndrades från Lunds stift.

Generalguvernörens residens och Skånes förnämsta stad var Malmö, som på den svenska riksdagen erhöll plats näst efter Göteborg. Stadens yttre erinrade om en hansestad; den hade ansetts för en af Danmarks vackraste städer. Den var helt och hållet — äfven åt sjösidan — omgifven af murar med torn och befästa portar, tre större åt landsidan och smärre strandportar. Dess brist var att den saknade hamn; större skepp kunde för grund knapt nalkas stranden närmare än l/6 mil. Emellertid var Malmö, sedan Skanör och Falsterbo upphört att ega den betydelse de haft under medeltiden, landskapets förnämsta handelsplats. Det försvarades af fästningen Malmöhus, som af Sverige ansenligt utvidgades, äfven såsom tygel på staden, hvilken länge behöll danska sympatier. De vidsträckta moras, som på sextonhundratalet ännu oragåfvo Malmö och Malmöhus, förlänadeorten rykte om ointaglighet. Lund, den historiska hufvudorten, det skånska • landstingets och det forna erkestiftets säte, • metropolis Daniæ, i hvars närhet de danska konungarne hyllats på Lybers hög, nu en förfallen uppstad, fick ny betydelse genom universitetets stiftelse 1666. Helsingborg och Landskrona, äldre fästningar vid Sundet, och Kristianstad, den af Kristian IV 1614—1616 anlagda gränsfästningen mot Sverige på en ö i Helgeån, bibehöllos och förstärktes; efter 1676—1679 årens krig raserades den senare. Af dessa städer gynnades Landskrona särskildt; Karl X Gustaf och efter honom Johan Gyllenstjerna tänkte här skapa en medtäflare till Kjöbenhavn. Det var Skånes enda hamn; ej blott Malmö, äfven Helsingborg och Ystad saknade sådana. Någon ny stad behöfde ej i detta landskap anläggas. — Skåne hade varit den danska adelns förlofvade land; af dess många herresäten hade ej mindre än 23 karakteren af små fästen, omgifna af vattengrafvar, de flesta med vindbryggor. Uppförda till värn i den alltid öfver-hängande gränsfejden med Sverige och mot en undertryckt allmoge, som mer än en gång rest sig, tjenade flere i 1676—1679 årens krig till stödjepunkter for svenskarnes försvar af landet. Åtskilliga af dem förstördes under detta krig; alla förlorade ur militärisk synpunkt betydelse.

Genom denna utvidgning till naturliga gränser på sjelfva halfön kom Sverige sålunda att räkna 24 landskap i stället för 17; dess skandinaviska befolkning steg med några hundra tusen. Dock visade sig dessa landskaps betydelse för det nya moderlandet ej strax så stor som den senare blifvit: efter något mer än 200 år skulle nämligen de 7 nya landskapen komma att räkna ungefär fjerdedelen af hela svenska folket och de tre skånska landskapen ensamt dess ena femtedel.

De eröfrade länderna på andra sidan Östersjön med befolkningar af främmande stam införlifvades icke i riket såsom den skandinaviska på halfon. De behöllo sina gamla samhällsinrättningar oförändrade; Sverige endast insatte såsom högsta styresmän generalguvernörer, hvilka i sin hand förenade den högsta civila och militära makten. Uppträdande med en till och med i regeringsformen foreskrifven ståt — adlig uppvaktning, lifvakter — betraktades dessa inom provinserna som ett slags vicekonungar. Enligt 1634 års regeringsform bildade Östersjöprovinserna ‘ ett enda generalguvernement med residens i Dorpat, fordeladt i 4 landshöfdingsdömen med säten i Narva, Reval, Riga och Dorpat; ofta utgjorde emellertid de tre först nämda hvart för sig generalgu vernementen Inger manland med Keksholms län, Estland och Livland. Härtill kommo 1648 hertigdömena Pommern och Bremen med residens i Stettin och Stade.

Genom Keksholms län (och Nöteborgs län af Ingermanland) förenades 1617 med det öfriga Finland den karelska befolkningen intill Ladoga och Neva, hvilken från Novgorod mottagit ryska kulturinflytelser. Härigenom kom nu hela Karelen under svensk spira; den del deraf som Sverige förut innehaft hade omfattat endast kusthäraden intill Systerbäck. Olika trosbekännelse söndrade det forna ryska Karelen från det öfriga Finland: derherskade den grekiska kyrkan i all sin afslutenhet mot andra bekännelser, och den kyrkliga förbindelsen med Ryssland visade sig starkare än den nationela med Finland. De talrika grekiska klostren — i Keksholms län ensamt lika många som det funnits katolska kloster i hela Finland — upp-rätthöllo den. Förnämsfc var Va lamo berömda kloster på en ö i Ladoga; sydligare, äfvenledes på en ö i Ladoga, låg Konevets1 kloster^ begge kloster-nvbyggen från det grekiska Atos. Hufvudort var det gamla Kekslíolm på en ö vid Vuoksens utlopp i Ladoga; som stad nådde Keksholm aldrig någon betydelse i trots af sitt förträffliga läge för handel; mera betydande var det som faste. I administrativt och äfven statsrättsligt hänseende skildt från Finland, då dess invånare ej kallades 'till svenska riksdagen, hörde länet dit i kyrkligt och rättsligt afseende såsom lydande under Viborgs stift och Abo hofrätt. Den gamla laudsindelningen bibehölls; samtliga pogoster från Ladoga upp till Österbotten voro en tid

förvandlade till svenska gref- och friherreskap. Till natur- och folkförhållanden var landet att anse som en del af Finland.

Liksom i Karelen hade äfven i Ingermanland ryssarne trängt fram på den finska stammens område emellan svenskarne norr om Finska viken och tyskarne söder om den samma. De underkufvade ingrerne hade de förenat med sig genorn grekisk religionsbekännelse, och såsom alltid eröfrande och koloniserande på samma gång, hade de, likt bisvärmar ur sin kupa, från Novgorod utbredt sig öfver landet i små stadssamfund, hvilka redan på denya tid bildade ryska oaser, insprängda mellan den i enstaka gårdar eller små byar bofasta ingriska befolkningen. Dessa städer bevarade på ryskt vis alltid sin gamla förbindelse med moderstaden. Sålunda med religiösa och nationela band fast vid Ryssland, blef Ingermanland också svenskt, endast så länge den militära ockupationen varade. Försöken att förvandla landet till en svensk straffkoloni buro föga frukt; allt ifrån Gustaf Adolfs tid var det att betrakta som Sveriges Sibirien. Landet var deladt i 4 län, det norr om Ne vafloden liggande Nöteborgs län samt Jama, Koporje och Ivaugorod söder om floden. En luthersk superintendent i Narva var den högsta kyrkliga myndigheten. Från Ryssland skildes det genom de träskfylda ödemarkerna mellan Pejpus och Volkov. Till Ingermanland räknades äfven det estiska landskapet Alentaka med hufvudstaden Narva.

Narva, svensk besittning 1581—1704, på estiska sidan af floden Narova, som upp till staden är segelbar for större skepp, var jemte Reval och Riga hufvudort för Östersjöprovinsernas handel: ända från Litauen förde lodje-flottorna varor hit på Pejpus tillflöden, öfver sjön och Narova. Förstad var det ryska Narva, som flyttats öfver från andra sidan strömmen; dess befolkning var helt och hållet rysk. Generalguvernören residerade i det gamla gransfästet nere vid strömmen; på dess andra strand låg det forna ryska ♦gränsfastet Ivangorod, anlagdt af Ivan III 1492, omgifvet af en tredubbel mur. I närheten låg Teusin, ryktbart för fredsslutet 1595. Jama och Koporje, äfven forna ryska fasten, voro städer med rysk befolkning.Jamas förborg med sina höga torn raserades efter freden i Kardis, så att blott inre borgen qvarstod. Båda lågo på vägen till Ny en vid Ne vas utlopp i Finska viken, en ort, der det nu varande Petersburg står, som i trots af alla ansträngningar ej kom till någon större utveckling under den svenska tiden. Vid Nevas utlopp ur Ladoga låg Nöteborg på en ö, omgifven af små holmar, äfven detta ett ryskt fäste, resande sina nakna massiva murar ur den vidsträckta vattenspegeln. Keksholms län och Ingermanland räknade inalles 7 större fästen och utmed en landgräns om 100 mil 9 gränsvakter. Ingermanland hade en föga talrik befolkning — 1664 uppgick hela antalet mantals-skrifna till 10 000 — spridd öfver en vidsträckt landyta uppfyld af skog, träsk och vildmark.

Med undantag af Kurland och Polens andel af Livland hade Sverige under sin spira återförenat den upplösta livländska ordensstaten, Estland genom dess kapitulation vid statens upplösning, Livland och Ösel genom afträdelser af Polen och Danmark. Med ett gemensamt namn kallades dessa provinser stundom Livland, efter lmfvudlandet, tre fjerdedelar större äu Estland; men hvaije landsdel hade haft sin särskilda utveckling och bibehöll spåren deraf i egna lagar och författning. Den svenska styrelsen lät de gamla förhållandena bestå, inrymmande åt dessa besittningar en vidsträckt sjelfstyrelse, som ut-öfvades af ridderskapet på landtdagar och genom land trådsinrättningen, samt af städerna genom råd och gillen; städernas styrelse liknade fullkomligt de tyska fria städernas. Estland åtnjöt i följd af sin kapitulation de vidsträcktaste friheterna. Här tillsattes alla embetsmäu af ridderskapet, utan att ens generalguvernörens bekräftelse var af nöden. I Livland insattes de af generalguvernören i kronans namn. Inom begge provinserna förde generalguvernö-rerne styrelsen i förening med land trådskollegier — i Livland bestående af 12 medlemmar, sex för de estiska, sex för de lettiska kretsarna: Pernau och Dorpat, Wenden och Riga. En gemensam öfverrätt inrättades genom hofrätten i Dorpat 1630, som 1701 flyttades till Riga. 1 kyrkligt afseende lydde Estland under biskopen i Reval, Livland under superintendenten i Dorpat. Befolkningen sönderföll i två skilda folkklasser, å ena sidan det herskande fria folket, städernas och riddarslottens invånare, invandrad tysk adel och borgare, till större delen stammande ifrån de westfaliska och nedersachsiska kretsarna, i följd af handelsförbindelserna med Bremen och nordsjökustens städer, å andra sidan de under-kufvade infödde, fordom fruktade som djerfva vikingar, nu suckande i lifegen-skapens bojor under tyska herrar. Dessa infödde voro af två skilda stammar: de finska esterne af två skilda munarter, livilka alltid varit det talrikaste folket i landet, och de med dem närslägtade live me, samt de till den

litauiska folkgruppen hörande letterne. Esterne bebodde området från Finska viken till en linie mellan Pejpus sydliga spets och Rigaviken samt öarna Dagö och Ösel; liverne, ett nu i Livland utdödt folk, som en gång gifvit det sitt namn, innehade den sandiga kusten mellan DUna och Salis; letterne,, ett fredligt och arbetsamt folk på något högre kulturgrad än de andra, bebodde hela södra Livland,, äfven den polska delen bortom floden Ewst och sjön Luban.Sinsemellan lefde den finska ocli lettiska befolkningen i ett oförsonligt stamhat.— Ed spillra af det svenska folket bodde äfven här sedan urminnes tid på några sträckor af Ösel, Dagö och Estland (då ännu var hela halfön norr om Hapsal bebodd af svenskar, nu endast Egeland och Wichterpal) samt, såsom ännu i dag, på en del småöar vid kusten: Worms, Nuckö, Rogö, Odinsholm och den midt i Rigaviken ensamt liggande Runö. Den svenska befolkningen skattades i slutet af sjuttonde århundradet till 12 000. Två mansåldrar efter det svenska väldets upphörande uppgick hela befolkningen till omkring 700 000.

Estland, forlandet mot Finska viken, öfver allt resande sig ur hafvet som en landrygg om 200 till 400 fots höjd, omfattade den forna danska besittningen från Valdemar II:s korståg. Valdemar hade grundat Reval, hufvud-staden; sedan hade denna blifvit tysk hansestad och var nu utgångspunkten och stödet for Sveriges välde i dessa trakter. Sjelfva staden låg vid foten af en befäst höjd, Domberget, på hvilket reste sig slottet, domen och det estländska riddarhuset; på slottet residerade den svenske guvernören. Andra stader voro Hapsal, den forna biskopsstaden, nu förläning för slägten de la Gardie, Lode med det största af riddarslotten och Weissenstein, Torstenssons förläning. Ön Dagö, sedan 1563 under svenskt välde, utgjorde från 1620-talet till reduktionen en af slägten de la Gardies många besitt-uingar i Östersjöprovinserna. Estland var indeladt i Harrien, Virland, Jerven, Wiek och Alentaka, domstolsområden, hvartdera med sina privilegier. I Livland, till sina naturförhållanden ett slätt lågland, i hvars midt dock reäer sig en terrassformig platå med enskilda punkter om 1 000 fots höjd, låg Östersjöprovinsernas förnämsta stad, Sveriges största handelsstad i det sjuttonde århundradet, Riga, ej långt från mynningen af Duna. Det var stapelorten för Livlands och den 150 tyska mil segelbara Dunas flodområde i Ryssland, Polen och Litauen; årligen besöktes staden af mer än 1000 fartyg, som förde dess varor till östersjöhamnarna och det vestra Europa. Stadens yttre var en tysk hansestads från medeltiden, omfånget ringa, gatorna trånga, husen, de flesta med gaflarna åt gatorna, tätt intill hvarandra och sammanträngda omkring de 5 kyrkorna. Den omgafs af en medeltidsbefästning med murar och torn; utanför denna uppfördes under svenska tiden en nyare befästning af höga vallar och bastioner, till antalet 10, så att Riga tillika var att betrakta som landets hufvudfastning. Generalguvernören residerade i ordensmästaren Plettenbergs slott; i närheten låg det livländska riddarhuset. Stadens egentliga hamn var Dönamiinde, tillika den tullort, der Sverige uppbar den rika rigatullen; fästet, eröfradt 1618, var det gamla cistereienserklostret, liksom staden Riga grun-dadfc af erkebiskop Albert i början af tolfhundratalet. Inne i landet låg vid Embach, Virzjärvis utlopp i Pejpus, Dorpat, ursprungligen anlagdt af ryssar, sedan eröfradt af riddarne och liksom Riga och Reval medlem af hanseförbundet. Här grundade Gustaf Adolf 1630 hofrätten och 1632 universitetet för Livland. Detta senares verksamhet fortgick till 1656 och återupptogs 1690—1699, då det flyttades till Pemau. Slott och dom lågo på en befäst höjd öfver floden. På vägen derifrån till Reval märktes vid estiska gränsen godset Kardis,der freden slöts 1661, och riddarslottet Lais, Livlands största och skönaste ruin, der Karl XII höll sitt vinterläger efter slaget vid Narva. Söder ut lågo Kochenhusen med rigabiskoparnes forna slott, Wolmar och Wenden, fordom ordensmästarnes vanliga residens, af Gustaf Adolf jemte tilliggande starosti skänkta till Axel Oxenstjerna. Yid kusten låg Pernau, stad vid Rigaviken, utan hamn, blott tillgänglig för mindre fartyg; i dess slott, som efter hvarandra hyst ordenskomturer, polska kastelianer och svenska läns-grefvar, fann Dorpats universitet sin tillflykt 1700—1710. Af Livlands 143 riddarslott hade ej många återstått, då Polen uppgaf landet, och än färre funnos qvar vid svenska väldets slut. De som ej förstörts under krigen hade förfallit; de svarade ej heller till en nyare tids krigföring.

Ön Ösel, 1559—1645 dansk besittning, hade en särskild ställning under egen landshöfding och eget landtrådskollegium samt till en början äfven egen öfverdomstol och superintendent; senare underordnades ön hofrätten i Dorpat och biskopen i Reval. Hufvudort var Arensburg, der (Mels ridderskap höll sina årliga landtdagar och öns regering hade sitt säte. Det ansenliga slottet från ordensriddarnes tid, som hertig Magnus af Danmark under sin regering utvidgat och ytterligare befäst, sprängdes i luften 1710, då svenskarne upp-gåfvo ön.

Sonneburg var ett annat gammalt riddarslott. På sydliga landtungan, Sworwe, bodde då ännu svensk befolkning. Den estiska befolkningen förstod allmänt svenska; beröringen med Sverige var särdeles liflig, i synnerhet med Gotland.

De svenska besittningarna i Tyskland styrdes såsom delar af det romerskt-tyska riket efter rikeis allmänna konstitutioner och sina egna lagar. Genom dem hade svenska kronan säte och stämma på den tyska riksdagen och på flere af rikets kretsdagar: för Pommern tillhörde Sverige öfversachsiska och för Bremen nedersachsiska kreisen med rätt till omvexlande direktorium med huset Luneburg inom den seuare; för Verden tillhörde Sverige westfaliska kreisen. Författningsförhållandena voro för Pommern ordnade genom Bogislavs recess 1634, omarbetad och bekräftad 1663, och för Bremen-Verden genom 1651 års recess. Styrelsen utöfvades af svenska generalguvernörer med regeringskollegier af infödde, i Pommern 5 medlemmar, i Bremen 4. Vid landtdagarna var generalguvernören ordförande. Sins emellan voro dessa besittningar förenade endast genom den gemensamma öfverdomstolen, tribunalet i Wismar, hvars president också ofta var svensk; genom denna voro de undantagna från riks-kammarrätten i Speier. Den gemensamma öfverstyrelse, som man tänkt inrätta — äfvenledes i Wismar — kom aldrig till stånd. De tyska general-guvernementen voro tvenne.

1. Hertigdömet Pommern (Vorpommern, det forna hertigdömet Pom-mern-Wolgast) med Rugen, Usedom och Wollin samt några mindre öar* deribland det historiskt ryktbara Ruden — ett fruktbart land vid Oders utlopp i Östersjön. Regeringens säte var Stettin, Pommerns äldsta och förnämsta stad* de gamla liertigarnes residens. Under sveuska tiden förvandlades Stettin till en stark fästning och var Sveriges vigtigaste vapenplais i Tyskland. Som sådanuiofetod det belägringen 1659, men intogs 1677 och uppgafs 1713. Af lika rigt var Stralsund, som efter ett tjuguårigt skyddsförbund 1648 trädde i undersåtligt förhållande. Den gamla hansestaden behöll alla gamla privilegier orubbade; föga olik de fria riksstäderna, påmindes den egentligen blott af den svenska garnisonen om en utländsk kronas välde. Af naturen en fast plats, oingifven af vatten och moras, så att forbindelse med fastlandet egde rum endast genom dammar och bryggor, ansågs staden ointaglig. Detta rykte, förvärfvadt i kampen mot Wallensteiu, kom på skam 1678, då den store kurfursten Friedrich Wilhelm af Brandenburg eröfrade staden, och sedan 1715, då Karl XII måste utrymma den. Andra fasta orter i detta Sveriges utanverk på andra sidan Östersjön — såsom sådant betraktades Pommern — voro Anklam vid Peene, Dem min och Dammgarten, gränspassen till Mecklenburg, Wolgast vid det för större skepp segelbara oder utloppet, samt Greifswald. Det senare, en af de vendiska hansestäderna, hade genom sitt 1456 stiftade och af Sverige återupprättade universitet en särskild betydelse. Af Hinterpommern innehade Sverige Damm, Gollnow och Garz. Hälften af tullen i Hinterpommerus hamnar tillhörde Sverige.

Ön R il gen behöll under svenskt välde sin ålderdomliga feodala författning. Högsta myndighet på ön var en adlig landfogde af infödd slägt; ridderskapet höll sina landtdagar i Bergen, der äfven landsdomstolen hade sitt sate. I spetsen för ridderskapet stod den frän en bilinie till de forna slaviska furstarne stammande slägten Putbus med talrika undervasaller.

2. Hertigdömet Bremen med furstendömet Verden, vid Nordsjön mellan Elbe och Weser, ett hedland i det inre, marskland vid floderna, hvars befolkning vetat hålla sig fri från feodalsystemet; lifegenskap var här okänd. Guvernörens säte var Stade, ej långt från Elbe, svensk gränsfästuing mot Holsteiu. En annan fast ort var det stort tillämnade Karlsburg, mera kändt under sitt äldre namn Leheskans, vid Wesers utlopp ej långt från det nu varande Bremerhafen, ursprungligen ett staden Bremen tillhörigt fäste, som tagits i kriget med staden 1653. Karlsburg anlades 1673 och var på en gång handelsstad och fästning, men fästningen förstördes redan under kriget 1675—1679. Karl XII:s plan att genom Erik Dahlberg återuppföra den verkställdes ej. Staden Karlsburg, som aldrig nådde någon synnerlig utveckling, förstördes af eu öfversvämning 1717. Furstendömet Verden med hufvudstaden iif samma namn vid Aller hade sin särskilda förvaltning och särskilda landtdag under eu ärftlig marskalk af slägten v. Behr, medan det bremenska ridderskapet, deladt i 2 korporationer, valde sin marskalk. Hit hörde äfven de under särskild förvaltning stående, från de öfriga besittningarna skilda amten Wildeshausen. slägten Vasaborgs förläning, som i freden i Nijmegen 1679 afträddes som pant till furstbiskopen af Munster, och Thedinghausen, som i freden i Celle 1679 öfverlemnades till huset Liineburg. Den lilla hit hörande ön Krautsand

öfvergick äfven 1679 för en kortare tid till Danmark.

Strategisk förbindelseled mellan besittningarna vid Oder och Elbe-Weser bildade W i s m a r i Mecklenburg, den tredje af det veudiska qvarteretahansestäder under svenskt välde. Wismar, omgifvet af svårtillgängliga mossar, med en befästning från medeltiden, som Wallenstein låtit utvidga genom sina italienska ingeniörer, blef af Sverige 1681—1711 genom fem utanverk förvand-ladt till en af de fastaste platser vid Östersjön och fick namn af det nordiska Dunkerque. Dessa befästningar sprängdes i luften 1715 efter stadens uppgif-vande. Från sjösidan försvarades Wismar af fästet Walfisch på en ö i fjorden. Hit hörde Poel, en annan ö i fjorden om 1 mils omkrets, Wismars kornbod kallad för sin fruktbarhet, samt amtet Neukloster. Vid Warne-mUnde hade Sverige mot fredsbestämmelsema uppfört en skans, som 1660 och 1675 förstördes och sedan ej återuppfördes.

Endast för en kort tid, från landets besättande af Gustaf II Adolf till 1635, utgjorde Preussen ett svenskt generalguvernement; det finnes såsom sådant upptaget i 1634 års regeringsform. Generalguvernörens säte var Elbing, Danzigs medtäflarinna om weichselhandeln. Svenska Preussen omfattade stiftet Ermelando strandområde vid Frische haff med städerna Brauns-berg och Frauenburg, Elbing med weichseldeltat samt Pillau och Metnel vid Frische och Kurische haff, de senare belägna inom det hertigliga Preussen och såsom tullorter vigtiga för Sverige.

Andra öfvergående besittningar voro Trondhjems stift och Bornholm, förvärfvade 1658 och återlemnade 1660, högra oderstranden jemte strandbältet af Hinterpommern vid Haff, af omvexlande bredd från Fiddichow vid Mark-Brandenburgs gräns upp till Kammin vid Östersjön, införlifvadt efter westfaliska freden och af Brandenburg afträdt 1653, men återlemnadt i freden i Saint Germain 1679 med undantag af Danira och Gollnow; vidare kolonierna i främmande verldsdelar: Nya Sverige i Nordamerika vid Delaw are viken och Delawareflodens utlopp, 1638 taget i besittning och 1655 förloradt till holländarne, med fästet och hufvudorten Kristina vid det nu varande Wil-mington, samt Cabo Corso på öfre Guineakusten i Afrika, likaledes efter en kort besittning 1652—1659 taget af holländarne.

Det pfalziska husets familjbesittning utgjordes till 1681 af Kleeburg i Elsass vid foten af Vogesema; men efter den äldre liniens utslocknande 1681 ärfde Karl XI derjemte hertigdömet Zw'eibrfickeu, ett inom Elsass, Lorraine och Trier splittradt laud, genombrutet af åtskilliga andra besittningar. Regeringens säte var Zweibrttcken; lustslottet Gustavsburg påminde genom sitt namn om regenthuset i Sverige. Hvarken Karl XI eller Karl XII såg sitt hertigdöme vid Rhein; den senare upplät det till residens för Stanislav Leczinski. De årliga inkomsterna voro ej ringa; i slutet af förra århundradet uppgingo de till en half million gulden.

I början af tidhvarfvet erhöllo det egentliga Sverige och Finland den fasta administrativa indelning, som sedan med mindre förändringar, väsentligen genom delning af länen i Norrlaud och Finland, blifvit bestående. I 1634 års regeringsform uppräknas de 23 höfdingdömen, hvari riket då delades; till detta antal kommo 1645 och 1660 de förut här omnämda. Någon tid bildade Finland ett generalguvernement med säte i Åbo, och de vestra landskapen iSverige ett sådant med säte i Göteborg; läugst, ända till tidhvarfvets slut, bibehölls det skånska generalguvernementet i Malmö. En fast juridisk indelning erhöll riket vid samma tid genom upprättande af hofrätterna i Stockholm, Jönköping och Åbo med under de samma lydande 13 lagsagor, hvilket antal senare förökades. Den kyrkliga indelningen förändrades genom delning af de äldre stiften; de nya i Kalmar, Göteborg, Karlstad och Hernösand stodo till en början under superintendenter. Härtill komma Visby och Lunds stift.

Den administrativa indelningen afbröts ännu under denna tid genom undantagsförvaltningar af åtskilliga slag. Dessa kunna sammanföras i tvenne grupper: underhållsländer för det kungliga husets medlemmar och gref-och friherreskapen. Till den förra gruppen hörde:

Hertigdömena, af hvilka intill hertigarne Johans och Karl Filips död 1618 och 1622 tvenne något utvidgade fortbestodo, sådana de af Gustaf I blifvit upprättade för hertigarne Magnus och Karl. Dessa voro Södermanland med residens i Nyköping, hvars slott, äfven bebodt af enkedrottningarna Kristina och Maria Eleonora, 1665 af eldsvåda förstördes och endast delvis återstaldes, samt Östergötland med residenset Vadstena slott. För deras område är förut närmare redogjordt; splittrande kronans förvaltningsområde i två hälfter, sträckte de sig i ett

bredt bälte öfver midten af riket från Vermlands och Dals gränser ända till Östersjön. En förläning, hvars innehafvare från 1651 buro svensk hertigtitel, var Stegeborg, det pfalziska husets besittning 1622—1689, landet omkring Slätbaken med staden Söderköping. Dess residens var Stegeborg på en holme i viken, der det gamla medeltidsfastet legat, ett af Gustaf I uppfördt och af Johan III i renässansstil smyckadt, tornprydt slott, som efter länets reduktion föll i ruiner. Öfriga underhållsländer voro: drottning Kristinas 1654—1689, hvartill inom Sverige hörde Norrköping med Gotland och Öland, hvilka öar Karl X Gustaf såsom tronföljare förut innehaft med residens på Borgholms slott; vidare lifgedingen för enkedrottningarna, vanligen utgörande Gestriklaud och de tre länen kring Mälaren, Strömsholms, Eskilstuna och Gripsholms län, samt Vadstena län; Hedvig Eleonora innehade de sist nämda under särskild förvaltning till sin död 1715. Det var det sista lifgedinget; först 1719 indrogs det åter under den allmänna förvaltningen.

Gref- och friherreskapen, den stora aristokratiens förläuingar, omfattade i synnerhet under mansåldern 1648—1681 vidsträckta områden, undantagna från det allmänna förvaltningsområdet, med egen domsrätt och skatteuppbörd; embetsmännen tillsattes af grefvarne och friherrarne, och invånarne voro förpligtade att näst konungen anse länsinnehafvaren såsom »sin rätte herre». Annu 1648 uppsteg hela antalet grefskap blott till 7 och friherreskap till 18; från föregående tidhvarf bestodo endast 2 grefskap, Visingsborg (Brahe) och Raseborg (Lejonhufvud). De öfriga voro Leckö (de la Gardie) och Pernau (Thnm), begge upprättade af Gustaf Adolf, samt Södra Möre (Axel Oxenstjerna), Vasaborg (Gustaf Adolfs sidolinie) och Ortala (Torstensson), upprättade afKristina. Men derefter tillväxte antalet hastigt. Ensamt under Kristinas regeringstid upprättades 17 grefekap och 46 friherreskap; af Karl X Gustaf stiftades grefskapet Sölvesborg (Korfits Ulfeldt), af Karl XI grefskapet Börringe och Lindholm (Karl X Gustafs sidolinie) samt ett stort antal friherreskap. Hela antalet af de senare utgjorde öfver 70. Dessa grefekap och friherreskap lågo spridda öfver hela monarkiens område. Rikast var Finland dermed välsignadt. Här var hela gränslandet mot Ryssland från Ladoga upp mot Uleåborg fördeladt i dylika. Yid Ladoga i Keksholms län lågo invid hvarandra grefskapen Kroneborg (Gabriel Gustafsson Oxenstjernas arfvingar), Nyborg (Wittenberg), Sordavala (Bauer), Salrais (K. G. Vrangel), alla bestående af pogoster i ryska Karelen. Yid kusten lågo Raseborg, Yasaborg, Björneborg (Horn), Korsholm (Gabriel Bengtsson Oxenstjerna), Karleborg (Tott), inalles 9 grefekap; friherreskapen voro här mycket talrika. Sparsammast förekommo de i Norrland; friherreskapen Hedensund (Posse) och Lindeborg i Medelpad (von der Linde) voro de enda norr om Dalelfven. Inom Svealand funnos blott grefskapen Ortala i Roslagen och Enköping (Steinberg) samt åtskilliga friherreskap; i Götaland deremot de 11 grefskapen Yisingsborg, Leckö, Södra Möre, Bogesund (Stenbock), Stegeholm (Königsmark), Mariestad (Kagg, sedan K. G. Vrangel), Liljenborg (Lilje), Skeninge (Douglas), Fal-köping-Sköfde (Schlippenbach), Sölvesborg (Ulfeldt, sedan K. G. Vrangel) och Börringe-Lindliolm, samt ungefär dubbla antalet friherreskap. Liv land hade grefskapen Arensburg på Ösel (de la Gardie), Pernau (Tkurn) och 5 friherreskap, Estland och In germanland friherreskapen Kegel (Scheiding) och Duderhof (Skytte). Till storlek voro de omvexlande, somliga ett större gods eller en stad, andra snarare furstendömeu. Störst voro slägterna Brahes, de la Gardies, Oxenstjernas och Vrangels besittningar. Braheska grefskapet Visingsborg vid Vettern med residens på Visingsö omfattade 230 hemman, friherreskapen i Finland, Kajana, Kuopio och Idensalmi med hufvudorten Kajaneborg, 9 socknar med nära 1000 hemman samt Pielis pogost i Keksholms län; inkomsten skattades till omkring 50 000 riksdaler, en furstlig inkomst. De la Gardies grefekap Leckö om 319 hemman gaf ensamt ungefär samma summa, de öfriga 2 länen oberäknade. Slägten Oxenstjerna innehade för sina olika linier 3 grefekap och 4 friherreskap; störst var Axel Oxenstjernas Södra Möre om 629 hemman och 11 socknar. Af Vrangels 3 grefekap omfattade endast Sölvesborg 901 hemman. — De flesta högadliga slägter innehade på en gång gref- och friherreskap. Ett stort antal af rikets smärre städer tillhörde dessa undantagsförvaltuingar och bildade hufvudorter inom dem. Så utom förut nämda: i Finland friherreskapen Uleåborg (Gyllenstjerna) och Gamla Karleby (Baner); vidare Nya Karleby (grefskapet Karleborg), Vasa (grefskapet Korsholm), Nystad (grefskapet Vasaborg), Ekenäs (grefskapet Raseborg); i Sverige: Lidköping (Leckö), Grenna (Visingsborg), Vestervik (grefskapet Stegeholm) och friherreskapet Ekesjö (Lieweu). I Östersjöprovinserna innehade med samma rättigheter slägten de la Gardie Hapsal, Fellin och Arensburg, Oxenstjerna Wolmar och Weuden samt TorstenssonWeissenstein. Genom reduktionen 1680 försvunno med ett

slag alla dessa undantag från den allmänna förvaltningen.

. Det återstår vid denna öfversigt att kasta en blick på de nya stads-anläggningar som under tidhvarfvet gjordes. Under föregående tidhvarf hade 14 städer blifvit grundade. Under detta uppsteg antalet af de nyanlagda till 35; i Gustaf II Adolfs tid anlades ensamt lika många som under föregående period. Hela antalet af vid riksdagen representerade städer utgjorde efter 1680 105; Karlskrona var den sista stad som grundades under detta tidskifte.

Behofvet af städer och deras anläggning är otvifvelaktigt en grad-mätare på odlingens utveckling. Först under det sjuttonde århundradet ser man dylika uppstå i Norrland norr om Hernösand. Ume grundades 1605, och derefter uppstodo under Gustaf II Adolfs regering Pite (1668 flyttadt till sin nu varande plats), Lule ochc Torne, alla med privilegier af 1620, samt sydligare Söderhamn (1620) och Sundsvall (1624). Lika så fans i Finland ingen stad norr om Björneborg, förrän Karl IX 1605 grundade Uleåborg, hvarefter Gustaf Adolf anlade Nya och Gamla Karleby (1620) samt sydligare Nystad (1617); Vasa fick af honom namn och privilegier (1611). Under Kristinas regering anlades här Kristinestad och Brahestad (båda 1649), Kajana {1651) och Jakobstad (1653). De 8 städer som grundades i Svealand

hade mest bergsliandteringen att tacka för sin uppkomst, såsom Falun, Kristinehamn, Nora och Linde, alla anlagda under Kristinas förmyndarregering. Eskilstuna, ärnadt till ett svenskt Sheffield, fick sina stads-privilegier af Karl X Gustaf 1659. Ett ungefär lika stort antal städer grundades i Götaland. Hit höra de af Gustaf II Adolf anlagda Borås, medelpunkten för gårdfarihandeln (1622), Alingsås (1619) och Brätte (1620), hvars invånare sedan flyttades till det 1642 anlagda Vene t*sborg, och de förut omtalade stadsanläggningama i de 1645 och 1660 förvärfvade landskapen. Inom sina grefekap anlade M. G. de la Gardie nya Lidköping (1670) och P. Brahe Grenna (1652). Utan jemförelse vigtigast var det af Gustaf II Adolf grundade nya Göteborg. Karl IX:s Göteborg hade legat på Hisingen midt emot gamla Elfsborg. Gustaf Adolf grundade efter freden i Knäred staden å nyo; dess privilegier utfärdades 1621. Tiil den samma flyttade efter befallning Ny Lödöses invånare, med hvilka större delen af Elfeborgs förut förenat sig. Göteborg anlades efter holländskt mönster; man beundrade i synnerhet gatornas bredd och renlighet samt de genom staden ledda kanalerna. Den var befäst; från landsidan försvarades den af skansen Lejonet, uppförd 168/ på den höjd, der förut Gullbergs slott legat, och af den äfven i Karl XI:s tid anlagda skansen Kronan; från sjösidan af nya Elfsborgs lastning, anlagd 1646—1654 i stället för det raserade gamla Elfeborg.

12 GUSTAF II ADOLF.

1611-1033.

Gustaf Adolfs ungdom.

Konnng Gustaf Adolfs födelse. — Hans släktförbindelser. — Karaktersdrag från hans tidigare ir. — Hans uppfostran. — Gustaf Adolfs personlighet.

arl IX hadp i Nyköping den 30 oktober 1611 slutat sin orofylda lefnäd, lemnande tron och land på alla sidor omhvärfda af faror. Vid hans dödsbädd stod, till åren ännu yngling, till utvecklingen redan man, den af hans söner, om hvilken konungen med den skarpa framtidsblicken hörts uttala de profetiska orden ille faciet: det är han, som skall sätta kronan på verket. På Gustaf Adolf hade den döende konungens tankar ännu hvilat, när han på sitt sista med tillförsigt yttrade, att han i bättre händer än sina lemnade sin sak. Gustaf Adolf framträdde nu for att åt den nya sakernas ordning, som gruudats af fader och farfader, skänka stadga och fasthet samt i en högre makts hand blifva det redskap, genom hvilket Sverige skulle utföra sin verldshistoriska sändning.

Den unge storfursten af Finland — sedan Karl IX:s kröning 1607 bar Gustaf Adolf denna titel — hade vid faderns död ännu icke fylt sjutton år. Han var född den 9 december 1594. Slumpen hade stält hans vagga på Stockholms slott, som då ej ännu var föräldrarnes vanliga boning, men dit de begifvit sig från det hertigliga residenset i Nyköping, när vid Sigismunds plötsliga afresa till Polen hertig Karl af rådet anmodats att leda rikets styrelse. Ingenting gaf då ännu vid handen, att den yngsta linien af vasahuset skulle bestiga Sveriges tron. Om

också de mera skarpsynta redan då kanske forutsågo, att skiljaktigheten i religiösa och politiska åsigter mellan Sigismund och hans undersåtar till slut skulle för alltid aflägsna den laglige konungen från Sverige, så stod mellan denne och riksföreståndaren af egen fullmakt en annan medlem af konungahuset med bättre tronrätt än hans, Sigismunds yngre protestantiske broder, hertig Johan af Östergötland. Dock var födelsen.af en son till hertig Karl alltid en händelse af betydenhet for det protestantiska och nationela partiet; den gaf kanske också åt faderns motstånd en förökad styrka.

Den nnge fursten erhöll i dopet, vid hvilket hans sedan öfverglänste medtäflare, den då adertonårige konung Kristian IV af Danmark var en af faddrarne, sina namn efter både fäderne- och möderneslägt. Det var den store farfaderns som upplifvades i det första; det andra gafs honom efter morfadern, hertig Adolf, det holstein-gottorpska husets stamfader, Kristiern I:s sonson och Frederik I:s son. Ty Gustaf Adolf var på en gång ättling af den nationela svenska dynasti som sprängt den skandinaviska unionen och af den herskar-slagt, som kämpat för dess bestånd under det sista våldsamma skedet af dess tillvaro. Genom denna senares vidsträckta slägtförbindelser med de tyska furstehusen tillhörde han äfven kretsen af de protestantiska fiirsteslägter, ur hvilka forkämpame för den sak framgått, hvilken han sjelf omsider skulle fora till afgörande seger. Ättlingen ur de båda nordiska konungahusen var nämligen tillika ättling af Philipp den ädelmodige af Hessen, det schmal-kaldiska krigets besegrade; Moritz af Sachsen, den förste segraren i kampen for protestantismens sak, var äfven på mödemesidan hans frände; så också de begge Oranierne, Willem och Moritz, den nederländska frihetsstridens hjeltar: modern till Moritz af Oranien, Moritz’ af Sachsen dotterson, som från de tidiga ynglingaåren stod för honom som idealet af härförare och regent, var syskonbarn till hans moder1. Utan betydelse kunde ej dessa slägtband vara för den uppväxande Gustaf Adolf, liksom de ej heller blefvo betydelselösa för honom i hans mannaålder. Han var genom dem en medlem af det protestantiska Europas stora furstefamilj1 2 3, och protestantismens alla stora traditioner samman-follo med hans egna slägttraditioner.

Gustaf Adolf var ett ovanligt barn. Omgifningen behöll i minnet från hans allra tidigaste år många små drag som röjde egenskaper, hvilka fallt utvecklade hos den historiska personligheten skulle väcka efterveridens beundran. På sköterskans arm redan, så berättade man, hade han, full af den blifvande herskarens sjelfkänsla, ropat, då någon störande trädt i hans väg: »Vet du icke, att jag är en herre!» En annan gång var det ädelmodet och hjertats godhet som fäste uppmärksamheten, såsom då han ej för intet

1 Philipp den ädelmodige af Hessen, g. m. Christine af Sachsen.

Christine,

g. m. Adolf af Holstein-Gottorp.

Kristina, g. m. Karl IX.

_________I_______

Gustaf II Adolf.

Agnes,

g. m. Moritz af Sachsen. Anna,

g. m. Willem af Oranien.

_________!__________

Moritz af Oranien.

3 Genom andra döttrar till Philipp af Hessen var Gustaf Adolf p& lika sätt beslägtad med den kurfurstliga linien Pfalz och linien Pfalz-Zweibriicken samt genom det holsteinska huset med lursteslägterna i Mecklenburg, Ostfrisland med flere. Till Friedrich V af Böhmcn-Pfalz och Kristian IV tf Danmark stod han i lika slägtskapsgrad som till Moritz af Oranien; de af Ferdinand II i akt fttklarade hertigarne af Mecklenburg voro p& mödernesidan hans syskonbarn.ville emottaga den fattige ölandsbondens gåfva, huru gerna gossen också kunde

önska sig den erbjudna hästen. Och hvem erinrar sig icke ur de samtida berättelserna, då han i fadems sällskap gick öfver ängen vid Örstigs-näs och man varnade honom för ormarna, huru han då utbrast: »Gif mig en käpp, att jag må slå dem ihjäl!» Fadern, annars så sträf och allvarlig, stod bredvid och log och sade, full af stolthet och glädje: »Tro ej att han är rädd!»

— Det var samma oförskräckta mod redan hos barnet, som man sedan skulle beundra hos mannen på valplatserna i Euifcpa.

Det klemades ej med Gustaf Adolfs uppfostran. Att utveckla en sund själ i en sund kropp var dess högsta regel. Föräldrarne läto honom från de spädaste åren följa med hvart de sjelfva foro. Han var ännu icke sex år, när han år 1600 gjorde sin första fård öfver Östersjön; vid återfärden stängde isen vägen öfver hafvet, och han togs då med midt i vintern genom Finland och rundt om Bottnen: det var första gången en svensk furste gjort denna färd. Karakteren af hans uppfostran i det stränga och allvarliga föräldrahemmet tecknar Axel Oxenstjerna i det ofullbordade utkastet till Gustaf Adolfs historia med dessa ord: »Såsom hans fader var en allvarsam regent och stridbar herre samt hans fru moder af mod och sinne hög och ädel, så vardt han ock strängt uppfödd och hållen till arbete, dygd och mandom.» Man kan tillägga äfven till tarfligliet. I det hof, der konungen förbjöd hoffolket att bena strömmingen och drottningen berättas ha utmätt tråden för sömnaden, lärdes inga yppiga vanor. Derifrån kunde utgå fältherren, som i de ryska och polska krigen delade vilkor med den ringaste soldat. De moraliska intryck, Gustaf Adolf mottog af dessa föräldrar, voro djupa och helt visst i allmänhet goda; Karl IX:s vackra minnessedel, full af ypperliga lefnadsregler, visar dem från den upphöjdaste sidan. Men allt igenom goda voro de dock icke. Partilidelsen hväste redan kring hans vagga, och under uppväxten trädde han in i en sfer af misstänksamhet och oförsonligt hat mot politiska motståndare; ända in i barnets oskyldiga lekar trängde erinringar från det borgerliga krigets blodscener. Men dessa intryck förmådde dock ej att sätta fläckar i hans af naturen rena och ädla sinne. Gustaf Adolf upprätthöll sin faders verk och gaf åt hans minne all den ära det i öfrigt förtjenar, men den samme, som i sin barndom lekt bödel för dem, hvilka fadern dömt som förrädare och hvilkas hufvuden han tagit på allvar, blef den, som försonade hvad Karl IX lemnat oförsonadt och som utplånade sista spåret af den borgerliga tvédrägten. Denna medfödda mildhet och ädelhet i sinnet, denna rena mensklighet i ordets högsta mening är det första i ögonen fallande karaktersdraget hos Gustaf Adolf och det som behérskar alla de öfriga. I de yngre åren af-tecknar det sig så mycket skarpare mot bakgrunden af den kalla hårdheten hos dem under hvilkas ögon han uppväxte, och på höjden af hans bana, när han träder in i det tretioåriga krigets råa och omenskliga våldscener, är det detta drag af ren och upphöjd mensklighet, »om lyfter honom så högt öfver den urartade samtiden och som omgjutit hans gestalt med idealitetens skimmer.

Vid återkomsten från Livland 1602 begynte hans uppfostran underannan uppsigt än föräldrarnes. Det var bruket vid de nordiska hofven att till ledningen af prinsarnes uppfostran kalla utländingar; liksom Kristian IV kom också Gustaf Adolf att uppväxa under en tysk hofmästare, en branden-bargsk adelsman af slägten Mörner; åt en tysk trotjenarinna i Karl IX :s hus, ander hvars ögon äfven sedermera Karl X Gustaf uppväxte, hade Gustaf Adolfs första handledning varit anförtrodd. Karakteristiskt för Karl IX är, att han med ständernas hörande utsåg sin sons lärare. Härtill valdes den då tjuguferaårige Johan Schrodetus, nyss återkommen till fäderneslandet efter en nioårig vistelse vid Europas förnämsta bildningsanstalter; under namnet Johan Skytte skulle han blifva mera bekant såsom en af de framstående statsmännen trån Gustaf Adolfs tidhvarf. Den lärde Johan Bure (Bureus) deltog också i Gustaf Adolfs undervisning. Karl IX hade bemärkt denne mans brinnande nit för de fosterländska minnena, och detta blef en anledning till det uppdrag han erhöll. Under de nio år, Gustaf Adolf mera ostordt fick egna åt studier, åtnjöt han Johan Skyttes handledning; han delade den med sin frände, den fem år äldre hertig Johan af Östergötland, som uppväxte i Karl IX:s hof, i allo betraktad af konungen som son och af hans söner som fosterbroder.

Om Johan Skytte såsom politisk personlighet kunna meningarna vara delade, och när drottning Kristina tecknade den forne fursteläraren, då friherren och riksrådet Skytte, såsom ett mellanting af verldsman och pedant, hade hon kanske ej så orätt, men det har ej hindrat, att han såsom Gustaf Adolfs lärare haft på dennes utveckling det största inflytande. Han var ostridigt en man på höjden af sitt tidhvarfs bildning; hans kunskaper voro djupa och

omfattande; såsom ifrig lärjunge af fransmannen de la Ramées nya filosofi bekände han sig till en friare verldsåsigt än den då i allmänhet ännu herskande medeltida skolastiska filosofien. Under en något allmännare form och titel lät Skytte 1604 offentliggöra den undervisningsplan han följde, kanske som ett slags redogörelse för ständerna, med hvilkas hörande han tillträdt sitt lärarkall. Genom denna Skyttes skrift, som ger en inblick i tidens allmänna bildningsförhållanden, kan man också klart följa gången och riktningen af den undervisning, som blef den unge fursten meddelad. Ej alla lärdomar som läraren utsådde slogo rot i lärjungens sinne, så till exempel lyckligtvis ej den, som han gaf honom i politiken, att efter faderns föredöme flitigt läsa Philippe de Comines för att lära, huru Louis XI förstått att grunda sitt herravälde i Frankrike. Men Skytte invigde honom i den klassiska literaturen, och hos dess historieskrifvare, talare och skalder lade den unge Gustaf Adolf grunden till sin bildning. De blefvo, först ro-marne, sedan grekerne, hans älsklingsläsning, och han gjorde i ungdomsåren så grundlig bekantskap med sina klassiska författare, att auföranden ur Li-vius och Polybios, Cicero och Seneca aldrig sedan brusto .honom. Man hör honom ännu i samtalen med Ntirnbergs patricier späcka sitt tal med från dessa författare lånade sentenser; det säges att han kunnat sin Seneca utantill. Längre fram blef Hugo Grotius, den samtida holländske rättsfilosofen, hansälsklingsförfattare. G ro tilis’ bok om folkrätten i krig och fred låg under fälttågen jemte Bibeln, böckernas bok, den förnämsta grundvalen för hans ungdoms undervisning, på bordet i hans tält. Den bildning, Gustaf Adolf mottog under sina utvecklingsår, kan betecknas såsom en äkta protestantisk, sådan den framgått ur reformationen och humanismen i förening. Bibelns lärdomar utgjorde de fasta normerna, kring hvilka slöto sig exemplen ur den klassiska fornåldern; bildniugsämnenas omfång var ringa i jemförelse med vår tids, men hvad som brast i omfånget ersattes genom en viss enhet och genom innehållets djup. Denna gammalprotestantiska bildnings bästa frukt var den säkra moraliska hållningen, och Gustaf Adolf är för alla tider att anse som en af dess vackraste representanter.

Man har ofta fäst sig vid den ovanliga språkkunskap som Gustaf Adolf tidigt förvärfvat: vid tolf års ålder var han herre öfver latin, italienska, franska, tyska och holländska, förstod spanska, engelska och skotska samt hade någon kunskap i ryska och polska; senare gjorde han äfven bekantskap med grekiska. Denna språkkunskap var dock mera glänsande än grundlig; den hvilade, enligt ett senare yttrande af Johan Skytte, när han gaf råd vid Karl X Gustafs uppfostran, helt och hållet på mekanisk öfning utan grammatisk underbygnad. Anmärkningsvärdare är kanske, att Gustaf Adolf uppväxt med tvenne modersmål, tyska jemte svenska; närmaste omvårdnaden och uppsigten öfver honom utöfvades, såsom ofvan blifvit anmärkt, från hans spädaste år af tyskar, och modern, sjelf tyska, synes med honom ha begagnat sitt modersmål; ännu i senare år äro hans skriftliga meddelanden med henne förda på tyska. Detta förklarar hans sällsynta herravälde öfver detta språk, hvilket föranledt en nyare tysk historieskrifvare, Heinrich Röckert, till den anmärkningen, att Gustaf Adolf så i tal som i skrift visar sig mera nationelt tysk än Tysklands egna samtida furstar: i bredd med honom kunna en Ferdinand II, en Maximilian af Baiern med sin romersk-italienska bildning, hemtad i jesuiternes skolor, betraktas såsom »rått och otympligt stammande främlingar». Det skulle blifva af vigt för den germaniska verlden, att Gustaf Adolf genom hela sin utveckling redan från de tidigaste åren ej var en främling i Tyskland, på samma gång som han framför allt var den natio-nele svensken.

Men Gustaf Adolfs uppfostran var ej en ensidigt teoretisk; i allt skönjes vid sidan af den omsorgsfulla teoretiska utbildningen en starkt utpräglad praktisk syftning. Karl IX visste nogsamt draga försorg om, att hans son ej bildades till lärd eller skald, om han ock kunde ha anlag åt båda hällen, utan till Sveriges konung; han dref, såsom en senare vältalare uttrycker sig, liksom örnen, ungen tidigt ur boet för att lära honom att flyga. Vid nio års ålder infördes han redan i det offentliga lifvet. Från den tiden bi vistade han öfverläggningarna i rådet; vid tretton års ålder erhöll han redan ofFentliga uppdrag att uträtta, upptog klagomål, meddelade sig med främmande sändebud; vid femton år begynte han utöfva styrelsen inom det honom förlänade hertigdömet Vestmanland, och samma år, 1610, höll han å faderns vägnår sittfosta trontal till ständerna vid Örebro riksdag; derefter är han att betrakta som fadems medregent. Ej med orätt har Axel Oxenstjerna betecknat verkliga begynnelsen af Gustaf Adolfs regering från danska krigets utbrott, våren 1611. Vid Karl IX» tilltagande sjuklighet öfverflyttades redan då regeringsbördan på honom. I detta krigs första skifte gjorde han också sina första lärospån i vapenyrket.

Krigiska lekar omvexlande med ridderliga öfningar, jagt och ridt hade utgjort förströelserna mellan hans ungdomsstudier. Ännu ej femtonårig, redan innan han efter riddarsed högtidligen iklädts harnesk och vapen och förklarats »varaktig» — det skedde inför ständerna i Örebro 1611 — hade hans lust stått till att föra det befäl i ryska kriget, som skulle göra Jakob de la Gardies namn odödligt. Men den gamle konungen, hans fader, hade ej velat gifva sitt samtycke dertill, och det var ej heller under fälttåg mot barbariska fiender, som Gustaf Adolf skulle finna utbildning för sina faltherregåfvor. Såsom ett af de vigtigaste momenten i hans utveckling på detta område är otvifvel-aktigt att anse den undervisning, han mottog af de krigare från alla länder och folk — äfven italienare och spaniorer — livilka efter stilleståndet emellan Nederländerna och Spanien 1609 vändt sig till norden för att der söka sin lycka. Full af beundran för sin frände, det nederländska krigets hjelte, Moritz af Oranien, inhemtade hän af dessa hans läxjungar den moderna krigskonsten på den punkt, dit den af honom blifvit förd: här tog Gustaf Adolf utgångspunkten för sina egna omskapningar af krigskonsten. Han behöfde ej gå till utlandet: utlandet hade kommit att undervisa honom; forskande och frågande syntes han dagarna i ända i dessa krigares sällskap. Fadern, alltid uppmärksam* på hans utbildning, hade sjelf uppmuntrat honom att så begagna deras närvaro vid hofvet.

Samla vi då till en bild dragen af den unge Gustaf Adolf, sådan han rar, då han stod i begrepp att såsom konung framträda på den historiska skådeplatsen, faller främst i ögonen, jemte en slösande naturs rika gåfvor, den ovanligt tidiga utvecklingen. Den grekiske Alexandros var tjugu år, den romerske Augustus nitton, när de togo makten i besittning, men ännu ej sjuttonårig lajle Gustaf Adolf sin hand vid Sveriges statsroder och förde dess härar: en loftalare kunde säga vid hans graf, att det var, som om han aldrig varit barn, utan en konung från vaggan. I hans yttre stod med sällsynt renhet den nordiska typen speglad. Alla de drag, hvilka söderns folk pläga sammanfatta under denna, fimnos hos honom förenade: den ljusa, skära hyn, de visserligen regelbundna, men ej med sydländsk skärpa tecknade anletsdragen, de blå ögonen med det innerliga uttrycket, öfver hvilka pannan hvälfde sig hög och ljus, och slutligen det guldgula håret. Det var ett yttre som frapperade sydländingen; italienaren kallade honom il re d’oro: guldkonungen. Detta utseende, denna nordiska adelstyp, var ett arf från fädeme-sligten, ej af fadern, som var mörklagd och med skarpa drag, men af farfadern. Afven växten liknade mera farfaderns än faderns; reslig och kraftfull hade den onder vapenöfhingar och den nordiska uppfostrans härdning tidigt hunnit tillmognad och inneslöt en rikedom af helsa: man kunde stundom i de yngre åren se honom fakta sig fri från en sjukdom. Och det var ej blott det yttre, som påminde om den forste Gustaf och vasaslägten; om någonsin hos en individ en historisk slägttyp framträdt i sin fulländning, så var det vasaslägtens hos Gustaf Adolf. Rikt begåfvade, stundom öfverlägsna naturer, men lidelsefulla och våldsamma, hade framgått ur denna slägt. En sägen från äldre tider talade om en förstörande demon, som lurade på djupet af de rika krafterna; hos tvenne af Gustaf I» söner, Erik och Magnus, hade den trädt fram i dagen. Men hos Gustaf Adolf hade den rika kraften hunnit till full jemvigt, och hela hans yttre väsen gaf ett uttryck åt denna harmoni; deri låg den trollmakt, hans personlighet utöfvade öfver alla som trädde i dess närhet, ej en kufvande, men en upplyftande makt, ej den befallande herskarens, men den upphöjda menniskans majestät. Det våldsamma och det lidelsefulla hade hos honom upplöst sig i en viss häftighet, om hvilken han sjelf brukade säga, »att, då han finge fördraga mångas fel, man också borde ursäkta honom hans hetta», i en rastlöst arbetande inre kraft, en den skapande fantasiens glöd, som i hans mannaålder föranledde den alltid lugne statsmannen vid hans sida, Axel Oxenstjerna, till yttrandet, att om hans köld ej mildrat konungens ifver, .skulle han for länge sedan varit förbrunnen. Såsom hos fadern och farfadern var denna skapande kraft företrädesvis riktad på praktiska mål: snillet på tronen var framför allt ett statsmannasnille och ett fältherresnille. Men Gustaf Adolf var också den store talaren, i bredd med honom som talat . vid Mora, han var kunskapsrik, ja, lärd som Johan III och med ansats till konstnärlig begåfning som Erik XIV. Han älskade sång och musik; lutan var hans älsklingsinstrument. Hans sinne var öppet för poesi; de få poetiska stycken, man eger qvar af hans hand, alla vitnande om en sund och ren verldsåskådning, äro diktade dels på svenska, dels på tyska, de svenska hållna i en ton mellan folkvisans och psalmens. Att han äfven kunde anslå det samtida konstqvädets ton, derom vitna de tyska dikterna, deri Venus och Mercurius framträda vid sidan af Cupido; på tyska diktade han psalmen »Verzage nicht, du häuflein klein», i vår psalmbok »Förfäras ej, du lilla hop!»1

Men föll då ingen skugga in i denna tafla? Hade den blott ljuspunkter att visa? Otvifvelaktigt fans det brist och svaghet här som vid allt mensk-ligt, och de frestelser af hvilka Gustaf Adolf möttes kommo ej endast utifrån. Han hade den starka menniskans starka lidelser, och en och annan af dem, som stått honom nära i ungdomsåren, har fruktat det värsta; hof-

1 Vi anföra som prof af Gustaf Adolfs föremål förmodligen är Ebba Brahe:

Hoppet hafver jag stadigt haft din hårdhet till att öfvervinna med trofasthet, som Gnd har skapt uti mitt hjerta och mitt sinne.

Hvi vill da då

min trogna tjen$t således försmå och mig sluta ntur ditt minne.

diktkonst följande strofer nr en kärleksvisa, hvars

Fågelen nppå grönan qviste, djuren nti marken villa, skulle, hvar de min sorg visste, mig hjelpa tårar att förspilla.

Eko mitt rop

formerar med sitt ljud en stor hop emellan dessa berg och dalar.marskalken i Karl IX:s stränga hof drog sig tillbaka, när han såg tonen i den unge konungens omgifning plötsligen bU en helt annan än i faderns. Men i sitt sunda sinne och i sin protestantiska uppfostrans äkta sedliga halt förde han med sig en motvigt till de lockelser af mångfaldig art, som skulle möta på hans bana. Fullkomligt obesegrad har han ej utgått ur striden mellan ondt och godt; men han förlorade aldrig en lefvande tro på det högre i lifret, och i en varjn gudsfruktan, som mer och mer lyfte sig öfver samtidens teologiska gräl och bekännelsehat, har han bevarat sambandet med det högsta. Man ser karakteren växa i bredd med lockelsen och frestelsen, som en ädel metall rena sig från slagget och taga en allt större och renare* prägel. Det är häri och ej i en idealisk renhet, som Gustaf Adolfs person* liga storhet ligger: han skulle gifva verlden det ovanliga skådespelet af den store statsmannen och fältherren, som midt under de utomordentligaste fram* gångar icke tog sig fri från att följa moralens enklaste allmänna bud och att eftersträfva den enskilde mannens dygder.

Trontillträdet (1611).

Sverige« tillstånd rid Karl IX:s död. — Hertig Johans af Östergötland arfsrätt till tronen. — Förmyndarregeringen.'.— Riksdag i Nyköping, den 1 dee. 1611. — Onstaf Adolf blir af ständerna erkänd som konnng^ — Gnstaf Adolfs konungaförsäkran.

Sällan har en tronarfvings ställning varit svårare än Gustaf Adolfs vid Karl IX:s död. Rundt om landet lågade krig. Uti förvecklingarna i Ryssland var en del af rikets krigsmakt bunden; der kämpade de pröfvade fält* herrar det egde, Jakob de la Gardie och Evert Horn. .Visserligen herskade för ögonblicket stillestånd med Polen, men kriget med denna makt kunde när som helst åter uppflamma. Sigismund betraktade sig allt jemt som Sveriges legitime konung och erkändes som sådan af det katolska Europa; den faran syntes de samtida öfverhängande, att han nu med stöd af dess stora makter, Spanien framför allt, skulle göra ett försök att häfda sina rättigheter, när den protestantiske motståndaren, hvilken de alla betraktat som en våldsman och inkräktare; var borta. Slutligen rasade en kamp på lif och död med den närmaste och farligaste grannen, med Danmark-Norge. Och det var e> utanför rikets gränser som denna måste utkämpas. Det ena af de gräns* fästen som ansågos för rikets nycklar hade redan fallit i fiendens händerr det andra hotades af samma öde.

Och i det inre rådde jäsning och oro, visserligen ej af en bestämd politisk karakter, som kunde anses innebära faror för det nya konungahuset eller lemna fiendeme, såsom de både väntat och hoppats, anledning till inblandning, men dock under rådande förhållanden ej utan vådor. Hvart tronföljaren Tände sina blickar, möttes han af förvirring och osäkerhet, af brist och armod, naturliga följder af den fortgående inre hvälfning och de oupphörliga ut- marskalken i Karl IX:s stränga hof drog sig tillbaka, när han såg tonen i den unge konungens omgifning plötsligen bU en helt annan än i faderns. Men i sitt sunda sinne och i sin protestantiska uppfostrans äkta sedliga halt förde han med sig en motvigt till de lockelser af mångfaldig art, som skulle möta på hans bana.

Fullkomligt obesegrad har han ej utgått ur striden mellan ondt och godt; men han förlorade aldrig en lefvande tro på det högre i lifret, och i en varjn gudsfruktan, som mer och mer lyfte sig öfver samtidens teologiska gräl och bekännelsehat, har han bevarat sambandet med det högsta. Man ser karakteren växa i bredd med lockelsen och frestelsen, som en ädel metall rena sig från slagget och taga en allt större och renare* prägel. Det är häri och ej i en idealisk renhet, som Gustaf Adolfs person* liga storhet ligger: han skulle gifva verlden det ovanliga skådespelet af den store statsmannen och fältherren, som midt under de utomordentligaste fram* gångar icke tog sig fri från att följa moralens enklaste allmänna bud och att eftersträfva den enskilde mannens dygder.

Trontillträdet (1611).

Sverige« tillstånd rid Karl IX:s död. — Hertig Johans af Östergötland arfsrätt till tronen. — Förmyndarregeringen.'.— Riksdag i Nyköping, den 1 dee. 1611. — Onstaf Adolf blir af ständerna erkänd som konnng^ — Gnstaf Adolfs konungaförsäkran.

Sällan har en tronarfvings ställning varit svårare än Gustaf Adolfs vid Karl IX:s död. Rundt om landet lågade krig. Uti förvecklingarna i Ryssland var en del af rikets krigsmakt bunden; der kämpade de pröfvade fält* herrar det egde, Jakob de la Gardie och Evert Horn. .Visserligen herskade för ögonblicket stillestånd med Polen, men kriget med denna makt kunde när som helst åter uppflamma. Sigismund betraktade sig allt jemt som Sveriges legitime konung och erkändes som sådan af det katolska Europa; den faran syntes de samtida öfverhängande, att han nu med stöd af dess stora makter, Spanien framför allt, skulle göra ett försök att häfda sina rättigheter, när den protestantiske motståndaren, hvilken de alla betraktat som en våldsman och inkräktare; var borta. Slutligen rasade en kamp på lif och död med den närmaste och farligaste grannen, med Danmark-Norge. Och det var e> utanför rikets gränser som denna måste utkämpas. Det ena af de gräns* fästen som ansågos för rikets nycklar hade redan fallit i fiendens händerr det andra hotades af samma öde.

Och i det inre rådde jäsning och oro, visserligen ej af en bestämd politisk karakter, som kunde anses innebära faror för det nya konungahuset eller lemna fiendeme, såsom de både väntat och hoppats, anledning till inblandning, men dock under rådande förhållanden ej utan vådor. Hvart tronföljaren Tände sina blickar, möttes han af förvirring och osäkerhet, af brist och armod, naturliga följder af den fortgående inre hvälfning och de oupphörliga ut-ländska krig, som lierskat under den foregående styrelsen. Der och hvar såg man också ryckningar af den gamla sjelfrådigheten, såsom i Norrland och i -

Dalarna, der allmogen, uppbådad mot Norge, vägrade att gå öfver gränsen, |

. hotade embetsmännen och utlät sig i förnärmande ord mot regeringen. Medan j

i somliga orter de utländska värfvade legotrupperna i hären foro fram som i

i fiendeland, »icke som folk utan som djeflar», såsom deras framfart skildras, f

hotade allmogen i andra bryta lös mot adeln och plundra c^ess gårdar. Klasser g

stodo mot klasser, och öfver alla hvilade ett tryck, som det ej stod i styrelsens I

makt att lindra. Ej underligt då, om vid Karl IX:s död ombud utsändes i T

orterna för att förebygga oroligheters utbrott och presterskapet, hvaije kyrko- 1 herde i sin församling, måste tagas i anspråk för att hålla allmogen vid dess pligt. f

Sådan var ställningen, när den tron blef ledig som Gustaf Adolf skulle bestiga. |

Han besteg den ej strax. Det "

var det ej minst egendomliga i förhållandena, att sjelfva den rättsliga .1 grunden för hans tron vacklade. l

Hvem var den laglige arfvingen | till Sveriges rike? Efter Norrköpings j riksdags beslut 1604, då arfföreningen förnyades och arfsrätten öfverflytta- /

des på hertig Karls linie, otvifvel- I aktigt Gustaf Adolf; men efter naturlig arfsrätt inom konungahuset — j afeedt

från Sigismund och hans linie — icke han, utan hertig Johan af L Östergötland. Denna rätt låg djupt | rotad i tidens rättsmedvetande; Karl IX sjelf, huru mycket folkledare han j var, hade en så djup känsla af denna legitimitetsrätt, att han 1604 föreslagit hertig Johans korande till konung. När detta då enhälligt förkastats och åt Johan i stället å nyo anvisats hertig Magnus' forna hertig-•döme, Östergötland, hvilket redan på Linköpings riksdag 1600 blifvit honom ti Udeladt, hade han villfarit ständernas anhållan att antaga konunga-titel och låta kröna sig, helst hertig Johan i ett offentligt uttalande inför ständerna gillat hvad som skedde och lofvat honom och hans ätt trohet. Men Karl IX hade i sin proposition till ständerna redan då yrkat, att det borde lemnas hertigen rådrum för ett sista afgörande beslut, tills han blefve 24 år — han var 1604 endast femton — och i sitt testamente, skrifvet året •efter, hade han ännu vidhållit denna mening, att hertig Johans naturliga arfsrätt stod högre än ständernas val och beslut. I detta hade han förmanat ständerna och den af dem utsedde tronföljaren att erkänna hertig Johan för konung, i fall han åstundade emottaga regeringen, alldenstund han var

1. Konung Gnstaf II Adolf (1504—1632).I

(jUSTAJ/US ÅDCLPHV* Dci GRATIA SVECGRVJVI GbTHCKrø Vandal oja mu * Réa Mac n. v a Dva Fiala^diaé Dvx E^THONiAE AC CARE LIAE, LN'G'RlA£di DC^IIN\rSCiC

Wmm - \>v ^55^.-. O r'.

_ #«M 1 r" •! ry— n. .— A | - —ii

2. Konung Gnst&f II Adolf i kunglig skrud3. Gustaf II Adolfs namnteckning.

äldre och mognare »samt genom sin födsel egde närmare rätt till kronan». Den regering, bestående af enkedrottning Kristina, hertig Johan och sex riksråd —. den tjuguåttaårige Axel Oxenstjerna, som 1609 inträdt i rådet, var en af dessa —

hvilken i kraft af Norrköpings riksdags beslut och / konungens testa-/ s mente öfvertagit

riksstyrelsen vid KarllXrs död, uppträdde under dessa omständigheter ej heller fullkomligt

som en förmyndarregering för Gustaf Adolf, utan mera som en regering för hela det kungliga huset: de flesta ärendena gingo i enkedrottningens namn, och

Gustaf Adolf antog ej konungatitel. Det Yar eu riksfö-reståndarregering t om man så får uttrycka sig; Sverige saknade under två månader konung.

Ett afgörande måste emellertid träffas, och det var tydligt, att detta ej kunde ske utan på en riksdag. Derfor kallades en så* dan i enkedrottningens och hertig Johans namn att sammanträda i N y-köping den 1 december 1611. Till utsatt dag hann den ej samlas, och tiden var för kortT för att öfver huf-

vud från alla delar af riket de kallade skulle kunna infinna sig, men den 10 voro dock tillräckligt många anlända, för att riksdagen kunde begynna. Hertig Johan* som några dagar förut gjort sitt högtidliga intåg i staden, omgifven af sitt hertig-dömes adel och sina hoftjenare — ett folje till häst om 300 personer — var den*

4. Gustaf II Adolfs sigill.som öppnade mötet genom ett tal till ständerna; vid lians sida syntes de båda andra hertigarne, Gustaf Adolf, ännu endast som storfurste af Finland och hertig af Vestmanland, och Karl Filip, åt hvilken genom Karl IX:s testamente hans forna hertigdöme Södermanland blifvit inrymdt.

Att riksdagens förhandlingar ej borde blifva långa, hade redan i sjelfva riksdagskallelsen blifvit an ty dt, der det stälts i utsigt, »att hvar och en i sin stad kunde till julhelgen vara hemma igen». Första propositionen, den angående tronföljden, blef hastigt och lätt afgjord. Det hemställdes till ständerna, om de funno för godt att förblifva vid de förra besluten i frågan, och härtill svarades enhälligt ja inom alla fyra stånden. Hertig Johan framträdde ej med några anspråk på tronen, och de fordringar, han framstälde i skrifvelser. till rådet och Gustaf Adolf, blef vo tillfredsstälda genom en utvidgning af hans hertigdöme med fyra härad i Vestergötland. Han förnyade derefter högtidligen sin af-sägelse och nedlade tillika det med-regentskap, som Norrköpings beslut och Karl IX:s testamente tillerkände honom, intill dess den nye konungen uppnått 24 år. Den 16 december 1611

blefvo ständerna kallade till en högtidlig session i Nyköpings slottssal: hertig Johan uppträdde här och öfverlemnade för sin del rikets styrelse i Gustaf Adolfs hand. Det var en vacker tafia af endrägt inom *det nya slägtledet af vasahuset — och en ovanlig inom detta hus — när han dervid fattade den unge konungens hand och nedkallade lycka och välsignelse öfver hans styrelse, bed- 5. Johan, hertig af Östergötlaud

jande honom styra riket efter Guds awo-ieis).

ord och Sveriges lag; han bjöd honom dervid försteget för sig, men Gustaf Adolf å sin sida emottog det icke, utan lemnade det åt sin ädle fordringslöse frände. Derpå framträdde å enkedrottning Kristinas vägnar Axel Oxenstjerna — för första gången i egenskap af rikskansler — och efter honom å rådets riksdrotsen Magnus Brahe för att, i det de nedlade förmyndarregeringen, anmoda ständerna att erkänna Gustaf Adolf såsom myndig konung, ehuru han ännu ej mer än nyss inträdt i sitt adertonde år, hvilket blifvit bestämdt till tiden för hans myndighetsförklarande. Att riket bättre af en än af många kan regeras, var af gammalt i Sverige ett talande skäl, och ständerna gåfvo enhälligt sitt bifall dertill, men i synnerhet adeln under uttalad önskan att förut blifva tillfredsstäld i fråga om sina privilegier samt några besvärspunkter. Härmed var den andra af denna riksdags vigtiga frågor bragt å bane.Jemte ständernas besvar och öfriga andraganden blef nämligen i samtliga standens namn uppsatt och till konungen öfverlemnadt forslag till en försäkran, som äskades af honom före hans trontillträde: på detta sätt uppstod den i svenska statsrättens historia vigtiga konungaförsäkran af 1611, som mer än någon annan föregående akt af samma slag närmar sig till en verklig regeringsform. Att den framkom i sammanhang med besvären visar jemte åtskilligt af dess innehåll dess syftning att förebygga upprepandet af tillstånd och förhållanden, som framträdt under den närmast föregående tiden. Den kan betraktas som den slutliga uppgörelsen mellan aristokrati och tron, företagen under inflytande af den stämning af reaktion, som konungamaktens öfvergrepp under föregående styrelse framkallat. Såsom omständigheterna nu voro, kunde aristokratien föreskrifva sina vilkor, och denna konungaförsäkran bär prägeln deraf.

Här icke blott återupprättades den under föregående regering kränkta helgden af medborgares person och egendom genom stadganden, att ingen på blott angifvelse finge fängslas eller dömas .utan att känna sin anklagare och ställas med honom inför rätta; att ingen finge afsättas från sitt embete utan laga dom. I de adliga privilegierna, hvilka strax efter utfärdades, tillades äfven, att intet adligt gods finge indragas, utan att egaren burit afvog sköld mot fäderneslandet. Man sökte också på ett vidsträcktare sätt finua garantier mot det kungliga maktmissbruket. Konungen forbindes att ej utan riksrådets och ständernas vetskap och samtycke börja krig eller sluta fred, stillestånd och förbund, ej heller dessförutan ändra och upphäfva gammal eller stifta ny lag; likaledes att ej pålägga gärder, tullar och andra pålagor eller företaga ut-skrifningar utan rådets vetskap och råd eller deras samtycke som vederbör. Ständernas sammankallande gjordes beroende utaf rådets pröfning och samtycke. Det är, som man finner, genom att förlägga den politiska maktens tyngdpunkt till deu stora aristokratien i riksrådet, som man söker finna den garanti som eftersträfvas. Rådet reser sig härigenom enligt lagens bokstaf på konungamaktens och folkmaktens bekostnad till öfvervägande betydelse inom samhället, och det kan ej nekas, att denna konungaförsäkran har ett visst slägttycke med de handfästningar, genom hvilka i Danmark-Norge adeln band sin valkonungs händer; men det som gjorde skilnaden så väsentlig var,

6. Magnus Brahe (1564-1633).att i Sverige vid sidan af lagens bokstaf stod i verkligheten den ärftlige konungens i häfd och sed redan grundade myndighet.

Annandag jul 1611 förklarade* Gustaf Adolf sitt bifall till denna försäkran och helsade ständerna för första g&ngen som konung. Han antog titel af Sveriges, Götes och Vendes konung, men utelemnade den af lapparnes konung i Nordlanden; det var ett steg tillbaka från Karl IX:s politik, hvilket bebådade beredvillighet till fred med Danmark-Norge. Riksdagen visade samma fredliga stämning, men om ej fred kunde vinnas, var den beredd på*, ett krig till det yttersta och förnyade till dess förande de i Örebro 1611 gjorda bevillningarna, nvilka ytterligare förökades. Det beslöts samtidigt att göra ett fredsanbjid. Den 6 januari 1612 hemförlofvade konungen derpå*, ständerna med ett tal, som bådade den store folkledaren från tronen. Riksdagens alla vigtiga ärenden hade blifvit afgjorda på 20 dagar och utan splittring; det var vid denna tids riksdagar mindre fråga om parlamentariska

debatter än om en enig samverkan med styrelsen.

Den unge konungen ilade nii till kriget. Han hade erbjudit fred; men med den ena handen bjudande freden, fattade han med den andra svärdet.

Kriget med Danmark. 1611—1613.

Daimark» och Sveriges röstningar, hösten 1611. — Vinterfälttåget 1612. — Danskarnes härjningar i Ssalaid och svenskarnes i Skåne. — Striden vid Vittfijö, den 11 febr. — Kristian IV infaller i Vester-eitlaad. — Gnllbergs försvar. — Trä tfn in gen på Kölleryds hed. — Gränskriget vid Norge. — Elfsborgs ock GiUbergs fall, i maj 1612. — Krigshändelserna 1 Vestergätland och Småland. — De svenska hjelptrupperna» ide i Norge. — Danska flottan i Stockholms skärgård. — Fredsmöte i Sjöared, den 29 nov. (9 dec.) 1612. — Freden i Knäred, den 18 (28) jan. 1613.

Fälttåget år 1611 hade ingenting afgjort. För begge de stridande innebar utgången en missräkning.

På svensk sida hade man gått i striden mot Danmark-Norge uppfyld af alla de höga tankar om krigisk öfverlägsenhet, som fortlefde från unionens och frihetskampens dagar. Det var en folkstämning, som vid fälttågets böljan gifvit sig uttryck i Karl IX:s betecknande ord, »hafver juten intet främmande folk, så skrämmer han intet många med sina egna». Men 1611 års-händelser hade visat, att Danmark-Norge ej var en fiende att förakta. Kristian IV:s nyskapade flotta hade spelat mästare i Östersjön; hans här hade i striderna utanför Kalmar och vid ryssbylägret fullt ut kunnat mäta sig med den svenska; Kalmar, fästningsnyckeln till Sverige på dess östra sida, hade, inneslutet af här och flotta på samma gång, måst gifva sig. Gustaf Adolfs bragder under fälttåget, öfverrumplingen af Danmarks nyanlagda vapenplats i Bleking, Kristianopel, och återtagandet af Öland hade ej för Sverige uppvägt dessa motgångar. — Men å andra sidan hade detta fälttåg ej heller uppfylt Kristian IV:s förväntningar. Framgången var endast half, då fästena vid Göta elf ej enligt fälttågsplanen blifvit tagna och ej heller Sten Maltesen Sehested med sin härafdelning kunnat utföra den afsedda marschen på Jön- att i Sverige vid sidan af lagens bokstaf stod i verkligheten den ärftlige konungens i häfd och sed redan grundade myndighet.

Annandag jul 1611 förklarade* Gustaf Adolf sitt bifall till denna försäkran och helsade ständerna för första g&ngen som konung. Han antog titel af Sveriges, Götes och Vendes konung, men utelemnade den af lapparnes konung i Nordlanden; det var ett steg tillbaka från Karl IX:s politik, hvilket bebådade beredvillighet till fred med Danmark-Norge. Riksdagen visade samma fredliga stämning, men om ej fred kunde vinnas, var den beredd på*, ett krig till det yttersta och förnyade till dess förande de i Örebro 1611 gjorda bevillningarna, nvilka ytterligare förökades. Det beslöts samtidigt att göra ett fredsanbjid. Den 6 januari 1612 hemförlofvade konungen derpå*, ständerna med ett tal, som bådade den store folkledaren från tronen. Riksdagens alla vigtiga ärenden hade blifvit afgjorda på 20 dagar och utan splittring; det var vid denna tids riksdagar mindre fråga om parlamentariska debatter än om en enig samverkan med styrelsen.

Den unge konungen ilade nii till kriget. Han hade erbjudit fred; men med den ena handen bjudande freden, fattade han med den andra svärdet.

Kriget med Danmark. 1611—1613.

Daimark» och Sveriges röstningar, hösten 1611. — Vinterfälttåget 1612. — Danskarnes härjningar i Ssalaid och svenskarnes i Skåne. — Striden vid Vittfijö, den 11 febr. — Kristian IV infaller i Vester-eitlaad. — Gnllbergs försvar. — Trä tfn in gen på Kölleryds hed. — Gränskriget vid Norge. — Elfsborgs ock GiUbergs fall, i maj 1612. — Krigshändelserna 1 Vestergätland och Småland. — De svenska hjelptrupperna» ide i Norge. — Danska flottan i Stockholms skärgård. — Fredsmöte i Sjöared, den 29 nov. (9 dec.) 1612. — Freden i Knäred, den 18 (28) jan. 1613.

Fälttåget år 1611 hade ingenting afgjort. För begge de stridande innebar utgången en missräkning.

På svensk sida hade man gått i striden mot Danmark-Norge uppfyld af alla de höga tankar om krigisk öfverlägsenhet, som fortlefde från unionens och frihetskampens dagar. Det var en folkstämning, som vid

fälttågets böljan gifvit sig uttryck i Karl IX:s betecknande ord, »hafver juten intet främmande folk, så skrämmer han intet många med sina egna». Men 1611 års-händelser hade visat, att Danmark-Norge ej var en fiende att förakta. Kristian IV:s nyskapade flotta hade spelat mästare i Östersjön; hans här hade i striderna utanför Kalmar och vid ryssbylägret fullt ut kunnat mäta sig med den svenska; Kalmar, fästningsnyckeln till Sverige på dess östra sida, hade, inneslutet af här och flotta på samma gång, måst gifva sig. Gustaf Adolfs bragder under fälttåget, öfverrumplingen af Danmarks nyanlagda vapenplats i Bleking, Kristianopel, och återtagandet af Öland hade ej för Sverige uppvägt dessa motgångar. — Men å andra sidan hade detta fälttåg ej heller uppfylt Kristian IV:s förväntningar. Framgången var endast half, då fästena vid Göta elf ej enligt fälttågsplanen blifvit tagna och ej heller Sten Maltesen Sehested med sin härafdelning kunnat utföra den afsedda marschen på Jön-Ralmar* Efter teckning från slutet af 1600-talet.

köping. Dessutom hade Kristian IY funnit en helt annan motståndare, än han väntat. Han hade trott, att Karl IX:s välde »liksom andra tyranners» — som han yttrade i en skrifvelse till danska rådet — ej skulle blifva långvarigt ; han hade väntat sig framgången så lätt, att han förklarat sig ensam, såsom hertig af Slesvig-Holstein, vilja fora kriget, och då till egen fördel; först dermed hade han förmått det for ett krig med Sverige motvilliga rådet till ett krig »mot Karl och hans anhang». Men hade Kristian IV tänkt sig ett vanmäktigt, inom sig söndradt Sverige, så hade han i stället funnit ett Sverige, som rest sig som en man mot det främmande angreppet, uppfyldt af samma sjelfständig-hetsända, som mött hans förfäder före honom.

Det var tydligt* att kriget, när det 1612 åter utbröt* måste begynnas saatt säga från böljan. Begge de stridande hade under hösten 1611, då en røpenkvila af sig sjelf inträdt, gjort mycket omfattande rustningar. I det egentliga Danmark var krigsifvern i aftagande, så att endast de skånska landskapen uppstälde talrikare manskap. Men för Danmark var alltid tillgängen lätt på främmande soldtrupper i följd af närheten till Tyskland, hd denna tid den stora värfningsplatsen för alla Europas härar. Den främmande beståndsdelen i den danska hären uppskattades också till ej mindre än 18 000 man; tre tyska furstar, Georg af Lilneburg, Ernst af Sach-sen-Lanenburg och Philipp af Holstein-Gliicksburg följde med dessa skaror för att i norden söka byte och ära under detta krig. Afven i den svenska hären, om hvilken man på dansk sida sade, att den mest bestod af bönder, fans ett brokigt främlingselement af franska, tyska, engelska och skotska trupper; det

8. Elfsborg. Efter teckning frän slutet af IGOO-talet.

värfvades ytterligare under loppet af året i Holland genom öfverste Mönnich-hofen, i England och Skotland genom Jakob Spens, men dessa trupper hunno fram forst mot fälttågets slut. — Enligt riksdagens åstundan hade visserligen från svensk sida gjorts ett fredsanbud genom en skrifvelse från det gvenska riksrådet till det danska, men denna fredsunderhandling var från början hopplös. Ständerna beviljade också samtidigt alla nödiga medel för krigets fortsättande, förklarande sig beredda att offra lif och blod för fäderneslandet. På dansk sida togs ej ens det gjorda fredsanbudet som allvar; öfverbringaren af skrifvelsen betraktades som förklädd spion och återsändes strax öfver gränsen.

Kriget 1611—1613 mellan Sverige och Danmark-Norge är det sista af de inbördes krigen inom Skandinavien, som utkämpats mera uteslutande inom dess egna gränser och på den gamla krigsskådeplatsen utmed rikenas landamären.

Sttrigt» hutoria. I?. 3Det har också ännu en karakter af medeltida gränsfejd, som de följande nordiska krigen mer och mer förlora. Det är ett krig titan drabbningar och fältslag, men med så många flere härjningståg och skärmytslingar. Ur strategisk synpunkt är det företrädesvis ett krig om fasta platser, fördt i andan af den krigskonst, som den närmast föregående tiden utvecklat sig på den nederländska krigsskådeplatsen, under striderna emellan Oranierne och de spanska faltherrame, en Alessandro af Parma och en Spinola. Ur denna skola hade också alla de mera framträdande anförarne på både svensk och dansk sida framgått. I 1611 års fälttåg rörde sig detta fästnings- och belägringskrig omkring Kalmar, gränsfästet i öster, 1612 omkring gränsfåstena i vester, Elfsborg och Gullberg; fienden tränger fram till Jönköping, medelpunkten for Sveriges inre försvar. Under begge åren, men företrädesvis 1612 rasar der-jemte samtidigt utmed gränslandskapen den gamla folkfejden med en

ännu vildare karakter än någonsin. De hvilka det närmast gäller, sjelfva gräns-borne, äro visserligen ej mera benägna för denna än förut; de sluta sin bondefred, såsom i Bleking, de tredskas att gå emot hvarandra med krut och lod, såsom halländingarne mot vestgötarne eller dalkarlarne mot norrmännen; men sedan kriget förlorat den gamla ortliga karakteren och förnämligast föres med främmande värfvade soldatesker, äro dessa olyckliga gränsbefolkningar, rädd-ningslösare än någonsin, prisgifna åt förödelsen. Afven ur denna synpunkt framträder allt starkare nödvändigheten af naturliga gränser inom Skandinavien.

Vinterfälttåget 1612 gifver en sammanträngd bild af hela kriget. Det visar vid Elfsborg och Gullberg belägringskriget och tillika utefter landa-märet gränsfejden i all dess rysliga vildhet och barbari.

Knapt hade i januari månad 1612 kölden spänt broar öfver åar, kärr och sjö, förrän härafdelningarna satte sig i rörelse. Man ville på båda sidor begagna sig af vintern, de gamla nordiska fejdernas egentliga tid, då de hinder, naturen annars stälde i vägen för ströftågen, voro försvunna. En dansk ströfkår under Breide Rantzau gjorde början med ett infall iSunnerbo härad strax på nyåret under härjande och brännande. Gustaf Adolf, som redan den 10 januari ilat från riksdagen ned* åt södra gränsen, stod just i begrepp att från Ryssby skansar företaga ett vedergällningståg in i Bleking, då nyheten kom, att samma öde afven öfvergick Värend. Under mord och brand hade fienden nu trängt upp genom Mörrumsåns dal; Kronobergs slott på sin holme i Helgasjön uppgick i lågor, lika så Vexiö stad med domkyrkan, der den helige Sigfrids graf och andra minnen från medeltiden förstördes. Gustaf Adolf ilade då i stället dit med en styrka af 3 000 man, men när han hann fram, hade fienden redan dragit sig undan ned åt Bleking. Vedergällningen för häijningama i Småland kom nu i stället att drabba Skåne, som för tillfället var blottadt på försvar. Gustaf Adolf gick den 5 februari på natten öfver riksgränsen vid Loshult; han följde den gamla härstråten genom Helge-åns dal, den samma som under förändrade förhållanden Magnus Stenbock ett århundrade senare skulle följa, då han tågade ned från Sverige till Skånesforsvar. Intet motstånd mötte, så att, som Gustaf Adolf skrifver till hertig Johan, »trupperna fingo grassera, sköfla och bränna efter egen vilja»; det var, 90m om Karl IX:s krigsplan från föregående året »att göra Skåne och Bleking öde» skulle blifva verklighet. Förödelse gick öfver några och tjugu socknar. Skräck utbredde sig rundt om, och landstorm restes i Skåne. Längre i 9öder än till staden Vä, som, öfvergifven af sina invånare, då blef förstörd, fortsattes emellertid icke tåget. Derifrån togs vägen i nordvestlig riktning genom Göinge härads vilda, obanade skogstrakter upp till den andra af de båda vägar, som ledde från Skåne till Sverige.

Vid Vittsjö kyrka, ej långt från gränsen, höll Gustaf Adolf den 11 februari 1612 nattrast; truppen hade enligt en berättelse gjort sig vakteldar af kyrkbänkarna och stält hästarna i kyrkan. Här upphans han af Breide Rantzau med Själlands och Skånes ryttarfanor samt 600 tyska ryttare, samma skara, «om nyss härjat i Småland och nu från Bleking skyndat efter konungen. Svenskarne öfverraskades och kringrändes, men bröto sig igenom efter en förtviflad strid, som fortsattes i nattens mörker ute på Vittsjöns is. När konungen sökte finna genaste väg mot gränsen, brast isen under honom, enligt de flesta uppgifter ej ute på Vittsjön, utan på den å, som förbinder den lilla Pickelsjön med denna. Han förlorad^ häst och vapen, men drogs sjelf upp ur vaken af Per Baner och en ryttare under Uplands fana, Tomas Larsson, som för sig och efterkommande rönte vedermäle af hans tacksamhet. Enligt konungens egen uppgift omkommo i denna träffning 300 man; danska uppgifter uppskatta förlusten till öfver 1 400 man, säkerligen fullkomligt oriktigt, då större delen af hären redan dagen före träffningen hunnit öfver gränsen. Ryktet, att konungen sjelf omkommit, gick öfver både Sverige och Danmark, och ett kungligt bref måste utfördas för att vederlägga det.

Under tiden hade hertig Johan och fältmarskalken Jesper Mattsson Cruus från Vestergötland brutit in i Halland och der farit fram efter den befallning, Karl IX föregående året gaf åt Jesper Cruus, »att i Halland röfva, bränna och ihjälslå allt hvad han kunde öfverkomma». Det uppgifves att sköflingståget här gick öfver aderton socknar. Varbergs stad blef, åtminstone till en del, förstörd.

Också Kristian IV hade dagarna förut med Hallands, Jyllands och Fyens ryttarfanor samt en del af det tyska krigsfolket, i allt 3 000 till 4 000 man, brutit upp från Varberg för att genom ett hastigt öfverfal! söka taga de båda fästena vid Göta elf, Elfsborg och Gullberg, genom hvilka Sverige ännu upprätthöll förbindelse med det

öfriga Europa, sedan Östersjön och Öresund blifvit tillslutna. Den samme hertig Georg af Lilneburg, som vid Lutter 1626 sa mycket skulle bidraga till hans nederlag, var i detta tåg hans stridskamrat. Den 27 januari 1612 klockan två på natten hann den danska hären fram tiH Gullberg och begynte strax storma. Gullberg var det mindre af de båda fästena; det låg på en höjd vid elfven, omgifvet af vallar och grafvar med ett utanverk af pallisader, som stod i omedelbar förbindelse med vallen. Dan-skarne hade påräknat att finna grafvarna isbetäckta och väntat ringa mot-stånd, men ett plötsligt töväder och regn hade fylt grafvama med flere fot vatten öfver isen, och besättningen försvarade fästningen så, som krigets samtida franske historieskrifvare Peleus beskrifver svenskarnes fästningsförsvar i allmänhet: icke männen med murar, utan murarna med män. Den tappre Mårten Krakou. förde befälet. Fem stormningar afslogos på sex timmar; fäll-bommar krossade stormstegarna; skott och stenkastning omvexlade från vallarna. Qvinnorna hjelpte till, och om man får sätta lit till en senare anteckning af Krakous dotter, som emellertid har åtskilliga drag af sägen, skulle Emerentia Pauli, Krakous hustru, som öfvertagit befälet, när han sjelf blef urståndsatt att föra det, egentligen varit den, som med soldathustrurnas hjelp afgjort utgången. De stängde vägen för fienden i porthvalfvet, när

9. Gräfanäs i Vestergötland. Efter teckning från slutet af 1600-talet.

öppning sprängts i porten med petarder, och funno tillfälle att koka och ned-hälla sjudande lut på de inträngande; fru Emerentia lät uppbryta porten till krutkammaren, som höfvidsmannen för knektarne midt under stormen tillstängt, då han af feghet gömt sig undan — hans straff derfor skulle ha varit endast en del mustiga tillmålen af den manhaftiga frun *— och deijemte ljit hon affyra två kanoner in i sjelfva porthvalfvet, allt med den kraft och verkan, att fienden i morgongryningen fann för godt att draga sig tillbaka med oförrättadt ärende. Det troligaste är, att Kristian IV och Georg af Lime-burg drogo bort lika hastigt som de kommit, derför att de ej medförde artilleri, då det hela var afsedt för en nattlig öfverraskning, och att det fortsatta tövädret kom hindrande emellan. Det hjeltemod som visats på svensk10. Skara. Efter tcckuiog frän slutet af 1000-talet.sida fläckades, enligt ofvan anförda berättelse, efter segern af en illbragd, som emellertid betecknande för tiden omtalas i en ton af förhärligande: när fru Emerentia i sin stuga fann tretio fangna danskar som klagade ofrer hunger, emedan de ej fått något att äta på tvenne dagar, svarade hon, att de strax skulle bli tillfredsstälda, och lät så leda dem ut och med kallt blod döda dem. Hon vägrade äfven fienden att sjelf begrafva sina döde, »emedan, sade hon, då Gud unnat att slå dem ihjäl, de segrande väl också kunde begrafva dem».

Från Gullberg drog den danska hären till Ny Lödöse, som intogs och erhöll dansk besättning. Om den förra berättelsen är sann, kan det odåd som här utfördes betraktas såsom hämdoffret åt de på Gullberg dräpta fångarne. I Ny Lödöse nedgjordes nämligen hela den manliga befolkningen, ett par hundra till antalet ; endast qvinnor och barn skonades. Elfsborg var af det timade forberedt. Ett allvarligt angrepp på denna fästning gjordes ej heller; den beskjutning som företogs gälde enligt danska uppgifter mera de vid slottsbryggan liggande krigsskeppen än sjelfva fästningen. Men härifrån gick häxjningståget in i Vestergötland. Detta landskaps sydvestra del, tolf mil inåt landet, undergick nu under Kristian IV: s hand samma öde, som samtidigt drabbade Skåne och Halland under Gustaf Adolfs och hertig Johans. Enligt en uppgift skola öfver 3 000 gårdar ha blifvit förstörda; så många nämdes åtminstone vid den tacksägelse öfver framgången, som vid återkomsten hölls i . Varbergs kyrka. Gräfsnäs fasta slott i den vackra dalen kring sjön Anten, slägten Lejonhufvuds stamgods, blef intaget, och rikt byte gjordes der, emedan traktens invånare fört sin egendom dit i förvar. Det antändes; så äfven städerna gamla Lödöse och Skara, der blott domkyrkan och några få hus stodo qvar. Landstormen restes i Vestergötland, och omsider drogo sig de häijande skarorna åter nedåt Halland.

En dag mot slutet af februari 1612 kommo konung Kristian och hertig Georg åter öfver gränsen på väg till Varberg. Det är troligt, att de, kommande från det inre af Vestergötland, tagit en genväg öfver sjön Masens is. Från denna sjö utbreder sig mot söder mellan höga, då ännu skogbevuxna klipphöjder en långsträckt dal inom Skällinge socken, som bär namnet Kölleryds hed. Mot vester sammanhänger denna med en annan liknande dalgång, Frägnareds kärrtrakt, hvarigenom man kan komma in på vägen till Varberg. På Kölleryds hed stötte plötsligt de begge skaror samman som för-härjat Vestergötland och Halland. Danskarne kommo trötta af dagens marsch med slintskodda eller oskodda hästar; hertig Johans och Jesper Cruus’ trupper, som nyss förut jagat den

danska förtrafven under hertig Ernst af Sachsen-Lauenburg på flykten, tyckas ha passat på sin fiende. Det var i skymningen träffningen begynte, och den slutade snart med danskarnes flykt in genom Frägnareds dalgång på vägen mot Varberg. Svenskarne förföljde inemot två mils väg, således ända fram emot fästningen. På sjelfva valplatsen lågo 300 fallna och* bland dem några män af Danmarks förnämsta adelsslägter, bland andra Frands Rantzau, den äldste af de tre bröder Rantzau, den ryktbare Johan Rantzaus sonsöner, som förde befäl i detta krig, Sten Rosen-sparre, den siste af sin slägt, som, påmind härom och ombedd att skona sig, störtade in i slagtningens tummel under utropet: »Ett godt namn går framför allt», och der fann döden, samt riksrådet, den lärde och vidt bereste Kristian Barnekov. Man klagade sedan, att i detta krig föll blomman af Danmarks adel, så att blott stammen och de vissna bladen blefvo qvar.

Jesper Mattsson Cruus drog derefter upp mot götaelfstrakterna. Han tringade först den qvarlemnade danska besättningen i Ny Lödöse att gifva sig. Vid dagtingningen togos 200 främmande legoknektar i svensk tjenst; men till en sådan höjd hade den onaturliga folksöndringen inom Skandinavien nu hunnit, att, 4 medan främlingarne skonades, 300 norrmän, bösseskyttar och bönder, undantogos från dagtingan, fördes in i kyrkan och nedgjordes. Sta-

ll. Helsingborg vid slutet af 1500-talet.

den stacks i Brand; Kunghäll uppgick äfven i lågor. Förödelsen utbreddes derefter uppåt Bohuslän; till och med öarna i skären sköflades af en svensk ströfkår. Afven utefter Norges gränser rasade detta ödeläggelsens krig med eld och svärd i täflan. På det svenska uppropet genom en proklamation af den 12 mars 1612 att afkasta sig danska oket svarades från norsk sida med härjande infall i Vermland och Dal. Uppe i högsta norden, i norska Finmarken och lappmarkerna, som ju också utgjorde ett af föremålen för striden, kändes krigets verkningar: sjölapparne drefvos ut på Finmarkens öar, och deras bostader och båtar förstördes; man väntade att få se en norsk ströfkår, forslad af renar, nedstiga mot Bottnen.

Afven på andra sidan Östersjön möttes Sveriges och Danmarks vapen. Från Estland gick i januari 1612 en svensk styrka öfver isen till Ösel ochplundrade ön trots det motstånd, som den till större delen danskt sinnade adeln gjorde. Lifegna öbor togos här som byte och fördes öfver till fastlandet för att besätta öde gods der.

Omsider gjorde våren med oländiga vägar och svalda vattendrag ett slut på dessa gränsfejder, de sista, i hvilka de nordiska konungarne personligen uppträd t. Man rustade sig i stället på båda sidor till sommar fälttåget.

Kristian IV var först färdig. I april 1612 mönstrades på stranden af Öresund vid Helsingborg den danska hären. Det var, som det heter, »en exer-citus af åtskilliga underliga folk»; främlingselementet af allahanda nationer beräknades till 18 000 man; det antogs, kanske något öfverdrifvet, att Danmark detta år förde ända till 40 000 man i fält. Planen för fälttåget var den samma som föregående år; hvad då ej fullständigt lyckats hoppades man detta år kunna utföra. Medan en dansk flotta utanför Göta elf afskar Sverige

från dess enda återstående förbindelse med Europa — och dermed från förstärkningar och krigsforråd derifrån — skulle den danska huf-vudhären under konungens eget befäl tillintetgöra Sveriges försvarsställning i vester, Elfsborg och G ullberg, på samma sätt som föregående året den östra. Från Kalmar skulle derpå Gert Rantzau med den andra af de danska härarna samtidigt med

konungen från Elfsborg bryta upp mot centralställningen för Sveriges försvar, Jönköping, som för ett samtidigt angrepp från två håll borde falla. Om detta lyckades, skulle Sverige söder om de stora sjöarna vara' öfverväldigadt och Motala ström med Kolmorden och Tiveden utgöra den nästa forsvarslinie, inom hvilken det öfre Sverige hade att välja sig. I sjelfva verket var Sveriges ställning vådlig, om det också icke var ett land, som kunde eröfras efter den nederländska krigskonstens teorier; det var genom den danska flottans öfvermakt i Östersjön, Öresund och vid Göta elf helt och hållet tillbakavisadt till sig sjelft, och endast en ringa del af landet bar bördan för försvaret. Finlands och Estlands krafter måste användas för kriget i Ryssland och försvaret mot Polen; de sydliga landskapen Småland och Yestergötland voro redan till hälften ödelagda.

Fälttåget öppnades af Kristian IV med angreppet på fästena vid Göta elf.

Näst hufvudstaden var Göta elfs mynningsland med det nyss anlagda

12. Danakarnes angrepp på Öland 1612.Göteborg Sveriges vigtigaste punkt; dess besittning betydde för Sverige på en tid, då Danmark beherskade kustlandet från Brömsebäck till norska gränsen,, fri forbindelse med vestem. De båda fästningarna Elfsborg och Gullberg på venstra stranden af elfven, det förra nedan, det senare ofvan om Göteborgr

försvarade denna vigtiga punkt. Af dessa var i synnerhet Elfsborg en efter tidens förhållanden stark fästning. Dess slott, beläget på en hög klippa vid elfstranden, var ett italienskt kastell, uppfördt i föregående århundrade efter ett nu redan föråldradt befastningssystem, men omkring det samma reste sig en yttre befästning af dubbla vallar med djup graf, bastioner, homverk och betäckt väg, allt i öfverensstämmelse med den rådande holländska befästnings-konsten; från den inre fästningens vallar uppstego tre stora runda torn. Af största vigt för fästningen var dess utanverk på Skinnarklippan, en höjd hvilken beherskade denna; af dess besittning berodde hela fästningens.

Då Kristian IV, omgif-ven af i belägringskon -sten förfarna officerare, öppnade en regelmässig belägring af Elfsborg, riktade han de första angreppen mot detta verk.

Hans franske petardmä-stare, Gran dfond, sprängde snarf bresch i dess port och pålverk; de franska dragonerne besatte derefter skansen, som under manspillan utrymdes af besättningen. Fästningens öde kunde dermed anses gifvet; dess fall var blott en tidsfråga. Hela armeen, till häst och till fotsy ryckte den 14 maj 1612 i slagordning fram för Elfsborg, som uppfordrades till dagtingan. Det var 20000 man, som omringade de i flistningen inneslutna knapt 400, ty större hade ej besättningen varit från början; men befålhafvarenT Olof Stråle, afslog hjeltemodigt uppfordringen. Han hade ej i rätt tid blifvit undsatt af Stjernsköld, som dertill haft Gustaf Adolfs befallning, men han hoppades ännu på undsättning: komme den icke inom fjorton dagar, ville han uppgifva fästningen. Belägringsarbetena fortsattes då; batterier och löpgrafvar uppkastades, minor gräfdes under vall och mur, åtta murbräckor, hemtade från Bohus fästning, gjorde sitt arbete ofvan jord. Den 22 maj var bresch öppnad i muren; för elden från batteriernas fältstycken nedrasade det största tornets öfversta ipind med kanoner och spira i grafven. Fästningen uppfordrades då å nyo, men efter två timmars betänketid svarade Stråle, att han ville värja sig till det yttersta och att Elfsborg ej vore något Kalmar. Då gafs befallning till storm. Det engelska manskapet trängde först in i breschen,

13. Borgholms slott pä Öland, i början af 1600-talet.men drefs tillbaka med 200 mans förlust. Ännu mot Georgs af Ltineburg tyska fotfolk och det danska lifregementet värjde sig besättningen med att kasta beckkransar och andra brunbara ämnen, men härunder kom eld i tornet, •och försvararne måste sjelfva rädda sig ur lågorna. Samtidigt sköts eld äfven i andra bygnader. Då måste Stråle dagtinga med sin besättning, som, sammansmält till halfva styrkan. Fritt aftåg under de ärofullaste vilkor beviljades af fienden, men så stränga voro på svensk sida fordringarna på en fästnings försvar, att den tappre Stråle stäldes till ansvar inför rådet för fästningens uppgifvande och dömdes till böter. Danskarne återstälde de förstörda verken ‘•och inlade besättning på Elfsborg.

Gullbergs fall följde några dagar efter. Mårten Erakou förde ej mer befälet här; besättningen bestod mest af främmande soldatesk, som, när Kristian IY med sin här ryckte fram för fästningen och under en natt besköt den med glödande kulor, dagtingade. Betydliga krigsförråd gingo genom dessa fästningars fall förlorade för Sverige, ej mindre än 120 kanoner, 1 500 musköter och betydliga krutförråd; sex före dagtingan vid Elfsborg försänkta skepp upptogos och tjenade sedan att förstärka den danska eskadern i Kattegat. Göteborgs förstöring var närmaste följden; denna »nagel i jutens öga» odelades fullständigt.

Danmarks fana svajade nu från Sveriges båda hufvudfastningar. Herre dfver de båda flankställningarna vid Göta elf och Kalmar sund, kunde Kristian 1Y med trygghet våga angreppet på den centrala ställningen vid Yettern. När Gert Rantzau från öster räckte honom handen, syntes ingenting kunna hindra honom från att vinna det afs? dda målet.

Men omedelbart skred man ej dertill, utan förlorade till gagn för motståndaren en dyrbar tid med företag, som

stodo i aflägsnare sammanhang med fälttågets hufvudsyfte. För Kristian IY syntes Vestergötlands eröfring som en lätt och omedelbar följd af fästningarnas fall, och han lät sin här, fördelad i tre kolonner, rycka fram i detta landskap ända upp till Lidköping. Men han skulle snart erfara, att det spanskt-holländska fästningskrigets teorier ej hade någon tillämpning på Sverige. Hans här, hvar den drog fram, blef nldrig herre öfver annat än marken, der den stod. Det sparsamt befolkade skoguppfylda landet erbjöd alla vilkor för det lilla kriget, och den krigiska befolkningen förstod att i fullt mått begagna dem. Gustaf Adolf skyndade också till med en här, som visserligen var för ringa för att erbjuda den danska hären fältslag, men tillräcklig för att gifva ett fast stöd åt befolkningen. Han tvingade på detta sätt, än fallande i ryggen, än oroande flankerna, den stora armeens tre kolonner att samla sig i en enda, och då underhåll för denna i det folktomma, redan vintern förut ödelagda landet ej stod att finna, blef ett återtåg under de främmande soldtruppernas halföppna myteri nödvändigt. Den 4 juni 1612 hade Kristian IV anträdt tåget in i Vestprgötland; de sista dagarna af juni slog åter den danska hären läger i Gullbergs närhet. Det var då, han i förtreten lät förstöra Gullberg. — På samma sätt hade Gert llantzau på den östra sidan uppehållit sig med att från Kalmar åter eröfra14. Vestervik vid slutet af 1600-talct.Öland, der den tappre och dristige Per Hammarsköld förde befäl på Borgholm. Först när Hammarsköld dagtingat mot fritt aftåg och löfte att ej på tre år fora vapen mot Danmark, blef Rantzau färdig till det tåg inåt Sverige mot Jönköping, som skulle afgöra 1612 års fälttåg. En budskickniug tvärs öfver landet underrättade Kristian IV vid Gullberg, när han anträdde sin marsch; den danska hufvudhären satte sig då äfven ungefär samtidigt i rörelse mot det gemensamma målet.

Emot detta fruktansvärda dubbelangrepp af öfvermäktiga härar stälde Gustaf Adolf de yttersta medel, hvarmed ett land kan möta en inträngande fiende. Han kallade hela folket i vapen. Ej blott i götalandskapen, äfven högt upp i Svealand restes landstorm. Det af naturen otillgängliga landet gjordes ännu otillgängligare; broarna upprefvos, vägarna stängdes med förhuggningar, bråtar timrades i skogarna; ända upp i Tiveden förnyades dessa försvarsanstalter, bortglömda sedan medeltidsfejderna och sedan här aldrig förnyade. Till Jönköping, den hotade punkten, medelpunkten för försvarett kallade han riksrådet till sin sida; dit uppbådades hela ridderskapet vid privilegiernas förlust. Landets försvarskrafter samlades der.

Gert Rantzau ryckte fram öfver Ammån, der han med lätt möda gjorde sig till herre öfver skansarna cch förhuggningarna vid Högsby. Han trängde derifrån genom skogarna uppåt Vimmerby. Marschen gick under oupphörliga* hinder genom ett öde land. Bönderne hade sjelfva förstört sina gårdar och. begifvit sig till skogs. De tyska legotrupperna blefvo illa till mods öfver ett sådant krig, der rof och plundring ingenting gåfvo, och der provianten måste föras med af soldaterne sjelfva. Myteriet höll redan på att utbryta, när hären den 6 juli hann fram till Vimmerby. Der hade man väntat finna lifsfömöden-heter, men fann i stället en öde stad; de flyktade invånarne hade tagit med sig allt hvad de ej hunnit förderfva. En ströfkår trängde härjande fram mot Ekesjö, en annan afsändes till Vestervik i hopp att derifrån skaffa tillförsel; äfven denna stad stod öde. Den antändes, men slottet — Stegeholm — besattes, och det lyckades verkligen att härifrån skaffa någon proviant, när Per Hammarsköld, som brutit sin dagtingan på Borgholm, vid ett sjöledes gjordt angrepp på Stegeholm blef tillbakaslagen och måste lemna sina medförda förråd i sticket. Samtidigt visade sig den danska östersjöflottan på kusterna för att understödja härens rörelser. Från flottan, ej fråji landsidan, synes Söderköping ha blifvit hemsökt: dess slott besattes, stadeu uppbrändes och trakten härjades. Då den hjelp som erhölls emellertid var otillräcklig för behofvet, och då truppernas uppstudsighet dagligen växte i bredd med nöden, återstod vid midten af månaden intet annat för Rantzau än ett skyndsamt återtåg. Det var så mycket nödvändigare, som han, saknande hvarje underrättelse om den vestra armeens tåg, i stället uppsnappat nyheter om den svenska härens anryckande.

Gustaf Adolf hade nämligen skyndat från Jönköping för att kasta sig öfver Rantzaus härafdelning, innan Kristian IV, som behöfde längre tid för siu marsch, hunnit fram. Han antågade i sydvestlig riktning på sidan om danskaSöderköping. Efter teckning 1‘riiu slutet af 1600-talet,hären; norr ifrån framträngde Östergötlands uppbådade allmoge: Rantzau befann sig sålunda i fara att få återtåget afskuret. Under dessa omständigheter kom detta att mer och mer antaga karakteren af en flykt. Gustaf Adolf med den svenska hären följde tätt i spåren och nedgjorde eller tillfångatog enskilda afdelningar. Vid Sällevadsbro tillintetgjordes Rantzaus egen och den

lauenburgske hertigens liffana; i Aramådalen funno många döden i den försåtliga graf, som bönderne gräft tvärs öfver vägen och tilltäckt med störar och torf. Med blott en dags försprång passerades Högsby skansar, som de tillbakavikande sprängde i luften efter sig, och med nöd hann hufvudstyrkan fram till Kalmar, der vid framkomsten de tyska regementen upplöstes, hvilkas

myteri ansågs i sin mån hafva bidragit till tågets olyckor. Den förlust, som Rantzaus här under detta tåg led, skattar Gustaf Adolf till 1 500 man.

Under tiden hade Kristian IV och Georg af Liineburg med den danska hufvudhären tågat fram mot Jönköping på en ännu besvärligare väg än den östra; det berättas att hären på 10 dagar ej kunnat tillryggalägga mer än 7 mil; fältstycken hade ej kunnat medföras. Omsider, den 23 juli 1612, nåddes dock Dummemosse vid Jönköping, hvilken be täcker de vestliga vägarna till staden. Läger slogs kring den skans, som Erik XIV anlagt till Jönköpings försvar och som Daniel Rantzau redan en gång förut intagit. Vid underrättelsen härom antände den svenska besättningen staden och drog sig in i slottet, af-vaktande en belägring. Jönköpings slott var då ett föga starkt fäste, så att ståthållarne der, Göran Stjerna och Sten Bölja, till och med rådt att i händelse af angrepp hellre spränga det i luften, men konungen hade befalt att försvara det till det yttersta och lofvade skynda till undsättning. Senare, med insigt om nödvändigheten af en centralställning för Sveriges försvar, lät Gustaf Adolf här uppföra ett starkare fäste. Till belägring af Jönköping kom det dock icke. Den danska hären medförde ej belägringsartilleri, och tre dagar efter ankomsten erhölls visshet om utgången af Rantzaus tåg samt att Gustaf Adolf oförtöfvadt var i an ryckande. Då återstod ej heller för Kristian IV annat än ett återtåg. Det företogs samma natt dessa nyheter kommit och i så stor hast, att alla sjuke qvarlemnades; det öde som väntade dem var att blifva ihjälslagna. Förbittringen hade nu hunnit derhän, att qvarter hvarken gafs eller mottogs; den danska flottan hade generalorder af den

1 16. Halmstads norra fä9tningsport (1605).6 (16) maj 1612 att ej vidare taga fångar, utan blott slå ihjäl, emedan sven-siarne afslagit anbudet att bevilja qvarter.

Den segrande Gustaf Adolf hade nått fram till Sandsjö, en dagsmarsch från Jönköping, när den danska hären begynte sitt återtåg. Kristian IV ilade^ i förväg for sin bär genom Nissastigen till Halmstad och derifrån till Kjöben-ham, lemnande befälet åt Georg af Liineburg. Snart lägrade sig fältmarskalken Jesper Mattsson Cruus med svenska trupper utmed Hallands gränser, och kriget till lands kunde anses slutadt.

Den seger som vunnits var en seger, vunnen af det svenska landet och det svenska folket i förening. Landets naturförhållanden hade ej mindre än det väpnade motståndet spelat en rol dervid. Det hade ännu en gång, såsom

17. Kringlens pass med sinclairsvården, i Norge.

fordom under medeltidsfejderna, visat sig, att i dem låg vid sidan af folkets för-svarskraft Sveriges bästa värn. För sista gången hade nu en dansk härsmakt statt i hjertat af Sverige. De följande krigen i Skandinavien skulle i stället fora svenska härar till det inre af Danmark och visa olikheten i motståndskraft hos Skandinaviens förland och dess innanland.

I bredd med de ofvan skildrade krigshändelserna voro de i Norge af mindre betydenhet. Gustaf Adolf hade, såsom nämdt, gjort ett upprop till affiall från Danmark, men hvarken talet om »dansk träldom och svensk frihet» eller hänvisningen till ursprunget »af svenskt blod» fann någon anklang; den dansk-norska dubbelkronan satt fastare på Kristian IV:s hufvud än på någon annans af det oldenburgska huset. Från öster utmed den svenska-landsgränsen gjordes under sommam 1612 intet infall i Norge, men som en'Cnstående tilldragelse i Skandinaviens historia stå tvenne landstigningar af svenska soldtrupper på den norska vestkusten.

När Danmark bemäktigat sig Göta elfs mynning, fans det från det vestra Europa ingen annan väg till Sverige än den med vapen i hånd genom Norge. De trupper, som det svenska sändebudet Spens i London ock öfverste Mönnichhofen i Holland värfvat, måste försöka att på detta sätt tränga fram. Två försök gjordes och med helt olika utgång. — Mot slutet af augusti 1612 lade tvenne skepp till vid Romsdalen och landsatte der 600 till 800 skotska krigare; deras anförare hette George Sinclair. I början rönte de ej motstånd; invånarne flyktade undan vid

den ovanliga synen. Främlingame vandrade framåt genom en natur, vild som deras hemlands. Genom hålvägen vid Lesjö, der Snehätten beherskar synkretsen, gingo de öfver Dovre och voro på vägen

från högljälleli ned åt Gudbrandsdalen, då de i Kringlens bergpass öfverföllos af de samlade bönderne. Det blef en strid som den vid Morgarten. Det trånga passet, vid hvilket Lågen flyter, till-spärrades både framåt och bakåt, medan från den branta Ijäll-sidan klippblock och trädstammar nedstörtades. Allmogen lossade samtidigt från fjällbranten sina säkra bössor, och för de in-neslutne fans intet annat val än döden för fienden eller i den forsande elfven; flere drefvos ut i denna och omkommo der. Endast tvenne skonades, den ene för att i hemlandet förtälja de fallna främ-lingarnes öde. — Bättre lycka hade Mönnichhofen med sitt i Holland och Skotland värfvade manskap. Han landsteg på ett lämpligare ställe än de om ortförhållandena okunniga skottame, nämligen i T rondhj emsfj ord ens östliga vik. Efter att ha gjort ett fåfängt försök att öfverrumpla Trondhjem, trängde han genom Stjördalen upp öfver tjällen och genom Heijedalen tvärs öfver landet till Stockholm. Det var en skara af 600 musketerare och 200 pikbärare, som kom väl till pass för den då af en fiendtlig flotta hotade liufvudstaden.

Vid återkomsten till Kjöbenhavn från det misslyckade fälttåget i Sverige hade Kristian IV funnit sin östersjöflotta, öfver hvilken Mogens Ulfeld förtbefälet, redan gången i hamn; en farsot som bortryckt hälften af manskapet hade tvingat henne att återvända. Tillbakavikande från tåget till lauds, beslöt Kristian IV att med flottan våga ännu ett sista angrepp på Sverige. Sjön var hans rätta element; som yngling hade han liksom senare tsar Peter lärt sig att sjelf — på Skanderborgs sjö på Jylland — styra sitt skepp; ända opp till Kola vid Ishafvet hade han i fredens dagar befarit sitt rikes haf, och han var i stånd att sjelf kommendera sin flotta i krigets. Snart var denna åter bemannad, och den 13(23) augusti 1612 styrde konungen ut åt Östersjöu med dessa skepp, livilka krigets franske historieskrifvare skildrar som sanna »liafvets underverk, mera liknande simmande väldiga slott än farkoster, och vid hvilkas anblick oceanen, om den haft ögon, skulle fallit i häpnad*. Han lade till

19. Vaxholm. Efter teckniug frän slutet af 1000-talet.

vid Kalmar och tog der om bord en landstigningshär af, som det uppgifves, <8000 man, samma' trupper, med livilka Gert Rantzau måuadeu förut gjort sitt tåg uppåt Sverige. Härifrån styrde han upp till stockholmsskären. Ehuru ej mycket mer än hälften af den danska flottan deltog i detta sjötåg — 34 skepp af de 50 till 60, många förande ända till 80 kanoner, som hon under 1611—1613 års krig räknade — vågade dock ej den svenska möta i öppna sjön. Hon lat innesluta sig inom skären i Djurhamn; en trumpetare, utsänd från dauska flottan, utmanade efter tidens sed, som i kriget ännu alltid inlade något af den gamla tvekampen, högtidligen till strid, men utmaningen antogs icke. Efter några dagars blockad lyfte Kristian IV ankar och gick fram till Vaxholm, då för tiden blott ett litet kastell, grundadt i Gustaf I:s tid. Det

Sttriget historia. IV.besköts fran skeppen, men Mårten Krakou, som förflyttats hit från Gullberg fore des3 dagtingan, höll sig lika tappert här. Kristian IV steg sjelf i land och beság fastet; en landstigning af de medförda trupperna vågade han dock ej företaga. Det var redan in på hösten, och han fruktade att bli qvarhållen af stormarna. Den 10 (20) september 1612 lyfte han ankar och lemnade stock-holmsskären, ntan att ha åstadkommit annat än den förskräckelse för en landstigning, som utbredt sig rundt om i det mellersta Sverige. Hufvudstaden hade redan begynt att uppföra befästningar mot den väntade fienden; dalkarlarne hade som i Kristiem I:s dagar skyndat ned till dess undsättning. Från Jönköping ilade den unge konungen, åtföljd af endast två följeslagare, knapt åter-ställd från den farliga sjukdom, han ådragit sig under fälttåget mot Rantzau. Han kom till Stockholm den 9 september på natten; några timmar derefter hade han Tedan satt sig i spetsen för Mönnichhofens trupper, som då nyss anländt på sin äfventyrliga väg från Trondhjem, och begaf sig med dem ut till Vaxholm. Men innan han hunnit fram, var Kristian IV redan afseglad. Det stora kriget kunde härmed anses slutadt.

På begge sidor längtade man efter fred, i Danmark icke mindre äu i Sverige. Offren hade varit för stora i förhållande till de vunna framgångarna, och man ryggade tillbaka för ett nytt fälttåg. Dessutom väckte alltid i Danmark en konung omgifven af främmande soldtrupper farhågor hos rådet och adeln; de önskade derfor fred och afväpning. Kristian IV:s egna hjelp-källor voro uttömda. Och äfven utifrån kommo maningar till fred. De. protestantiska makterna i vester, England och Holland, hade sökt förebygga utbrottet af ett krig som detta mellan

trosfÖrvandter, i en tid af fara for alla. Under dess fortgång hade alla makters intressen blifvit berörda genoni det hänsynslösa sätt, hvarpå Kristian IV utöfvat Danmarks häfdvunna höghetsrätt* i Öresund ocli Östersjön. Östersjöhandelns frihet syntes i fara, och Gustaf Adolf hade ej försummat att begagna sig deraf vid sina underhandlingar med hansestäderna och Holland, i det han, för att vinna deras bistånd, stält sjelfva grundvalen för Danmarks tillvällade höghetsrätt, öresundstullen, i fråga. I den fara som häraf uppstod för Danmark låg en ny maning till fred. Också afvisades ej nu som vid krigets början de anbud om bemedling, som fredsmäklaren framför andra i alla samtidens strider, James I af England, gjorde genom sina båda utskickade, Anstruther i Kjöbenhavn och Spens i Stockholm. På möten om fångarnes utvexling under sommarn 1612 följde på hösten efter åtskilliga förhandlingar en fredskongress, i hvilken de båda rikena represeuterades af sina rikskanslerer, Axel Oxenstjerna och Kristian Friis, jemte tre riksråd från hvardera sidan. Men det var ett fredsmöte under vapen; Kristian IV hade ej velat medgifva stillestånd, så att sköflingar och ströftåg på gränserna fortsattes midt under fredsunderhandlingarna.

Mötesplatsen var en af de gamla på hvilka gränsmötena plägade hållas, vid Sjöared i Lagadalen. Närmaste ort på svenska sidan var Ulfsbäck, på danska Knäred; här bodde de båda gesandtskapen, och fredslutet fick sitt namn af den senare, kanske derför att den engelske medlaren, Anstruther, äfven uppe-höll sig der. På en bro öfver gränsbäcken höllos sammankomsterna; å ömse sidor voro tält uppslagna, dit sändebuden drogo sig tillbaka vid öfverläggningar. Den 29 november (9 december) 1612 — det var just första söndagen i adven-tet — hölls den första sammankomsten, som öppnades med ett tal af den svenske rikskansleren under ceremonier som visade, buru afuudsjukt begge rikena äfven i det yttre häfdade sin sjelfständighet och likställighet. Från dansk sida uppstäldes såsom förberedande fredsvilkor erkännandet af Danmarks fordringar i de fyra punkter, som kunde betraktas som krigets orsaker, nämligen med afseende på Sonneburgs slott på Ösel, vapnet tre kronor, Lappland och tullfrågan. Axel Oxenstjema rådde konungen, som från lägret vid Ver-namo följde förhandlingarna, att antaga dem, och den 13 december erhölls Gustaf Adolfs medgifvande dertill. Gustaf Adolf var beredd till ännu större eftergifter. Han hade verkligen medgifvit sina fullmäktige att, så franjt ej fred på andra vilkor kunde vinnas, för evärdliga tider afstå Elfsborg med två tilliggande härad. Men på denna punkt af förhandlingarna fordrade dan-Gtame icke blott Elfsborg, utan äfven Ny Lödöse och Gullberg samt Öland. Då beslöt Gustaf Adolf att midt under fredskongressen, i sjelfva juldagarna, företaga ett angrepp på Elfsborg. De danska fullmäktige skyndade härvid till Halmstad, der Kristian IV för att vara i närheten af underhandlingarna uppehöll sig, och förmådde honom att återlemna alla eröfringar mot ersättning för krigsomkostnaderna; det fordrades till en början ett skadestånd af tvä millioner däler eller 100 000 för hvaije månad kriget varat. De engelska sändebuden bragte nu saken efter åtskilliga prutningar i ordning, och den 18 (28) januari 1613 undertecknades fredsfördraget.

Genom denna fred blefvo först och främst de sväfvande frågor afgjorda, om hvilka tvistats på gränsmötena sedan sista freden i Stettin (1570). Sverige nedlade sina anspråk på Sonneburg, och Danmark blef derigenom obestridd lierre öfver Ösel. Tvisten om tre kronor löstes så, att begge medgåfvo hvarandra rätten att föra dem: för Danmark blef denna rätt sista minnet af de tre rikenas förening, men den skulle ej innebära något anspråk på förnyande. 1 den fråga, som varit en af hufvudanledningama till kriget, Sveriges anspråk på den norska Finmarken, till grund hvarför det åberopat både en något dunkel liäfd och Rysslands afträdelse i Teusin (1595) af hvad det aldrig besuttit, vek Sverige tillbaka: det nedlade alla anspråk på sjölapparnes land mellan Titis-ocli Varangerfjord och på högheten öfver hafvet i dessa trakter; fjällryggen skulle äfven här utgöra gränsen mellan rikena. Den gamla tullfriheten mellan de skandinaviska rikena bekräftades; i denna inbegreps också Sveriges tullfrihet i Öresund. Sverige förband sig att ej belägga handeln på Livlands eller Kurlands hamnar med hinder; i kraft af sina anspråk på böghetsrätt öfver Östersjön fordrade Danmark detta, och Sveriges medgifvande tolkades som ett erkännande af dessa. Begge rikena återstälde de gjorda eröfringaraa, Sverige Jemtland och Herjedalen, Danmark Öland och fästningarna, men som pant för krigsskadeståndet, hvilket bestämdes till en million daler silfver-mynt (riksdaler specie) att betalas inom sex år, behöll Danmark för lika långtid Elfsborg med städerna nya och gamla Lödöse och Göteborg samt sju härad i Vestergötland; erlades ej den utfästa lösen enligt skuldebrefvets lydelse, skulle dessa orter anses hemfallna till Danmark.

Kriget med Ryssland. — Freden i Stolbova 1617.

Tillståndet i Ryssland. — Jakob de la Gardie. — En svensk prins utsedd till tsar, sommarn 1611. — Underhandlingarna med Ryssland 1612. — Krigshändelserna 1612 och 1613. — Mikael Romanof väljes till tsar, febr. 1613. — Gustaf Adolfs personliga deltagande i kriget, sommarn 1614. — Striderna vid Bronitsi och Staraja Russa. — Belägringen af Pskof, 1615. — Freden i Stolbova, den 17 febr. 1617.

Kriget inom Skandinavien, det farligaste af de krig Karl IX lemnat efter sig, var slutadt, icke som man ville, men som man kunde; »såsom drägligast var och mera olycka att undfly» föllo konungens ord till ständerna i Stockholm 1613. Samtidigt med detta, midt under ansträngningarna hemma, hade fjerran derifrån ett annat krig fortgått i trakterna kring Ilmen, Pejpus och Ladoga med Stora Novgorod till medelpunkt för krigsskådeplatsen. Detta ryska krig var förberedt af Karl IX genom hans ingripande i Rysslands inre strider; Gustaf Adolf gaf det en utgång, hvarigenom Neva och större delen af Ladogas stränder lades under Sveriges spira och dess välde för ett århundrade tryggades i dessa trakter.

20. Jakob de la Gardie (1583—1652).

När Karl IX genom fördraget i Viborg den 28 februari 1609 förband sig att stödja Vasili Sjuiskis vacklande tron, var den politiska bevekelsegrunden dertill icke så mycket att inblanda Sverige i det ryska rikets angelägenheter, äfven med utsigten till landförvärf, som att på ryskt område och med begagnande af ryska stridskrafter fortsätta kampen mot Sigismund och Polen. Bakom de falska Dmitrierne, af hvilka den förste slutat som polsk lydtsar i Moskva, stod nämligen från början Polen, först de litauiska magnaterne, sedan öppet framträdande konung Sigismund sjelf. Omkring Vasili deremot hade samlat sig allt religiöst och nationelt motstånd som fans i Ryssland mot polskt väsen och romersk-katolsk tro. Polens seger vid Klutsjino 1610 afgjorde emellertid Vasilis fall, och Varsjav såg den tid Elfsborg med städerna nya och gamla Lödöse och Göteborg samt sju härad i Vestergötland; erlades ej den utfästa lösen enligt skuldebrefvets lydelse, skulle dessa orter anses hemfallna till Danmark.

Kriget med Ryssland. — Freden i Stolbova 1617.

Tillståndet i Ryssland. — Jakob de la Gardie. — En svensk prins utsedd till tsar, sommarn 1611. — Underhandlingarna med Ryssland 1612. — Krigshändelserna 1612 och 1613. — Mikael Romanof väljes till tsar, febr. 1613. — Gustaf Adolfs personliga deltagande i kriget, sommarn 1614. — Striderna vid Bronitsi och Staraja Russa. — Belägringen af Pskof, 1615. — Freden i Stolbova, den 17 febr. 1617.

Kriget inom Skandinavien, det farligaste af de krig Karl IX lemnat efter sig, var slutadt, icke som man ville, men som man kunde; »såsom drägligast var och mera olycka att undfly» föllo konungens ord till ständerna i Stockholm 1613. Samtidigt med detta, midt under ansträngningarna hemma, hade fjerran derifrån ett annat krig fortgått i trakterna kring Ilmen, Pejpus och Ladoga med Stora Novgorod till medelpunkt för krigsskådeplatsen. Detta ryska krig var förberedt af Karl IX genom hans ingripande i Rysslands inre strider; Gustaf Adolf gaf det en utgång, hvarigenom Neva och större delen af Ladogas stränder lades under Sveriges spira och dess välde för ett århundrade tryggades i dessa trakter.

20. Jakob de la Gardie (1583—1652).

När Karl IX genom fördraget i Viborg den 28 februari 1609 förband sig att stödja Vasili Sjuiskis vacklande tron, var den politiska bevekelsegrunden dertill icke så mycket att inblanda Sverige i det ryska rikets angelägenheter, äfven med utsigten till landförvärf, som att på ryskt område och med begagnande af ryska stridskrafter fortsätta kampen mot Sigismund och Polen. Bakom de falska Dmitrierne, af hvilka den förste slutat som polsk lydtsar i Moskva, stod nämligen från början Polen, först de litauiska magnaterne, sedan öppet framträdande konung

Sigismund sjelf. Omkring Vasili deremot hade samlat sig allt religiöst och nationelt motstånd som fans i Ryssland mot polskt väsen och romersk-katolsk tro. Polens seger vid Klutsjino 1610 afgjorde emellertid Vasilis fall, och Varsjav såg denafsatte ryske tsaren som fånge föras i triumf genom sina gator. Stanislav Zolkievski, den i slaget segrande polske hetmanen, ryckte fram för Moskva och tvingade de ryska bojarerne att välja Vladislav Vasa till tsar; hufvudstaden och Kreml måste öppna sina portar för hans här. För Sigismund öppnade sig den stolta utsigten att förena Rysslands och Polens kronor på den polske tronföljarens hufvud och under Romas välde lägga den grekiska kyrkans hufvudland. Dermed var sakernas hela läge förändradt för den svenska hjelphären. Med valet af en polsk tsar inträdde en allmän upplösning i Ryssland. Det fans ej mer någon verklig regering; under den allmänna förvirringen kämpade hvarje stad, hvarje landsdel för sig och sina närmaste intressen: det kunde knapt mera talas om ett Ryssland. Svenskarne, förut tsarens bundsförvandter, hade nu ej mera någon laglig myndighet att hålla sig till; de stodo i landet såsom inträngda främlingar, de liksom polackarne. Och de begynte nu såsom de att drifva politik på egen hand och för egen räkning.

21. Ryska krigare vid slutet af 1500-talet.

Det är då, som Jakob de la Gardie börjar att för Sveriges räkning besätta det nordliga Ryssland utmed Finlands och Estlands gränser från Valdai upp mot Hvita hafvet. Keksholms län var genom en hemlig artikel i viborgsfördraget Sverige tillförsäkradt såsom ersättning för hjelpen; det blef först besatt under denna sjelfpantning i ett herrelöst bo. Derpå följde svenskarnes angrepp på de ingermanländska fästena. Och för att hindra Polen att gripa omkring sig i norden, der Vladislav, redan hyllad i Moskva, också begynte erkännas som tsar, ryckte de la Gardie på sommarn 1611 framför Novgorod, som stormades och föll i hans händer. Dermed hade den svenska makten intagit samma herskande ställning i norr som den polska i söder. StoraNovgorod vid Ilmen, den ryska statens vagga, Ruriks och varjagernes forna borg, den mäktiga handelsrepubliken under medeltiden, var att anse som det nordliga Rysslands hufvudstad, täflande i inflytelse med sjelfva Moskva. Härifrån hade, utmed Neva, Dvina och Sukona, den ryska befolkningen utbredt sig mot norden i alla dessa stadsnybyggen inom de finska stammarnas område, som så småningom förvandlat dessa trakter till ryskt land; alla dessa nybyggen vördade i Novgorod sin moderstad och följde dess bud och föredöme, liksom äfven de finska stammarna sjelfva, hvilka derifrån erhållit sin grekiska tro. När derför Novgorod efter stormningen slutit sitt fördrag med Sverige, hvarigenom det erkände den svenske konungens skyddsherradöme och förband sig att utvälja en af hans söner till tsar, tycktes detta finna erkännande öfver allt i norra Ryssland: ända upp till Dvina, några mil från Arkangel, och i öster ända bort till Vologda erkändes det. Så snart den svenske prinsen kommit öfver gränsen, förklarade man sig beredd att hylla honom; under tiden inrymdes enligt fördraget utöfvandet af den storfurstliga makten åt den svenske fältherren.

Detta fördrag, som de la Gardie med vapen i hand aftvingat Novgorod, är att betrakta som det naturliga återslaget till det fördrag, som den polske hetmanen året förut under enahanda omständigheter aftvingat Moskva. När polackarne beherskade Kreml och en polsk prins hotade att förena Ryssland med Polen, hade svenskarne besatt Novgorod och der uppstält en medtäflare. Kampen inom vasahuset, mellan Sverige och Polen, var förd ända till trappstegen af den ryska tronen. Men en fråga är, om valet af den svenske prinsen i Novgorod, liksom det af den polske i Moskva, framtvingadt genom vapnens öfvermakt, varit af en mera allvarlig syftning och haft en större utsigt för sig än detta. Härom har en motsatt uppfattning gjort sig gällande inom den svenska och den ryska historieskrifningen. Rysslands historieskrifvare ha i det samma sett ett offer åt ögonblickets tvång. Det har enligt deras framställning ej mött något motstånd, derför att man deri såg ett medel — och enda medlet för tillfället — att hejda Sveriges segrande vapen; som sådant har det med list begagnats, men i verkligheten har det ryska folket ej varit mera böjdt för att låta en svensk prins än en polsk bestiga tsarernes tron. Detta val framträder derför här som en förbiskymtande händelse utan allvarligare betydelse. På svensk sida har man deremot med mera god tro betraktat den svenske prinsens tronbestigning såsom af Ryssland längtansfullt afbidad; man har varit liksom bländad af föreställningen, att ännu en gång efter åtta århundraden från Ruriks stad blickarna vändts mot Skandinavien med hopp att derifrån finna frälsning ur ett tillstånd af allmän upplösning. Att till slut Karl Filip ej blef rysk tsar, har efter detta antagande varit mera beroende af honom sjelf och af hinder inom Sverige än inom

Ryssland.

Sakens allmänna omständigheter gifva otvifvelaktigt den förra åsigten rätt, om också de svenska källorna lemna stöd åt den senare, troligen i följd af den ifver, hvarmed de la Gardie verkade för att upprätthålla sitt verk. Säkert äremellertid, att redan 1612, medan man i Sverige öfverlade om Karl Filips val borde antagas eller icke, hvarje utsigt till hans tronbestigning var försvunnen.

Fördraget med Novgorod hade till förutsättning, att Moskva skulle sluta sig till det samma; valet gälde ej Novgorod endast, utan hela Ryssland. Men från Moskva och dess område reste sig plötsligt med oemotståndlig makt det nationela och religiösa motståndet mot främlingarne. Kyrkan trädde i spetsen för det samma. Det heliga trefaldighetsklostret i Troiskoi invid hufvudstaden, sedan denna tid betraktadt som Rysslands nationalhelgedom, gaf signalen genom munkarnes tappra försvar. Derpå reste Kosma Minin den landstorm som utgick från Nisjnij-Novgorod. Den trängde under loppet af 1612 allt jemt växande fram mot Moskva, och här, invid den brända hufvudstadens murar, segrade de båda ledarne för folkrörelsen, Minin, den enkle borgaren från Nisjnij-Novgorod, och fursten af Ruriks slägt Posharski, hvilka Ryssland ännu firar som fosterlandets räddare. Efter en tre dagars drabbning, som på den fjerde kröntes med seger, tvangs segraren vid Kirkholm, Chodkievitz, i augusti 1612 att fly med de polska härarna, och Kreml gaf sig ej långt derefter. Dermed var Ryssland återgifvet åt sig sjelft. Det var då ej mera tal om den svenske Vasa än om den polske. Posharski, som för att hålla de la Gardie overksam låtsat gå in på Karl Filips val, kallade derpå hela Ryssland och äfven Novgorod till valet af en inhemsk tsar. Detta val, som hölls i februari 1613 under kyrkans inflytande, förde ett inhemskt furstehus på Rysslands tron med den sjuttonårige Mikael Romanof, sonen af metropoliten af Rostof, Filaret, en af det nationela partiets ledare. Novgorod hade visserligen icke genom ombud deltagit i detta val — det var omöjligt, då de la Gardie beherskade staden — men det stod redan förut i hemligt förstånd med det öfriga Ryssland.

Den, som ej fäst någon öfverdrifven vigt vid det svenska tsarvalet, var Gustaf Adolf. Hans tillit till Ryssland och det ryska anbudet var ej stor. »Jag vet väl, skrifver han en gång till de la Gardie, att ryssarne äro ett folk, med hvilket man under fred och vänskap alltid måste ha ena ögat ställdt på krig och fiendskap.» För honom hade det sin hufvudbetydelse ur den svenska politikens synpunkt, och hans tanke var att begagna det för att, om möjligt, söndra Novgorod från Ryssland och genom dess förening med Sverige — ungefär som Litauens med Polen — skaffa åt Finland och östersjöländerna en säkrare gräns. Novgorodsfördraget hade lemnat öppet, hvilken af Karl IX:s söner valet gälde, och de la Gardie hade ursprungligen ämnat den nya tronen åt Gustaf Adolf sjelf. Det var först vid underrättelsen om den gamle konungens död och Gustaf Adolfs tronbestigning, som han för att rädda sitt verk såg sig tvungen att vända anbudet till den då blott tioårige Karl Filip. Gustaf Adolf höll det emellertid till en början ej så omöjligt som de la Gardie att upprätthålla den först intagna ståndpunkten såsom lämpligast för den politik han ville följa. Han förklarade sig sjelf vilja »taga sig det novgorodska herskapet an»: de ryska sändebud, hvilka först efter två månaders väntan hade företräde för honom i januari 1612, erhöllo detta besked. I maj 1612yttrar han i en skrifvelse till hertig Johan, att om Novgorod ville hylla honom som storfurste och förena sig med Sverige, var han redo att emottaga hyllningen; på Novgorod var hans hufvudsakliga afseende fast, men om andra delar af Ryssland ville sluta sig till, skulle han ej vägra att emottaga dem. Riksrådet uttalade sitt bifall till denna politik, och den blef följd under året 1612. Beskickningen från Novgorod fick ej företräde för Karl Filip, förrän året 1612 gick till ända. De la Gardie erhöll befallning att genom underhandlingar i godo söka vinna det eftersträfvade målet. Men uppgiften var omöjlig. Hau dolde det icke i sina skrifvelser hem; ännu smickrade han sig likväl med möjligheten att vinna erkännande för Karl Filip, om denne blott anlände i tid. Men han dröjde allt jemt att infinna sig i Viborg, der han skulle möta en ny från Novgorod afsänd beskickning. Ändtligen kom han i midten af 1613, åtföljd af svenska fullmäktige för underhandling om Sveriges skadestånd. Men om förut underhandlingarna från rysk sida varit endast sken, så voro de vid Karl Filips ankomst till Viborg förda underhandlingarna det icke mindre från svensk. Samtidigt med dem gaf Gustaf Adolf vid handen, att de förnämligast borde gå ut på att skaffa ersättning åt svenska kronan. Och denna ersättning var, enligt den instruktion de svenska fullmäktige medfört, hela landsträckan från Pskof till Arkangel, så att Finland skulle komma att sträcka sig ända till Hvita hafvet, medan Ryssland utestängdes från Östersjön; mötte ej ombud i

Viborg från hela ryska riket, utan endast från Novgorod, skulle nu som förr föreslås en sådan förening med Sverige som Litauens med Polen. När de ryska sändebuden emellertid visade allt större tvetydighet, behandlades de till hälften som fångar, och på hösten skref konungen till sina fullmäktige, att när krigsfolket blifvit samladt, ville han ej längre låta »draga sig vid näsan», utan veta, om det skulle vara fiendskap eller vänskap mellan Sverige och Ryssland.

22. Polska krigare vid början af 1600-talet.

I Ryssland hade under tiden de svenska vapnen icke hvilat. Jakob de la Gardie och Evert Horn hade, ehuru biståndet hemifrån under det danska23. Viborg i Finland. Efter teckning från början af 1700-talet.kriget ej kunde vara annat än ringa, icke blott bibehållit sig i de redan gjorda eröfringarna, utan äfven utvidgat dem. Från Novgorods med murar, torn och grafvar omgifna inre del, Sofiastaden med dess Kreml, beherskade de la-Gardie fullständigt krigsskådeplatsens medelpunkt, medan Horn bemäktigade sig det ena af de ingermanländska fästena efter det andra. I början af 1612 föll Nöteborg. På sin ö vid den strida Nevas utlopp ur Ladoga, omgifvet af inåt med jordvallar förstärkta murar om 10 alnars tjocklek och med sju fasta torn resande sig öfver vattenspegeln, hade det varit ansedt som ointagligt; det gaf sig också endast genom dagtingan, sedan besättningen af hunger sammansmält från 1 300 till 100 man. Under nära ett århundrade skulle det blifva Sveriges östligaste gränsvärn. Derefter gaf sig Koporje, ansatt med fältstycken och murbräckor, hemtade från Novgorods arsenal; så äfven Jama. Gdof på östra stranden af Pejpus föll äfven för en tid i Horns händer, sedan undsättning från Ivangorod blifvit afskuren, och slutligen dagtingade också detta fäste, hvars tillvaro utgjort ett ständigt hot för Narva, då staden derifrån kunde beskjutas tvärs öfver Narovafloden. Äfven det ryska Narva på andra sidan måste nu hylla Sverige. Endast Pskof, gränsfästningen mot Polen, höll sig allt jemt. Öfver allt under detta fälttåg hade Evert Horn haft att kämpa med spillrorna af falske Dmitris parti — Dmitris i Pskof, som hyllats i dessa trakter. Hans undergång, som inträffade under årets lopp, bidrog ej ringa till framgångarna.

24. Narva stad i Ingermanland. Efter teckning från slutet af 1500-talet.

Det följande året 1613 kastade andra fiender fram på skådeplatsen. Med polackarnes förjagande från Kreml och Mikael Romanofs val till tsar hade den stora nationela rörelsen i Ryssland erhållit fasthet, och man kunde nu från Moskva gå angreppsvis tillväga äfven mot svenskarne. Skaror härifrån bemäktigade sig under årets lopp de båda yttersta posterna för Sveriges eröfringar: Tisjvin i öster vid Sjasfloden och Gdof i vester vid Pejpus. Förgäfves sökte Evert Horn vinna ersättning för dessa förluster genom ettangrepp på det vigtiga Pskof; invånarne, i förväg varnade, afslogo stormningen. Mot den seghet i försvaret af fästena, hvari denna tid ryssarnes tapperhet låg, använde man äfven andra medel än vapnen. På tio mils afstånd från Pskof förbjöds all odling af jorden. På detta sätt hoppades man att kunna uthungra staden, det säkraste medlet att tvinga till dagtingan. Allt mera öppet röjde sig den egentliga folkstämningen. Alla ryssar måste aflägsnas ur de ingermanländska fästningarna. Lika litet var Novgorod att lita på. Samtidigt med Karl Filips resa till Viborg och underhandlingarna der affordrade de la Gardie invånarne en ny försäkran, hvarigenom de skulle förklara sig för den svenske konungens och hertig Karl Filips undersåtar. Befallning var gifven att, om uppror försöktes, föra de förnämste till Viborg och den redbaraste egendomen öfver gränsen samt antända staden, i fall den ej längre kunde försvaras. I sjelfva verket var den svenska härens ställning under året 1613 högst äfventyrlig: de la Gardie kunde från Novgorod ej utsända mer än 1 000 man mot de ryska skarorna; större var ej heller Sofia-stadens besättning. Bristen inom hären var sådan, att manskapet saknade kläder; på sin egen kredit måste fältherrarne upplåna medel; ja, de fältstycken som begagnats vid Ivangorods belägring måste pantsättas för försträckningar till trupperna.

25. Narva slott. Efter teckning från slutet af 1500-talet.

Kriget med Danmark afslöts kanske just i rätt tid, för att ej de i Ryssland gjorda eröfringarna åter skulle sättas på spel. Det blef derefter möjligt att hemifrån förstärka hären; 5 000 till 6 000 man af de trupper som deltagit i danska kriget öfversändes under loppet af 1613, men de hunno fram först mot årets slut. Större delen utgjordes af dessa främmande soldnärer, som efter freden liksom under kriget voro en sann landsplåga, vilda sällar af alla folk, men passande för en krigföring på kulturens gränser. Här hamnade de skottar och allsköns andra folk, som

nederländaren Mönnichhofen fört genom Norge; skotten, öfverste Daniel Cobron, som gick vidare i rysk tjenst, förde andra dylika blandade regementen. De begge de la Chapelle — Laskepellarne som de kallades — far och son, och de la Ville, som på eget bevåg begifvit sig dit med sin skara, förde fransmännen, uppfylda af sin nations äfventyrslust och tapperhet; Julius Heinrich af Sachsen-Lauenburg, en nära slägting till konungahuset, hvilken sedan syntes under tretioåriga kriget som kejserlig fältmarskalk, var här de talrika tyska truppernas mest framträdande krigare. De inhemska utskrifna trupperna ryggade tillbaka för kriget i dessa vilda nejder och sökte sig ofta26. Örebro. Efter teckning från slutet ut 1600-talet.skarvis vägen hemåt genom Finland; en gång lemnade vestgöta ryttare på eget bevåg Novgorod. Men den utländska soldatesken var så pockande och besvärlig att tillfredsställa, att Gustaf Adolf ändock 1614 umgicks med tanken att afskeda den och endast använda inhemskt manskap; med 7 000 man svenska trupper trodde han sig då i stånd att försvara de gjorda eröfringarna.

27. Gustaf Adolf vid Evert Horns likbegängelse i Kankas, i Egentliga Finland. Glasmålning i Åbo domkyrka. Från nyare tid.

Året 1614 på sommarn anlände Gustaf Adolf sjelf till krigsskådeplatsen. Han hade den öfvertygelsen, att fred med Ryssland ej kunde vinnas, förrän nya strider bragt det till insigt om omöjligheten att återtaga det förlorade. Riksdagen i Örebro, som hölls i januari 1614, hade beviljat de nödiga medlen för kriget, och konungen var i trots af ständernas, riksrådets och enkedrottningens föreställningar och böner besluten att personligen deltaga deri. Han ville, hade han sagt om de la Gardie, »under denne erfarne hjelte lära kriget»; redan omedelbart efter danska krigets slut hade han ärnat begifva sig öfver Östersjön. För andra gången tillryggalade han vägen omkring Bottnen, mötte på Tavastehus slott Evert Horn och anlände i juni månad till Narva, der han i två månader höll hof och inväntade de trupper som öfversändes från Sverige.Han hade lofvat de la Gardie undsättning i Novgorod och ämnat sjelf föra den dit. Men så långt skulle han icke komma. De väntade trupperna anlände sent; i midten af juli 1614 voro ännu ej mer än 1 000 man anlända af de väntade 6 000. Dessutom mötte i Narva hinder och besvär af allahanda slag med det äldre krigsfolket, så att konungen först i augusti månads slut kunde begifva sig till den härafdelning, med hvilken Evert Horn försökte åter intaga det året förut förlorade Gdof. Då hade redan de la Gardies här vunnit framgångarna vid Bronitsi och Staraja Russa, genom hvilka de ryska skarorna från Moskva jagats tillbaka från Novgorods område. Dessa hade framträngt till stadens närhet och vid Bronitsi, tre mil derifrån, samt vid Staraja Russa söder om Ilmen på vanligt ryskt vis förskansat sig med pallisader. Cobron och Mönnichhofen stormade med en ringa styrka skansarna 28. Tavastehus fästning i Tavastland. Efter teckning från slutet af 1600-talet. vid Bronitsi den 14 juli 1614 och jagade, som det uppgifves, 8 000 man på flykten; 400, som försvarat sig till det yttersta, lät de la Gardie utan vidare nedhugga. Vid nyheten om detta nederlag flydde äfven de andra skarorna från skansarna vid Staraja Russa. Då konungen mottagit underrättelse om dessa framgångar som satte Novgorod utom fara hade han befalt belägringen af Gdof och dit kallat segrarne vid Bronitsi. Den tappre Mönnichhofen fann här sin död. Gdof dagtingade den 10 september, sedan bresch blifvit sprängd i dess murar med petarder och minor och två stormningar afslagits. Äfven till sjös kämpades på Ladoga, der svenskarne hade en lodjeflotta; i en drabbning togos 33 lodjor från fienden. En expedition till Ishafvet med syfte att eröfra Kola och Arkangel förbereddes, men kom ej till stånd. Det var, märkligt nog, den sedan så ryktbare fältherren von Arnim, den samme,som i en framtid skulle kämpa vid Gustaf Adolfs sida i slaget vid Breitenfeld, åt hvilken detta företag var uppdraget. Han hade mött konungen i Viborg, der öfverenskommelse träffats: med i Nederländerna värfvadt krigsfolk skulle han segla till ishafstrakterna, och svenskt folk från Norrland skulle efter eröfringen besätta Kola. Planen blef dock, obekant af hvad skäl, icke utförd. Från Finland gjordes emellertid angrepp på dessa trakter. Efter åtskilliga småträffningar ingicks en gränsfred mellan Kajana och klostret på ön Solovetsk i Hvita hafvet. Olonets på andra sidan Ladoga lofvade underkasta sig Sverige efter Hans Muncks lyckliga träffning vid Uukuniemi.

Ännu en gång återvände Gustaf Adolf till denna krigsskådeplats. Han hade efter Gdofs eröfring rest tillbaka till Sverige, lemnande befälet åt Evert Horn, då de la Gardie följt med till Sverige. Att gå försvarsvis tillväga och att ännu en gång söka förmå Novgorod att som en särskild stat förena sig med Sverige under hans spira var den instruktion han lemnat. Denna plan hade mött samma motstånd som förut: hellre gå under än skiljas från Moskva

hade varit Novgorods svar. Att genom ett angrepp på det för Ryssland vigtiga Pskof nu framtvinga freden var Gustaf Adolfs afsigt, när han 1615 på sommarn åter gick öfver Östersjön. Fredsanbud hade han redan förut låtit Evert Horn göra från Novgorod, men tsar Mikael, nu herre öfver hela det öfriga Ryssland, hade ej ens velat sända fullmäktige. Konungens ankomst till Narva och faran för Pskof böjde emellertid motspänstigheten, och fullmäktige utlofvades. Fredsmäklare hade också skyndat till. Hela karakteren af det nya fälttåget blef alltså en fredsunderhandling under vapen.

Den 8 juli landade Gustaf Adolf vid Narva med nya krigsförråd och förstärkningar från Sverige; den 30 stodo han och Evert Horn i spetsen för en utvald här framför Pskof. När slagordningen på morgonen samma dag utbreddes framför stadens murar, gjorde det ryska rytteriet ett utfall, och i den skärmytsling som dervid uppstod föll jemte några få den tappre Evert Horn, träffad af en fiendtlig kula. Det var den första motgång som mötte. Segraren i så många träffningar, stormaren af så många fästen hade fallit liksom af en slump just framför det mål, hvarmed han trodde sig skola kröna sin segerbana, lemnande efter sig ett af Sveriges ädlaste hjelteminnen; Gustaf Adolf sörjde honom djupt och infann sig följande året på Kankas, då hans stoft staddes till fädernegrafvens hvila under de fanor han sjelf eröfrat.

Staden Pskof, ej långt från sydligaste stranden af Pejpus, var en af de vigtigaste punkter i dessa trakter, af Ryssland betraktad som dess säkraste gränsvärn mot Livland och af Polen och Sverige städse önskad som förborg mot detta land. Den var starkt befäst, på ryskt vis omgifven af höga stenmurar, inåt stärkta med bålverk af jord och pallisader, späckade med torn. Liksom Novgorod och Moskva hade Pskof sitt Kreml, beläget i hjertat af staden på näset mellan floderna Pskova och Velikaja; der omkring utbredde sig stadens fyra delar, alla muromslutna. Öfver bastionerna, murarna och tornen med deras skottgluggar reste sig tinnarna af 46 kloster och kyrkornas byzantinska kupoler, täckta med hvitt jembleck; högst tronade hufvudkyrkans irik förgyllning. Sedan Ivan Vasiljevitsj böjt den forna fristaten jemte Novgorod, dess medtäflare, under sin spira, hade staden ej varit eröfrad; Stefan Batori, annars öfver allt segrande, bade måst afgå härifrån med oförrättadt ärende. Utgången skulle blifva den samma för Gustaf Adolf.

29. Ladogas »haf», svenska väldets gräns i öster under Sveriges stormaktstid.

Staden, som hade en utsträckning af en half svensk mil, kunde till sitt försvar ej ställa mer än 1 500 vapenföra borgare och en besättning af 1 500 man; den led af hunger och törst, ty den svenska lodjeflottan på Pejpus hade afskurit all tillförsel från sjö och flod, och landet rundt omkring var under föregående fälttåg ödelagdt; sjukdom rasade äfven. Men här såsom öfver allt under belägringarna i detta krig visade ryssarne den sega uthållighet vid försvaret, som var det ännu råa naturfolkets enda styrka och som stod i sammanhang med det förherskande draget i nationalkarakteren, den slafviska, allt uppoffrande lydnaden. Gustaf Adolf utförde en belägring efter krigskonstens alla regler från de fem befästa läger han uppslog kring staden. Hans här räknade 60 kompanier fotfolk och rytteri; han hade omkring sig officerare, invigda i vestra Europas krigskonst; men ehuru han i september 1615 kommit så vidt, att, sedan bresch skjutits i muren, en stormning kunde företagas, vid hvilken ryssarne skola ha förlorat 700 man emot 30 på svenska sidan, om man får tro uppgiften, måste dock belägringen vid midten af oktober upphäfvas. Den engelske fredsmäklaren hade länge yrkat derpå; han hade förklarat, att Pskofs belägring vore ett hinder för freden, ty så länge den fortfor, ville ryssarne ej ens begynna underhandlingarna. I det Gustaf Adolf upphäfde den, lät han sina sändebud gifva tillkänna, att detskedde på grund af dessa föreställningar. Han ville dermed göra den engelske medlaren, hvars opartiskhet han ej utan skäl misstänkte, ansvarig för fredsunderhandlingens utgång.

30. Reval i Estland, vid början af 1600-talet.

Sjelf lemnade konungen ej långt derefter krigsskådeplatsen och begaf sig öfver Narva till Finland, der förhållandena i hög grad kräfde hans personliga närvaro. Såsom gränsland och operationsbasis för fälttågen hade Finland i detta, liksom i andra Sveriges krig med Ryssland, haft den tyngsta bördan att bära; det låg i förhållandenas natur och bör ej kunna gifva ämne till någon rättmätig klagan. Dessa ryska krig voro i sjelfva verket alltid mera Finlands än Sveriges, och det finska folket har skördat deras frukt i den sjelfständiga nationela

utveckling, det under Sveriges skydd uppnått framför sina stamförvandter under rysk spira. Men särskilda omständigheter hade gjort dessa krigsårs lidanden svåra, ehuru fälttågen denna gång förts utanför Finlands egna gränser. Det gamla förtrycket af adel, förläningstagare och fogdar, som Karl IX:s kraftiga hand väl förmått att stäfja, men ej utrota, hade haft tillfälle att åter resa sitt hufvud, och den tygellösa soldatesken — ej endast den främmande, utan äfven den inhemska — hade farit fram i landet nästan som fiende: i Tavastland kom det en gång till blodig kamp mellan allmogen och Evert Horns ryttare; Gustaf Adolfs egna drabanter hade på marschen genom landet dragit våldgästande från socken till socken och först förmåtts att begifva sig inåt Ryssland, när befälhafvaren — det var Herman Vrangel — hotats med afsättning. För den tjuguettårige konungen, nu återvändande från sitt fjerde fälttåg, öppnade sig sålunda här i stort ett nytt verksamhetsfält af helt annan art än krigets, der det gälde att bota de inre skador, hvilka som oskiljaktiga skuggor beledsagade segrarna i det yttre, ett fält, på hvilket han skulle finna syselsättning nog under hela sin styrelsetid. Han grep verket an med samma oförtrutna nit, som han visade i all sin gerning. Från Narva hade han kallat Finlands ständer att möta i Helsingfors, och i januari 1616 höll han der en finsk landtdag efter mönstret af de svenska riksdagarna: det var, om man så vill, Finlands första allmänna landtdag. På vägen dit, rundt om Finska viken och derifrån till Åbo, der han dröjde i tre månader, öfver allt hvar han kom fram, lindrade han betryck, afhjelpte han besvär och återstälde ordning, lag och rätt. Han tillbragte större delen af vintern 1615—1616 i Finland, den längsta tid, någon svensk konung personligen egnat åt detta lands styrelse.Med upphäfvandet af Pskofs belägring och konungens afresa derifrån var det egentliga kriget slutadt. Vapenstillestånd och ströftåg af fiendtliga kosackskaror, hvilka, när vintern kom, på skidor trängde ända in i Nötebörgs län, aflöste derefter hvarandra. Om det lyckats Gustaf Adolf att intaga Pskof, skulle Sverige varit herre öfver hela landet mellan Pejpus och Ilmen, men utgången hade visat, att de svenska eröfringaraas tid var förbi, när Ryssland genom det nya tsardömet åter vunnit inre enhet. Å andra sidan var man nu i Moskva kommen till insigt om omöjligheten att återtaga de förlorade områdena i norr, helst medan man på samma gång hade att värja sig mot de krimska tatarerne i söder och polackarne i vester; ty Polen fortsatte allt jemt kampen för Vladislavs tronföljd med oförminskad förbittring, hvarigenom i sjelfva verket detta land, fast mycket mot sin vilja, bidrog till den lyckliga utgång kriget fick för Sverige.

Nöden och bristen voro under dessa omständigheter de svåraste fienderne. I Novgorod herskade vintern 1615—1616 fullkomlig hungersnöd; konungen måste mynta sitt ressilfver till stadens undsättning. Kanonerna på Revals vallar pantsattes för krigsfolkets underhåll. Med möda kunde dessa från alla land sammanlupua skaror hållas tillhopa, bland hvilka saporogiska kosacker och tatarer omtalas vid sidan af äfventyrarne från vesterlandet. Men svenskarne förblefvo dock intill fredens afslutande i oqvald besittning af hela det eröfrade området, och de befäste sig ytterligare inom detta: åtta starka fästen utom Stora Novgorod voro i deras våld; från skansarna på en ö i Velikaja beherskade de flodfarten till Pskof, och längst bort i öster vid mynningen af Svir, Onegas utlopp i Ladoga, bygdes en pålhamn för Sveriges flottor på denna sjö.

Det är nu ej längre krigsrörelserna, utan fredsunderhandlingarna som träda i förgrunden. De leddes på svensk sida af Jakob de la Gardie med samma djerfva tilltagsenhet och samma sega uthållighet, som han förut ådagalagt i ledningen af kriget. De fordringar som framstäldes, när ändtligen lejdebrefven blifvit utvexlade, visa oss den svenska politiken i dess djerfvaste flygt. De gingo ut på ingenting mindre än att bevara Novgorod under den svenska kronan och på samma gång åt Finland förvärfva dess stora naturliga gräns i norr och nordost, Ishafvet och Hvita hafvet. Men dessa fordringar funno i den engelske medlaren en afgjord motståndare. Englands politik bestämdes redan af dess handelsintressen, och allt sedan under sökandet efter en nordöstlig genomfart till Indien Richard Chancellor ett halft århundrade förut återfunnit ishafsvägen till dvinatrakterna, nordbornes gamla upptäckt, hade Ryssland blifvit en af den engelska handelns förnämsta marknader. Huru skulle då England kunna medgifva den uppåtsträfvande nordiska makten, som redan tillräckligt förrådt sin traktan efter besittning af Östersjöns kuster, att också fatta fast fot vid Hvita hafvet och bemäktiga sig den uråldriga ryska handelsmetropolen vid Volkov! — Gustaf Adolf hoppades emellertid finna bistånd för sina planer hos den andra af de begge stater i vester, hvilka under detta tidhvarf täflade om verldshandeln, och såg med glädje en nederländskbeskickning anlända till Narva hösten 1615 för att efter hans anhållan gemensamt med England

utföra medlingen.

Med Nederländerna var Sverige förenadt genom gemensamma intressen i Östersjön; till dessas skydd mot Danmarks anspråk på uteslutande herravälde öfver detta haf hade de båda makterna året förut (1614) ingått det förbund — det första af Gustaf Adolfs förbund med främmande makter — hvari uppslaget legat till den stora afgörande förändringen af maktförhållandena inom Skandinavien. Men ej heller med Nederländernas syften öfverensstämde dessa Gustaf Adolfs högt flygande planer, hvilka i sjelfva verket skulle ha gjort all handel mellan det vestra Europa och Ryssland beroende af Sveriges godtycke. — Den nederländska beskickningen, som dröjde vid de ryska fredsunderhandlingarna vintern 1615—1616, bidrog emellertid i väsentlig mån genom sin opartiska medling till deras afslutande på ett för Sverige fördelaktigt sätt, om också ej dess verksamhet i sjelfva fredsurkunden blifvit ens nämd, af undseende för konung James Stuarts fåfänga att här liksom öfver allt få lysa såsom fredsmäklare. Gustaf Adolf visade sin tacksamhet genom att åt dess hufvudman, Reinald Brederode, skänka svensk friherretitel med friherreskapet Wesenberg i Estland.

Under spänningen mellan de båda täflande makterna, under oändliga formaliteter och ceremonier å ryssarnes sida — »onödiga och barbariska» kallar konungen dem — utdrogos underhandlingarna i nära halftannat år. Först när de svenska fullmäktige hotade att afbryta dem för att i stället förlänga stilleståndet med Polen och derefter samtidigt, om också ej i förening med denna makt, åter gå löst på Ryssland, kom freden ändtligen till stånd. Fredskongressen hade flyttats från en ort till en annan. Dess sista möten höllos i Stolbova, en nu försvunnen liten by vid Sjasfloden, i närheten af fästet Ladoga; här undertecknades freden den 27 februari 1617. Endast högsta trångmål under inre och yttre strider hade kunnat aftvinga Ryssland en fred, sådan som denna nu blef.

Först och främst afträddes Keksholms län, karelernes gamla stamland vid Ladoga, hvilket nu förenades med det öfriga finska moderlandet; hvad Vasili Sjuiski lofvat i Viborg 1609 blef sålunda uppfyldt af den förste Romanof. Vidare afträddes Nöteborg vid Nevas utlopp ur Ladoga, nyckeln till Finland, från rysk sida och synpunkt — när tsar Peter återtog fästet 1702, omdöpte han det också till Schlüsselburg (»Nyckelborg») — jemte derunder liggande område af Ingermanland norr om Nevafloden. Freden i Nöteborg 1323 blef sålunda här tillintetgjord till Finlands fördel. — Derutöfver afträdde Ryssland äfven de tre öfriga fästena i Ingermanland med underliggande län, hvilka Sverige under kriget eröfrat: Koporje, Jama och Ivangorod. — De anspråk på Estland och Livland uppgåfvos, som Ryssland grundat på Dorpats anläggning af Vladimir den stores ättlingar före germanernes uppträdande i landet. Dessutom inrymdes åt Sverige stora handelsförmåner och betalades ett krigsskadestånd af 20 000 rubel. För priset af dessamedgifvanden utrymde Sverige Stora Novgorod samt erkände Mikael Romanof som Rysslands tsar.

Freden i Stolbova betecknar höjdpunkten af Sveriges öfvermakt öfver den östre grannen. Försvunnen var visserligen drömmen om ett svenskt furstehus på Rysslands tron, försvunnen drömmen om ett Novgorod förenadt med Sverige som lydstat och om ett Finland utsträckt ända till Ishafvet, men Finland hade uppnått den gräns mot Ryssland, hvilken ännu i dag skiljer storfurstendömet från kejsarriket, och genom Ingermanland hade en förmur blifvit vunnen för det svenska väldet; Estland var förenadt med Finland, och den då varande svenska monarkien bildade ett sammanhängande helt. Gustaf Adolf trodde sig härmed för alla tider hafva förvärfvat hvad han ansåg som Sveriges »naturliga gränser»: Maanselkäfjällen mot nordost, »deröfver ingen någon här föra kan», och i öster Pejpus med den strida Narovafloden, de tretio mil vida ingermanländska morasen och Ladogasjön, »så bred som hafvet vara kan mellan Sverige och Åland eller mellan Estland och Nyland, der» — för att anföra konungens egna ord till ständerna, då han på riksdagen i Stockholm 1617 kungjorde freden — »än här till dags ingen polack hafver torts öfverkomma». »Så förhoppas jag till Gud, tillade han med tillförsigt, att det ock skall ryssen härefter blifva svårt öfver den bäcken att hoppa»; han menade Östersjön, från hvilken Ryssland nu var utestängdt. Gud sjelf, syntes det honom, hade på detta sätt genom naturen velat skilja Sveriges och Rysslands välden. På gränsstenen vid Salmis norr om Ladoga, der vägen går mot Olonets, lät han rista denna inskrift: Här satte svenskarnes konung sitt rikes gränser; må hans verk under en nådig försyns hägn blifva beståndande!

I viss mening har det äfven så blifvit: Gustaf Adolfs rike är länge sedan sönderfallet, men Finland, den ena af

dess begge hälfter, har ännu efter mången vexling qvar den gräns, som hans och hans mäns segrar förvärfvat.

Ur detta krig gick Gustaf Adolf med klar insigt om den makt Ryssland gömde inom sig, fast det nu, för ögonblicket krossadt, fogade sig i de vilkor segraren föreskref, och han förutsåg, huru fruktansvärdt det en gång kunde blifva för hans land. Han skildrar Ryssland i sina tal till ständerna i Örebro och Stockholm 1617 såsom de östra folkens besegrare, herskaren öfver en stor del af Europa och Asien, hvars makt är att skatta lika med de mäktigaste välden i verlden: lärde ryssen, säger han, rätt att känna sin makt och värdet af de länder, strömmar och haf som han nu afstått och finge dem — sitt gamla »rofhus» — tillbaka, skulle han från alla sidor kunna angripa Finland, fylla Östersjön med flottor och sätta Sverige i ständig fara. Derför var det, som efter hans mening Ryssland måste utestängas från Östersjön. Och för honom framstälde sig detta såsom ett af stolbovafredens vigtigaste resultat: utan Sveriges goda vilja kunde det härefter ej mera sätta en båt i detta haf, medan det stod Sverige fritt att låta sina lodjeflottor genom Svir fara upp i Onega och öfver Ladoga och Pejpus tränga fram till portarna af Novgorod och Pskof.Man skall dock ej tro, att den store konungen varit blind för den svaga punkt, som låg just i detta Rysslands utestängande från Östersjön, derför att det tillika innebar afskärandet af dess naturliga förbindelseväg med vestern och hvad deri låg, afskärandet från delaktighet i Europas odling. Men han tänkte sig Sveriges uppgift i dessa verldstrakter civilisatorisk på samma gång som eröfrande, fortskridande på samma bana, som redan företecknats i Finland. Till Sveriges adel utropade han, då han förkunnade freden: »I af adel och andre som fria gods begären, hvi trängens I här hemma, rifvens och slitens om några få gårdar, dragen ut till dessa land och rödjen er så stora gods, som eder sjelfva lyster och hvars och ens makt tillåter; jag skall eder med privilegier och friheter försörja.» Och för Sveriges städer öppnade han vid samma tillfälle en utsigt att föra hela den ryska handeln öfver östersjöleden, »sedan Sveriges krona och dess konungar efter Guds försyn nu i Narva kunna föreskrifva hvad de vilja»: »all den ryska handel», sade han, står nu Sveriges städer öppen; genom Ryssland står dem ock fritt att drifva sin handel så vidt de vilja i verlden». I handelsordningen 1617 återkommer denna uppmaning att begagna de handelsförmåner han betingat i stolbovafreden. Långa tider efter hans död fäldes de orden om hans planers egentliga syfte — det var en gång i svenska riksrådet 1664 — att om Gustaf Adolf till Novgorod bekommit Pskof, hade han velat flytta sin hufvudstad till Narva, »för importancen af verket».

Det är samma stora blick för denna östersjökusts betydelse, som tsar Peter hade efter honom.

Sjelf rycktes han emellertid bort i andra banor, och Sverige, allt för svagt inom sig sjelft för att lösa så stora uppgifter, blef aldrig i stånd att i hans anda begagna den verldsställning det vunnit. Det bibehöll dessa länder endast under en långvarig militärisk besättning, och dess välde föll, när det visade sig som ett hinder för ett annat folk, mellanledet mellan tvenne verldsdelar, med den stora verldshistoriska uppgiften att förmedla Europas odling till Asien.

Gustaf Adolfs inre styrelse (1611—1632).

Omständigheter vid trontillträdet. — Konungamakten. — Rikets inre förvaltning. — Stormän. — Axel Oxenstjerna. — Johan Skytte. — Rådet. — De centrala embetsverken. — Kyrkan. — Rättskipning. — Försvars- och krigsväsen. — Andlig odling. — Handel och sjöfart. — Bergshandtering. — Åkerbruk. — Skatter.

De danska och ryska krigen voro slutade; det polska skulle snart begynna för att i sin ordning öfvergå i det tretioåriga. — Så är Gustaf Adolfs hela regering en enda kedja af krig, i hvilken den ena länken nästan omärkligt fattar den andra. Det är endast skådeplatserna som vexla. De vidga sig och flyttas från stränderna af Ishafvet och de ryska sjöarna ned till foten af Alperna; lysande bragd och storslagen statskonst räcka hvarandra handen, och grundvalarna blifva lagda till den yttre storhet, som gifvit namn åt hela tidhvarfvet. Man skall dock ej tro, att den store konungen varit blind för den svaga punkt, som låg just i detta Rysslands utestängande från Östersjön, derför att det tillika innebar afskärandet af dess naturliga förbindelseväg med vestern och hvad deri låg, afskärandet från

delaktighet i Europas odling. Men han tänkte sig Sveriges uppgift i dessa verldstrakter civilisatorisk på samma gång som eröfrande, fortskridande på samma bana, som redan företecknats i Finland. Till Sveriges adel utropade han, då han förkunnade freden: »I af adel och andre som fria gods begären, hvi trängens I här hemma, rifvens och slitens om några få gårdar, dragen ut till dessa land och rödjen er så stora gods, som eder sjelfva lyster och hvars och ens makt tillåter; jag skall eder med privilegier och friheter försörja.» Och för Sveriges städer öppnade han vid samma tillfälle en utsigt att föra hela den ryska handeln öfver östersjöleden, »sedan Sveriges krona och dess konungar efter Guds försyn nu i Narva kunna föreskrifva hvad de vilja»: »all den ryska handel», sade han, står nu Sveriges städer öppen; genom Ryssland står dem ock fritt att drifva sin handel så vidt de vilja i verlden». I handelsordningen 1617 återkommer denna uppmaning att begagna de handelsförmåner han betingat i stolbovafreden. Långa tider efter hans död fäldes de orden om hans planers egentliga syfte — det var en gång i svenska riksrådet 1664 — att om Gustaf Adolf till Novgorod bekommit Pskof, hade han velat flytta sin hufvudstad till Narva, »för importancen af verket».

Det är samma stora blick för denna östersjökusts betydelse, som tsar Peter hade efter honom.

Sjelf rycktes han emellertid bort i andra banor, och Sverige, allt för svagt inom sig sjelft för att lösa så stora uppgifter, blef aldrig i stånd att i hans anda begagna den verldsställning det vunnit. Det bibehöll dessa länder endast under en långvarig militärisk besättning, och dess välde föll, när det visade sig som ett hinder för ett annat folk, mellanledet mellan tvenne verldsdelar, med den stora verldshistoriska uppgiften att förmedla Europas odling till Asien.

Gustaf Adolfs inre styrelse (1611—1632).

Omständigheter vid trontillträdet. — Konungamakten. — Rikets inre förvaltning. — Stormän. — Axel Oxenstjerna. — Johan Skytte. — Rådet. — De centrala embetsverken. — Kyrkan. — Rättskipning. — Försvars- och krigsväsen. — Andlig odling. — Handel och sjöfart. — Bergshandtering. — Åkerbruk. — Skatter.

De danska och ryska krigen voro slutade; det polska skulle snart begynna för att i sin ordning öfvergå i det tretioåriga. — Så är Gustaf Adolfs hela regering en enda kedja af krig, i hvilken den ena länken nästan omärkligt fattar den andra. Det är endast skådeplatserna som vexla. De vidga sig och flyttas från stränderna af Ishafvet och de ryska sjöarna ned till foten af Alperna; lysande bragd och storslagen statskonst räcka hvarandra handen, och grundvalarna blifva lagda till den yttre storhet, som gifvit namn åt hela tidhvarfvet.Men Sveriges historia i Gustaf Adolfs tid är ej blott en historia om krig och yttre storhet: midt under vapenbullret och på de fredliga mellanskofven fortgår derjemte ett utvecklingsarbete, som sällan sett sin like, ett tyst och stilla arbete, hvarigenom, på samma gång som medlen frambringas till det lysande yttre uppträdandet, också åt det svenska samhället skapas dess inre ordning för århundraden. — Det var i Sverige, i Gustaf Adolfs dagar, som när de heliga skrifternas folk bygde på sin helgedom: svärdet fördes i ena handen, medan den andra arbetade på tempelbygnaden.

De omständigheter, under hvilka Gustaf Adolf mottog Sveriges styrelse, äro i det föregående tecknade. Få tronföljare hafva haft större svårigheter att besegra, yttre och inre. Vid sin tronbestigning erkändes han icke som konung af verldsdelens öfriga monarker, till och med Kristian IV af Danmark hade intill freden i Knäred ingen annan titel att gifva honom än hertig af Södermanland. För det katolska Europa förblef han en troninkräktare, intill dess han sjelf aftvang sitt erkännande. I dess ögon var Sverige ännu alltid en makt, som lösryckt sig från sin laglige konung i Polen, på samma sätt som Nederländerna från Felipe II eller senare Böhmen från Ferdinand II. Sigismund försummade ej heller att framställa sin sak som alla konungars. — Och allt sedan Gustaf I:s sista tid, i mer än sextio år, hade fredens dagar i Sverige varit räknade. Huru mycken tvedrägt hade det ej upplefvat under dessa tvenne mansåldrar: tronstrider och religiösa strider, borgerliga krig och krig med yttre makter, det ena hade följt efter det andra i brokig blandning. Inre svårigheter af alla slag voro blott naturliga följder häraf: en utblottad

skattkammare, hvars armod var sådant, att medel stundom brusto för de dagliga utgifterna, att konung och riksråd om hvartannat måste sända sitt silfver till myntet; ett utarmadt folk, hvars skattekraft, spänd till det yttersta, syntes vilja afsina, dignande som det var ej blott under statsbördor, utan också under förtryck af adel och förläningstagare, af fogdar och soldatesk. Genom hela samhället gick som en följd af alla dessa skakningar, allt detta tryck en längtan efter stadgade förhållanden och fred. Men hvad den unge konungen hade att bjuda var blott krig och åter krig. Det låg i de yttre förhållandenas tvingande makt, öfver hvilka han ej var herre. Sjelf har han i ett tal, hållet till enkedrottningen och hertig Johan inför rådet, då han begaf sig ut i ryska kriget 1615, tecknat de inre missförhållanden, som mötte honom vid trontillträdet. I de ständiga krigen ser han här roten till allt samhällets onda. Krig kallar han ett syndastraff. Äfven han, hvars hela bana blef en oafbruten följd af krig, längtar ej mindre än sitt folk efter fred, »efter den lyckan och äran, som han säger, att genom honom fäderneslandet må blifva bragt ur detta brusande och stormande krigets haf uti den önskliga fredens hamn». — »Ej af ärelystnad och begär efter land och folk eller af ungdom och förvetenhet, yttrar han en annan gång — i ett bref till hertig Adolf Friedrich af Mecklenburg — kommer det, att jag så rullar kring i fejder och krig, utan af trängande nöd, derför att Gud ej gifvit annat medel att rädda och upprätthålla staten.» — Ord, som alltid förtjena att erinras, ty de äro Gustaf Adolfsinsaga inför samtid och efterverld, att han ej fört krig för krigets skull: behöfver väl Sverige i denna sak något annat vitnesbörd än hans eget?

Denna tafla är den rätta förgrunden för Gustaf Adolfs inre styrelse; deri ligger måttstocken för dess bedömande till både sträfvanden och följder. Men taflan skulle vara ofullständig, om man ej derjemte uppkallade för sig bilden af ett folk, som redan vid tronskiftet endrägtigt samlat sig kring sin unge konungs tron, derför att denna i dess ögon betydde Sveriges religiösa och politiska sjelfständigliet, så länge ännu den katolske konungen i Polen fortfor att förfäkta sina tronanspråk. Samdrägten mellan konung och folk är denna styrelses stora betecknande drag, och det träder oss till möte redan från dess första ögonblick.

Konungamakten var det svenska samhällets medelpunkt; den hade skapat den nationela oafhängigheten och den inre enheten. Det låg i denna makt, sådan som den framgått med Gustaf I ur den stora fosterländska frihetskampen och sådan som den vidare utvecklat sig med Karl IX under den religiöst politiska striden mot Sigismund och stormännen, något af en folklig diktatur som röjde dess ursprung; denna utmärkande egenskap förlorade den ej heller i Gustaf Adolfs hand. Äfven hans konungadöme var ej ett sådant, som lefde på ärftlighetens tomma anspråk, utan ett sådant, som oupphörligt var inbegripet i sträfvan att förtjena sin tillvaro. Men ett drag hade Gustaf Adolfs konungamakt, hvarigenom den väsentligen skilde sig från de föregående vasakonungarnes, från faderns och farfaderns: den förlorade under hans hand den godtycklighet och våldsamhet, som häftat vid den i deras. Och af hvilken betydelse skulle ej detta vara, när denna makt nu uppbars af en personlighet sådan som Gustaf Adolfs!

31. Johan Messenius (1579—1636).

Han stod i första begynnelsen af sitt adertonde år, då han af folkets tillit, man kan säga lika mycket genom dess val som i följd af arfsrätt, kallades i spetsen för samhället. Han fjettrade vid sig sinnena med ungdomens vinnande väsen, parande med kraften en mildhet, som förut saknats på denna tron. Han uppkallade till dess stöd en makt, som kanske ej heller funnits der förut, kärlekens, i det han utplånade det förflutnas orättvisor. Han öppnade åt alla håll nya framtidsbanor, sjelf öfver allt främst i spetsen för sitt folk. Allt detta gifver åt Gustaf Adolfs styrelse dess egendomliga skaplynne. Efter de långa striderna kommer han med försoningen. Nu voro de gamlafarorna för den nationela oafbängigheten och den inre enheten försvunna; nu kunde samhället, äfven under dessa yttre strider, som aldrig tycktes vilja taga slut, utveckla hela fullheten af sina krafter under det lifgifvande inflytandet af en stor personlighet. Det är detta som gör, att öfver Gustaf Adolfs tidhvarf faller liksom en dager af blomstring och vår.

32. Riksdaler 1615. Ära åt den högste, de sinas tillflykt! Jave. — Verldens frälsare, fräls oss! (ett af konungens valspråk).

Framför allt var Gustaf Adolfs konungamakt en personlig. Sjelf är han till den grad medelpunkt, att lifvet liksom

stannar af, der han ej är tillstädes och verkar. Kring honom personligen vänder sig allt. Statens styrelse hade då ännu i mer än ett förhållande något af godsets, konungen något af den patriarkaliske godsherren. Han behöfdes öfver allt för att gifva uppslag, mana på eller öfvervaka. Också, om man föreställer sig Gustaf Adolf som en konung, den der i ro och mak från sin hufvudstad regerade land och rike, skulle man taga storligen fel. Synnerligen de första åren af sin regering var han, så att säga, stadd på ett oafbrutet fredligt fälttåg hemma under all den tid, som krigen derute lemnade honom tillfälle dertill. Då gälde det att häfva det oerhörda tryck och förtryck som låg öfver landet, all denna oordning, om hvilken riksrådet yttrade, då det ansåg sig böra råda till freden i Knäred: »att den var endels en invärtes fiende». Våld var i de dagarna mäktigare än lagen, och det fans i all oredan blott ett värn, ett skydd: det var konungen, lagens personlige företrädare. Det var under denna tid, han på tre år 1614—1617 tillbragte blott tre månader i sin hufvudstad. Och så förblef det äfven sedan hela hans regering igenom. Det återstod alltid refvor att bota, alltid något nytt att grundlägga, alltid något som fordrade tillsyn. Den inre förvaltningen syselsatte honom städse, hvar han ock befann sig. Från fälttågen i Ryssland, Polen och Tyskland gingo hans blickar hemåt: stadgar och resolutioner dagtecknades från Dirschau som från Nürnberg eller om bord på flottorna, då de förde honom ut i krigen. Från faltlägret i Dirschau har man förordningar om Sveriges sjöförsvar, från det vid Nürnberg är Dorpats högskola stiftad. Tre gånger tillryggalade han vägen rundt om Bottnen. Väl oftare än på den ena af dessa färder, 1614, stodo hästar i beredskap att föra honom tio mil om dagen och tio mil om natten. Elfva gånger kom han till kopparbergsverken; två gånger nedsteg han i dess grufva: »en konung må väl syna sin skattkammare», svarade han, då man varnade för nedstigandets faror. Vid huru mången fläck af Sveriges jord fäste sig ej minnet afdessa färder genom landet: folksägnen bevarar dem mångenstädes ännu i tacksam erinring. Man kan trygt säga, att ingen man i hans land kände det bättre än han eller var der mera känd. Under dessa färder var det, som folkets kärlek till honom befästes. Den hade instinktlikt mött honom i hans ynglingaår, och den blef under hans mannaår belöningen för uppfylda konungapligter.

Sällan följdes Gustaf Adolf på sina färder af någon medlem af riksrådet; ärendena föredrogos vanligen af en sekreterare ur kansliet och afgjordes omedelbart. Dröjde han i hufvudstaden, afgjordes de merendels på samma sätt, eller också skedde det efter samråd med enskilda rådsherrar, företrädesvis rikskansleren Axel Oxenstjerna eller någon annan af dem, som stodo i spetsen för de olika styrelsegrenarna. Hans regering hade långt mera prägel af hvad man sedan kallat en kabinettsregering — om också hans kabinett var Sverige — än af en rådsregering. Ej heller var den som de föregåendes en regering genom gunstlingar, sekreterare och fogdar. Allt tog under hans tid ett mer och mer regelbundet skick; i dessas ställe trädde nu ministrar och embetsmän. Sjelf lade han hand vid allt och berodde af ingen. Den nederländska beskickningen, som 1616 kom till Stockholm på återvägen från fredskongressen i Ryssland, uttalar sin förvåning öfver den insigt, med hvilken den då blott tjuguårige konungen förstod att behandla hvarje förekommande ärende.

33. Axel Oxenstjerna (1583—1654).

I det monarkiska samhällets historia är det alltid en svårighet att urskilja, hvad som verkligen tillkommer konungen och hvad som endast bär hans namn. Ensam har Gustaf Adolf, lika litet som någon annan, uträttat allt, som knutits till hans namn. Han har varit omgifven af betydande män, som både i krigets värf och i fredens delat hans möda och hans ära. Det visar en sida af hans konungastorhet, att han förstått finna de rätta männen och låtit dem verka med frihet inom de verkningskretsar han anvisat utan att, som så många herskare, söndra dem sins emellan för att ensam synas. Men visserligen har hans storhet kommit att fördunkla dem både i samtidens och i efterverldens ögon: först efter hans egen bortgång liksom begynna de att lysa med eget ljus. Detta gäller lika mycket om fredens män som om de stora krigarne, en Gustaf Horn, en Johan Baner, en Lennart Torstensson: en är det dock, som träderfram ur ledet framför alla andra och tager plats vid sin store konungs sida. Det är Axel Oxenstjerna.

34. Fiholm i Södermanland, tillhörigt Axel Oxenstjerna. Efter teckning från slutet af 1600-talet.

Näst konungen var Axel Oxenstjerna den svenska samtidens ypperste man, en sällsynt statsmannapersonlighet, lika danad för den europeiska politikens högsta frågor som för den svenska förvaltningens mest invecklade bestyr

och omfattande begge med samma lätthet och samma säkerhet. Det beslägtade hos dessa begge män är den stora öfverblicken öfver sakerna i förening med den lika djupt trängande inblicken i bisakerna, handlingslusten och kraften, driften och nitet; det, som åtskiljer dem och hvari den ene så att säga fullständigar den andre, är det öfvervägande förståndsmässiga, det aldrig störda lugnet i blick och sinne hos Oxenstjerna, den större begränsningen hos honom, hvilken, då han blef ensam, lätt förde till ensidighet, i jemförelse med Gustaf Adolfs lifliga, lättrörda fantasi och fjerrskådande, stundom framsynta blick, hans alltid spanande tanke, hans vidt, stundom rallt för vidt, sväfvande planer och öfver hufvud hela den geniala och ideala läggning som utmärkte vasaättlingen. Det sällsynta i förhållandet mellan dem är, att vid alla vigtiga frågor dessa olika egenskaper förenade sig till så att säga en dubbelhandling: frågorna afvägdes sorgfälligt af begge hvar för sig, men besluten fattades endrägtigt som af en enda. Äfven på afstånd, såsom regent i Preussen 1626—1631, deltog Oxenstjerna med konungen i afgörandet af de vigtigaste statsärenden hemma, genom de utförliga betänkanden han hemsände.Man anför af konungen det yttrandet, att han hellre ville nedlägga krona och spira än fortsätta att leda ärendena, om han ej hade rikskanslerens förmåga och skicklighet att stödja sig vid. Det är ett sällsynt stort och ädelt förhållande, som utbildade sig emellan dessa båda statsmän: Henri IV och Sully lemna kanske den enda jemförelsen. — Sällan såg verlden ett statsmannapar som de båda. I reformationstidens begynnelse stå två religiösa personligheter sida vid sida, Luther och Melanchton: de äro Tysklands store; vid dess slut i den afgörande kampen för protestantismens tillvaro två politiska, Gustaf Adolf och Axel Oxenstjerna: de äro Skandinaviens.

35. Tidö i Vestmanland, tillhörigt Axel Oxenstjerna. Efter teckning från början af 1700-talet.

Axel Oxenstjerna är Gustaf Adolfs förste minister, men ej en sådan som de samtida i andra Europas stater, en hertig af Olivarez eller en kardinal Richelieu, allsmäktiga, men tillika hvarje ögonblick beroende af monarkens nyck och nåd; han är tillika sin konungs tillgifnaste vän, hans »socius consiliorum». Det är drottning Kristinas ord: hon tecknar honom så på ett träffande sätt i det tal, hvari hon 1645 tillkännagifver hans utnämning till grefve af Södra Möre. »Såsom min käre herr fader, säger hon, hafver varit en stor konung, hvars like aldrig hos oss tillförne varit hafver och kanske härefter icke så snart kommer, så hafven I ock varit den der som en socius consiliorum med råd och dåd hulpit honom i hans stora desseiner, haft den äran att vara den store konungens minister, så att det är in ambiguo, hvilkendera som hafver varit lycksaligare, antingen I att hafva haft en sådan herre eller han att blifva tjent af en sådan tjenare.» — I början var otvifvelaktigt Axel Oxenstjerna genom år och erfarenhet den öfverlägsne, menunder detta samarbete mera mellan en äldre och yngre vän än mellan herskaren och tjenaren växer den yngres genialare natur upp till en öfverlägsenhet, som rycker den andre med sig. När han är borta, samlar den qvarblifne de intryck han mottagit och fortsätter med sin naturs kraft och fasthet det halfgjorda verket. Det blir ej det samma under hans hand, som det skulle blifvit under Gustaf Adolfs, men den glänsande frukten af de begges samfälda arbete är det svenska storväldet.

36. Johan Skytte (1577—1645).

Axel Oxenstjerna, född 1583, var 11 år äldre än Gustaf Adolf. De flesta andra stora slägter i Sverige hade haft någon medlem invecklad i den för högadeln olycksbringande hvälfningen vid föregående århundradets slut; men ingen Oxenstjerna hade som Braher, Gyllenstjernor, Sparrar och andra följt Sigismund. Kanske bidrog detta i sin mån till, att Karl IX 1608 inkallade den 25-årige Axel Oxenstjerna i riksrådet — den sjuttonde, son efter far, af slägten — och gaf honom en plats bland sin sons blifvande förmyndare; ej långt förut hade han återvändt från en fyraårig studieresa i utlandet, hvarunder han vid tyska högskolor tillegnat sig samtidens protestantiska bildning. En af Gustaf Adolfs första regeringshandlingar var att den 6 januari 1612 utnämna honom till rikskansler; redan från Karl IX:s död hade han utöfvat det sedan Svante Bjelkes död 1609 ledigstående embetet. I hans fullmakt stod bland öfrigt: »utan att föreskrifva så egentligen hvad han i sådant kall och embete göra och beställa bör, utan ställes det till hans beskedenhet och förstånd». Och i andan af denna fullmakt var också embetets utöfning. Var konungen frånvarande, ställdes han i spetsen för styrelsen hemma, såsom under fälttåget i Livland 1621; oftast följde han dock med i krigen såsom i de ryska 1614 och 1615 och de livländska 1622 och 1625. De fem år han tillbragte i Preussen, 1626—1631, är han att betrakta som detta lands verklige regent: hans myndighet gälde både

förvaltning och här. Derifrån kallades han efter slaget vid Breitenfeld till konungen i södra Tyskland. Han qvarlemnades i Mainz såsom generalguvernör vid Rhein, och liksom han från Preussen sommarn och hösten 1630 sändt Gustaf Adolf en här till antalet större än den, med hvilken konungen sjelf landat i Tyskland, så kom han också sommarn 1632 till hans undsättning vid Nürnberg med en vid Rhein nyskapad här. Hans verksamhet i förvaltningenförberedde Gustaf Adolfs fälttåg; hans underhandlingskonst samlade frukterna af hans segrar.

Till hela sin politiska grundåskådning var Axel Oxenstjerna aristokrat. Det låg i hans börd, i hans bildning, i alla tidens och samhällets förhållanden. Han tillhörde dessa gamla nordiska adelsslägter — sjelf deras ypperste historiske målsman — som under medeltiden gifvit de skandinaviska rikena deras politiska skick; hans studier hade lärt honom att med förkärlek tala om Romas och Venezias fasta samhällsformer, ehuru republiken såsom sådan ej tilltalade honom — han kallar den »ett månghöfdadt vilddjur» —; ändtligen föll honom adelns öfvervigt inom samhället så naturlig, då den ännu var den enda klass, som egde verklig politisk insigt. Men han var redan aristokrat på annat sätt, än man varit det förut i Sverige eller Skandinavien. Den adliga sjelfrådigheten, »konungarne hvar i sin landsort» med deras spjernande mot en samlad statsmakt, allt detta var ej mera hans politiska ideal. Han dvaldes ej längre i det förflutnas minnen såsom slägtleden före honom; han stod redan på den nya statens grund. Adeln i spetsen för samhället, innehafvare af all statstjenst och tillika ett värn för hela samfundet mot all envåldsmakt, ej längre på medeltidsvis spridd på sina gods öfver landet eller samlad blott som rusttjensthär och på herredag, sådan stod den för hans tankar. Städ i valet mellan stat och stånd, valde han det hela framför delen och offrade med gladt mod privilegierna på fosterlandets altare: »ingen drage sig undan, utan alla göre ett», skrifver han i ett af dessa bref till sin broder, som väl egentligen skrefvos till hela riksrådet, »så framt hvar och en i sin vrå börjar draga sig undan och tänka på enskild fördel, är det förbi med fäderneslandet». Sådan var Axel Oxenstjerna som aristokrat. Och med hvilken förundransvärd konst har han ej i förening med sin konung förstått att uppföra denna nya samhällsbygnad, som stod för begges tankar: bygnadsämnena äro de gamla, som blott fogas lämpligare samman för att mottaga en ny anda i högre utvecklade former.

Var Axel Oxenstjerna näst konungen denna styrelses förste man, så var Johan Skytte otvifvelaktigt den andre. Han var ej som de båda en statsman af ovanlig ordning, icke som de en man liksom gjuten ur ett stycke, lätt och otvunget handlande ur sig sjelf; men han var en utmärkt förmåga, en ovanligt talangfull man, som fylde sin plats hvarest han ock stäldes. Sin bana hade han begynt som Gustaf Adolfs lärare, och han kunde helt visst derifrån lika väl hafva öfvergått till en lärostol i vältalighet eller filosofi som till de platser inom förvaltningen, han i stället kom att bekläda. Men han lemnade den ramistiska filosofiens hårklyfverier för det svenska kameralverkets bryderier och bråk och gick genom dem fram till rådsbordet, allt emellanåt äfven använd som diplomat i de vigtigaste uppdrag. Hans arbetsdrift och duglighet gjorde honom lika användbar i alla förvaltningsbestyr — ehuru han dock ej alltid var konungen till nöje som fordrade ännu mera — men sjelf betraktade han de diplomatiska värfven som sin egentliga lefnadsuppgift. Hans alltid färdiga penna, hans fullständiga herravälde öfver latinet, tidens diplomatiska och publicistiska språk, hans retoriska konst, denna tidlika vigtig för audienssalen som för katedern, gjorde bonom också företrädesvis dertill egnad: de triumfer han vunnit, framför allt på sina stora beskickningar 1610 och 1617, i generalstaternas församling i Haag och inför den lärde konung James af England, som intagen af hans romerska svada gaf bonom riddarslaget, gingo aldrig ur hans minne. Mot kansliet gick all hans sträfvan, men der fann han före sig Axel Oxenstjerna, med hvilken han dock ej kunde täfla: det var en stjerna som fördunklade hans egen. Han måste derför stanna på sin post inom kammaren, hvilken han betraktade som ett slafveri, och nöja sig med att hemma ersätta Oxenstjerna, då denne följde konungen på fälttågen, intill dess han, efter att 1617 hafva blifvit utnämd till riksråd och 1624 till friherre af Duderhof, mot slutet af Gustaf Adolfs regering (1629) förflyttades till generalguvernörsposten öfver Livland, Ingermanland och Karelen, en hög post, hvilken han dock sjelf betraktade som en förvisning. För sägnen har Johan Skytte kommit att framstå som en man af demokratiska tänkesätt, en Oxenstjernas och aristokratiens motståndare, en »adelsfrätare». Ingenting kan vara mera oriktigt än att i honom se en demokrat; han har tvärt om uttalat sig mot allt folkvälde och hos sin kunglige lärjunge sökt inprägla sin egen misstro mot »gemene man» (»ty gemene man är ostadig, benägen till förändringar och ser gerna landets herrar omskiftas»), så att man sedan ur Gustaf Adolfs

mun hör upprepas ungefär samma ord. Han var lika litet en älskare af folkvälde som Machiavelli eller Philippe de Comines, hvilka han stälde så högt bland lärare i statskonsten; snarast var han en byråkrat på absolutistisk grund med politiska sträfvanden, som gjort honom till en föregångare för envåldstidens män — han var det äfven såsom en uppkomling ur ofrälset, den förste i Sveriges historia — men från denna grundval var han, som 1644 å adelns vägnar tackade Kristina för de adliga privilegiernas utvidgning, en aristokrat, han också, och det så god som någon annan.

Axel Oxenstjerna och Johan Skytte, de begge stöden för Gustaf Adolfs regering, stodo ur många synpunkter i en viss motsats till hvarandra, den ene mannen af högadeln, den andre uppkomlingen, den ene bördsaristokrat, den andre byråkrat. Den ene stod också i en viss grad i vägen för den andre — Oxenstjerna nämligen för Skytte — men man kan trygt åt fabeln förvisa berättelserna om två motsatta politiska partier, ett aristokratiskt och det andra demokratiskt, som med dessa begge till hufvudmän skulle hafva omgifvit Gustaf Adolfs tron, »färdiga att sönderslita hvarandra, medan konungamakten vacklade». Dessa berättelser härröra från en muntlig sägen, som ett århundrade efter blifvit upptecknad; det är endast förunderligt, att de så ofta blifvit upprepade.

Omkring konungen stod ett riksråd, med hvilket alltid en liflig samverkan egde rum, då konungaförsäkran förpligtade till att i alla vigtiga ärenden inhemta dess råd och samtycke, men i den egentliga regeringen deltog det icke utan genom enskilda medlemmar, som konungen kallade till särskilda embeten. Konungaförsäkrans bokstaf hade starkt utvidgat rådets makt, men i verkligheten är det endast konungens makt som ger sig tillkänna. Detadliga motståndet mot konungamakten är genom Karl IX för alltid förbi; med trohet och nit sluter sig nu högadeln omkring Gustaf Adolf, trött af den föregående tidens skakningar och nöjd att få lyda en herskare som denne.

Riksrådets medlemmar utgjordes vid Gustaf Adolfs tron bestigning af de förnämste bland de stormän, hvilka under den stora brytningen fogat sig i sakernas nya ordning. De voro ej de mera framstående bland dem, som tagit del i händelserna; dessa hade antingen gått under eller lefde nu landsflyktiga i Polen. Det var mera de stilla i landet, som älskat det enskilda lifvets lugn högre än det offentligas stormar, men pålitliga, den nya tronen tillgifna och fosterlandsälskande män. Främst genom börd och embete var den »gamle hedersmannen och allvarsamme riksdrotsen» Magnus Brahe, »grefven af Visingsborg», såsom han helst tecknade sig. Hvarken han eller hans medbroder i de höga rikserabetena, riksmarsken Axel Ryning, riksamiralen Göran Gyllenstjerna eller riksskattmästaren Seved Ribbing ha lemnat starka spår efter sig. De tillhörde mera en förfluten tid än Gustaf Adolfs; rikskansleren ensam bland dem framställer den nya tiden. I de andras händer voro dessa embeten blott tomma hedersposter, jemfördt med hvad de blefvo i det följande. Drotsen lefde hellre i sitt grefskap än i hufvudstaden, gerna förvexlande underhafvande med undersåtar. Marsken mönstrade adelsfanan, men förde aldrig befäl öfver hären. Amiralen gjorde mera gagn såsom hertig Johans förståndige rådgifvare än vid flottan, och riksskattmästaren, föga skrifkunnig till och med, såg kammarens vigtiga ärenden efter konungens omedelbara befallningar uträttas af kammarråden, framför allt af Johan Skytte. Med riksrådets äldre medlemmar var förhållandet ungefär enahanda. Jesper Mattsson Cruus, den tappre fältmarskalken från kriget med Danmark, var den, som, ehuru egentligen krigare, starkast framträdde på den inre styrelsens område. Han blef 1615 riksskattmästare och skötte embetet med utmärkelse, till dess han under livländska fälttåget 1621 togs i anspråk såsom ståthållare i det nyss eröfrade, ännu opålitliga Riga; på återvägen derifrån dog han i Finland 1622. Jemte honom förtjenar också att särskildt nämnas Nils Bjelke, den förste presidenten i Åbo hofrätt, hvilken en följd af år, intill 1631, äfven var Finlands generalguvernör och genom sin alla områden omfattande verksamhet bidrog att rycka detta land ur dess förfall efter ryska kriget, en värdig föregångare till Per Brahe under förmyndarregeringen. Rådets yngre, senare än dessa utnämda medlemmar bildade sig alla efter rikskanslerens mönster och i hans skola; de bära redan fullkomligt prägeln af embetsmän och användas såsom sådana på olika poster. För att företrädesvis dröja vid dem, som verkade inom riksstyrelsen och förvaltningen, äro här att nämna de begge rådsmedlemmame af slagten Oxenstjerna, rikskanslerens broder, den blifvande riksdrotsen under förmyndarregeringen Gabriel Gustafsson och hans syskonbarn, under samma tid riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstjerna, vidare Per Baner, som i tio år under rikskanslerens frånvaro (1626—1636) var kanslichef

hemma, Johan Sparre, liksom den förre en af sönerne till de i Linköping afrättade,Erik Sparres son, och Per Brahe, den yngste af alla de nämda och en af dem, som senast inträdde i Gustaf Adolfs råd: hans offentliga bana skulle sluta först med det nu grundade statsskickets fall. De begge tappre från Wolmars belägring, som delat den polska fångenskapen på Rava, Jakob de la Gardie och Karl Karlsson Gyllenhjelm, sutto nu tillsammans i rikets råd, den förre som riksmarsk (sedan 1617), den senare som riksamiral (sedan 1619). De la Gardies verksamhet i krigsförvaltningen hemma inträder först vid tyska krigets begynnelse, då han lemnades qvar i Sverige för att jemte pfalzgrefven Johann Kasimir träda i spetsen för dess försvarsväsen; Karl Gyllenhjelm, som riksamiral ställd på ett främmande område, öfverglänstes af sin närmaste man, den utmärkte Klas Fleming, som, på samma gång han åt Gustaf Adolf skapade en flotta, hann med att jemte den till allt använde pfalzgrefven bestyra kammarverket hemma; han var president i detta under den långa tid, konungen lät riksskattmästarembetet stå obesatt — allt sedan Jesper Cruus' död 1622. Utan platser inom rådet medverkade i denna styrelse på ett utmärkt sätt den insigtsfulle pfalzgrefven af Zweibrücken Johann Kasimir, Gustaf Adolfs svåger, som, flyktad från sitt lilla land i södra Tyskland under tretioåriga kriget, alltsedan 1622 vistades i Sverige och deltog i både den inre och yttre politikens ärenden, Sten Bjelke, om hvilken man anför Gustaf Adolfs ord, att han ej kände någon, som skulle kunna fylla Axel Oxenstjernas plats bättre än han, och Karl Bonde, ett mönster af en ståthållare och embetsman.

37. Gabriel Gustafsson Oxenstjerna (1587—1640).

Dessa voro de män, af hvilka Gustaf Adolf omgafs i regeringen. De former under hvilka den utöfvades äro visserligen till det yttre och till namnet de samma som förut, men blifva dock i sjelfva verket under dess förlopp helt andra. Samhällets oerhördt stigande utveckling för det med sig. Det häfdvunna gamla räcker så att säga ej längre till för det inneboende lifvets svällande kraft. Hvad som förut funnits bristfälligt och osammanhängande samlas nu till enhet, till ett system, och slutet af Gustaf Adolfs styrelse företer i verkligheten redan nästan färdigt, hvad som i 1634 års regeringsform framträder såsom rikets författning: detta aristokratiska statsskick med fasta former, i hvilket ej mera såsom förut allt är beroende af tillfällighet och på regentens person.

Vända vi oss då först till riksrådet, så möter oss i detta ännu vid GustafAdolfs trontillträde den gamla representativa församlingen af landskapens store. Dess medlemmar lefva på sina gods eller förläningar; egenskapen af statens embetsmän är för dem såsom riksråd främmande. De hafva genom 1611 års konungaförsäkran och rådsedens afläggande efter det gamla formuläret till orden fullkomligt återintagit rådsherrarnes ställning från forna dagar såsom mellanmakten mellan konung och folk, bålverket för den enes rättighet och den andres frihet. Men konungen omgifva de ej i en ständig rådkammare med regelbunden tjenstgöring; långt mindre äro de embetsmän i en centralförvaltning, fördelade på dess olika grenar.

38. Gabriel Bengtsson Oxenstjerna (1586—1656).

Denna utveckling genomföres emellertid nästan fullkomligt redan under Gustaf Adolfs regering, ej genom något lagbud och plötsligt, men liksom af sig sjelf genom sakernas egen utveckling. Rådet hade 1612 vid Nyköpings riksdag jemte rådseden också gifvit sin förpligtelse att låta sig använda i rikets tjenst, och på samma gång som det bibehåller sin egenskap af en representativ församling, vid hvars samtycke konungen är bunden i alla så väl den inre som yttre politikens stora frågor, inträda i kraft häraf allt flere af dess medlemmar i statstjenst och deltagande i förvaltningsbestyren. I de kollegialt ordnade embetsverk — hofrätten, kansliet och kammaren — som i Gustaf Adolfs tid uppväxa omkring tre af de höga riksembetena, inträda sålunda medlemmar af rådet såsom ordinarie ledamöter. Och på samma gång inkallas allt oftare under konungens upprepade frånvaro i fälttågen, i synnerhet från polska krigets förnyade utbrott 1625, tillförordnade rådsregeringar; en sammanhängande följd af rådsprotokoll tager sin början med 1626. Visserligen upplösas dessa rådkammare med regelbunden tjenstgöring alltid vid konungens återkomst, men från 1630, då vid det tyska krigets begynnelse regeringen öfverlemnades åt tio rådsmedlemmar, kan man begynna tala om en i hufvudstaden samlad ständig rådkammare med regelbundna sammanträden. Riksrådet är då tillika vordet medelpunkten för hela rikets förvaltning, i hvilken alla maktens trådar sammanlöpa. I 1634 års regeringsform ser man hela organisationen förd

till sin fulländning; ej blott riksdrots, rikskansler och riksskattmästare, äfven riksmarsk och riksamiral omgifvas der af kollegier med bisittare ur riksrådet. Om krigs- och amiralitetskollegiernas upprättande hade redan nu öfverlagts, och äfven förberedande steg dertill tagits; — vid affärden till tyska kriget 1630 utfärdade konungen fullmakt fören högsta domstol i militära mål under namn af krigsrätten, som äfven hade förvaltande myndighet. Med denna utveckling af riksrådet är den afgörande vändpunkten inträdd i den svenska aristokratiens historia: kärnan af medeltidens herredag har blifvit ett embetsmannaråd omkring konungen. Jorddrottarnes adel är böjd med samma medel som i andra Europas länder: den är förvandlad till en adel i statstjenst.

39. Johann Kasimir, pfalzgrefve af Zweibrücken (1589—1652).

De egentliga centrala embetsverken, sjelfva hufvudverktygen for Gustaf Adolfs inre styrelse, voro kansliet och kammaren. Med dessa har han regerat Sverige. Förhållandet är här det samma som i fråga om riksrådet: benämningarna äro de gamla, men hvad som döljer sig derunder är något annat än tillförne. Kansliet, som konungen kallar en »styrelsens själ» — anima regni, »efter som den är habiliterad, skickar sig kroppen efter», äro hans ord — hade varit härden för det i vår historia beryktade sekreterarregementet: det blef nu under Axel Oxenstjernas ledning ett fullt ordnadt embetsverk, försedt med noggrann instruktion och arbetsordning, förnämsta verktyget för den kungliga myndighetens utöfning. Det var den stora expedition, genom hvilken alla statsärenden gingo, äfven rådets rådslag och riksdagarnas beslut. Sin fullständiga organisation fick det genom den efter Axel Oxenstjernas utkast utfärdade kansliordningen af 1626. För de utrikes ärendenas behandling blef det medelpunkten. Det var här som en svensk diplomati utbildade sig, hvars rykte skulle gå öfver verlden: hvem hade förut hört talas om en sådan? I början klagade konungen öfver brist på lämpliga personer för denna gren af statstjensten, och han måste vända sig till utlandet för att finna dem. Nederländarne van Dyck och Rutgers voro de förste, som trädde i svensk tjenst, den senare såsom fast sändebud hos generalstaterna i Haag. Efter dem kommo tyskarne, bland andra Philipp Sattler med det svenska adelsnamnet Sadler von Salneck (Salnecke i Upland), det tretioåriga krigets historieskrifvare Philipp Bogislaus von Chemnitz, D. von Falkenberg och framför alla det pfalziska husets ryktbare statsman Ludvig Cammerarius (äfven han svensk adelsman, besutten med Lessebo i Småland); 1625 mottog denne Gustaf Adolfs kallelse till svenskt sändebud i Haag, och sedan dess var man i Stockholm väl underrättad, ty från Haag, medelpunkten för Europas diplomatiska verld, sände denne samtidens förnämste diplomatiske skriftställare en skrifvelse hvarje vecka. Äfven Hugo Grotius skulle snart lemnasitt berömda namn åt den nyskapade svenska diplomatien. Engelsmannen Spencer — hans svenska namn blef Spens — James I:s sändebud i Sverige, trädde också i Gustaf Adolfs tjenst. Men det uppväxte redan vid sidan häraf en rent svensk diplomatisk skola under Axel Oxenstjerna: dess första europeiska namn äro Johan Skytte och Adler Salvius, eget nog två ofrälse uppkomlingar på det område, der bördsfördomen längst skulle komma att råda. Vid denna tid begynna de fasta beskickningarna; 1622 kom Peder Galt, det första ständiga sändebudet från Danmark, till Stockholm. — Under hvilka enkla förhållanden arbetade ej detta kansli, hvarifrån ett nät utspann sig öfver verldsdelen! Hela verket är inrymdt i fyra kamrar: den ena är Axel Oxenstjemas arbetsrum, och detta tjenar tillika till rådkammare för riksrådet och audienssal för de främmande sändebuden. Arbetet begynner klockan sex på morgonen för kansleren så väl som hans underordnade; uteblifvande straffas för kanslisterne med daglönens förlust och i fjerde resan med fängelse i slottstornet.

Statsmaktens större koncentration föranledde en noggrannare ordning än förut vid bevarandet af de offentliga akterna och handlingarna: ett fast ordnadt riksarkiv tager också nu sin början. En af dess tjenstemän har att »med sanningen till enda syftemål» författa riksannalerna, anteckningar öfver märkvärdiga händelser inom landet och förhållandena till grannmakterna; rörande de allmänna händelserna i Europa hade han att för veckan utarbeta och låta trycka ett utdrag af agenternes berättelser från utlandet. Äfven en riksantiqvarie fästes under kansliet.

40. Katarina, Karl IX:s dotter, gift med pfalzgrefven Johann Kasimir (1584—1638).

Kammaren fick också nu sin kollegiala form genom kammarordningen af 1618. Liksom två riksråd — sedermera fyra — voro bisittare i kansliet, så inträdde också här riksråd bland de fem kammarråden. Kammarens verksamhet omfattade ej blott det egentliga senare kammarkollegiets, utan äfven statskontorets och

förvaltningarnas för landt- och sjöförsvaret. Rikets hela finansförvaltning gick genom dess hand. Det var här, som efter eller jemte hvarandra Johan Skytte, Klas Fleming, pfalzgrefven Johann Kasimir, Bror Andersson Rålamb och så många flere nedlade sina gagnande, mindre bemärkta tjenster åt Gustaf Adolfs regering.

Inom den lägre förvaltningen möter samma förhållande som i denna utvecklingens tid på alla andra statslifvets områden: äfven här förändrar sig mycket under de gamla formerna och benämningarna; äfven här uppstårett fast ordnadt, sammanhängande system af hvad förut varit lokalt och osammanhängande. Ett verkligt förvaltningssystem är för Sverige först att datera från denna styrelse. Förut hade allt gått genom fogdarne, en förderfvad, roflysten och besticklig tjenstemannaklass, som gaf åt den äldre svenska förvaltningen en viss modernt rysk anstrykning. Fogden hade i sin hand haft förenad både polismakt och uppbörd med omedelbar redovisning inför kammaren; han var en myndighet för sig i landsorten, oberoende af ståthållaren. Detta hade gjort honom så fruktansvärd för befolkningen. Och hand i hand med förtrycket mot folket hade gått bedrägerierna mot kronan. Gustaf Adolf förde hela sin regering igenom ett utrotningskrig mot dessa missbruk inom den lägre förvaltningen. Man hör honom på faderns vis ljunga mot sina fogdar, hotande dem med att få betala »med hufvudet», med »repet» eller fängelset »nederst 41. Stegeborgs slott i Östergötland, tillhörigt pfalzgrefven Johann Kasimir. Efter teckning från början af 1700-talet. i tornet, der ingen sol skiner». Men den egentliga boten för det onda sökte han här som öfver allt i sjelfva institutionens förbättring. Memorialen af 1620 och 1624 stälde fogdarne under ståthållarnes omedelbara uppsigt och kontroll, medan dessa tillika införts såsom ett led i förvaltningen hvilket hittills saknats. De forna »konungarne hvar i sin landsort», som Karl IX kallade dem, blifva de nyare landshöfdingarne; riket indelas i län och länen i fögderier. Fogdarne ställas genom det senare memorialet under en dubbel kontroll, ty åt menigheterna inrymmes att välja sig sockenskrifvare, som, sedan de på tingen aflagt ed att i allt iakttaga konungens och allmogens bästa, alltid borde vara närvarande vid uppbörden och tillse, att bonden ej tillfogades någon orätt af fogden, utan fick sitt qvitto på den inbetalade utlagan. Domsrätt iförvaltningen rörande mål hade genom 1618 års kammarordning blifvit inrymd åt kammaren, hvarest alla räkenskaper undergingo granskning. Skatteuppbörden blef på detta sätt ordnad, och hand i hand dermed följde en skattejemkning. Den allmänna skattläggningen från 1528 motsvarade ej längre förhållandena, och på ständernas klagomål öfver ojemn taxering beslöts, efter åtskilliga smärre rättelser, vid 1624 års riksdag en ny jordrefning öfver hela riket; som ledande grundsats faststäldes, att skatten skulle lämpas efter egorna och hemmanets verkliga värde. På grund af denna nya taxering uppgjordes en ny allmän jordebok: detta arbete midt under de mångfaldiga finansiela bestyr för dagen, som upptaga denna styrelses tid, är ett storartadt vitnesbörd om dess outtröttliga verksamhet.

Ett af de största hindren för förvaltningens fullständiga ordnande hade varit de ärftliga länen, särskildt hertigdömena; dessa Gustaf I:s skapelser medförde såsom små stater i staten in i det sista oreda och vantrefnad för samhälle och konungahus. De upphörde lyckligtvis nu vid hertigarne Johans och Karl Filips död 1618 och 1622. Allt det gagn, denna för Sverige främmande inrättning kunnat göra, hade den gjort i Karl IX:s tid, ty utan stödet af en sjelfständig hertiglig makt skulle hans verk varit ännu svårare, än det var; nu var dess rol utspelad, och samtid och efterverid sågo den med glädje försvinna.

I början af Gustaf Adolfs regering var konungariket Sverige skildt i tvenne delar genom dessa afsöndrade förvaltningsområden, hvilka sträckte sig öfver midten af landet från norska gränsen till Östersjön. Hertig Johan innehade hertigdömet Östergötland och Karl Filip Södermanland jemte deras tillydande landsdelar med den makt, som tillerkänts vasahusets hertigar genom Gustaf I:s testamente och förläningsbrefven; Karl IX betecknar den i gåfvobrefvet för Karl Filip med uttrycket: »liksom Sveriges konungar det länet tillförne njutit hafva». I Vadstena och i Nyköping regerades liksom i Stockholm med råds råde; der slogs mynt med konungens bild på ena och hertigens på andra sidan. Hela förvaltningen var skild från rikets; beviljade gärder uppburos af de hertigliga embetsmännen. Det låg i dessa mellanmakter en hel följd af hinder och inskränkningar för den kungliga myndigheten. Äfven i andra hänseenden förde i Gustaf Adolfs tid hertigdömena olägenheter med sig, åtminstone obehagliga tvister, om också ej af den art, att man behöft befara »en blodbadstuga», i fall hertigarne fått lefva, såsom det påståtts, att Axel Oxenstjerna yttrat, ett yttrande, hvilket, i sig sjelft föga sannolikt, vid

kritisk undersökning af källan hvarifrån det härleder sig, måste utmönstras ur vår historia. Enkedrottning Kristina bidrog såsom regentinna för sin yngre son i hertigdömet Södermanland till utbrottet af dessa tvister, då hon tillämpade en tysk prinsessas småfurstebegrepp på svenska förhållanden. Vid riksdagen i Örebro 1617, under förhandlingarna om religionsstadgan, gjorde hon å Karl Filips vägnar anspråk på åtskilliga rättigheter, hvilka Gustaf Adolf ansåg tillhöra konungen, såsom rätt att pröfva majestätsbrott och rätt till genom dylikt brott förverkadt gods. Likaså uppstäldes vid kröningen, då formulären till hertigarnes eder uppsattes, påståendet, att hertigdömenas adel skulle göra sin rusttjenstunder hertigens baner och ej under konungens, det vill säga hertigen och ej konungen borde vara dess länsherre. Konungen kräfde sin och rikets rätt: »utländska sedvänjor voro ej tjenliga», menade han. Fast han rådde att sätta »å sido affekter», kom det dock till sådana. Karl Filip kastade på golfvet i konungens rum ett betänkande, som Gustaf Adolf ej ville mottaga, och konungen slungade det på elden. Det blef fråga om att nedsätta en domstol af rikets ständer för att lösa tvisten, men i det samma dog hertig Johan, och två år derefter bilades tvisten bröderne emellan: konungen skulle befalla öfver rusttjensten, hertigen öfver uppbådet.

Den andra arten af ärftliga län, gref- och friherreskapen ökades genom nya utnämningar, dock med sparsam hand. Det var endast den högsta förtjensten, som så fick sin belöning. I Sverige erhöll Jakob de la Gardie efter ryska kriget 1615 grefskapet Leckö, i Finland Axel Oxenstjerna friherreskapet Kimito, i Östersjöprovinserna Johan Skytte friherreskapet Duderhof och den landsflyktiga slägten Thurn från Böhmen grefskapet Pernau; äfven några andra dylika förläningar utdelades der. Det öfriga mindre förläningsväsendet medförde också stora olägenheter för förvaltningen, men kunde på samhällets då varande ståndpunkt svårligen undvaras. Det gjordes de första åren försök att indraga behagligtidsförläningarna, men deras oundviklighet låg i hela samhällsorganisationen. De voro kronans medel både att löna tjensten och belöna bragden. Men de måste blifva så mycket mera tryckande för menigheten, som förläningstagarne ofta voro utländska krigare med helt andra samhällsbegrepp än de svenska. Livländare, sådana som Joakim Berendt, ståthållare i Viborg, gåfvo prof på, hvad som kunde vågas mot allmogen.

Den reformrörelse på alla samfundslifvets områden, som utmärker Gustaf Adolfs regering, sökte konungen äfven utsträcka till kyrkans styrelse, men här strandade den på ett motstånd, för hvilket han vek undan hellre än att trotsa. Han försökte nämligen att göra verklighet af den högsta uppsigtsrätt öfver kyrkan, hvari den verldsliga makten inträdt efter brytningen af banden med Roma, genom upprättande af en kyrklig öfverstyrelse, ett generalkonsistorium, såsom denna skulle benämnas. Med förkärlek synes konungen hafva omfattat denna tanke: ett kollegium af andliga och verldsliga män, med erkebiskopen och riksdrotsen omvexlande såsom ordförande och biskopar och riksråd såsom bisittare, skulle vid sidan af de andra rikskollegierna utgöra kyrkans centralstyrelse och liksom fullända det upprättade förvaltningssystemet. Men kyrkans män med biskopen af Vesterås, den insigtsfulle Johan Rudbeck i spetsen, häfdade hennes oberoende af hvarje annan makt än konungen personligen såsom en öfverste biskop, och huru mycket förslaget jemkades, förblef det vid detta motstånd. Hvad Gustaf Adolf afsåg var att gifva den svenska kyrkan en enhet som hon saknade; hvad presterskapet befarade var, att staten kunde komma att öfvergifva sin ställning af endast skyddsmakt för att i stället utöfva en tvångsmakt på kyrkan: man ville ej, som Johan Rudbeck en gång senare uttryckte sig, »hvarken en konungapapism eller ett kollegialt påfvedöme». Det är ej så mycket att beklaga, att detta generalkonsistorium, hvarom förstaförslaget framlades 1623, aldrig kom till stånd. Det skulle troligen, såsom samhällsförhållandena efter konungens död utvecklade sig, blott hafva fört presterne i ett strängare beroende af adeln, och detta var i sjelfva verket redan stort nog, då adeln utöfvade en privilegierad valrätt vid tillsättande af gällen. Men det svenska samhället behöfde ett oafhängigt presterskap såsom ett folktribunat mot adelsväldet. Förslaget, då det 1625 återkom i den förändrade form, att konungen ville taga »några gudfruktiga, skickliga och vällärda teologer sig till hjelp», afvisades ändock af biskoparne, ty dessa »gudfruktige, skicklige och vällärde» hade för öfrigt det felet att ej vara biskopar. Förslaget framstäldes sedan med lika liten framgång under följande regering.

Inom rättskipningen blef under Gustaf Adolfs regering äfven ett godt stycke samhällsarbete utfördt. Med riktig politisk takt var det just på detta område, som utgångspunkten togs för alla de andra omskapningarna. Här voro

obestämdheten och oordningen sådana, att landet vid konungens trontillträde stod invid laglöshetens gräns; också kunde han vid en blick tillbaka säga till ständerna på riksdagen i Stockholm 1617, att han »väckt lagen så godt som upp från de döde». De lägre domstolarna voro såsom förläningar i adelns händer — äfven adliga damer innehade häradshöfdingssyslor för inkomsternas skull —; embetena sköttes mestadels af okunniga vikarier med namn af lagläsare, ehuru de mångenstädes ej kunde läsa sin lag. Inom den högre rättskipningen hade räfstetinget kommit i fullkomlig glömska — i mannaminne, säger konungen på riksdagen 1614, har ej sådant varit hållet —; rättartingen i landsorterna motsvarade ej heller mera samhällets behof af en öfverdomstol. Konungen framlade nu, så snart de värsta oredorna efter danska kriget hunnit häfvas, vid riksdagen i Örebro 1614 en rättegångsordning, hvarigenom ej blott en fast öfverdomstol med säte i hufvudstaden och utöfvande uppsigt öfver rättskipningen i landet kom till stånd, utan också åt rättskipningen i lägre instanser bereddes en jemnare gång. Öfverdomstolen var svea hofrätt med riksdrotsen till ordförande, en vice ordförande och tolf bisittare, frälse och ofrälse, hvaribland fyra riksråd. Den kallades rikets »öfversta parlament» och hade ursprungligen uppdrag att såsom högsta domstol utan vad döma konungs dom; men då den patriarkaliska seden hos den rättsökande menigheten att vända sig till konungen personligen ej lät sig bryta, blef den redan 1615, året efter sin instiftelse, endast en mellaninstans, och högsta domsrätten stannade hos konungen, som utöfvade den med riksrådet. Derjemte var hofrätten adelns särskilda domstol. Då det snart visade sig, att hofrätten i Stockholm ej var tillräcklig för uppsigten öfver rättskipningen i landet, inrättades 1623 särskild hofrätt för Finland i Åbo och i Dorpat (fullmakt 1629) för Östersjölandskapen; i regeringsformen 1634 fulländas organisationen genom upprättandet af göta hofrätt i Jönköping. Genom denna rättegångsordning reformerades derjemte så vidt möjligt de lägre domstolarna; adelns rätt till domarembetena, tryggad genom konungaförsäkrans ord, utgjorde dock alltid ett hinder derför. Domared infördes, domböcker påbjödos, en bestämd instansordning stadgades; tre gånger om året skulle ordinarie häradsting hållas och lagmansting åtminstone hvarttredje år; mellan dömande och verkställande makt uppdrogos stränga gränser. Rättegångsordningen utgafs 1615, och 1618 trycktes stadslagen.

Liksom en ädel rättskänsla var ett hufvuddrag i konungens karakter, så förblef också vården om rättskipningen alltid ett utmärkande drag för hans styrelse. Tillgänglig för den ringaste undersåte som kräfde rätt, glömde han aldrig att inskärpa hos domarne deras pligter. Han väljer dervid ej alltid de mildaste ordalag: det är stundom, som hörde man fadern eller farfadern. Så står det i svea hofrätts protokoll för 1618 antecknadt, att konungen yttrat, att så framt någon af domarne dömer »antingen kunglig majestät eller någon annan till viljes, då vill k. m. statuera ett sådant exempel, att han vill låta draga huden af honom, spika den på domstolen och öronen på kåken».

42. Johan Rudbeck (1581—1646).

Inom det område, som genom att trygga den nationela oafhängigheten gifver trygghet för utvecklingen på alla andra, inom försvarsväsendet, röjer sig samma ordnande och lagstiftande verksamhet, som öfver allt utmärker Gustaf Adolfs styrelse. »Under freden bör man hafva ögat ställdt på krig» var hans ord, och han är ej blott den store fältherren som vinner slagen, utan också den store härorganisatören under freden. Sjelf har han skapat det medel, med hvilket han vunnit sina framgångar, och hans organisation blef qvar efter honom; vi stå ännu inför dess spillror utan att hafva kunnat ersätta den. Grundtanken i denna härordning, hvilken i två århundraden skulle blifva Sveriges och Finlands värn, är försvarets fästande vid jorden. I Gustaf Adolfs tid lades nämligen grundvalen till indelningsverket. Karl XI:s härordning under detta namn är endast ett vidare utförande af den genom Gustaf Adolf angifna grundritningen. Denna härordning bär samma prägel som Gustaf Adolfs öfriga organisationer: den är ej en rotlös växt, utan djupt grundad i då varande förhållanden och väl afpassad för dem. Sjelf säger han: »att han lämpat den efter vår svenska stat, så väl den förra som den närvarande»; först med förändrade förhållanden har den också gått i spillror. Det stora och för sin tid öfverlägsna i den är, att den kallat till lif en inhemsk här på en tid, då verldsdelens andra stater endast kände dessa värfvade soldatesker, som voro ett gissel lika mycket för det egna landet som för fiendens. Öfver denna här var Gustaf Adolf stoltare än öfver något annat sitt verk: »högre än skatter räknade han Sveriges här, fienden till skada,vännen till hjelp», säger han en gång; »han tackade Gud, som gjort Sverige så mäktigt att ega den».

Denna här uppsattes och fick sina rekryter genom utskrifning, ständig rotering eller värfning. Utskrifningen

erhöll noga angifna, lagliga former, hvarvid fördelning i rotar egde rum. Redan 1621 åtog sig emellertid Dalarna att genom ständig rotering uppsätta ett regemente af 1 400 man; det blef mönstret, hvarefter hela härordningen sedan utbildades. Underhållet i fredstid hvilade i regeln på anvisade hemman för ryttare och knekt så väl som för officerare, men detta blef ej så noga iakttaget i Gustaf Adolfs senare år, då fredstiderna voro för korta, för att knekten skulle kunna sköta det, utan ständig inqvartering hos bonden trädde då i stället. Hären blef stående; regementena började antaga namn efter de olika landskapen. Sedan nu, vid 1625 års riksdag, hären blifvit ständig, förlorade den gamla rusttjensten sin betydelse och stod qvar blott som en spillra af något förgånget; för adeln öppnade sig i stället den indelta härens officersplatser. De krigsartiklar, Gustaf Adolf 1621 utfärdade — man bar dem i konungens eget utkast — gifva ett uttryck åt hans anda. De utmärka sig för en mensklighet i straffen, som de samtida på romersk rätt grundade krigsordningarna ej känna till, om de också ej för vår tids ögon just synas milda. En religiös och sedlig anda, sådan som den, hvilken lyser ur denna Gustaf Adolfs krigsordning, hade ingen här i Europa ännu egt. Svordom och bannande voro förbjudna; hvarje morgon och afton hölls bön i lägret och två gånger predikan. Trumpetaren, som gaf tecken till striden, gaf det äfven till bönen; men det tecknar tiden, att försummelse af korum kunde straffas med halsjern, och »apspel» under predikan med arkebusering. Hustrun fick tagas med i lägret, men ej de lösa qvinnor, som fylde de gamla härarnas tross. Det var Europas första protestantiska här, ej blott dess första nationela.

Det utmärkande draget för Gustaf Adolfs tid är, att genom honom hela det svenska reformationstidhvarfvets utveckling nådde till mognad, på samma gång som nya banor öppnades för både det yttre och det inre lifvet: sin bästa frukt skjuter denna tid genom de anstalter, han grundar för den andliga odlingen. Hårdhändtare än i andra länder hade reformationen i Sverige gått tillväga med den gamla kyrkans egendom; den hade med hennes lyx också bortsopat de stiftelser för undervisningen, som under medeltiden grundats vid klostren och domkapitlen, och intet af det indragna hade heller såsom i det öfriga Skandinavien blifvit undantaget för att tjena undervisningsväsendets och den andliga odlingens kraf. Sjelfva Upsala högskola hade blifvit nedlagd. Att efter en omfattande plan hafva å nyo grundat offentlig undervisning i Sverige och här infört reformationstidsålderns bildningsanstalter som grundval för den nationela bildningen är det odödligaste af Gustaf Adolfs verk i Sverige.

För hvad som förut här blifvit försummadt har han tillfyllestgjort. Hans stiftelser äro gymnasierna: det första upprättades i Viborg 1618, det andra 1620 i Vesterås (utvidgadt 1623) och derefter det i Strengnäs 1626.Linköping och Åbo erhöllo sina gymnasier, det förra 1628, det senare 1630. På vasahusets slägtegendom, som nu hemfallit i Gustaf Adolfs hand, grundade han, så att säga, å nyo det gamla Sveriges högsta bildningsanstalt, Upsala högskola, genom den stora skänken (1624) af öfver tre hundra hemman. Han skänkte högskolan dess boktryckeri, han grundade dess bibliotek, liksom han grundat det kungliga biblioteket 1613.

Men ej blott den svenska bildningen var ett föremål för omsorger i hans tid; man skönjer också sträfvandet att låta bildningens välsignelse spridas till folken under Sveriges spira. Det mått af nationel kultur, Finland var moget att utveckla, hämmades icke. Der börjar läskunnighet nu utbredas inom den finska befolkningen. Böcker på finska tryckas, såsom Sorolainens (Ericus Erici's) postilla; man har böcker från Gustaf Adolfs tid tryckta med ryska typer på boktryckeri i Stockholm. De skulle tjena vid omvändelsen af den grekiska kyrkans bekännare till Luthers läror, hvari dock föga framgång röntes; den grekiska kyrkans hierarkiska system visade här samma styrka som öfver allt. Påbud om lapparnes omvändelse till kristendomen utgick 1614.

Och epokgörande på statsförfattningens, statsförvaltningens och den andliga odlingens områden, är denna styrelse det icke mindre på den materiela odlingens.

På detta område lägges grunden till den sjelfständiga utveckling af landets naturliga krafter och näringskällor, som sedan dess med hvarje ny menniskoålder varit i tillväxande. Att begynnelsen skulle göras under stark inflytelse af tidhvarfvets allmänna åsigter i handels- och näringspolitik var naturligt; särskilda omständigheter bidrogo till, att tidens missriktningar här måste komma att skarpt framträda. Så ser man nu de handelspolitiska grundsatser, som sedan sammanfattades i merkantilsystemet, göra sitt inträde i Sverige. Tullen användes ej blott som beskattningsmedel för att höja statsinkomsterna, utan äfven för att ordna handeln och höja näringarna. Med

sanning har Axel Oxenstjerna tecknat Gustaf Adolfs handelspolitik, då han säger: »Kunglig majestät dirigerar och styr kopparberget, kommercierna, manufakturerna och tullen icke annorlunda, än som en styrman styr sitt skepp.» Sträfvandet blef också att söka höja städerna på landets bekostnad, handel och industri på landtmannanäringarnas, handtverket på husflitens. I alla näringslifvets grenar ingriper styrelsen vägledande, beskyddande och ordnande, men också utöfvande ett för vår uppfattning fullkomligt tyranniskt förmynderskap. Det var i samtidens mening statens både rätt och pligt.

I hvilken grad Gustaf Vasas verk var fallet, visar oss bäst en blick på städerna. De lågo vid Gustaf Adolfs trontillträde, såsom han sjelf skildrar förhållandena, »handelslösa, ruttna och kullrifna». Stockholm, som i slutet af Gustaf I:s regering kunde utsända 20 stora skepp på seglats till vestra Europa, egde nu ej ett enda; för att göra början till en ny handelsflotta måste konungen åt dess borgerskap öfverlåta två af kronans krigsskepp. En sjelfständig utländsk handel, som då drifvits med 40 skepp, var nu fullkomligt upphörd; den inre handeln, der den ej nedsjunkit till byteshandel, hade, äfven den, fallit ihänderna på utländska köpmän, tyskar och holländare, hvilka drefvo sina affärer under svenska namn, begagnande de inhemska köpmännen »som drängar för en bettlepenning». Den utländska handelns karakter var utförsel af råämnen och till mångdubbelt stegradt pris återinförsel af den förädlade varan. Äfven på detta område var Gustaf I:s verk att göra om igen.

Med ifver grep Gustaf Adolf verket an för att återupprätta det fallna: landets oberoende i ekonomiskt hänseende var hans mål, och han har kämpat för detta med ej mindre ihärdighet och kraft än för dess politiska oberoende och storhet. Att det använda systemet med alla sina fel äfven här visat sin förmåga att gifva hastiga följder kan ej förnekas. Framför allt låg honom handelns och sjöfartens utveckling om hjertat. »Rikets välfärd beror af handel och seglation» var ett ord, som ofta hördes ur Gustaf Adolfs mun.

I öfverensstämmelse dermed blefvo städerna, såsom nämdt, efter tidens åsigter det särskilda föremålet för omhuldande. I all dess skärpa uppdrogs skilnaden mellan stad och land för att inom staden samla alla näringslifvets krafter. De gamla förordningarna mot handel på landet skärptes; de nådde sin höjd i befallningen till kronobetjeningen att med tjenliga medel drifva landtborne in till staden med deras varor; öfverträdelser straffades i fjerde resan med landsflykt. Ej heller fick någon handtverkare utöfva sitt yrke på landet närmare stad än på fyra mils afstånd. En drifvande kraft till anläggandet af de många städerna — ej mindre än 15 — låg i dessa förordningar; på landtbornes bittra klagomål öfver afstånden till städerna svarades med stadsanläggningar. Liksom land och stad skarpt åtskildes, så också städerna sins emellan. De delades i två klasser, uppstäder och stapelstäder, hvilka senares antal 1614, då stadgan antogs, bestämdes till 11 utom Stockholm och Reval; åt de förra öfverlemnades all handel med utlandet, åt de senare den inre handeln. Stapelstaden fick ej ingripa i uppstadens verksamhet eller tvärt om. Utländingen fick endast sex veckor uppehålla sig med sina varor i stapelstaden och skulle der sälja dem i större partier; han var förbjuden draga till uppstäderna. De infödde förbjödos att drifva handel för utländingars räkning; de fingo ej sålunda »låta sig bruka för deras legodrängar». Ett nät af särskilda privilegier följde i spåren: för att befordra hufvudstadens uppblomstring fingo Finlands och Norrlands städer ej drifva handel utom på Stockholm, med undantag för fyra städer i Finland och tre i Norrland; allt jern och koppar som tillverkades inom konungariket måste gå på Stockholm, allt inom hertigdömet Södermanland på Södertelge. Syftet var att frambringa en sjelfständig sjöfart och handel med utlandet samt på samma gång utesluta utländingarne från den inre handeln, äfven dansken och norrmannen, hvilka i fråga om handel och samfärdsel dock ej ännu rätteligen voro att betrakta som främlingar, i kraft af urgamla förhållanden inom Skandinavien, som i stettinfreden blifvit bekräftade. Svenskarne borde sjelfva njuta vinsten.

Allt detta hade sin motsvarighet på det andra området för städernas verksamhet: handtverken bundos genom skråförfattningar i en lika hård tvångsdrägt. Och man trodde uppriktigt, att främsta medlet till handelnsuppblomstring var stadgandet af »en viss ordning», såsom man benämde dessa trånga fjettrar. Möjligt är emellertid, att tvånget, så stridande mot sunda grundsatser vi anse det vara, dock haft sin betydelse på en tid, då det gälde att skapa nytt.

43. Kolonien Nya Sverige i Nordamerika.

Ett ytterligare medel att befordra handelns uppkomst var monopolen å vissa handelsgrenar eller handelsområden och upprättandet af kompanier, det ena vanligen i förening med det andra. Genom de senare sökte man förena de mindre, spridda kapitalen och göra dem fruktbärande för den inhemska handelns sjelfständiga utveckling. För den enskilde blefvo de det icke. Nästan alla slutade med att blifva medel i kronans hand till att föröka dess inkomster. Det första handelskompaniet, stiftadt 1615 på tio år med monopol på hela rikets utländska handel, stannade länge vid blotta försöket. När 1619 ett kopparkompani privilegierades med monopol på utförsel af koppar, öfverlätos dess privilegier på detta; 1624 grundades jernkompaniet med monopol på jernets utförsel. Sist nämda år föreslogs upprättandet af ett kompani för monopolisering af Vermlands handel, hvilket dock ej kom till stånd, samt ett södersjökompani för handel på främmande verldsdelar med säte i Göteborg — Sveriges första försök att deltaga i den stora verldshandeln. Upphofsmannen till förslaget var nederländaren Willem Usselinx, men konungen upptog det som sitt och underhandlade med ständerna derom 1627. I dess många syften ingick både hedningarnes omvändelse och koloniers anläggande; det gaf äfven anledning till den enda koloni, Sverige anlagt i främmande verldsdel, det nordamerikanska Nya Sverige, hvarpå Gustaf Adolf redan skall hafva tänkt. Företaget fattades af honom som en fosterländsk sak. Sjelf inträdde han deri med en summa af 400 000 daler, och alla stånd och klasser, patrioter och vinningslystne insatte kapital deri. Ett skeppskompani kom till stånd 1630. Monopolen utsträcktes under Gustaf Adolfs senare regeringsår (1628 och 1631) äfven till spanmål och salt. Tiden för kompaniers bildande var då förbi; de hade så föga motsvarat förväntningarna. Kronan bemäktigade sig dessa sista monopol blott för att stegra sina inkomster och beredde sig sådana genom att sälja tillståndsbref.44. Arboga. Efter teckning från början af 1700-talet.Ett föremål för konungens och styrelsens särskilda omsorger var bergshandteringen. Den gynnades på jordbrukets bekostnad och betraktades såsom landets rätta hufvudnäring; på fullt allvar trodde man, »att vi här i Sverige hafva ett Indien, om vi rätt kunna bruka bergen». Den gaf tillika kronan hennes bästa uppbörd. Framför allt var detta fallet med Falu kopparverk, ty det lemnade, som Axel Oxenstjerna säger, »den ädlaste vara, hvilken Sveriges krona kunde berömma sig af», och tjenade en lång tid, sedan kronan gjort monopol af kopparhandeln, som grundval för kronans finansoperationer; särskildt blef på detta sätt möjligt att betala Elfsborgs lösen. Grufvans afkastning var denna tid årligen i medeltal 10 000 skeppund; i Karl IX:s tid hade den uppgått ända till 12 000. Och man visste att höja varans värde, först genom att belägga den med ofantliga tullar, som ensamt gåfvo öfver 200 000 daler, på samma tid som hela stora sjötullen gaf 80 000, samt sedan, 1624, då myntverket vid Säter anlagts, äfven genom myntning. Här och vid bruken i Nyköping och Arboga slogos de följande åren de fyrkantiga mynt, som äro kända under namn af klippingar; derefter tillverkades äfven rundt kopparmynt. Det första gårmakeriet anlades i Säter 1619, och 1624 förbjöds all utförsel af rå koppar. De första messingsverk inrättades då äfven efter holländskt mönster.

För jernförädlingen är Gustaf Adolfs regering epokgörande. Före hans tid var stångjernssmidet så litet i bruk, att stångjern infördes. Jernet utskeppades i tunnor såsom osmundsjern och förarbetades utomlands. Men härmed blef slut nästan redan i hans tid, och under följande regering rent af förbjöds det. Genom inflyttade valloner infördes först stångjernssmidet efter vallonsk metod, men snart gick man öfver till tyska metoder såsom fördelaktigare, införda af invandrande tyska bergsmän. Louis de Geer är det stora namnet på detta område. Det hade intill 1624 uppstått ej mindre än 176 hammare för stångjernssmide, och årliga tillverkningen beräknades till 60 000 skeppund. Vermland hade genom jernbruken fått en sådan lyftning mot fordom, att man tyckte det kunde »equipareras med ett konungarike».

För öfrigt uppblomstrade företrädesvis de grenar af konstflit, som tjenade kriget, tillverkning af vapen af alla slag och krigsförnödenheter. Vapensmide idkades som hemslöjd, i synnerhet i Norrland, der bönder i afräkning på arbete till kronan åtnjöto skattefrihet för sina hemman. Småland hade sina harneskmakare. Kanoner götos, äfven till utförsel, på Finspång.

Men åkerbruket gick ej i samma grad framåt, om också landet ännu vid denna tid hade spanmål till utskeppning. Och huru skulle väl ett framåtskridande här vara möjligt? Bördorna hvilade dock tyngst på åkerbrukarens skuldror; hans dagsverken och körslor lågo bakom brukens industriela verksamhet; längs vägarna gingo hans hästar utan ersättning i skjuts för kronan. Från hans sysla drogos arbetarens armar bort. Arbetskrafterna kastades

ständigt åt andra håll och riktades framför allt utåt i krigen. Och hvilket afbräck ledo de ej af dessa menniskoödande krig?

En obesegrad makt som hämmade framstegen var också då ännuafstånden, huru mycket än förbättrades äfven på detta område. De stora väglederna i mellersta Sverige för bergverkens behof förskrifva sig från denna tid. I Norrland anlades vägar ned till Gefle och Hudiksvall. Letstigsvägen mellan Vermland och Nerike fullbordades 1632. I Småland, der vägarna förut, trånga och steniga, mera liknat stigar, uppstod samtidigt med bergslagsvägarna ett helt vägsystem. I fråga om vattenvägarna närmade sig Gustaf Adolfs tid den tanke, som först vårt århundrade utfört, att förbinda hafven som omgifva våra kuster genom en inre vattenled. Slussarna vid Lilla Edet ombygdes, och man tänkte på åvägabringandet af segelled genom Östergötland. Begynnelse gjordes till Hjelmarens slussverk. På samma gång som kartor öfver landet upprättades af förordnade landtmätare, fick A. Bureus, konungens forne lärare, såsom »generalmatematicus» uppdraget att undersöka alla större sjöars och strömmars utlopp för att efterse, om de voro segelbara.

Men det är en sida, som återstår vid skildringen af Sveriges inre förhållanden under Gustaf Adolfs styrelse. — Bragderna äro ej allt; framstegen ej heller. Det måste också talas om bördorna som burits, om folkets tysta offer som ligga bakom dem. De äro ej mindre beundran värda än de ljudande segerropen. Sverige i Gustaf Adolfs dagar, då det med ungdomlig spännkraft bar, hvad som kräfdes för denna storartade utveckling inåt och atåt, har något af det antika samhället: det enskilda lifvet är som uppgånget i att fylla det offentligas kraf.

Gustaf Adolfs regering begynte med det danska krigets lidanden och bördor. Freden kom, men utan lindring; den förde tvärt om med sig, hvad Gustaf Adolf sjelf kallade en landets »tärande kräfta»: Elfsborgs lösen. I sex år utgick den bevillning, som kräfdes för dess erläggande, med 250 000 riksdaler årligen, drabbande alla utan undantag, det kungliga huset, adelsmannen och den ringaste tjenare efter hvars och ens förhållande; konungen betalade 32 riksdaler för hundradet af kronans inkomst, adelsmannen samma summa för hvar rustningshäst han hade att hålla, och de lägsta på beskattningsskalan, drängen öfver 15 år 1 och pigan 1/2 riksdaler hvardera. Den njugga enkedrottning Kristina ensam förbehöll sig att gifva efter behag. När de sista 250 000 riksdalerna nedforslats till Halmstad — Kristian IV mottog ej annat än reda silfvermynt — hade konungens bordsilfver måst vandra till mynthuset, ty klingande mynt var som bortsopadt ur landet. Hvilken börda denna lösen för Elfsborg var, kan bäst bedömas af tidens varuvärden: det var den tid, då tre lispund smör eller en tunna råg kostade en silfverriksdaler och en gill oxe tre och en half. På det danska kriget följde det ryska och så efter hvarandra de med Polen och i Tyskland. Det är sant, att Gustaf Adolf genom ett ordnadt kontributionssystem förstod att göra sig till godo fiendeländernas krafter, så att krigen i någon mån närde sig sjelfva — »af Sveriges egna krafter att föra krig är en omöjlighet», hette det ofta i denna tid — men det var dock ej blott utrustningarna, utan äfven annan krigskostnad, som Sverige sjelft måste bära. Så förde krigen med sig ett skattebördornas oupphörliga växande, och de blott för kortare tid beviljadebördorna blefvo ständiga: så stora landtågsgärden först och derefter boskapshjelpen, som beviljas af ständerna för 1621 års polska krig, så lilla landttullen och accisen (1622), hvarigenom alla »ätliga, slitliga och förnötliga varor» som infördes till städerna — och det måste de flesta som såldes — belades med afgift vid tullbommarna som då uppfördes, så qvarntullen 1625 för hållandet af en ständig krigsmakt. Det kom derhän, att nästan allt bar sin skatt, och formen för uppbärandet gjorde bördan än mer plågsam och tryckande. Boskapen i stallet var af kronan upptecknad; det betalades efter 1627, då boskapshjelpen fördubblats, 24 öre för hästen och så i förhållande för husdjuren ända ned till geten. För brygd och bak betalades en afgift i städerna, och för spanmålen, då den förmaldes, erlades tull vid sådana straff för försnillningar som kronotjufstraff vid tredje resans förseelse. Detta skattesystem var bildadt efter holländskt mönster; en förtjenst hade det med sig, den att bryta privilegierna och göra bördorna lika, ty dessa drabbade alla samhällsklasser utan åtskilnad. Till detta system hörde också bortförpaktning af skatterna, vare sig för vissa områden eller af enskilda skattegrenar. Det stälde besvärliga finansiela mellanmakter mellan kronan och de beskattade. Härtill kommo monopolen, om hvilka förut talats, och så i ögonblick af trängande nöd förpantningarna och till slut från 1622 försäljning af kronans gods till adeln. Allt detta förslog dock icke, och lån måste derutöfver fylla bristen. Men lånen blott ökade det onda: de gingo med tio för hundradet, tagna inom landet, ja, enkedrottningen tog tolf; det är

exempel på, att konungen, såsom på kopparkompaniets medel 1628, betalade ända till tjugu för hundradet. Finansväsendet är otvifvelaktigt denna styrelses svaga punkt; det lådde svagheter vid detta, hvilka gjorde Gustaf Adolfs styrelse till en af de mest tryckande Sverige haft. Men svårigheterna voro i sig sjelfva för stora för att kunna besegras; alla krafter måste spännas för ögonblickets behof. På framtiden kunde då ännu ej någonting skjutas. Allt måste bäras af samtiden.

Men det blef buret med gladt mod. Samtidigt som bördan tryckte, såg man också, hur samhällsförbättringarna ökade förmågan att bära den; hvar och en, äfven den ringaste, kände sig som den, som arbetar med i ett stort verk. Allt var gripet af den ande, hvilken lifvade honom som gick i spetsen.

Gustaf Adolf och rikets ständer.

Gustaf Adolf och svenska folket. — Sveriges första riksdagsordning, 1617. — Riddarhusordniag, 1626. — Riksdagar och utskottsriksdagar. — Riksdag i Örebro 1614. — Landskapsmöten. — Riksdag i Örebro 1617. — Gustaf Adolfs kröning i Upsala, den 12 okt. 1617. — De sista riksdagarna.

Det svenska samhällets utveckling, sådan vi i det föregående skildrat den, står under omedelbar inflytelse af Gustaf Adolfs öfverväldigande bördorna blefvo ständiga: så stora landtågsgärden först och derefter boskapshjelpen, som beviljas af ständerna för 1621 års polska krig, så lilla landttullen och accisen (1622), hvarigenom alla »ätliga, slitliga och förnötliga varor» som infördes till städerna — och det måste de flesta som såldes — belades med afgift vid tullbommarna som då uppfördes, så qvarntullen 1625 för hållandet af en ständig krigsmakt. Det kom derhän, att nästan allt bar sin skatt, och formen för uppbärandet gjorde bördan än mer plågsam och tryckande. Boskapen i stallet var af kronan upptecknad; det betalades efter 1627, då boskapshjelpen fördubblats, 24 öre för hästen och så i förhållande för husdjuren ända ned till geten. För brygd och bak betalades en afgift i städerna, och för spanmålen, då den förmaldes, erlades tull vid sådana straff för försnillningar som kronotjufstraff vid tredje resans förseelse. Detta skattesystem var bildadt efter holländskt mönster; en förtjenst hade det med sig, den att bryta privilegierna och göra bördorna lika, ty dessa drabbade alla samhällsklasser utan åtskilnad. Till detta system hörde också bortförpaktning af skatterna, vare sig för vissa områden eller af enskilda skattegrenar. Det stälde besvärliga finansiela mellanmakter mellan kronan och de beskattade. Härtill kommo monopolen, om hvilka förut talats, och så i ögonblick af trängande nöd förpantningarna och till slut från 1622 försäljning af kronans gods till adeln. Allt detta förslog dock icke, och lån måste derutöfver fylla bristen. Men lånen blott ökade det onda: de gingo med tio för hundradet, tagna inom landet, ja, enkedrottningen tog tolf; det är exempel på, att konungen, såsom på kopparkompaniets medel 1628, betalade ända till tjugu för hundradet. Finansväsendet är otvifvelaktigt denna styrelses svaga punkt; det lådde svagheter vid detta, hvilka gjorde Gustaf Adolfs styrelse till en af de mest tryckande Sverige haft. Men svårigheterna voro i sig sjelfva för stora för att kunna besegras; alla krafter måste spännas för ögonblickets behof. På framtiden kunde då ännu ej någonting skjutas. Allt måste bäras af samtiden.

Men det blef buret med gladt mod. Samtidigt som bördan tryckte, såg man också, hur samhällsförbättringarna ökade förmågan att bära den; hvar och en, äfven den ringaste, kände sig som den, som arbetar med i ett stort verk. Allt var gripet af den ande, hvilken lifvade honom som gick i spetsen.

Gustaf Adolf och rikets ständer.

Gustaf Adolf och svenska folket. — Sveriges första riksdagsordning, 1617. — Riddarhusordniag, 1626. — Riksdagar och utskottsriksdagar. — Riksdag i Örebro 1614. — Landskapsmöten. — Riksdag i Örebro 1617. — Gustaf Adolfs kröning i Upsala, den 12 okt. 1617. — De sista riksdagarna.

Det svenska samhällets utveckling, sådan vi i det föregående skildrat den, står under omedelbar inflytelse af

Gustaf Adolfs öfverväldigandepersonlighet. På allt trycker denna sin stämpel. Men Gustaf Adolf är dock endast den herskande gestalten, den, som går i spetsen och leder, »såningsmannen på den framåtilande stridsvagnen», som Geijer så oförlikneligt på en gång enkelt och sant tecknat honom; ensam är han icke. Äfven med honom var Sveriges historia aldrig blott dess konungars, och ingen har mindre än Gustaf Adolf sjelf glömt dess andra verksamma kraft: det svenska folket.

Ty hela detta storartade odlingsarbete med sina fullkomnanden och omskapningar på författningens, förvaltningens och kulturlifvets områden är att betrakta som ett konungens och folkets gemensamma verk; konungen är den som ger uppslagen, men intet kommer till stånd utan med folkets ja och samtycke, med dess pröfning och efter dess råd. Med sitt folk, ej mot det och aldrig utan det, var hans statslära. Det är detta, som gör hans konungatyp så äkta svensk; han kunde väl betraktas som den historiska urbilden af en svensk konung: konungen med folket.

45. Ett riddarslag å Stockholms slott 1616.

Det svenska statsskickets anda lefde hos honom. Liksom farfadern alltid hört sitt folk och fadern vid hvarje steg på sin bana handlat med rikets ständer under deladt ansvar, så kallade också Gustaf Adolf oupphörligt folkets ombud till hjelp i råd och dåd vid rikets styrelse. Nästan hvarje år, stundom mer än en gång om året höll han något möte; äfven han styrde med dem under gemensamt ansvar. Hans makt blef med åren så stark, att han väl kunnat undvika eller minska denna samstyrelse; men han gjorde det ej. Det föll honom så naturligt; det kunde ej vara annorlunda. Sådana för Sverige främmande tankar och samhällsbegrepp som sedan skulle uppdyka kände han ej till. Han närde sig vid samma lifsrot som folket. För honomvoro konung och folk ej två skilda makter, utaii de bildade tillhopa en enda nationel makt, der det handlades under detta gemensamma ansvar; sin politiska grundtanke har han sjelf uttalat i de orden, att »konung och ständer, högre och lägre, företräda tillhopa i Guds stad det konungsliga höga majestät». — »Sannerligen, jag hafver aldrig näst Gud, säger han en gång, litat till någon annan makt än till den, som af svenska mäns trohet kommer.» Och på denna enhet med folket har hans regerings styrka väsentligen berott. En konung med mera svenskt sinne har aldrig funnits. Det var hans stolthet, att han tillhörde det svenska furstehus, som framgått ur folket sjelft. Ofta återkommer han dertill, äfven i sina tal från tronen, till farfadern, som frälst från det främmande förtrycket och det påfviska mörkret, till fadern som befäst verket; sjelf, sprungen icke af främmande blod, utan »af fäderneslandets fäder och svenska riddersmän, som Sveriges frihet fordomdags ridderligen försvarat», endast följde han deras föredöme; hau vore ej annars värd att vara af deras ätt.

Under denne konung var det, som den svenska ståndsriksdagen erhöll sina i lag bestämda former och dermed öfvergick från häfdens och sedens

opålitliga mark till lagens. Det är ett vigtigt ögonblick i hela statsskickets hi-| storia. Så många andra af dessa äldre statsförfattningar med rot i medeltiden liunno aldrig att fråu häfdens grund t-rada in på lagens och for-svunno. Englands oe!i Sveriges blefvo ensamma q var, och af dem var det den svenska, som åt den konstitutionell utvecklingens historia kom att gifva den samlade skrifna fÖrfattningsurkuuden Begynnelsen härtill ligger i Gustaf Adolfs riksdagsordning år 1617.

En ordning för riksdagens yttre skick — och en sådan var ännu väsentligen denna — var af behofvet påkallad, ty den parlamentariska seden frai Karl lX:s tid var ej den bästa. Formerna hade stundom varit de råaste skrik och rop hade trädt i stället för rådslag och beslut, riksmötena buri prägel af larmande folkförsamlingar. De skäl, som framlades för riksdag-ordningens antagande, äro upplysande för förhållandena. »En sådan orduim är nödig, heter det i inledningen, att det skickligt må tillgå, när kunglii majestät med ständernas fullmäktige besluter i riksens vårdande ärenden, så at dessa ej löpa samman som en hop far eller druckna bönder, främmande till spot och åtlöje och dem sjelfva till att skämmas öfver, i det på häradsting oe1 sockenstämmor endels skickligare tillgår än på riksdagar.» Okallade och ovald hade tagit del i förhandlingarna, »spioner och skälmar», som sändt liandlin

Johan, nf Onds uiid Sveriges rikes nrlTurste, hertig nf Östergötland. Gnd vår beskyddare. — Gustaf Adolf, nf Guds nåd Sveriges, Götes och Vendes

konung. Jave.garna i urskrift till fienden. Nu blifva fonnerna för sammanträden och öfverläggningar noga bestämda. Konungen, omgifven af kungliga husets inanliga medlemmar, de fem höga riksembetsmännen och rikets råd, helsar från tronen ständerna i en högtidlig sammankomst på rikssalen, grefvar och friherrar, adel och krigsbefäl till höger, prester och borgare till venster, bön-derne nederst midt i salen; ingen annan tillstädjes närvara utom den adliga ungdomen, som stannar åhörande vid dörren. En af adeln — i riddarhusordningen 1626 kallas han landtmarskalk och är utnämd af konungen — och å de ofrälse ståndens vägnar helst erkebiskopen gifva honom riksdagens helsning. Derefter låter konungen meddela öfverläggningsämnena, dc kungliga propositionerna, om hvilka de fyra stånden hafva att rådslå, utan att dessa propositioner få tagas från rummet för riksdagsliemlighetens bevarande, hvilken noga inpräglas; stånden besluta och öfverlägga hvart och ett för sig på sin kammare, och »hvar det icke på en dag ske kan, på två, tre eller flere», dem dock icke obetaget att också sammankomma till gemensam rådplägning. När svaren äro färdiga, afgifvas de till konungen vid en ny sammankomst på rikssalen. Faun konungen svaren tillfredsställande, så »väl och godt»; fann han nugot att invända, svarade han muntligt eller skriftligt, efter som ärendets vigt kriifde. Yoro de olika, hade hvarje stånd att för konungen försvara sin iuening till deras sammanjemkaude, eller också »tager kunglig majestät deraf det bäst är».

Den första riksdagsordningen kunde sålunda synas visa ännu endast rådgifvande ständer, men man har härvid också att erinra sig konungaförsäkrans ord rörande ständernas deltagande i lagstiftning och den yttre politikens frågor. Initiativet ligger i konungens hand; livad ständerna enskildt hade att andraga framlades vid riksdagens slut i form af besvär, pä hvilka konungen meddelade resolutioner. Grunddragen af ståndsförfattningen äro angifna, om ock denna ännu icke är fullt utbildad; ståndsbildningen är fulländad. Fyrkammarsystemet är befäst. — Häfdens arbete är emellertid ej med denna urkund afbrutet. Så är det under denna regering, som för första gången det i vår historia ryktbara hemliga utskottet uppträder för behandling af utomordentligt ärende — det var 1627 vid första frågan om Sveriges deltagande i tretioåriga kriget —; det valdes i Gustaf Adolfs tid af ständerna sjelfva med fullmakt att å deras vägnar

Per Kcnicius (U.33—1G3G).besluta. Riddarhusets upprättande och adelns, det vigtigaste och sjelfskrifna ståndets, organisation inom sig i tre klasser med gemensam öfverläggning — genom riddarhusordningen af 1626 — fullända utvecklingen på detta område. Härigenom erhöll adeln en sammanhållning som stånd, hvilken varit af den största betydelse; en jemförelse med förhållandena inom det öfriga Skandinavien visar, hvad denna egendomlighet för Sverige haft att säga.

I allt höllos under Gustaf Adolfs styrelse elfva riksdagar, alla, utom tre, i Stockholm, som just under denna tid mera än förr bl ef landets hufvudstad och medelpunkten för det offentliga lifvet. Men riksmötena voro ej den enda formen för ständernas hörande. Deltagandet i dem kändes för samtiden ej endast som en rättighet att utöfva, utan äfven som en börda att bära; också

hade man i konungaförsäkran sökt trygga sig för deras allt för täta återvändande. Af detta skäl och äfven af andra, såsom konungens frånvaro, större skyndsamhet och för att vinna större med görlighet, användes också utvidgade rådsmöten, utskotts-riksdagar, landskapsmöten och några gånger särskilda ståndsmöten. Af dessa voro utskottsriksdagarna de vigtigaste; till dem kallades ett färre antal, men alla stånd sände ombud, utom det fjerde. Sådana höllos under Gustaf Adolfs styrelse till ett antal af sju. Det skall här redogöras för några af de märkligaste bland dessa riksdagar och möten.

Manga månader voro ej förflutna efter riksdagen i Nyköping 1611, förrän Gustaf Adolf pingsten 1612 redan stod i begrepp att åter sammankalla ständerna. Kriget hindrade då; först på hösten, när fredsunderhandlingarna i Knäred tagit sin början, hölls i Stockholm den första af de riksdagar, åt hvilka konungen sjelf gaf prägel.

Konungen mötte här ständerna med ursäkt, att han så ofta besvärade dem, men han ville ej i för fäderneslandet vigtiga ärenden hvarken fatta eller utföra något beslut utan att först hafva inhemtat deras råd och meniug.

Ständerna hemburo honom sin tacksägelse för detta uttalande. Deri låg i sjelfva verket hans styrelseprogram; han blef det alltid trogen. I det samråd, som hölls rörande den yttre politikens frågor, förhållandena till Danmark, Ryssland och Polen, yttrade ständerna sina åsigter och önskningar, men af-görandet lemnades åt konung och riksråd såsom bäst i stånd att genom sin sakkunskap fatta beslutet; sjelfva gåfvo de ett uttryck åt stämningen inom

48. Per Bnner (lö£8—1644).folket. Så visade sig redan bär denna samverkan, som skulle gifva styrelsen dess styrka. Slut på de oupphörliga krigen, fred med alla makter önskade ständerna, om den stode att vinna med ära, men om icke, ville de följa fädrens berömliga efterdöme, hvilka ej låtit sig beröfva sin urminnes frihet; de ville hellre än att underkasta sig något träldomsok — såsom de norske är vederfaret, heter det i riksdagshandlingarna — våga lif och egendom och det käraste de egde i verlden för konung och fosterland. I denna anda ätogo de sig fortsättning äfven för följande år af de tunga bördor, som på riksdagen i Nyköping (1611) blifvit beviljade för danska kriget. Arfföreningen förnyades för att ännu en gång tillbakavisa Sigismunds tronanspråk; i Ryssland ville man att han skulle bekämpas, ty eröfrades detta land af Polen, låg deri en fara för Sverige. — För öfrigt är denna Gustafs Adolfs första riksdag märkvärdig genom den efterräkning, konungen höll med adeln för dess grofva försummelser i rusttjenstens utgörande under 1612 års filt tåg, då endast några få — efter en uppgift ej öfver åtta — infunnit sig. Adeln måste finna sig i att höra, att der någon försitter konungens påbud eller, när han kommer, icke är så utrustad och stofferad med karlar, rustnin gar och hästar, som sig bör och hans förmögenhet kan tillstå, liafver kunglig majestät våld och makt efter sitt konungsliga välde att straffa och hemsöka honom efter Sveriges lag, så att audra må hafva en varnagel deraf».

1 sammanhang härmed står också otvif-velaktigt den indragning af alla på behaglig tid gifna förläningar, hvarom förordning utgick i slutet af 1612 på ständernas förslag — »att dem på kriget använda» — och som i omfattande skala äfven utfördes under de följande åren, »emedan snarast sagdt storsta'delen af rikets drätsel och ränta var förlänad». Så visade konungen redan under sitt första regeringsår, ej långt efter konungaförsäkran och de adliga privilegierna i Nyköping, att han var betänkt på konungamaktens häfdande; han lät också strax efter uppsätta en förklaring öfver de adliga privilegiernas rätta förstånd, hvilken nogsamt röjer, att han visste väga adliga rättigheter mot skyldigheter.

Knapt ett halft år efter denna riksdag gjorde knäredsfredens bestämmelse om Elfsborgs lösen nödvändigt att inkalla ett nytt möte. »Att ej uudersåtarne med för många riksdagar betunga», kallades denna gång jemte rådet endast tolf adelsmän från konungariket och två från hertigdömena,

49. Maria Elisabet, Karl IX:s dotter, gift med hertig Johan af Östergötland <1590—1G1S).biskoparne samt en medlem af hvarje domkapitel; Stockholms borgmästare och råd företrädde ensamma borgarståndet; bönder voro ej tillkallade. Det var den första af Gustaf Adolfs utskottsriksdagar och en af de vigtigaste. Efter tre veckors rådplägningar beslöt denna så sammansatta utskottsriksdag den drygaste bevillning, Sverige af frivilligt åtagande ännu burit. Det vitnar på en gång om, huru sväfvande formerna för beskattningsrättens utöfvande voro, och huru god samhällsandan var; de fullmäktige gjorde sjelfva den anmärkningen, att hvad de beviljat ej skulle lända frånvarande ständer till förfång eller »dem deras betänkande och samtycke betaga», men ingen invändning gjordes. Elfsborgs lösen utgick på grund af denna bevillning i fyra år;

dess derefter följande förlängning beviljades af riksdag. Vid detta tillfälle medgaf adeln för första gången under Gustaf Adolfs regering, att frälsets bönder skulle dela lika börda med krono- och skattebönderne.

På mellanskofvet mellan det danska kriget och konungens eget uppträdande i det ryska infaller riksdagen i Örebro 1614. Den hölls egentligen för att förbereda sinnena på konungens afresa till kriget, hvilken mötte motstånd öfver allt inom landet. Men redan stod han, med ett krig bakom sig och ett annat vinkande till möte, färdig att beträda de inre reformernas bana. På denna riksdag var det, som genom den nya rättegångsordningen rättskipningen upprättades ur sitt förfall. De framsteg, samhället tog genom reformerna på detta område, voro ej ringa: de föråldrade räfst- och rättartingens upp-häfvande och hofrättens stiftelse banade väg för en fast öfverdomstol och målens behandling i en stadgad instansordning af under-CO. Kanna;f*5"tet™,;;,atndhc,li8

Johan och öfverrätter; gränserna faststäldes noga I statens historiska museum. för exekutiv och dömande makt, och någon

kontroll på underrätterna åstadkoms. Men som alltid hördes betänksamma röster mot det nya, äfven då det gainla ej längre kunde anses för hållbart. Man talade om det betänkliga i att göra förändringar i lagboken, man hade till hands det stora ordet »att förblifva vid Sveriges lag»; presteståndets fullmäktige satte i fråga, om de kunde antaga en stadga, som ej var enlig med denna, om ej de hemmavarandes bifall borde inhemtas. De hertigliga regeringarnas motspänstighet mot en öfverrätt för hela riket blandade sig dermed; att ingen ny lag borde stiftas utan »allmogens» samtycke var en invändning, som framstäldes af hertigdömet Södermanlands regering. Men konungen mötte alla invändningar och faststälde på samma gång som hangenomdref reformen en vigtig statsrättslig grundsats. »Lag som ej Miles, brad är den annat än klocka utan kläpp?» sade kan. »Jag tycker att konungens boghet och ständernas härlighet blefve derigenom alldeles upphäfd, om inan under tiden icke ville vika för ordasättet uti den gamla lagen; med sedernas förändring kan en tillförne nyttig lag blifva skadlig och olag.» Ocb presternes fullmäktige frågade han, hvad deras fullmakter då tjenade till, om de ej vore berättigade att antaga en ny lag, bindande för alla, Hans mening var den, att de församlade ständerna förestälde folket och att hos bonom och dera låge lagstiftningsmakten. Härmed var ståndsförfattningens seger öfver landskapsförfattningen uttalad från tronen.

Vid denna riksdag framlades också för ständerna den handelsordning, som, sedan den vid lb 17 års riksdagar å nyo blifvit framlagd till deras betänkande och erhållit sin slutliga form, blef grundvalen för Gustaf Adolfs handels- och näringslagstiftning — den skulle i ett århundrade förblifva gällande — samt skjuts färd sordningen, h varigenom de olidliga skjuts- och gästningsbesvären, en af de vigtigaste frågor för den tryckta allmogen, blefvo ordnade.

Det var märkligt nog, att konungen på denna riksdag skulle upplysa ständerna om deras makt att jerate honom stifta lag; i konungaförsäkran hade de dock sjelfva uttalat denna sin rätt genom att binda ijans lagstiftningsmakt vid sitt »samtycke, ja och fullbordan», hvarefter de der tillfogade orden »alldeles efter lagen och konungs ed», hvilka begge röra sig inom det allmänna uttryckets område, måste finna sin tolkning. I fråga om beskattningsrätten voro konungaförsäkrans ord mera obestämda; der stod blott taladt oin rådets vetskap och råd och »deras samtycke som vederbör». Detta konde gifva åt styrelsen en frihet, som gjorde formerna för denna rätts utöfvande

51. Hertig Johans af Östergötland grafvård i Linköpings

domkyrka.

under Gustaf Adolfs regering så svåfvande som de blefvo. An är det en riksdag, som beviljar — och borgarståndet begärde vid 1611 års riksdag, att inga andra skatter måtte påläggas än de som voro så beviljade — än en utskottsriksdag, än åter är det landskapsmötena; dessas inkallande berodde utom i några undantagsfall endast och allenast derpå. Stundom utskrifves också en gärd endast efter rådets hörande, ensamt eller i något af ståthållare, biskopar och andra förstärkt rådsmöte, hvarefter med allmogen underhandlas häradsvis eller länsvis. Konungabalken gaf rätt till gärds utskrifning i händelse af krig, och krig fans alltid. Under Gustaf Adolfs regering segrade bruket, att riksdag gaf62. Vibyholms slott i Södermanland, tillhörigt enkedrottning Kristina, fullbordndt 1G26.

Efter teckning från slutet af 1600-talet.

sider blef stående skatt. De finska ständerna hade på gammalt sätt skrifvit till de svenska landskapsständerna, underrättande om sitt beslut ocli uppmanande dem att ansluta sig till det samma. Man har svar frän Smålands ständer, samlade i Kalmar, hvari de förklara sin beredvillighet dertill.

Tre år hade förflutit sedan den sista allmänna riksdagen i Örebro 1614, då Gustaf Adolf, återkommen till Sverige, under året 1617 sammankallade de begge riksdagarna i Örebro och Stockholm, den ena på vintern under fem veckor i januari och februari, den andra på hösten från augusti till in i oktober; längre riksdagar såg man ej

under denna regering. Den senare hölls också till en del i Upsala, ty det var Gustaf Adolfs kröningsriksdag. och han kröntes i Upsala domkyrka.

penningbevillning och landskapsmöte gärd; grundsatsen var redan 1614 uttalad i rådet, och från hans tid kan alltså äfven riksdagens beskattningsrätt anses stadgad. Af alla landskaps möten som höllos äro de båda i Borgå 1614 och Helsingfors 1616 de märkligaste, och särskildt det senare, i hvilket samtliga Finlands ständer deltogo och som derfor kan betraktas såsom detta lands första allmänna landtdag. Borgåmötet inkallades af Viborgs ståt-hållare;, der bekräftades for Finland besluten vid Örebro riksdag, hvari bud från Finland ej deltagit. Landtdagen i Helsingfors 1616 höl] konungen sjelf, som inledde den med ett trontal liksom vid de allmänna riksdagarna. Den har sin särskilda märkvärdighet deraf, att här beviljades den så kallade stora landtågsgärden, som utgick för hela riket och om-Biksdagen i Örebro 1617 är inledningen till kriget med Polen. I hvad anda Gustaf Adolf åter upptog detta krig, visar det trontal han här höll. Det är genomandadt af den djupa motsats, som söndrade det evangeliska och det katolska Europa i två fiendtliga läger, en bitter anklagelseakt slungad i ansigtet på den katolska reaktionen i alla länder. Man hör honom tala om papismen som en afgudadyrkan, om bartölomeusnattens, »det heliga mordets» fasor, om Felipe II:s spanska armada mot Englaud, om don Carlos, som ombragtes af sin egen far, »derför att han kom öfverens med oss i tron» — det var denna tid ett allmänt antagande bland protestanterne —; han utfar mot påfven och hans anhang, mot jesuiterne, »det djefvulspartiet», mot Sigismund såsom deras och påfvens lydige lärjuuge, en st amplare mot Sveriges andliga och verldsliga frihet; i allt ser han yttringarna af en katolsk helig liga, »ett generalförbund», som omsnärjer verldsdelen med "sitt nät och sträfvar efter herravälde öfver alla. Ingen fred är möjlig; det är en kamp på lif æh död som förestår. Denna Gustaf Adolfs stämning har lemnat spår af en religiös ofördragsamhet efter sig, som läuge dröjt i Sveriges lagstiftning. Sa höjdpunkt nådde den redan nu i den så kallade Örebro religionsstadga, hvilken vid denna riksdag blef antagen, ett protestantiskt sidostycke till de katolska ländernas kät-tarlagar. Den är liksom dessa af både politisk och religiös natur, riktad på en gång mot Sigismund,

Lans svenska anhängare æh katolicismen. Straffen för förbindelse med Sigismund och hans hus eller de svenska emigranterne, äfvcn om blott en enskild genom bud eller bref, stegras till landsflykt och till lifsstraff, om dermed förorsakas offeutlig oro irenom utspridda rykten; emigranten förklaras utan återvändo borgerligen död. 1 sammanhang med denna politiska brytning står. den religiösa: att endast rida en yngling att för studier vandra till ett jesuitkollegium i Preussen eller Livland straffas på fadern, förmyndaren eller anförvaudten med landsflykt och egendomsförlust; gör någon det på eget råd, är straffet det samma. I stadgans 10:e och ll:e punkter heter det: Hvar ock någon härtill eller efter denna dag, han vare af hvad stånd han vill, faller ifrån vår rätta, kristliga tro och evangeliets lära, som nu genom Guds nåd lyser i vårt kära fädernesland, till den papistiska läran, han skall aldrig hafva hvarken boning eller hemvist, ej heller njuta något arf, rätt eller rättighet inom Sveriges gränser, utan aktas och hållas uti allt arf och annan rättighet lika vid en död och vara biltog öfver allt Sverige. Men kommer ock någon iu i riket, som hemligen söker att bedraga och förföra ungdomen med falsk, jesuitisk och papistisk lära, han

Ärn ut ilen högste, dc sinas tillflykt.skall såsom en upprors- och tvedrägtsstiftare tillbörligen straffad varda. All» katoliker, svenske födda eller utländska, skola rymma riket inom tre månader vid straff till lif och egendom. Den svenske katolik som derefter anträffas skall straffas »såsom våra påbuds föraktare och som en förrädare, den der hafver något emot närvarande regemente i sinnet». Lagens yttersta straff äro således använda för att befästa renlärigheten. Ständerna funno stadgan blott ej omfattande nog. Borgarne begärde att »de kalviner» skulle uttryckligen nämnas vid sidan af jesuiter och papister. Likså yrkade presterne straff äfven för öfvergång till kalvinismen, och adeln utan åtskilnad för alla »af villfarande lärdom»; dock borde köpman och krigsman som var papist fördragas. Gustaf Adolf sjelf har betraktat denna stadga som en undantagslag; derom vitnar den punkt i den samma, som inskränker dess gällande kraft, till dess tvisten med konung Sigismund och Polen kan blifva bilagd. Han blef med år och erfarenhet en annan till religiösa åsigter, än han då var, och åtskilligt från hans senare lefnad, särskildt från fälttåget i södra Tyskland, gifver rätt till det antagande, att liksom han friat sig sjelf från

bekännelsehatet, han också skulle hafva friat landets lagar från denna fläck på århundradets religiösa bildning* hvilken här skulle komma att dröja qvar längre än annorstädes.

Vid denna riksdag (1617) blef riksdagsordningen antagen, den omarbetade handelsordningen gillad och skjutsfärdsordningen förnyad. Här beviljades formligen landtågsgärdens utgående af liela riket. Konungens kröning beramades också här. Ständerna hade anhållit derom; de såga deri en högtidlig insaga mot de katolska tronkrafven, som borde göra ett slut på alla stämplingar mot sakernas nya ordning.

Kröningen, alltid betraktad som en handling af vigt, var det här ännu mera äu annars, då den gälde en konung, som ännu inom en stor del af Europa ansågs som troninkräktare. I det tal, Gustaf Adolf höll på riksdagen i Stockholm den 27 augusti 1617 om de orsaker, som förmått honom antaga regeringsbördan, framhäfver han också denna synpunkt: han vill med sin kröning låta verlden se, att han ej är en tron inkräktare, som med våld trugat sig till en krona. »Ty hvem var jag, säger han, då jag till regementet kom, att jag någon skulle kunna tvinga? Var jag icke en yngling om sjutton år? Hvad makt hafver jag brukat till sådant tvång? Sannerligen jag har aldrig, näst Gud* litat till någon annan makt än den, som af svenska mäns trohet kommer* har ock näst Gud den allra liögstes nåd förtrott mig och de mina allenast uti samma trohet och försvar.» Detta berömda tal, kanske det skönaste Gustaf Adolf hållit, är ett förhärligande af kärleken till fosterlandet, den bevekelsegrund, som han stälde främst för sitt görande och låtande.

Kröningen firades den 12 oktober 1617 i Upsala, dit riksdagen efter de vigtigaste ärendenas afgörande blifvit förflyttad. Den var ej blott en religiös handling, utan såsom alltid i dessa tider en hela folkets fest, hvartill omkostnaderna bestredos genom den särskildt utskrifna kröningsgärden. Beledsagad af det kungliga huse^ af hofvet och ständerna, hade konungen i början af oktober lemnat hufvudstaden, helsad vid atfärden med sång och musik från en54. Medalj till minne af Gustuf II Adolfs kröning

i Up«nla 1617.

Jag skall blomstra under Guds vftrd.

läktare, upprest på Norrmalmstorg (nu Gustaf Adolfs torg). Allt hvad samtiden egde lysande och utmärkt i Sverige var samladt i Upsala till denna fest. Adeln, alltid påräknad för att forhöja hofvets glans, hade infunnit sig i prunkande rustningar, grefvarne och friherrarne under sina läns fanor. Det ansågs för adlig pligt att vid ett tillfälle som detta uppträda med ståt och prakt — »så utstofferade, att vi kunna liafva der ära och beröm af», hade Karl IX 1595 skrifvit till de inbjudne, när det gälde endast hertiginnans kyrkotagningskalas —. Särskildt bref hade utgått »till fruerna i Sverige» att också infinna sig.

Krigsbefälet var representeradt af sina öfverstar, höfvidsraän, rytt-mästare och några af öfrigt befäl.

Genom en häck af ryttare skred kröningståget fram från Upsala slott till domkyrkan, konungen till häst under en tronhimmel uppburen af fyra adelsmän, det kungliga huset, ridderskapet, erkebiskop Kenicius med kroningshornet, de fem höga-riksembetsmännen: Magnus Brahe, drotsen, med kronan, marsken och amiralen med svärd och spira, skattmästaren med nyckel och mantel; Axel Oxen-djerna, rikskansleren, bar äplet, siunebilden af maktens fullhet. Vid kyrkans dörr stodo biskoparne till möte, biskopen i Linköping uttalande helsningen: »välsignad den, som kommer i herrens namn!» Inne i kyrkan voro do öfriga ständerna samlade. När inför altaret konungen med uppräckta händer aflagt eden, som förestafvades af Axel Oxenstjerna, och mottagit smörjelsen, steg han pä sin tron och smyckades med maktens sinnebilder; då han tagit svärdet i hand,

>till de godes och frommes skydd, de ondes och otrognes straff», stego härolder fram och utropade med hög röst, att »nu var Gustaf Adolf krönt konung öfver svea och göta land, han och ingen annan». Under riksbaneret gaf han derpå åt hertigarne länen och mottog af riksrådet des» ed, hvarefter hela församlingen uppstämde den ambrosianska lofsången. Så följde öfriga festligheter, måltiderna, till hvilka hufvudstad och granustäder mast sända sitt husgeråd af tenn för de förnämares bespisning, medan de lägre fingo nöja sig med trätallrikarna och träfaten från Finland, derefter tomering och två riugränningar. Den sjuttonde hölls ett riddarslag, hvarvid fur riksembetsmännen och det ryska krigets hjelte, Jakob de la Gardiey

55. Öre (fyrkantig klipping) 1025.konungen ej glömde Per Baner och hans käcka handling vid Vittsjö. Den lärda idrotten fick också en hyllning genom den första svenska promotion af doktorer i teologi. Axel Oxenstjerna var promotor och promoverade erkebiskopeu och framstående kyrkans män. Det föll sig så naturligt. Han var lärd som <le eller lärdare; han hade vid tyska högskolor försvarat fyra teologiska afiiand-lingar. Konungen sjelf hade utgifvit inbjudningsskriften.

y- I trontalet vid riksdagen i Stockholm-Upsala

1617 hade Gustaf Adolf haft att förkunna för stäu-derna freden i Stolbova. Han hade helsat den som begynnelsen till en fredens era. »Nu skulle vi först, voro hans ord, njuta och tillegna oss det myckna goda, som freden plägar land och folk hembära, och det onda krigen medfört utrota!» Men freden med sina välsignelser skulle aldrig komma. Alla de följande riksdagarna och utskottsmötena under Gustaf Adolfs regering hafva till nästan enda öfverläggningsämnen utskrifningar och bevillnin-

56. Ätten Brahes vapen — första gar för krigen, dessa tryckande utomordentliga grefveatt på svenska nddarhuset. p.yag0r? Som, till en början utgångna för viss tid,

redan under hans lifstid eller efter hans död antogo natur af ordinarie skatter: landtågsgärden (förnyad 1621 och 1624), boskapspenningarna (1620, förnyade och fördubblade 1624, ytterligare förhöjda 1627 och 1631), lilla tullen (1622, förhöjd 1631) och qvarntulleu (1625, ordinarie från 1626 och 1627 begynt att förvandlas till mantalspenningama). Utskrifningarna, blodskatten, gingo vid sidan. Nästan hvarje år höllos sådana; för 1629 voro tvenne beviljade, af hvilka den ena återgick

mot deu utarmande utskrifningshjelpen, som utskottsmötet 1630 ej kunde förmås att bevilja efter regeringens önskan, och som derfor först efter underhandlingar i orterna kom till stånd. Äfven 1631 höllos på sätt och vis éj mindre än tvä utskrifningar; presterskapet gaf dä äfven sitt tjenstfolk till pris. Af dessa ständernas sammankomster voro sex utskottsmöten: 1620, 1625 och de fvra sista under åren 1630—1632; denna form valdes alltid vid konungens frånvaro. De öfriga voro riksdagar med alla fyra stånden församlade.

57. Ätten Levenhoiipts vapen — Svårigheten var naturligtvis alltid stor för stän-audra grefveatt. derna att upprätthålla sin sjelfständighet inför en

regering som denua, dubbelt stark genom en personlig öfverlägsenhet, sådan som Gustaf Adolfs, och en rådsmakt, sådan som den, hvilken uppbars af hans män. Men det kom ej lieller an på ett småsinnadt häfdande af sjelf-ständigheten. Ledda af honom och dem, med de mål för ögonen, hvilka han uppstälde for allas samfälda ansträngningar, visa sig folkombuden nästan utan tecken till afvikande mening beredda till hvarje offer som kräfdes; till och med ståndsegennyttan besegrades under den stora stämning, som gickgenom folket. Det blef en gemensamhet i bördor, när adeln på 1627

ars första riksdag — två höllos det året — offrade sina privilegier och

åtog sig för sina frälsebönder, äfven inom frihetsmilen och rå och rör, likar

utskrifning och bevillning som krono och skatte. Lilla tullen drabbade förut

alla lika; äfven skjutsnings-, gästnings- och inqvarteringsbesvären utjeranades.

Denna liöga fosterländska anda ur för Sveriges egen

historia lika mycket värd som återglansen i verlds-

historien af de vunna segrarna. — Och offren gjordes

i tillit. Denna tids beskattningsrätt utöfvades på

ett sätt, som föga motsvarar de begrepp vår tid farter

dervid. Den innebar blott ett enkelt beviljande af

bördorna. Enligt tidens statsrättsliga begrepp var

användandet såsom tillhörande statsförvaltningen

en konungens ensak; statsregleringsrätt var för

dessa ständer en främmande tanke. Gustaf Adolf

motsvarade tilliten, och, en framtidens man i allt,

pekade han äfven på detta område ut öfver det »8. Ätten Oxeustjernas af Eka och . - jci»* r . • i Lindö vapen — första friherreutt.

mirvarande m pa det tna statsskickets tramtida 1

ntveckling. I det trontal, hvarmed han mötte 1624 års riksdag i Stockholm, säger han: »På det ständerna veta må, hvart deras svett och blod tager vägen, tillbjuder hans kunglig majestät nådligen att vilja låta te de förnämste visst förslag på riksens inkomster och utgifter, förmodandes ock dessförutan, att ingen ärlig man skulle kunna med sanning beskylla h. k. majrt, att han riksens inkomst till vällust, prakt eller annan fåfänga använderT som väl af konungar och potentater ofta sker, utan till höga riksens tarf och nödtorfter» — ord, som fet teckna hela hans förhållande till detta folk, af hvilket han kräfde så mycket. Vid ett föregående förstärkt rådsmöte i Strengnäs hade han redan framvält ett förslag i denna riktning, och dessa åsigter gjorde, att en riks stat begvnte upprättas och riks-hufvudbok föras. Vid samma riksdag var det, som >tärepenningar» för allmogens ombud påbjödos, till hvilka i hans tid äfven frälsebönderne — med undantag blott för ladugårdsbönderne — måste bidraga; det hade sin vigt som grundsats och var af nöden, _ typi 1617 års riksdag i Örebro hade efter några "vipet"-veckor bönderne begärt riksdagens afslutaude, »eme- riddarhuset.

dan de ej hafva det, de sig med underhålla kunna», livarför de af konungen måst emottaga en »gunstig nådig penninghjelp», som de säga i sin tacksamhets-^krifvelse. Vid 1624 års riksdag var det ock, som den vigtiga nya jordref-ningen för liela riket blef besluten. Att Gustaf Adolf också gaf vika för invändningar visar hans eftergift på samma riksdag för presteståndets insagor mot en älsklingstanke hos honom, upprättandet af den kyrkliga öfvers tyre Isen.Hand i hand med de täta krafven på utskrifningar och bevillningar gingo linder detta tidskifte också meddelanden och rådplägningar rörande den yttre politiken. Det var nu, som det enda krig han sjelf begynte blef företaget, och detta skedde först efter långa rådslag med ständerna och i den fullständigaste samdrägt med dera om beslutet. Ur denna synpunkt hafva de begge riksdagarna 1627, den ena i januari och den andra i december, fortsatt in i januari 1628, en stor betydelse. Vid den förra var adeln for första gangen samlad på rid dar huse t, och då tillämpades först den året förut gifna riddarhusordningen; med denna riksdag begynna också protokoll hållas, en vigtig källa för kännedomen om riksdagarnas öfverläggningar. Konungen redogjorde här för den yttre politikens gång under den tid, som förflutit sedan den föregående utskottsriksdagen 1625; för att begära ständernas råd och bjelp i fråga om det kommande voro de kallade till denna »allmänna herredag». Redan ryckte kriget i Tyskland fram mot Östersjön. Gustaf Adolf

pekar på den fara, som deri ligger för Sverige. Danmarks nederlag vid Lutter gjorde den öf-verliän gande. — Vid den senare riksdagen 1627 begärde konungen nedsättandet af ett hemligt utskott för öfverläggningar om den växande faran. Det valdes efter konungens framställning, såsom förut blifvit nämdt, af ständerna sjelfva och inom alla stånd, äfveu bönderne, som ur följande tiders hemliga utskott uteslötos; deras medlemmar sutto der till lika antal med presternes, flere än borgarnes. Detta hemliga utskott gaf åt Gustaf Adolf den 12 januari 1628 den fullmakt att uppträda i det tretioåriga kriget med Sveriges hela makt, åt hvilken 1629 års riksdag, den sista under denna tid, lemuade sin fulla bekräftelse. Det var det vigtigaste ögonblicket i den svenska riksdagens historia för denna och kommande tider.

60. Öre 1027.

Gustaf Adolf, af Guds nåd Sveriges. Götes och Vendes konung, storfurste af Finland. — Dalarnas nya kopparmynt.

Kriget med Polen i östersjölandskapen. 1617—1626.

Återblick. — Förhållandena i Livland. — Kongress i Stettin 1615. — Stilleståndets slnt 1617. — Fahrensbachs förräderi. — Nytt stillestånd 1618. — Krig utbryter å nyo 1621. — Rigas belägring. — Dagtingan, den 15 sept. — Karl Filips död, i Karva 1622. — 1622 års fälttåg. — Gustaf Adolf utanför Danzig, sommarn 1623. — Misshälllghcter med Danmark. — Fälttåget i Livland och Knrland 1625. — Gustaf Adolf segrar vid Wallhof, den 7 jan. 1626. — Livlands eröfring fullbordad.

Två af de krig, hvilka Gustaf Adolf ärft jemte tronen, voro lyckligt förda till slut geuom frederna i Knäred och Stolbova; ett tredje återstod, det med Hand i hand med de täta krafven på utskrifningar och bevillningar gingo linder detta tidskifte också meddelanden och rådplägningar rörande den yttre politiken. Det var nu, som det enda krig han sjelf begynte blef företaget, och detta skedde först efter långa rådslag med ständerna och i den fullständigaste samdrägt med dera om beslutet. Ur denna synpunkt hafva de begge riksdagarna 1627, den ena i januari och den andra i december, fortsatt in i januari 1628, en stor betydelse. Vid den förra var adeln for första gangen samlad på rid dar huse t, och då tillämpades först den året förut gifna riddarhusordningen; med denna riksdag begynna också protokoll hållas, en vigtig källa för kännedomen om riksdagarnas öfverläggningar. Konungen redogjorde här för den yttre politikens gång under den tid, som förflutit sedan den föregående utskottsriksdagen 1625; för att begära ständernas råd och bjelp i fråga om det kommande voro de kallade till denna »allmänna herredag». Redan ryckte kriget i Tyskland fram mot Östersjön. Gustaf Adolf

pekar på den fara, som deri ligger för Sverige. Danmarks nederlag vid Lutter gjorde den öf-verliän gande. — Vid den senare riksdagen 1627 begärde konungen nedsättandet af ett hemligt utskott för öfverläggningar om den växande faran. Det valdes efter konungens framställning, såsom förut blifvit nämdt, af ständerna sjelfva och inom alla stånd, äfveu bönderne, som ur följande tiders hemliga utskott uteslötos; deras medlemmar sutto der till lika antal med presternes, flere än borgarnes. Detta hemliga utskott gaf åt Gustaf Adolf den 12 januari 1628 den fullmakt att uppträda i det tretioåriga kriget med Sveriges hela makt, åt hvilken 1629 års riksdag, den sista under denna tid, lemuade sin fulla bekräftelse. Det var det vigtigaste ögonblicket i den svenska riksdagens historia för denna och kommande tider.

60. Öre 1027.

Gustaf Adolf, af Guds nåd Sveriges. Götes och Vendes konung, storfurste af Finland. — Dalarnas nya kopparmynt.

Kriget med Polen i östersjölandskapen. 1617—1626.

Återblick. — Förhållandena i Livland. — Kongress i Stettin 1615. — Stilleståndets slnt 1617. — Fahrensbachs förräderi. — Nytt stillestånd 1618. — Krig utbryter å nyo 1621. — Rigas belägring. — Dagtingan, den 15 sept. — Karl Filips död, i Karva 1622. — 1622 års fälttåg. — Gustaf Adolf utanför Danzig, sommarn 1623. — Misshälllghcter med Danmark. — Fälttåget i Livland och Knrland 1625. — Gustaf Adolf segrar vid Wallhof, den 7 jan. 1626. — Livlands eröfring fullbordad.

Två af de krig, hvilka Gustaf Adolf ärft jemte tronen, voro lyckligt förda till slut geuom frederna i Knäred och Stolbova; ett tredje återstod, det medPolen, af alla Sveriges krig under storhetstiden det långvarigaste, med va-penhrilor i stället för freder. Till dess begynnelse hade Gustaf Adolf varit ritne, när han ännu ej sexårig följde sin fader på härfärden öfver Östersjön år 1600; den slutliga freden kom till stånd först en mansålder efter hans död, i Oliva 1660. Honom sjelf skulle det syselsätta, med afbrott af några stille-stånd, under mer än tolf år af lians regering.

Af dessa trenne krig hafva de med Danmark oeh Ryssland haft sin betydelse mera uteslutande för Sveriges och nordens historia; det polska der-emot inneslöt från början ett verldshistoriskt moment. Det var ej blott en strid om Sveriges tron mellan de båda linierna af vasahuset, ej blott en strid mellan Sverige och Polen om de länder på andra sidan Östersjön, spillrorna af den gamla riddarstaten, i hvilka det norra och östra Europas statsintressen sammanstötte på samma sätt som söderns i Milano och vesterns i de forna bargundiska länderna; det var tillika ett utbrott af århundradets stora kamp mellan protestantism och katolicism, ett af protestantismens försök att

tränga tillbaka angreppen af den från midten af det föregående århundradet till nytt lif atervaknade katolicismen. I denna anda hade Karl IX begynt det, när han 1600 gick öfver till Livland för att der fortsätta kampen mot Sigismund. För honom voro »de påfviskes praktiker och jesuitiska stämplingar» ej mindre hotande än Sigismunds lystnad efter Polens och Sveriges dubbelkrona. Gustaf Adolf återupptog det i samma anda. För honom liksom för Karl IX var det icke en enstaka nordisk strid, utan en med det protestantiska Europas allmänna syften sammanhängande. Också är detta polska krig att betrakta som Sveriges första steg på den bana, hvilken skulle föra dess härar till slagfält, der verldsdelens öden afgjordes, förpostfäktningen till den allmänna och afgö-rande stora kampen mellan protestantism och katolicism, det tretioåriga kriget, med hvilket det äfven omärkligt sammanväxer; för Gustaf Adolf var det den militära och diplomatiska förskola, i hvilken ligans och Ferdinand II:s besegrare lärde konsten att segra.

Yid den tid, då Gustaf Adolf åter upptog striden med Polen, var detta ännu det östra Europas stora makt. Det betraktades som kristenhetens gränsvakt mot turkar och tatarer; det hade i Livland, Kurland och Preussen fast

fot vid Östersjön och täflade vid Donau med sultaneu om skyddsherradömet öfver Moldau och Valakiet; kosackerne vid Dnjepr voro dess undersåtar, och dess gräns mot Ryssland gick mellan Smolensk och Moskva. Hela den vest-liga delen af tsarriket, Svarta, Hvita och Lilla Ryssland med ryska befolkningar voro då ännu polska provinser. Allt sedan freden i Tliorn 1466, då det först trängt fram till Östersjön och lagt Preussen under siu spira, hade det varit segerrikt mot alla grannar. Men just detta tidskifte, Sigismund III» regering, är den afgörande vändpunkten i Polens historia, och Gustaf Adolf, som rycker segern från dess fanor, är den, som ger första stöten ät det i det yttre osammanhäugande, i det inre redan murkna väldet. Härvid Tar, såsom öfver allt i Europa under detta århundrade, den religiösa frågan af afgörande betydelse.Just i Sigismund III:s dagar återupprättades nämligen i Polen den katolska kyrkan i dess strängaste, på en gång mest ofördragsamma och förslö-ande form. Under den siste jagellonen hade protestantismen synts skola blifva segrare i striden mellan den nya och gamla läran; nu förvandlades protestanterne inom en mansålder till en förföljd och vanmäktig sekt, som snart äfven beröfvades sina politiska rättigheter. Dermed qväfdes i sin brodd de frön till pånyttfödelse, hvilka reformationen äfven här utsått, och i det redan förut osammanhängande samfundet inkastades nya söndringsämnen. Dissidentsaken blef från denna tid Polens öppna sår. Med lika fanatism vände sig den segrande katolicismen mot alla annorledes tänkande — dissidenter var benämningen — mot den grekiska kvrkan i Polens östra rvska delar, hvars bekännare man med våld sökte intvinga i den i Brszesc 1595 påbjudna unionen med romerska kyrkan och mot den protestantiska befolkningen i de forna ordensländerna •• ••

vid Östersjön, hvilka alla utom Estland och Osel hamnat under Polens spira. Härigenom fördes den skröpliga medeltida adelsstaten in i det moderna Europas strider.

Sigismund III är här målsmannen på tronen för den katolska reaktionen på samma sätt som Felipe II i Spanien eller inom den österrikiska monarkien Ferdinand II. Uppfostrad som främling i sitt egentliga fädernesland af den fromma modern och jesuiten Varsevitz, hade han kanske just genom motsatsen till den protestantiska oragifningen utvecklat sin skiljaktiga tro till ett svärmeri som liknade deras. För öfrigt en osjelfständi^ natur och blindt lydig sin biktfaders eller botpredikanten Skargas ingifvelser, förblef han hela sitt lif igenom ett redskap för de i hans hof och hans land allsmäktiga jesuiterne. För dem syntes kyrkans nyvunna triumf i Polen ej nog; Varsjav borde blifva ett reaktionens högqvarter för det norra och östra Europa, liksom "Wien och Madrid för det mellersta och södra. Så blef Polen snart, medan dess krafter uttömdes, den ena af flyglarna i den* troshär — Spanien var den andra — som Roma i det sjuttonde århundradets början för återställandet af sitt allenavälde kunde uppställa mot de kätterska lärorna och samhällena: centern bildade det habsburgska kejsarhuset i Tyskland.

För Sigismund öppnade sig dermed liksom för de habsburgska herskanie de vidsträcktaste utsigter. Religiösa och politiska sträfvanden på samma gång förde under de ryska tronstriderna hans härar till Moskva; vägen till ett uppträdande i den skaudinaviska norden hölls tillika öppen genom de alltid orubbligt fasthållna tronanspråken på Sverige. I sig sjelfva skulle dessa ej varit farliga; de blefvo det genom sammanhanget med den allmänna katolska

reaktionens sträfvanden och genom den katolicismens samlade makt, som Sigismund kunde uppkalla till sitt stöd. Ty med det habsburgska huset, kyrkaus verldsliga arm, var Sigismund förenad på det allra närmaste, ej blott genom gemensamma politiska och religiösa syften, utan äfven genom furstehusens nära förbindelse. Samtiden hade nästan förgätit, att Sigismund III af Polen var en ättling af vasar och jagelloner; han och hans ätt föreföllo snarast som en gren af det habsburgska huset, så troget följde han det i alla dess sträfvanden.Hvilken förunderlig ödets lek att en af Gustaf I:s sonsöner skulle vara målsman for den ena af de motsatser som söndrade verlden, medan en annan lyfte den motsatta sidans baner! Vasahuset, kämpande inom sig, framställer en verlds-historisk kamp; det är ej det minst egendomliga i denna konungaslägts historia.

Hela den riktning, Polens politik tagit under denne konung, var sådan, att den kanske skulle kafva kastat Sverige i dess väg, äfven om Sigismund III ej varit Sveriges afsatte monark. Oförsonliga principer stodo mot hvarandra, och det fans ett gränsområde, der helt naturligt striden måste komma till utbrott. Det var Livland, det vigtiga östersjölandet vid Diina. Polen hade vid ordensstatens sönderfallande 1562 med sig förenat detta land på samma sätt som Sverige året förut Estland. Det hade försäkrat dess adel om de privilegier, vid hvilka den alltid fasthållit med så mycken seghet; det hade dervid också inrymt åt landet fri protestantisk religionsöfning.

^ •

61. Falköping vid början af 1700-talet.

Men med den katolska reaktionens växande styrka kränktes allt öppnare dess politiska och religiösa frihet. Landet indelades i polska vojvodskap, domänerna omformades till polska starostier. En har af polska vojvoder, staroster och andra förvaltningsembetsmän infördes. Polska domare med polsk rätt hotade att undantränga de inhemska. Och härmed följde återupprättandet af katolska biskopsdömen, införandet af katolsk gudstjenst och jesuitskolor i staderna. Det var samma system, som man använde mot de ryska landskapen i öster för att fullkomligt införlifva dem i republiken. Redan Stefan Batori hade förbjudit att predika evangeliet för letter och ester. Kardinalståthållaren furst Radzivil drog på sina kyrkovisitationer omkring med en svärm jesuitföder för att upprätthålla förbudet och införa de polska helgonens dyrkan. Emot detta dubbla förtryck, som åsyftade på en gång landets katolisering och till en viss grad äfven dess polonisering, sökte Livland ett skydd. Det vände oupphörligt blicken hän emot Estland, der Sverige genom en motsatt politik

Sveriges historia. IV. 6fäste riddaradeln vid sitt välde. När Sverige en gång mäktade besegra de härar, livarmed Polens herradöme sedan länge ensamt uppehölls, var intet tvifvelsmål om landets anslutning till det samma.

Men länge förblef Polen Sverige öfverlägset. Chodkievitz' glänsande seger vid Kirkholm 1605 hade upprättat det redan en gång fallna väldet. Derpå följde en rad af stillestånd, under hvilka befolkningen bevarade sin förbittring och sin längtan. Hurudan stämningen var, visar bäst den beskickning, Gustaf Adolf mottog 1614 i Åbo på färden till ryska kriget. Fromhold

Patkull hade här såsom ombud för stiften Rigas och Dorpats adel erbjudit deras underkastelse under Sverige. Men Gustaf Adolf hade hållit tillbaka på en tid, då omständigheterna ej ännu tilläto hans väpnade uppträdande. Han försäkrade blott i allmänna ordalag om sin benägenhet. Vid Karl IX:s död varade ännu stillest åndet, och tronförändringen föranledde icke, såsom man kunnat vänta, något nytt utbrott af kriget. Den nya tron, hvilken då som bäst syntes vinka de polska Va-sarne i Ryssland, kom Sigismund att för ett ögonblick glömma den gamla i Sverige; just vid den tiden hade Smolensk efter en tvåårig belägring fallit och Chodkievitz väntade konungen på Kreml för att föra honom som segrare in i Moskva. De följande åren kommo motgångarna under den stora ryska folkresningen och hindrade att begynna ett nytt krig. Stiliesståndet blef derför åter förnyad t tid efter annan, i böljan på månader, såsom tvenne gånger året 1613, och omsider 1614 på två år; i sjelfva verket var det en lycka för Sverige, som denna tid hade syselsättning nog för sina vapen i de danska och ryska krigen.

I kriget med Ryssland bekämpade de begge makterna hvarandra under hand, men det undgick ingendera, att deras intressen i sjelfva verket här voro gemensamma; insigtsfulla män på polsk sida, såsom en Chodkievitz, hafva redan på denna tid uttalat, att ett förbund mellan Sverige och Polen emot Ryssland i stället för inbördes

strider vore begges verkliga, välförstådda fördel. Några försök att förvandla stilieståndet till varaktig fred gjordes också. Skrifvelser vexlades mellan rikenas råd. En diplomatisk kongress anordnades 1615 i Stet ti n, till hvilken flere makter sände medlare; Sigismund var derföreträdd af Göran Pos se och andra landsflyktiga svenskar i Polen. Men motsatsen var för stor för att lösas på diplomatisk väg. , Sigismund, denne Stuartames och Bourbonernes föregångare i kampen för konungadömets ärftliga rätt, hade gjort för Gustaf Adolf omöjligt att ens låta svenska sändebud uppträda på kongressen, då han som första vilkor fordrade sitt erkännande som konung. Han rörde sig inom de gamla ständigt återkommande förslagens krets, att med hjelp af Spaniens flottor och penningar återställa sitt välde i Sverige. Huru långt han häri gått, om han, som samtida historieskrifvare berätta, gifvit kejserliga öfverstar uppdrag att värfva en här om 20 000 man, hvilken, förstärkt med 6 000 spaniorer, våren 1617 skulle öfverföras till Sverige på spanska skepp från Dunkerque, eller om en riddarorden blifvit af jesuiterne upprättad och af påfven stadfäst för att under förevändning af det lieliga landets eröfring kämpa för Sveriges återvinnande åt Sigismund, allt detta kan gema dragas i tvifvelsmål; det var kanske blott tomma rykten, af hvilka tiden var nppfyld. Att ej ett spår till dessa plauers förverkligande kunnat upptäckas, talar ej för deras sanning.

Men det fans en allmän syftning ditåt, och i Sverige lefde man i spänning vid blotta ryktet. Denna okades genom de upprorsskrifter hvilka insmuglades öfver Danmark.

Man fruktade på fullt allvar ett angrepp af Polen; flotta och krigsfolk höllos redo att afväija det. När freden i Stolbova ändtligen kommit till stånd, var under sådana omständigheter tydligt, att stilleståndet icke ytterligare skulle förlängas, och kriget begynte också 1617.

Vid samma riksdag, der underrättelse meddelades om det ryska krigets slut, blef det polska beramadt. Förhållanden i Kurland gåfvo anledning till det första uppträdandet. Den ene af detta lands hertigar — två bröder af kettlerska huset hertig Wilhelm, hade af länsherren i Varsjav blifvit förklarad landsflyktig, bland annat derför, att^ han underhållit förbindelser med »hertig Gustaf Adolf af Södermanland» — detta var Gustaf Adolfs titel i Polen, intill dess äfven den förklarades förverkad. Han flydde till Sverige, der det inrymdes honom ersättning för hvad han förlorat i Kurland genom en förläning i Vestergötland af Falköping jemte Vartofta härad. Med honom och hans fältherre, den ryktbare partigängaren Woldemar Fahrensbach, uppgjordes i hemlighet första planen till Livlands eröfring.

63. Karl Karlsson Gyllenhjelm (1574-1650).Fahrensbach mottog löften om förläningar i Finland och en guvernörsplats i den blifvande eröfringen; han erbjöd sig deremot att öfverlemna Diinamtlnde till Sverige. — Knapt hade stilleståndet 1617 lupit till ända, förrän en svensk flotta med i Holland värfvade trupper, under Nils Stjernskölds befäl, visade sig framför Dönamilnde, som efter öfverenskommelse uppgafs af Fahrensbach; derefter seglade denne jemte Stjernskold till Pernau som äfven blef eröfradt. Men den ombytlige Fahrensbach höll ej länge ut hos sin nye herre; inom kort öfvergick han åter på polsk sida och gaf sig min af att hafva lockat svenskame till Livland blott för att öfverlista dem. Han spelade nu Dtina-miinde ur svenskarnes i staden Rigas händer. Pernau förblef deremot allt sedan svensk besittning. Dess eröfring var enda resultatet af detta Sveriges första fälttåg i Livland under Gustaf Adolfs regering, hvilket slutade 1618 på hösten genom ett stillestånd med tre månaders uppsägning. Gustaf Adolf samtyckte dertill, »på det alla måtte förnimma, att han icke stod efter något

krig, om fred och stillhet vore att nå, och att det arma Livland icke af båda stridande måtte blifva i grund förderfvadt». Såsom alltid hade kriget i dessa trakter varit beled-sagadt af grutliga förödelser. Men Gustaf Adolf förbjöd att utöfva veder-gällningsrätteu, * vi hafva icke ärnat föra krig mot bonden, hade han sagt, den vi hellre se välbehållen än platt förderf-vad». Det var ord af

mensklighet och tillika af sund statskonst, ty Sverige hade här att grunda ett välde med andra vapen än krigets; redan betraktade konungen livländarne som undersåtar. Hans uppgift var här ej så mycket eröfrarens som befriarens.

Först tre år efter kom kriget till nytt utbrott och då på helt annat sätt än 1617. Det var nu ej längre med främmande trupper och med stöd af främmande partigängare som det fördes, utan konungen sjelf med Sveriges hela härsmakt gick öfver’Östersjön. Förhållandena till« Danmark, osäkra så länge Elfsborgs lösen ännu ej var

betalad, hade nu blifvit ordnade och hindrade ej längre ett kraftfullt uppträdande utanför Skandinaviens gränser. De begge skandinaviska konungarnes möte i Halmstad 1619 hade liksom gifvit en sista bekräftelse åt knäredsfreden. Polen å sin sida hade deremot invecklat sig i nya företag, som bundo dess härar i andra trakter af verldsdelen. Efter det stilleståndet i Devulina 1618 gjort ett slut på det långvariga kriget med Ryssland, hade ett nytt krig upplågat vid Donau mot turkarne, när poläka

64.

Spetskrage, som tillhört Gustaf II Adolf. I statens historiska museum.magnater sökt insätta en hospodar i Moldau. Detta krig fick det olyckligaste forlopp. Sedan Zolkievski, Moskvas eröfrare, förlorat lif och här 1620 i en drabbning, som uppgifves hafva varat i sjutton dagar, måste tronföljaren, den tappre prins Vladislav, följande året med hela adelsuppbådet begifva sig till donautrakterna för att hejda de segrande turkarne. Härigenom blef äfven Livland blottadt på trupper. Ett gynsamt tillfälle var alltså inne för Gustaf Adolf. Dröjde han, till dess Polen slutat äfven sitt krig med Turkiet, skulle han stå ensam mot sin mäktige fiende, som tillräckligt röjt sina afsigter, då ej ens det sist slutna stilleståndet blifvit bekräftadt. Han uppsade derför detta, i det lian samtidigt erbjöd fred eller tio års stillestånd; han ville nöja sig med gränsen af 1600 och inrymma åt Sigismund titel af Sveriges konung. Men republikens sändebud kommo utan konungens fullmakt; han ville intet medgifva. Då begynte Gustaf Adolf kriget.

Hans angrepp riktades mot Riga; hans säkra blick sade honom, att på besittningen af Riga och diina-mynniugen berodde Livlands besittning.

I juli månad 1621 lopp en svensk flotta, med örlogs- och lastskepp öfver 150 segel stark, ut från Elfsnabbens hamn i södermaulandsskären, förande om bord konungen och en här af omkring 14 000 man. »Då vi först från Sverige drogo, säger Gustaf Adolf, som sjelf i ett bref till Axel Oxenstjerna lifligt skildrat sjöfärd och landstigning, seglade vi med träfflig fortgång allt intill Domesnes, en ort som sjömän plägar q välj a. Der kom vinden emot.»

Den växte snart vid denna Kurlands nordspets till en fruktansvärd storm, som i tre dagar dref skeppen omkring i Rigaviken »i regn, blåst och elakt mörkt väder, hvaraf våra skepp läcka, mast- och segellösa blefvo och som mig lärde, säger konungen, huru äfventyrligt det är folk i myckenhet öfver sjö att föra». Det skepp, hvarpå Gustaf Adolf och hertig Karl Filip befunno sig, blef kastadt bort mot Pernau, der de landstego, medan deu öfriga flottan, förd af riksamiralen Gyllenbjelm, samlade sig vid den lilla ön i viken med svenskt namn och svensk befolkning, Runö, hvarifrån den i första dagarna af augusti seglade upp på Duna och lade sig framför Riga. Hit anlände snart derefter konungen landvägen från Pernau, der han funnit sig till möte riksmarsken Jakob de la Gardie med den finska förstärkningen som anländt öfver Estland; med denna steg nu den samlade styrkan till inemot 19 000 man. Hären forlades i fyra stora läger omkring Riga; på floden lag flottan och afskar tillförseln, så att staden från den 13 augusti var innesluten.

Rigas borgare sågo med häpnad från sina murar denna öfvermakt utbreda sig öfver fält och flod rundt omkring staden, men de förlorade ej modet. Fyra

65. Rustning, som tillhört Gustaf II Adolf.

I statens historiska museum.gånger förut hade deras stad trotsat en angripande fiende. Och de voro be-hjertade män, hvilka alla, så många som det kunde, trädde i vapen för att för-. stärka den lilla trupp af 300 soldnärer, som värfvats i Liibeck till stadens försvar. När Gustaf Adolf från sitt läger vid Sandporten den 12 augusti 162f uppfordrade till dagtingan, svarades käckt att Riga ej ville sätta en outplånlig fläck på sin protestantiska tro och sin tyska nationalitet genom att svika sin ed.

Den ställning, Riga intog i kampen mellan Sverige och Polen, var sålunda en helt egendomlig. Medan det öfriga Livland med alla sina sympatier stod på Sveriges sida, och ehuru det varit en af de första tyska städer, soin antagit Luthers läror, höll det sig troget till det katolska Polen emot tros-förvandten och fränden. Detta har sin förklaring deri, att Riga — liksom Danzig, der samma skådespel upprepas — under Polens skydd kunnat för-

blifva i besittning af den republikanska sjelfständighet, som det med hansans öfriga fria städer utbildat under tyska rikets beskärm. Polens öfver-höghet kändes här lika litet tryckande, som under vanliga förhållanden kejsarens för Liibeck eller Niimberg; det var, fast skildt från riket, fortfarande en fri hansestad och hade mera att frukta för sin sjelfständighet af den moderna svenska enhetsstaten än af den remnande polska feodalstaten. Att Riga var nyckeln till Livland, insåg man mer än väl i Varsjav, och derför rörde man ej vid dess privilegier, hvilka Stefan Batori i hela deras omfång bekräftat, när han — det var först 1581 — förmått staden att erkänna Polen som sin herre. Ej heller hade man låtit Rigas ifriga lutheraner så hårdt som det öfriga landet erfara religionsförtrycket, om det också känts pinsamt nog för dess borgare att som katolsk trosgarnison nödgas inom sina murar hysa ett kollegium af jesuitfäder.

På den låga, sandiga, för öfversvämningar utsatta diinastranden reste sig Rigas befästningar, genom sin höjd beherskande hela omnejden. Det var ej ännu den starka fästning, som det skulle blifva under den svenska tiden, ty större utanverk saknades, men medeltidsmurarna med sina tom och port-fästen — det fans tre portar åt landsidan och flere mot stranden — liksom jordvallen med grafven der utanför voro mer än vanligt fasta värn; med ifver hade också sörjts för deras iordningsättande. Staden hade en befolkning af 30 000 menniskor; alla kunde ej göra vapentjenst på vall och mur, men alla hjelpte till i hvad de kunde vid försvaret. Murarna upphjelptes, grafvarna

66.

Bröstharnesk, som tillhört Gustaf II Adolf. I statens historiska museum.rensades, och de gamla vallarna försågos med bröstvärti, medan nya jord-verk uppkastades framför portarna. Förstäderna offrades utan försköning åt lågorna, för att fienden ej skulle kunna begagna dem som stöd för sig.

Med den 13 augusti 1621, då staden var innesluten, kunde belägringen anses begynt. Och en belägring som denna hade ej förr varit skådad i denna trakt af verlden; det var som ett stycke ur det spanskt-liolländska kriget med dess många ryktbara belägringar. Alla den samtida krigskonstens medel voro satta i rörelse liksom der; skickliga officerare och ingeniörer, som förut kämpat under Moritz af Oranien eller Spinola, voro här också med.

Från den 13 till den 23 egde en rad af förberedelser rum. Under fiendens eld från vallar och skepp anlade svenskarne skansar på holmarna i Dtina. Pallisader och förskansningar restes; om nätterna uppkastades löpgrafvar, som drogos parallela med stadens försvarsverk. Men oafbrutet dånade fältstyckena frän stadens murar och torn; ingen var säker i de svenska lägren.

Kulorna gingo genom sjelfva det kungliga tältet; vid Gustaf Adolfs sida föll livländaren Stackelberg, blodet stänkte öfver konungens kläder.

Den 23 voro de svenska verken fardiga. En fruktansvärd kanoneld begynte denna dag från dem alla på en gång och fortfor med endast smärre afbrott i sju dagar. Den växte till en formlig bombardering: öfver 1 000 kulor kastades dagligen, stundom 100 i timmen, under hela belägringen öfver 15 000. Stundom sköto mörsarna glödgade kulor eller stenar om ända till 160 skålpunds vigt; man förstod dock i staden att göra dem oskadliga genom att kasta öfver dem våta oxhudar eller gödsel. Redan gåfvo hörnfåstena och de tio alnar breda bröstvärnen ej mera'skydd åt försvararne; tornen begynte rasa, och fienden, som ryckte fram under stormtak, uppkastade batterier framfor portarna. Löpgrafvarna fördes in under murarna; midt i kulregnet syntes konungen och hans broder jned spade i hand föregå soldaterne i djerfhet. Ännu väntade de belägrade dock undsättning, och den 30 augusti fyldes staden plötsligt med jubel. Alla störtade till dunasidans murar och torn: det var Litauens kronfaltherre, furst Kristofer Radzivil, som hade visat sig på andra sidan floden med en här af kosacker. Men redan dagen efter försvann han iiter; dflnaholmarnas skansar hade hindrat honom att träda i förbindelse med staden, och han fann öfvermakten så stor, att han ej vågade stanna.

Nu var allt hopp om undsättning försvunnet. I vissheten om sin fram-

67. Ryggharnesk, som tillhört Gustaf II Adolf. I statens historiska museum.gång fördubblade belägrarne sina ansträngningar. Den 2 september (1621), en söndag, begynte bombarderingen å nyo. Muskötkulorna trängde in i

kyrkorna under gudstjensten, glödande kulor tände kyrktaken och skadade tornen. En parlamentär sändes derefter för att erbjuda dagtingan och föreställa fasorna af en eröfring med storm, då soldatesken efter tidens militära sedvanor ansågs hafva rätt till plundring. Parlamentören återkom ej, och beskjutningen begynte å nyo. Samtidigt arbetade flere tusen man under jorden på minor för att spränga vigtiga punkter i luften. Detta arbete fortgick från begge sidor. De kämpande, gräfvande som mullvadar under jord, stötte stundom på hvarandra der och fortsatte striden. Man kastade från stadens sida granater in i dessa minor, medan, ofvan jord, sammanlänkade kulor afskötos för att feja bort, hvad som fans i deras väg. Redan voro de svenska verken förda så nära inpå vallarna, att man med*stormhakar gjorde försök att nedstörta skanskorgarna.

På svenska sidan redde man sig nu till storm. Redan hade på ett ställe försök gjorts att på en bro af tjärad väf gå öfver grafven, på ett annat att fylla den med risknippor, på ett tredje att afleda vattnet. Parlamentären återkom ändock efter tre dagar med afböjande svar. En allmän storm var förestående; flere mindre stormningar hade redan blifvit försökta, såsom den 9 september. Gustaf Hom och Johan Baner, hvilka vid denna belägring for första gången framträda — Lennart Torstensson var också med vid Rigas belägring, men ännu så ung, att han som page bar konungens harnesk — hade då försökt att med storm taga Jakobsportens fäste. Visserligen sprängdes ingången med petarder, men de angripande möttes af från tornen nedkastade beckkransar, granater, stenar och bjelkar på ett sådant sätt, att de måste draga sig tillbaka; begge blefvo vid tillfället sårade, och begge erhöllo sedan efter fälttågets slut riddarslaget för visad tapperhet. Den allmänna stormen var bestämd till den 12 september på aftonen, sedan under loppet af hela denna dag ett regn af glödande kulor och stenar fallit öfver staden och dödat många af försvararne äfven inne i 68 nSfÄt ^usen* Orderna lågo utskrifna; man berättar att konungen redan 8Gu8taf n satt en halmviska i stormhatten till igenkänningstecken med ropet Adolf, till soldaterne: »Här hafven- I vasen, skynden efter!» Men till historiska storm kom det dock icke; i sista ögonblicket, när stormen skulle museum. ^ bevekte Karl Filip och det högre befälet konungen att än

en gång uppfordra staden till frivillig underkastelse. Det fans nu i staden ej mer än 1000 vapenföra män. Förgäfves sökte murare och timmermän, som på de belägrades sida följde krigsmännen i spåren, att bota murarnas brescher. Bryggor voro slagna öfver grafven, och afledandet af vattnet hade begynt, medan hufvudminan stod färdig att spränga det förnämsta portfästet i luften. Till och med den polske kastelianen på slottet förklarade vidare motstånd för vanvett. Då dagtingade Riga, sedan det på köpmansvis gjort ett for-sok att få lösa sig med penningar; qvinnornas smycken hade bjudits med till. lösen. Dagtingan slöts den 15 september. Belägringen hade sålunda varat en månad; man erinrade sig på svensk sidå, att denna framgång vans just i dagarna, då kirkholmsslaget (1605) inföll. Det var nu hämnadt.

Dagen efter ryckte Gustaf Adolf in i Riga; på rådets helsning svarade han, hyllande tapperheten, med en önskan, att Sverige måtte en gång röna samma trohet som Polen. I Rigas Peterskyrka hölls tedeum. Jesuiterne måste aflemna nycklarna till sin kyrka och utvandra ur staden; bland dem befann sig den gamle, då mer än åttioårige Laurentius Nicolai, känd under namnet Klosterlasse från katolicismens och protestantismens sista strider i Sverige; det berättas att Gustaf Adolf med ungdomlig protestantisk ifver uttalat hårda ord mot den gamle katoliken, dem denne från sin ståndpunkt ej utan värdighet besvarat. En evangelisk superintendent insattes nu. Några dagar efter hölls på Rigas torg en högtidlig hyllningsakt, och då bekräftades stadens alla äldre friheter. Till och med sin gamla rätt att slå mynt fick den behålla; konungen förbehöll sig samma rättigheter som de polska konungame, men med det vigtiga tillägget, att det stod honom fritt att inlägga i staden så stor besättning han fann nödigt. För öfrigt erhöll Riga rätt att sända ombud till den svenska riksdagen och tillfredsställdes genom en skänk af ansenliga länderier. Till Riga kallades nu också Livlands adel att inom november månad 1621 aflagga sin hyllning och af den sven- 69. Tältstol, som tillhört Gustaf II Adolf, ske konungen mottaga sina länsgods.

Men midt under segerjublet led hären brist. Till rikskansleren skrifver konungen två dagar efter stadens dagtingan, att nöden står i bakgrunden för det hela. I oktober skulle krigskassan vara slut; redan fattades sofvel, så att längtan var stor »efter Wegwitzers häring och Lårmans strömming»; skor och strumpor fattades segrarne. Visste man råd för detta, så skulle nu utan tvifvel Livland i sin helhet kunna läggas under Sveriges krona. — Så visste man segra, men afbröts midt i segerloppet af nöd och betryck.

Sedan Diinamiinde snart också blifvit eröfradt, flyttade konungen på senhösten fälttåget öfver till andra diinastranden, der Kurland, som ej, sedan det gaf sig under polsk länshöghet, sett någon fiende, erbjöd rikare och bättre qvarter än det förhäijade Livland. Hertig Friedrich af Kurland följde ej sintill Sverige flyktade broders exempel, utan blef Polen trogen. Gustaf Adolf ryckte in i Kurlands hufvudstad Mitau den 3 oktober (1621). Borgerskapet hyllade honom; flere flyttade sedafi öfver till Sverige, liksom också kurländska bönder fördes dit för att öfvertaga öde hemman. De svenska trupperna trängde öfver Litauens gränser. Men polska truppers inbrott i Livland kallade konungen snart dib igen. Så länge Dorpat var i Polens händer, kunde ej ströftågen förhindras, och ett angrepp på denna stad hade derför varit den naturliga afslutningen af fälttåget, men härens nöd, den för långt framskridna årstiden och sjukdomar lade hinder i vägen. Endast en del riddar-slott, bland andra Wolmar och Lais, intogos i böljan af vintern. Sedan trupperna blifvit förlagda i vinterqvarter i det eröfrade landet, begaf sig

70. Läderkanon fr&n Gustaf II Adolfs tid.

\

I statens historiska museum.

jt

konungen till Narva i afsigt att derifrån återvända till Sverige. Han förde med sig sin broder hertig Karl Filip, som redan i Riga blifvit angripen af fältsjukan. Det blef omöjligt att föra honom med öfver Östersjön, och han lemnades derför qvar i Narva »i förhoppning, säger konungen i den minnesteckning han egnat sin broder, att dödens rädsla nu var öfver; men det gick, som det står i psalmen, att då kommer en gäst och klappar och 'slår, den vi pläga döden kalla; han klappade ock på hertigens dörr». Åtta dagar efter Gustaf Adolfs afresa, den 25 januari 1622 dog Karl Filip, »den siste hertigen», djupt och lifligt sörjd af sin broder.

Kriget fortsattes följande året, och äfven nu kom konungen personligen öfver till Livland. Förlusterna hade under höst och vår varit oerhörda i förhållande till härens storlek; det nya fälttåget kräfde en förstärkning af ej mindre än 10 000 man. Den fiendtliga hären under furst Radzivil hadeockså ruxit, sedan freden i Choczim 1621 skaffat Polen lugn på turkiska gränsen genom uppoffringen af vidare planer på Moldau. Radzivil stod nu i Karland och iuneslöt Mitau med 12000 man; de la Gardie hade ej varit i ståsd att undsätta staden. När Gustaf Adolf i juni 1622 återkom med for-städningarna från Sverige och i slutet af månaden satte sig i marsch för att Terkställa undsättningen, möttes han på vägen af underrättelsen om stadens falL Icke dess mindre gick han fram under dess murar, men Radzivil hade af sin motståndare lärt konsten att befästa sitt läger; hvarje angrepp på detta eller på staden ansågs omöjligt. Så kom det i augusti 1622 till ett nytt stillestand, på vilkor att begge de stridande skulle förblifva i besittning af hrad de innehade. Det var vid förhandlingarna härom, som det för konungen betecknande samtal med furst Radzivil egde rum, hvarom man från poUk sida har en berättelse. Gustaf Adolf begärde af Radzivil såsom tros-förvandt och frände — fursten var protestant, och hans broder var förmäld inom hoheuzollernska huset — att han skulle verka för en varaktig fred mellan Polen och Sverige; Polens fiende vore icke han, och han beklagade djupt Sigismunds och hans jesuitiska rådgifvares hätskhet och oförsonlighet. Yojvoden af Plotsk stod bredvid; till denne vände konungen dessa ord, i det han slog sig för bröstet och fattade hans hand: »Må vi, såsom vi nu förena händer, också förena hjertan, så att jag en gång kan föra mot turken denna min har, som I sen, till kamp för Polens räddning!» Det lifliga och fantasirika hos Gustaf Adolf, paradt med ädelheten och upphöjdheten, fick här ett uttryck, som slog främlingen och fienden.

Föregående fälttåg hade varit det mest glänsande Gustaf Adolf dittills fort, och Rigas eröfring var en bragd, som fäste Europas uppmärksamhet pa den unge svenske konungen, den ende, som i en tid af allmänt nederlag för protestanterne vann segrar öfver en katolsk stormakt. 1622 års fälttåg måste deremot anses såsom i sin helhet misslyckadt. Medan tiden lornottes i Kurland, hade det vigtigare i Livland blifvit försummadt: att trygga de föregående år der gjorda eröfringarna. Ej ens Kokenhusen vid Dfina var, då stilleståndet slöts, i svenskarnes händer; Dorpat och hela innan-landet mot öster voro ännu fortfarande polska. Mer än någonsin stodo Polen och Sverige emot hvarandra i Livland som tvenne envigsmän, väpnade till tänderna. En rad af vapenhvilor följde

åter, som vanligt mera förberedelser till krig än fred; ej mindre än tre slötos före krigets förnyade utbrott 1625.

Yapenhvilorna förde ej med sig fredens ro. Om ej annat störde falskt alarm. Så spred sig 1623 ett rykte, att Sigismund i Danzig inskeppade en här mot Sverige. Hela den svenska krigsmakten trädde i vapen Tid nyheten härom, och i juni månad, när fienden ej hördes af, steg konungen om bord på flottan och seglade sjelf ned till Danzig. Här befans det, att allt blott varit ett rykte, ett af de många, af hvilka denna tid under tretioariga krigets allmänna oro var uppfyld, och som alltid lätt vunno tilltro. Danzig måste emellertid förbinda sig att hindra utrustandet af polska flottori sin hamn. — Äfven följande år (1624) staldes den svenska hären på krigsfot. Denna gäng galde det Danmark. Detta år hölls det sista af dessa skandinaviska gränsmöten, på hvilka enligt sedvänja och fördrag rikenas råd hade att förlika stridiga saker mellan rikena. Efter kalmarföreningeus upplösning hade det varit på dem, som det gemensamma boets angelägenheter kommit till behandling, ty midt under det inbördes splitet fans dock alltid åtskilligt, som

band staterna inom Skandinavien närmare tillhopa än andra. Så voro då ännu som ett arf från föreningen och ännu äldre tider handel och samfärdsel fria för rikenas undersåtar inom Skandinaviens gränser. Tull fick ej läggas på svenska undersåtar i Danmark-Norge och tvärt om. Stet-tinfördraget (1570) innehöll en bestämmelse härom, som genom gräns-mötesfördragen oftare fått bekräftelse. Men under sin sträfvan efter en inom sig sluten utveckling bade Sverige från böljan af sexton-hundratalet brutit detta gamla gemensamhetsband för Skandinavien genom

att ordna sitt tullsvstem

*

så, att ej de danska och

norska köparne, utan de

svenska säljarne erlade

tullen, och det hade ge-

• •

nom handelsstadgan i Örebro 1614 lagt åtskilliga andra hinder i vägen för den gamla fria samfärdseln. Danmark gjorde insaga häremot; det böljade 1623 till vedergällning uppbära tull af svenska skepp i Öresund. Förbittringen var stor på ömse sidor; Gustaf Adolf, som sammandragit den svenska krigsmakten ned emot danska gränsen, gaf med vapenhot från lägret vid Horn i Småland styrka ät sina riksråds diplomatiska förhandlingar i Flacksjöbäck. Först på detta sätt blef saken ordnad. Danmark gaf efter. Gustaf Adolf upprätthöll utförsel-tullen såsom ett uttryck af Sveriges sjelfständighet och — det är betecknande

71. Domkyrkan i Riga, Livland.for de allmänna tidsomständighetema — »som medel och utväg att sig i sitt rike under kristenhetens farliga tillstånd försvara», såsom orden lyda i fördraget; Kristian IV förbehöll sig samma rättighet öfver sitt lands undersåtar, den gamla tullfriheten vid gränserna och i Öresund till namnet oförkränkt. Det var samma år, som det vestra Europas makter begynt sina underhandlingar i Kjöbenhavn och Stockholm för att vinna de skandinaviska staternas uppträdande i det stora tyska kriget, hvars vågor nu från de kejserliga arfländema hvälft upp till norra Tyskland. Både Kristian IV och Gustaf Adolf hade lyssnat till anbuden, den senare med större betänksamhet och större insigt i de verkliga forhållandena än den förre. England valde dock till slut Kristian IV, och han blef den, som först kom att uppträda samt genom sina motgångar bana väg för Skandinaviens senare mera framgångsrika och glänsande upp-

trädande genom Gustaf Adolf. Så mycket friare händer fick nu Sverige i fråga om sin makt ut vidgning på andra sidan Östersjön, medan den om östersjöväldet täflande makten stod invecklad i det tyska kriget. Ty just den tid, då Danmark lider nederlaget vid Lutter mot Tilly och den jutska halfön utplundras af Wallenstein, är också den, då Sverige fullbordar Livlands eröfring och fattar fast fot i Preussen, der dess af mera lycka krönta uppträdande i Tyskland på mångfaldigt sätt forberedes.

I sammanhang med de förut nämda underhandlingarna hade Gustaf Adolf företagit omfattande rustningar; hela den svenska härens omorganisation hade just vid denna tid blifvit fulländad. Då nu Danmark, ej Sverige, blef den makt, som staldes i spetsen för protestantismens väpnade motstånd mot den katolska kejsarmakten, beslöt Gustaf Adolf att använda sin utrustning mot Polen. Afvaktande händelsernas vidare utveckling i Tyskland, ville han under

72. Medalj öfver Rigas eröfring 1621.

Gustaf Adolf den store, af Gnds nid Sveriges, Götes och Vendes höge konung. — Efter Rigas öfvervlnnande Ur segern kommit från himmeln och med strålande lager omgifvlt Gustafs hår. [De höga bokstäfrernas

sammanlagda talvärde gifver årtalet 1621].tiden bringa sin strid med denna makt till slut. Planen för detta nya fälttåg var att fullända Livlands eröfring. Sjelf ville han ännu en gång föra en land-stigningshär till dUnat rakterna, medan han åt sina fältherrar Jakob de la Gardie och Gustaf Horn öfverlemnade att med östersjölandskapens och Finlands trupper göra angreppet på Dorpat, med hvars besittning den östra delen af landet följde. I ett rådslag, som hölls om bord på flottan, beslöts att strax angripa Kokenhusen, den vigtigaste af Polens fästningar i södra Livland; kanske kunde den med snabbhet öfverraskas. Johan Baner sändes åstad med förtruppen, medan konungen med hufvudhären ryckte efter längs Duna; artilleri och förråd fördes på en flottilj af galejor och espingar. Längre än till Keggum, der floden bildar en stark fors, kunde ej flottiljen gå; här slogs ett läger, medan konungen ilade efter Baner till Kokenhusen. Vid framkomsten fann Gustaf Adolf staden och förborgen redan eröfrade och batterier uppkastade mot det egentliga slottet. Vid några skott af de half-kartauuer konungen medfört sträckte besättningen, ett hundratal hejdukar, sina hattar utom gluggarna och ropade q v art er; det beviljades, och så var Ko k en hus en förvandladt från ett polskt till ett svenskt gränsfäste.

Krigsbördau kunde nu hvälfvas öfver från Livland till Litauen och Polen. Vid Kokenhusen gick konungen öfver Duna in i Semgallen; Seel-burg, dess befästa hufvudort, äfven vid Diina, föll i hans händer. Derifrån gick tåget in i Litauen. Ingen annan fiende än ströfvande kosackhopar mötte, och konungen kunde, sedan han dragit till sig trupper från lägret vid Keggum, begynna belägringen' af Birse, den starkaste fästningen i dessa trakter, residensstad för den mäktiga litauiska magnatslägten Radzivil, hvars besittningar sträckte sig härifrån ända ned åt Vol hy-nien. Efter fem dagars belägring föll Birse; skyddade af uppkastade löpgrafvar mot de belägrades kanoneld, gräfde sig belägrarne med spade och skyffel väg under jorden in i slottsgrafven; 70

större och mindre kanoner föllo jemte annat byte i svenskarnes händer. Från Birse kunde de polska härarnas väg stängas; derifrån och till Litauens hufvudstad Vilna fans ingen fast ort, som kunnat hindra ett vidare inträngande i detta land. Men Gustaf Adolf afsåg ej eröfringar i det katolska Litauen. Han trodde sig redan tillräckligt hafva injagat skräck, och detta var hans egentliga afsigt för att, som han säger i ett bref till riks-marsken de la Gardie, »med freden i ena handen och svärdet i den andra

73. Rustning, som tillhört hertig Karl Filip.

1 statens historiska museum.drifva på litauerne, hvilka sedan kunde pressa polackarne, så att de samtliga trycka deras konung en fredlig resolution af». I stället tog han vägen uppåt Kurland. Slottet Bauske, dit den kringboende kurländska adeln fört sina dyrbarheter i säkerhet, blef taget med storm och plundrades. Mitau dag-tingade. Hösten med de svälda morasen i dessa sidlända trakter gjorde nu vidare krigföring omöjlig, och Gustaf Adolf återvände efter tre månaders fälttåg till Riga.

Under tiden hade Jakob de la Gardie och Gustaf Horn verkstält eröfrin-gen af Dorpat. Här kom svenska väldet som en förlossning ur religiöst förtryck, ty den gamla hansestadéns borgerskap hade legat i en oafbruten kamp mot den påträngande katolicismen; det hade här till och med varit förmenadt att fira reformationsfesten 1(517. Under jubel blef Gustaf Adolf hyllad sista dagarna af augusti 1625. Större delen af stiftet Dorpats adel hade redan förut trädt öfver på svensk sida. Det ena efter det andra af riddarslotten i dessa^ trakter föll, bland andra Marienburg, som gafs till ärftlig förläning åt Gustaf Horn; hela den del af det östliga Livland, intill floden Ewst, som sedan kom att stanna under svenskt välde, blef nu eröfrad af dessa fältherrar.

I midten af september slog deras här sitt läger vid Kokenhusen för att stänga vägen för polackarne och om möjligt utbreda de svenska vapnen äfven öfver den återstående delen af Livland på andra sidan Ewst.

Men detta företag misslyckades. Gustaf Horn

W V

framträngde väl ända till Dunaburg, men i sitt läger framför denna stad blef han pä senhösten en natt öfverraskad af en polsk styrka under Gonsievski och måste, sjelf sårad, draga sig tillbaka till den rad af fästen, som försvarade det först besatta området. Utöfver denna gräns skulle Sveriges välde aldrig gå: landet på andra sidan Ewst förblef ett polskt vojvodskap DUnaburg.

Vintern nalkades. Två polska härar hade uppträdt på hösten, en under den gamle fursten Leo Sapieha och Gonsievski, den andra under furst Radzivil. De slogo vinterläger i Kurland, Sapieha vid byn Wallhof, Radzivil vid Bauske. Gustaf Adolf måste för sjukdomar, hvarigenom hären smälte i hop, från Ko-kenhysen flytta sitt vinterläger till trakten kring Berson. Allt besvärligare Mef med årstiden detta fälttåg. Konungen skrifver till Axel Oxenstjerna, att nan denna vinter fatt se mera elände än under all den tid han varit i krig.

Ty i seger eller nederlag, alltid följdes den svenska hären af nöd och brist. >Man måste smula för folket, som man plägar göra för hönsen», säger han. Omkring högqvarteret var intet att få. Förnödenheterna måste forslas från Riga; en gång reqvirerar konungen 1 000 tunnor bröd och en boskapshjord om 400 stycken, glad att åtminstone soflet fraktade sig sjelft. Allt jemt oroades trupperna af ströfvaude kosacker, »fiendens orena englar», som konungen kallar tøn. Sjukdom ökade besvärligheterna; bränvin och lök som var fåltapotekets universalmedicin hjelpte ej. Inom konungens kansli sjuknade både sekreterare

74. Tju^ufjerdedels riksdaler (tre pölker) 1623.

Staden Rigas nya mynt.och kamrerare; »jag är nu beggedera, skrifver konungen, vore jag kalfaktor, så vore jag omnia tria».

Från lagret i Berson verkstäldes det öfverfall på Sapiehas läger, som slutade med slaget vid Wall hof. För att undsätta Birse beslöt Gustaf Adolf att, som han uttrycker sig, »göra fotter under fienden». I första dagarna af januari 162G gick konungen med en del af sin här öfver Dtina; fotfolket, 1000 musketörer, sattespå slädar, tre till fyra på hvarje; ryttarne sprängde i traf efter. På natten mellan den 6 och 7 januari kom hären fram till Wallhof, och tidigt på morgonen den 7, innan vinterdagen ännu grytt, utbredde sig svenskarnes slaglinie framför de polska förskansningama. Den gamle kronfältherren af Litauen, fursten Leo, fans ej i lägret; han hade lemnat befalet åt sin son Stanislav Sapieha; Gonsievski, som ilat till med sin härafdelning, befann sig der jernte honom. Radzivil var i antågande. Hela den polska styrkan utgjorde omkring 7 000 man; öfverlägsenheten i fråga om antalet var således stor på denna sida. Också lät Sapieha hären rycka ut och framför förskansningama i full stridsordning på faltet erbjuda träffning. När denna begynte, stacks byn Wallhof i brand.

Gustaf Adolf, Gustaf Horn och den i svensk tjenst nyligen inträdde yngre Thurn, en son till den böhmiske magnat, som spelat en så betydande rol vid tretioåriga krigets utbrott, förde den svenska hären, konungen sjelf centern. Det var, märkvärdigt nog efter så många fälttåg, Gustaf Adolfs första fältslag, första profvet af den nya taktik, hvarmed han snart på 3törre skådeplatser skulle förvåna verlden. Ett häftigt rytterianfall, utfördt af högra flygeln under Thurn med de finska ryttarne i spetsen och väl under-stödt af fotfolkets musköteld, bragte förvirring i fiendens stridsordning. Den upplöste sig snart i vild flykt efter stor manspillan på slagfältet och en ännu större under flykten och förföljelsen. Segern var fullständig; lägret, som det stod med kanoner, krigsförråd och en tross af 600 vagnar, blef segrames. Fiendens förlust beräknades till en femtedel af hela styrkan. Det låter otroligt, men man har konungens eget ord på, att å svensk sida ej en enda man stupat. Det var Gustaf Adolfs narvaslag, men af en helt olika betydelse. Segern vid Wallhof fullbordade östersjöländernas eröfring; slaget vid Nar va var inledningen till deras förlust.

75. Vall- En vecka efter slaget afreste konungen till Stockholm och åter-J)ö9sa (muske- såg aldrig mera Livland. Kriget med Polen fortsattes äfven på denna • dUItyun&?Cd skådeplats med afbrott af vapenhvilor intill

stilleståndet i Altmark, 0624). men Livland är efter konungens försvinnande derifrån blott en biskådeplats. Hufvudintresset följer honom. De fältherrar som här förde befäl voro riksmarsken Jakob de la Gardie och Gustaf Horn, den förre mer och mer öfvergående till fredliga statsvärf och omsorgerna om sin enskilda hushållning, som snart gjorde honom till Sveriges rikaste magnat.Från 1628, då konungen fann nödigt att för hans bekanta maklighet i krigföringen låta honom endast hafva befattning med generalguvernörsposten i Riga, kan de la Gardies faltherrebana anses slutad; segern vid Wenden är tillika hans sista fältslag. Gustaf Horn deremot, som detta år vann slaget rid Wolmar, utvecklade så mycken duglighet som öfverbefälhafvare, att konungen vid landstigningen i Tyskland 1630 kallade honom till sin närmaste man i befälet.

Genom Gustaf Adolfs segrar hade Livland uppnått sin befrielse från Polen, och det kom nu för detta olyckliga land, om hvilket alla grannmakter kämpat, en tid, då det kunde tänka på att åter uppbygga, hvad som blifvit nedbrutet under ett århundrade af förstörelse — en af de få ljuspunkterna i dess historia.

Om en fullständig införlifning i Sverige kunde ej vara tal. Natur och historia hade skilt landen åt. Polens exempel borde också afskräcka. Dessutom var det Sveriges statskonst att icke undertrycka folkegendomligheten. Gustaf Adolf följde denna statskonst, och den följdes efter honom i två mansåldrar; det slutliga afsteget derifrån skulle komma att stå Sverige dyrt. Han insatte en generalguvernör och rörde for öfrigt ej vid den egendomliga författningen och förvaltningen, sådana de utbildat sig under riddartiden,, och som de äfven af Polen vid landets öfvergång under dess välde blifvit bekräftade genom Sigismund Augusts frihetsbref 1566, deu livländska adelns Magna charta. Detta frihetsbref blef af honom bekriiftadt, och han förnyade äfven 1629 den försäkran, Karl IX genom 1602 års kapitulation redan gifvit ridderskapet om oqvald besittning af under föregående länsherrar förvärfvade länsgods. För öfrigt skönjer man från första ögonblicken af besittningstagandet en strafvan hos konungen att befasta det nya väldet med moraliska band. Ordningens och rättens, religionens och odlingens välsignelser borde fastare än något annat knyta Livland vid Sverige. Också fästes för mansåldrar vid det nya moderlandet denna kraftfulla adel, hvars stamfäder, Europas sista korsfarare, en gång kommit från trakterna af Rhein och Weser för att här plantera korset. I följande århundrade skulle den vara med om att regera Ryssland; i detta trängdes dess slagter om tjenst i Sveriges härar och om platser på dess riddarhus. En blick på namnen der vitnar om en hel adlig invandring: huru månget af dessa namn har ej kommit att stanna i Sveriges historia bland de utmärkta statsmännens och krigarnes. Men om den livländska adeln här blef upptagen, sa hade redan Gustaf Adolf sörjt för, att Sveriges adel också fick fast fot i Livland. Samma domäner — de forna riddarslotten, ordenskomturerna — som Polen omformat i starostier, blefvo nu ärftliga län för den svenska högadeln. Den rikaste förläningen fick Axel Oxenstjerna, nämligen det af Polen återupprättade katolska biskopsstiftet Wenden och starostiet Wolmar; oxenstjemska slägten i dess olika linier kom längre fram under storhetstiden att besitta en tiondedel af Livlands jord. Närmast i storlek stod riks-skattmästaren Jesper Cruus1 förläning Karkus och Rujen: Pernau gafs som grefskap åt Thum; slägten de la Gardie kom i besittning af Dagö. Så frikostig

Ss eri ges historia. IV. 9var bortskänkningen i Gustaf Adolfs och förmyndarregeringens tid, att 1641 hälften af landet blifvit svenska adelslän. Utan sin betydelse var det icke, utt den svenska adeln fick lifegna underhafvande, och allmogen hemma kände sin frihet hotad deraf. Lifegenskapen var i Livland en for djupt rotad samhälls-inrättning, för att man kunde våga försöka rubba den; äfven den rent svenska folkspillran i dessa trakter, som hittills hållit gig fri, blef längre fram jordbunden. Det är en af fläckarna på det svenska väldet i östersjölandskapen.

För andlig odling sörjdes genom den protestantiska kyrkans befästande: superintendenturer upprättades i Reval och Riga; en kyrkovisitation befaldes 1627 och utfördes af Jotan Rudbeck. Gymnasier stiftades i Riga (1631) oeli Dorpat (1630). Detta senare utvidgades två år senare till en högskola for Estland, Livland och Ingermanland, som några veckor före Gustaf Adolfs död blef invigd af Johan Skytte. Högskolan hade blifvit förlagd till Dorpat ej blott på grund af stadens läge i midten af dessa landskap, utan också, som det heter i redogörelsen af Karl XI:s förmyndare, för »att gifva af bokliga konsters kunskap och en sann gudsfruktan någon smak till de nästliggande moskovitiska landskapen».

Kriget med Polen i Westpreussen (1626—1629).

Hvarför anföll Gustaf Adolf Polen 1626 i Preussen? — Återblick på Preussens historia. — Georg Wilhelm af Brandenburg. — Danzig. — Svenska flottan vid Frische haff, juni 1626. — 1626 oeh 1627 årei* filttåg. — Striden vid Danziger haupt. — Dirschau. — Nils S^jernsktilds död, nov. 1627. — Polska oeh tretioiriga kriget. — Förbund mellan Sverige och Danmark 1628. — 1628 och 1629 års filttåg. — Stilleståndet i Altmark den 16 (26) Sept. 1629.

Året 1626 är en vändpunkt i Gustaf Adolfs historia. De krig han hittills fört hade varit gränsstrider med gran nmakterna. Liksom ett årtionde förut striden med Ryssland fört till eröfringen af Karelen och Ingermanland, sa hade nu segern vid Wallhof gjort Sverige till herre öfver de forna ordens-ländema norr om Dtina, om hvilka det så länge kämpat med Polen. Når Dunas mynning liksom Ne vas var i Sveriges händer, var öfverlägsenheten öfver Polen beseglad på samma sätt som förut öfver Ryssland. Men skulle på den en gång beträdda banan Sverige väl stanna vid Dtina?

Axel Oxenstjerna har en gång yttrat i svenska rådet, att Gustaf Adolfs tankar rörande Sveriges framtid varit dessa: antingen borde det, sedan det en gång gått öfver Östersjön, göra sig till ensam herre öfver detta haf genom att besätta alla dess kustländer, eller också borde det lägga sig inom sina egna klippor och skär, hälla sig en stark flotta och lefva, obekyraradt om andra, sitt eget lif i inre endrägt, »då ingen lätteligen med fördel skulle det antasta». — Nu var det afgörande ögonblicket inne, då tärningen för en lång framtid blef kastad: det senare alternativet träuges nu för ett århundrade i bakgrunden, när Gustaf Adolf flyttar skådeplatsen för kriget med Polen frun Livland till Preussen. Till de vigtiga stödjepunkter för ett östersjövälde som redan blifvit vunna går han att söka lägga äfven den vigtigaste af alla vid denna tid, näst Öresund och Bälterna, mynningen af Weichsel. Dermed äro var bortskänkningen i Gustaf Adolfs och förmyndarregeringens tid, att 1641 hälften af landet blifvit svenska adelslän. Utan sin betydelse var det icke, utt den svenska adeln fick lifegna underhafvande, och allmogen hemma kände sin frihet hotad deraf. Lifegenskapen var i Livland en for djupt rotad samhälls-inrättning, för att man kunde våga försöka rubba den; äfven den rent svenska folkspillran i dessa trakter, som hittills hållit gig fri, blef längre fram jordbunden. Det är en af fläckarna på det svenska väldet i östersjölandskapen.

För andlig odling sörjdes genom den protestantiska kyrkans befästande: superintendenturer upprättades i Reval och Riga; en kyrkovisitation befaldes 1627 och utfördes af Jotan Rudbeck. Gymnasier stiftades i Riga (1631) oeli Dorpat (1630). Detta senare utvidgades två år senare till en högskola for Estland, Livland och Ingermanland, som några veckor före Gustaf Adolfs död blef invigd af Johan Skytte. Högskolan hade blifvit förlagd till Dorpat ej blott på grund af stadens läge i midten af dessa landskap, utan också, som det heter i redogörelsen af Karl XI:s förmyndare, för »att gifva af bokliga konsters kunskap och en sann gudsfruktan någon smak till de nästliggande moskovitiska landskapen».

Kriget med Polen i Westpreussen (1626—1629).

Hvarför anföll Gustaf Adolf Polen 1626 i Preussen? — Återblick på Preussens historia. — Georg Wilhelm af Brandenburg. — Danzig. — Svenska flottan vid Frische haff, juni 1626. — 1626 oeh 1627 årei* filttåg. — Striden vid Danziger haupt. — Dirschau. — Nils S^jernsktilds död, nov. 1627. — Polska oeh tretioiriga kriget. — Förbund mellan Sverige och Danmark 1628. — 1628 och 1629 års filttåg. — Stilleståndet i Altmark den 16 (26) Sept. 1629.

Året 1626 är en vändpunkt i Gustaf Adolfs historia. De krig han hittills fört hade varit gränsstrider med gran nmakterna. Liksom ett årtionde förut striden med Ryssland fört till eröfringen af Karelen och Ingermanland, sa hade nu segern vid Wallhof gjort Sverige till herre öfver de forna ordens-ländema norr om Dtina, om hvilka det så länge kämpat med Polen. Når Dunas mynning liksom Ne vas var i Sveriges händer, var öfverlägsenheten öfver Polen beseglad på samma sätt som förut öfver Ryssland. Men skulle på den en gång beträdda banan Sverige väl stanna vid Dtina?

Axel Oxenstjerna har en gång yttrat i svenska rådet, att Gustaf Adolfs tankar rörande Sveriges framtid varit

dessa: antingen borde det, sedan det en gång gått öfver Östersjön, göra sig till ensam herre öfver detta haf genom att besätta alla dess kustländer, eller också borde det lägga sig inom sina egna klippor och skär, hälla sig en stark flotta och lefva, obekyraradt om andra, sitt eget lif i inre endrägt, »då ingen lätteligen med fördel skulle det antasta». — Nu var det afgörande ögonblicket inne, då tärningen för en lång framtid blef kastad: det senare alternativet träuges nu för ett århundrade i bakgrunden, när Gustaf Adolf flyttar skådeplatsen för kriget med Polen frun Livland till Preussen. Till de vigtiga stödjepunkter för ett östersjövälde som redan blifvit vunna går han att söka lägga äfven den vigtigaste af alla vid denna tid, näst Öresund och Bälterna, mynningen af Weichsel. Dermed ärode svenska statsmännen på allvar inne i (len trollkrets, som höll dem i förblandning under mansåldrar. Ett östersjövälde hägrar för deras syn, ett nordiskt Roma, beherskande nordens medelhaf.

Detta var ena sidan af den politik, som dref Gustaf Adolf till den nya krigsteatern; han ville om möjligt lägga besittningen af Weichsels mynning till Nevas och Dtinas och sålunda fullkomligt utestänga Polen liksom Ryssland från Östersjön. På detta sätt hoppades han till slut framtvinga den så härdnackadt vägrade freden. Men det fäns ännu en annan bevekelsegrund, som dref honom framåt på sin bana.

Sedan åtta år hade inom tyska riket rasat den strid, som, 1618 utbruten i Bohmen, under namn af tre tioåriga kriget ryckte allt flere makter med i sin hvirfvel och mer och mer antog karakter af ett allmänt europeiskt krig. Sin strid med Polen hade Gustaf Adolf aldrig betraktat som endast en svensk strid, förd for sin kronas enskilda syften, utan äfven som en del af denna allmanna stora kamp mellan det protestantiska och det katolska Europa. Allt sedan det tretioåriga krigets utbrott hör man honom tala om denna dess betydelse, äfven derfor att Polens stridskrafter derigenom afleddes från den stora krigsteatern. Ty redan nu leddes hans politik af ett högsta afseende på hvad protestantismens stora lifssak kräfde. Det var ej blott östersjöväldet, som hägrade för honom såsom svensk statsman; så säger lian sjelf om landningen i Preussen 1626, att dess främsta syfte visserligen var att få slut på kriget med Polen, »dock derjemte hafver icke ringa respekt dragits till det allmänna väsendets nödlidande tillstånd». Det syntes honom derför rådligast att förfoga sig dit, der han var de stora händelserna på fastlandet mera nära än i det aflägsna Sverige; genom denna förflyttning af krigsskådeplatsen stod han också redan på tysk mark. Derifrån var vägen lätt att finna, om det kräfdes, antingen genom Schlesien till de kejserliga arfländerna eller in i tyska riket. Och på beggedera hade han redan tänkt. När det stora protestantiska förbandet åren förut underhandlat om hans uppträdande, hade han i den plan han uppstält för kriget sjelf valt för sitt fälttåg vägen från Preussen genom Polen till arfländerna, lemnande de tre vestliga härvägarna åt förbundets andra medlemmar; äfven i hans brefvexling med Adolf Friedrich af Mecklenburg 1623 är denna plan på Preussen framkastad. Också skulle han redan här komma att kämpa med Ferdinand II:s trupper. Han var 1626 på den väg, som förde till Breitenfeld och Ltitzen, och Preussen var hans utgångspunkt.

Preussen, en gång de tyska ordensriddarnes nybyggesland, som i en framtid skulle gifva namn åt en af Europas stormakter, och hvarifrån Tysklands enhet till slut skulle komma, var sedan medeltidens sista århundrade en del af den polska kronans länder. Freden i Thorn 1466 hade stält det utanför det tyska rikets gränser. Dess ena del, Ostpreussen med Königsberg, hade då liksom senare Kurland blifvit ett polskt vasalland. Albrecht af Hohen-zollem, den siste preussiske högmästaren, hade, trotsande kejsarens riksakt och ordens insagor, redan 1525 aflagt sin ordensmantel och, medan hans efterträdare inom orden uppslagit sitt säte i Mergentheim, gjort landet till ettärftligt hertigdöme inom hohenzollernska huset; efter den hertigliga liniens utgång hade det nu 1618 öfvergått till den kurfurstliga i Brandenburg, det nu varande tyska kejsarhuset, som vid denna tid alltså hyllade länsherrar både i Wien och Varsjav.

Sjelfva weicbsellandet deremot, Westpreussen med Danzig, Elbing och Thom — det preussiska förbundet, som 1440 rest sig mot orden — ingick som del i republiken Polen; om en egentlig inforlifning kan man dock ej tala i fråga om det inom sig så föga sammanhängande polska statssamfundet. Westpreussen sände senatorer och landtbud till de polska riksdagarna i Varsjav, men var för öfrigt i besittning af samma sjelfständighet eller lika mycket lemnadt åt sig sjelft som andra republikens hufvuddelar. Det hade sin egen landtdag af ridderskapets och städernas ombud; dess trupper voro ej förbundna att tjena utom landets gränser; rättast kunde det betraktas som det tredje forbundslandet vid sidan af Litauen och det egentliga Polen. Ur hvarje synpunkt var planen

välberäknad att förlägga kriget till detta land, och mer än en omständighet lofvade framgång. Preussen var ej som Livland ett under långvariga krig förhärjadt och förödt land; det hadc under århundraden icke sett någon fiende. Hvad de svenska härarna alltid behöfde, en krigsskådeplats, der kriget kunde underhålla sig sjelft, »en främmande gärdesgård att binda hästen vid», som det sades, vinkade här. Här kunde också som ingen annanstädes handeln på det inre Polen skattläggas till fördel för de svenska krigskassorna. Det var sjelfva genomgångslandet för denna. Weichsel var dess stora stråkväg ända ned till Karpatema, Njenren och Pregel de mindre handelsvägarna. Komino Danzig, Pillau och Memel i Sveriges händer, var Polens handel ej mindre afhängig af Sverige än Rysslands; spärrades Weichsel, var den polska nationen, som Axel Oxenstjerna uttryckte sig, gripen vid strupen och samhällskroppen uppfyld med onda vätskor, för hvil ka ingen annan bot fans än freden. Och tillfället var gynsamt. Under andra omständigheter skulle aldrig hvarken Danmark eller Holland tillåtit Sverige att uppträda här, men obestridligen tjenade nu dess uppträdande protestantismens allmänna syften, och Gustaf Adolf kunde utan att motsägas framställa de preussiska fälttågen som afledare till fördel för Kristian IV, medan deune kämpade mot Tilly eller Wallenstein.

Bland andra omständigheter som syntes lofva framgång var också stämningen i landet. Samma förhållande, som gjort Polens välde förhatadt i Livland, rådde i viss mån äfven här. Polen hade förbehållit en hälft af ordenskomturerna åt infödda polska undersåtar. Det fans också en förtryckt protestantisk befolkning af tysk nationalitet — synnerligen i städerna — vid sidan af den polska och katolska. Århundradets stora fråga, striden mellan katolicism och protestantism, framträdde äfven här; befriarens rol syntes äfven här vinka åt Sverige.

Framför allt tycktes emellertid en större framgång beroende på frågan, huru den polske länsfursten, kurfursten Georg Wilhelm af Brandenburg, och det mäktiga republikanska Danzig skulle ställa sig till Sverige. De allmanna förhållandena syntes fora dem begge på dess sida; de enskilda deremot aflägsnade dem.

Sedan Liibecks stjerna bleknat, var Danzig Östersjöns största och mäktigaste stad. Ensamt bland alla hansans städer hade det- ännu i det 17:e århundradet bevarat gammal glans och makt; det täflade i sitt hörn af Östersjön med Adriatiska hafvets lagunstad. Den långa raden af palats från Höga porten utefter Långbryggan, dessa praktbygnader, uppförda i det 16:e och 17:e århundradet, smyckade med bildverk från Holland, från Pyreneiska halfön eller Venezia, Artushof och rådhuset, ännu lysande i all renässansens härlighet, vitna derom än i dag. Liksom utom Odessa ingen handelsplats i verldsdelen har i våra dagar en större spanmålsutskeppning än Danzig, sä var det då ur denna synpunkt den förnämsta af alla. Sextonhundratalets holländare brukade kalla Östersjöns handel »all handels moder», och den var det för dem; Danzig, kornboden för det vestra Europa, var här deras vigtigaste stapelort. Också hade denna stad under århundraden hopat en rikedom, som satte den i stånd att spela en sjelfständig rol i striden mellan staterna. Men denna rikedoms egentliga källa var Polen; i detta land, utan sjelfständig ekonomisk utveckling, utan städer och borgare i vanlig mening, låg den egentliga marknaden för dess handel. Inga hinder, ingen tull tyngde den. Det var alldeles samma förhållanden, som under medeltiden rådt i de skandinaviska länderna och som i sin tid gjort de vendiska hansestädernas makt och rikedom.

Hnr kunde då Sverige väl här vänta hjelp eller underkastelse? De religiösa intressena närmade visserligen till den protestantiska makten och aflägsnade från Polen, ty Danzig hade med ifver omfattat protestantismen, såsom alla dessa fria tyska städer, men handelsintressena fäste vid Polen. Så äfven de politiska, tj Polen tillät den gamla republikanska frihetens orubbade bestånd; denna syntes deremot oförenlig med en militärmonarki som Sverige. Förhållandena voro alltså de samma som i Riga, men här fans derjemte tillräcklig motståndskraft. På motstånd var också konungen beredd; han hade redan i förväg forgäfves genom de andra hansestäderna gjort sina framställningar till staden.

Otvifvelaktigt väntade deremot Gustaf Adolf att finna, åtminstone under hand, ett större tillmötesgående hos det katolska Polens protestantiske vasall, kurfursten Georg Wilhelm af Brandeuburg. Det hohenzollernska husets hela

76. Drottning Marin Eleonora (1599—1C55).ställning syntes ur både religiös och politisk synpunkt böra göra det till Sveriges naturlige bundsforvandt. Dertill hade också kommit den nyss ingångna slägtförbindelsen mellan

furstehusen med dess i denna tid så mycket afgörande betydelse. Gustaf Adolf hade, sedan han efter enkedrottning Kristinas och Axel Oxenstjernas råd uppoffrat sin böjelse för Ebba Brahe, dottern ur den svenska högadeln, valt förbindelsen med huset Hohenzollern såsom den med Sveriges fördelar mest öfverensstämmande. Genom arfvet af Kleve 1609 och af Preussen 1618 hade detta hus1 besittningar blifvit norra Tysklands omfångsrikaste stat; dess och Sveriges syften i förhåliaude till Polen och alla katolska makter syntes vara de samma. Så hade Gustaf Adolf 1620 ingått förbindelsen med Maria Eleonora, kurfursten Georg Wilhelms syster. Han hade sjelf på sommarn detta år kommit till Berlin under ett antaget namn och vunnit sin bruds och moderns, kurfurstinnan Annas, ja och bifall; att han ej derjemte vann broderns var dock redan ett olycksbådande förebud för förbindelsens politiska syfte. Den hade framför allt ett sådant, och de romantiska färger, man velat låna åt den, hvila mest på de beledsagande yttre omständigheterna, ty

det var en vanlig furstlig giftermålsforbindelse, inledd af stats-skäl. Men friaren hade anländt i hemlighet under annat namn, och brudens hemföring hade nästan utseende af en flykt. Kurfurstinnau Anna, ifrigt stämd för förbindelsen, sände Maria Eleonora i tysthet från Berliu och följde, missnöjd med kurfurstens, sin sons, motstånd, jemte sin andra dotter, sedermera Bethlen Gabors gemål, till Sverige, der hon dröjde i flere år. Detta kurfurstens motstånd hvilade framför allt på det vacklande sinne, som gjort Georg Wilhelm till en historisk typ för politiskt vankelmod, men äfven i ej ringa mån på den preussiska statens ännu osjelfständiga ställning. Sigismund hade hotat sin vasall, om han trädde i förbindelse med den svenske troninkräktaren, och sjelf egde han i sjelfva verket intet, hvarmed han kunde trotsa sin länsherre.

De preussiska ständerna hade emellertid, då kurfursten på landtdagen i Angerburg 1620 rådfört sig med dem, med glädje helsat förbindelsen med konungen af Sverige: de sågo deri ett stöd för den gemensamma protestantiska saken och ville åtaga sig dess försvar inför konungen af Polen. För Gustaf Adolf och anslutningen till Sverige fans sålunda en stämning inom landet; kurfursten sjelf var deremot som vanligt obestämbar och lefde i ett evigt vacklande, omgifven af rådgifvare med fullkomligt motsatta meningar, lyssnande till alla. Hvad parti han skulle taga, kunde ingen säga.

Plötsligt i sista dagarna af juni 1626 ankrade en flotta framför den smala kedja af sanddyner, som skiljer Frische haff från Östersjön. Det var deu

77. Minnespenning dfver Gustaf II Adolf och hans gemäl Maria Eleonora.svenska flottan, med fraktfartyg och allt 150 segel stark; Gustaf Adolf befann sig om bord med en här af omkring 14 000 man. Vid det enda inloppet till detta haff — till hälften en hafsvik, till hälften en insjö — i hvilket två afWeicbsels armar och Pregel utfalla, ligger Pillau, af alla hamnar i dessa trakter den bästa och den enda vid denna tid, som var för större krigsskepp tillgänglig, vigtig såsom Königsbergs uthamn; härifrån och med en flotta framfor Weichsels hufvudarm vid Danzig kunde hela den preussiska handeln tullbeläggas. För hela fälttåget och dess syften var besittningen af denna vigtiga punkt oundgänglig. Att den låg i Ostpreussen och således inom Brandenburgs och ej den polska kronans område utgjorde svårigheten, men Gustaf Adolf var ej den, sora lät sig hindra deraf. Han tog Pillau i besittning som vän, när han ej kunde göra det som fiende. Till befälhafvaren öfver de skansar, som försvarade staden och inloppet till viken, lät han säga, att han ej lille taga en hand full jord af sin svågers land utom just denna lilla ort bland dvnerna, men denna var honom nödvändig för att hafva ryggen fri, när han gick emot sin fiende. Motståud var ej att tänka på, och Pillau gaf sig utan svärdslag.

En gång väl i besittning af denna vigtiga strategiska punkt, skyndade han att ytterligare befästa den. Allt antydde att han hvarken med godo eller ondo äraade åter uppgifva den. Redan anordnades tulluppbörd, och samtidigt afsändes riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhjelm med en del af flottan till Danzigs redd för att der upptaga tull. Samtiden trodde att alltsammans var öfverenskommet spel mellan svågrarne, helst det brandenburgska sände-badet Winterfeld varit om bord på svenska flottan, men så var alldeles icke förhållandet. Den preussiska regeringens utsände skyndade till; kurfursten sjelf fans ej i landet. Konungen sade nu dem det samma som förut; för deras föreställningar, att kurfursten stode i fara att förlora sitt län, om han inrymde Pillau åt Polens fiende, var lian döf. Han uppfordrade kurfursteu och landet att göra gemensam sak med Sverige mot Polen, att, som han

sade, »gripa till extrema. Gån ej medelvägen, voro hans betecknande ord till de preussiska landtråden, sen till, huru det gått i Tyskland, der man det gjort. Talen ej om edra fördrag med Polen; fördrag hit och fördrag dit, här är ej tid att drifva process: i krig tiga fördragen!» — Han var, som man ser, ej någon medelvägens man eller af ett vacklande sinne; han erbjöd sin hjelp, i det han pekade på sin här: »arma svenska bonddrängar, som han sade, dåliga till utseendet och illa klädda, men de slås bra». Dock ville han till slut låta sig noja med en neutralitetsforklaring; af Königsberg, som liksom Danzig intog en viss oberoende ställning, fordrade han en sådan inom tre dagar under hot att annars nedskjuta dess murar. Den kom också och utan vilkor; äfven de preussiska ständerna gingo in på neutraliteten under förbehåll af kurfurstens bifall dertill. När deras medgifvaude anlände, stod konungen emellertid redan som segrare i Marienburg.

Genom Pillau var nyckeln till Frische haff i Gustaf Adolfs haud. Han seglade nu på eu flottilj af grundt gående fraktfartyg ned mot floden Passarges mynning. Vid landstigningen här befann han sig inom det polskaPreussen, i det katolska stiftet Ermeland; hvilket sträckte sig djupt ned i hertigdömet, helt och hållet omgifvet af detta. Stad efter stad föll i hans händer. Eröfringarna gjordes med en sådan snabbhet, att man sedan liknade hela tåget vid en kungsridt genom landet.

Den sista juni 1626 ryckte Gustaf Adolf in i det genom kardinal Hosius* jesuitkollegium ryktbara Braunsberg, sjelfva härden för den katolska reaktionen i Polen, hvarifrån ett nät af jesuitiska uppfostringsanstalter utbredt sig öfver landet; det hade också varit Romas missionspost för norden. Loyolas lärjungar måste nu packa in; deras bibliotek gjorde resan öfver Östersjön till Upsala. Den forstå juli stod konungen redan i Frauenburg längre ned på stranden af Frische haff, Ermelands biskopssäte; biskop och domherrar hade flytt vid ryktet om den protestantiske konungens landning.

På en höjd öfver hafvet reser sig den härliga gotiska domen med Copernicus’ graf — han framlefde här sina dagar som domherre intill sin död 1543. På medeltidsvis var kyrkan omgifven af murar och torn och blef derför såsom faste stormad samt fick svensk besättning; plundring och tedeum följde på hvartannat. Hittills hade segertåget gått genom ett bigott katolskt land, ty i Ermeland hade biskoparne strängt upprätthållit den gamla kyrkan, medan den hobenzollernske högmästaren reformerat sitt Ostpreussen och medan Westpreussens städer ifrigt omfattat Luthers läror. Utan sin betydelse blef ej denna protestantiska befolknings stämning mot trosförvandten, när konungeu nu ryckte in i detta senare land; den lättade framgångarna, ora den också ej kan betraktas såsom deras orsak. Landet var i sjelfva verket värnlöst emot en här och en krigskonst sådan som Gustaf Adolfs; ty ur inilitärisk synpunkt liksom ur så mången annan rådde i Preussen och i alla den polska kronans länder full medeltid. Ingen annan här fans än städernas borgarbeväpningar eller ridderskapet, när det en gång behagade feja de gamla rustningarna och stiga till häst. Danzig blott — en särskild stat i staten —- hade år 1626 med en krigsbudget af en million gulden en egen liten värfvad här om 5 000 man till sitt försvar. Landet var visserligen upp fyldt af slott och fästen, miunen från ordensväldets tider, men numera utan verklig betydelse för försvaret såsom härrörande från århundraden, då eldvapnens bruk ej var kändt eller åtminstone outveckladt. Utanför städernas gamla ringmurar hade förstäder uppväxt, som ej mer skyddades af dem. Danzig endast hade nyare försvarsverk att tala om. Huru skulle väl dessa medeltidsstäder, riddarborgar och komtur-slott kunna värja sig mot det fruktansvärda moderna artilleri, som Gustaf Adolf först af alla förde i fält? Det är detta, som ur militärisk synpunkt ger åt hela fälttåget dess prägel. Motståndaren öfverraskades under en mer än hundraårig fredsömn, ehuru ej ovarnad, ty på den preussiska landtdagen i början af våren hade Sigismunds sändebud förestält faran och uppfordrat att sörja för försvaret. Efteråt erkände man, att »freden gjort oss så trygga, att vi väcktes sofvaude på begge öronen».

Ej låugt från Nogat på den fruktbara slätten mellan Frische haff och denna weichselarm ligger El bin g, Danzigs underlägsna medtäflarinna omweichselhandeln. Här kom den protestantiska folkstämningen Gustaf Adolf först till möte. Förstäderna vägrade att träda i vapen mot den svenska hären, och den med dubbla murar och grafvar omgifua inre staden öppnade-utan motstånd sina portar, när konungen förestälde en stormnings fasor och lofvade trygghet for författning och friheter. Sjelf uttalar han sin förvåning öfver, att staden »så godvilligt och utan ett bösseskott gaf sig*. Då han red fram genom förstäderna, hördes ropen: »der kommer vår konung».. Från Elbing

gick marschen uppfor Nogat till Marienburg, i 150 år ordens-högmästarnes säte (1309—1457), nu säte för en polsk vojvod, som skyndat sig undan vid första underrättelsen om Elbings fall. Staden gaf sig; ett hot om aftonen var tillräckligt, för att portarna följande morgon öppnades. Konungen yttrade härom: »Efter staden var mest af vår religion och lidit stor för-

78. Gustaf H Adolfs intftg i Elbing 162G.

följelse af papisterne, fingo vi den in.» Den baltiska ordensborgen från 13:e århundradet, som riddarne så mangen gång manligen försvarat, hade nu en garnison af 300 hejdukar. Fästningsverken, vidlyftiga och förfallna, voro lika ohållbara här som Öfver allt; när de svenska soldaterne begynte klättrit uppför murarna, följde dagtingan. Så ryckte Gustaf Adolf den 8 juli lfi2(> in i högmästarnes gamla stad och slott; han hade förekommit de preussiska ständerna som dagarna förut tillkännagifvit, att de beramat landtdagens öppnande der.

Med Elbing och Marienburg var den svenska hären herre öfver det deltaland, som inneslutes af Weichselns armar, ett rikt och fruktbart land, hvilket med sina otaliga kanaler, väderqvarnarna som drifva utpurapningen och helar arten af sin odling påminuer om Holland. Här voro ypperliga qvarter för trupperna och med stor lätthet kunde här de vunna eröfringarna försvaras mothvaije fiende. Yid Montauer spitz och Danziger haupt, der floden gör sina forgreningar och dermed bildar detta deltaland — werder kallar man dess delar med olika namn efter städerna — upprättade Gustaf Adolf (1626) de första af dessa fasta läger, som utgjorde egendomligheter för hans krigskonst, förebilder till de mera bekanta, dem han sedan slog vid Werben och Ntirnberg. Annu ett .sådant befäst läger lät han slä vid Dirschau, det vanliga öfvergångsstället öfver Weichsels hufvudarm. Genom detta afskar han förbindelsen med Danzig och hafvet; det var för det inre Polen som en pulsåders afskärning. Från dessa fasta vapenplatser kunde han sedan ej bortjagas under fälttågens lopp: de lätta polska ryttarhärarnas angrepp studsade mot fästenas vallar och kanoner. Polackarne gjorde, liksom sedan Wallenstein, sitt bästa för att härma honom och uppförde de följande åren i sin ordniug fasta läger vid Mewe och Graudenz, längre upp vid Weichsel, hvarigenom de också hindrade vidare framträngande in i Polen och äfven höllo sig vägen öppen för förstärkningar från Tyskland, men Weichsels deltaland var förloradt för dem. Konungen hade vid besitt-ningstagandet öfver allt tagit hyllning och insatt svensk förvaltning med regelbunden beskattning. Han uppträdde som den evangeliska lärans beskyddare, utnämde superintendent och kyrkoherdar, inrättade protestantiska skolor och gjorde anstalter för att reformera det katolska Ermeland. Biskopsstiften, klostren och flyktade katolikers egendom togos i beslag. Med frikostig hand strödde konungen förläningar åt de sina: sin gamle lärare, Johan Skytte, skänkte han biskopsdömet Worraditt med dess inkomster; riksamiralen Gyllen-hjelm fick Tsjernovits1 kloster i förläning; det gafs såsom alla dessa förläningar onligt Norrköpings besluts vilkor. De preussiska protestanterne fingo också sin lott af indragningarna. Dock gick det mesta till Sverige: mässhakar och kalkar, kyrkklockorna från Frauenburgs domkyrka, altarprydnader från klostret i Oliva, jemte hästar i mängd och flere hundra får för att förbättra de inhemska raserna, allt om hvartannat. Äfven preussisk allmoge sändes öfver till Sverige, de unge för att sättas i tjenst hos den svenska allmogen, de äldre och gifte för att upptaga öde kronohemman. Sådan var denna tids krigföring.

Yid Dirschau blef en brygga slagen* öfver Weichsel, och de svenska vapnen utbredde sig öfver hela Pomerellen bort mot pommerska gränsen. Dermed var en ring så att säga sluten omkring Danzig, den vigtigaste punkten på denna krigsteater och den enda som återstod, för att Gustaf Adolf -skulle varit herre öfver Weichsels mynningar och Östersjöns kust intill tyska rikets gräns. Om han kunnat vinna denna stad, hade han vunnit sitt mål, men Gustaf Adolfs preussiska fälttåg skulle, liksom i framtiden Karl X Gustafs, stranda på denua mäktiga stadsrepubliks lifliga frihetskänsla och vakna blick iör sina handelsförmåner.

Ty Danzig förblef otillgängligt både för vapenhot och underhandling. Till en böljan hade konungen erbjudit att hålla sin här på afstånd från staden och äfven att skona dess besittningar. Hau ville erkänna Danzig som fri stad och trygga dess fria handel, han erbjöd både för sig och efterkommande Sveriges beskydd mot alla fiender; endast fordrade han, att staden skulle ej blottlemna säkerhet från sin sida mot polska angrepp och polska värfningar, utan äfven förminska sin egen här och inställa ytterligare befästningsarbeten. På dessa sista vilkor

nekade Danzig att ingå. Riksamiralen Gyllenhjelm hade sagt dess utsände, att staden borde afstå från sitt förbund med Polen och svälja k. maj:t af Sverige huldskap och trohet. Det var också tydligt, att detta skulle blifva slutet, om man inläte sig djupare med den svenske konungen.

Gustaf Adolf sände nu, medan staden omringades från både sjö och land, en af sina skickligaste och mest använda diplomater, Didrik von Falkenberg, för att upptaga underhandlingarna; det var den samme, som sedan skulle göra sitt namn verldshistoriskt såsom Magdeburgs hjeltemodige försvarare. Om ej på annat satt, hoppades Falkenberg genom att anstifta uppror i staden kunna genomdrifva förbindelsen med Sverige. Utan anhängare der var Sverige icke; det användes också hvarjehanda löften att vinna nya. Konungen gaf efter i fråga om de först uppstälda, förut tillbakavisade vilkoren, men det hjelpte ej. I början af augusti 1026 måste Falkenberg återvända med oförrättadt ärende. Danzig trotsade på sina redan förut starka befästningar, som det fortfor att ytterligare stärka. De gamla murarna påbygdes, der det behöfdes, vallar och bröstvärn gjordes högre och bredare; fem äldre skausar funnos förut, och nya uppfördes på en kulle, som höjde sig öfver staden, samt vid Weichselmiiude. Dess här beräknades med borgarbeväpningen till 7 500 man. Dessutom satte man sitt liopp på undsättning af Polen och i värsta fall af handelsmakterna i vester: de kunde ej gema låta Sverige blifva herre äfven här.

I sjelfva verket vågade ej heller konungen att skrida till en formlig belägring af staden, när fejden nu kom till utbrott. Han tog allt danzig-gods som god pris livar det fans, han brandskattade besittningarna på werder och den smala landtungan utmed Frische haff. Men för öfrigt nöjde han sig med att låta flottan under Gyllenhjelm, som låg här med 24 skepp, hålla staden i blockad från hafssidan, medan han sjelf från de nyanlagda skansarna vid Danziger haupt samt från Dirschau och Mewe hindrade all undsättning från Polen. Längre fram, 1627, gjorde han försök att försänka Weichsels hufvudann vid Danzig och afleda floden genom Nogat för att göra Elbing till hufvudort för handeln.

Först i slutet af juli 1626 ryckte en polsk liär plundrande uppåt Weicbsel, mottagen af befolkningen med ännu mera skräck än den fiendtliga. Stanislav Konietspolski, en fältherre, som hittills blott kämpat mot turkar och tatarer, förde befälet. Sigismund och den tappre prins Vladislav anlände med senaten och hofvet i början af augusti till hans läger vid Graudenz; hären nådde då upp till 10 000 man. Dess utrustning var sådan, som de polska härarnas plägade vara: den förde endast 12 kanoner, hvilka lånats på vägen af staden Thorn. Längre än till Mewe kora emellertid aldrig denna här. Der slog den i böljan af september ett förskansadt läger framför det gamla riddar-dottet, som försvarades af endast 140 svenskar jemte 60 borgare. Gustaf Adolf skyndade till dess undsättning; hans här var förstärkt genom de finska trupper, med hvilka Axel Oxenstjerna nyss landat i Preussen, och de tre tyska regementen, hvilka anfördes af grefve Thurn. > Den eländiga kåken», somkonungen kallade Mewe, ett af de största bland de gamla riddarslotten, var ännu ej tagen, då den svenska hären anlände. Det kom till flere mindre försök att storma fiendens läger, i hvilka den polska kosackhärens underlägsenhet tydligt visade sig. Den rvmde slutligen sjelfvilligt och i tysthet fältet. Mewe blef undsatt så godt som under dess ögon. Dermed slutade fälttåget. En freds-underhandling utan afgörande följde derpå. Sigismund erbjöd Gustaf Adolf att få behålla svenska kronan för sin lifstid mot en årlig tribut och andra lika omöjliga vilkor. Kejsarens framgångar i Tyskland hade stärkt tillförsigten

inom hela den katolska verlden, och det var tydligt, att Sigismund, sjelf vanmäktig, dock till slut hoppades att med habs-burgska husets hjelp genomdrifva sina anspråk. I oktober 1626 lemnade Gustaf Adolf Preussen efter fyra månaders fälttåg och mottogs i triumf i Stockholm. En månad efter föddes Kristina den 8 december 1626.

Fälttågets mål — att förvärfva »ett beqvämt krigets säte>, såsom Gustaf Adolf uttrycker sig — var vunnet, och detta antingen det gälde fortsättning af kriget med Polen eller ett uppträdande i Tyskland. Den svenska monarkiens stridskrafter stodo redan på tysk botten som reserven i det evangeliska Europas stora strid.

Före konungens afresa ordnades de vunna besittningarna till ett preussiskt generalgu vernement med regeringssäte i Elbing, och Axel Oxenstjerna stannade qvar som general-

tfcjn guvernör; Herman Vrangel förde under honom befälet öfver

Wk hären.

IM Under vintorn föreföllo endast några smärre krigsrörelser

i Danzigs närhet. Staden sökte förgäfves att blifva qvitt sin besvärlige granne i skansarna vid Danziger haupt, men Johan Baner var den som här förde befälet. I maj 1627 kom Gustaf Adolf sjelf tillbaka. Han förde med sig en förstärkning af 6 000 svenskar till den genom sjukdom förminskade hären. Det manskap, som Maximilian Teuffel, hvilken nu trädde i svensk tjenst, värfvat i norra Tyskland, hade, strax det kommit öfver

79. Sabel, skänkt af pommerska gränsen, blifvit öfverfallet af den alltid vaksamme Bethlen Gabor till Konietspolski och till en del nedgjorts, till en del tvingats Gustaf II Adolf. un(jer p0|ens fan0r. Värfningar i Skotland och norra England,

som Spens åtagit sig och hvarom han gifvit stora förhoppningar, kröntes ej heller med framgång, ty Danmark med högre värfningspenningar hade tagit lofven af Sverige på denna marknad; af de hundratal som anlände måste en del lemnas på arbete hos bönderne hemma för att hinna växa till. På länge hade ej så litet främmande manskap funnits i den svenska hären. Dennas styrka i sin helhet var ej stor: 13 000 till 14 000 man. Fienden hade endast omkring 9 000, mest kosacker och värfvade soldtrupper, hvilka under vintern lefvat i eländiga qvarter, manskapet i kulor under jorden, med hästarna sadlade i hyddorbredvid. Sjelfva pospoliten — Polens adel i vapen — steg icke till häst i detta krig, som den ansåg mera som konung Sigismunds enskilda krig än republikens. Dessutom hade den sy-sekättning nog hemma med att värja landet för de krimska tatarerne, som under alla de år preussiska kriget varade svärmade in öfver Polens gränser — 1629 med ej mindre än 40 000 hästar — alldeles som Bethlen Gabor hade lofvat de förbundne i Haag 1625, att det skulle ske för att skaffa Sverige fria händer att uppträda i Tyskland. Öfverlägsenheten var ur hvaije synpunkt pa den svenska sidan, men dock voro fälttågets framgångar af föga betydenhet. Orsaken härtill Lig i ej ringa mån i de olyckshändelser som träffade konungen personligen. Han sväfvade nämligen tvenne gånger under längre tider i lifsfara, och dermed var hela krigföringen med ens förlamad. Ingenting visar bättre, huru allt inom hären ännu berodde pä konungen, fastän just under de preussiska fälttågen Gustaf Adolfs fältherreskola uppväxte omkring honom.

Fjorton dagar efter landstigningen i Pillau (maj 1627) stod konungen vid Danziger liaupt och försökte genom Öfverraskning taga den skans, Danzig uppfört midt öfver på andra sidan tioden, skansen vid K äs em ar k. Angreppet utfördes nattetid; härens utmärktaste deltogo deri, män med stora befäl i en framtid, Johan Baner och Nils Brahe, Ake Tott, Alexander Lesslie och Duvall.

C te på floden i nattens mörker blef konungen sårad af en muskötkula. som trängde in i magen; med möda återfördes den sönderskjutna båten till stranden af Per Brahe,

80. Pokal rneJ Gnslaf II Adolfs bild, förfärdigad i Ulm 1626. Har tillhört drottning Kristina. B&de 79 och 80 honas i statens historiska museum.

\hvilken, året förut utnämd till kammarherre, följde konungen i detta fälttåg såsom hans närmaste uppvaktning. Gustaf Adolf väntade sitt sista, men såret läktes, fast kulan länge satt qvar. Ofverrumplingen misslyckades i följd af denna händelse, och först längre fram på sommarn, i juli 1627, blef skansen tagen. — I augusti stodo båda härarna under Gustaf Adolf och Konietspolski midfc för hvarandra vid Dirschau, begge inom sina förskansningar. Ett afgörande slag syntes förestående. I de många skärmytslingarna hade konungen efter sin vana med stor djerfhet sjelf tagit del. En gång hade han synts med kikaren i hand till häst på en höjd i det fiendtliga lägrets närhet, åtföljd af endast en lif-knekt. Plötsligt skrek lifknekten till: det var två polackar, som smugit sig upp bakom konungen. Ur det handgemäng som nu uppstod kom Gustaf Adolf undan

med hjelp af lifknektens pistol och sin egen väija, hvarmed angriparne fäldes. Men den dag, den 8 augusti, då svenska hären, förd af Gustaf Adolf, Herman Yrangel och Thurn, ryckte ut till det afgörande slaget, var lyckan honom mindre god. När han, som vanligt till häst och med kikaren i hand, beság passet vid Rakitten invid det fiendtliga lägret, hvilket Johan Baner fått befallning att taga, träffades han plötsligt af en muskötkula i högra axeln uppåt halsen. Axel Oxenstjerna förde den sårade konungen, på hvars vederfående man knapt vågade

hoppas, tillbaka till svenska lägret; snart återvände också hären dit efter en kanonad i stället för fältslag, ehuru Johan Baner lyckligt utfört stormningen af passet. Lodet kunde ej uttagas, utan blef qvar-sittande vid högra skulderbladet. »Låt det sitta der, sade konungen, till minne om en lefnad, som ej förflutit i syslo-löshet och veklighet.» Det hindrade honom för framtiden att bära harnesk; han bar sedan mest kyller. Två finger blefvo äfven för alltid lama.

I hela krigsbefälets namn bad Axel Oxenstjerna konungen för framtiden skona sig, föreställande af huru stor vigt för fäderneslandet hans lif vore, och rådet skref hemifrån och bad honom spara sig vid de små tillfällena för de stora och största. Konungen svarade med att hänvisa till sina kungliga pligter: intet uträttas, var hans tanke, om anföraren spar sig sjelf, och hvem är omistlig? »Om något dödligt träffar mig, voro hans ord, vakar dock Guds försyn öfver Sverige som hittills.»

Fram på hösten blef konungen återstäld, men några vidare krigshändelser föreföllo ej. Sigismund hade äfven detta år gjort en af sina vanliga

öl.

Ferdinand II, romersk-tysk kejsare (1578—1G37).lustfärder till haren; han hade fort med sig till dess förstärkning ett par tusen nian, deribland ett regemente ur Wallensteins armé, fördt af hertig" Adolf af Holstein, hvjlket Ferdinand II sändt till hans bistånd. Emellertid vågade dock ej Konietspolski något angrepp. I stället följde mot fälttågets slut de vanliga fredsunderhandlingarna, denna gång upptagna af generalstaternas sändebud, som lifligt önskade åter få weichselhandeln fri. De fortsattes under hösten och vintern, men hvad kunde väl väntas af dem på en tid, då Wallensteins och Tillys härar efter att ha krossat allt motstånd i Tyskland nu utbredde sig öfver den jutska halfön, och då det spanska sändebudet i Varsjav gjorde förespegling om en hjelpflotta af 24 skepp till Östersjön för att mot Sverige föra en landstigningshär af 12 000 man wallen-sfceinska trupper?

Detta år (1627) var det, som Ostpreussens ställniug mellan de kämpande afgjordes. Efter ett oändligt vacklande hade kurfursten ändtligen fattat ett beslut. Polen hotade honom som affällig vasall med länets förlust; de kejserliga härarna stodo segrande i norra Tyskland: dessa båda omständigheter hade gjort hans katolske rådgifvare Adam vou Schwarzenberg allsmäktig. »Hela verlden håller mig för en feg mes, om jag låter mig kujonera, sade Georg Wilhelm med tanken på Pillau; hvad går mig den allmänna protestantiska saken au, om jag derpå skall förlora ära och välfärd?» Och han antog derfor ej sina ständers neutralitetsfordrag, utan gick pä vintern 1626—1627 till Preussen med en här af 5 000 man. Han återfordrade Pillau. Gustaf Adolf vägrade, och efter uppskjutande underhandlingar lemnade omsider kurfursten åt Polen en hjelp-kår; men det kom då till den ryktbara händelsen vid Mobrungen, der denna preussiska kår, hälften af hela då varande preussiska hären, sträckte vapen och öfvergick på Gustaf Adolfs sida. Då återstod för Georg Wilhelm intet annat än att söka sin räddning genom en neutralitetsforklaring, hvilken Gustaf Adolf äfven beviljade. Men det var en neutralitet som af ingen aktades: utom Pillau bemäktigade sig konungen äfven längre fram Marien-werder och Memel.

Danzig hade under hela sommarn 1627 hållits i en blockad, som fortsattes inpå senhösten. De två längst qvarblifna skeppen under den gamle tappre Nils Stjernsköld blefvo i november angripna af stadens flotta. Öfvermakten var stor. Det ena svenska skeppet sprängdes af sin befäl-hafvare i luften. Stjernsköld gaf samma befallning, då han föll dödligt sårad; skeppet togs med hans lik.

Under vintern 1627—1628 underhandlades i Preussen om fred, som vanligt utan följd. Kurfursten af Brandenburg, som efter sin neutralitetsforklaring slagit sig på fredsmedling, och den nederländska republiken, som längtade efter att se Danzigs handel åter fri, voro de, som bragt dessa förhandlingar till stånd. Deras sändebud voro också de, som i bokstaflig mening utförde dem, ty de polska och svenska sändebuden träffades aldrig personligen. Orsaken dertill var den, att i de polska sändebudens fullmakt Gustaf Adolf afmålats som troninkräktare och i de svenskas Sigismund visserligenfått titel af konung, men ej, som han fordrade, af Sveriges konung; bittert klagades också öfver, att han två gånger nämts utan tillägget »durchlauch-tigster», saker, som ansågos vara af vigt och som äfven hade en sådan, for så vidt som de visade, huru fjerran sinnena ännu voro från allvarliga freds-tankar. — Gustaf Adolf ville också i sjelfva verket ej nu ingå på någon fred; »den vore Sveriges

rike mera till skada än fromma», säger han. Den tanken stod för honom allt klarare, att hans krig i Preussen var blott ett led i det stora allmänna kriget; det är just nu, han fäller det så ofta anförda ordet, att »alla krig som i Europa föras äro blandade i ett», kejsarens och ligans i Tyskland, hans eget i Preussen och i vester striden mellan protestanter och katoliker om La Rochelle. Hur kunde han väl då öfvergifva den krigsskådeplats, der lian stod de stora händelserna nära, der han, om ej annat,

82. Strahund i Pommern pu 1630-talet.

höll Polens stridskrafter borta ur striden, medan han sjelf förberedde sig och sakerna mognade? Ty att Sverige måste dragas med i det stora kriget i Tyskland, derom tviflade numera hvarken han eller Axel Oxenstjerna, sedan den mindre skandinaviska lialfön redan blifvit öfversvämmad af de kejserliga härarna — det hade skett under hösten 1627 — och Östersjöns sydliga stränder begynt besättas af dem. De voro begge öfvertygade om, att, som Oxenstjerna yttrar sig i sitt bref till konungen den 19 april 1628, »den katolska ligans plan var att genom dessa nordiska rikens ockupation komma till sitt länge destinerade mål», det vill säga upprättandet af den habsburgsk-katolska universalmonarki, som allt sedan Karl V:s och Felipe II:s dagar stod hotande för alla statsmäns tankar. Också togos redan nu steg, som forde ur det preussiska kriget mot ett större: förbundet med Danmark-Norge om ett gemensamt uppträdande i Östersjön afslöts i början af 1628, och ej väl hade konungen i majmanad åter landat i Preussen, förrän det afgörande steget blef taget genom att tørilja Stralsunds anhållan oni hjelp. Under fälttågets lopp stod lian en tid redo att sjelf skynda till dess uudsättning med en betydlig del af hären och hade i detta syfte begärt förstärkningar från Sverige, en plan som dock upp-gafe. I stället afgick Axel Oxenstjerna till Stralsund med förstärkningar under befäl af Alexander Lesslie och Nils Brahe.

I maj 1628 hade Gustaf Adolf fört alla i Sverige uinbärliga trupper — ungefar 12 000 man — öfver Östersjön. Under fälttågets förlopp fick hären dessutom förstärkning af tvenne tyska rytteriregementen under grefve Otto Ludwig von Solms — den i Danmarks historia bekante »rhingreven» — och öaudissin, hvilka begge, efter att hafva tjenat i Kristian IV:s här under hans tyska krig, nu öfvergingo i Gustaf Adolfs tjenst; begge skulle de sedan komma att tillhöra kretsen af det högre befäl, som omgaf konungen vid hans uppträdande i Tyskland. Hela styrkan nådde i juli upp till 33 000 man, livaraf fältharen till omkring 16 000 man: det var den största härsmakt, öfver hvilken Gustaf Adolf ännu

förfogat. Men äfven detta år skulle det ej komma till något afgörande.

Konietspolski, som hade en vida mindre styrka till sitt förfogande och som nogsamt lärt känna svenskarnes öfver-lägsenhet i falt, hade med den polska hären till en början intagit en så oangriplig ställning i det befästa lägret vid Mewe, att konungen ej ansåg rådligt att våga en stormning. Han lät hären i stället marschera upp mot Danzig, och medan den här midsommarsdagarna ställdes i full slagordning framfor staden för att hindra ett utfall, vände han sig sjelf med en mindre styrka mot den polska flottan på Weichsel, som i närheten af Weichselmiinde utstod en fruktansvärd beskjutning af det svenska fältartilleriet, hvarvid amiralskeppet sprang i luften, två skepp antändes och de öfriga, illa skamfilade, med möda räddades in i Danzigs hamn, hvarifrån de ej mera vågade sig ut. Denna bragd hade utförts genom att öfver som otillgängliga ansedda moras vid flodstranden föra 25 kanoner af den nya uppfinning, som under detta fälttåg först användes, nämligen de så kallade läderkanonerna —tunna kopparrör öfverdragna med läder; de väckte da ett sådant uppseende, som kulsprutorna väckt i vår tid, och användes i den svenska hären ännu i slaget vid Breitenfeld, hvarefter de på grund af åtskilliga olägenheter kommo ur bruk.

Under juli månad gjordes alla krigsrörelser omöjliga af Weichsels öfver-

83. Riksdaler (Elbiog) 1628.sväinning i följd af oupphörliga regu, hvilkas like man ej sett under mansåldrar. Landet liknade en sjö; befolkningen på låglandet räddade sig undan till höjderna. Den svenska hären låg inspärrad i lägret vid Dirschau, den polska längre ned vid Weichsel i Mewe; bryggorna öfver floden voro upprifna för begge. Per Brahe beskrifver det svenska lägret som ett moras; i tälten stod vattnet upp till midten af

sängstolparna. Först i böljan af augusti 1628 kunde konungen utmed Weichsels högra strand göra en rörelse ned mot det egentliga Polen, der han hoppades bereda hären det underhall, som redan begynte tryta i Preussen. Marienwerder, ehuru inom Ostpreussens gränser och således neutralt, togs i forbifarten for att trygga forbindelsen med kusten och återtåget. Konietspolski med sin här hade på Weichsels venstra

strand dragit från Mewe söder ut till Graudenz för att hindra svenskarnes vidare framträngande och intog å nyo en fast ointaglig ställning på en höjd framför denna fästnings murar, skyddad af otillgängliga moras. Här hölls den svenska hären, som slog läger vid Ossafloden i Graudenz’ närhet, bunden ända in i september. Huru ofta G ustaf Adolf sökte locka till fältslag, antogs det dock ej af Konietspolski. Oxenstjerna skref sedan hem till rådet triumferande, »att polacken, som hittills inbillat sig vara mästare i falt och lemnat åt svenskarne äran af fästningskriget, detta år ej visat sig i fält eller vågat jemföra sig med svensken», men emellertid måste man den 10 september bryta upp från Graudenz, lemnande sin fiende i ryggen under det tilltänkta tåget in i Masovien. Och öfver preussiska gränsen kom ej heller den svenska hären i sin helhet, om också en ströfkår under Didrik von Falkenberg trängde något längre ned. Eröfringen af den lilla fästningen Strassburg vid Drewenz, en mil från det egentliga Polens gräns, var enda frukten af det besvärliga höst-fälttåget, på hvilket 5000 man gingo förlorade genom sjukdomar och brist, men fä för fiendehand. Yid Osterode föreföll den enda träffningen; der nedgjorde Konietspolski ett par hundra man af Baudissins ryttare och tog honom sjelf till fånga. Ströfkåren i Masovien, som framträngt 13 mil nära Yarsjav, hade funnit ett af invånarne sjelfva härjadt och öfvergifvet land. Förhållandet var det samma i Kulmerland, den sydligaste delen af Preussen; för-gäfves hade konungen försökt förmå dess adel att sluta ett neutralitetsfordrag, sådant som Ostpreussens. Ett återtåg till vinterqvarter uppe vid kusten och

84. Hermon Vrangcl (1585-1643).i Ermeland blef snart nödvändigt, och det verkstäldes under sådana omständigheter, att, som Salvius, hvilken som sekreterare följde konungen, skrifver till rikskanslern, »officerare, som tjenat i tretio år, veta aldrig sådant tillstånd i rår armé varit hafva: öfver hans majrts tafiél är bara vatten drucket, och några tusen man hafva icke smakat bröd sedan vid Ossa; fienden strider nu med en ny konst, drifver folk och fä undan, men flyr för batalj som för elden». En guerilla uppväxte i härens spår. Det var tydligt, att fälttåget misslyckats: man hade stött pä det motstånd, som är det svåraste af alla att besegra, ett helt folks, som sjelft föröder sitt land. I slutet af oktober 1628 steg Gustaf Adolf om bord i Pillau, och Herman Vrangel öfvertog öfverbefålet.

De sjukes antal under fälttaget hade varit mycket stort. Så många som möjligt var släpades med på återtåget, och en del sändes sedan öfver till Sverige; omkring 700 hade man nödgats lemna qvar i Strassburg. Här dog den tappre Franz Bernhard von Thum, efter att i tre år med så mycken utmärkelse hafva följt de svenska fanorna. På vintern liknade Strassburg en öfver-gifven post, helt och hållet omgifven af fiender. Endast genom en djerf bragd kunde de der inspärrade räddas. Med begärlighet grep Herman Vrangel tillfallet till en sådan, och så kom det till den fålttågsepisod på fjorton dagar midt i vintern, som blifvit ryktbar genom slaget vid Gurzno.

1 sista dagarna af januari 1629 begyntes detta vintertåg. Invid den lilla byn Gurzno, vid Printzelfloden, just i gränslinien till det egentliga Polen, träffade Vrangel den polska här som belägrade Strassburg. Den forsigtige Konietspolski befann sig ej i hären; hans mera dristige underbefälhafvare Stanislav Potocki var det, som här erbjöd fältslag, hvad den förre alltid sorgfälligt undvek. Det gagnade Potocki föga, att han efterapat Gustaf Adolfs uppställning med musketörplutoner emellan ryttarsqvadronerna; hans här saknade nödig utbildning för att upprätthålla en dylik slagordning. Den flydde åt alla håll vid ett angrepp af Teuffels och Solms’ ryttare. Gurznoslaget var ett sådant som det vid Wallhof: svenskarne förlorade här 30 man och skola på slagfältet och under förföljandet hafva nedgjort 1 500. — Segerns frukter voro emellertid ej stora. Strassburg undsattes visserligen, men den försökta öfverraskningen af Thorn, hufvudfästningen i dessa trakter, misslyckades.

Fältslag sådana som detta eller det vid Wallhof visa, att striden ej mera fördes mellan jemgoda motståndare. Gustaf Adolfs krigskonst hade i sjelfva verket redan nu öfverflyglat icke blott de polska ryttarhärarna, utan ock all annan krigskonst i Europa. Just under de preussiska fälttågen utbildades detta nya svenska system, genom hvilket Gustaf Adolf under den närmaste framtiden skulle göra en hvälfning i det gamla, på samma sätt som

Napoleon i revolutionskrigen eller de preussiska fåltherrarne i detta århundrades midt. Ty Gustaf Adolfs framgångar hafva ej endast hvilat på svensk tapperhet och krigisk duglighet, utan liksom dessas på en ny öfverlägsen härordning, nya förbättrade vapen och en taktik och strategi, som man förut ej sett. I det tretioåriga kriget framträder allt detta i sin fulländning. Redan nu hade Europa börjat fästa uppmärksamhet dervid: från Danmark hade prins Ulrikkommit för att göra 1G28 års fälttag, från Frankrike hertig de Bouillon oeli andra ädlingar, från Tyskland markgrefven af Baden-Durlach.

Vinterfälttåget och segern vid Gurzno hade utbredt förskräckelse i Polen. Längtan efter fred var allmän. På ett helt annat sätt än kriget i Livland hade också detta preussiska krig drabbat det egentliga Polen; det förra hade egeutligen varit känbart endast för Litauen. Danzigs handel hade nu hvilat eller också varit tryckt under ofantliga tullar in på tredje året; den polska adeln hade under denna tid stundom måst undvara all både införsel och utförsel. Preussens lidanden voro oerhörda. Men i det längsta värjde sig dock Sigismund för alla fredstankar; de förhandlingar, som upptogos under ett stille-stånd från mars till juni 1(329, hade samma förlopp som de föregående. De kejserliges segrar i Tyskland gjorde, att hans mod ej var brutet, och det lyckades honom under den skräck, som Herman Vrangels vapen utbredde, vinna riksdagens tillstånd att förstärka den polska hären med 10 000 man af Wallensteins trupper, hvilka kejsaren länge förut erbjudit, men riksdagen af

misstro förvägrat sin konung att mottaga.

I spetsen för denna här, som kejsaren och Wallen-stein i slutet af maj sänd t till bjelp, stod Johann Georg von Arnim-Boit-zenburg. Eugång hade han varit i G ustafAdolfs tjenst

och haft hans uppdrag att eröfra Kola vid Ishafvet; i kejserlig tjenst hade han gått, ehuru protestant, då Wallenstein uppträdde i norra Tyskland 1626. Han hade varit den, som utfört Stralsunds misslyckade belägring. Just der-ifrän kom han nu till Preussen för att kämpa mot Gustaf Adolf; två år efter skulle han vid Breitenfeld kämpa vid hans sida. Amim, med tillnamnet den lutherske kapucineu, för strängheten i sina religiösa åsigter, lemnade nämligen kejsarens tjenst, då snart härefter angreppen mot protestantismen genom restitutionsediktet nådde sin höjd. Föga godt bådade mötet mellan denna kejserliga här och den polska; missnöjet och misstron voro ömsesidiga. Amim skref nästan strax till Wallenstein, att med hans tillstånd ville han snart draga bort igen, ty det polska sättet att föra krig behagade honom ej. Af hans här svulto G00 ihjäl, 500 rymde. Hären fick hvarken sold eller proviant, ej heller faus något att plundra; det var nästan det värsta för en här sådan som den wallensteinska. Polackarne sjelfva hade undangjort detta.

Vid Stuhm var det, som det kom till en träffning med dessa kejserliga trupper, den enda krigshändelse af intresse under 1G29 års fälttåg. Gustaf

85. Riksdaler (Riga) 1629.Adolf, som ursprungligen iänkt att redan detta år landstiga i Tyskland, hade vid nyheten om den kejserliga hjelpsändningen återkommit till Preussen från sin vanliga vintervistelse i Sverige. I midten af juni 1629 lemnade han sina fasta ställningar vid Dirschau, der pesten rasade, och trängde .nedåt Weichsel till llarienwerder. Niir de polska och kejserliga härarna som nu förenat sig ryckte upp mot norr, höll han här på att med sin mindre styrka blifva öfverraskad, och ett skyndsamt återtåg till den fasta ställningen vid Marienburg blef nödvändigt. Då Arnim och Konietspolski sökte afskära detta återtåg vid ett pass i skogen mellan Honigfeld och Stuhm, kom det den 17 (27) juni till sammandrabbning. Otto Ludwig von Solms som förde efter truppen lät mot order locka sig till strid och förlorade en del manskap samt tio läderkanoner; att konungen, som sjelf blandat sig i drabbningens hetta, sväfvade i högsta lifs-fara, har gjort trätfningen ryktbarare, än den fört jenar. Han räddades af en trogen svensk, Erik Soop, den tappre, öfversten * för vestgöta ryttare. Midt i vimlet af ausprängaude fiendtligt rytteri fattades konungen af en kejserlig kyrassier i värjgehänget; »han viftade det öfver hufvudet och gaf det jeinte hatten i sticket», berättar Axel Oxen-stjerna om händelsen. En kroat grep honom i det samma vid armen, men dä var det, som Erik Soop kom till och nedsköt angriparen. Hatten sände Ar-uim som segertecken till Wallenstein; i den låg också i sjelfva verket hela segern.

Det var den enda träflning Arnim vågade i Preussen. Från de fasta lägren vid Marienburg, Montauer spitz

och Dirschau kunde Gustaf Adolf trotsa hvarje angrepp, men knappast något vågades. De strider som fördes gälde proviant æh ej blod. Arnim nedlade snart sitt befäl, och hertig Julius Heinrich af Sachsen-Lauenburg samt grefve Philipp von Mansfeld efterträdde derpå den ene den andre. Omsider aftå-gade hela polska hären åter ned åt Graudenz. Svenskarne beredde efter-tmppen ett öfverfall, liknande det vid Stuhiu. I denna sista träffning förlorade den polska hären sitt krut utan att skjuta bort det jemte hela det ofri ga krigsförrådet.

Sista utsigten till framgång i striden var förlorad for Sigismund. Att spjerna mot sitt folks stämning för fred eller stillestånd var att sätta dynastien i fara. Sjelfve bundsförvandten hade också till slut väckt farhågor hos konungen för ett anslag på Preussen, hos hans folk för omstörtning

Erik Snnp (1592 — 1632).af Polens frihet. Ferdinand II syntes till slut farligare än Gustaf Adolf, och så lyckades det de främmande medlarne, Richelieus sändebud Hercule de Charnacé i spetsen, att vinna gehör vid bemedlingen af åtminstone ett stillestånd.

När de polska fullmäktige vid förhandlingarnas början beqvärnat sig att gifva Gustaf Adolf konungatiteln, var den största svårigheten borta. Denna gång kunde således ändtligen sändebuden mötas, men det tecknar stämningen, att ingen ville först uttala helsningen eller uppmana den andre att sätta sig. Medlarne, ifriga att skaffa Gustaf Adolf fria händer för ett uppträdande i Tyskland, underhjelpte, och så kom ett stillestånd i Altmark (1629) på sex år till stånd. Åt Sverige inrymdes eröfringarna i Livland och i Westpreussen El-bing med en betydlig del af Weichsels deltaland jerate Braunsberg samt i Ostpreussen Pillau och Memel. Alla öfriga eröfringar återgåfvos. Hertigen af Kurland återställdes i besittningen af sitt land. Kurfursten af Brandenburg erhöll som skadestånd under tiden Marienburg med dess område, Stuhm och Danziger haupt, och han jemte Danzig och Westpreussens ständer förbundo sig lemna Sverige bistånd, om någon* främmande makt angrepe det i dess preussiska besittningar. Af dessa bildades ett nytt svenskt generalguvernement, hvars styresman blef Axel Oxenstjerna.

Den vigtiga punkten i detta stillestånd var emellertid ej landbesittningarna, utan tullrätten: Sverige behöll nämligen rättigheten att taga tull ej blott vid Pillau och Memel, utan äfven vid Danzig, ja, det förbehöll sig äfven tullarna vid Libau och Windau i Kurland. Man rörde således nära vid hvad som var kärnpunkten af östersjöväldet: herradömet öfver handelsvägarna från detta haf, beskattningen af dess handel. Ur denna synpunkt var nu Sverige herre intill tyska rikets gräns. Året 1629 uppgingo inkomsterna af dessa preussiska tullar till öfver en och en half million riksdaler eller ungefär lika mycket som hela den utomordentliga af riksdagen beviljade beskattningen i Sverige och Finland, boskapshjelp, qvarntull och öfriga skattetitlar. Det är ej den minsta betydelsen af det polska kriget i Preussen, att det gifvit Gustaf Adolf krigskassan till uppträdandet i det tretioåriga kriget. Det östra Europa kom på detta sätt äfven att betala sitt bidrag till lösningen af århundradets stora fråga. Genom detta stillestånd var också Polen ställdt utanför den stora europeiska kampen på tysk botten, för hvilken mi föltet öppnade sig för Gustaf Adolf.

Hittills hade han tillhört Sverige; härefter tillhör han Europa och verlds-historien.

Det tretioåriga kriget.

Det t re t i oi riga krigets karakter oeh* resultat. — Dess orsaker. — G n staf Adolf som verldshistorisk personlighet. — Tysklands inre förhållanden. — Unionen oeh ligan. — Krigets utbrott i BShmen (1618). — Ferdinand II. — Pfalziska kriget. — Richelieu >eh Gustaf Adolf framtrida (1624). — Nedersaehslskt-daaska kriget. — Wallenstein.

All annan, härfärd, som utgått från Sverige, har haft sin betydelse väsentligen för Sverige sjelft eller för östersjökretsen; Gustaf Adolfs uppträdande af Polens frihet. Ferdinand II syntes till slut farligare än Gustaf Adolf, och så lyckades det de främmande medlarne, Richelieus sändebud Hercule de Charnacé i spetsen, att vinna gehör vid bemedlingen af åtminstone ett stillestånd.

När de polska fullmäktige vid förhandlingarnas början beqvärnat sig att gifva Gustaf Adolf konungatiteln, var den största svårigheten borta. Denna gång kunde således ändtligen sändebuden mötas, men det tecknar

stämningen, att ingen ville först uttala helsningen eller uppmana den andre att sätta sig. Medlarne, ifriga att skaffa Gustaf Adolf fria händer för ett uppträdande i Tyskland, underhjelpte, och så kom ett stillestånd i Altmark (1629) på sex år till stånd. Åt Sverige inrymdes eröfringarna i Livland och i Westpreussen El-bing med en betydlig del af Weichsels deltaland jerate Braunsberg samt i Ostpreussen Pillau och Memel. Alla öfriga eröfringar återgåfvos. Hertigen af Kurland återstäldes i besittningen af sitt land. Kurfursten af Brandenburg erhöll som skadestånd under tiden Marienburg med dess område, Stuhm och Danziger haupt, och han jemte Danzig och Westpreussens ständer förbundo sig lemna Sverige bistånd, om någon* främmande makt angrepe det i dess preussiska besittningar. Af dessa bildades ett nytt svenskt generalguvernement, hvars styresman blef Axel Oxenstjerna.

Den vigtiga punkten i detta stillestånd var emellertid ej landbesittningarna, utan tullrätten: Sverige behöll nämligen rättigheten att taga tull ej blott vid Pillau och Memel, utan äfven vid Danzig, ja, det förbehöll sig äfven tullarna vid Libau och Windau i Kurland. Man rörde således nära vid hvad som var kärnpunkten af östersjöväldet: herradömet öfver handelsvägarna från detta haf, beskattningen af dess handel. Ur denna synpunkt var nu Sverige herre intill tyska rikets gräns. Året 1629 uppgingo inkomsterna af dessa preussiska tullar till öfver en och en half million riksdaler eller ungefär lika mycket som hela den utomordentliga af riksdagen beviljade beskattningen i Sverige och Finland, boskapshjelp, qvarntull och öfriga skattetitlar. Det är ej den minsta betydelsen af det polska kriget i Preussen, att det gifvit Gustaf Adolf krigskassan till uppträdandet i det tretioåriga kriget. Det östra Europa kom på detta sätt äfven att betala sitt bidrag till lösningen af århundradets stora fråga. Genom detta stillestånd var också Polen ställdt utanför den stora europeiska kampen på tysk botten, för hvilken mi föltet öppnade sig för Gustaf Adolf.

Hittills hade han tillhört Sverige; härefter tillhör han Europa och verlds-historien.

Det tretioåriga kriget.

Det t re t i oi riga krigets karakter oeh* resultat. — Dess orsaker. — G n staf Adolf som verldshistorisk personlighet. — Tysklands inre förhållanden. — Unionen oeh ligan. — Krigets utbrott i BShmen (1618). — Ferdinand II. — Pfalziska kriget. — Richelieu >eh Gustaf Adolf framtrida (1624). — Nedersaehslskt-daaska kriget. — Wallenstein.

All annan, härfärd, som utgått från Sverige, har haft sin betydelse väsentligen för Sverige sjelft eller för östersjökretsen; Gustaf Adolfs uppträdandei Tyskland under det tretioåriga kriget är deremot en tilldragelse af verlds-historisk karakter och med verldshistoriska följder.

Också är deltagandet i det tretioåriga kriget utan jemförelse den svenska historiens största händelse. Dittills hade Sverige varit en nordisk makt; deri-genom blef det en europeisk. Under nära ett århundrade intager det derefter en stormakts ställning i Europa, sammanflätar det sin historia med verlds-delens: hvad man betecknar med storhet i storhetstiden hvilar hufvudsakligen på detta uppträdande. Makten och inflytandet försvunno, men ingen misstager sig sedan om Sveriges plats i verldens häfder: det har en gång gjort insatsen af sig sjelft för frihetens och verldsframåtskridandets sak, ett folks största insats i verldshistorien, och, i det att det dermed för sig och Skandinavien tagit plats bland de folk som bära verldsodlingen, på ett mäktigt sätt bidragit att främja den samma. Ty det tretioåriga kriget — icke en strid för ideen i dess renhet, tvärt om mer än vanligt höljdt. i tidseländets slagg — är dock till sina innersta orsaker och i sina yttersta följder en af mensklighetens storå fri hetsstrider, och Gustaf Adolf, dess enda rena och upphöjda gestalt, är den, som under Sveriges baner vunnit dess varaktiga frukter, de verldshistoriska resultaten af den långa invecklade kampen.

Det tretioåriga kriget, sedt i sitt rätta sammanhang, är sista skiftet af den stora på en gång religiösa och politiska strid, som fyller Europas historia under reformationens tidsålder. Denna strid, hvilken fullbordar, hvad reformatorernes ord ej ensamt mäktat åstadkomma, brytningen med medeltiden på kyrkans område — den religiösa revolutionen — hade först kommit till utbrott i Tyskland, reformationens hemland, när i Moritz’ af Sachsen och Karl V:s dagar protestantisk furstemakt och katolsk kejsarmakt för första gången drabbade samman; den hade der också erhållit sin första, fast ofull-komhga lösning genom religionsfreden i Augsburg (1555) — i

grunden mera ett stillestånd än en fred, med flere ämnen till nya förvecklingar, än den röjde gamla ur vägen, men alltid betydelsefull, derfor att den för första gången åt protestantismen gaf en erkänd rättslig tillvaro vid sidan af den gamla kyrkan. Från- Tyskland hade den derefter flyttat sig till det vestra Europa. Nederländernas frihetskamp under Oranierne, Englands och Spaniens kamp •pä verldshafven i Elizabeths dagar, de inbördes krig, i hvilka Frankrikes hu-genotter och katoliker under mer än en menniskoålder söndersleto sitt fäderneslan d, intill dess Henri IV genom ediktet i Nantes (1598) gaf en ny, fast ej heller afgörande lösning — alla dessa strider äro blott att anse som nya skiften af en och samma verldsstrid. Öfver allt gäller det den gamla kyrkans återställande till uteslutande herravälde, öfver allt kämpar protestantismen för sin tillvaro. Under en rad af kraftfulla påfvar, allt ifrån Paulus IV (Caraffa), har Roma förvandlat sig till högqvarter för den kämpande kyrkan. Det habsburgska huset, bjudande öfver södra Europas samlade makt och Indiernas skatter, lånar sig öfver allt till hennes veridsliga arm. Felipe II af Spanien är det, som på denna tid sätter veridsdelen i skräck genom sin religiösa och politiska despotism. Han hotar i det sextonde århundradets slut med hvadman talat om redan i Karl V:s dagar, med en liabsburgsk universalmonarki, ett cesariskt verldsherravälde, upprättadt i sparen af den våldsamt enade kyrkan. Det är ej blott protestantismens tillvaro det galler: Europas frihet står också i fara.

Från vestern flyttar sig denna strid till östern, från den romanska veridens gränsland till den slaviska: här, inom de österrikiska staterna, visar kejsar Rudolf II:s majestätsbref för den böhmiska kronans länder (1(509) ett nytt försök att lösa tidhvarfvets stora fråga. Denna lösning är ej mera afgörande än de föregående; tvärt om utvecklar sig just ur den böhmiska religionsfredeu ett nytt skifte af striden, ännu mera vidtomfattande än de föregående. Det är detta, som blifvit benämdt det tre tioåriga kriget.

Huset Habsburg, mäktigare än någonsin genom sina motståndares splittring, upptager då ännu en gång kampen för den gamla kyrkan; ännu en gång ser sig Europa hotadt af en habsburgsk-katolsk universal monarki. Kejsar Ferdinand II är nu den, som träder i spetsen för dessa sträfvanden; han är i samtidens ögon en ny Felipe II. Verldsdelen söndras i två fiendtliga läger. Det land, som en gång sett den stora striden uppstå, Tyskland, den germa-niska verldens medelpunkt, blir åter dess skådeplats. Det är, som om här, i hjertat af Europa, inom det tyska rikets inre förhållanden, allt tidhvarfvets brandämne hade samlat sig; icke blott inre tyska frågor, utan frågor af allmän europeisk betydelse sträfva här till lösning. Så blir Tysklands inre strid tillika Europas, lösningen der en lösning för verldsdelen.

Det ena efter det andra af dess folk ryckes då med i stridens hvirfvel. Spanien sänder sina härar öfver Pyreneerna för att kämpa vid Uhein; de bortjagas der af den skandinaviska halföns folk. Siebenburgens furstar, det protestantiska partiets yttersta flygelmän i öster, tränga fram vid Donau; Danmark uppträder vid Elbe och Weser; franska härar genomtåga södra Tyskland. Denna krigets europeiska karakter speglar sig in i de härar, som under Sveriges och kejsarens fanor drabba samman. Allt, hvad krigisk anda ännu egde i Italien, hade strömmat öfver Alperna för att ställa sig i den kejserliga hären; italienarne mötte der Irlands fanatiska katoliker, Belgiens tappra valloner och dessa band af slaver, madjarer och rumäner från gränsländerna till Turkiet, som betecknades med det gemensamma namnet kroater. Under Sveriges baner sågos trosvarma engelsmän och skottar taga plats vid sidan af skandinaver och tyskar; de finska folken under protestantisk kulturinflytelse följde på denna sida, och liksom för att intet folkelement skulle saknas, väckte nu för första gången kosacknamuet uppmärksamhet i det vestra Europa genom de skaror af polska kosacker, som upptagits i de kejserliga härarna.

Sådant är det tretioåriga kriget. Sedt i sitt stora sammanhang, visar det sig ej blott som ett inbördes krig i Tyskland: det är ett allmänt europeiskt krig, fördt på tysk mark, och i sjelfva verket det första krig, som ined rätta kan nämnas europeiskt. Detta är dess första, allmännaste karakter, hvilken alltid bör noga fasthållas emot de talrika tyska historieskribenter i våra dagar, hvilka, förbländade och förblindade af en ensidig nationalitetsäflau, be-gagna livarje tillfälle for att öfvertyga sig sjelfva och andra, att det tretio-ariga kriget aldrig varit annat än en inre tysk strid, i hvilken livarje främmande inblandning — och Sveriges och Gustaf Adolfs framför allt — varit fråu början till slut obehörig: De ha dermed åstadkommit en missvisning i hela grunduppfattningen af de historiska sakförhållandena, som det är angelaget för Gustaf Adolfs folk att visa ifrån sig och hvartill det ej heller be-höfves annat än en omfattande och fördomsfri historisk betraktelse i samma anda, som han sjelf en gång utfört

Sveriges stora bragd. — Ar detta krig en religiös eller en politisk strid? Huru mycket har ej derom tvistats! En har framhäft den ena, en annan den andra synpunkten; sanningen är att den varit beggedera. Sitt upphof har det tretioåriga kriget i reformationen; det är den verldshändelse, som beherskar tidhvarfvet och som på allt trycker sin stämpel: i striden för eller emot den rör sig hela det europeiska lifvet.

I den sista afgörande kampen, liksom i alla öfriga reformationstidens strider* ligger också djupast på bottnen det religiösa momentet, oberoende af så mycket, som kan synas gifva ett annat sken åt saken, ärelystnaden hos så mångu af de handlande männen, för hvilka religionen blott var en täckmantel för verldsliga intressen, eller andan inom härarna, hvilka — i grunden blott schack-pjeserna i spelet — upptogo inom sig äfven den motsatta sidans bekännare^ Så har visserligen en Wallenstein, ja, till och med påfven sjelf, en Urbanus Vill (Barberini), kunnat förneka det tretioåriga krigets religiösa sida; men folken ha med sin riktiga instinkt från första ögonblicket fattat, att det blodiga spelets insats ytterst var deras heligaste, deras religiösa tro. Men lika orimligt som det vore att förneka det religiösa momentet, lika orimligt vore att betrakta det tretioåriga kriget som en kamp endast för religionen. De stora, partier, som i detta tidhvarf söndrade verldsdelen, voro ej endast religiösa* utan äfven politiska partier. Öfver allt är protestantismen förenad med fria politiska och nationela sträfvauden; öfver allt vänder sig den katolska reak- . tionen mot dessa. Politiska syften framträda vid sidan af de religiösa känslorna, och detta, ju längre kampen varar, med allt afgjordare öfvervigt; de synas till slut tränga alla andra synpunkter i bakgrunden.

Med full rätt hafva vi sålunda att i detta krig se å ena sidan en kamp-på lif och död för försvaret af menniskans dyrbaraste, det egna samvetet» ratt öfver den yttre maktens bud, för religiös frihet, å andra sidan — och dermed omedelbart förenad är striden en politisk — ej blott det sönderrem-nande tyska rikets inre strid, utan kampen för politisk frihet emot en despotism, hvilken samtiden, med minnet uppfyldt af skräck öfver Felipe II:s tider* brakade kalla det spanska dominatet, och för nationel frihet, för allas oaf-hangighet emot en endas öfvermakt som hotade alla lika: det var hvad samtiden kallade den babsburgska universalmonarkien. För att rätt fatta de känslor och sträfvanden, som ledde de europeiska folken i denna strid mot det babsburgska huset och dess omättliga auspråk, lånade af Roma och stödda pä den katolska kyrkan, har man att uppkalla bilden af Europas resning i vårt århundrade mot det napoleonska kejsardömet. Det fans i tretioåriga kriget»dagar samma skräck for ett verldsvälde som då; dermed blandade sig, liksom vid Napoléons, föreställningen om en allt sjelfständigt inre lif förkrossande despotism. Hvar det fans ett individuelt politiskt lif inom veridsdelen, reste sig också detta med kraften af én spännfjäder som tryekes, inom Böhmens och de kejserliga arfländernas ständer, inom det tyska rikets fursteverld och fria riksstäder så väl som inom den holländska republiken och de konstitutionela monarkierna, såsom England och Sverige. Och i bakgrunden för det hela stod den religiösa striden, kastande allt mattare flammor upp öfver horisonten, intill dess omsider, som i en utbrunnen krater, denna stora strid, som uppfylt hela reformationstidhvarfvet, slocknade: dermed är religionskrigens tid för alltid förbi.

I denna mångartade kamp är det nu, som Gustaf Adolf ingripit och slagit det afgörande slaget. Han är räddaren ur de faror, hvarmed romersk kyrka och habsburgsk kejsarmakt så länge hotat verldsdelens frihet. Hvad Moritz af Sachsen begynt i striden mot Karl V, hvad Willem och Maurits af Oranien, hvad Elizabeth af England och Henri IV af Frankrike kämpat för, när de genom ett långsamt arbete undergräfde Spaniens öfvermakt i Felipe II:s tid, det fullbordade vår store konung, den siste och den störste i ledet af kämparne för frihetens sak under reformationstidhvarfvet, när han genom sitt tvååriga segertåg från Östersjön till Rhein och Alperna krossade Ferdinand II och Tysklands katolska liga. Han har räddat protestantismen vid randen af dess undergång, hau har för alltid löst Europa från fruktan för habsburgskt verldsvälde och habsburgsk despotism. Från ett ofullbordadt verk ryckes han bort, men hela utvecklingen efter den westfaliska freden visar hvad derur framgått, det tretioåriga krigets verldshistoriska resultat. Reformationstidens stora religiösa fråga, som förut i Augsburg, i Nantes eller Prag funnit blott en tillfällig och lokal lösning, har nu på ett mera allsidigt och afgörande sätt blifvit löst, och ur kampen mot en öfvermakt som hotat alla framgå också Europas stater ordnade till ett statssystem, för hvilket ej längre skiljaktig trosbekännelse, utan staternas egna syften äro bestämmande. Tyskland har icke, det är sant, i denna kris fått sin stora inre fråga löst: det har ej uppnått den inre enhet, mot hvilken onekligen den

habsburgska kejsarmakten i Ferdinand II:s dagar sträfvade. Den inre splittringen är tvärt om genom den westfaliska freden ytterligare befäst — och ingenting visar i sjelfva verket bättre, hvad Gustaf Adolfs förtidiga försvinnande från skådebanan inneburit tör Tyskland — inen med protestantismen har Gustaf Adolf räddat ej blott en religiös bekännelseform, utan sjelfva den kulturprincip, som oupphörligt förverkligar sig i den nya tidens stat. Derigenom har han gifvit Tyskland rådrum att utveckla sin enhet, när tiden dertill ändtligen var kommen, ur protestantismens, ur den nationela och politiska frihetens anda. Han har räddat <len germaniska stammens hufvudland från den ödsliga, allt äkta och sant kulturlif qväfvande enhet, hvars apostlar i hans tid voro Ferdinand II:s statsmän och Wallenstein med hans militärdespotism sida om sida med Loyolas fanatiserade ljusskvgga lärjungar. Detta är och förblir Gustaf Adolfs odödliga förtjenst om Tyskland.Sådant är Gustaf Adolfs anspråk på ett odödligt minne i verldens häfder; lian bade redan förut förvärfvat detta minne i sitt eget lands. Från denna ståndpunkt af historisk betraktelse kan Sverige med jemnmod se ned på den missuppfattning, för hvilken Gustaf Adolfs verk så väl som hans personlighet varit utsatta nästan ännu mera i vår samtid än i hans egen. Den har haft sin orsak i en ensidig och öfverretad tysk nationalitetskänsla och skall med dess öfverdrifter försvinna som ett förbifarande moln öfver den blanka sköldens vta. När den historiska uppfattningen lyft sig till jemnhöjd med sitt föremål, skall Gustaf Adolf för det tyska folket, liksom för dess största häfdatecknare, en Leopold von Ranke, en Ludwig Häusser, alltid vara den germaniska stammens ädlaste och upphöjdaste verldshistoriska personlighet och ej en i Tyskland inträngd nordisk främling, hvars bild till och med tecknats genom jem-fiirelsen med Dsjingiskan. Hans minne skall då också vara och förblifva det bästa och starkaste foreningsbandet mellan de germaniska folken på begge udorna om Östersjön.

Tyskland hade ej följt med det öfriga Europas politiska utveckling. Medan grundvalarna till den nya tidens stat lagts i det katolska södern genom kungliga envälden, såsom i Spanien och Frankrike, och i den protestantiska norden genom fria författningar, såsom i England, Sverige och Nederländerna, fortlefde ännu i det romerskt-tyska riket, när det sjuttonde århundradet ingick, raedeltidsstaten i gammalt oförändradt skick.

Visserligen fans det i Tyskland liksom i Spauien och Frankrike en monark i spetsen för samhället, men en valmonark, vald af kurfurstar och bunden åf inskränkande handfastningar. Han prunkade med de romerska l'æsarernes namn; han betraktade sig sjelf och betraktades af andra som Con-stantinus' och Karl den stores efterträdare; från deras tider hade han anspråk]>i att anses som hela kristenhetens verldslige herre. Men den romersk-tyske kejsaren var i grunden endast en medeltida länsherre, som sträckte sin spira, ej öfver ett folk af undersåtar, utan öfver vasaller, hvilka sjelfva betraktade sig som hans undersåtars rätta herrar. Beläningsrätten och en del andra feodala höghetsrättigheter var allt, hvad som i verkligheten följde med Caesars namn och Karl den stores krona. När i trots deraf kejsarens makt ändock alltid betraktades som den största i Europa, berodde det derpå, att han häfd-mässigt valdes iuom det habsburgska huset; i denna slägts tyska arfländer, i ilen böhmiska kronans land och Ungarn, lågo de egentliga stöden för hans makt. Der var han regent med en regents verkliga rättigheter, visserligen också der inskränkt af ett stormans väl de, men ett adligt, ej som i det tyska riket af ett furstligt. Om han varit envåldig herskare i alla dessa vidsträckta länder från Östersjön till Adriatiska hafvet, från Rhein till Karpaterua, skulle han varit Europas diktator. Komine det någonsin dertill, stode verldsdelens frihet i fara, det var för alla tydligt.

Vid sidan af kejsaren fans det i det tyska riket också en riksdag, menlika litet som kejsaren motsvarade den franske eller spanske envåldige konungen, lika litet kunde den tyska riksdagen lämpligen jemforas med Englands parlament, Hollands generalstater eller Sveriges riksdag. Kejsaren var den medeltida feodalmonarken, riksdagen den medeltida feodalförsamlingen. Har funnos inga folkombud; det var mera en kongress af furstar och riksomedel-bara ständer än en folkrepresentation. Verdsliga furstar, somliga i makt jem-förliga med Europas konungar, andra med områden ej större än vanliga gods, hade här plats vid sidan af andliga valfurstar af olika värdighet, från kurfurstar till furstliga klosterabboter; medlemmar af det fria riksridderskapet, hvars 1 300 slägter på sina gods häfdade samma sjelfständighet som furstarue inom sina land, bildade här afdelningar vid sidan af de fria riksstädernas ombud. Tyskland var splittradt i omkring 1 800 nära sjelfständiga samfund, andliga och verldsliga, större och mindre, alla blandade om hvarandra i gränslös förvirring; kejsarens och det tyska rikets

namn gåfvo en enhet, som i verkligheten icke fans. Och lika liten verklig betydelse för enheten hade den i början af sextonde århundradet upprättade kretsorduingen med rikshären for nödtorftigt upprätthållande af riksfreden. Kejsare, riksdag, rikshär, alla tillsammans voro blott yttre enhetsbancf. Om en verklig politisk eller nationel enhet kunde ej vara tal.

I detta föråldrade, osammanhängande samfund hade reformationen fallit som en tändande brandfackla; splittringen hade derigenom blifvit söndring. Hastigt utbredde den sig med den dubbla kraften af en på en gång religiös och nationel rörelse; 50 år efter det Luther brutit med Roma, hade fem sjettedelar, andra samtida säga nio tiondedelar, af tyska folket omfattat de nya lärorna. Adla och oädla bevekelsegrunder samverkade, krassa verldsliga beräkningar och äkta kristlig frombet. Ty brytningen med den gamla kyrkan var aldrig blott en brytning med hennes dogmer; den gälde hela hennes for-verldsligade viisen, hennes författning och verldsliga makt, mångenstädes denna senare framför allt. Reformationen hade öppnat en utsigt till fredligt landförvärf, som alla skyndade att begagna, trosvarme och egennyttige om hvarandra. De tre verldsliga kurfurstarne af Sachsen, Brandenburg och Pfalz gingo i spetsen, och alla furstar af betydenhet följde efter; Baiern ensamt bland Tysklands större stater förblef Roma troget. Så uppstod det oupplösliga förbuudet mellan protestantism och furstemakt, som varit af så stor betydelse i reformationens historia. De hade växt upp och stärkt sig vid hvarandras sida; snart hörde de så nära samman, att den enas undergång kunde anses innebära den andras. Tillsammans blefvo de representanter för andlig och politisk frihet. Men emot dem förenade sig makter, som i sin ordning blefvo liktydiga med andligt och politiskt förtryck: den romerska kyrkan och kejsarmakten. De andliga riksständerna, hotade i sin tillvaro, flockade sig som naturligt till den gamla kyrkans värn. I kurfurstekollegiet motvägde de tre andliga kurfurstarne af Mainz, Trier och Köln de tre verldsliga protestantiska; i furstekollegiet, der hela skaran af biskopar och prelater hade säte och stämma, utgjorde de kyrkliga riksständerna flertalet och kunde således här sätta en<lara mot framskridandet, huru foga också det tyska folkets vilja derigenom uttrycktes; — tvärt om är det otvifvelaktigt, att, om det funnits en riksdag, som kunnat gifva uttryck åt denna, reformationen också skulle blifvit fullständigt segrande inom tyska riket. Det låg i forhållandenas natur, att kejsaren måste ställa sig på denna sida. Lika som den gamla kyrkan kämpade han f jr enheten ; sitt enda stöd inom riksdagen hade han i de andliga ständerna. Huru skulle väl han då kunna förena sig med sträfvanden, som från hans synpunkt sedda inneburo ett på en gång religiöst och politiskt kätteri! Kejsarens och katolicismens förbund blef derför lika naturligt som furstemaktens och protestantismens: kyrkans triumf var också kejsarmaktens. Med föreställningen om kyrkans enhet under påfven förenade sig föreställningen om rikets enhet under kejsaren. Och huru bländande uppgick ej ännu en gång i kretsen af dessa föreställningar drömmen om verldsherraväldet för detta habsburgska hus, inom bvars arfriken sedan Karl V:s tider solen icke gick ned!

Frågar man då efter orsakerna till det inbördes kriget i Tyskland, finner man dem nära till hands liggande i denna de politiska institutionermus brist-fillighet, som hindrade det tyska folket att gifva ett saut uttryck åt sin vilja; den religiösa grunden och det habsburgska husets verldsställning gåfvo åt striden från början en europeisk karakter.

I midten af sextonde århundradet hade för första gången partierna fattat vapen. Det hade då kommit till den ryktbara fredeniAugsburg 1555, religionsfreden, som den blifvit kallad. Den skulle för alltid bilägga söndringen, stifta en varaktig försoning, men i sjelfva verket hade den ingenting försonat; den var ej en fred, blott ett stillestånd, som de kämpande slutit för att vinna tid, begge i hopp om att till slut afgå med segern. Ingendera hade kunnat genomdrifva sina fordringar, och ur beskaffenheten af de öfvereuskommelser som då träffades kan det tretioåriga kriget omedelbart härledas. Visserligen hade nämligen denna fred gifvit en rättslig tillvaro åt protestantismen — och deri ligger dess egentliga betydelse — men på samma gång hade den deri-från utestängt hälften af protestanterne, ty augsburgsfreden gälde endast Luthers, ej Calvins allt mera talrika anhängare. Den trosfrihet om hvilken den talade var till blott för furstar och riksständer; åt dessa var rätten lemnad att bestämma om bekännelsen. En landsfurstlig despotism hade sålunda blott trådt i stället for den påfliga; den enda frihet, som var lenmad åt undersåten, var utvandringsfrihet. Det var en furstefred, ej en folkets fred. Andtligen sökte den också hämma den stora rörelsens flod, när den stadgade, att ingen inkräktning finge för framtiden göras på den gamla kyrkans område; förhållandena af året 1552, passaufördragets år, skulle blifva evigt beståndande, och den

andlige furste som öfvergaf kyrkan var dermed också afsatt från sin besittning: detta är den ryktbara bestämmelse i augsburgsfreden, soni fått namn af det andliga förbehållet.

Men aldrig har den historiska utvecklingens ström låtit sig hejda af för-dragsparagrafer, och reformationen hade snart genombrutit de svaga dammar, som stälts mot hennes utbredning. Hvem brydde sig väl om normalåret 1552och det andliga förbehållet? I trots af dessa bestämmelser afrundade sig just under årtiondena efter freden de protestantiska områdena rundt om i Tyskland på kyrkans bekostnad; nu forst var det, som hon i norra Tyskland förlorade de begge stora erkebiskopsstaterna Magdeburg och Bremen jemte ej mindre än tolf biskopsstater. Protestantiska valfurstar under namn af administratorer trädde i stället för de katolska prelaterne. Man kringgick fredens bestämmelser på det sätt, att domkapitlen, fylda med protestanter, i laga form utvalde medlemmar af de protestantiska furstehusen till biskopar i stället for den gamla kyrkans män. För visso hade de valde, såsom katolikerne bittert klagade, ej annat än namnet af biskopar; de voro för dem en styggelse, en öppen kränkning af freden. Från allmän synpunkt sedt låg emellertid i dessa förhållanden, ehuru de uppväxt vid sidan af fördraget, något godt och välsi g-nelserikt, ty derigenom tryggades den protestantiska befolkningen inom dessa vidsträckta områden vid sin trosfrihet; i kyrkans hand skulle dessa erkebiskops-och biskopsdömen snart ha kommit att bilda lika många katolska missionsposter. Den kunde nu ej mera jagas från hus och hem, när den katolske kyrkofursten såg sig ega makt dertill, såsom han enligt freden egde rätt. Mau kan säga, att först härigenom protestantismen i norra Tyskland blifvit till fullo befäst.

Lika visst är nu också, att dess framtid berodde på dessa förhållanden* fortfarande bestånd, låt vara att de uppvuxit utanför lagen. Men skulle väl kejsare och riksdagens katolska flertal i längden låta förblifva dervid? Kejsaren hade från början vägrat meddela beläniug åt administratorerne; riksdagen hade vägrat dem inträde: dessa underliga protestantiska kyrkofurstar, som trädde i riddardrägt och svärd framför altaret, voro för den gamla kyrkans be-kännare lefvande hädelser emot henne. Så blef frågan om dem och om dessa ljorton kyrkostater i norra Tyskland den mest brännande af de stridsfrågor, pi hvilka det borgerliga kriget hvässte sina vapen.

Med återhållen förbittring hade katolikerne åsett det protestantiska partiets öfvergrepp utanför fredens bestämmelser. Snart kom deras tid att öfverga från försvar till angrepp.

Från det romanska Europa utgick i midten af det sextonde århundradet, under mansåldern efter Luther och Calvin, en ny kyrklig reformation, äfven den en storartad andlig rörelse, verkande i begynnelsep med kraften af en pånyttfödelse, men af helt annat slag än den, som nyss upprört den germa-niska verldeu. Det var en reformation i katolsk anda, en förbättring af den gamla kyrkan till hufvud och lemmar, men utan omstörtning. Oemotståndligt trängde den i sin ordning fram, buren af det omslag i sinnena till det gamlas fördel som inträdde, när den germaniska reformationens första storm gått öfver verlden. Den var hennes återslag; dess namn är också den katolska reaktionen.

Ofver allt, livar de möttes, bröt sig denna södra Europas och de romanska folkens stora rörelse mot norra Europas och germanernes i en af de väldigaste strider som verldshistorien bevitnat. Den religiösa kraften syntes då till enböljan lika som öfvergå till den gamla kyrkan. Hon framgick ur kyrkomötet i Trento renad från många villfarelser och missbruk, fast enad inom sig till lära och författning. Protestantismen syntes henne blott som en af de stismer, hon förut varit i stånd att utrota. Alla de mäktiga krafter, andliga och materiela, som stodo henne till buds, riktades mot detta mål. Ignacio de Loyola, den katolska reaktionens representative man, utsände sin nystiftade orden, jesuiterne, de andliga ledarne för troshären i det korståg, som nu från Roma predikades mot kättarne. Målet var öfver allt återställandet af den gamla, den allena saliggörande kyrkan.

Den motståndare, som den katolska reaktionen träffade i Tyskland, var då ej mera protestantismen i de första reformatorernes hänförda tidsålder.^ Förbi voro den ljungande Luthers, den milde Melanchtons, den skarpe Cal-vins tider; på dem hade följt de ofruktbara lärostridernas, den dogmatiska spetsfundighetens tid, alldeles som en gång byzantinernes följt på den apostoliska åldern. Emot den slutna katolska enheten stodo protestanterne splittrade i två sins emellan fiendtliga kyrkor, lika hätska mot hvarandra som mot den gemensamme katolske

motståndaren. Det hade gått, som det vanligen plägar gå i de stora kriserna, när motsatsernas skärpa växer till det yttersta: melhin-partiet — lutheranerne — hade förlorat område och det radikala partiet — de reformerte — i samma mån tillvuxit i styrka. Det sydliga och vestliga Tyskland, med Pfalz i spetsen, stödjande sig på förbindelser med den reformerta kyrkan i grannländerna Frankrike, Holland och England, följde nur från böljan af sjuttonde århundradet, nästan uteslutande Calvin; norra Tyskland med Sachsen i spetsen blickade mot trosförvandterne i den skandinaviska norden och följde Luther. En samverkan mellan dessa båda delar af ett gemensamt parti var omöjlig; begge sågo blott hvad som skilde, ej hvad som förenade. Sektandan hade blifvit på en gång religiös och politisk.

Sådan var ställningen, sådana de kämpande, när den stora afgörande striden nalkades: på ena sidan den slutna enhetens styrka, på den andra splittringens svaghet.

I södra Tyskland yppa sig redan med det sjuttonde århundradets ingång de första tecknen till den annalkande stormen. De begge religiösa partier som splittrade riket sammansluta sig här till fasta politiska förbund. De väpna sig. Det ena af dessa förbund är den evangeliska unionen, det andra den katolska ligan.

Unionen framträdde först (1608). Anledning dertill gaf våldshandlingen mot den protestantiska staden Donauwörth. Denna fria riksstad, af stor betydelse såsom ett af de vigtigaste donaupassen, hade efter förutgången dom af det katolska rikshofrådet med stormande hand blifvit eröfrad af ledaren för södra Tysklands katoliker, hertig Maximilian af Baiern, och införlifvad i hans land. Dess våldsamma katolisering hade följt derpå. Då förenade sig södra Tysklands protestanter under ledning af det reformerta Pfalz till skydd mot vidare kränkningar af riksförfattningen och till sjeifförevar. Svaret följde omedelbart: det var den katolska ligan (1609) under ledning af Baiern. Detwittelsbachska li usets begge linier, den katolska i Mihicken och den protestantiska i Heidelberg, trädde sålunda emot hvarandra. Unionen utgjordes .af det sydvestra Tysklands reformerta riksstäder och småfurstar under Pfalz' ledning, ligan af dess kurfurstliga och furstliga prelater under Baierns. De slötos begge utan kejsarens, riksöfverhufvudets, medverkan; de syntes båda den gamla riksförfattningeus upplösning; den kejserliga makten inom riket hade vid denna tid, i Rudolf II:s dagar, nått sin nollpunkt.

Från det ögonblick den religiösa splittringen inom det tyska riket tagit sig uttryck i dessa mäktiga politiska förbund, kunde när som helst en tillstötande händelse bringa det borgerliga kriget till utbrott i en strid, så mycket bittrare, som här en försonande nationalkänsla saknades. Minan var redan färdig, antäudningen blott en tidsfråga. Redan tio år före det tretioåriga krigets verkliga utbrott antydde alla tecken, att kampen skulle begynna {1610). När vid julicb-kleveska husets utgång den habsburgsk-katolska makten hotade att sätta sig fast vid Rheius nedre lopp och resa sig ett nytt bålverk på Frankrikes gränser, upptog Henri IV den franska politikens gamla traditioner, förband sig med evangeliska unionen och stod i begrepp att föra Frankrikes härar öfver Rhein, alldeles som Gustaf Adolf tjugu år senare, pä liknande sätt hotad vid Östersjön, förde de svenska härarna in i riket. Den jäsande inre tyska striden skulle redan då hafva blifvit en europeisk, om ej Ravaillacs blodiga dåd trädt emellan.

Närmast följande tid är den bedrägliga vindstillan som föregår stormens

utbrott. Partierna ordna sig och befästa sig. Begge söka stöd i Europa, och

man ser verldsdelen splittra sig efter de olika bekännelserna i två motsatta

forbundssystem, två fiendtliga läger. Bakom ligan ställer sig $let katolska Eu-

_ ••

ropa, påfven och den habsburgska makten, Spanien-Osterrike, samt det med denna nära förenade Polen. Den evangeliska unionen samlar omkring sig det protestantiska Europa. Den träder i förbund med England och Holland {1612, 1613); den öppnar underhandlingar med Schweiz och de skandinaviska makterna — med Sverige 1614, då i Narva under ryska kriget Gustaf Adolf mottog inbjudning att deltaga i förbundet. Gemensam bekännelse bildar naturliga bundsförvandtskap; dynastiska förbindelser besegla dem, så giftermålet mellan den unge kurfursten af Pfalz, Friedrich V, unionens hufvudman, och James Stuarts enda dotter Elizabeth, så den

pfalziske prinsen Johann Kasi-mirs förmälning med prinsessan Katarina af Sverige, Gustaf Adolfs syster. Det katolska Frankrike, som af de politiska förhållandenas makt föres till en mellanställning, omhvärfves af begge partierna och vacklar emellan dem, till dess omsider längre fram det med Rich el i eus uppträdande lyssnar ensamt till politikens röst och bryter sig ut ur den slutna katolska enheten. Redan föras (1614) i följd af den jttlieh-kleveska arfföljdsstridens vidare utveckling de första främlingshärarna inom tyska rikets gränser; den ene af de båda lutherska arfkräfvarne, kurfursten Johann Sigismund af Brandenburg, blef reformert och inkallade holländarne till stöd för sig, den andre, pfalzgrefven af Neuburg, blef katolik och kallade spaniorerne. Så artade sig striden likasom nat urnöd vändigt till att blifva det våldsamma utbrottet af all fiendskap i Europa.

För Tyskland sjelft gestaltar den sig allt mera till en stor inre revolution — hvad det tretioåriga kriget i sjelfva verket också varit, väl jemförlig med den engelska revolutionen i samma århundrade. Efter 1613 upphör en tysk riksdag att finnas till, för att först i krigets sista skede åter framträda; detta år åtskildes den utan beslut och under protester. För kejsarmakten finnes ingen plats mera mellan unionen och ligan; dess förfall är i kejsar Matthias' tid lika djupt som i Rudolf II:s; först med Ferdinand II lyfter den sig å nyo genom sitt förbund med ligan. All makt hvilar under detta skifte i de begge väpnade partiernas händer. I spetsen för dessa stå såsom deras personliga representanter den katolske hertig Maximilian af Baiern och den reformerte furst Christian af Anhalt, den ene själen i ligan, de sydtyska katolikernes ledande man, den andre unionens egentlige stiftare och under de pfalziska kur-furstame Friedrich IV:s och Friedrich Y:s namn dess verklige ledare.

Maximilian af Baiern, Sydtysklands »store kurfurste», inom den katolska verlden prisad som Tysklands Salomo, ett mönster och en förebild tor furstar, var onekligen också ingen vanlig personlighet; de tyska furstehusen hafva under den stora krisen knappast frambragt någon mera framstående än denne ättling af samma wit-telsbachska slägt, som gifvit åt Sverige de tre Karlarne. Född 1573 stod han, som efter en 54-årig regering skulle upplefva slutet på det krig, i hvars alla skeden han spelat en hufvudrol, redan nu i blomman af sin manna-älder och hade haft tillfälle att visa sina mångsidiga herskargåfvor i styrelsen af sitt hertigdöme, Baiern, då ett litet land mellan Donau, Lech och Alperna, som genom honom blef förvandladt till södra Tysklands mäktigaste stat. Han gjorde det också till medelpunkten för den katolska reaktionen, hufvudhärden för alla angrepp mot protestantismen; visserligen alltid hängifven sin kyrkas sak, glömde han aldrig heller ett ögonblick att der-jemte fullfölja sina egna politiska syften. Religion och politik gingo hos honom alltid hand i hand; katolicismens utbreduing i Tyskland och Bai-erns maktutvidgning hörde för honom tillsammans. Jesuiternes förverlds-ligade religionsform var hans; från deras berömda uppfostringsanstalt i In-golstadt, med Possevino till lärare, hade han utgått. En af den pånytt-

Stfrijts hittoria. IV.fodda katolicismeus första representanter på de tyska tronerna, lefile haii i allt dess yttre forraelväsen. Stundom såg man den slugt beräknande statsmannen såsom pilgrim med hela sitt hof vallfärda till den heliga jungfrun i Altötting, hufvudföremålet för hans tillbedjan; efter segern vid Hvita ber- * get utverkade han Ignacio de Loyolas kanonisering; redan dessförinuan tillbads i Miinchen Loyola som helgon. Denne man är det, som forberedt katolicismens framgångar genom den sammanhållning, hans outtröttligt verksamma diplomati gaf åt dess sträfvanden, och genom den ypperliga härförfattning, han skapade med hjelp af de ligistiska prelaternes samman-skjutna medel; han hade härvid till sitt biträde vallonen Jean Tserclaes de Tilly* en mer äu vanligt duglig och krigserfaren fältherre af den gamla spanska skolan. Katolikernes program, som det lydde i denne mans mun, var ett skenbart hofsamt: han fordrade ingenting annat äu augsburgsfreden, den erkända rikslagen, men augsburgsfreden efter bokstafelvdelseu, och detta betydde ju i sjelfva verket återställandet af det kyrkliga tillståndet år 1552, utlem-nandet af alla emot det andliga förbehållet gjorda indragningar, således äfven af de fjorton erkebiskops- och biskopsstaterna i norra Tyskland, samt det reformerta partiets uteslängande från fredens förmåner, då denna endast gälde lutheranerne. Ingen betviflar att Maximilians innersta önskan i sjelfva verket var protestantismens undergång, men han var för slug att redan nu öppet uttala sa djerfva saker; han nöjde sig med augsburgsfreden, viss att dess genomförande säkert, om också långsamt, skulle leda till det önskade målet. Med denna urkund i hand ville han bestämma Tysklands öden, onekligen mera som en processaude jurist än som en skapande statsman. När Ferdinand II 1629 på hans ingifvelse utslungade restitutionsediktet, stod Maximilian af Baiern nära sitt mål; då var det, som Gustaf Adolf sönderref jesuitnätet och krossade dess

upphofsman.

På bottnen af detta program låg ett dödshot mot protestantismen och i första rummet inot den evangeliska unionen, hvars medlemmar, nästan alla reformerta, tillhörde det utanför freden stående partiet. Detta måste drifva dem till ytterlighet; omgifna af katolska befolkningar, inom en dubbel kedja af andliga stater vid lihein och Main, kände de sig som ett parti i nödvärn. Denna ytterlighet har i Christian af Anhalt sin politiske representant. Mindre bemärkt af sin egen samtid och sedan undanskymd af större gestalter, har han för efterveriden kommit att framträda starkare, först i män som forskningen mera syselsatt sig med tretioåriga krigets förhistoria. Denne statsman fattade som sitt och sitt partis mål att åstadkomma en fullständig oni-störtning af det bestående, af den katolska kyrkan så väl som af hela riksför-fattningen och kejsarhuset. Protestantismen borde i hans mening utföras i sina yttersta följder och befästas genom en storartad sekularisation af den gamla kyrkan; huset Habsburg måste störtas: i annat fall var den protestantiska saken hopplös. Det var kalvinismens radikala åsigter, öiverförda på politiken: han var en revolutionär före revolutionen. Diplomat hvar tum — och mera det än en skapande statsman, ty det brast honom statsmannens sinne för de verk-liga förhållandena — tillbragte han sitt lif med underhandlingar för att sammanhålla och leda sitt parti mot detta mål; han räckte för att uppnå detta handen till Henri IV 1609 lika som senare till omstörtningspartiet i de kejserliga arfländerna. Men det lyckades honom ej en gång att förvandla sin .‘kapelse, den evangeliska unionen, till ett nödvärnsförbund för a[la tyska protestanter. Dertill var splittringen mellan lutheraner och reformerte för stor.

Den ställning lutheranerne intogo var sådan, att man i sjelfva verket kan tala om tre partier i Tyskland, ett moderat protestantiskt mellanparti jemte de båda radikala, det katolska och det reformerta. Detta mellanpartis syfte var fred, och fred under alla förhållanden. I spetsen för det samma stodo de båda nordtyska makterna, Sachsen och Brandenburg, det förra med gamla auspråk på att vara ledande makt för hela det protestantiska Tyskland och afundsjukt nedblickande på Pfalz’ stora nyförvärfvade ställning. Dragningen till katolikerne var här större än till de reformerta trosförvandterne: lättare kunde eld och vatteu förenas än lutheraner och reformerte, sade samvetsråden i Dresden, som inympat sitt sekthat på kurfurstarnes politik; Sachsen hade till och med sökt inträde i den katolska ligan. Om en personlig ledare af detta parti kan man ej tala, ty med alla anspråk derpå var Johann Georg af Sachsen så litet som möjligt dertill skickad; ingen af Moritz’efterföljare hade förmått uppbära hans mantel, allra minst denne. Han var en furste, som lefde i ett oupphörligt resonnerande fram och tillbaka utan att komma till handling, så framt ej de yttre förhållandenas makt tvang honom dertill. Bakom honom stodo de salvelsefulla lutherska samvetsråden — i spetsen wienbon Hoe von Hoenegg, som det tros, bestucken af Ferdinand II —; de spelade i Dresden samma rol som jesuitfädeme i de katolska hofven. För öfrigt gaf Johann Georg i mycket typen af en nordtysk furste från denna tid, med både goda och onda sidor. Till de senare hörde dryckenskapen, detta århundrades utmärkande tyska fursteosed. Han sjelf och hela hans råd måste stundom bäras från taffeln; Maximilian af Baiern som gjorde gyckel af honom fann lämpligast att låta måla hans bild som Bakkos ridande grensle öfver ett ölfat. Johann Georgs största bragder utfördes på jagten, som var hans andra lidelse: under en 45-årig regering fälde han ej mindre än 113629 stycken vildt, hvaröfver han förde lika noggrann räkning som öfver sina större regent-handlingar.

Sådan visar sig ställuingen i Tyskland, sådana de handlande männen i förgrunden för tretioåriga krigets historia.

Men det var ej på Tysklands egen jord, som detta krig skulle komma till utbrott. I Böhmen, Hus’ och Ziskas fädernesland, gränslandet mellan det tyska riket och de kejserliga arfländerna, mellan tyskt och slaviskt folk, upprullar sig första akten af detta blodiga drama, som behöft en mansålder för att komma till afslutning. Dermed framträder på skådeplatsens första plan en gestalt, hvilken, ehuru ej genom sin begåfning tillhörande de märkligare, kommit att framstå såsom hufvudperson, tlerför att hans namn, hans värdighet och ytterligheten i hans riktning gifvit inseglet åt handlingar och händelser:kejsar Ferdinand II. Han är representanten för det fanatiska katolska ultra-partiet, ehuru i grunden lika mycket dess verktyg som sjelfständigt handlande, en kyrkans fullkomlige son, med munkens andakt i böukammaren och i kabinettet fattande besluten som statsman först efter rådplägning med jesuitkollegiet eller biktfadern. Ferdinand II hade lika som Maximilian af Baiern, hvars syskonbarn han var, mottagit sin bildning af jesuitfäderne i Ingolstadt och der insupit samma grundsatser

som sin frände, i religion ultramontnna, i politik absolutistiska. Enhetskyrka och envälde stodo för dem begge som mål; men till lynne och sinnesriktning voro de hvarandra olika, och det röjdes hela deras lif igenom. Ferdinand var en passiv munknatur, Maximilian en ordensriddare, full af handlingslust och handlingskraft. Begge voro lika mycket uppfylda af fördom och afsky mot de från kyrkan affälliga kättarne, och begge sågo som sin uppgift att utrota det kätterska giftet, men hos Maximilian öfvervägde den politiska synpunkten; furstepligten bjöd honom att framför allt bekämpa det politiska kätteriet, revolutionen i staten, som följde i släptåg med reformationen. För Ferdinand II åter stod det religiösa i förgrundenhan kämpade af pligt mot kyrkan som en trångbröätad men ärlig fanatiker. Hans nyaste historie-skrifvare, den protestantiske affallingen Hurter, har tecknat honom som en rikt utrustad, mild och rättvis furste, en kyrkans och rikets beskyddare, en ljusets kämpe mot mörkret. Det är äreminne, ej historia. A andra sidan har han tecknats som en blodtörstig tyrann, en Caligulas eller Neros like. Det är förtal och ej historia. Sanningen är att han varit en herskare af medelmåttig begåfning och inskränkt uppfattning af de vigtiga frågor han var ställd att lösa, att han varit en outvecklad karakter med bruten andlig sjelfständighet, sådan som jesuitbildningen frambragt så många. Men hau var långt ifrån en i sig sjelf grym eller blodtörstig natur. Om det också vid hans namn fäster sig minnet af lika mycket blod och tårar som vid de verldshistoriska förbrytarues, så var han dock personligen ej en af dem. Han var blott på det oinskränktaste sätt och med den frommaste liängifvenhet fången under sin kvrk&s lydnad, och denna kyrka, som allt igenom förverldsligad lärde en religion, full af vantro och vidskepelse, en moral, som utplånade all skilnad mellan godt och ondt, dref honom framåt, lika mycket som han handlade sjelf. Hvad han gjorde, gjorde han af pligtuppfyllel.se mot henne, och de tårar, han fälde vid afkunnandet af blodsdomarna i Prag 1621, vitua, att hans natur var bättre än den pligt man lärt honom. Det förtäljdes om honom, fast det ej är bokstattigen sant, att han som yngling lofvat inför Guds moders altare i Loreto att egna sitt lif åt protestantismens utrotande och förklarat sig hellre vilja herska öfver ett ökenland än ett land, fullt af kättare. I sina egna arf-länder Steiermark, Kärnthen och Krain hade han iuvigt sitt regeriugsanträde — det var år 1596, han var då aderton år — med en af de våldsammaste mot-reformationer man då ännu bevitnat. När nu denne man, såsom förhållandena utvecklade sig inom habsburgska huset, blef ende arfvingen till dess samtliga arfländer, gick genom deras protestantiska befolkningar en stämniug, hvarur helt naturligt Bölnnens resning 1618 uppväxte.I Böhmeu hvilade protestantismen på gammal husi ti sk grund; den hade blifvit befäst genom det på en gång politiska och religiösa frihetsbref — majestätsbrefvet 1609 — som dess ständer tilltrotsat sig af Rudolf II. Omkring 1400 adliga godsegare och 42 städer hade här på sina områden samma frihet i bestämmandet af bekännelsen som Tysklands furstar och ständer genom augs-burgsfreden; på kronans och äfven på kyrkans område var kulten förklarad fri. Borgen för detta »stora frihetsbref» var ständernas rätt att utse defensorer, så att säga ett adligt folktribunat, som hade att vaka öfver dess upprätthållande; slutligen var också det väpnade motståndets rätt formligen erkänd. När Ferdinand II genom list och öfverraskning 1617 lyckats blifva hyllad som Böhmeus arfkcnung och dermed tillintetgjort den gamla drömmen om böhmiska kronans sjelfständighet, när han begynt sin regering med öppen kränkning af majestäts-brefvet i dess vigtigaste punkt, den fria religionsöfningen öfver hela landet, äfven på kyrkligt område, bröt en rörelse lös af på en gång religiös, politisk och nationel karakter, som hastigt växte till en revolution. Defensorerne tillgrepo majestätsbrefvets nödvärn och kallade ständerna; kejsaren förbjöd sammankomsten. Ett tog ett annat, till dess den märkvärdiga dagen kom — den 13 (23) maj 1618 — då adels-marskalken grefve Mattias von Thurn i spetsen för en skara af Böhmens store . trängde in i Spanska salen på Hradschin och efter »gammal böhmisk sed» med ett afsigtligt rått våld, som påminner om Ziskas tider, störtade den kejserliga regeriugens mest förhatade medlemmar ut genom slottsfönstret. Dermed var den gnista fallen, som tände det under menuiskoåldrar samlade brandämnet. Det tretioåriga kriget var begynt; först en mansålder derefter skulle det sluta, när — 1648 — de sista svenska kanonskotten i det tretioåriga kriget tystnade invid samma kejsar-l)org i Prag.

Denna böhmiska resning växte hastigt. En iuterimsregering af de 30 defensorerne insattes; huset Habsburgs anhängare och jesuiter ne utjagades. De öfriga arf länderna följde föredömet och reste sig; sjelfva erkehertigdömet Österrike vägrade Ferdinand sin hyllning. Man talade om arfländernas förvandling till ett republikanskt statsförbund. Bethlen Gabor grep efter Ungarns krona. När hau från ena, Thurn från andra sidan

ryckte fram mot Wien, vacklade sjelfva kejsarstaden; Ferdinand II:s ställning vid trontillträdet var svårare än till och med Maria Theresias ett århundrade senare. Men störtad i Böhmen, med

88.

Henrik Mattias vou Thurn (1:67-1040).arfländerna bakom sig i fullt uppror ilade bau från Wien till Frankfurt, der Tysklands kurfurstar samlat sig till kejsarval efter Matthias. Hans uppträdande gjorde intryck, och enhälligt, iifven med de protestantiska kurfurstarnes röster, korades han till tysk kejsare (den 18 (28) augusti 1619). Den ytterligt katolska riktningen hade alltså bestigit kejsartronen. — Det var ett vigtigt ögonblick. Några timmar efter valet kom nyheten från Prag, att en af de väljande, kurfursten Friedrich V af Pfalz, unionens hufvudman, blifvit utsedd till konung af Böhmen. Unionens ledande statsman, Christian af Anhalt, trodde sig dermed stå vid sitt mål: nu skulle det protestantiska korståget mot huset Habsburg begynna, och det med utgångspunkt i dess egna arfländer. När den unge sorglöse Friedrich V, kanske dårad af en kronas glans, ännu mem öfvertalad af sina statsmän ocli samvetsråd, Anhalt och Scultetus i spetsen, einottog konungavalet i Prag, fördes striden i de kejserliga arfländerna inom rikets gräuser och blef en tysk strid.

Men Friedrich V:s böhmiska konungadröm var snart ändad; man kallade honom vinterkonungen, ty blott en vinter höll han hof i Prag. Hvarken han sjelf, hans män eller hans makt voro händelserna vuxna. Böhmens store hade litat på honom såsom unionens hufvudman, men unionen tog sig ej af sin hufvudmans sak och förklarade sig neutral; sjelfva visste de ej bättre äu att, när det blef fråga om skattebevilluing för krigets förande, upplösa riksdagen och låta konungen sörja för sig sjelf. Europas protestantiska monarker, äfven Friedrich» närmaste fräuder i Eugland och Danmark, sågo i den nye konungen blott en troninkräktare, som genom att gripa efter en anuans krona rubbat, hvad de ansågo som samhällets grundval, den furstliga arfsrätten. Christians af Anhalt underhandlingskonst var förlorad; det visade 5ig. att hans diplomati rört sig utöfver verklighetens mark: den sväfvade nu i luften. Blott den holländska republiken och Bethlen Gabor, som ingenting hade med legitimiteten att skaffa, lofvade hjelp, och Gustaf Adolf af Sverige, med friare åsigter och större insigt om hvad här stod på spel, erbjöd livad hjelp han förmådde. Men det katolska Europa samlade sig omkring Ferdinaud II: det blef ett katolskt korståg i stället för ett protestantiskt. Påfven gaf tionde af Italiens kyrkogods, Spanien stälde sina skatter och härar till förfogande; Polen hade blott af senare slaget hjelp att bjuda. En polsk kår gick mot Schlesien. en spansk under Maradas fördes öfver Alperna upp mot Böhmen, medan en annan, 30 000 man stark, under den berömde spanske fältherren Ambrosio Spinola drog från Nederländerna utmed Rhein till Pfalz. Vigtigt framför allt var, att kejsaren och ligan nu ingingo sitt förbuud, att Maximiliau af Baiern stälde sin och ligans hela makt till Ferdinand II:s tjenst. Med skarp blick hade han fattat det missgrepp fränden i Heidelberg begått; på samma gång han verkade för kyrkans heliga sak, kunde han här också sörja för sig sjelf: Wittelsbachs yngre liuie i Milnchen skulle vinna förstfödslorätten af den äldre i Heidelberg. Han förbehöll sig också redan nu bytet efter den besegrade, både hans land och kurhatt: ett kejserligt arflaud skulle stå i pant för krigskostnaderna. Om segern var han viss; ligan hade åtagit sig Ferdinands saksåsom en allmän katolsk angelägenhet och beslutit uppsätta en här af 25000 man; han kunde strax rycka i fält med 30 000 man och hade Tserclaes Tilly att sätta i spetsen för dem. Det förunderligaste var, att i detta katolska korståg också syntes en protestantisk hjelptrupp: det var lutheranerne i norra Tyskland, inellanpartiet, som nu i det afgörande ögonblicket stalde sig på Ferdinand II:s sida. Hofteologernes sekthat mot de reformerte, afunden mot den pfalziske medtäflaren om målsmanskapet för det protestantiska Tyskland bade förmått Johann Georg af Sachsen att under allt sitt vanliga tal om freds-kärlek och fred låta sin här rycka i fält jemte ligans. Hvad han betingat sig för judastjensten var Lausitz och ligans på mötet i Mtihlhausen (mårs 1620) afgifna och af kejsaren bekräftade forbindelse att aldrig söka med våld återtaga de florton stiften och öfriga sekularisationer i norra Tyskland. Det var detta, som syntes de frasrika statsmännen och samvetsråden i Dresden såsom den ratta medelväg, hvarom de så mycket talade. Denna lutherska gyllene medelväg var att likna vid fårets gång tillsammaus med ulfven: det var den, som skalle föra äfven lutheranerne till den afgrund, på hvars rand endast Gustaf Adolfs starka arm räddade dem.

I Böhmen voro händelserna snart afgjorda. Medan den sachsiska hären ryckte an från norr, trängde söder ifrån Tserclaes Tilly med den förenade kejserliga och ligistiska hären allt närmare Prag. Träffningen vid Hvita berget,

en höjdsluttniug ej långt utanför Prags murar, fålde för alltid utslaget (den 29 oktober (8 november) 1620); en timme hade varit tillräcklig att gifva dödshugget åt den böhmiska resuingen. Ofvergifven af andra öfver-gaf Friedrich V sig sjelf, sin krona och sitt land för att irra hela sitt återstående lif kring Europa som en biltog betlande flykting.

Böhmen underkastade sig segraren utan vilkor, och nu gick öfver det olyckliga landet en fruktansvärd på en gång kyrklig och politisk reaktion, hvars like verlden sällan bevitnat. Med egen hund sönderref Ferdinand II majestätsbrefvet: derefter var kejsaren enväldig i Böhmen. Rebellernes egendom indrogs till den kejserliga skattkammaren, och en fullständig egendoms-förändriug följde: en ny katolsk adel intog platsen efter den protestantiska. Den katolska Marys och Albas blodiga tider tycktes återvända. Blodbadet i Prag i juni 1621, då de af upprorets ledare, som ej lydt Tserclaes Tillys medlidsamma råd och räddat sig genom flykten, föl lo för skarprättareus bila, var inledningen till terrorismen. Derpå följde utvisningarna; först förvisades vid dödsstraff alla evangeliska prester; derefter kom ediktet, att alla andra, som ej före påsken 1626 omvändt sig till katolicismen, måste utvaudra: då hafva 30 000 familjer lemnat Böhmen. De spridde som flyktingar i alla Europas länder skräck och fasa för ett sådant regemente. Samma våldsamma omvändelsesystem genomfördes i de öfriga arfländerna, och öfver allt tillintetgjordes i bredd dermed ständernas rättigheter. Österrikes fullständiga kato-llsering och det spanska domiuatets upprättande voro för Ferdinand II den dubbla frukten af ligans seger.

Hans ställning inom det tyska riket blef också cn annan: kejsarmak-ten, nyss en skugga, begynte åter lyfta sig till samma böjd som i Karl V:$ dagar. Lika fritt som Karl efter sckmaikaldiska kriget förfogat öfver Sachsen, förfogade nu Ferdinand II öfver Pfalz. Han stämplade mottagandet af Bobinens krona som ett uppror mot riksöfverhufvudet och uttalade utan kur-furstarnes hörande — på en gång anklagare, domare ocli part — riksakten öfver Friedrich V, det vill säga stalde honom utom rikets lagar och förklarade honom sitt land förlustig. Angripen i arfländerna, hade alltså Ferdinand hämnats såsom tysk kejsare. Uppdraget att utföra denna riksakt fick Maximilian; här skulle han skörda sin frukt af segern. Dermed följde ett nytt skede af kriget; det flyttades från arfländerna till tyska riket, från Böhmen till Pfalz.

Till och med den evangeliska unionen böjde sig: den uttalade i Mainz (den 12 (22) april 1621) sin egen upplösning; dess furstar och riksstäder voro glada att kunna rädda sig sjelfva. James I af England, den närmast intresserade bland främmande monarker, nöjde sig med obeväpnade medlingsförsök; en giftorm ålsförbi lidelse mellan den engelske tronarfvingen och en spansk iu-fantinna var i hans dåraktiga föreställning medlet att utjemna allt. I Skandinavien rörde sig tankar på ett allmänt protestantiskt förbund, men Kristian IV: s försök på mötet i Segeberg (mars 1621) att bilda ett sådant med nedersachsiska kretsen till utgångspunkt kunde under dessa förhållanden ej bära frukt. Kampen uppehölls då endast af Friedrich V:s anhängare, män, som förde krig på egen hand. äfventyrliga gestalter i spetsen för lösa skaror af legoknektar, sammantrummadt folk mer än samöfvadt, lefvande af rof och plundring. Det var samma företeelse, som sedan skulle sättas i system af Wallensteiu; de män, som på protestantisk sida varit hans föregångare, äro grefve Ernst af Mansfeld, hertig Christian af Braunschweig, biskoplig administrator af Halberstadt, och markgrefven Georg Friedrich af Baden-Durlach.

Af dessa var Mansfeld den mest framträdande, en typisk landsknekte-höfding från tretioåriga krigets tider. Alla hade han tjenat, huset Habsburg före evangeliska unionen, Savoyen före Pfalz. Krigare af yrke leddes denne kämpe för protestantismen ej af någon högre bevekelsegrund, minst af någon religiös; han skall hafva dött som katolik. Honom föga olik var Braunschweig, »Guds vän och presternes fiende», som han kallade sig på sina

Annu rörde sig dock ej Europa.

89. Jean Tserclncs de Till v (1539-1632).mynt, men eu viss ridderlighet blandade sig med äfventyrligheten och råheten. Han föreföll som en geugångare från medeltiden. Drottning Elisabeth af Böhmen, hans franka — begge voro barn af danska prinsessor, Kristian IV:s systrar — var hans hjertas dam; heunes handske hade han fast vid sin hjelm och svurit att först i Prag lemua den tillbaka; »allt för Gud och för henne» stod att läsa på hans standar. En ädelsinnad och uppoifrande vän till den fallne konungen, varmt bängifven protestantismens sak var Baden-Durlachr en af unionens ifrigaste medlemmar; efter dess skymfliga upplösning ville han åtminstone ensam gå i

fält.

I kampen emot dessa motståndare var det, som Tilly vann de lätt för-värfvade segrar, hvilka förde hans fältherrerykte till dess middagshöjd. Sedan trängde Wallenstein honom i skuggan vid sitt uppträdande, och vid Gustaf Adolfs försvinner den gamle ligistiske generalen från skådeplatsen, besegrad och följd af förvåning öfver nederlagen, der han nyss beundrats för segrarna ; men i detta skifte af kriget intager han ännu obestridt främsta rummet bland det tretioåriga krigets fältherrar.

Den anmärkningen ligger nära till hands, att så många af det stora tyska krigets fältherrar icke varit tyskar; äfven häri speglar sig detta krigs; europeiska karakter. Vid sidan af den skandinaviske Gustaf Adolf och hans män står den slaviske Wallenstein; främst bland de många krigarne af romansk stam står Jean Tserclaes, grefve af Tilly. Italien hade sändt Conti, Gallas och Piccolomini, Spanien Marada«*, Spinola och Cordova; Frankrike sände sedan Turen ne och Guébriant; Tserclaes Tilly kom från romanernes yttersta gränsland i norr, det belgiska vallon landet. Här var han född 155» inom en af Bruxelles' äldsta och Brabants förnämsta slägter; här — på slagfälten kring Waterloo — låg fäderneslottet Tilly, hvars namn kommit att bortskymma slägtnammet Tserclaes. Liksom Ferdinand II, Maximilian af Baiern och äfven Wallenstein hade han fått sin uppfostran i jesuitkollegier; ett rykte sade till och med, att han i sin ungdom intagits som novis i jesus-^ällskapet. Han bibehöll hela sitt lif prägeln deraf, men på ett annat sätt än de öfrige. Medan dessa i hela sitt yttre uppträdande röjde verldsmännen af den italienska renässansens bildning — det gälde äfven Ferdinand II, som langt ifrån i det yttre föreföll som en dyster trosifrare — förblef alltid ett drag af sträng asketisk fromhet det utmärkande hos Tilly; under harnesk och fältherreplymer fans hos honom af munken ännu något qvar. Den heliga jungfrun var föremålet för hans ifriga tillbedjan; åt henne invigde han sin härs fanar hennes namn ljöd i fältropen i hans drabbningar, och för hennes altaren nedlades bytet, framför allt i det baierska Altötting, der han utsett sin graf. Lika regelmässigt som Gustaf Adolf läste sin Bibel, åhörde Tilly två gånger dagligen den heliga mässan. Det var yttre verkhelighet i denna religiositet — och annat kunde ej väntas af jesuitlärjungen — men på bottnen låg ett djupt religiöst sinne. Också har han på den katolska sidan blifvit betraktad som troshjelten bland fåltherrarne, alldeles som Gustaf Adolf på den protestantiska. Och just denna strängt religiösa karakter, detta drag af munkens väsen ärdet, som på honom samlat protestanternes hat. Den gamle katolske generalen med det främmande välska tungomålet oeh de andäktiga åthäfvorna blef for dem inbegreppet af allt ondt, som lådde vid katolsk reaktion och ligistisk soldatesk. Vrångbilden fördes öfver till efterveriden, och det har kostat forskningen mycken möda att åter få de sanna drag den uppsökt erkända, medan å katolsk sida vördnaden för hans minue förhöjt dem öfver all höfva. Tilly är emellertid nu ej längre inför historien den förbrytare, som så ofta skildrats under hans namn, om också han bär sin andel af ansvaret for följderna af det system, som han så hårdnackadt och med så mycken trosinskränkhet förfäktat. Hans personliga dygder tvekar ingen mera att erkänna: det var en sällsynt oegennyttig och pligttrogen man, ett mönster af återhållsamhet, en katolsk Karl Xll i seder, otvifvelaktigt en företeelse, helt olik hvad man annars såg på denna tid i hof och läger. Han, som afmålats som en af de värste bland tretioåriga krigets våldsverkare, röjde vid flere tillfällen mera menskligheт än de andra männen på samma linie som han; upprorsmännen i Prag som föllo på schavotten hade han rådt till flykt, oeli han undvek att se blodsdomens utförande; öfver Magdeburgs öde, för hvilket man med orätt gjort honom personligt ansvarig, fälde han tårar. — Underskattades han som men niska af sina motståndare, blef han emellertid af alla öfverskattad som fältherre. Han var egentligen en yrkessoldat som gruud-ligt kände krigshandtverket, sådant han lärt det af andra — det är hvad Gustaf Adolf menade, då lian kallade honom »den gamle korporalen» — men en sjelfständig, skapande natur var han ej. Hans fältherrekonst var den gamla enkla som Fabius redan lärt, att dröja, intill dess hären till styrka och ställning var ojemförligt öfverlägseu, och då slå till; mera den utmärkta här han förstått att bilda och motståndarnes svaghet ha gjort hans framgångar. Ur de spanska härarnas skola under nederländska kriget hade lian framgått; Alessandro af Panna var hans lärare och förebild. Jemte honom och Spinola är han af denna skolas fältherrar den rvktbaraste. Han var också den siste. När Gustaf Adolf krossade honom vid Breitenfeld och Lecb, var det ej blott ett fältherrerykte som tillintetgjordes, det var en gammal och föråldrad krigskonst som besegrades af en ny.

Huru skulle väl en Mansfeld, en Baden-Durlach eller en Braunschweig kunna hålla stånd mot en krigföring så metodisk som Tillys dock var! Det var blott friskarors och friskarechefers strid mot regelmässiga trupper, och den var snart afgjord; deras marscher bestämdes väsentligen af frågan om underhållet, deras slagtningar utkämpades bakom trossens vagnborgar. Segern vid Wiesloch var en flygtig ljusning; men Baden-Durlachs nederlag vid Wim-pfen i neckartrakten och Braunschweigs vid Höclist invid Main nedslogo åter allt hopp. Pfalz föll i Tillys händer, och detta den sydtyska protestantismens kärnland blef nu skådeplatsen för en omvändelse till katolicism, lika våldsam som den i de kejserliga arfländerna. Spinolas spaniorer hjelpte till i Rheinpfalz, der de satte sig fast. Bom minnesskiink åt påfven sändes Heidelbergs berömda bibliotek öfver Alperna; det förvaras ännu i Vatikanen. Maximilian af Baierukunde uu högtidligen i Regensburg (februari 1623) emottaga sin belöning, Friedrich V:s land och kurhatt, Sachsens och Brandenburgs alla insagor obeaktade. Två protestantiska kurfurstar sutto derefter i kurfursterådet, öfver-röstade af fyra katolska; redan detta var att betrakta som en hvälfniug i riksforfattningen, ty på jemvigteu mellan bekännelserna hade hittills allt hvilat.

Sydtyskland låg för kejsarens fot. Nästa steg är krigets förflyttning till Nordtyskland och nedersachsiska kretsen; der blir det genom Danmarks ocb den vesteuropeiska koalitionens ingripande ett europeiskt krig.

Flyende genom spanska Nederländerna, hade Mansfeld och Braunschweig brutit sig en väg öfver slagfältet vid Fleurus, der de besegrat Cordova, till Holland och, då regelmässig krigföring aldrig var dessa kondottierers sak, snart derifrån kastat sina skaror öfver norra Tysklands gräns. Nedersachsiska kretsens furstar sökte, förskräckta, sin räddning i neutralitet. De väpnade sig till yttermera visso. De tvungo Braunschweig att lemna sitt biskopsdöme Halberstadt och hela kretsens område. Men Tilly stod ej att hejda på sin marsch; han upphann Braunschweig vid Stadtlohn, innan denne åter hunnit inom Hollands gränser, och tillintetgjorde hans här. Derefter fans ej mera någon rebell mot kejsaren i nedersachsiska kretsen; men ändå stannade Tilly qvar med ligans här. Han stannade och han fordrade kretsens afväpning.

Hvad betydde väl detta? Skulle ej till slut samma öde öfvergå Nordtysklands lutheraner, som nyss öfvergått Sydtysklands reformerte? Gälde det ej nu, trots öfverenskommelseu i Miihlhausen, augsburgsfredens fullständiga genomförande och de nord tyska stiftens återställande till den gamla kyrkan? Redan begynte den ligistiske generalen att under trycket af sina vapen låta utvälja katolska biskopar. Denna fråga om de fjorton nordliga stiften, tideus stora tyska fråga, trädde i förgrunden. Det är ej för mycket sagdt, om man påstår, att på dess lösning numera berodde protestantismens vara eller icke vara i Tyskland.

Och när man kastade blickarna omkring sig, befaun man sig ej redau midt i en politisk omstörtning? Vacklade ej grundvalen för allt bestående i riket, när ett kejserligt maktspråk visat sig vara tillräckligt for att beröfva den främste af kurfurstarne land och värdighet? Friedrich V hade kränkt tidens rättsmedvetande, när han gripit efter Böhmens krona; Ferdinand II kränkte det ännu mera genom riksakten mot Pfalz: hans motståndare blef derigenom martyr.

Dessa frågor voro inre tyska frågor — och de historieskrifvare i Tyskland, som taga så högt till orda om främlingarnes obehöriga intrångande och inblandning i romerska rikeis inre angelägenheter, betrakta dem naturligtvis uteslutande som sådana — men i följd af hela sin natur voro de tillika allmänt europeiska. Här stodo i verkligheten större intressen på spel än några det tyska rikets inre angelägenheter. Protestanterne öfver allt i verlden kunde ej utan att uttala dödsdomen öfver sig sjelfva låta sina trosförvandter gå under, och Tysklands inre politiska ordning var af hufvudsaklig vigt för hela det europeiska statssystemet. Kejsarens öfvermakt innebar ett hot ej blott mot det be-stående i tyska riket, utan niot det bestående i Europa, och denna öfvermakt var så mycket fruktansvärdare, som med Ferdinand II:s tronbestigning det habsburgska huset åter föreföll såsom en enda makt, strafvaude mot ett ocb samma mål; så nära hade nu dess båda linier slutit sig tillsammans. Genom Elsass, som Ferdinand II — fast det var ett tyskt riksland — inrymt åt Spanien i 1617 års familjfördrag, genom Rheinpfälz, som sedan utlemnats, och ytterligare genom att besätta det vigtiga Valtellinapasset öfver Alperna — öfre Addas dal, mellan Milano och Tirol öfver Stilfser-Joch — hade alla hufvud-stationer blifvit förvärfvade till en oaf bruten härväg, som förenade de spanskt-habsburgska länderna norr och söder om Alperna, från Italien genom

Gran-bunden och Tirol utmed Rhein ända till frigrefskapet Burgund och Nederländerna. Den habsburgska makten stod i begrepp att skapa sig en strategisk linie af utomordentlig betydelse genom mellersta Europa; som en kil sköt den sig in mellan Tyskland och Frankrike, liksom insnärjande detta senare land, den enda verkliga stora makt, som kunde kasta sig i dess väg. Ej underligt då, att en allmän oro gick genom verldsdelen, dess katolska länder så väl som de protestantiska; en stämning, hvilken läugre fram fick sitt mest betecknande uttryck deri, att påfven sjelf, Urbanus VIII (Barberini), uppgifvande den katolska verldspolitiken och glömmande allt hvad Habsburg gjort for Roma, som italiensk furste stälde sig bland dess motståndare och förklarade, att det tretioåriga kriget ej var ett religionskrig, utan en politisk kamp mot en öfvermakt som hotade allas frihet. Verldsdelen kände åter sin frihet i fara som i Karl V:s och Felipe II:s tider; habsburgska huset blef allas gemensamme fiende, och allt livad politisk sjelfständighet som fans i Europa reste sig emot den fruktade habsburgska universal monarkien.

Det är vid denna tidpunkt, som Frankrike, den makt, på hvars hållning jemvigteu i verlden hängde, begynner förbereda det europeiska motståndet* Armand Jean du Plessis de Richelieu fattar med sin starka hand dess statsroder(1624). Fastän kardinal af den romerska kyrkan, ställer han lugu och kall de politiska intressena framför de religiösa; han ser sin uppgift, ej i kampen för den katolska kyrkan, utan mot den habsburgska öfvermakten, och blir på detta sätt för protestanterne, utan att afse det, en räddande bundsförvandt. Hemma i eget land kufvar han hugenotterne som politiskt parti, men inrymmer dem tillika religionsfrihet; hans storhet är den rent politiska uppfattningen af samhället, tanken att staten är framför allt stat och ej ett kyrkosamfund, en tanke, hvari till slut den stora stridens lösning skulle ligga. Upptagande Fran^ois I:s och Henri IV:s yttre politik, samlar han bland Frankrikes buudsförvandter Habsburgs alla motståndare, protestanter och katoliker utan åtskilnad. Han är på den katolska sidan från sitt första framträdande huset Habsburgs mäktigaste och farligaste fiende; hans statskonst bereder väg för G ustaf Adolf.

Samtidigt med den store franske statsmannen framträder nu också i förgrunden af detta verldshistoriska skådespel den store svenske konungeu, hufviuliuotståndaren på protestantisk sida, det tretioåriga krigets odödligelijelte, ännu ej som handlande person, men uppfyld af stora tankar och planer, förberedande sig till handling. Ingen furste i Europa hade mera uppmärksamt följt de stora händelsernas utveckling, ingen klarare fattat deras betydelse än han ifrån sitt aflägsna nordiska halfölaiul. Der andra blott sett oroliga tidsvågor pä ytan, hade hans blick redan trängt till djupet och upptäckt den dolda verldshistoriska strömningen. Stridens allmänna, pä en gäng |K)litiska och religiösa karakter var honom frän början klar; den tanke, med hvilken han redan nu framträdde (1024), var ett allmänt europeiskt förbund mot den för alla gemensamme fienden. Som statsman lika upphöjd t fördomsfri som den katolske kardinalen, var han i motsats mot honom tillika eu djupt religiöst präglad personlighet. Stridens politiska och religiösa moment söndrade lian ej från hvarandra; för honom stodo religiös frihet och politisk sjelfständighet alltid som jemn-orunade mål. Han hade känt sig kallad att uppträda, långt innan det ännu kunde vara tal om omedelbar fara för honom sjelf och lians land; det är ett af bevisen for, att han kände sin uppgift större än en kamp blott för Sveriges intressen. — Hvad var det ytterst, som dref honom fram på denna bana? »Impetus iugenii», snillets in-gifvelse, har den sagt, som stått honom närmast i lifvet, hans vän Axel Orenstjerna; »den gränslösa blicken öfver vcrlden, det fjerran, som lättare låter sig kännas än beskrifvas», är den häfdateckuares mening, som läst djupast i handlingarna till hans historia* med ett ord, det samma, som med oemotståndlig makt drifvit verlds-historieus store fram på deras banor, det samma, som förde Alexandros bfver Bosporos och Cæsar öfver Alperna. En söndrande forskning vill gerna ensidigt för allt söka en bestämd bevekelsegrund, ocli en historieskrifvare lur derfor låtit honom ledas af uteslutande religiösa, en annan af uteslutande politiska syften. I den religiösa tidsåldern var den förra riktningen forherskande; lian fattades då företrädesvis som en lutheranernes förkämpe, en protestantismens korsfarare. I våra dagar framhäfves gerna lika ensidigt än det ena, än det andra politiska motivet; hans siste tyske historiesk rifvare, O. Droysen, har sålunda, bemärkande en punkt, vid hvilken andra ej lagt all den vigt den fortjente, sökt visa, att Gustaf Adolfs egentliga syfte aldrig varit något annat än att trygga Sveriges östersjövälde. Protestantismens räddning följde så att säga med på köpet, dess räddare leddes aldrignf annat syfte än omsorgen om Sveriges politiska intressen. Men i

verkligheten har all Gustaf Adolfs handling framgått ur hans naturs harmoniska enhet, der alla berättigade motiv, religiösa och politiska, fått ega bestånd vid sidan af hvarandra. Lika svårt som det är att i sjelfva striden skilja det religiösa momentet från det politiska, lika svårt är det också att hos honom som beherskar den särskilja motiven.; blott så mycket kan sägas, att, om liau också sjelf vid olika tillfällen låter än det re&giöfia, än det politiska motivet träda i förgrunden, i detta upphöjda harmoniska sinne det, som i sig sjelft är högst, det religiösa, också stått högst: han har, såsom han sjelf uttakt, känt sig liksom manad af en belig pligt, och denna höga pligtkänsla liar gifvit sin adel åt alla öfriga bevekelsegrunder. Den har varit hans goda samvete i kriget, det är den, som lyfter hans krig öfver blodet och tårarna.

Den äldre historieskrifuingen har älskat att föreställa sig hans slutliga uppträdande i kriget såsom ett verk af en plötslig ingifvelse, men i sjelfva verket skulle lnn snarare, sidana handlingarna till hans historia i våra dagar föreligga, kunna anföras som exempel på, att mannen med en stor sändning att uppfylla alltid bär inom sig ett medvetande derom: från dunkel aning utvecklar det sig till allt högre klarhet, till dess han, oemotståndligt fattad af sin uppgift, finner det rätta ögonblicket att fylla den. Gustaf Adolfs historia skulle kunna skrifvas med denna ledaude synpunkt från det ögonblick, då han under sina första regeringsår sjelf framställer önskan om inträde i den evangeliska unionen, intill det, då han utan fast afslutet förbund, hvarken med någon tysk eller europeisk makt, 1630 går öfver Östersjön. Steg for steg kan man följa utvecklingen af hans tankar, i de diplomatiska brefvex-liugarna och i de förtroliga meddelandena; det märkligaste och for sin upp-hofsman mest betecknande blaud alla försök att finua det rätta ögonblicket, som Gustaf Adolfs historia innehåller, är utan tvifvel hans förslag år 1624 att samla alla europeiska makter till en samfåld kamp mot det habsburgska huset.

Det ryska kriget hade hindrat honom att formligen mottaga unionens inbjudning, då den anlände (1614); sedan hade det polska kriget syselsatt honom. Med detta krig, som han betraktade som sin andel af den allmänna striden, växte och utvecklade sig hans tankar och planer »att gifva århundradet sin fred». Ensam bland Europas protestantiska monarker fattade han hvad det gälde i Böhmen, när Friedrich V:s krona stod på spel. Helt annorlunda fördomsfri än de nord tyska lutheranerne, jublade han ej med dem vid den reformerte trosförvandtens fall; tvärt om hade han erbjudit en afledande rörelse från Polen till Friedrich Y:s hjelp. Men han hade fordrat såsom en nödvändig förutsättning för sitt inskridande försäkran om bistånd af unionen och andra protestantiska makter; från första ögonblicket visade han med all sin djerfket en förtänksamhet och en varsamhet som ingen annan. Händelserna gingo emellertid sin gåug. Friedrich V föll för katolikerne3 och den lutherska hufvudiuaktens förenade angrepp, medan James T underhandlade och unionen blott tänkte på sin egen räddning. Krigets vågor hvälfde från Sydtysklandupp mofc Nordtyskland. Gustaf Adolfs oro stiger; blott i en foreuing af allas krafter ser ban räddning. Som en början dertill föreslår han (1023 på hosten) i förhandlingarna med hertig Adolf Friedrich af Mecklenburg ett forbund aföster-sjökretsens tyska furstar och städer med Sverige; kommer forbundet till ståndr vill lian läni fienden hålla sig på afstand (»noli me tangere»). Han forbereder sig redan; just denna tid, 1023—1624, fullbordar ban den svenska härens organisation, verktyget i hans hand till utförandet af hvad han bär i si na tankar. Men ingenting kommer till s.tånd i Tyskland, och med siarblick ioretecknar lian händelsernas gång: »Hur det går, säger han, stå kurfurstar och stander

i fara för både religiös och politisk frihet; de borde sjelfva se det, men i stället hålla de blott möten och deliberera, segrarens vissa rof, utan endrägt, offer for en tvedragt som förstör allt, utan härar, utan fästningar och härförare.» Med 1624 vändas alla blickar till Skandinavien, för hvars konungar och folk om-störtningen i norra Tyskland måste iunebära omedelbara faror. De europeiska niakternas sändebud börja, det ena efter det andra, visa sig i Kjöbenhavn och Stockholm för att uppfordra Kristian IV och Gustaf Adolf till uppträdande på fastlandet. James I, nu besluten för vapenskifte, sedan äfven tronföljaren personligen i Madrid misslyckats i den giftermålsunderhaudling, som >kulle ställa allt till rätta, lät det svenska sändebudet Speus återvända till Stockholm med erhjudan af subsidier. Till och med Georg Wilhelm af Bran-denburg fattade en gång i sitt lif ett manligt beslut och sände dit för att uppmana till uppträdande målsmannen för den protestantiska haudlingspolitik, som nu segrat i hans kabinett, Christian von Bellin; han kom med försäkran äfven om andra tyska furstars anslutning. Hittills hade för Gustaf Adolf det polska kriget alltid stått i förgrunden; med hjelp af de

protestantiska makterna hade han velat föra detta till slut och begagna Polen till anfalls-bas mot de kejserliga arfländerna; derigenom skulle kriget afledas från Tyskland. Sådan hade hittills hans plan varit. Nu, då han af de tyska protestanterne kallas till uppträdande, ändrar han den och framlägger sitt stora förslag, som sedan går ut på ett direkt uppträdande i Tyskland. Under förhandlingarna med Bellin och Spens i Stockholm samt genom Camerarius* underhandlingju* i Haag med Maurits af Oranien i hans sista dagar (död 1625) erhöll det sin vidare utveckling. Dess grunddrag äro följande:

Alla protestantiska makter sluta sig samman till ett fast förbund, glömmande det split och afuud, som hittills söndrat dem och gjort deras svaghet. Målet är ej blott, som England föreslagit, att återvinna Pfalz åt dess furstehus, utan att för alltid sätta protestantismen i trygghet mot den katolska reaktionens angrepp, att krossa den habsburgsk-katolska öfvermakten. Det katolska motståndspartiets hjelp bör ej dervid försmås, men dock en allt för nära anslutning undvikas; åt Frankrike och de italienska makterna anvisas i denna anfallsplan företrädesvis angreppet på Spanien. Sjelf är han redo att öfvertaga ledningen af det protestantiska Europas stridskrafter, men han fordrar ensam och uteslutande ledning af kriget (directorium belli). Han är fullt medveten om företagets storhet och fara och ställer fordringarna på sig sjelf och sina bunds-forvandter derefter. Harens stvrka bestämmes till 50 000 man, livaraf bundsfor-vandterne uppställa och underhålla två tredjedelar; krigskassan bildas genom subsidier, som erläggas vid noga fastställda tider, och starkes genom tullar. Till säkerhet för honom sjelf inrymmas åt honom två hamnar, Wisrnar vid Östersjön och Bremen vid Nordsjön. När tre månaders sold i förväg blifvit utbetalad, ville han rycka i fält, redan i maj 1625.

Men till utförande skulle ej Gustaf Adolfs stora tanke komma. Hans rätta

ögonblick var ännu ej inne. — Icke blott i Stockholm, äfveniKjö-benhavn hade de europeiska makterna gjort sina anbud, och Kristian IV af Dan-mark-Norge, mindre säkert beräknaude företagets svårigheter, liksom ej heller uppfattande målet i dess storhet, hade gått Gustaf Adolf i förväg. Han begärde blott subsidier för en hjelphar af 6 000 man, då Gustaf Adolf fordrat hela härar; han betraktades också ännu som deu mäktigare af nordens konungar. Hans förbund syntes alltså statsmännen i Haag ocb London mera fördelaktigt. Subsidietraktater afslötos med honom af båda de protestantiska vestmakteima i början af 1625, och derpå blef

han såsom hertig af Holstein vald till kretsöfverste af den nedersachsiska kretsens furstar; trippelalliansen i Haag mellan Danmark, England och Holland i december 1625 blef till slut allt, hvad som utvecklade sig ur Gustaf Adolfs plan till ett allmänt evangeliskt förbund. Sjelf kom han att stå utanför, då åt en annan, till hvars förmåga han ej satte lit, blifvit anförtrodd <len högsta ledningen af kriget. Ej ens hans anbud att under deladt öfver-befal uppträda jemte Kristian IV ledde till nugot i följd af dennes motvilja

91.

Albrecht von Wnllcnstein (Waldstein), furste af Friedland

(1583—1631).deremot. Gustaf Adolf gick att återupptaga sitt krig med Polen, medan Kristian IV uppträdde i Tyskland — vändpunkten i lians regering, och i Danmarks historia.

Med Kristian IV:s framträdande är krigets första stora skede slutadt, dess rent tyska tid. Det andra begynner: den europeiska interventionens. Detta nya krigs första vigtiga tilldragelse är uppträdandet af en sjelfständig kejserlig här. I spetsen för denna träder nu också fram på det tretioåriga krigets skådeplats dess mest karakteristiska gestalt: Wall en ste in.

Det var Tilly, som med ligans här hade åt Ferdinand II vunnit alla de föregående framgångarna. Men skulle han väl vara i stånd att bestå kampen mot Kristian IV i spetsen för de nordtyska furstarne och med England och Holland bakom sig? Redan begynte också Betlilen Gabor att röra sig i öster, och från vester framträngde ännu en gång Mansfeld och Braunschweig med nya skaror för att förena sig med den danske konungen. En ny här syntes nödvändig, men den kejserliga skattkammaren var tom; det inbördes kriget hade brutit arfliindernas finansiela krafter. Då infann sig våren 1625 i Wien den böhmiske ädlingen, fursten af Friedland, Albrecht von Waldstein, mest känd under namnet Wallenstein, och erbjöd sig att inom några månader ställa en här af 20 000 man till

kejsareus förfogande. Viirfniugskostnaderna ville han sjelf bestrida, och härens underhäll skulle ej heller kosta kejsaren något; detta skulle riket betala, ty krig närde krig, och han ville försörja sin här, der han lade den i qvarter, genom att upptaga regelmässiga krigsgärder — i sjelfva verket blott en ny och vackrare form för plundriugar, sådana som ilansfelds och Braunschweigs. Hvad han fordrade för sig sjelf var en nästan oinskränkt fullmakt såsom öfverbefälhafvare och framtida ersättning för kostnaderna i eröfradt land. Ej utan tvifvelsmål om hans förmåga att utföra detta förslag antogs det. Men Wallenstein löste sitt ord: i Eger, der han nio år derefter skulle sluta sin svindlande bana, stod redan i juli 1625 hans första här färdig, mer än 20 000 man stark. Dä han några veckor derefter uppslog sina qvarter inom tyska riket i Franken, räknade den redan inemot 40 000. Hvad man så mycket längtat efter vid kejsarhofvet i Wien hade man nu, en sjelfständig här; men man hade också en sjelfständig fältherre, och det tyska riket var lagdt under militärdiktatur. Wallenstein hade i sin hand det, hvar-efter han så mycket längtat, den väpnade makten, och »den som eger denna eger allt», var hans ord. Han var af instinkt en våldets man, och makten var hans sträfvan.

Hvarje stor hvälfniug har sin typiska personlighet, sin representative man; Wallenstein är en sådan för det tretioåriga kriget, den tyska revolutionen, på samma sätt som Oliver Cromwell är det för den engelska, Napoleon Bonaparte för den franska revolutionen, på samma sätt som en Cesare Borgia förkroppsligar den italienska renässanstiden, också den en revolutionstid. Afven deruti liknar han den senare, att han blott ger ett uttryck åt sin tid, men ingenting genomför; som Cromwell eller Napoleon fjettrar han ej eller afslutar en revolution. Personligheter som dessa framträda, då samhället är skakadt i sina

grundvalar, då våld går för rätt och ingenting gäller utom den egna kraften. Friheten från alla yttre hinder ger då rum for karaktererna att växa ut i gigantiska former; den ger fritt spelrum att gripa efter äfven det högsta: verlden ligger ett lätt byte för uppkomlingens, lyckoriddarens fot — den djerfvastes och den kraftfullastes. En sådan personlighet, framsprungen ur en upprörd tids innersta, med kraft att gå löst på de högsta mål, var Walleustein, det tretioåriga krigets store uppkomling. Han rymmer inom sig allt det vilda och tygellösa som utmärker kriget; hans fantasi är upp fyld af alla de storslagna måttlösa planer, som liksom följa med tider af sönderremnande samfundsformer. Högre beve-kelsegrunder leda honom ej; han är i det tretioåriga kriget lika främmande för den religiösa ideen, som i revolutionskrigen Napoleon för frihetens. Makten i och för sig är hans allt, det egna jaget medelpunkten för all hans sträfvan.

Wallenstein var ej till börden tysk, liksom Napoleon ej var fransman. Han tillhörde en böhmisk adelsslägt, hvars ursprungliga, tsjekiska namn var Ralsko; han hade vuxit upp i tsjekiskt tungomål. Han var ej heller född katolik; med få uudantag var hela hans familj protestantisk. Men vid mogen ålder bröt han med forna landsmän och trosforvandter och grundade sedan utan skrupler siu storhet på deras undergång. Från en inährisk brödraskola, hvars stränga tukt blott utledsnat ett våldsamt och högtfarande sinne, sådant som hans af naturen var, kom han till jesuiterne i Olmiitz, hvilka med mera lämpa visste att bibringa honom sin bildning och sin religion, for så vidt han öfver hufvud mottog några religiösa grundsatser. Ty egentligen trodde han blott på sig sjelf och på astrologiens mystiska läror, att verldens och menniskans öden stodo tecknade i stjernornas gång. Han bespottade lika mycket jesuiterne som de lutherska teologerne, men sjelf föll han i händerna på italienska astrologer. I Italien hade han fått sin egentliga utbildning, sin kosmopolitiska prägel; dess förfinade yttre lef-nadsskick och seder hade han antagit, Der hade han äfven hemtat sina politiska grundsatser: Machiavellis Furste blef der hans politiska ideal. Det yttre medel, som framför andra skulle medverka till hans framgångar, en kolossal rikedom, visste den fattige adelsmannen att förvärfva genom ett beräknadt gifte som lade grunden och sedan genom att skickligt begagna den böhmiska hvälfningen 1618. Då slöt han sig nämligen strax till Ferdinand II, i hvars tjenst han förut kämpat i Ungarn och mot Venezia. Han flydde öfver till kejsaren med de raähriska ständernas krigskassa. Ferdinauds hederskänsla var starkare än Wallensteins, och han sände penningarna tillbaka, men belönade kejserligt rymmaren för visad trohet. Wallenstein fick för sina tjenster en lejonpart af de indragna godsen; ännu flere köpte han för vrakpris af den kejserliga skattkammaren. Så blef han inom kort, utan att bry sig om de sinas hat och förbannelser, den österrikiska monarkiens rikaste man; utom besittningar i Mäk-ren och Schlesien kom i hans ego ett samladt område i Böhmen af 70 qva-dratmils storlek, hvars inkomster, så utmärkt

som han förstod konsteu att förvalta sitt eget, uppskattades till 400 000 floriner eller lika mycket, som den kejserliga skattkammaren drog ur hela konungariket. Dess medelpunkt var herskapet Friedland, i vinkeln, der Böhmen, Sachsen och Schlesien samman-stöta; det förvandlades till ärftligt län, forst som furstendöme, sedan som hertigdöme. Här, på slottet Friedland, i sin stad Gitschin eller i sitt palats i Prag höll han ett lysande hof, redan då mera en suverän än en undersåte.

I spetsen för den här* han nu stampat ur marken, blef han mer än suverän: kring honom mer än Ferdinand II rör sig derefter det historiska intresset. Han har trädt ut på den verldshistoriska skådeplatsen, och hans gestalt växer i bredd raed de nya förhållandena och händelserna. Som statsman blir han medelpunkten för ett storartadt system af politiska planer. Som krigare är lians storhet mindre fältherrens på slagfältet än krigsorganisatorens, som förstår att samla krafterna och med oblidkelig jernliand leda dem. Hans mästerskap ligger i att af samma skaror som Mansfelds oeh Braunschweigs skapa en krigsduglig här och sammanhålla den. Dervid är hans person allt; det enda sammanhållande bandet, den enda medelpunkten för denna här af protestanter och katoliker om hvarandra, af alla länders lösa sammanlupna soldatesk är blott Wallenstein sjelf.

Kristian IV:s och de nedersachsiska administratorernes krig emot denne härförare och mot Tilly var snart afgjordt. Redan 1G2G, krigets första år, är utgången gifven. Kristian sjelf var ej sin uppgift vuxen, ej heller rönte han det understöd som förespeglats. Bundsforvaudterne dela derför också med honom skulden för misslyckandet. Till Pfalz, egentliga målet för kriget, hann han aldrig; redan i wesertrakten, vid Lutter, blef hans uyvärfvade här slagen af Tillys veteraner. Derefter afväpnades Niedersachsen: det ena stiftet efter det andra besattes af den ligistiske generaleu, den eue fursten efter den andre sökte kejsarens tillgift och öfvergaf Kristian IV; men ännu höll lian sig sjelf ett helt år i elbetrakterna mot Tilly. Då, på hösten 1G27, anlände Wallenstein till denna krigsskådeplats. Han hade redan före slaget vid Lutter besegrat Mansfeld vid dennes angrepp på den fasta ställningen vid Dessaubryggan och jagat honom genom Jablunkapasset ned i Ungarn — på vägen derifrån till Venezia slutade denne soldathöfding sin äfventyrliga bana, och vid samma tid bortrycktes också hans stallbroder Christian af Brauuschweig —; nu, sedan Wallenstein i Ungarn äfven tvingat Bethlen Gabor till fred, kom han för att genom sitt fälttåg på jutska halfön skörda frukterna af Tillys seger. Kristian IV vek öfver allt. Han fann sin räddning först på de danska öarna. Endast bristen på flotta hindrade Wallenstein att öfverväldiga hela Danmark, som nu ryckes in i kampen på helt annat sätt än förut. Till en början hade det varit konungens, ej en landets strid.

I allt vidare kretsar hade detta krig utbredt sig; det hade nu ryckt med i sin hvirfvel allt land mellan Alperna och Östersjön. Europas inblandning, som haft till mål att lösa Sydtyskland ur dess fjettrar, hade i stället lagt äfven Nordtyskland för kejsarens fot, och upprättandet af ett habsburgskt välde vid de nordiska hafven tycktes redan förestå. Dessa år, 1628—1630, utgöra tidpunkten af högsta makt, men också af högsta förblandning för det habsburgska kejsardömet. Wallenstein, dess diktator, är den som uppbär de stora planerna; i hans jättefantasi växa de ut i det måttlösa och förvandlastill tomma ärelystna drömmar. Deras konturer liksom förlora sig i ett fjerran.

Utåt afsågo de till en början, sådana som förhållandena förelågo, i främsta rummet den skandinaviska norden. Vid inryckningen i Danmark hade Wallenstein erbjudit Kristian IV fred mot afträdandet af Öresund och Danmarks forvandling till en tysk amiralstat; tankarna från grefvefejdens och Karl V:s tider hade alltså åter vaknat. Sedan tänkte han på Danmarks krona for Ferdinand II, flygtigt också för sig sjelf. Ett ögonblick erbjöd han Gustaf Adolf forbund (våren 1628) för att verkställa en delning af Danmark-Norge mellan Sverige och Tyskland. Men snart såg han i Gustaf Adolf — och med rätta — en naturlig fiende, och redan flögo planerna äfven till Sveriges erofring; åt en af hans krigshöfdingar, grefve Schlick, tillärnades flygtigt Sveriges krona. Öfver Tyskland sträcktes under dessa år huset Habsburgs spira såsom fordom Hohenstaufens. Och med tankarna på ett välde vid Östersjön följde helt uaturligt tankar på ett välde öfver kafven. Spanien skulle herska öfver söderns, kejsaren öf-

ver nordens haf; vid Östersjön skulle de båda habsburgska makterna räcka hvarandra handen. Ej långt efter Jyllands eröfriug begynte besättandet af Östersjöns , kuster. Wallenstein blef hertig af Mecklenburg; dess gamla

furstehus upphörde att regera i kraft af blott ett enkelt kejserligt dekret. Besättandet af Pommern och dess hamnar, försöken att vinna hansestäderna genom spanska handelsmonopol* upprättandet af en kejserlig flotta i Östersjön och Wallensteins utnämning till de baltiska och oceaniska haf vens amiral visa tankar och planer i denna riktning. Det var fråga om ett habsburgskt-katolskt östersjövälde i stället för ett svenskt-protestantiskt; härigenom hotades Skandinavien omedelbart och medelbart iifven de protestantiska sjömakterna i vester, hvilka hittills beherskat de nordliga haf-ven. Och denna maktutveckling utåt var för Wallenstein blott utgångspunkten för stora genomgripande förändringar i det iure. »Hvad behöfdes väl kurfurstar och furstar? hördes han yttra; borde ej Tysklands kejsare vara lika mäktig i sitt rike som Spaniens och Frankrikes konungar i sina?» Hvad Wallenstein ville var den gamla feodalmonarkieus förvaudling till en modern militärmonarki; han och hans krigshöfdingar skulle då också träda i stället för den gamla feodalaristokratien. Redan erbjödos åt Tilly och Pappenheim riksfurstendömen på welfi-ska husets bekostnad; det bebådades en konfiskation af 6000 adelsgods till fördel för den wallensteinska härens officerare, med ett ord, en egendomsom-störtning inom tyska riket sådan som förut i Böhmeu. — Men ej blott den germani-ska verlden omfattade dessa planer; de spunno sig ut öfver verldsdelen. Var ej nu tiden inne att göra drömmen om en habsburgsk universalmonarki till verklighet? Det tyskt-romerska riket, till namnet fortsättningen af Romas verlds-välde, borde också blifva det i verkligheten. De så länge förgätna kejserliga rättigheterna i Italien skulle återupplifvas; derför sändes 1629 en afdelniug af den wallensteinska hären öfver Alperna, när arfföljdsförhållandena inom mantovanska furstehuset dertill gåfvo anledning och förevändning. En anuau afdelning gick samtidigt mot rikets gränser i vester för att gifva Holland» Habsburgs gamle fiende, dråpslaget. Begge dessa härar kämpade i föreningmed Spanien; den tredje bärafdelning Wallenstein 1829 kunde utsända gick mot rikets östliga gräns för att i Preussen hjelpa Polen mot Gustaf Adolf. Sjelf stod diktatorn härunder q var i hjertat af Tyskland med hufvudhären forstorad till det kolossala. Han hvälfde orient och occident i sina planer; än lat han framskymta tankar pä att verkställa den inre omstörtningen i tyska riket, än talade han om att föra sina härmassor mot Italien och ännu en gång storma Koma, än ville lian föra dem emot Frankrike, än åter — som slutmål för det hela — \gå löst mot Stambul och bringa till ända kristenhetens kamp mot de otrogne.

Huru måste ej Europa fyllas af oro öfver dessa måttlösa, verldsomstör-tande planer, förenade med denna oerhörda maktutveckling! —Och samtidigt stegrades nu också till det yttersta katolicismens angrepp mot protestantismen, en utveckling, för hvilken dock Wallenstein, sjelf religiöst likgiltig och i spetsen för en här af både protestanter och katoliker, var främmande, ja, som trädde störande i vägen för honom och hans planer. För Maximilian af Baieru och ligans furstar, för hela det ultrakatolska partiet syntes nämligen nu rätta tiden inne att skörda frukten af de vunna segrarna och för alltid lösa dessa augsburgsfredens sväfvande frågor, om hvilka striden så länge stått. Ferdinand II bestormades att låta höra sitt kejserliga maktord, och den 24 februari <G mars) 1629 utslungade hau det ryktbara restitutionsediktet, krigsförklaringen på lif och död mot protestantismen. Det var Maximilians af Baiern vilja och råd som segrat öfver Wallensteins. Här stadgades augsburgsfredens genomförande efter bokstafslydelsen: alla kyrkliga riksomedelbara områden, indragna emot det andliga förbehållet, allt medelbart kyrkogods, indraget efter passau-freden 1552, skulle återställas till den gamla kyrkan, och från augsburgsfredens förmåner skulle uteslutas alla, som ej stodo på augsburgsbekännelsens grund. På samma gång som det lutherska norra Tyskland skulle komma att se de 14 erkebiskops- och biskopsdömena åter upprättade och förvandlade till lika många katolska missionsposter, staldes det södra och vestra Tysklands reformerte utom lagen: deras fullständiga utrotning kunde begynna när som helst. Dermed var det så länge öfverliängande, så länge fruktade slaget fallet. En reaktionens revolution, på en gång religiös, politisk och social, var ställd på dagordningen. Det var för det samtida Tyskland ungefär det samma, som om 80 är efter den franska revolutionen återställandet af ett Frankrike före 1789 blifvit försökt. Yerldshistorien har knappast bevitnat ett mera storartadt försök att bringa ett förflutet tillstånd tillbaka än det, som ligger i detta Ferdinand Il:s restitutiousedikt.

Maximiliau af Baiern och ligans furstar stodo nu vid sitt mål. Men hunna tillmålet, käude de marken vackla under sina fötter: kejsarens öfvermakt, representerad af Wallenstein, hade blifvit lika hotande för segrarne som

för de besegrade. Hans här hade undanträngt Tillys, och hans sträfvan gick tydligen ut på att låta ordningen komma till de katolska furstarne, sedan han nu tillräckligt böjt de protestantiska. Men ett kejserligt envälde ville ligans furstar lika litet som de protestanter de hjelpt till att kufva. Det blef alltså nu deras ordning att göra front mot diktatorn. De fordrade af Ferdinand II Wallensteins afsättning och härens afväpning med lika mycken ifver, som de nyss förutfordrat restitutionsediktets utfärdande. Maximilian af Baiern, furstetribunen, trädde i spetsen for dem; han lyfte nu baneret för den gamla riksförfattuingen såsom förut för den gamla kyrkan. Så nalkades äfveu det katolska Tyskland en kris; till och med segrarne stodo väpnade emot livarandra, färdiga att drabba samman. Hade kejsaren varit lika kejserligt sinnad som hans general, skulle striden mellan de båda bundsförvandterne brutit lös; tvedragten inom det segrande katolska partiet var redan tillräcklig att bana väg för räddaren, samtidigt som protestanternes fara stegrats till det yttersta.

Detta är det allmänna sakernas läge, ur hvilket Gustaf Adolfs ingripande i tretioåriga kriget framgått. Hans blick omfattade den politiska ställningen i dess helhet. Frågar man då efter orsakerna till ingripandet, finner man dem alla redan i denna. En genialisk statsman på höjden af sin tid och tillika mannen med det gudhängifna sinnet, lyfter han baneret för sitt eget lands, för Skandinaviens, Tysklands och Europas frihet på samma gång som för protestantismen. Liksom hans karakter sammansmälter till harmonisk enhet det annars skilda, så också hans politik: lian är korsfarare och statsman på samma gång. Religiösa ocli politiska intressen tala för honom lika högt; de äro med hvarandra oåtskiljeli-gen förenade, ty i den religiösa friheteus undergång ligger också undergången af den politiska och nationela. Hans kamp är derför ytterst ett sjelfförsvar för Sverige på samma gång som en kamp för Tyskland och Europa. — Öppnade sig nu också härvid nya glänsande utsigter för honom sjelf och Sverige? Hägrade några gyllene frukter såsom lön för Tysklands och Europas befriare? Det är svårt att förneka det; det synes naturligt. Men ett måste fasthållas: de ha ej varit det första, de ha varit följd, ej orsak eller mål. Gustaf Adolf gick ej till detta krig som till ett äfveutyr för att vi un a makt och ära för sig ocli storhet för sitt land; han drefs dertill som af en nödvändighetens lag, så att Axel Oxeustjerna med sanning kunnat säga: »Vi ha icke val, om rådligast eller ljuf-ligast är, utan måste falla i detta krig mot vår vilja.» Men denna yttre nödvändighet, återspeglad i Gustaf Adolfs själ, blef utvecklad till inre frihet, ty han kände sig och sitt land som ett försynens redskap till utförandet af ett stort och heligt värf.

Utgångspunkten för iugripandet är en ringa, den hjelp han sommarn 1628 lemnade Stralsund. Denna stad var för Wallensteiu en punkt af största vigt. Hela den stora östersjöplauens fullbordan hängde på dess besittning, ty det var här, som hufvudstationen för den kejserliga flottan skulle upprättas. Men den gamla hansestaden dristade hjeltemodigt bjuda diktatorn trots, och när alla andra böjt sig, blef den sista bålverket för protestantismen och Tysklands frihet. Hansans och Skandinaviens förbindelse som fattas ensidigt, om man blott betraktar den som ett tyskt liaudelsförtryck, bar här sin sista frakt för kulturen; ty i sitt betryck, belägrad af den wallensteinska liären, vände sig staden, stödjande sig på gamla förbund, till de nordiska konungarne om hjelp. Från både dansk och svensk sida ilade undsättning till, och Gustaf Adolf slöt den 24 juni 1628 det betydelsefulla förbund med Stralsund, som gaf honom fast fot på tysk jord. Det hjeltemodiga motståndet kröntes med den fullständi-[Stv~ •

gaste framgång; efter tre månaders belägring måste Walleustein draga sin här frin Stralsund med en förlust af mer än 10 000 man.

Här bröts för första gången hans krigslycka; här satte sig för första gangen hans stolta vågor. Genom Gustaf Adolfs inblandning såg Wallenstein här ett motstånd uppväxa, hvars styrka hans snabba blick snart hade fattat. Gustaf Adolf och Sverige blefvo derefter för honom hufvudfienden. Han rådde nu till fred med Danmark och slöt den nästan på eget bevåg i Liibeck 1620 i maj. Kristian IV fick billiga vilkor; hau behöfde nu hvarken afträda Öresund eller, som det i början af fredsunderhandlingarna fordrats, Jylland och Slesvig-Holstein; han återfick allt mot att fullständigt draga sig från Tysklands inre angelägenheter. Det var en dansk fred på ett europeiskt krig; Daumarks sjelfständigliet var räddad, men Habsburgs öfvermakt stod lika hotande för Europa, och faran för den katolska reaktionen var för protestantismen större än någonsin. — Dock har Danmark-Norges nederlag och lidande ej varit förlora dt i kampen för den sak, för hvilken Sverige skulle segra. Kristian IV har forberedt vägen för Gustaf Adolf, Dannmrk-Xorge för Sverige.

Det har uppehållit kampen, tills Gustaf Adolfs rätta ögonblick var komniet. Så liar hela Skandinavien medverkat till den stora bragd, som kommit att bära Gustaf Adolfs namn.

Förgäfves hade

Gustaf Adolf sökt hindra freden i Liibeck genom konungamötet i Ulfsbäck (1629 i februari). — I orätt tid hade Kristian IV begynt sitt krig, i ännu ofördelaktigare slutade han det. Han hade begynt det, jagande efter Valdenia-rernes gamla drömbild, Danmarks utvidgning i Tyskland, uppfyld af tankar att vid Elbe och Weser grunda ett välde för sin ätt; i ej mindre än fyra af de omtvistade kyrkostaterna i dessa trakter voro då danska prinsar utsedda till administratorer. Visserligen var han ej helt och hållet blottad på allmännare syften; äfven Kristian IV hade sinne för protestantismens fara, men det var denna i mycket rikt begåfvade personlighets svaghet, att hans blick ej fasthöll det stora och hufvudsakliga; han förlorade sig i det mindre och såg det större blott i förbifarande ögonblick. Derför vägrade han samverkan med Gustaf Adolf in i det sista. Hade dennes vilja segrat i de under hela kriget fortsatta underhandlingarna, skulle verlden ha sett två skandinaviska härar uppträda vid hvafandras sida i det tretioåriga kriget.

Med hjelpsändningen till Stralsund kan Sveriges strid med den habs-

02. Danzig pu lG30-talct.93. Vesterås vid slutet af 1600-taletburgsk-katolska makten redan anses början (1628). Hufvudfrågan for den svenska politiken är härefter endast, om vigteu bör läggas pä kriget i Preussen mot Polen eller på ett krig i Tyskland med utgångspunkt från Stralsund. Gustaf Adolf sjelf ville här omedelbart skrida till handling och redan våren 1621) pra en landstigning, men den betänksamme Oxenstjerna afrådde. Wallen-steins hjelpsändning till Polen under Arnim afgjorde frågan. Krigsskådeplatsen blef 1629 ännu Preussen; men medan Gustaf Adolf här kämpade mot Arnim, blockerade redan en svensk flotta under amiral Ryning Mecklenburgs hamnar med befallning att tillintetgöra den nyskapade kejserliga flottan, om den vågade visa sig i sjön. När stilleständet med Polen kommit till stånd, var kriget med kejsaren en afgjord sak. Gustaf Adolf har sjelf aldrig annorlunda betraktat saken; derför ansåg han sig ej heller behöfva utfärda en formlig krigsförklaring; det fredsmöte i Danzig, som under Danmarks bemedling hölls i sista ögonblicken före landstigningen 1630, var aldrig annat än den diplomatiska pennfäktningen före kanondånet, af begge parterna afsedd att kasta skulden för krigets utbrott öf-ver på motståndaren.

Under dessa år 1628—1629 — den oafbrutna förberedelsen till kriget — vinnes landeks bifall till det stora företaget. Riksdagens hemliga utskott uttalar det först (1628 i januari); dess beslut bekräftas af 1629 ars riksdag (juni), som förlänger alla förut åtagna bördor för tre år och blott begär, att kriget skall föras så långt som möjligt från Sveriges egna gränser. Riksrådets bifall ligger ut-taladt redan i rådslaget den 15 december 1628; de märkvärdiga rådsöfverläggniugarna på Upsala slott i oktober och november följande året samla alla föregående och innehålla det afgörande beslutet; de utgöra på en gång en tillbakablick och en framtidsblick, krigets rättfärdigande inför samtid och efterverld. Med detta beslut står Gustaf Adolf inför sitt mål: det är en lefnad som bekrönes. Hans rätta ögonblick är inne, och Sveriges folk följer sin konung, som det fria folket följer sin främste och ypperste man, icke viljelöst eller motsträfvigt, utan fullt medvetet om medel och mål, upplyst af honom, på hvilken dess blickar med stolthet och tillit livila, när nu utförandets vågspel skulle begynna.

Till sitt stora företag träder Gustaf Adolf på det omsorgsful luste förberedd, som statsman genom de vidsträcktaste underhandlingar, som fältherre genom de mest omfattande rustningar. Anda bort till Krims tatarkan i Bakt-

• .v.

94. Gustaf II Adolf (1694—1632).sjiserai och till de zaporogiska kosackerne vid Dnjepr liade hans sändebud gått: i Stambul hade hans och Ferdinand II:s diplomater bekämpat hvaraudra ända in i den turkiska divanen. Axel Oxenstjerua liade från Elbing sökt väcka söndring bland Polens store for att hålla detta land i overksamhet, medan förbindelser knutits med Italieus furstar och republiker, till och med Schweiz" kantoner, för att förmå dera till samverkan i den stora kampen mot huset Habsburg. På en allmän förening af det vestra Europas stora makter

och af Tysklands kufvade furstar, en europeisk koalition, hade han uppgifvit hoppet, men med hvar och en särskild hade han trädt i underhandling: med den holländska republiken, som emellertid, afundsjuk öfver den svenska maktens framsteg vid Östersjön, ej kunnat förmås till bindande försäkringar hvarkeu om förbund eller subsidier; med England, som, inveckladt i inre strider, ej ens af den nya utsigten till Pfalz" räddning visade lust för inblandning i fastlandets angelägenheter; och slutligen framfor andra med Frankrike. Här hade nu lmgenotternes kufvande efter La Roehelles fall 1(128 gifvit kardinal Riche-lieu fria händer att återupptaga Franko is I:s och Henri lV:s politik. Franska härar hade gått öfver Alperna till de italienska furstarnes hjelp i det man-tovanska arftoljdskriget mot de habsburgska planerna, och Richelieu sökte i norden en afledare för de kejserliga härmassorna i Italien. Den katolske kardinalen och den protestantiske konungen sökte sålunda hvarandra af gemensamt intresse. Samme franske diplomat, som bemedlat stilleståndet i Altmark, Hercule de Charuacé, kom på vintern 1630 till Sverige och erbjöd

Frankrikes förbund. I Vesterås fördes de första underhandlingarna, men de ledde ännu ej till någon följd. Annu trodde Richelieu möjligt att förena

Gustaf Adolf till förbund med ligans furstar, om det skulle komma till

brytning mellan dem och kejsaren, men de svenska underhandlarne skrattade högt åt ett sådant förslag och lofvade blott att bevilja dem ueutralitet. Ej heller nöjd med subsidieanbuden, ansåg sig Gustaf Adolf kunna uppskjuta förbundets afslutande: »for tre tunnor guld ville han ej, sade han, binda sig till Frankrikes vink och godtycke». Han trodde sig kunna sätta vilkoren, ej låta dem sättas för sig: Frankrike behöfde honom lika mycket som han Frankrike. Var det såluuda omöjligt att upprätta ett allmänt europeiskt förbund, så var det ännu omöjligare att åstadkomma ett nytt protestantiskt förbund i Tyskland. Här låg punisk skräck öfver sinnena. De behöfde först lösas ur denna. Blott enskilda förbindelser kunde anknytas. — I sjelfva verket har sålunda Gustaf Adolf landat i Tyskland 1630, innan ännu fast förbund blifvit afslut et med någon europeisk makt, med någon tysk furste; men det fans en gemensamhet i intressen, till hvilken han kunde sätta mera lit an till traktaterna.

Men det var emellertid ej blott genom underhandlingar med främmande makter, som Gustaf Adolf beredde sig till kampen. Den andre skandinaviske konungens exempel hade lärt honom, att det ej var på dem, utan i främsta rummet på egna krafter, liten borde sättas. Vintern 1629—1630 torflöt under de ifrigaste förberedelser till denna härfärd utan like, i hvilken ett land med lulfannan millions befolkning redde sig till strid med verlds-delens största krigiska makt, hvars harar uppskattades till 150000 man under fältherrar med rykte] om oöfvervinnelighet, derför att de ännu voro-oofvervunna. Dä kriget beslöts, utgjorde den svenska hären omkring 50 000 man, men bragtes nu upp till omkring 76 000 man; Axel Oxenstjerna skapade i Preussen en hel ny här af öfver 20 000 man. Af denna styrka var något öfver hälften eller 43 000 man svenskt och finskt manskap, det öfriga värfvadt, mest tyskt. Häraf beräknades 40 000 man till fältarmé, och till detta antal uppgick ocksä den här, som, innan året 1630 gått till ändar stod samlad på Tysklands jord under Gustaf Adolfs befäl; första landstig-ningshären utgjorde omkring 13 000 mau. Flottan, som 1625 räknat 2;> större örlogsskepp, växte nu till 44 skepp, hvartill kommo 71 fraktfartyg för härens öfverförande. Men det var ej autalet, som utgjorde styrkan i Gustaf Adolfs här. Denna låg framför allt i dess inre organisation, dess anda, dess öfning och dess vapen. Man kunde väl anse den för det då varande Europa» förnämsta här: den hade i sjelfva verket samma företräden framför andra samtida härar, som de franska härarna under revolutionskrigen eller de tyska i vår tid. Den har också gjort epok i krigsväsendets historia, och Gustaf Adolf, deti förste-moderne strategen, har som fältherre — af Napoleon — blifvit räknad som en af de sju, hvilka väsentligen omskapat krigskonsten. En krets af fältherrar,, som skulle komma att tillhöra århundradets största, omgaf honom; Gustaf Horn var hans fältmarskalk, Torstensson och Johan Baner generaler för artilleriet och infanteriet redan i landstigningsliären. — Det var den industriela. utvecklingens triumf, att allt det krigsmaterial som behöfdes hade kunnat tillverkas inom Sverige.

Tidigt på våren 1630 begynte trupperna sammandragas. Regemente efter regemente sågs under april och maj månader marschera genom liufvudstaden pil väg till Elfsnabben, den vanliga samlingsorten vid härfärderna öfver Östersjöu; rytteriet, till större delen från landets sydliga delar, inskeppades i Kalmar och östgötahamnarna. Vid

Olands norra udde skulle alla flottiljerna frän det egentliga Sverige samlas, medan samtidigt trupperna från Finland, östersjölandskapen och Preussen voro beordrade direkt på Stralsund. Vester ifrån, genom Öresund, väntades dit ett par tusen mau nyvärfvade tyska och engelska trupper, till större delen rester af Kristian IV:s upplösta här; tillströmmen från Danmark öfver gränsen var sådan, att hela kompanier kunde uppsättas. Redan vid sitt första uppträdande på tysk botten var sålunda Gustaf Adolfs bär ej en rent svensk; den rymde inom sig många olika nationela element. Det var en protestantisk här, bildad omkring en svensk kärna: Sverige hade trädt i spetsen för norra Europas folk af germanisk stam eller germanisk odling och förde dem till strid. Det var ett moment af dess storhet i detta verlds-historiska ögonblick. Gustaf Adolf i norra Tyskland. — Slaget vid Breitenfeld (1631).

Gustaf Adolfs afsked till ständerna. — Landstigningen i Tyskland. — Svenska och kejserliga hin nu sommarn 1630. — Knrfnrstedagen ft Regensburg. — Magdeburgs anslutning till Sverige. — Krigshändelserna hästen 1630. — Färbnndet ned Frankrike i Bärwalde, den 13 jan. 1631. — Konventet i Leipzig. — Fälttåget 1631, februari—m^J. — Magdebnrgs fall. — Händelserna m*j-september 1631. — Slaget vid Breitenfeld, den 7 sept. 1631.

Den 19 maj, då stora flottan redan låg segelfärdig i Elfsnabben, tog Gustaf Adolf farväl af den i hufvudstaden samlade riksdagen. Annu en gång hade denna uttalat landets bifall till det stora företaget. Ej förr, än Sveriges rike, Östersjön och trosförvandterne voro försatta i trygghet, borde vapnen nedläggas: dessa voro de klart uttalade mål, för hvilka svärdet drogs. — Stort och gripande var det ögonblick, då Gustaf Adolf här för sista gången syntes i Sveriges riksförsamling. Han trädde fram med sitt barn på armen, tron-arfvingen, den ännu ej fyraåriga Kristina, och han inneslöt henne i den folkets trohet och hängifvenhet som alltid mött honom sjelf. En känsla af stundens betydelse grep alla sinnen; hos konungen tog den formen af en aning, att <letta hans möte med Sveriges folk också skulle vara det sista. »Gemenligeu plägar det så ske, så föllo hans ord, att krukan så länge bäres till vatten, att hon på sistone går sönder: så varder det ock mig på sistone gångandes, att jag, som uti så många farligheter gjutit mitt blod för Sveiiges rikes välfärd och dock allt härtill genom Guds nådiga beskydd ej blifvit skadad, det doek på sistone måste låta.» Och liksom i förkänsla af, att frågan om lians beve-kelsegrunder skulle syselsätta samtid och efterverld, uttalade han sig härom på det mest oförtydbara sätt i denna högtidliga stund, då. som han sjelf sade, »han tyckte sig stå inför Guds den allra högstes åsyn». Hau tog honom till vitne, att han ej började kriget af sjelfviska grunder, »af eget bevåg eller lust till krig, som väl mången skall sig imaginera eller inbilla». Af kejsaren angripen, sade han, af högt beträngda grannar, af vänskapliga makter frun när och fjerran manad dertill, gick han åstad att befria förtryckta trosfor-vandter; i många år hade han känt en inre kallelse till det verk han nu giek ntt utföra. Derefter vände han sig med välönskningar till ständerna, niir-och frånvarande — bondeståndet var ej med, ty det var en utskottsriksdag — och befalde dem alla i Guds hand, önskande att de som nn skiides måtte efter jordlifvets vedermöda mötas i ett oförgängligt lif. Allas ögon stodo fulla af tårar: det var en stämning af djupt vemod, men ock af förtröstan och hopp, en sådan, som plägar följa de stora besluten och de stora handlingarna, ej -den pjunkiga, som blott förstår att fråssa i känslonjutning. En afskedsfest med glädtig stämning kunde följa omedelbart derpå. I dessa drag tecknar sig tiden.

Dagen efter gick Gustaf Adolf om bord, men vidriga vindar hindrade

flottan i mer än fjorton dagar att utlöpa. Munförråden förtärdes; frivilliga

sammanskott från hufvudstaden och städerna vid kusten måste lemna sista ••

reskosten. Andtligen vände sig vinden, och den 17 juni 1G30 styrde flottan ut ur skären. Vid Öland stötte de andra skeppen till, och för fylda segel, under eu sakta vestlig bris, gled den samlade svenska flottan ned mot Tysklands kust.• V x

I :• .

KV N“ ^ ’vs s

". Cw ^ $\-

,

Ursprungliga planen hade varit att landstiga på ön Riigeu. Dess besittning var nödväudig för att trygga Stralsund, den naturliga stödjepunkten for hela fälttåget. Men ute på Östersjön hade nyheten kommit, att Lesslie, den tappre skotten, som förde befälet i Stralsund, redan gått öfver sundet och stormat de kejserliges skansar: Rugen var således redan svenskt. Detta föranledde en ändring af hela landstigningsplanen.

Nedanför Stettin utbreder sig ' Oder i ett vidsträckt vattenbäcken — Oder haff — stängdt från Östersjön af öarna Usedom och Wollin. Emellan dessa och fastlandet utgjuter sig detta innanhaf genom trenne utlopp, af hvilka på denna tid endast det vestliga eller Peene — så benämdt efter floden Peene som deri utfaller — var tillgängligt för djupgående fartyg. Här var det nu, som Gustaf Adolf beslöt att i stället landa. Herre öfver Oderhafvet? mynningar,, stödjande sig på Stralsund i vester och Preussen i öster, ville han från oderöarna tränga ned i Tyskland utefter denna flod. Floderna voro i detta århundrade de stora militär-viigama liksom i det nittonde jern-hanorna; endast genom dem var det möjligt för en här att trygga sig nödiga förråd; ofta kunde endast pa denna väg artillerierna fortskaftäs.

Man skall också fiuna, att Gustaf Adolfs tyska krig varit ett krig om Hodlinierna. Det första fälttåget giil-de oderlinien.

Mer än 500 år hade förflutit, sedan en skandinavisk flotta syntes i dessa farvatten för att kämpa en odlingens strid: Absalon, den danska medeltidens största gestalt, hade här fört en sådan före Gustaf Adolf, då han en gång kom för att sprida kristen tro i dessa trakter. — Midsommarsdagen 1630 kastade de svenska skeppen ankar framför udden Perd på Riigen, och här — ej på ön Ruden — var det, som Gustaf Adolf först satte foten pa Tysklands jord. Två dagar derefter lade hela flottan till vid Peene-munde, en liten fiskarby på nordspetsen af Usedom. Det var en åskfyld afton. I luftrymden korsade blixtar hvaraudra; under lyste kusterna rundt omkring af eldar som de kejserlige upptiindt. De hade väntat, att den svenska flottan skulle segla upp genom Peene och på begge stränderna uppfört skansar för att hindra. Landstigningen begvnte emellertid omedelbart vid Pee-nemfinde med hjelp af lodjor och pråmar från Stralsund som väntat vid Ruden. Konungen sjelf var en af de förste som stego i land. De äldre liistorieskrifvarne hafva skildrat denna landstigning så, att Gustaf Adolf, då

Armand Jean du Plcssis de Kichelieu (15W-1GI2Rlian beträdde Tysklands jord, fallit pä knä, tackande Gud för hans beskydd under öfverfartens faror och nedkallande hans välsignelse öfver det stora företaget. För deras ögon stod Gustaf Adolf företrädesvis som den protestantiske kors-fararen. Hans nyaste tyske historieskrifvare, G. Droysen, som framställer honom förklädd till en preussisk statsman i det nittonde århundradet och som ängsligt begagnar hvarje tillfälle att öfvertyga verlden, huru som han, fri från alla religiösa skrupler, blott afsett Sveriges östersjövälde och eröfringar i Tyskland, låter •detta drag försvinna och berättar endast, att konungen skadat sitt knä mot toften i landstigningsbåten. Visserligen hade han, såsom det tillfälligtvis namnes i ett samtida bref från riksamiralen Gyllenhjelm, vid landstigningen, när han sprang från toft till toft på espingen, råkat stöta »huden af skenbenet», men den äldre uppgiften har god hemul och ställer den landstigande Gustaf Adolf i en dager, som är fullt enlig med den sanna historiska karakteren: Det draget torde

också böra bevaras. — Hela landst igningshii-ren utgjorde 10 052 man fotfolk, 2590 ryttare och 600 man artilleri eller tillsammans 13 242 man; redan dagarna efter hade den emellertid genom förstärkningar från Stralsund nått upp till 16 000 man. När nyheten om denna landning gick öfver Europa, tände den, hvar den nådde ett protestantiskt sinne, hopp och mod å nyo. I dessa tider, då det gälde protestantismens vara eller icke vara, gjorde det ett mäktigt intryck på folkfantasien, att Gustaf Adolf landat i Tyskland just samma dagar, som hundra iir förut Luther framlagt trosbekännelsen i Augsburg. I Haag, i generalstaternas församling, anmälde Camerarius händelsen med de stolta orden: »Tärningen är kastad; konungen af Sverige har gått, icke som Cæsar öfver Rubicon, men öfver det stora vida hafvet.»

De kejserlige öfvergåfvo, fast förberedda, lika som i öfverraskning sina skansar vid odersunden. De flydde öfver till fastlandet, lemuande allt efter sig, i Wollin till och med de leoparder, som Wallenstein der förvarade för att, alltid braskande, sända som tribut till Östersjöns nye herre i Wien. Gustaf Adolf, en af de försigtigaste fältherrar

krigshistorien känner, som aldrig tog ett steg framåt utan att trygga sig återtåget, omskapade inom några dagar Kristian IV:s skans vid Peenemönde till ett ointagligt forskansadt läger.

96. Tysk minnespenning öfver Gustaf II Adolf 1630.

»Gustaf Adolf, af Guds n&d Sveriges, Götes och Vendes store konung. — Jag

[soletf] går upp, ej bevekt genom böner.»Redan sjelfva landstigningsnatten hade hären gripit till spaden, konungen sjelf i spetsen; ett sådant skådespel hade ej Tyskland sett, en här af på en gang soldater och arbetare, hand te rande spaden och yxan lika väl som svärdet. Den ointagliga ställningen vid Peenemunde var i det tretioåriga kriget det första af dessa for den svenska krigskonsten egendomliga läger, från hvilka Gustaf Adolf så ofta förstod att trotsa öfverlägsna motståndare.

Inom hertigdömet Pommern hade han landat. Här regerade den siste hertigen af det gamla vendiska furstehuset, Bogislav XIV, en typ för dessa tyska småfurstar som funno sig i allt, blott de sjelfva, såsom Gustaf Adolf en gang uttryckte sig, »i allsköns lugn och oskuld tingo dricka sitt glas bier» ; när Wallenstein med sina bprder huserat som värst i Pommern, hade Bo-gislav stått som lians bundsforvandt framför Stralsund. Det var ej att vänta, att denne furste skulle våga mottaga Gustaf Adolf som räddare; tvärt om gaf hela hans upp-

förande en försmak af livad Tysklands befriare hade att vänta från furstarnes sida. Redan i Stockholms

97. Minnespenning öfver Gustaf II Adolfs npptriidande i Tyskland, »öfvergifver det enskilda, försvarar det allmttnna.»

skärgård hade Bogis-lavs sändebud mött | med böner och besvärjelser att ej landa i Pommern; vid land-stigningen på Usedom mötte de åter i samma ärende. Gustaf Adolf frågade, hvar annorstädes än der han väl skulle landa, och skrattade åt den pommerske hertigens neutralitet; han fordrade bestämd förklaring: vän eller fiende, ett tredje gafves icke! Han ville, det snaraste lian kunde, följa efter sändebuden och sjelf hernta svaret i Stettin. Det var tydligt, att han med vap *n i hand, om så behöfdes, var beredd att skaffa sig bundsförvandter i Tyskland; den synpunkt, ur hvilken han såg sakerna, var en större än den tyske landsfurstens.

Stettin, Pommerns hufvudstad, var den vigtigaste strategiska punkten pä denna krigsskådeplats, sjelfva nyckeln till oderlinien; ur militärisk synpunkt betydde Stettin Pommern. Det gälde för Gustaf Adolf att skyndsamt göra sig till herre öfver denna stad, och detta så mycket mer, som han stod i fara att blifva förekommen. Redan hade Stettin blifvit uppfordradt att emot-taga kejserlig garnison, och då det vägrat, var blockaden begynt. Här vid första beröringen med det tyska folket visade det sig, att det fans en annan makt i Tyskland att räkna med än furstarne.

På förmiddagen den 10 juli 1630 syntes en flottilj af 50 farkoster med 9000 man om bord sticka ut från Usedoms sydspets; den seglade för gyn-nande vind öfver Oderhafvet ned mot Stettin. Det var den svenska hären, som lemnade sitt första öläger och gick att fatta fot på Tysklands fastland. Landningen gjordes vid Oderburg, Stettins gamla fäste; den väckte hos hertigen bestörtning, ty ett afgörande beslut kunde nu ej längre undvikas. Besättningen befaldes i vapen, men borgerskapet strömmade ut till Oderburg för att möta de landande främlingarne från andra sidan hafvet. Man visste väl, hvilka de voro och i hvad afsigt de kommo; Axel Oxenstjerua hade redan i förväg från Preussen, liksom också Stralsunds magistrat, försäkrat, att Gustaf Adolf ville komma Stettin till hjelp i försvaret för dess frihet, såsom han förut kommit till Stralsunds försvar. Konungen trädde sjelf befolkningen till möte; 98

, s——«« V •t-V*.'1 i »jggrr.TKv <. J.: i

98. Pceneraundes skans och svenska lägret.

»ein sanfter, leutseliger herr», som det heter i den samtida berättelsen, talade han vänligt med alla. Han sade att han dragit ut från sitt land, ej som en tiende, utan som en vän för att värna om evangelisk tro och hjelpa till att jaga röfvarne och kyrkotjufvarne bort igen. Han var så enkel, så olik de furstar och fältherrar man förut sett; han bar soldatens simpla gråa drägt utan blänkande rustuing, utau fjädrarna i hatten ocli allt annat tidens militäriska

pral. Redan här vid detta första uppträdande utöfvade hans personlighet samma fängslande makt som sedan öfver allt, hvar han drog fram i Tyskland. Detta rena nordiska väsen återspeglade en ger manisk urtyp, och i det äkta germaniska grunddraget låg den förtrollning, han öfvade på begge sidor om Östersjön.Jemte Luther är Gustaf Adolf denna stams enda verkligt folkliga gestalt; begges minnen förena ännu de skilda grenarna.

Konungen hade kunnat taga staden med stormande hand, så svag fann han dess befästning, men hans hjerta ömmade för borgerskapet; hvad han begärde, rar endast qvarter för sitt folk. Härom) ville han underhandla, men med hertigen sjelf, ty med sin like förhandlar man ej genom tolk, voro hans ord till Stettins kommendant, öfverste Damitz, då denne, som först hotat gifva eld, kommit ut till svenska lägret med de andra. Det hjelpte ej; äfven hertig Bogislav i egen person måste göra färden dit ut. Han kom i bärstol, om-gifven af all den vanliga tyska fursteståten. Lifkompaniet slöt en krets kring de båda furstarne vid denna underhandling under fri himmel. Annu en gång bad hertigen om neutralitet; ännu en gång framstälde konungen sina afsigter. »Na i Guds namn då!» — sade till slut Bogislav och lät öppna sin hufvud-stads portar för den svenska hären. Man berättar, att han, öfverväldigad af första intrycket, bedt konungen vara en fader för sig. »Nej, skall konungen haf-va svarat, låt mig hellre fa vara eders höghets son.» Han tänkte kanske på det rika arfvet efter den barnlöse Bogislav och såg sig gerna i den bran-denburgske kurfurstens, sin svågers, ställe; i kraft af arfföreningen mellan furstehusen var nämligen Georg Wilhelm Pommerns presumtive arfving.

Den förste bundsförvandten var sålunda vunnen; i en forbundshandling, som först senare blef utarbetad, bestämdes vilkoren. Gustaf Adolf åtog sig Pommerns befrielse och gjorde sig i ersättning deremot till landets oinskränkte krigsherre med rätt till krigsgärder, förrådshus och värfningar; uteslutande ledningen af kriget — directorium belli — förbehöll han åt sig i detta olika försvarsförbund, som ungefar blef mönstret för alla de förbund, han sedan afslöt med de tyska furstarne. — Inom kort blef under Gustaf Adolfs ledning Stett i n förvandladt till en fast operationsbas för vidare företag, en vapenplats af första rang, som efter tidens förhållanden kunde anses ointaglig, på ena sidan försvarad af Oder och moras, på den andra af ett befäst läger en ljerde-dels mil i omkrets med en kedja af utanverk och skansar. Borgare och soldater hade tillsammans fredligt arbetat derpå, ett hittills osedt skådespel. Det första målet var vunnet och utan blodsutgjutelse, mera med moraliska än med krigiska medel; det nästa var nu ått jaga de kejserlige ur landet.

99. Stettin i Pommern på 1630-talet.Den liär, Gustaf Adolf fann före sig i odertrakterna, var ej mera den stora wallensteinska hären, som nyss förut hållit Nordtyskland i skräck och kontribution. — Wallenstein sjelf stod med hufvudstyrkan i Sydtyskland, der han strax före sitt fall från högqvarteret i Memmingen syntes hota Frankrike, i sjelfva verket kanske ännu mera beredande sig till att företaga den omstörtning i Tyskland, som så länge uppfylt hans tankar. Hvad som i östersjö-trakterna kunde uppställas mot Gustaf Adolf, var blott eu spillra af deu stora hären, och den stod utan närmare sammanhang med dess öfriga afdelningar. I sin helhet torde denna östersjöhär ha uppgått till inemot 40000 man, största delen förlagd i garnisoner inom Pommern, Mecklenburg och Brandenburg; den fältarmé, som sannnandragits vid Stettin, utgjorde 15 000 man.

Sällan hafva väl två kämpande härar företett en så bjert motsats som den kejserliga, jemförd med Gustaf Adolfs. Den svenska hären hade vid sitt första uppträdande väckt väns och fiendes beundran för sin krigsduglighet och sin manstukt; den var befolkningens värn och skydd, förbrödrade sig med den och delade med den sitt karga bröd. Den kejserliga åter gaf en typisk bild af de soldatesker, man förut sett i detta krig, blott ännu mera vild och tygellös än de, sedan med Wallensteins frånvaro alla den yttre tuktens band hade brustit. Det var en här, långt mera främmande för Tyskland än Gustaf Adolfs, fastän kämpande under kejserligt baner. Samlad från alla folk och alla land, napo-litanska kyrassierer och belgiska vallonregementen sida om sida med kroatiska ryttarhorder från nedre donautraktema, lefde den öppet af rof och plundring, lika mycket af lust dertill som af nöd, ty regelbunden förplägning eller sold fans sedan länge ej mer. Som trupperna voro deras officerare. Bland dem befunno sig några af den wallensteinska härens mest beryktade våldsverkare: Hektor Isolani, kroathöfdingen, irländaren Butler, i en framtid medbrottslirig vid Wallensteins mord, den afskydde böhmaren grefve Götze, Pasewalks för-störare, och dansken Henrik Holck till Eavnholt. Flertalet af högre officerare var italienare, som allt ifrån krigets början utgjort ett talrikt element inom den kejserliga hären: de båda romerska furstarne Conti

och Savelli, de första bärarne inom kejsarhären af de sedan så ryktbara namnen Montecuculi och Piccolomini jemte många andra hörde till dem. En egendomlig ödets nyck ville, att den förste fältherre, med hvilken Gustaf Adolf skulle mäta sig på tysk jord, var en italienare. Ofverbefalhafvare för denna här var nämligen furst Torquato Conti.

Furst Conti var ej en lyckoriddare, ej heller en så oskicklig och oerfaren fältherre, som han ofta blifvit skildrad. Han tillhörde den stora romerska slägt, ur hvilken så många påfvar, Innocentius III bland andra, framgått; allt ifrån krigets början hade han deltagit deruti, varit Wallensteins geueral-qvartermästare och i hans frånvaro fört befälet i Holstein hösten 1627. Insigts-fulla krigshistorieskrifvare hafva gifvit honom det loford, att han gjort det möjliga med en här sådan som den, öfver hvilken han förde befal. Han förstod att vika i tid, och han är i sjelfva verket den ende obesegrade af Gustaf Adolfs motståndare i Tyskland.

•

När Gustaf Adolf gjort sitt lyckade schackdrag på Stettin, hvilket Conti, varnad af Wallensteins öde vid Stralsund, ej vågat förekom ma genom ett våldsamt angrepp på staden, skyndade denne att sammandraga alla tillgängliga stridskrafter och besätta passen vid floderna Oder och Peene för att härifrån hindra konungens vidare framträngande. Han stalde sin landsman furst Savelli vid Peene för att afskära förbindelsen med Stralsund och slog sjelf några mil högre upp vid Oder ett starkt befäst läger i Garz samt befäste bryggan vid GreifFenhagen, hvarigenom den svenska hären mot oder-sidan blef inspärrad i Stettin. De kejserliges ställning vid Garz och Greiffen-hagen var sådan, att konungen ansåg ett angrepp farligt. I sjelfva verket har Conti härigenom för en tid hejdat Gustaf Adolf.

Under två månader, juli och augusti, nödgades Gustaf Adolf i Stettin intaga en afvaktande ställning. Han hade skjutit sin här som en kil in mellan de kejserliga härafdelningarna, men han kunde ej komma vidare. Han behöfde först invänta förstärkningar från Preussen, hvilka dock endast småningom anlände. Krigsrörelserna hvilade ej helt och hållet, men de inskränkte sig till ett småkrig om de fästen i nejden, hvarpå Pommern och Tyskland i allmänhet under tretioåriga krigets tid voro så rika, qvarlefvor från medeltidens befäst-ningsväsen, föråldrade och utan motståndskraft inför en krigskonst som Gustaf Adolfs, men af betydelse derför, att de kunde betraktas såsom härarnas förråds-kammare. Till dem insamlades nämligen från kringliggande trakter allt, ända till den mognade skörden. An var det ett enstaka medeltidsslott, än en stad intogs; dessa en gång så fasta ringmurar med portfasten, späckade rundt om med tinnar och rundtorn, ofta äfven omgifna med vall och vattengraf, gåfvo ej numera värn. — Krigets rysligheter begynte redan under detta dess förspel. Pasewalks förstöring är första länken i den kedja af ohyggligheter, som följande år nådde sin höjdpunkt i Magdeburgs. Då Götze åter intagit det af svenskame eröfrade Pasewalk, lät han utan försköning nedhugga ej blott den svenska besättningen, utan äfven den fredliga befolkningen. Qvinnorna skändades, barnen spetsades; derefter stacks »det kätterska och förrädiska nästet» i brand. Detta är blott ett exempel bland många och utan tvifvel det värsta, men det tecknar hela arten af krigföring. De kejserlige vägrade af förbittring öfver fordraget i Stettin att gifva pardon åt pommerskt krigsfolk; svenskarne undau-togo kroaterne derifrån såsom barbarer. Svenskame utbredde sig steg för steg i Pommern under detta småkrig, men furst Conti lät ej locka sig ur sitt läger vid Garz, såsom dermed afsetts, och Gustaf Adolf angrep honom ej heller der, äfven sedan genom anlända förstärkningar hans här med augusti månads ingång vuxit från 13 000 till 25 000 man. Han lät honom stå, der han stod; han afvaktade den kejserliga härens upplösning inom eget läger.

Denna Gustaf Adolfs första tid i Tyskland har för honom varit den svåraste, ej så mycket för hotande faror från fiendens sida som för svikna förhoppningar från påräknade vänners. Han hade kommit såsom det protestantiska Tysklands räddare, men ingen ville eller vågade mottaga räddningen; om Stralsund ensamt känner man, att det lielsat hans landstigning med fröjde-betygelser. Blott en bundsforvandt hade han vunnit, och det var med luntan vid kanonen; Bogislav hade sedan skyndat att göra kejsaren siii afbön såsom nödd och tvungen till hvad han gjort, skjutande skulden på den kejserlige generalen, som lemnat honom åt sitt öde. — Det är otvifvelaktigt, att

genom massorna gick en dof och djup rörelse, som ej rätt visste, hur den skulle finna uttryck, när nyheten kom, att trosförvandten från norden, Rysslands och Polens besegrare, satt sitt baner i marken för protestantismens sak; men hela det officiela Tyskland kändes ej vid honom, tog ej ett steg till hans möte. I dess ögon var Gustaf Adolf i grunden blott en i riket inträngd främling. Kom han ej som eröfrare i stället för befriare? Var ej denne nordiske konungs uppträdande en kränkning af det heliga romerska rikets majestät? Samma trånga åsigter, samma fördomar beherskade då Tysklands småsinta furstar, som sedan från dem gått i arf på tyska historieskrifvare af den lägre ordningeu. »Riket» var då den makt, som beherskade åsigterna; en ensidig och fördomsfull tysk enlietskänsla hade man då ännu icke att färglägga med. Nekas skall icke, att ställningens svårigheter och faror voro stora: den väpnade makten var i kejsarens och motpartiets händer, Danmarks inblandning och en europeisk koalition hade misslyckats, Pfalz' och Mecklenburgs öde stod varnande för alla. Men derför voro karakterema icke mindre små; klenmod, menniskofruktan och bristande handlingskraft var det utmärkande för dessa furstar. Sedan Moritz" af Sachsen tid hade det protestantiska Tyskland ej frambragt någon betydande personlighet, nog mycket statsman och fältherre på en gång för att lösa den tyska frågan. Hon hade derför blifvit en europeisk, och när nu stamförvand-ten och trosförvandten kom för att lösa henne, icke blott för Tyskland, utan för Europa, hade man midt i sin egen vanmakt, och då det gälde den egna tillvaron, blott öga för, att han icke var tysk, icke tillhörde det heliga romerska riket, som åtminstone den slagne Kristian IV gjort. Blott de för-drifne slöto sig till Gustaf Adolf, och en del landlösa furstar, yngre söner af furstehusen, som ingenting hade att förlora; Wilhelm V af Hessen-Kassel, den ende handlingens man bland det protestantiska Tysklands regerande furstar, vände sig, ensam bland dem alla, redan nu till Gustaf Adolf. Af de båda mäktigaste i norra Tyskland, kurfurstarne Johann Georg af Sachsea och Georg Wilhelm af Brandenburg, undvek den förre på det sorgfålli-gaste att vare sig muntligen eller skriftligen förklara sig öfver Gustaf Adolfs förbundsförslag. Alla anbud till honom voro förgäfves; sin natur trogen, svarade han helt enkelt ej, under bittert beklagande, att konungen af Sverige hade »gar keine inclination zu mittelwege». Georg Wilhelm af Brandenburg sände omedelbart efter inryckningen i Stettin sin gesandt, Wilmersdorf, till Gustaf Adolf för att förmå honom vända tillbaka eller åtminstone ingå på ett stillestånd, då han ville medla mellan honom och kejsaren. Framför allt begärde han neutralitet för sig sjelf. Gustaf Adolf smålog. »Huru skulle han väl kunna gå tillbaka?» sade han i det märkvärdiga samtalet med Wilmers-dorf; »han hade öfvergått sin Rubicon. Och neutralitet, huru vore en sådan väl möjlig? Kurfursten måste i stället förklara sig: varm eller kall, fiende eller vänmiste han vara. Gud och den onde stredo här; ville han hålla med sin Gud, trådde han på konungens sida, men ville han hellre hålla med den onde, så finge han med konungen att fakta: ett tredje gåfves icke. Andtligen vore det tid, att kurfursten bemannade sig och upphörde att vara endast en kejserliga ståthållare i sitt land; den, som gör sig till ett får, blir uppäten af vargar, firad skulle ej — utbrast Gustaf Adolf, full af missmod — hvad skulle ej de båda kurfurstarne af Brandenburg och Sachsen kunna uträtta! Gud gifve, att det funnes en Moritz af Sachsen!» — Han var det sjelf; han hade lyckligtvis icke dessa tyska kurfurstars »inclination zu mittehvege».

Två vigtiga nyheter, som konungen mottog i Stettin under loppet af augusti månad, bragte snart klarhet i den politiska ställningen och gåfvo lif åt krigsrörelserna. Den första kom från Regensburg: Wallenstein, Tysklands diktator, var störtad och den kejserliga hären förminskad till hälften af hvad den varit förut. Yerlden upplefde det förundransvärda skådespelet, att i samma ögonblick kriget begynte afväpnade kejsaren sin här och afskedade den general, som utgjort hufvudstödet för hans makt.

Ungefär i samma dagar, som Gustaf Adolf landat i Tyskland, hade Ferdinand II lemnat Wien för att hålla kurfurstemöte i Regensburg. Tysklands uppmärksamhet hade sedan varit delad mellan de fredliga förhandlingarna rid Donau och det krigiska uppträdandet vid Östersjön; mångenstädes och framför allt i sjelfva Regensburg hade de förra undanskymt den verkliga betydelsen af det senare. De katolska kurfurstarne, som alla fyra personligen infunnit sig, visade här ett lika afgjordt motstånd mot den kejserliga politiken som de båda protestantiska, hvilka sjelfva uteblifvit och blott sändt sina gesandter. Deras klagomål öfver Wallensteins och hans härs tyranni voro ej mindre bittra än protestanternes; den kejserlige generalen i Memmingen syntes dem farligare än Gustaf Adolf i Stettin, och de dolde ej, att han och hans här i deras ögon inneburo hotelsen om ett

enväldigt kejsardöme, grundadt på militärdespotism; till och med valet af Ferdinands son, sedermera kejsar Ferdinand III, till tronföljare, hvilket för kejsarpolitiken varit ett af mötets hufvud-syften, afvisades såsom ett steg till tronens ärftlighet och envälde. Som pris för sitt bistånd i kampen mot Sverige och öfriga fiender stälde ligans furstar Wallensteins afsättning och hans härs förminskning, och för kejsaren återstod knapt något val. I Italien invecklad i en vidtutseende strid, hvari Frankrike redan deltog såsom fiendens bundsförvandt, omedelbart hotad af denna makt vid vestra gränsen och samtidigt i norr angripen af Gustaf Adolf, kunde han ej på samma gång, äfven om han det velat, ha vågat en brytning äfven med det katolska partiet i riket. Han uppoffrade Wallenstein; den 3 (13) augusti 1630 undertecknades diktatorns afsked. Hären förminskades med 60 000 man; de godtyckliga krigsgärderna instäldes för framtiden; domen öfver hertigarne af * Mecklenburg hänvisades, såsom ett attentat mot furstames rätt, till ny granskning. Med ett ord: Wallensteins afsättning innebar tillika en fullständig återgång i hela den kejserliga politiken; Ferdinand II befann sig derefter i samma ställning som vid krigets begynnelse, lika afhängig af ligan, som han varit då.Verkningarna häraf dröjde ej att visa sig i fråga om den yttre politiken. De stolta planerna på kejsarmaktens upplifvande i Italien uppgåfvos, det nyss er-öfrade Mantova återlemnades, de kejserliga härarna återkallades öfver Alperna. Ligan hade fordrat det, och bakom ligan stod det europeiska motståndspartiet mot Habsburgs öfvermakt, Frankrike, till och med påfven Urbanus VIII; Richelieus sändebud i Regensburg, den beryktade pater Joseph (de Tremblay), och den påilige nuntien eggade i tysthet motståndet. Så visade det sig, att aldrig ögonblicket kunde varit bättre träffadt for Gustaf Adolfe uppträdande än nu. De katolska makterna, påfven sjelf handlade i hans intresse och banade väg for honom; innan striden ännu begynt, hade den habsbu^gska makten gjort första steget till fall från den svindlande höjd, hvartill den nyss stigit.

Detta var den ena vigtiga nyheten. Den andra var, att ändtligen också en tysk makt af egen drift omfattat hans sak: Magdeburg, Niedersachsens och Nordtysklands största och mäktigaste stad, hade öppet förklarat sig for honom. Slutligen hade då minan sprungit; Gustaf Adolf hade en bundsför-vandt i Tyskland af fri vilja!

Denna nyhet fylde honom med tillförsigt och hopp. Han trodde sig redan se signalen till en allmän protestantisk frihetskamp, »raketen till universalresningen», som han sjelf uttrycker sig i det bref, hvari han underrättar Axel Oxenstjerna om händelsen. Och han hade anledning till glädje. Magdeburg,. centuriemas och konkordieformelns stad, var en af de fria städer, som gått i spetsen för den protestantiska rörelsen; i förföljelsens dagar hade den alltid varit den nordtyska protestantismens fasta värn. När åttio år förut Karl V krossat schmalkaldiska förbundet, hade det ensamt trotsat kejsarens hela makt; 1629 hade Wallenstein måst vika framför dess murar lika som 1628 framför Stralsunds. Nu, när kejserliga kommissarier infunnit sig för att skrida till utförande af restitutionsediktet i fråga om erkestiftet Magdeburg, till hvilket staden hörde, ty den var ej en fri riksstad, fast den egde en sådans friheter, hade den rest sig. Den ville ej tillåta, att katolicismen åter gjorde sitt intåg i det största af dessa nordtyska stift, som voro hemfallna under restitutionsediktet; den ville ej heller erkänna som herre erkehertig Leopold Wilhelm, kejsarens yngre son, den nye katolske erkebiskop, som påfven redan utnämt, till intrång för de förut valda protestantiska administratorerne af husen Saclisen och Brandenburg. En inre omstörtning hade gått hand i hand härmed; den gamla aristokratiska rådsregeringen, som böjt sig för kejsaren och ediktet, hade blifvit störtad och en ny, mera demokratisk insatt; Christian Wilhelm af Brandenburg^ Gustaf Adolfs frände, den i akt förklarade administratorn, som tillbragt sin landsflyktstid i Sverige, uppträdde plötsligt i det samma, ej utan samråd och öfverenskommelse med Gustaf Adolf, och blef å nvo erkänd. Genom honom. • hade samtidigt ett försvarsförbund blifvit afslutet med Sverige af samma art som det med Stralsund.

Ur strategisk synpunkt var också denna stad af den största betydelse; det var Nordtysklands starkaste fästning med rykte om ointaglighet. För Gustaf Adolf betydde den öfvergången öfver Elbe, ty norrom Magdeburg fansdå for tiden ingen brygga öfver floden. Elbelinien kunde derifrån beherskas, förbindelsen både mot norr och söder afskäras. Magdeburg måste alltså af Gustaf Adolf med skäl betraktas som en strategisk centralställning, sjelfva utfallsporten — hans eget ord — till det sydvestra Tyskland, till ligans länder, der han, redan långt innan han satt foten på tysk mark, upptäckt den skådeplats, der fälttågens utgång borde afgöras. Härigenom gick vägen till hvad han kallade »die verlangten pfaffengassen», de andliga staterna vid Rhein och Main. Också var frågan om passet

öfver Elbe, som staden förband sig att alltid hålla öppet för konungen och hans här, å Magde-burgs sida den vigtigaste punkten i fördraget. Deremot lofvades å Sveriges sida, att Gustaf Adolf skulle åtaga sig stadens försvar, bära kostnaderna derför och aldrig i faran öfvergifva den. Evangeliets räddning och återställandet af Tysklands frihet betecknades som det gemensamma målet. Då Gustaf Adolf ej sjelf kunde med sin här komma staden till hjelp och han väl kände Christian Wilhelms obetydlighet, sände han en af sina mest använda förtroendemän bland tyskarne i svensk tjenst, krigaren och diplomaten Didrik von Falkenberg, med uppdrag att på samma gång vara hans ombud hos rådsregeringen, denna till stöd och hjelp, och uppslå svenska värfningsqvarter i staden och dess omgifning för att der bilda en ny svensk armekår. Falken-berg begaf sig strax åstad, men anlände först i oktober till Magdeburg, förklädd till köpman. Redan då var staden på alla sidor omgifven af kejserliga trupper.

Efter detta förbunds afslutande är Magdeburg den magnet, som bestämmer Gustaf Adolfs rörelser på krigsteatern; alla stå de i närmare eller tjer-mare sammanhang med syftet att framtränga till dess undsättning. Hans intresse och hans ära förpligtade honom lika att ej lemna de käcka borgarne ensamma i deras strid mot öfverraakten. Och likväl har det i Tyskland uppvuxit en hel historisk literatur, som sökt visa, att Gustaf Adolf från början till slut icke åsyftat att rädda Magdeburg, utan att han tvärt om afsigtligt uppoffrat det. Offentliggörandet af handlingarna till krigets historia ur svenska riksarkivet har varit det bästa svaret; hvarje annat skulle vara öfverflödigt.

Ur dessa handlingar, som här ligga till grund för skildringen, framgår, att redan det mecklenburgska tåget hösten 1630 är att betrakta som ett första försök af Gustaf Adolf att tränga fram till Magdeburg. Visserligen fun-nos äfven andra skäl till detta tåg. Att göra slut på Wallensteins herravälde i Mecklenburg, att åter insätta dess förjagade furstar syntes för Gustaf Adolf vara en värdig begynnelse till större företag; härens qvarter behöfde också utvidgas. Men i bakgrunden stod dock redan nu elbestaden. Sedan konungen jagat de kejserlige ur Mecklenburg och gjort sig till herre öfver detta land, hvilket med sina sjöar, skogar och moras erbjöd en så ypperlig naturlig försvarsställning, ville han från Dömitz, landets hufvudfästning vid Elbe, utmed denna tiod i stället för Oder, der vägen var stängd för honom, bana sig en väg till bundsförvandten. Han räknade härvid på en resning till de fördrifna fur-stames förmån; Franz Karl af Sachsen-Lauenburg, en af de landlösa furstar,

som slutit sig till honom, stod redo att sätta sig i spetsen för en sådan i elbe-trakterna. Kanske skulle hansestäderna förklara sig för honom, när han här uppträdde; Hamburg och Liibeck hade redan öppnat sig för svenska värfningar. Men framgången svarade ej mot förväntningarna. Höststormarna gjorde omöjligt att utföra tåget till sjös, såsom ursprungligen var tänkt; trupperna, redan om bord, måste efter veckors väntan framför Stralsund åter landsättas. Och tåget till lands ledde endast till besättandet af det nordliga gränspasset mellan Pommern och Mecklenburg genom eröfring af de små fästena Damgarten och Ribnitz på hvar sin sida om Recknitzträsken. Landet reste sig ej för sina hertigar; Franz Karl af Sachsen-Lauenburg blef tillfångatagen och hans resning qväfd af den kejserlige generalen Pappenheim, som ilat till från neder-sachsiska kretsen: hansestäderna köllo sig stilla. Då de kejserlige under Monte-cuculi samtidigt också strömmade in från Pommern genom Peenepasset vid

Demmin, insåg Gustaf Adolf omöjligheten att på detta sätt bana sig väg utefter Elbe till Magde-burg, huru ofta han också redan nu gifvit staden och administratorn hopp om undsättning. Han ändrade då plan, men ej syfte, hvilket oafvikligen förblef det samma. Han beslöt att i stället återvända till Stettin och genom en stormning af den kejserliga härens fasta

ställning vid Garz och 100. Eröfringen af Damgarten i Pommern. Greiffenhagen öppna sig

odervägen nedåt Tyskland till Magdeburg. Så kom det i december 1630. efter sex månaders fälttåg, till den första större sammandrabbningen mellan Gustaf Adolf och hans motståndare.

Hvad hade under tiden denne gjort från sin sida för att hindra den svenska härens utbredning i Pommern, hvilken allt jemt fortgått? Nästan intet. Wallensteins afsättning och oenigheten i Regensburg hade bragt sakerna i den djupaste förvirring. Ferdinand II hade måst afstå äfven från att se sin son i spetsen för hären: efter fyra månaders

förhandling lemnades i november öfverbefålet åt ligans fältherre, den gamle Tserclaes Tilly. Det var en symbol af försoning, att kejsarens och ligans härar sålunda förenades under samme befålhafvare; i sjelfva verket betydde det, då ligan på sin samtidiga sammankomst förbehöll sig förbundets fortsättning och sin härs sjelfständighet, att den förminskade kejserliga hären blef ett bihang till ligans. Ligan och ligansfältherre trädde alltså nu i förgrunden; Tserclaes Tilly var den motståndare, med hvilken Gustaf Adolf först skulle hafva att mäta sig.

Men under tiden stod qvarlefvan af den wallensteinska östersjöhären fortfarande vid Garz som en förlorad post, i sin ypperliga ställning ohjelp-ligen hemfallen åt en allt djupare inre upplösning. Den gick nu i trasor, frös och svalt af brist på vidare rof, sedan landet milsvidt kring lägret blifvit öde genom plundringarna. Furst Conti hade redan i september nedlagt sitt befäl och föredragit att såsom befalhafvare för Urbanus VIII» garden i Roma i ro och lugn njuta af sina norr om Alperna sammanroffade skatter. Tillys general-qvartermästare, Hannibal von Schaumburg, hade efterträdt honom. — Annorlunda var ställningen inom den svenska hären. Den utgjorde nu i sin helhet 40000 man. Den led ingen nöd; den brann af begär att ändtligen blifva förd till slag. Utgången af denna sammandrabbning kunde ej vara oviss. I okunnighet om fiendens verkliga tillstånd beredde man sig emellertid å svensk sida till en allvarlig strid.

På sjelfva julaftonen 1630 ryckte Gustaf Adolf med en fältarmé af 14000 man i full slagordning fram för Greiffenhagen, det befasta brohufvudet till bryggan öfver Oder, hvilket utgjorde nyckeln till de kejserliges ställning. Han erbjöd batalj, men den antogs icke. Juldagen, efter mässan, skreds till stormning samtidigt från landsidan och från Oder. När bresch var skjuten, räddade sig större delen af besättningen, 2 500 man, genom flykt. Schaumburg såg i Garz denna sakernas utgång och tänkte i tid på sin säkerhet. Han satte eld på oderbryggan, sprängde fästningsverken i luften och lät kasta förråd och kanoner i floden. Derefter anträddes annandag jul i riktning mot Frankfurt ett återtåg, som snart urartade till formlig flykt. Svenskarne förföljde, och under oupphörliga fäktningar tillintetgjordes här flere af den forna wallensteinska härens regementen. Vid KUstrin, den brandenburgska fästningen vid Warthes sammanflöde med Oder, hade den kejserliga bären endast en timmes försprång. Att kommendanten öppnade portarna till genomtåg för de kejserlige, men stängde dem för de efterilande svenskarne, räddade återstoden. Med denna händelse slutades 1630 års fälttåg.

Året 1631 ingick med en ny framgång, ej för de svenska vapnen, men för den svenska statskonsten och af en större framtida betydelse än segern öfver röfvarbanden i Garz och öfver en fältherre som Schaumburg. Det# förbund med Frankrike, hvarom så länge underhandlats, blef nu fullbordadt genom traktaten i Bärwalde den 13 januari 1631.

Kardinal Richelieu hade i Gustaf Adolf ursprungligen tänkt sig en nordisk legosoldat i Frankrikes tjenst; han hade i honom funnit en jembördig statsman. Det visade sig nu, att denne sett djupare i sakerna än han, då han trott sig mera i stånd att föreskrifva än emottaga vilkor; hans fasthet hade besegrat Richelieus diplomatiska konst. Redan i juli 1630, omedelbart efter landstigningen, infann sig Charnacé i lägret vid Stettin och stegrade de i Vesterås gjorda anbuden, utan att längre yrka de vilkor, Gustaf Adolf der afslagit. Utgången af underhandlingarna i Dresden och Miinchen, som visat omöjlighetenatt förena protestanter och katoliker mot kejsaren, hade drifvit dertill. Nu, nar försoningen mellan ligan och kejsaren, hvilken Richelieu ej önskat, syntes honom fordra en motvigt, undertecknades fördraget. Förbundet var slutet på fem år; dess mål var gemensamt försvar för Östersjöns och oceanens frihet och återställandet af det politiska tillståndet i Tyskland före krigets utbrott. Frankrike förband sig till en årlig subsidie af 400 000 riksdaler, Sverige att upprätthålla en här af 26 000 man. Åt ligans furstar inrymde Gustaf Adolf neutralitet, om den begärdes och ömsesidigt medgafs; öfriga fordringar till deras förmån voro utelemnade, men — en vigtig punkt — han förband sig att öfver allt lerana den katolska bekännelsen ostörd. Urkundsformen hade till slut varit det enda hindret, men äfvén häri genomdref Gustaf Adolf sin fordran; upprätthållande grundsatsen af alla kronors likhet, inrymde han ej ens åt Frankrike, såsom det äskat, främsta rummet vid begge urkundernas undertecknande, huru ringa han ock fann saken i sig sjelf. På fransk sida hade man begärt fördragets hemlighållande, men Gustaf Adolf lät strax offentliggöra det. Förbunden med

den stora makt, på hvilken jemvigten inom det europeiska statssystemet livilade, kände han sig som en förkämpe för Europa i striden mot den habsburgska makten, och han var angelägen att visa

det för verldeu. ••

Afven Venezia och

den holländska republiken gåfvo nu utsigt till subsidier; från England nådde honom nyheten, att markisen af Hamilton erhållit konungens och parlamentets tillstånd att föranstalta värfningar, hvarigenom en hel ny armekår skulle kunna uppställas i wesertrakterna. Så tycktes allt ljusna omkring honom.

Fördraget i Bärwalde 1631 är af Gustaf Adolfs fördrag det betydelsefullaste, och det ej blott derför, att det lade i hans hand nya medel till det stora företagets utförande, utan att derigenom hans handlingsfrihet minskades, ty äfven inför Frankrike hade han såsom alltid förstått att häfda sin fulla sjelfständighet — det är äfven ur allmänhistorisk synpunkt eu tilldragelse af största betydelse, ty dermed är tor alltid enheten inom det katolska Europa sprängd, ocli midt i den lågande striden mellan bekännelserna är det tanken på en fredlig jemvigt dem emellan, som ligger till grund för hela "fördraget. Detta är den största betydelsen af den katolske kardinalens och den protestantiske konungens förbund. Så betraktadt, utgör det en afgörande vändpunkt i bekännelsernas stora strid.

Omedelbart efter Gustaf Adolfs förbund med Frankrike i Bärwalde följde

101, 102. Riksdaler 1631.de tyska protestanternes försök att på mötet i Leipzig upprätta ett nytt evangeliskt förbund. Detta nya förbund hade en ännu beklagligare utgångy än det schmalkaldiska haft i sin tid, och än den evangeliska unionen, hvars ännu mera vanmäktige gengångare det var. Sin största betydelse har det haft deri, att det åt Gustaf Adolfs uppträdande i Tyskland gifvit ett sista rättfärdigande, ty mer än något annat bar det klart visat, att, om den tyska protestantismen skulle räddas från undergång, räddningen ej kunde komma från Tyskland sjelft.

Förgäfves hade de ledande protestantiska makterna, Sachsen och Branden-borg, sökt begagna kejsarens förlägenhet genom förvecklingarna i Regensburg för att vinna eftergifter i fråga om restitutionsediktet. Om verkligen Ferdinand II kunnat förmås till sådana, är det mer än troligt, att han, sedan Wallenstein nu ej mera förde hans härar, skulle hafva varit i stånd att förena med sig mot Gustaf Adolf åtminstone Sachsen, på samma sätt som en gång skett mot Friedrich V. Men hans ministrar i Regensburg hade låtit höra, »att kejsaren hellre ville lemna spira och tron och gå i bara skjortan från allt än släppa efter det minsta i fråga om religionen; när konungen af Sverige väl vore sin väg, kunde lutheranerne göra sina kappsäckar i ordning, de skulle ej heller mera linna något herberge i riket». I Regensburg hade man tegat härtill, men ju segerrikare Gustaf Adolf framträngde, desto högre steg modet i Dresden och Berlin, och när nu kejsaren och ligan snart äfven uppfordrade till gemensam kamp mot den inträngande främlingen, svarade helt plötsligt kurfursten Johann Georg af Sachseu, till hvilken numera hela det protestantiska partiet blickade upp som till sin hufvudman och ledarer att han efter förfådrens exempel ville kalla de evangeliska ständerna till en gemensam öfverläggning: det förtryck, som öfvergick dem, vore olidligt. Så blef efter föregående samråd med Brandenburg mötet i Leipzig saminankalladL Det var ett svagt första steg till motstånd mot kejsaren, men derför var det icke ett steg till förbund med Gustaf Adolf. Ty med honom ville dessa protestantiska furstar ej ha något gemensamt; för dem var ej heller den svenske konungen något annat än en i Tyskland inträngd främling. Hvad de åsyftade var att samla alla evangeliska ständer, lutheranerne jemte återstoden af de krossade reformerte, till ett tredje parti, som med vapen i hand,, men neutralt, kunde intaga en afvaktaude ställning, sjelfständig, men för-

los, 104. Minnespenning 1031.

Hed ett af GustAf II Adolfs valspråk: Deo et victricibus armis (Med Gud och segrande vapen).medlande. Det jemkande mellanpartiets tid syntes dem nu vara kommen; nu var det den sachsiska freds- ocb medlingspolitiken, som trodde sig stå vid sitt mål. I spetsen for hela det protestantiska Tyskland skulle ändtligen kurfursten Johann Georg nu skrida till handling för att lösa den tyska frågau. Men det blef en handling, honom och hans samvetsråd

lik. Utan att sjelf deltaga i striden tänkte han blott att begagna Gustaf Adolfs framgångar för att afpressa kejsaren och de triumferande katolikerne de medgifvanden, som hittills blifvit protestanterne förvägrade. Den beväpnade neutraliteten skulle sätta honom sjelf i trygghet, under dess skygd skulle han åter kunna upptaga sina ändlösa underhandlingar. Men underhandlingarnas tid var nu förbi, och ingen af de kämpande ville inrymma neutralitet åt dem, hvilka striden egentligen gälde, Gustaf Adolf lika litet som Ferdinand II och ligan. Den sachsiska politikens försök att bilda ett väpnadt mellanparti skulle också blott föra Gustaf Adolf framför Berlin och Tserclaes Tilly in i hjertat af den sachsiske kurfurstens land.

Från februari till april (1631) varade detta de tyska protestanternes möte för att bilda ett nytt »schmalkaldiskt förbund». Religion och politik drefvos om k vart an na t på gammalt vis; ännu hade man tid att hålla religionssamtal för att förlika de lutherska och reformerta bekännelserna, naturligtvis utan att komma hvarandra närmare än förut. Man beslöt att fira bot- och böndagar på samma gång, som man höll dryckeslag och gjorde sig glada dagar, men man glömde att afsluta det formliga förbundet. Det enda, hvarom man träffade fast öfverenskommelse, var att sätta sig på krigsfot: det bestämdes nämligen, huru mycket manskap hvarje evangeliskt riksstånd skulle uppställa, och hvad gärd som skulle utgöras för den händelse, att man en gång skulle besluta sig för att afsluta ett förbund. Det var, om någonsin, till det löjliga gränsande lialfva mått och steg. Och jemte detta lama försök till en »defensionsförfattning upptog man också underhandlingar med kejsaren och ligan om en »fredlig komposition». I samma andedrag, som man hotade med rustningar, nästan bönföll man hos Ferdinand II om restitutionsediktets upphäfvande och försäkrade, att man ej menade allvar med de förra: de åsyftade ej något angrepp, utan blott försvar. Med den svenske konungen ville man ej alls ha något att skaffa; de anbud han framstälde afvisades. Han ej en gång omnämdes i mötets beslut: man låtsade ej känna hans tillvaro. Men med lugn åsåg Gustaf Adolf den farliga lek med kriget, som utfördes på mötet i Leipzig. Han hade sagt en gång om dessa furstar vid rådsöfver-läggningama i Upsala: > Segrar jag, äro de mitt byte.» Deri uttalade sig sakernas egen logik, obemängd af alla fraser. Dessutom fans det redan bland de evangeliska ständerna ett parti, som ej längre lystrade till Sachsens klenmodiga ord och ledning, utan i stället redan öppnat förbindelse med honom. Dit hörde den behjertade landgrefve Wilhelm V af Hessen-Kassel och herti-garne Wilhelm och Bernhard af Sachsen-Weimar, Christians af Anhalt systersöner, de djerfvaste och mest begåfvade männen inom det evangeliska partiet.Fulla af ovilja öfver leipzigmötet, hade de redan före dess slut begifvit sig hem och på allvar begynt att rusta.

Medan de tyska protestanterne sålunda debatterat och demonstrerat med tomma ord, hade Gustaf Adolf, en handlingens man, på öppna fältet mätfkrafter med motståndaren.

Under sitt nya baner, kejsarörneu med inskrift »för kyrkan och riket >r drog Tserclaes Tilly redan i november 1630 från Baiern upp emot Nordtyskland för att öfvertaga befälet öfver de kejserliga och ligistiska härarna,, hvilka nu skulle förenas. Tvekande hade han mottagit detta dubbelbefälr hvars alla svårigheter från början stodo klara för den grånade krigaren: mot-spanstigheten inom den till hälften reducerade wallensteinska hären, folkförbittringen emot denna och den tysta, men derfor ej mindre verkliga tvedragten mellan krigsherrarne i Wien och Miinchen. Han ringaktade ej heller sin motståndare, såsom man gjorde i den kejserliga hofkretsen, hvars stämning samtiden skildrat genom de öfverraodiga ord, hvilka, fast ej historiskt bestyrkta, lagts i kejsarens egen mun: »Åter ha vi fått oss en liten fiende!» Men med nit och kraft grep den gamle fältherren saken an. Magdeburg* strategiska vigt hade äfven han fattat, och hans första syfte blef att söka bemäktiga sig denna stad för att här vinna en stödjepunkt för sina rörelser. Knapt hade han dock hunnit samla de öfver Niedersachsen och Westfalen spridda truppmassorna och göra de första förberedelserna till en belägring* förrän Hannibal von Schaumburgs klagorop från odertrakterna nådde till honom. Den på återtåget från Garz slagne fältherren skref, att han förlorat-hälften af sin här och nästan alla sina krigsförråd. I ilmarscher lemnade dä Tilly Magdeburg med en här af 24000 man och nådde i januari 1631 fram till Frankfurt an der Oder. Här träffade honom underrättelsen, att äfven Gustaf Adolf upptagit krigsrörelserna. Dessa gingo i alldeles motsatt riktning.

Vid nyheten om Tillys marsch mot Oder hade nämligen Gustaf Adolf hastigt brutit upp från de vinterqvarter, han intagit norr om Kustrin, då han vid denna fästning blef hejdad. Hans marsch gick i riktning mot Elbe. Magdeburg

var allt jemt hans hufvudsyfte. Hans plan var nu såsom föregående höst att genom Mecklenburg tränga fram till dess undsättning. Dä hade han besatt det nordliga gränspasset från Pommern, Damgarten-Ribnitz* nu bemäktigade han sig det sydliga och vigtigaste passet vid Peene, för-svaradt genom den starka fästningen Demmin, hvilken betraktades som nyckeln till hela landet. Demmin med den kejserliga östersjöhärens alla krigsforråd uppgafs utan svärdslag, efter 24 timmars blockad, af furst Savelli, som har förde befälet. Han var liksom sin landsman furst Conti angelägen att satta sina rof i säkerhet, och en strid midt i vintern mot pelsklädda nordiskar trupper syntes ej heller lockande för dessa romerska ädlingar. Andra öfverstar af den forna wallensteinska hären gjorde på samma sätt. Så uppgaf italienaren Marazini Neu-Brandenburg. Den svenska hären utbredde sig derefter ohindrad öfver Mecklenburg.

Detta föranlät Tserclaes Tilly att i sin ordning lemua odertrakterna,.-sedan han genom starka besättningar tryggat de båda fästningar, Frankfurt och Landsberg, på hvilka besittningen af oderlinien berodde. Hans tåg gick mot Mecklenburg; hans mål var att för Gustaf Adolf stänga vägen fram till Elbe; han ville också om möjligt undsätta Greifswald, som, afskuret från alla förbindelser, stod på väg att falla i Gustaf Adolfs händer. Det var nu den enda fästning, kejsarhären innehade i Pommern. Ännu var den nimbus, som omgaf Tserclaes Tilly, sådan, att, när ej långt efter hans ankomst Gustaf Adolf samlat sin här vid Pasewalks ruiner i afsigt att erbjuda fältslag, de tyska öfverstarne förklarade, att de ej vågade lita på sitt folk i öppen strid mot ligans veteraner; skräcken för dem var ännu för stor. Men i trots häraf, i trots af det öfverlägsna antalet misslyckades dock detta Tillys första vinterfalttåg mot Gustaf Adolf liksom sedan allt, hvad han företog sig mot honom. Den gamle »korporalen» ur krigets gamla skola hade funnit sin öfver-man i den unge soldaten ur den nya; det visade sig redan vid detta deras första möte. Gustaf Adolf lade helt lugnt sin här i ett fäst läger invid Schwedt vid Oder, några mil söder om det forna kejserliga lägret vid Garz; bakom dettas förskansniugar och med en skeppsbrygga, som förenade begge flodstränderna, lät han här sina trupper inom en oangriplig ställning i trygghet åskåda Tillys marscher. Alla den gamle fältherrens rörelser mot honom och mot Gustaf Horn, som med en flygande kår betäckte Pommeru åt mecklenburgska sidan, Toro fruktlösa, och i slutet af mars lemnade Tilly denna krigsskådeplats med •en af allt detta fram- och tillbakatågande upprifven här. Han hade hindrat Gustaf Adolfs marsch mot Elbe, det var allt. Hans egen väg gick nu dit; nu skulle det för allvar gälla Magdeburg. Pappenheim hade under tiden uppehållit blockaden; nu ville Tilly förenad med honom till hvad pris som helst göra sig till herre öfver staden. Den kejserliga härens enda bedrift under detta vinterfälttåg blef stormningen af Neu-Branderiburg med «le ohyggligheter, som åtföljde denna. Den tappre Dodo von Knipliauseu, som förde befälet i det lilla fästet, hade trotsat Tillys hela här och vägrat emottaga den •dagtingan, som tre gånger erbjöds. Det kom då till stormning, och dermed var stadens och besättningens öde afgjordt. Ty en storm betydde i den tildens krigföring oinskränkt prisgifning åt soldatesken. Staden uppgick i lågor; besättningen och äfven det fredliga borgerskapet nedhöggos utan försköning. Blott få räddade i det förfärliga blodbadet lifvet, bland dem Kniphausen sjelf. Det var en ny länk i den blodiga kedja, som ledde från Pasewalk till Magdeburg.

Tillys tåg från Mecklenburg kunde anses som ett fullständigt uppgif-vande af östersjökusten, den kejserliga härens första försvarslinie. Oderlinieu hade varit den andra. Dess förlust skulle blifva nästa stora händelse.

I lägret vid Schwedt mottog Gustaf Adolf underrättelsen om Tillys aftåg till Magdeburg. Han beslöt då att strax bryta upp mot Frankfurt an der Oder. Genom detta strategiska schackdrag ville han, om ej annat, locka motståndaren till en ny forstörande rundmarsch och skaffa Magdeburg luft; i lyckligaste fall hoppades han genom oderliniens eröfring göra sig ryggen full-komligt fri for att på en sydligare väg kunna framtränga dit. Framgången var storre, än konungen sjelf väntat: den 27 mars bröt han upp, den 2 (12) april (1631) stod han framfor Frankfurt, den 3 (13) var det redan fallet.

Frankfurt ligger vid Oder mellan floden och en numera bebygd höjdsträckning, som i en halfkrets omgifver staden; på dessa höjder hade det svenska belägringsartilleriet, som följt med hären flottadt uppför floden, blifvit planteradt. Fienden hade antändt förstäderna. Å båda sidor väntade man salanda en formlig belägring. Men staden blef tagen genom storm; hela striden varade blott två timmar. Det var sjelfva palmsöndagen. Dagen hade man i svenska lägret tillbragt under gudstjenst; på aftonen begynte på en gång alla belägringsartilleriets kanoner

spela från höjden. De belägrade ilade till värnen, de gamla medeltidsmurarna med sina torn och utanför dem de nyare befästningarna, pallisader och vallar med tillhörande grafvar. Men ännu var ej bresch skjuten i muren, innan framstormande svenska musketerare ryckt öfver Tall och graf, nedbräckt pallisader och på stormstegar klättrat upp på muren; Johan Baner, generalen för iufauteriet, var den, som förde dessa djerfve. En fullständig stormning låg ej i planen; man hade på svensk sida blott tänkt att tränga fienden från de yttre värnen. Men i den rasande strid, som uppstod, nedvraktes försvarame äfven från muren, och svenskarne stormade in i staden, nedhuggande allt, som kom i deras väg. En panisk förskräckelse uppstod; de kejserliga regementena sökte suart rädda sig genom flykt öfver oderbryg-goma, och detta lyckades för en del, intill dess bryggorna antändes. De öfrige nedhöggos utan försköning såsom hämdoffer åt de i Neu-Brandenburg fallne. Frankfurt hade blifvit taget med storm, och äfven dess fredliga bor-gerskap fick, fastän protestantiskt, utstå en stormad stads oundvikliga öde. Våldscenerna och plundringen rasade hela palmsöndagsnatteu; sådan var denna tids krigföring. — Oderlinien var härmed i Gustaf Adolfs händer. Från den ställning han nu intog hotade han redau de kejserliga arfläuderna. Men hans sträfvan gick åt annat håll: hans tankar voro oaflåtligt riktade på Magdeburg.

Dessa händelser hade timat i samma dagar, som de sista sammankomsterna på leipzigmötet höllos; de gåfvo åt detta mötes frasmakare en anledning till allvarlig eftertanke. Tserclaes Tilly hade vid första underrättelsen om Gustaf Adolfs marsch mot Oder verkligen brutit upp från Magdeburg; hans förtrupper hade redan hunnit fram till närheten af Berlin, då nyheten om Frankfurts fall nådde honom. Denna föranledde honom att plötsligt vända om; åter skyndade han i ilmarscher mot Elbe. Hittills hade Magdeburg varit den dolda kraft, som bestämt härarnas rörelser; nu begynner den öppna kampen om denna vigtiga punkt. När Gustaf Adolf var herre öfver oderlinien, måste Tilly till hvad pris som helst sätta sig i besittning af elbe-linien. Och elbelinien, det var Magdeburg. Till kampen om denna stad sammandrager sig nu under några ödesdigra dagar det trefioåriga kriget.

För begge de kämpande var Magdeburg af lika vigt. För Tserclaes Tilly berodde af dess besittning, huru vida Gustaf Adolf skulle kunna utestängas fnån det södra och vestra Tyskland, sedan han nu genom en följd af105. Frankfurt an der Oder, stormadt uf sveuskuruc, deu 3 april 1631.skickliga strategiska drag gjort sig till herre öfver det norra; för honom gälde det att här släcka en upprorslåga, som lätt kunde sätta alla protestantiska länder i brand. För Gustaf Adolf var Magdeburg ej blott nyckeln till Tysklands söder och vester; for honom gälde det också att ej låta den ende buuds-forvandt falla, som gifvit föredömet af fri och öppen auslutning till Sverige. Förde han sin segrande här inom dess murar, hade han i hjertat af Tyskland forvärfvat en militärisk stödjepunkt af lika stor betydelse, som Stralsund varit på östersjökusten; öppen anslutning af de krigiska furstarne i Hessen och Thuringen, med hvilka han stod i underhandling, var det första segerpris, som vinkade. För Tilly deremot begynte, om han vek från Magdeburg med oforrättadt ärende, ett nytt återtåg, och denna gång ej mot Glbe, utan mot Weser eller Main, kanske mot Rhein eller Donau.

Hittills hade Magdeburg endast hållits i blockad af en mindre styrka; fältmarskalken grefve Heinrich von Pappenheim, näst Wallenstein och Tserclaes Tilly de katolska härarnas största namn, kejsarhärens »tappraste bland de tappre», var, såsom nämdt, den, som här fört befälet. Nu samlades hela den kejserliga bären framför stadens murar under Tserclaes Tillys befäl; genom dagtingan eller med storm, till hvad pris som helst, måste den betvingas, innan Gustaf Adolf trängde närmare. Men om de kejserliga fältherrarnes ifver i angreppet växte med hvaije ögonblick, stegrades också Gustaf Adolfs ifver att undsätta. Hans kungliga ord stod i pant för Magdeburg. Det var ej blott fältherrens intresse, som här talade; för den religiöse mannen och den ädle fursten var det tillika en samvets- och hederssak att ej låta trosförvandten och bundsförvandten duka under i den olika kampen. Och utan undsättning kunde utgången ej i längden vara oviss, huru stort Magdeburgs rykte om ointaglighet också var från de tider, då det i schmalkaldiska kriget trotsat Karl V:s härar. Falkenberg, den svenske befälhafvaren, som ledde försvaret, hade ej hunnit värfva mer än 800 man för den tillämnade svenska armekåren, innan staden blef strängare innesluten; han hade redan i mars (1631) skrifvit, att hela besättningen, friske och sjuke, ej utgjorde mer än 2000 till 3 000 man, och fienden räknade mer än 30000. Stämningen i staden hade han skildrat i orden: Bei uns

ist wenig ratb; leben in diem»; krigsförråden hade begynt tryta, och man böljade tvifla på undsättningen. I april

hade alla utanverk måst uppgifvas, till och med brohufvudet till elbebryggan. Skrifvelse på skrifvelse affärdades till Gustaf Adolf.

Om undsättning gaf emellertid Gustaf Adolf tid efter annan försäkringar, hvarigenom modet i staden höjdes, framför allt hos det herskande demokratiska partiet, som verkstält den nyligen timade inre omstörtningen och åvägabragt förbundet med Sverige. Andra partimän funnos också, aristokratiskt och kejserligt sinnade; de deremot underblåste misstron och stodo i hemligt förstånd med fienden utanför murarna. Om sin marsch till Frankfurt hade konungen underrättat och betecknat den såsom en förberedelse till undsättningen;, han uppmanade dervid staden att visa samma ståndaktighet, som den visat mot Karl V och nu nyss förut mot Wallenstein; han ville lös

Sterige» historia. IV. 14sitt kungliga ord, hade han skrifvit, men p& ett satt, som cj störtade dem begge i förderfvet.

För att detta skulle blifva möjligt, var emellertid ett nödvändigt vilkor, att de begge nordtyska kurfurstarne, ledame af leipzigmötet, Sachsen och Brandenburg, räckte handen till medverkan. Huru skulle väl Gustaf Adolf kunna våga en marsch mot Magdeburg eller en afgörande drabbning framfor dess murar utan att vara försäkrad om de länder, genom hvilka marschen nödvändigt måste gå? Skulle han väl våga att lemna åt leipzigförbundets tvetydiga upphofsmän frihet att bakom hans rygg befasta sin beväpnade neutralitet? Deras liksom alla protestanters välförstådda intresse var Magdeburgs räddning; och kunde ej just Magdeburg gifva honom medlet i hand att spränga denna neutralitet? Med godo eller med våld, Brandenburg och Sachsen måste lemna honom fritt genomtåg och förena sina krafter med hans för det gemensamma målet; sådan var Gustaf Adolfs tankegång. Intill dess detta skett, voro i sjelfva verket hans händer bundna.

Men i Berlin och Dresden trodde man sig ännu allt jemt kunna i spekulerande ro betrakta det stora skådespelet. Man glömde, att hvad som stod på spel var ej blott Magdeburg, utan den egna och kanske den tyska protestantismens tillvaro. Gustaf Adolfs alla föreställningar mötte döfva öron hos leipzigförbundets ledare, hvilka dermed ännu en gång till fullo visade verl-den, huru föga i sjelfva verket Tysklands protestanter voro i stånd att sjelfva bereda sin räddning. Då öfverskar Gustaf Adolf knuten med svärdet. Han ryckte fram för Berlin och dikterade den 4 (14) maj 1631 vid den preussiska hufvudstadens portar ett förbundsfördrag med Brandenburg, alldeles som han året förut framför Stettin dikterat förbundet med Pommern. Hans vilkor voro hofsamma: månatlig penninghjelp till härens underhåll och inrymmandet af fästningarna Ktistrin vid Warthe och Spandau vid Sprees och Havels förening — landets båda hufvudfästningar — intill dess Magdeburg blifvit undsatt. Trupper hade Brandenburg inga att lemna; det var sedan länge fullkomligt afväpnadt.

Men kurfursten af Sachsen återstod, det protestantiska mellanpartiets hufvudman. Utan honom kunde Gustaf Adolf i sjelfva verket ingenting afgörande uträtta till Magdeburgs räddning. Hans land måste stå honom öppet, ty genom Sachsen gick enda säkra vägen fram till staden; hans här måste förstärka den svenska, om den jemnstark skulle kunna möta den kejserliga, ty den armé, konungen förde i fält mot Tserclaes Tilly, uppgick ej till mer än hälften af dennes, och svårigheten var här så mycket större, som anslutningen måste ske frivilligt, ty Johann Georg af Sachsen kunde ej med vapen tvingas till förbund såsom Georg Wilhelm af Brandenburg eller Bogislav af Pommern: den här han kommenderade var nära jemnstark med konungens egen.

Fåfängt bestormade emellertid Gustaf Adolf den sachsiske kurfursten med beskickning efter beskickning. Han förblef döf för alla föreställningar om den gemensamma faran, i fall Magdeburg dukade under. Sin vana trogen, uppsköt han i det längsta svaret på konungens fordringar och anbud. Närdet ändtligen anlände, dagtecknadt den 10 (20) maj 1631, var de långa omsvepens korta mening den, att han hvarken kunde lemna det bistånd konungen begärde, ej heller inrymma honom öfvergången öfver Elbe vid Witten-berg, såsom han fordrat. Johann Georg var allt jemt fången i sin villa, att kejsaren skulle af leipzigmötets föreställningar och halfva hot låta förmå sig till restitutionsediktets återkallande; han ville ej förderfva sin sak i Wienr och han talade derför vackert om de dyra pligtema mot kejsaren och riket, som förbjödo honom att inlåta sig i förbindelse med främlingen, konungen af Sverige. Men för Gustaf Adolf var inrymmandet af elbepasset vid Witten-berg af afgörande vigt^ Landet på

högra flodstranden var fullständigt öde-lagdt, och norr ut fans ingen brygga, som kunde föra öfver till det på venstra stranden belägna Magdeburg. Närmaste brygga i söder var den vid Witten-berg; här gick den rätta undsättningsvägen.

Kurfurstens afslående svar träffade Gustaf Adolf i Potsdam, der han brinnande af otålighet afvaktat det. Hans förtrupper hade redan varit sedda så långt på väg mot Wittenberg som vid Zerbst; han hade låtit dem gå i förväg, hängifvande sig åt förhoppningen, att kurfursten dock i sista ögonblicket skulle fatta ett manligt beslut och ej tillåta Magdeburgs fall. Men Johann Georgs svar släckte allt hopp. Ensam kunde Gustaf Adolf ej våga en kamp mot öfvermakten; det hade varit att för Magdeburg uppoffra protestantismens sista framtidshopp. Det enda, som återstod för honom, var att i svaret till kurfursten (den 12 (22) maj) genom högtidlig insaga göra honom, de tyska protestanternes ledare, ansvarig för det olycksöde, som kunde träffa Magdeburg, medan han sjelf förklarade sig vilja på den enda väg, som ännu stod honom öppen, utmed Havel i nordlig riktning tränga fram mot Elbe för att för staden göra, hvad ännu göras kunde.

Men Magdeburgs öde var då redan afgjordt. Samma dag, som Johann Georg gifvit sitt svar, var det redan fallet, och tillika hade staden med exempellöst barbari blifvit sköflad och offrad åt lågorna. Af det stolta Magdeburg, den folkrikaste och mäktigaste af Nordtysklands fria städer, en gång de sachsiska kejsarnes residensstad, återstod ej annat än en ruinhög.

Ju mera Gustaf Adolfs här nalkats, desto häftigare hade den kejserliga pärens angrepp blifvit. Från den 7 (17) maj dånade en oafbruten kanoneld mot staden; den växte oupphörligt i styrka, medan elden från murar och vallar allt mera mattades, ty krutförråden hade börjat tryta för de belägrade. Samtidigt uppfordrades staden till frivillig underkastelse; Tserclaes Tilly hade upprepade gånger manat härtill, varnande för följderna af en storm, i fall det komme derhän, men alla hans anbud hade afvisats. Nu kom på bombarderingens andra dag, midt under kanonelden, å nyo en kejserlig parla-mentär och uppfordrade för sista gången till dagtingan. Borgerskapet, hördt i qvarteren, vacklade; somliga gåfvo allt förloradt, andra ville slås till sista blodsdroppen. De tolf predikanterne eldade till motstånd, lika så Didrik von Falkenberg, den tappre svenske befålhafvaren, som hvarje ögonblick väntade se Gustaf Adolf anrycka; ännu den 1 maj hade han nämligen mottagit bud-skap om konungens annalkande. Han sökte derfor vinna tid och qyarhöll parlamentaren. Men rådet, ryggande tillbaka for ansvaret att utsätta staden för en stormning, beslöt på aftonen den 9 (19) maj 1631, dagen efter parlamentarens ankomst, att öppna underhandling med den kejserlige generalen. Falkenberg deremot var allt jemt af en annan mening. Elden från de fiendtliga batterierna hade samma afton plötsligt tystnat; man hade också från vallarna sett kanoner bortföras, och detta hade starkt honom i hans tro, att Gustaf Adolf var i närheten. Han kallade derför rådet till en ny sammankomst på rådhuset klockan 4 på morgonen den 10 (20) maj. Der skulle Magdeburgs sista svar gifvas; hans afsigt var att då få rådets förra beslut upprifvet.

Men hvad der beslöts var redan likgiltigt. I det kejserliga lägret hade stormen redan förut blifvit besluten. Det hade skett i ett krigsråd, som håUits samtidigt som man på rådhuset beslutit att dagtinga. Tserclaes Tilly, som skulle komma att bära ansvaret för denna stormning och dess förförliga följder, var ej den, som manat dertill. Tvärt om hade han i det längsta sökt hindra. Hvad han åsyftade var att blifva herre öfver Magdeburg för att vinna en fast strategisk stödjepunkt, en vapenplats för den kejserliga hären; sjelfva hans intresse som fältherre bjöd honom att förfara skonsamt, att ej utsätta stadeu för faran af en förödelse eller förstöring. Och han visste väl, att stormningen innebar en sådan. När en öfverbefälhafvare gifvit befallning till storm, hade han med det samma lemnat soldatesken fria tyglar. Plundringen var då, efter tidens krigshäfd, soldatens erkända rätt; alla krigets furier voro då lössläpta. Ingen fältherre, Gustaf Adolf lika litet som Tserclaes Tilly, var då i stånd att hejda; det hade nyss visat sig i Frankfurt, när denna stad sköflats och förödts af den svenska hären. Men å ena sidan farhågan for Gustaf Adolfs närhet, å andra krigsrådets och framfor allt Pappenheims ifver dref honom att gifva efter. Så hade det afgörande ordet fallit: stormen skulle påföljande morgon ega rum; ett kanonskott i daggryningen var det öfverens-komna tecknet.

Morgonen den 10 (20) maj grydde; den fann den gamle fältherren ännu tveksam och dröjande. Han kunde ej i

denna sin lefnads afgörande vändpunkt komma till ett beslut; han kallade ännu en gång krigsrådet. Det var klockan 5 på morgonen, just det öfverenskomna ögonblicket; ännu hade han ej låtit kanonskottet ljuda. För krigsrådet förestälde han, att parlamentären ännu ej återkommit från staden och att en dagtingan var att förutse; den tid, som häfdmässigt ansågs som den rätta för en stormning, sjelfva dagbräckningen, vore också genom dröjsmålet förliden. Det berättas då, att en gammal italiensk öfverste fäst uppmärksamhet på Maastrichts stormning under det spanskholländska kriget: just på sjelfva morgonen, då vakterne i trygghet gått till hvila, hade denna starka fästning blifvit tagen med storm. Dessa ord tände; Tilly gaf ännu en gång efter. Det ödesdigra beslutet blef å nyo fattadt. På tre olika punkter skulle samtidigt stormen begynna: de båda konvertiterne Heinrich von Pappenheim och Wolf von Mansfeld samt den evangeliske hertig Adolf af Holstein, Gustaf Adolfs syskonbarn, voro de, som skulle leda den.I staden hade under tiden rådet å nyo varit samladt på rådhuset for att gifva åt Tillys parlamentar sista afgörande svaret. Dess beslut blef ett upprepande af det, som fattats aftonen förut: underhandling om dagtingan skolie upptagas, fullmäktige sändas till det kejserliga lägret. Falkenberg gjorde ännu ett försök att afböja genom föreställningar, att Gustaf Adolf var i annalkande. Då kom plötsligt underrättelse från väktarne på domkyrkans torn, att fienden ryckte ut ur sitt läger; hela fältet utanför vallarna syntes i rörelse. Ännu trodde dock ingen på möjligheten af en storm; det var emot allt krigsbruk, att, sedan underhandling om dagtingan öppnats, fienden skred till stormning, och redan var ju också den vanliga tiden öfver: det var nu ljus dag. Då ljöd i det samma kanonskottet. Sorgspelet begynte.

Klockan var omkring sju, då de kejserliga skarorna hunnit fram till vallarna; deras fältrop var Jesus Maria, igenkänningsteckuet en hvit bindel om armen. Det gick, som den italienske öfversten förutspått: de trötta vakterne hade sorglöst gått till hvila och vaknade först vid kanondånet; ingen hade väntat en storm. Främst trängde Pappenheim utan att röna motstånd öfver vall och graf. När rådsherrarne och Falkenberg kommo ut från rådsalen, sågo de redan på afstånd hans kroater, afskummet af den kejserliga hären, spränga fram i gatorna. Falkenberg stiger sträv till häst. I spetsen för en skara af de sina ilar han mot fienden, drifver honom för ett ögonblick tillbaka, men faller suart dödligt sårad; jemte honom falla här hans bästa officerare och soldater. Stormklockorna hade emellertid kommit i gång; vid deras ljud strömmade borgarne ur sina hus och satte sig till motvärn jemte soldaterne. Det uppstod en rasande gatustrid; från hus till hus, från gata till gata väijde sig de angripne, men utan ledning duka de under för öfver-raakten. Klockan var omkring 10, då Tserclaes Tilly ryckte in med artilleriet; hans kanoner fejade gatorna, och dermed var allt motstånd upphördt. Våldscenerna begynte nu i stort; det blef en plundring, ett mördande, en öde-läggelse, som äfven denna tid, hvilken bevitnat så mycket förfärligt, endast med rysning skulle höra omtalas. Ingen penna är i stånd att skildra all den fasa, som dessa korta timmar rymde.

Men långvarigt skulle ej det fasansfulla skådespelet blifva. Plötsligt hade på olika håll af staden eldpelare synts uppstiga mot himmeln. Häftiga vindstötar, som snart växte till en rasande storm, kastade lågorna från gata till gata, och inom kort var Magdeburg ett enda eldhaf. I plundringens ifver hade den ene, i skräcken den andre ej tänkt på medel att liejda elden, och när vid middagstiden mordet och ödeläggelsen nått sin höjd, voro segrarne och de besegrade, mördame och de slagne insvepta i samma tjocka rökmoln; vådeldens sken, då det genombröt dunklet, kom deras gestalter ocli hela skådespelet att framträda så mycket afgrundslikare. Slutligen satte lågorna en gräns för blodscenerna. De, som ej flytt i tid, delade lika öde med dem, som fallit för svärdet. Elementens raseri hade besegrat menuiskornas.

Från middagen inpå sena natten lyste lågorna ur detta ofantliga bål, hvarnr snart endast domkyrkan reste sig offörtärd jemte ett hundratal hus10G. Magdeburgs stormuing af de kejserlige dcu JO (20) maj 1631.

nere vid elbestrauden; hon står ännu, enda minnesmärket af medeltidens och

[-reformationstidens Magde-burg.-]

{+reformations- tidens Magde- burg.+} Dit kom två dagar derefter Tserclaes Tilly for att bålla tedeum öfver sin seger. Han fann, då portarna öppnades, ett tusental qvinnor och barn, som i kyrkan sökt sin räddning; utan näring, under ständiga dödsqval hade de här tillbragt dessa dagar. De voro beredda på det värsta, men Tilly lät utdela bröd och skänkte dem friheten utan lösepen-ning. Han hade midt under plundringens styggelser visat äfven andra

prof af mensk-lighet, såsom då han lyft barnet från* en dödad moders bröst med orden: detta är mitt byte; han hade, när han öfverraska-des af elden på väg till Vårfruklostret, dit hansom trosvarm katolik ilat för att lyckönska munkarne till deras återvunna frihet, ridit omkring i gatorna och uppmanat att släcka. För honom voro förstöringen och branden en olycka och en missräkning; midt i segern såg han derigenom dess frukter gå förlorade och sitt namn prisgifvet åt förbannelse och afsky. Sina tankar om händelsen uttalade han några dagar derefter i ett bref till infantinnan Isabella i Bruxelles, deri han säger, att elden uppstått i följd af det häftiga motståndet och soldateskens raseri; »och var det, tillägger han, ett lika så beklagansvärdt som förfärligt skådespel att se en så härlig och berömd stad på några timmars tid bringas i yttersta ödeläggelse». Aningsfullt tveksam, hade han befalt stormen och dermed lössläpt krigets furier öfver den olyckliga staden, och detta medan den var insöfd genom * öppnade underhandlingar; men branden och ödeläggelsen hade han ej befalt. Då han stod inför utgången, liknade hans stämning snarast den, som upp-fylde Titus vid Jerusalems tempelbrand. Han kunde ej mera hindra hvad som skedde, och han falde tårar deröfver liksom romaren. Tserclaes Tilly är i dessa ögonblick mera en tragisk personlighet än en brottslig.

Men om den kejserlige fältherren ej tändt brandfacklan, hvem har gjort det? Partierna söka alltid en personligt ansvarig, och så ha katolikerne funnit denne i Falkenberg, ja, de ytterligast gående i Gustaf Adolf sjelf, på alldeles samma sätt som protestanterne funnit honom i Tserclaes Tilly. Den katolska fabeldiktningen, sådan den nått sin höjdpunkt i Onno von Klopps beryktade arbete öfver Tilly, låter förstöringen ske efter öfverlagdt råd mellan Falkenberg och Gustaf Adolf. Konungen skyndar ej till dess räddning derfor, att han vill lemna Falkenberg tid att utföra den långt i förväg lagda planen. Förstöringen tjenar honom till att beröfva Tserclaes Tilly frukten af hans seger och att uppelda protestanternes fanatism, ty skulden kunde ju med lätthet hvälfvas öfver på honom och katolikerne. Att några tunnor krut funnits nedgräfda pä torget, blef tillräckligt för antagandet, att hela staden varit underminerad för att kunna sprängas i luften, oaktadt den kejserlige kommissarien von Ruepp vid tillfallet uttryckligen betygat, att inga minor, såsom man väntat, blifvit anträffade.

Andra ha sett i Magdeburg ett nytt Numantia och Saguntum, ett tidigare Zaragoza och Moskva, der försvararne, hellre än att se sin stad i fiendens hand, beslutit att låta den uppgå i lågor, men historiskt bevisadt är i denna omtvistade fråga om brandens upphof endast det, att Pappenheim i den trakt, der han stormade, låtit sticka brandfacklan i tvenne hus för att böja borgar-nes hårdnackade motstånd. I trots af Pappenheims brutala segerjubel och af soldathopens råhet är dock dermed ej sagdt, att detta gjorts i afsigt att vålla hela stadens undergång. Stormvinden kom, och denna gjorde branden allmän.

Så är kanske Magdeburgs förstöring, i trots af allt hvad som sagts, mera ett händelsernas verk än ett afsigtligt.

Alla väntade nu, att den segrande kejserlige fältherren skulle gå öfver Elbe för att tränga Gustaf Adolf tillbaka mot östersjökusten. Konungen sjelf forutsatte det. Hans ställning var i sjelfva verket betänklig; under ifvem attbispringa Magdeburg hade han skjutit den längre fram, än försigtigheten bjöd. Af de order han utfärdade finner man också, att han i forstå ögonblicket ansett ett återtåg inom elhelinien nödvändigt. Men Tilly kom ej, och han kande ej komma. Det var den första ödesdigra följden af Magdeburgs förstöring, att segraren blifvit beröfvad medlen att fullfölja sin seger. Hvad han vunnit var endast en ruinhög inom vallar och grafvar, men den vigtiga stödjepunkten för ett fälttåg var förlorad. Han hade påräknat att i Magdeburg finna proviantförråd för sin här; nu kunde han ej ens stanna der, mycket mindre företaga ett fälttåg öster ut mot Gustaf Adolf genom ett fullkomligt förödt land. Nöd och brist tvungo hönom att tjorton dagar efter Magdeburgs fall aftåga * derifrån.

Hans marsch gick nu i stället söder ut mot Thtiringen och Hessen. Här sökte han underhåll för sin här; tillika ville han begagna den skräck, som Magdeburgs fasansfulla öde utbredt öfver hela det protestantiska Tyskland, för att afväpna de af leipzigmötets furstar, hvilka hegynt göra rustningar. Till dessa hörde de sachsiska hertigarue af ernestinska linien, Wilhelm och Bernhard af Weimar, samt landgrefve Wilhelm V af Hessen-Kassel, de enda af Tysklands furstar, som rätt uppfattat och uppskattat Gustaf Adolfs uppträdande och som nu också i sjelfva verket endast afvaktade ett lägligt tillfälle för att förklara sig för honom. Tillys företag var derfor ej så ändamåls-löst, som det blifvit ansedt. Men den gamle generalen nöjde sig med halfva mått och steg. Han slog läger och

underhandlade; han hotade i stället för att handla. Och i förlitan på Gustaf Adolf böjde sig ej dessa furstar under oket; de afslogo alla hans fordringar på afväpning och krigsgärder. I Hessen reste sig hela befolkningen och öppnade en guerilla; det var som ett förebud till protestanternes allmänna resning. Ingenting var ännu uträttad t, då budskap från Pappenheim, den fältherre, som qvarlemnats i elbetrakterna, åter kallade Tilly dit. Gustaf Adolf hade här å nyo framträngt, och hans hotande rörelser tvungo Tilly att återvända. I midten af juli nådde denne åter Magdeburg efter att ha förlorat två månader på ett fälttåg, som fått utseende af en militärisk promenad.

Bättre hade Gustaf Adolf förstått begagna tiden. Han räknade aldrig med blott militära, utan äfven med moraliska krafter, och han hade under den storm i sinnena, som Magdeburgs fall uppväckt, sökt vinna den allmänna meningen för sig och sin sak. Han var en af de förste, som förstått betydelsen af att ha denna på sin sida vare sig vid underhandlingar eller i krigiska företag; pressen, sedan reformationen en makt i Tyskland, var för honom ett lika verksamt medel som vapnen. Han hade låtit utgå ett ljungande manifest, en försvarsskrift för honom sjelf, hvari han gaf uttryck åt sin egen sorg och förbittring, och på samma gång en anklagelseakt, slungad i ansigtet på dem, som buro den egentliga skulden, dessa protestantiska furstar, Johann Georg af Sachsen framför andra, hvilka, närmast kallade att hjelpa, icke blott icke gjort det, utan äfven hindrat honom att göra det. Och när han sålunda vädjat till den allmänna meningens makt, vändande sig frånfnrstarne till folket, hade han ej missräknat sig. Till denne främling, som Tysklands fursteverld vägrat räcka handen, vände sig nu massornas sympatier. Ju svagare och ömkligare de egna herskarne syntes, dess mera började han att framstå som den ende räddaren i nöden. Begreppet främlings försvann från Gustaf Adolfs namn; han framstod nu for Luthers och Melanch-tons trosvarma lärjungar som det »lejon från norden», om hvilket Uppenbarelseboken talar, en furste mera äkta folklig och i grunden mindre främmande än många af de infödde. Denna folkstämning i förening med det hat och den förbittring mot förtryckame, som nu slog ut i en enda våldsam flamma, blef härefter Gustaf Adolfs bäste bundsförvandt i striden. Han kunde nu, stödd på denna, visa mindre hänsyn än förut för dessa furstar. Hans tid var nu kommen; liksom Tserclaes Tilly kunde nu också han använda skräck. Den förste, han vände sig emot, var den brandenburgske kurfursten.

Georg Wilhelm var efter Magde-burgs fall vankelmodigare än någonsin. A ena sidan stod den nyss slutna förbindelsen med Gustaf Adolf, å andra kejsarens hämd; helst drömde han ännu allt jemt om en neutral ställning mellan begge de kämpande. En månad förlopp under förhandlingar fram oclr tillbaka; »hvad ena dagen är afgjordt, kullkastas den andra», skrifver konungen full af harm. Omsider återfordrade kurfursten Spandau och anmodade konungen att utrymma hela landet; förklara sig mot kejsaren kunde han under inga omständigheter. Då beslöt Gustaf Adolf att med vapenmakt framtvinga förbund och fullständig an- 107. Georg Wilhelm, kurfurste nf Brandenburg slutning. * Han uppfylde sitt löfte att (1095-1040).

åter utrymma Spandau, men samtidigt lät han den svenska hären under flygande fanor rycka fram för Berlin. Fejdbrefvet hade gått förut; kanonerna riktades mot staden, mot sjelfva kurfurstliga slottet. Luntorna voro redan tända, och Berlins bombardering syntes förestående. Detta medel visade sig verksamt, det gjorde ända på obeslutsamheten. Först kommo kurfurstinnan och hennes moder — begge af pfalziska huset, den olycklige Friedrich V:s syster och moder — ut till det svenska lägret för att bedja om förskoning för hufvudstaden; efter dem kom hohenzollraren sjelf, spak och eftergifven. Han ingick på alla Gustaf Adolfs fordringar. Den 11 (21) juni undertecknades förbundsfördraget, hvarigenom åt Gustaf Adolf inrymdes Spandau, så länge kriget varade, och fritt genomtåg genom Köstrin med rätt att der inlägga besättning, om så kräfdes; en månatlig subsidie till härens underhållfaststäldes älven. Tyskland mellan Oder och Elbe, från Östersjön till Sach-sens gräns var dermed i Gustaf Adolfs händer. Han kunde nu begifva sig xipp till östersjötraktema och åter insätta de förjagade hertigarne af Mecklenburg. Det var en handling, som ej förfelade att göra djupt intryck på sinnena. Nyheten, att Wallensteins välde vid Östersjön var slutadt och Ferdinand II:s afsättningsdekret tillintetgjordt, var den, som aflöste nyheten om Magde-burgs fall. Den stälde redan Gustaf Adolf i dagern af Tysklands befriare.

Ett år var nu förflutet sedan landstigningen vid Peenemtinde. Utmärkt af glänsande bragder hade det fälttåg, som förts, icke varit. Intet faltslag hade ännu vågats eller vunnits; blott en enda betydande fästning hade med vapen eröfrats. Men med seg och liksom borrande kraft hade Gustaf Adolf trängt fram; genom en rad af insigtsfulla

strategiska manövrer hade han tvingat den öfverlägsne motståndaren att vika. Mer än äfven det glänsande segertåget från Breitenfeld till Donau och derifrån tillbaka till Ltitzen har detta första år af hans tyska fälttåg vunnit krigarnes beundran, en af de störstes i alla tider, Napoléons, framför andras. När han nu åter upptog krigsoperationerna, var det allt jemt med samma strategiska beräkning, samma lugna försigtighet, som är det utmärkande draget för honom såsom fältherre.

Hans närmaste mål blef nu att fatta fast fot vid Elbe för att försvara det redan vunna; ännu var han för svag att kunna möta sin fiende i öppna fältet. Vid Tangermimde gick han på en skeppsbrygga öfver floden och slog i midten af juli 1631, på den punkt, der Havel sammanflyter med Elbe, det berömda lägret vid Werben, stort nog för att rymma en hel här. Det var en ställning med fältherrens snilleblick utvald. Han kunde härifrån på en gång trotsa den öfverlägsne kejserlige generalen och i lugn afvakta det ögonblick, då leipzigmötets furstar skulle bönfalla om hjelp. Ty nu var dessa furstars ställning med hvarje dag mer och mer ohållbar. Kejsaren hade svarat på deras besvär och föreställningar med att förklara mötets beslut olagliga och ogiltiga. Mot de der beramade rustningarna hade han utfärdat de strängaste förbud, och samtidigt hade hvarje eftergift i fråga om restitutionsediktet blifvit förvägrad. De från Italien efter freden i Chierasco återvändande kejserliga härarna under Flirstenberg, Altringer och Fugger beordrades att på vägen genom Sydtyskland utföra dekreten mot protestanterne: de evangeliska ständer, som redan värfvat, måste aflemna sina trupper till kejsarhärens förstärkning; så till exempel Wiirtemberg ej mindre än 4000 och den schwa-biska kretsen 3 000 man. Redan begynte Tserclaes Tilly i Nordtyskland låta sjelfva Sachsen höra tal om afväpning och förbund med kejsaren. Leipzig-förbundets öde kunde alltså betraktas som afgjordt, redan innan det kommit till stånd.

För Tserclaes Tilly blef under dessa omständigheter angelägnare än någonsin att på ett afgörande sätt visa Gustaf Adolf tillbaka. Lyckades han deri, skulle allt motstånd vara brutet. Han drog då, återvändande från sitt hessiska tåg, efter att ha förenat sig med Pappenheim, upp mot det svenska lägret vid Werben, på 'hvilket nu i sjelfva verket de tyska protestanternesalla förhoppningar livilade. Gustaf Adolf hade här starkt befäst sig pä en halfo, bildad af flodens krökning; dammarna mot dess öfversvämning hade blifrit begagnade till forskansningar, som i höjd täflade med verkliga fäst-ningsvallar. På svagare ställen voro skansar uppförda. Staden Werben med sina murar och torn bildade en bastion för det hela, och derifrån ledde en skeppsbrygga öfver till näset mellan Havel och Elbe, som äfven blifvit för-skansadt. Inför detta sålunda befästa läger tycktes den gamle fältherren liksom förlora fattningen. Han framryckte mot det med sin här i full slagordning och utfordrade till drabbning. Då utfordringen ej antogs, lät han beskjuta lägret med de väldiga belägringskanoner, som den kejserliga hären ännu plägade föra med sig i falt, men afståndet var för stort, för att de skulle kunna göra verkan. Han insåg snart, att intet här stod att uträtta, och så anträdde Tserclaes Tilly efter två misslyckade angrepp på lägret vid Werben ett nytt återtåg med oförrättadt ärende; endast i en mindre rytterifåktning hade de begge härarna mätt krafter.

Så hade åter igen de begge fältherrar, som i detta ögonblick fäste verl-dens ögon på sig, mött hvarandra. Till någon verklig sammandrabbning hade det ej heller nu kommit, och de kejserliges förluster ha utmålats vida större, än de varit — man har talat om 6000 man; i så fall skulle angreppet på Werben varit att jemföra med tretioåriga krigets stora fältslag — men den nya svenska krigskonstens öfverlägsenhet öfver den gamla hade fått tillfälle att visa sig i glänsande dager. Den hittills oöfvervunne hade med hela sin makt måst vika; det var den stora följden af julidagarna 1631 vid Werben. Förtrollningen var dermed ryckt från de kejserliga vapnen; skräcken för dem, hvilken likt en ond dröm legat öfver sinnena, en tid bortåt ännu mera stegrad genom Magdeburgs fall, begynte skingras. De kejserliga härarna rörde sig redan som på en underminerad mark; de otvungna förbundens tid var nu i annalkande för Gustaf Adolf. Landgrefve Wilhelm af Hessen-Kassel var den, som gjorde början. Hotad af den söder ifrån anryckande Ftirstenberg, skyndade han till lägret vid Werben och afslöt 12 (22) augusti det anfalls- och försvarsförbund, som legat i utkast allt sedan november föregående år. Han emottog en svensk generalsfullmakt och befälet öfver en här af 10000 man, hvars utrustande han sjelf åtog sig. Med honom följde de begge bröderne Wilhelm och Bernhard af Sachsen-Weimar, mera betydande genom sitt svärd än genom sitt lands område, talangfulla och glödande af ifver för den sak, för hvilken deras anherre, kurfursten Johann Friedrich, i schmalkaldiska kriget förlorat den sachsiska kurfurstehatten. Äfven de antogo

svenska befal. Dermed var en kärna bildad till den politiska gruppering i Tyskland, som kunde benämnas Gustaf Adolfs »rheinförbund». Snart återstod af leipzigmötets neutrale, sedan kejsarens italienska härar krossat de sydtyska och de nordtyska anslutit sig till Sverige, endast hufvudmannen, den sachsiske kurfursten. Han liknade i detta ögonblick en fältherre öfvergifven af sina trupper. Öfver hans hufvud skockade sig nu molnen; nu var hans tid kommen att uppbära följderna af den tvetydiga ställning mellan partierna, han intagit under hela krigets lopp.Intill det sista förblef Johann Georg sig lik i sitt förhållande till Gustaf Adolf. Han var allt jemt lika dof för konungens föreställningar och boner att omfatta den gemensamma saken. Men det var till slut Tserclaes Tilly, som bättre än Gustaf Adolf skulle föra protestantismens talan vid hofvet i Dresden. Det är ej osannolikt, att med någon hofsamhet å kejsarens sida kurfursten ännu kunnat hållas qvar i sin obestämda ställning, men ultrapartiet i Wien rådde äfven i denna sak, och den kejserlige generalen erhöll i midten af juli befallning att i nödfall använda vapenmakt mot kurfursten. Återvändande från Werben, fordrade då Tserclaes Tilly Johann Georgs afgörande förklaring: rustningarna skulle inställas, den sachsiska hären helt enkelt instickas i den kejserliga och det under alla krigets vexlingar hittills skonade Sachsen beläggas med krigsgärder och iuqvartering. Medan Tilly för att gifva eftertryck åt dessa fordringar sjelf ryckte an från norr, nalkades Fiir-

stenberg från söder, och samtidigt hotade Tiefenbach med en tredje armékår från Schlesien. Det återstod sålunda för Jobann Georg intet annat än att böja sig för Tilly och lemna sitt land till pris åt hans sol-datesk eller också bönfallande vända sig till Gustaf Adolf om bjelp och uppgifva alla tankar på en ledarerol. Han valde den senare förödmjukelsen, och raskare i öfver-läggningen och besluten än annars, sande han ilbud till den svenske konungen med bön om ögonblicklig hjelp mot kejsaren; det

var den 18 (28) augusti 1031. Gustaf Adolf 10?- Tysk minnespeoning öfver GusUf II Jät e; we bedja sig; haus varmaste önskan

Sachsen 1631. var dermed uppfyld. Den svenska hären

»Endrägt förvant ondt.^jjost och satte sig redan två dagar derefter i rörelse

till Sachsens undsättning; kurfursten med

o

sin här inväntade den i en fast ställning vid Torgau. A sin sida verkstälde Tserclaes Tilly i samma dagar vid Eisleben sin förening med Fiirsteubergs armekår. Annu en gång uppfordrade han kurfursten under de strängaste hotelser att underkasta sig kejsarens bud, och innan ännu dennes sista svaran-ländt, hade den kejserliga hären härjande och plundrande gått öfver Sachsens gränser; som en ödeläggande gräshoppssvämi utbredde den sig öfver landet i riktning mot Leipzig. Under de närmaste dagarna, 2 (12) september, blef derefter det formliga förbundet mellan Sachsen och Sverige undertecknadt: kriget skulle föras gemensamt, men konungen förbehöll sig i detta som i alla andra fördrag med de tyska furstarne hufvudledningeu af kriget; den blifvande freden — det var ett annat väsentligt vilkor — skulle också vara gemensam. Ej ens separatunderhandling tillstaddes; elbepassen och hela landet skulle stå konungen öppna. En egen ödets skickelse ville, att uuderhandlaren på sachsisk sida skulle vara den samme Johann Georg von Amim, som en gång fört denwallensteinska hären mot Stralsund och sedan mot Gustaf Adolf i Preussen. Kestitutionsediktet hade jagat den stränge protestanten — han kallades af katolikerne »den protestantiske kapucinen» — ur de kejserliges led; ifrigt omfattande tanken på ett nationelt tyskt mellanparti, hade han så gått i sachsisk tjenst. Han var nu öfverbefälhafvare for den sachsiska hären. Det var betecknande för hela ställningen, att denne man nu skulle kämpa vid Gustaf Adolfs sida.

Efter detta forbunds afslutande är Gustaf Adolfs ställning i Tyskland en helt annan än förut. Han har uppnått sitt mål och står nu i spetsen för hela det protestantiska partiet. För ingen är han numera främlingen från norden; han för den ena hälften af Tyskland till strid mot den andra. Ferdinand II och den katolska ligan, Gustaf Adolf och det evangeliska förbundet skola nu mötas. Kriget antager dermed helt andra och större förhållanden än förut. Det är ej längre vid pass och floder, inom befästa läger, som striden föres. Jemn-stark äfven till antal, kan han nu våga möta sin motståndare på öppna fältet.

Händelserna utveckla sig härefter med stor hastighet. På båda sidor känner man, att ett afgörande är förestående. Den 3 (13) september 1631 hade Tserclaes Tilly och Fiirstenberg under oupphörliga ödeläggelser nått fram till Leipzig och uppslagit sitt läger vid dess murar. Förstäderna uppgingo i lågor; efter ett dygns bombardering dagtingade staden, hotad med Magde-burgs öde; äfven det fasta Pleissenburg, Leipzigs såsom ointagligt ansedda citadell, uppfördt efter mönstret af Milanos, öppnade sina portar. Men samma dag hade också Gustaf Adolf förenat sin här med den sachsiska; vid Duben rar det, som de begge härarna möttes, och här hölls en mönstring inför konungen och de begge kurfurstarne — ty Georg Wilhelm af Brandenburg följde med i egen person, fast utan här. Det hade varit ett storartadt uppträde. Härarna hade kommit hvarandra till möte i full slagordning, den nyvärfvade sachsiska i präktiga uniformer och vapen, prunkande med all tidens militära ståt, i synnerhet rytteriet, som på medeltidsvis ännu bar fullständiga rustningar och äfven bland de simple i ledet räknade män af adel — den svenska, i bjert motsats dertill, med drägterna slitna och trasiga, vapnen oblänkta och höljd i stoft och dam efter ett nattläger på nyplöjda fält. Skilnaden mellan dessa härar var emellertid, som det snart skulle visa sig, ej blott en yttre, utan en vida väsentligare: den ena, som vann priset vid revyen, var en parad-armé af rekryter, den andra en härdad fältarmé af verldens första krigare under dess förste fältherre.

Redan kände man i lägret vid Dtiben, att Leipzig dagtingat, och ett krigsråd hölls omedelbart efter mönstringen. Gustaf Adolf var betänksam. Han föreställde, att två kurfurstehattar stodo på spel i händelse af en förlorad batalj. För sin egen krona var han ej rädd: den kunde alltid skyddas bakom Östersjöns vallgraf. Men hans närvaro hade verkat derhän, att de begge annars så klenmodiga kurfurstarne nu fattat mod och manade till drabbning. Beslutet blef, att de förenade med samlad makt skulle rycka fram mot Leipzig och erbjuda Tserclaes Tilly fältslag.Så sammandrog sig nu striden till de sachsisk* slätterna kring Leipzig, der, i hjertat af Tyskland, mer än en gang veridsdelens oden angjorts; här, på nästan samma slagfält, der två århundraden senare revolutionstidens Europa skulle se sin stora strid lösas genom folkslagtningen 1813, kom nu också reformationstidens stora fråga, striden mellan katolicism och protestantism, till afgörande. Det var ett ögonblick af oerhörd betydelse; verldshistoriens pulsslag hördes liksom slå.

Inom det katolska lägret röjdes ej mindre tvekan att våga ett afgörande slag än inom det protestantiska. Den sjutiotvåårige Tserclaes Tilly ville ej sätta en hel lefnads framgångar på värjspetsen. Han hade vunnit alla sina föregående drabbningar genom att afvakta det ögonblick, då han i allo var sina motståndare öfverlägsen. Hans tanke var att intaga en fast ställning vid Leipzig,

vester ifrån draga till sig Altringers från Italien hemvändande trupper, hvil-ka redan stodo i närheten af Jena, och öster ifrån Tiefenbachs, som ej voro läugre borta än i Schlesien, samt sa afvakta ett angrepp. Men här liksom vid Magdeburg var det Pappenheira, som i spetsen för de unga öfverstarne manade till strid. Så lät den gamle fältherren förmå sig till att emottaga en drabbning, i fall den erbjödes. Sin fiende ville han dock ej invänta i sjelfva lägret framför staden, utan beslöt att låta hären rycka ut en timmes väg derifrån för att ej långt från byn Brei-tenfeld intaga en fördelaktig ställning. Det har klandrats, såsom allt hvad Tilly gjort, men i verkligheten tryggade han sig derigenom återtågslinien på Halle. I annat fall skulle kanske slaget ha slutat med kejserliga härens inneslutning och en dagtingan i Leipzig.

Skådeplatsen för slaget vid Breitenfeld är det vida, oöfverskådliga slättlandskapet norr om Leipzig, der endast några byar, spridda öfver fälten, eller der och hvar några skogsdungar då som än i dag bröto synlinien; enda terränghinder på detta slagfält var dalsänkan kring den lilla genom träsk flytande Loberbäcken, hvilken måste passeras af den norr ifrån anryckande hären. Der slätten efter en långsam stigning från begge sidor uppnår sin höjdkam — ej i vanlig mening en höjd, mera höjdlinien för tvenne sluttningar — hade Tserclaes Tilly i förväg låtit uppkasta batterier för sitt artilleri, och dit var det nu, som den kejserliga hären, i full slagordning, tidigt på morgonen den 7 (17) september 1631 styrde sin marsch.

Det var en strålande klar höstmorgon. Solen sken öfver de vida fälten,då skarorna satte sig i rörelse; bakom dem glänste i morgonsolen Leipzigs tinnar och torn. Men snart höljdes allt i hvirflar af dam, och sjelfva solen lyste matt, liksom genom täta moln, då massorna rörde sig framåt på den solbrända, förtorkade marken. En skarp vind

från sydvest dref dammolnen hän öfver slätten, såsom förebud till den norr ifrån anryckande motståndaren.

Från Döben hade i sin ordning de förenade protestantiska härarna brutit upp dagen förut. Natten hade tillbragts vid vakteldar på fälten vid Wolkau; Gustaf Adolf sof i sin fältvagn, sora äfven rymde Gustaf Horn och Johan Baner. När i daggryningen trumpetstötarna kallat till uppbrott, syntes hela denna här, också i full slagordning, rycka framåt, men i två skilda ordningary svenskarne for sig och de sachsiska trupperna för sig. Efter halfan nan timme* marsch började den kejserliga hären komma inom synhåll.

Denna hade då redan verkstält sin uppställning, rytteriet på flyglarna,, infanteriet i centern, alla ordnade i djupa fyrkanter. På högra flygeln stod grefve Egon von Furstenberg med trupperna från Italien, på den venst-ra Pappenheim, framryckt långt framom den öfriga härens linie; han röjde dermed den hetsighet, som alltid förde honom i spetsen. Centern intog den gamle Tserclaes Tilly sjelf med härens kärna, det tungt beväpnade fotfolket; artilleriets väldiga kanoner hade han här planterat högst uppe på höjdkammen. Hans landsmän, de tappra vallonerne, ansedda som Europas yppersta fotfolk, stodo här, och när den gamle fältherren syntes framför trupperna, helsa-des han af deras jubel, ty han var högt uppburen af dem; de kallade honom fader. Han red som vanligt en hvit häst och bar den gammalmodiga flamländska drägt, hvari han alltid brukade visa sig, den gröna atlasrocken, den bredskyggiga hatten med röda fjädern nedåt ryggen och en ofantlig pamp vid sidan. Det var en liten mager gubbe med örnnäsa, spetsig haka, betäckt af skägg, och med kort hvitt hår; lifliga blå ögon framblickade under buskiga ögonbryn och en höghvälfd panna.

Den anryckande svensk-sachsiska hären dröjde ej heller att ordna sig. Ytterst till venster som en öfverskjutande flygel, bildande ett helt för sigr stalde sig sachsarne och vid sidan af dem den svenska härens venstra flygel under Gustaf Horn, Gustaf Adolfs fältmarskalk, det vill säga hans närmaste man i befälet. Centern förde tysken Teuffel och dess reserv skotten Hep-‘tS9t Jåqmaiita« (jt) I n»p Pt*jn4it»jfl pi a qa^aps *ttt

burn; Lennart Torstensson stod med artilleriet framför dess front. Högra

flygeln kommenderades, såsom vanligt i denna tids fältslag, af öfverbefalhaf-varen sjelf; till sin närmaste man hade Gustaf Adolf här Johan Baner. Här stod kärnan af den protestantiska hären, de svenska regementena med namn efter Sveriges landskap. »Rifvet, slitet, smutsigt såg vårt folk ut mot de forsilfrade, förgylda, fjäderbuskade kejserske, säger ett åsyna vitne; små Toro våra svenska och finska hästar emot de stora tyska hästarna; intet stort atvärtes anseende bragte våra svenska bonddrängar på platsen emot de romare-näsige och snorrhättiske tillyaner»; men dessa bonddrängar voro veteraner från krigen i Ryssland, Livlaud och Preussen, och det gick genom dem den anda, som Luther uttalar i sin koral:

Ocli vore verlden än så stor och full af mörkrets härar, dock, när ibland oss herren bor, platt intet oss förfärar.

Det var de, som skulle vinna dagens ära.

Hvar Gustaf Adolf visade sig, ordnande och uppmuntrande de sina, lyste allas blickar honom till möte, fulla af tillförsigt, beundran och hänförelse. Han hade fört dem till de föregående segrarna; med ringaste pikbärare hade han delat fara och strapatser. Nu hade han brutit dem väg till detta slagfält i hjertat af Europa, der kampen skulle stå för hvad de alla egde dyrbarast; af hans ledning väntade de här en ny seger. Han syntes till häst, i sin vanliga enkla drägt; intet pansar betäckte bröstet, endast ett nordiskt elghudsky lier; hjelmen hade han aflagt, och på hufvudet bar han en hvitgrå hatt, ur hvilken en grön ijäder vajade. Han var i sin mannaålders bästa kraft, ännu ej tretiosju år gammal, och ögats glans förrådde ännu ungdomens eld, men en oformlig fetma gaf åt hela gestalten en äldre prägel.

Efter vår tids måttstock voro ej de härar, som möttes vid Breiten-feld, synnerligen stora. De utgjorde tillsammans omkring 75 000 man, hvaraf på den kejserliga sidan, enligt allmänna, troligen föga noggranna uppgifter, endast 32000 man — 11000 till häst, 21000 till fots—; regementenas antal angifves till 34. Den svenska hären räknade enligt rullorna 26 800 man, hvaraf endast 7 700 till häst; den sachsiska, som Gustaf Adolf på mönstrings-dagen uppskattat till 20000, utgjorde sannolikt ej mer än 15 000 man. På den protestantiska sidan fans sålunda någon öfverlägsenhet i antalet. Men den egentliga öfverlägsenheten låg ej der. Det skulle snart visa sig, att den

sachsiska hären var endast kaderfyllnad; den svenska segrade ensam, och det utan att mer än rytteriet och de bland detta uppstälda musketerarne samt tvenne af dess sju infanteribrigader behöfde kastas i elden. Sådan var denna härs inre organisation och militära utbildning, jemförda med motståndarens, sådan fulländningen i dess vapen och den taktiska öfverlägsenhet, hvarmed den leddes.

Genom sina följder verldshistoriskt, är nämligen slaget vid Breitenfeld också af stor, ja, epokgörande betydelse i den europeiska krigskonstens häfder. Två olika krigssystem kämpade här emot hvarandra: ett gammalt och ett nytt, det spanska och det svenska. Det spanska, hittills obestridt herskande,

blef besegradt med Tserclaes Tilly, sin siste betydande fältherre; det svenska, en skapelse af Gustaf Adolf, förut pröfvadt i hans fälttåg på en aflägsnare skådeplats, framträdde nu för första gången i all sin öfverlägsenhet for det förvånade Europa och bestod segrande sitt stora eldprof. Det bar framtiden i sitt sköte. De begge systemen voro i allt hvarandra motsatta. Tserclaes Tillys här var endast den gamla landsknektshären, om också en utmärkt sådan, bildad af samrnan-lnpna soldnärer från alla land; Gustaf Adolfs här var till sin kärna redan den nationela stående hären. Omkring denna slöt sig en värfvad soldnärshär, en blandning af olika folk såsom andra tidens härar; men soldnärerne hade blifvit soldater, och hären egde en enhet, sådan som ingen annan förut egt, icke blott genom fältherrens ledning, genom vapenöfning och manstukt, utan också i kraft af den religiösa samkänsla, som denna tid betydde mera än gemensam nationalitet. Den tillyska härens vapen voro ej mindre föråldrade än dess organisation. Medeltidsrustningen, fastän beräknad för helt andra förhållanden, bars ännu i hela sin tyngd af både ryttare och fotfolk. De 18 fot långa pikarna med skaft af trä voro ännu hufvudvapnet för fotfolket; musketerare omgåfvo skyddande pikbärames massa, väpnade med luntlåsmusköter, som för sin tyngd måste stödjas på gafflar och hvilkas laddning och afskjutning fordrade 99 särskilda grepp. Artilleriet förde ännu tunga belägringskanoner, som behöfde anda till 28 hästar för att framsläpas. I Gustaf Adolfs här hade deremot eldvapnen uppnått en hittills okänd fulländning. Musketerarne, som här utgjorde två tredjedelar af fotfolket mot en tredjedel pikbärare, buro lätthandterliga musköter utan gaffel och mest försedda med flintlås — vigtiga framsteg, som gjorde, att tre skott kunde lossas mot ett. Kanonerna, af Gustaf Adolf först begagnade till anfallsvapen, hade gjorts lämpliga dertill genom förminskning i tyngden: af de 54 kanoner, Gustaf Adolf stälde vid Breitenfeld mot Tillys kartauner, slangor och stenbössor, fortskaflfades de 42 med 1 eller 2 hästar och kunde aflossa 3 skott, när den fiendtlige musketeraren aflossade 1. Den svenska armeens seger kan sålunda betecknas såsom eldgevärets öfver piken, flintlåsets öfver luntlåset och fältkanonens öfver belägringsartilleriet. Med rätta har det blifvit sagdt, att Gustaf Adolf genom sina vapen var lika öfverlägsen sin motståndare som Friedrich II vid Mollwitz eller Moltke vid Sadowa. Härtill kommer också den taktiska öfverlägsenheten. Den spanska krigskonsten räknade på verkningarna af massangrepp; i trots af eldvapnens bruk och till hinder derför uppstäldes trupperna i ända till 50 man djupa kolonner. Tilly hade med en sådan uppställning vunnit alla sina segrar, hans motståndare med den samma lidit siua nederlag. Vid Breitenfeld samlade han sina 34 regementen i 13 ofantliga fyrkanter — tertier kallades de — vandrande fästningar af rytteri eller af infanteri, det senare med pikbärarne i midten, verkande som pådrifvande massa, och med två led musketerare i ytterkanten. Emot des<a spanska, lefvande fåstningsfyrkanter stälde Gustaf Adolf de svenska half-brigaderna, smärre taktiska enheter, med förmåga af sjelfständig manövrering. De utbredde sig i linier om tre leds djup och ökade derigenom eldvapnens verkan, ty en oafbruten eld, hvad man förut ej uppnått, blef på detta sättmöjlig. Mot de tunga, orubbliga massorna stalde han rörlighet; de tyngande rustningarna aflades; vapenslagen blandades, sa att det ena ingrep i det andra och fördubblade dess verkan. I luckorna mellan den högra flygelns 10 rytteri-sqvadroner om 500 man stalde han till exempel vid Breitenfeld 6 musketerar-plutoner om 200; bakom ryttame dolde han kanonerna, som, då leden öppnades, utsände sin förödelse. Och han uppstälde — det var ej det minst vigtiga — hären i dubbel slagordning med reserver bakom andra linien, ökande derigenom dess förmåga af manövrer och tryggande den vid partiela nederlag. Genom denna på rörlighet grundade taktik blef Gustaf Adolf en af den moderna krigskonstens skapare. Tserclaes Tillys tertier voro värnlösa mot en konst som denna; de förstodo blott att slås; för manövrer voro de främmande. Segern vid Breitenfeld blef sålunda en intelligensens seger öfver massan. Liksom Gustaf Adolf förut öfverflyglat sin motståndare genom rörelser på

krigsskådeplatsen, öfverflyglade han honom här på slagfältet: hans taktik visade sig lika öfverlägsen som hans strategi.

Eldvapnens allt större fullkomning har i våra dagar gjort frontangreppen, de omedelbara sammandrabbningarna allt svårare och mera sällsynta; de ersättas uu af taktiska kringgåenden. I denna tids fältslag utgjorde de der-emot slagtningens egentliga form. Framför allt voro de rytteristrider. Pappen-keim är den,, som med en sådan inleder slaget vid Breitenfeld, af samma art som i slaget vid Leipzig den 16 oktober 1813 Murats kolossala rytteriangrepp.

Med solen och vinden emot sig, genom dammoln och krutrök hade den svenska hären trängt fram och intagit sin ställning, med den sachsiska på yttersta venstem bredvid sig; hela slagtlinien sträckte sig en half tysk mil. Tillys kartauner och slangor hade oupphörligt dånat från höjden, men hans tertier rörde sig ej; det var tydligt, att den gamle forsigtige fältherren ville låta sig angripas i sin fördelaktiga ställning, ej sjelf angripa. Men den katolska härens »tappraste bland de tappre» var ej benägen att stå stilla, när han hörde skotten ljuda. Med en medeltidsriddares trotsiga stridslust satte han sig och sin flygels rytteriskaror i rörelse mot Gustaf Adolfs högra flygel. Det berättas, att då Tserclaes Tilly varseblef utgången af hans företag, skall han ha slagit händerna öfver sitt hufvud och utropat: »Denna menniska bringar mig om ära och rykte, kejsaren om land och folk.»

Utgången var denna. När Pappenheim och hans 5 000 ryttare störtat fram inom skotthåll mot Gustaf Adolfs första linie, der konungen sjelf kommenderade de svenska regementena från götalandskapen och Stålhandskes tinnar, blef han mottagen af en så mördande eld från rytterisqvadroner och musketerare, att hästarna skyggade och vände, innan ens första salvan lossats. Han gjorde då en kringgående rörelse för att angripa i flanken, men här mötte han Johan Baner, som hunnit rycka fram med andra linien och bilda ny front. Det återstod nu för honom, fullkomligt skild från de sina, intet annat än en strid på lif och död. I det vilda stridstummel, som här uppstod, blef hela flygeln, sju gånger tillbakakastad, omsider fullkomligt upprifven; resterna spridde sig öfver fälten, flyende i vestlig riktning mot Halle. En af infanteri-tertiema, som fördes af den protestantiske hertig Adolf af Holstein, hade sökt ila till hjelp, men blef lemnad ensam på fältet och tillintetgjordes, skild från den öfriga hären, af finnarne; hertigen, Gustaf Adolfs syskonbarn, föll dödligt sårad.

Här är slagets stora vändpunkt för Tserclaes Tilly. Venst ra flygeln var forlorad, och han hade blifvit tvingad till hvad han velat undvika. Han måste nu sjelf skrida till angrepp. Hans och Förstenbergs tertier störtade med fälda pikar ned från höjden. De träffade deu sachsiska hären, som ej för-

_________________ mådde hålla stånd, utan,

såsom Gustaf Adolf uttrycker sig, »kompanivis tog till fotters»; kurfursten Johann Georg, som hittills hållit sig i eftertruppen, kom vid detta tillfälle i förtruppen; »han lopp ock sjelf med hela sitt lifkom-pani och stannade ej förr äu i Eilenburg», tillägger konungeu. Fältmarskalk Arnim ensam, »besser in der speculation als in der action», blef qvar på valplatsen, skjutande sig in under Gustaf Horns flygel. Lennart Torstenssons

kanouer hade hållit fien-

•

den på afstand från centern; men för venstra flv-geln uppstod nu en dödlig fara, när genom den sachsiska härens flykt dess flank blef blottad. Det var då, som Gustaf Horn ut-

112. Minnesv&rd öfver Erik Soop (död 1632), i Skara domkyrka, förde den beundrade manöver, hvarigenom midt

under drabbningen hans flygel utvecklade ny front mot sin fiende. Gustaf Adolf sände till hans hjelp, jemte två infanteribrigader, en skotsk och en tysk, vest-göta ryttare under Erik Soop, och medan Horn i spetsen för 7 000 mau uppehöll Tillys 17 000 — en del af Förstenbergs flygel, som ansett slaget vunnet, jagade då som bäst efter sachsarne — samlade konungen sjelf sin flygels segrande regementen, smäländingar, östgötar och finnar, gjorde en svängning mot höjden och blef herre öfver Tserclaes Tillys hela artilleri. Dermed var slaget afgjordt. Den

gamle fältherren stod med centern ensam qvar på valplatsen, hans ena113. Tysk (sachsisk) medalj till minne af svenskarnes seger vid Breitenfeld 1631.

»Rättrådighet och gudsfruktan och ett ståndaktigt sinne triumfera. Jehova. [Samt ett af konungens valspråk:]

Gott mit uns (Gud med oss).»

flygel flyende, den andra förföljande. Han var så godt som kringränd; hans tertiers lefvande fästningar beskötos med hans egna kanoner; brescherna blefvo med hvaije minut allt större. Men dessa massoi, som alltid varit vana att segra, stodo dock q var — »såsom berg» är deras besegrares ord — intill det omsider blef för dem och deras fältherre klart, att de spanska bataljonernas tid var förbi: ;den orörlige Jupiter och hans drabanter» gingo för alltid ned från horisonten. — Återtåget mot Leipzig blef en flykt vester ut mot Merseburg och Halle. Fyra regementen valloner ville dock ej, äfven sedan slaget var forloradt, flyende lemna valplatsen. De stannade och levererade en strid sådan som kejsargardets vid Wa-terloo; med sönderskjutna lemmar kämpade de ännu på anvisad post, betäckande jorden med sina lik. — Men solen gick ändtligen ned, och mörker lade sig öfver fälten; då slöto deasa ligans veteraner, nu ej mer än 600 man, en fyrkant kring sin sårade fältherre och förde honom, beundrade af segrame, bort från slagfältet. På dettas högsta punkt, der 200 år efter minnesstenen restes, samlade Gustaf Adolf sin här, tackade knäfallande Gud för segern och lät tända glädjeeldar; natten tillbragte han vid bivuaken. Följande dag ryckte han med hären in i fiendens läger och tog det i besittning, som det stod, med tält och paviljonger, uppfyldt af rof och förråd. Bytet var ofantligt; till och med den ligistiska krigskassan föll i segrarens händer. Det plundrades med metod, som en tysk historie-skrifvare säger: regemente efter regemente ryckte in i de bortflyktades lagerafdelningar.

Tserclaes Tillys här, den oöfvervinneliga, var tillintetgjord: 7 000 man

114.

Förestående medaljs frånsida.

Dm Guds hjelp har segern kommit för betryckte ar 1631 den 7 september.»lågo på valplatsen, och följande dagar förlorades under flykten ännu några tusen, ty befolkningen reste sig och nedgjorde alla, som buro det kejserliga fälttecknet, den hvita bindeln på hatten; en del räddade sig genom att antaga det svenska, en gul bindel. Af fangame instuckos 5 000 i den svenska hären för att fylla dess förlust, som var 2100 man; Tserclaes Tilly hade förlorat inemot 100 fanor och standar. Sjelfva hufvudbaneret med den kejserliga dubbelörnen och inskriften »för kyrkan och riket» var i Gustaf Adolfs hand.

Gustaf Adolf i Sydtyskland. — Slaget vid Lutzen (1632).

Segerns fullföljande. — Tiget till Mainz. — Gustaf Adolfs planer. — Underhandlingarna i Mainz. -Flltt&get mot Baiern. — Striderna omkring Nörnberg. — Slaget vid Ltttzen, den 6 nov. 1632.

Slaget vid Breitenfeld är den stora vändpunkten i det tretioåriga krigets historia. Här afgjordes restitutionsediktets öde, här krossades för alltid

som ensidiga och förblindade häfdatecknare i våra dagar velat förvexla med Tysklands nationela enhet. En allena herskande kyrka och ett enväldigt kejsardöme voro begge härefter lika omöjliga, ty protestantismen hade nu återfunnit den tillit till sig sjelf, som under tio års oafbrutna nederlag gått förlorad. Dess tillvaro var nu åter tryggad,

och när Tvsklands enhet en «/

gång skulle komma till stånd, skulle den ej grundas på religiöst och politiskt förtryck, utan uppväxa ur protestantisk frihet. — Verldshistorien har ej många segrar att omtala af större och mera vidt-omfattande följder än Gustaf Adolfs.

På samtiden gjorde denna händelse ett öfverväldigande intryck. Kato-likeme, bländade af tio års oafbrutna triumfer, ville först ej tro på nederlaget, så orimligt syntes det dem, att, som man uttryckte sig i Wien, »Gud med

ens blifvit lutheran»; protestanterne åter föreföll det, som om med denna seger hela kriget vore afgjordt. I denna mening var dock visserligen ej slaget vid Breitenfeld en afgörande händelse. Tyskland skulle ännu en half mansålder sarga sig sjelft och sargas af andra, men det tretioåriga krigets verlds-historiska resultat var i sjelfva verket redan nu vunnet.

den katolska enhetsdrömmen, detta bländverk,

115, 116. Tysk minnesmedalj öfver Gustaf II Adolfs segerrika kamp mot trosfrihetens tiender. */2.

»Gustaf Adolf, nf Guds nåd Sveriges, Götes och Vendes konung, storfurste af Finland, hertig af Estland och Karelen, herre af Ingermanland — (.luds ord — [samt ett af konungens valspråk:] Cnm Deo et victricibut armis (Med Gud och segrande vapen) — Gradivus (Mar?) styr svärdet, Temis (rättvisans gudinna) sjelf spiran. — FÖr ordet med svärdet. För Guds ord för jag det (svärd), herre Kristus, dig gäller det och icke mig. Ditt ord kan aldrig förgås. Svärd (svensken?) har gjort sitt bästa dervid. Mot verldens gudlösa böljor vågar han med Gud ställa sig sjelf. Herre Kristus, bistå honom lyckligt, tag i din vård din lilla hop, att hvar och en må lofva, ära och prisa dig! — Under detta tecken

sknll du segra!» lågo på valplatsen, och följande dagar förlorades under flykten ännu några tusen, ty befolkningen reste sig och nedgjorde alla, som buro det kejserliga fälttecknet, den hvita bindeln på hatten; en del räddade sig genom att antaga det svenska, en gul bindel. Af fangame instuckos 5 000 i den svenska hären för att fylla dess förlust, som var 2100 man; Tserclaes Tilly hade förlorat inemot 100 fanor och standar. Sjelfva hufvudbaneret med den kejserliga dubbelörnen och inskriften »för kyrkan och riket» var i Gustaf Adolfs hand.

Gustaf Adolf i Sydtyskland. — Slaget vid Lutzen (1632).

Segerns fullföljande. — Tiget till Mainz. — Gustaf Adolfs planer. — Underhandlingarna i Mainz. -Flltt&get mot Baiern. — Striderna omkring Nörnberg. — Slaget vid Ltttzen, den 6 nov. 1632.

Slaget vid Breitenfeld är den stora vändpunkten i det tretioåriga krigets historia. Här afgjordes restitutionsediktets öde, här krossades för alltid

som ensidiga och förblindade häfdatecknare i våra dagar velat förvexla med Tysklands nationela enhet. En allena herskande kyrka och ett envåldigt kejsardöme voro begge härefter lika omöjliga, ty protestantismen hade nu återfunnit den tillit till sig sjelf, som under tio års oafbrutna nederlag gått förlorad. Dess tillvaro var nu åter tryggad,

och när Tvsklands enhet en «/

gång skulle komma till stånd, skulle den ej grundas på religiöst och politiskt förtryck, utan uppväxa ur protestantisk frihet. — Verldshistorien har ej många segrar att omtala af större och mera vidt-omfattande följder än Gustaf Adolfs.

På samtiden gjorde denna händelse ett öfverväldigande intryck. Kato-likeme, bländade af tio års oafbrutna triumfer, ville först ej tro på nederlaget, så orimligt syntes det dem, att, som man uttryckte sig i Wien, »Gud med

ens blifvit lutheran»; protestanterne åter föreföll det, som om med denna seger hela kriget vore afgjordt. I denna mening var dock visserligen ej slaget vid Breitenfeld en afgörande händelse. Tyskland skulle ännu en half mansålder sarga sig sjelft och sargas af andra, men det tretioåriga krigets verlds-historiska resultat var i sjelfva verket redan nu vunnet.

den katolska enhetsdrömmen, detta bländverk,

115, 116. Tysk minnesmedalj öfver Gustaf II Adolfs segerrika kamp mot trosfrihetens tiender. */2.

»Gustaf Adolf, nf Guds nåd Sveriges, Götes och Vendes konung, storfurste af Finland, hertig af Estland och Karelen, herre af Ingermanland — (.luds ord — [samt ett af konungens valspråk:] Cnm Deo et victricibut armis (Med Gud och segrande vapen) — Gradivus (Mar?) styr svärdet, Temis (rättvisans gudinna) sjelf spiran. — FÖr ordet med svärdet. För Guds ord för jag det (svärd), herre Kristus, dig gäller det och icke mig. Ditt ord kan aldrig

förgås. Svärd (svensken?) har gjort sitt bästa dervid. Mot verldens gudlösa böljor vågar han med Gud ställa sig sjelf. Herre Kristus, bistå honom lyckligt, tag i din vård din lilla hop, att hvar och en må lofva, ära och prisa dig! — Under detta tecken

sknll du segra!»För Gustaf Adolf var denna seger bekröningen af alla hans föregående framgångar, uppfyllelsen af hans djerfvaste hopp. Främlingen med främlings-hären, som i juni 1630 landat i Pommern såsom Tysklands befriare, men hvars hjelpande hand ingen velat eller vågat emottaga, stod nu i hjertat af det romerska riket, helsad med jubel af befriade furstar och folk. I Wiens hofborg darrade Jian, som senast uppburit det habsburgska husets verldsomfattande planer, vid tanken på, att segraren kunde åter kalla de kejserliga arfländernas kufvade protestanter i vapen och gå löst på kejsarstaden; Sydtysklands kyrkofurstar vågade knapt längre stanna i sina residens af fruktan, att han kunde vända sig mot ligans länder. En stolt segerkänsla gick genom hela den protestantiska verlden, och den hade sin genklang inom den katolska så vidt, som skräcken för huset Habsburgs öfvermakt hade sträckt sig.

Huru skulle nu Gustaf Adolf fullfölja sin seger? Mot hvilken af de båda motståndame skulle han yända sig? Skulle han framför Wiens portar diktera freden för Ferdinand II, eller skulle han följa Tserclaes Tilly i vester och krossa ligan i dess egen härd? Det var den vigtiga fråga, som kom till afgörande i det krigsråd, hvilket åtta dagar efter slaget hölls i Halle. Konungen valde här att sjelf gå mot den ligistiska makten; åt kurfursten af Sachsen öfverlemnade han angreppet på kejsaren; hufvudledningen af kriget — direc-torium belli — förbehöll han åt sig såsom alltid.

Detta beslut, så ofta klandradt, var otvifvelaktigt afgörande för krigets hela följande gång. — Närmast syntes ligga, att Gustaf Adolf skulle ha ryckt in i Böhmen och derifrån raka vägen till Wien. Denna mening hade Gustaf Horn förfäktat i krigsrådet. Axel Oxenstjerna delade den; ännu 19 år derefter uttryckte han en gång i svenska riksrådet sitt beklagande, att så ej skett: dermed skulle hela kriget varit afgjordt. Afven i den historiska literaturen har denna mening haft en återklang; det största fel, Gustaf Adolf begått under hela sin lysande fältherrebana, skulle varit, att han ej 1631 utförde, hvad Napoleon gjorde 1805 och 1809: han nöjde sig sjelf med biuppgiften och lem-nade hufvuduppgiften åt en biperson.

Men konungen såg djupare. I verkligheten låg afgörandet icke i de kejserliga arfländerna, utan inom riket. Wien var ej heller i Gustaf Adolfs dagar Österrikes hufvudstad på samma sätt som i Napoléons. Karl X Gustaf eröfrade två gånger Varsjav och var dock ej herre öfver Polen; lika litet skulle Gustaf Adolf i Wien varit Österrikes. Der en här fans, der var mak-teus medelpunkt, och W'allenstein kunde äfven i hans rygg ha skapat sin nya har. Och kunde väl Gustaf Adolf åt den slagne vid Breitenfeld ha anförtrott fälttåget mot en sådan härförare, som dock Tserclaes Tilly var i bredd med Johann Georg eller Arnim? Kunde han väl dessutom låta leipzigförbundets upphofsman befästa detta genom ett sjelfständigt uppträdande i Sydtyskland? Var det då för Sachsen och det tyska mellanpartiet, han vunnit sin seger? Här var ej heller blott fråga om ett fälttåg; millioner trosförvandter, som allt sedan det pfalziska krigets första år suckat under ett oerhördt förtryck, väntade på förlossning. Skulle han väl åt en annan lemna befriarens rol ochförsuruma att ställa sig sjelf i spetsen för dessa sydtyska riksstäder ocli furstar, som blott afvaktade hans ankomst? I dem väntade honom bundsförvandter af helt annat slag än Böhmens hemvändande emigranter eller de tvetydiga i Nordtyskland, som han vunnit med luntan vid kanonen. När han nu i stället sände den tvetydigaste af dem alla i öppet krig mot kejsaren och så slet sista bandet mellan Ferdinand II och hans i det längsta trogne protestantiske vasall, var det ju ett schackdrag af politisk klokhet: han gjorde dermed deras brytning blott så mycket oläkligare. Och i vester vid Rhein, ej i öster vid Donaa öppnade sig rätta fältet för underhandlingar med de europeiska makterna; här kunde de oafslutna förbunden kanske komma till stånd; härifrån kunde han tygla bundsförvandten vid Seine, som han kände för väl för att ej veta, att han nu skulle söka begagna hans seger för sina syften. Derför till Rhein! Kanske föresväfvacfe det honom i dessa stora ögonblick, att rätta vägen till Wien för honom låg öfver Mainz och Munchen.

Det var ingen ny tanke för Gustaf Adolf att förlägga kriget till ligans länder. Han hade en gång rådt Friedrich V dertill; lian hade gladt sig, när Mansfeld och Braunschweig följt rådet. Nu lågo prelatfurstarnes områden öppna

för honom sjelf. Han behöfde blott gå öfver Thöringerwald, så var han i hvad han brukade kalla »die pfaffengasse», hela denna rad af andliga stater, som sträckte sig från dess fot utmed Main och Rhein bort till Voge-serna: Wärzburg och Bamberg, hvarmed i norr abbotsstiftet Fulda sammanhängde, de tre kurfurstendömena vid Rhein, Mainz, Köln och Trier, och längre ned i söder biskopsdömena Worms och Speier. Allt detta, Tysklands härligaste land, låg nu ett lätt byte för hans fot. Han skyndade att taga det i besittning.

Hvem känner ej den svenska härens marsch från de sachsiska slätterna till stränderna af Rhein? Det var triumftåget efter det vunna slaget. I sista dagarna af september 1631 höll Gustaf Adolf sitt intåg i det protestantiska Erfurt, som med glädje hyllade honom i stället för sin katolske herre, kurfursten af Mainz. Derifrån gick tåget i två kolonner öfver Thiiringerwald; i ilmarscher, nattetid vid fackelsken, förde konungen sjelf den ena öfver höjdkammen genom Ilms trånga dal. Från de dunkla, allvarsfulla barrskogarna deruppe, som återkallat bilden af det nordiska hemlandets natur, steg så bären ned i den leende Maindalen, der ett nytt och ovant skådespel mötte: riddarborgarna på toppen af vinkransade höjder, de rika klostren, de stora, idoga städerna med sina domer, allt visade, att Sydtyskland begynt. Midtvägs mellan Östersjön och Alperna gick marschen framåt på den gamla bär- och handelsgata, som förbinder Elbes område med Rheius. Schweinfurt var här den första protestantiska riksstad, som helsade befriaren; till lön stiftade han det gymnasium, som änna består. Derefter ryckte lian in i det katolska WUrzburg, hvars furstbiskop knapt hunnit rädda sig genom flykt; hufvudstaden gaf sig utan svärdslag, men Marienberg, det starka fästet på klipphöjden öfver Main, togs först några dagar derefter med storm. Ofantliga byten föllo här i segrarnes hand. Hvem erinrar sig ej berättelsen om, huru plundrarne med sina hattkullar mätte guld-myntet, som föll på deras lott. De 12 apostlarne af silfver och mariabilden af guld sandes till myntet; biblioteket vandrade öfver Östersjön till Upsala, alldeles som ett årtionde förut det i Heidelberg skickats öfver Alperna till Roma. Befolkningen afväpnades; i kraft af krigets rätt betraktade segraren det af sin herre öfvergifna landet såsom sitt, tog tro- och huldhetsed och inrättade en ny regering. I Wurzburg, Bonifacius1, Tysklauds apostels, biskopssäte,, hyllades Gustaf .Adolf som hertig af Franken.

Dessa hyllningar, hvilka begynt redan i Halle, erkestiftet Magdeburgsr hufvudstad, och i Erfurt, som konungen tänkt förvandla till sin stora vapenplats, den militära stödjepunkten för hela fälttåget, missuppfattas, då de, såsom ofta skett, betraktas såsom förberedelser till upprättandet af ett svenskt välde; de voro för Gustaf Adolf blott en form för det militära besittningstagandetr och för invånarne voro de en välsignelse, ty de blefvo derigenom betraktade såsom undersåtar och stälda under lagarnas skydd. Krigets udd liksom bröts derigenom. De fortsattes sedan i Mainz, i Augsburg och Ulm, öfver allt under liknande förhållanden. — Hvar Gustaf Adolf drog fram, möttes han af protestanternes jubel; i hans spår följde de under restitutionsediktets tider förjagade presteme för att nu åter uppsöka sina församlingar. Den katolska befolkningen deremot var gripen af en panisk skräck. Alla, som kunde, flyktade, i synnerhet prester och klosterfolk. Skulle ej den nordiske Antikrist nu komma med hämd och vedergällning för allt, hvad hans trosförvandter lidit? Men man fann snart, att denne Antikrist från norden, på nära håll sedd, ej var så farlig. Ingen hämd kräfdes, ingen stördes i sin religions öfniug; Gustaf Adolf till ocli* med uppmanade de flydde att återvända, hin bjöd från Wurzburg sitt skydd lika ät alla, katoliker som protestanter. Bärwaldetraktaten med Richelieu förpligtade honom dertill; men framför allt har man häri att se ett uttryck af det upphöjda och sant menskliga i Gustaf Adolfs väsen, hvilket från första ögonblick, han trädde i närmare beröring med det katolska Tysklandr segrade öfver det samtidens trångbröstade bekännelsehat, hvari han uppvuxit och hvaraf han omgafs. När Erfurts jesuiter knäfallit för honom, hade han upplyft dem och lofvat dem beskydd; på höjden af sin bana, i Augsburg och Mfiu-chen, gaf han samma prof af äkta tålsamhet. Men ora hans sunda svenska sinne friade honom från att blifva en zelotisk ifrare som Ferdinand II eller Maximilian, om han åt alla bjöd trosfrihet och den fria religionsöfuiugen, så förfogade han öfver den katolska kyrkans egendom och besittningar med eröfrarens frihet. Tysklands protestantiska furstar, dess högadel och hans egna officerare, alla finge de sin lott af bytet. Den sekularisation, som Napoleon sedan genomfördeT syntes nu förestående. Samtidigt fortsattes i stor stil upprättandet af det system af separatforbund, som begynts redan i Stettin. Öfverenskommelser slötos med protestantiska och katolska ständer om hvartannat. Katolikerne måste åtaga sig samma förbindelser som till ligan; för protestanterne blef leipzigförbundet

117, 118. Dubbel dukat 1631.uu en verklighet. Före truppmarscherna gingo som pionierer diplomaterne att bana väg. De kommo med bestämda fordringar: vän eller fiende, hette •det, den neutrale är hvarken kall eller varm och derfor sämre än fienden ajelf. Snart hade Sydtysklands alla protestantiska furstar och dess fria riksstäder genom formliga traktater slutit sig till Gustaf Adolf. Sverige hade trädt i stället för både liga och leipzigfbrbund.

En hel månad dröjde den svenska hären i det rika wiirzburgska landet, som ej förut under kriget sett någon fiende. Svenskar, finnar och skottar njöto i fulla drag af söderns härlighet, som här for första gången trädde •dem till möte. »Våra finnepojkar, som nu vänja sig i vinlandet deruppe, skrifver Adler Salvius, lära ej så snart komma till Savolaks igen. I de liv-ländska krigen måste de ofta taga till godo vatten och mögladt bröd till •ölsupa; men nu gör finnen kallskål i stormhatten med semla och vin.» Det gör godt att härvid höra de niirnbergska krönikornas ord om dessa krigare

119—123. Vapen: Österrike, Baiern, Sacksen,

Brandcuburg, Frankrike.

124—127. Vapen: Braunsehwcig, Böhinen, 128—131. Vapen: Magdcburg, Frankfurt am

Hessen-Kassel, Pommern. Main, Augaburg, Nnrnberg.

från norden: >Fast berusade, heter det, hörde man dem ej svärja, ej heller för märkte man otukt och laster; soldaternes gudsfruktan var som konungens; i deras samtal hördes Guds namn nämnas och hans hjelp anropas såsom krigarens bästa beskydd. Det synes otroligt för den, som ej sett det med egna •ögon», tillägger krönikan.

Emellertid hade Tserclaes Tilly, som på flykten från Breitenfeld stannat först på andra sidan Weser, åter samlat en här. Sedan han dragit till sig Fuggers och Altringers afdelningar af de från Italien återvända trupperna och hertig Karl af Lothringen öfver Rhein fört till honom en forstärkniug af 12 000 man, kunde han, redan en månad efter slaget, vid Aschaffenburg mönstra 40 000 man. Men det var lösa skaror, med hvilka han hvarken vågade möta i fält eller öppna belägringar. Dessutom hade han Maximilians befallning att endast gå försvarsvis tillväga. Han försvann snart från main-irakterna mot söder för att ej låta afskära sig från ligans kärnland Baiern, me-dan deremot underbefalhafvaren, Pappenheim, full af förbittring öfver ett sådant sätt att föra krig, på egen hand drog åter upp mot El be. För Gustaf Adolf stod nu vägen fullkomligt öppen mot vester, och han satte sig i marsch för att i detta krig om flodlinier, som han sade, »konjuugera Main med Rhein*. Oemotståndlig trängde den svenska hären framåt i två kolonner, en på hvardera sidan om Main, medan artilleriet under Torstensson flottades på sjelfva floden. Större än beräkningen var framgången. I dess väg låg Frankfurt, kejsarvalets och kröningarnas stad, det splittrade rikets ideela medelpunkt. När konungen nalkades, mötte utsände och begärde neutralitet: Frankfurts mässa skulle annars lida för mycket. Men hotet, att konungen väl skulle veta att finna stadens nycklar, var tillräckligt för att öppna dess portar, och den svenska hären höll ett glänsande genomtåg genom Frankfurt. På andra sidan den fria riksstadens område vidtog kurfurstendömet Mainz. Gustaf Adolf hade från Wiirzburg redan uppmanat de andliga kurfurstarne, till hvilka ordningen nu kom, att förklara, om de ville ansluta sig till honom eller kejsaren, hans fiende; lika litet som andra kunde de vänta neutralitet. Kurfursten af Mainz svarade med att fly och lemna försvaret af sin hufvudstad åt 2 000 spaniorer under don Silva. Ännu lågo spanska besättningar qvar rundt om i Pfalz; vid Oppenheim, der Gustaf Adolf gick öfver Rhein och der ett minnesmärke i tidens något smaklösa stil ännu vitnar om händelsen, kom det till sammandrabbning mellan den pyreneiska och den skandinaviska halföns folk. Oppenheims fall blef förspelet till Mainz’. Don Silva dagtingade, sedan hans spaniorer begagnat tillfället att först plundra staden, och Gustaf Adolf ryckte den 13 (23) december 1631 in i den mainziske kurfurstens hufvudstad, der, liksom i 132. Monumentet vid de andra af sina herrar öfvergifna kyrkostaterna, svensk Oppenheim.

regering insattes. Det hade behöfts ett år och tre månader att tränga från Östersjön ned till Breitenfeld; segertåget derifrån till Rhein hade ej beliöft mer än tre månader.

Samtidigt hade kurfursten af Sachsen och Arnim trängt in i Böhmen; redan i november månads början hade Prag öppnat sina portar för dem. Grefve Thum och de böhmiska emigranterne följde med segrarne; de steglade från

1620 nedtogos från Moldaubryggan och staddes till hvila. Der stannade denna härs framgångar. Men vid Rhein utbredde sig de svenska trupperna oafbrutet uppåt och nedåt floden. Worms, dyrbart för lutheranernes erinring, föll i samma dagar som Mainz. Gustaf Horn besatte Mergentheim, sedan 1525 tyska ordens residensstad, och erhöll hela härmästardömet till julgåfva. Bernhard af Sachsen-Weimar kom som befriare till det tio år förut kufvade och katoliserade Pfalz. Spanioreme utrymde landet, och liksom de landsflyktige från Böhmen skyndat till Prag, ilade Friedrich V till Mainz för att under de svenska fanorna återvända till sitt forna kurfurstendöme. På en linie frånKoblenz vid Rhein och bort till Prag vid Moldau utbredde sig nu de protestantiska härarnas front; i Nordtyskland stodo deras reserver och uppehöllo för Gustaf Adolf förbindelsen med hemlandet.

I Mainz slog sig konungen för en tid till ro; han hade här vid Rheins och Mains sammanflöde åter upptäckt Tysklands vigtigaste strategiska position i vester, obeaktad sedan de romerska legionlägrens dagar.

Med skarp blick fattade han dess betydelse. Här i rheindalens medelpunkt upprättade han ett befäst läger för 20 000 man, af samma art som elbelägret vid Werben året förut. På landtungan vid flodernas förening, midt emot Drusus' forna romerska kastell, bygde han det fäste, Gustavs-burg, som ännu förvarar hans namn; två skeppsbryggor öfver floderna lättade förbindelserna åt alla håll. Mainz var sålunda i hast förvandladt till medelpunkten för alla militära rörelser. Det blef också medelpunkten för de diplomatiska förhandlingarna.

Med hären förlagd i vinterqvarter rundt omkring sig slog Gustaf Adolf upp sitt hofläger i »den gyllene staden» vid Rhein, det romerska rikets kyrkliga metropol norr om Alperna, der så många af Tysklands kejsare under medeltiden haft sitt residens. Drottning Maria Eleonora kom dit; Axel Oxenstjerna, som konungen omedelbart efter segern vid Breiten-feld kallat till sig från Preussen, stod åter vid hans sida. Mainz föreföll som Tvsklands hufvudstad, Gustaf Adolf som dess kejsare. Hans ställning var utomordentlig; ej med orätt kan man jemföra Gustaf Adolf i Mainz 1632 med Napoleon i Erfurt 1808. Till detta svenska hof vid Rhein hade samlat sig Tysklands furstar och högadel; med de tyska riksfurstarne trängdes här diplomater från Europas alla land, afvaktande händelsernas vidare utveckling. Främst bland alla bemärktes han, som var eller ansågs vara krigets upphof, Friedrich V af Pfalz; en hoppets stråle hade i landsflykten åter tändts för honom genom Gustaf Adolfs segrar. Han njöt här kungliga hedersbetygelser; här var han å nyo konung af Böhmen. Bland diplomaternes talrika skara märktes framför andra Frankrikes sändebud, tre till talet, det ena afsändt i ilande hast efter det andra: först de lTsle, sedan Hercule de Charnacé, omsider de Brezé, kardinal Richelieus svåger; deras sändning visade ifvern och oron hos bundsförvandten på andra sidan Rhein och hvilka intressen, som för honom stodo på spel.

133.

Gustaf II Adolf. Jfr a. 185.Aldrig har en svensk konung intagit en mer storartad ställniug. Den största makt, som fans i Europa, låg samlad i hans hand, och denna makt var så mycket mera fruktansvärd, som den var ej blott en militärisk, utan tillika en moralisk. Han fruktades och han smickrades; hau hade plötsligt mkt upp i en sfer, der han var ett föremål för allas farhågor, men utan att dock någon i detta ögonblick kunde sätta honom andra gränser än dem han sjelf satte. De katolska makterna i söder fruktade för religionen och kyrkan; Frankrike såg med oro den nordiske konungen plötsligt förvandlad från en underhållstagande bundsförvandt till en farlig medtäflare på sin gräns vid Rhein; sjömakterna i vester, Holland och England, ögnade redan i fjerran ett svenskt östersjövälde. Danmark såg för sina ögon uppväxa på tysk botten ett svenskt principat öfver norden, till och med dessa tyska' protestantiska furstar, som hade honom att tacka för allt, begynte känna farhågor för den nya svenska makt, som uppstått i trots af dem och som nu ined ens öfverskyggade alla. Men aldrig visar sig Gustaf Adolf större än midt i detta böljande haf af stridiga syften, ej förhäf-vaude sig, ej böjande sig, lugn och betänksam, heherskande alla och beherskande sig sjelf. På höjden af krigisk framgång tänker han på freden; denna, ej eröfringarna, är hans egentliga mål; för den är det han förer kriget. Och trogen ♦Sveriges författning, hemsänder lian sina fredsforslag till rådets hörande; trogen sina förbund, meddelar han dem till de tyska bundsförvand-terne. Den makt, han vunnit i Tvskland och genom Tyskland, vänder han ej emot det: han ställer sig som den germaniska stammens skyddsvakt på dess gränser i vester. Protestantismens räddare, katolicismens besegrare,

vill han ej heller på den enas våldsamma undertryckande, utan på jemvigten mellan bekännelserna grunda sakernas nya ordning.

Huru har han tänkt sig denna? Of ver allt inom den historiska litera-turen möter påståendet, att det mål, som i Mainz liksom sedan hägrat för Gustaf Adolfs tankar, varit Tysklands kejsarkrona: våra dagars forskning har emellertid utmönstrat sjelfva det aktstycke, hvarpå hela antagandet grundar sig — de tolf fredsartiklarna från Mainz, soni tretioåriga krigets katolske historieskrifvare Khevenbtiller anför —; det har klart visats, att dessa artiklar ej härröra från Gustaf Adolf och hans diplomati. Hans ärelystnad var för sond för att dåras af dylika bländverk, hans statsmannablick för skarp och fördomsfri för att i öfverflyttandet af Ferdinand II:s krona på hans eget hufvud, från en katoliks till en protestants, finna lösningen. Det torde tvärt om vara tvifvelaktigt, huru vida kejsartronen och hela den gamla riks-författningens murknade former kunnat bestå, om de planer, som i verklig-

134, 135. Dolk, med hvilken en katolik andlig i Frankfurt tunnade mörda Gustaf II Adolf. 1

Förvaras i statens historiska museum.heten föresväfvade honom, nått sin fullbordan; tyska riket skulle då möjligen ha sammanstörtat redan för Gustaf Adolf, såsom det gjorde för Napoleon 1806. Dessa planer, aldrig en gång för alla orubbligt faststälda såsom Ferdinand II:s, ej heller mångskiftande såsom Wallensteins, återkomma alltid till en kärna: upprättandet af hvad Gustaf Adolf sjelf kallar ett »corpus evangelicorum», ett statsförbund af alla tyska protestanter, en ny evangelisk union, men med helt annan sammanhållning än denna, med egen krigsförfatt-ning och egen styrelse. Sekularisationer i stor stil skulle befästa dess makt; sora sin beskyddare eller som öfverbufvud skulle förbundet erkänna Sverige. Det är något af Napoléons rheinförbund, som omsider sprängde det tyska riket; det är något af den organisation, blott mera utvecklad, som Henri IV genom nantesiska ediktet gaf åt Frankrikes hugenotter. Också har han tänkt sig detta förbund än utanför riket, än bestående inom det. Hvad han fordrade för Sverige enskildt, var besittningen af den tyska östersjökusten — framför allt Pommern — alltså fullbordandet af östersjöväldet. Sverige skulle med dessa besittningar ingå i förbundet. Dess enskilda intressen äro hos honom oåtskiljeligt förenade med de allmänt europeiska och protestantiska. Dess nya stora maktställning skulle blifva en borgen för protestantismens bestånd och Europas frihet.

För en allmän fred voro emellertid förhållandena ännu icke mogna. Vigtigare än förhandlingarna om denna blefvo också de underhandlingar, som fördes om ligans neutralitet. Frankrike hade blifvit lika öfverraskadt af de svenska segrarna 1631 som af de preussiska 1866. Det befann sig i bundsförvandtskap med både Gustaf Adolf och Maximilian af Baiem, ty den forsigtige kurfursten hade, för att i hvarje händelse trygga sig besittningen af sitt pfalziska rof, i maj 1631 trädt i förbund med Richelieu. De förjagade andliga furstarne tigde i Paris om Louis XIII:s mellankomst. Anledningar fuunos sålunda tillräckligt för den franska diplomatien att träda i Gustaf Adolfs väg och bjuda honom återhåll. Det gälde till en början att bringa en förlikning till stånd mellan Sverige och ligan, i annat fall var nu ligans tur kommen att upplösa sig, liksom den evangeliska unionen, och Frankrike hade dermed förlorat sitt förnämsta medel till inblandning i Tyskland; den diplomatiska trollformeln blef under dessa omständigheter för Richelieu ligans neutralitet. Gustaf Adolf afslog den ej, men han fordrade säkerhet: ligans furstar borde afväpna, och han var ej heller benägen att återlemna sina eröf-ringar före en allmän fred. Förgäfves sökte Richelieu förmå till eftergift: den svenske konungen tog ej föreskrifter, han gaf dem. Förhandlingarna hade blottat den tysta inre motsatsen mellan de båda bundsförvand-terne. Gustaf Adolf betraktade Tysklands intressen emot Frankrike som sina egna: han ville vara dess proteCtor, ej dess proditor, skall han ha sagt — dess beskyddare, ej en förrädare. Omsider bragte Maximilian af Baiern sakerna till afgörande. Han beslöt sig för krigets fortsättning och förnyade sitt förbund med kejsaren. Dermed kunde ligan anses sprängd; hon hade till slut delat lika öde med unionen.Underhandlingarnas tid var snart förbi; härarnas rörelser begynte. För att hastigt uppnå sitt. syftemål, den allmänna freden, rustade sig Gustaf Adolf till att i det nya fälttåget uppträda med en förkrossande öfvermakt. Fram till Mainz hade han kommit i december 1631 med endast 15 000 man; hela hans öfver Tyskland utbredda här utgjorde då 80 000. Nu var hans afsigt, såsom armeförslagen utvisa, att stegra den till 200 000 man; den skulle alltså mer än fördubblas. En sådan här, disciplinerad och försedd med eldvapen, hade då ännu ej Europa drömt om. Det var, som om han beredt sig på ett motstånd, större än det, som Tysklands katoliker skulle kunna göra; ville han kanske dermed säga Richelieu, att han ej ärnade låta Frankrike föreskrifva

Sverige och Tyskland lag?

I verkligheten uppnådde ej den svenska hären en så hög styrka under året 1632, men denna var dock tillräckligt stor, för att kriget samtidigt kunde foras med särskilda armekårer på flere olika krigsskådeplatser. Konungens egen här, * royalarmeen», gick ansenligt förstärkt ur vinterqvarteren; i följd af de nya värfningarna uppgick numera dess svenska kärna blott till en femtedel. Gustaf Horn hade under sitt befäl en > frankisk» armé vid Main;

Johan Baner stod med en elbearmé vid Magdeburg, Åke Tott med en annan i Niedersachsen. Öfriga kårer fördes af tyska furstar, på en gång bunds-förvandter och generaler i svensk tjenst, landgrefve Wilhelm af Hessen-Kassel, hertigarne Wilhelm och Bernhard af Sachsen-Weimar, Georg af Luneburg; den sachsiska hären i Böh-men under fältmarskalk Arnim intog en sjelfständig ställning. Dessa förhållanden gifva åt Gustaf Adolfs sista fälttåg ett annat skaplynne, än de föregående haft. Rörelsernas enhet kan ej vara den samma som förr, när krigsskådeplatsen vidgat sig till allt land mellan Östersjön och Alperna, mellan Riesengebirge och Rhein. Medan öfverbefälhafvaren står i Milnchen, retirerar den sachsiske bundsfÖrvandten från Prag, och samtidigt kämpa generalerne mot Pappenheim utmed Elbes lopp, mot Ossa i Schwaben och mot Maradas och Gallas i Sclilesien. Här följa vi den kungliga hären, vid hvilken hufvudhändelserna fästa sig.

Fälttåget tog sin början vid Main, när Tserclaes Tilly plötsligt bröt upp-ur sina vinterqvarter vid Donau och, uuderstödd af en katolsk folkresning, kastade sig öfver Gustaf Horns frankiska armé. Efter några förluster drog rig denne forsigtige fältherre tillbaka från sin under vintern gjorda eröfring*

130. Åke Henriksson Tott (1593—1640).

biskopsdömet Bamberg, hellre än att utsätta sig för ett fullständigt nederlag. Detta var förspelet till den nya strid, i hvilken Gustaf Adolf och Tserclaes Tilly åter skulle mötas.

Ty Tillys uppbrott från Donau blef signalen för Gustaf Adolf att också bryta upp från Rliein. Hans marsch gick öfver Frankfurt till Ntirnberg. Men sin motståndare fann han ej mer i Frankeu; denne hade redan åter dragit sig undan till andra sidan Donau. Vid detta tillfälle var det, som Niirnberg, de fria städernas drottning, för första gången såg och helsade

honom till häst och förde honom in i staden; borgerskapet mottog honom i vapen under sina fanor, medan klockorna ringde från S:t Lorenz och Se-baldus, och kanonerna lossades från murarna och tornen. Den härliga medeltidsstaden stod smyckad i all sin prakt, gaflar och burspråk höljda i dyrbara tyg med rika färger. Länge erinrade man sig detta Gustaf Adolfs intåg i Niirnberg såsom ett af de högtidligaste uppträden, den gamla riksstaden sett inom sina murar. Men den yttre prakten och glansen bleknade för intrycket af konungens personlighet. Det fans hos Gustaf Adolf, såsom träffande blifvit anmärkt af Tvsk-lands störste historieskrifvare, Leopold

von Ranke, något i utmärkt mening • •

folkligt. Ofver allt, hemma som borta, öfvade han en fängslande makt öfver massorna, och särskildt visade sig detta, när han trädde i beröring med de fria riksstädernas protestanter. Det för alla tillgängliga, öppna och fria väsendet, den okonstlade glädtigheten, den enkla värdigheten hos den nordiske fursten, allt detta fängslade här sinnena med en beslägtad makt. Hur annorlunda var han ej än de råa driukar- och junkertypema inom Nordtysklauds protestantiska furstehus eller dessa halft italienska, af jesuiter uppfostrade fursteideal, som de katolska hofven i Sydtyskland hade att framvisa. Gustaf Adolf var en folkets man; fjerran från honom var den prunkande spanska grandezza, som då efterapades af dem, livilkas ättlingar skulle efterapa franska hofseder från Versailles. Att han uttryckte det germaniska väsendet i den ursprunglighet, hvari det ännu fans ho3 hans af flärden oberörda folk, att hela hans menniska gaf en bild af den äkte protestanten, deri låg lians trollmakt:

<rustaf Adolf. Dess patricier mötte

137. Minnesvård öfver Ake Tott (död 1640), i Åbo domkvrka.f5r dessa de bästa af Luthers och Melanchtons

landsmän var han icke en främling, fastän ej född bland dem. — Hvar han red fram genom Nurubergs gator, fyldes luften af ett enda oändligt jubel; här hos dessa sydtyska protestanter, som så länge lefvat under trycket af katolikernes öf-vermakt, var han i sanning befriaren från norden.

Tserclaes Tilly hade vikit undan till Baiern; Gustaf Adolf gick att söka honom der. Vid Donauwörth tilltvaug han sig öfvergången öfver Donau nästan i den fiendtliga härens ä-svn: efter 25 års t rostvång var den evangeliska riksstaden äter fri. Maximilians våldshandling 1007, upphofvet till evangeliska unionen och katolska ligan, var hämnad.

Då den svenska hären gått öfver bryggan vid Donauwörth, stod den i vinkeln mellan Lech och Donau; öfver Lech gick vägen in i hjertat af Baiern, och detta var nu målet. Tilly hade Maximilians befallning att hindra öfvergången; alla bryggor voro upprifna, alla fasta punkter starkt besatta. Augs-burg, fastän fri riksstad, hade måst intaga en baiersk garnison.

Högra stranden af den föga breda, men strida och forsande alpflo-

138. Öfvergången af Lech den 5 april 1632.den var späckad med skansar, och i den starkaste af dessa, ett helt befäst lager vid fästningen Rain, bade Tserclaes Tilly samlat sin härs hufvudstyrka 25 000 man. Midt öfver på ven^tra stranden, ej långt från flodernas sammanflöde, slog också Gustaf Adolf upp sitt* läger; hans här räknade 40000 man. Så stodo nu de båda fältherrar, som mötts vid Werben och Breitenfeld, för tredje gången emot hvarandra. Med det nya nederlag, som väntade Tserclaes Tilly, skulle han för alltid försvinna från skådeplatsen.

Man kan ej egentligen tala om en drabbning vid Lech; det var mera en storartad kanonad, en flodöfvergång och en flykt. Den baierska hären, i

hvilken Maximilian sjelf befann sig, stod skyddad af flod, träsk och skog; med groft artilleri bestyckade skansar försvarade stranden. Gustaf Adolf besvarade den fiendtliga elden från sin flodstrand med 72 snabbskjutande kanoner. Medan från begge sidor styckena dånade och flodytan betäcktes af en ogenomtränglig rök, utlades en träbrygga, som nordhorn e, lika färdiga med yxan som svärdet, i hast sammantimrat. Fin-narne gingo först öfver och slogo brohufvudet: det var Karl Gustaf Vrangels första vapenbragd. Wilhelm af Weimar gick samtidigt med en del af rytteriet öfver ett vad i floden. Derpå gjordes sjelf-va angreppet. Kulorna smattrade i träden som en flock vedhuggares yxslag, när skogen falles; förvirringen och förlusterna ökades hvarje ögonblick uppe i fiendens läger. När Tilly uppmuntrade siua valloner att rycka fram mot angriparne, störtade han plötsligt till marken, sårad ofvanför knäet af en förirrad kula. Då beslöt Maximilian återtåg. Han förde under ständigt ökade förluster sin flyktande här och dess döende fältherre till Ingolstadt, Baierns hufvudfästning på venstra donaustranden. Så slutades sista uppträdet i Gustaf Adolfs kamp med Tserclaes Tilly. Fjorton, dagar derefter hade den gamle katolske fältherren ändat sin lefnad.

Den baierska hären slöt sig inom Ingolstadts murar; Gustaf Adolf marscherade i stället längs båda stränderna af Lech omedelbart på Åugsburg. I det befrielseverk, som här utfördes vid sidan af segrarna, gjorde han början med den evangeliska bekännelsens och religionsfredens stad, der resti-

t f * .

139. Gustaf II Adolf. Efter eu samtida teckning. Staden Angsburg i bakgrunden.»Gustaf Adolf och Maria Eleonora, Sveriges konung och drottning. — På (en) förhoppning xnot (all) förhoppning.»

tutionsediktet nyss blifvit genomfördt i all sin stränghet, der de protestantiska presterne jagats från predikstolarna, de protestantiska rådsherrarne måst lemna rådsforsamlingen, medan borgerskapet ^fväpnats. Det hade gått till i Augs-burg, som då under århundradet förut kejsar Karl V och Alba här återstälde katolicismen och det gamla rådsväldet. — Nu återinsattes de förjagade; nu åter-stäldes religiös och borgerlig frihet af Gustaf Adolf, liksom då af Moritz af Sachsen. Han tog här äfven hyllningsed, men han försäkrade i förväg, att ban ej

dermed ville kränka den fria stadens riksomedelbarhet. Ordningen kom derefter till Ulm och alla de audra schwabiska riksstäderna, söm mottogo befrielsen, »tackande Gud af bjertat, med upplyfta händer». Gustaf Adolf hade ryckt in i Augsburg, hel-

sad af en folkstämning sadan som den, 440, 142 Dubbeldakat 1632 (slagen i Augsbnrg). hvilken mött honom i NUrnberg en månad förut. Augsburgs befrielse liksom fullbordade den religiösa gloria, som begynte omstråla Gustaf Adolfs namn.

Först härefter vände han sig åter mot Baiern. Det fasta Ingolstadt trotsade hans angrepp; man anmärkte, att det var den första fästning, han ännu lemnat ointagen bakom sig. Under det svenska belägringsartilleriets kanonad utandades Tserclaes Tilly sin sista suck; han hade gifvit sin kurfurste rådet att uppgifva Baiern och i stället försäkra sig om Regensburg, nyckeln till Donau, hvarigenom åtminstone förbindelsen med den kejserliga hären i Böhmen blefve tryggad. Maximilian, som kanske hoppats locka Gustaf Adolf efter sig, följde rådet. Hans här afmarscherade mot öster; den svenska deremot gick mot söder: Mun-chen var dess mål.

Förgäfves sökte det franska sändebudet St. Etienne

genom en ny neutralitetsunderhandling rädda Baiern. Gustaf Adolf lät sig ej hejda. Louis XIII hade vid nyheten om öfvergången öfver Lech yttrat, att det var hög tid att sätta en gräns för götens segerlopp; Gustaf Adolf sade det franska sändebudet, att om hans herre ville sända 40 000 man till Baierns hjelp, kunde det vara honom enahanda, med hvad folk han hade att kämpa, ja, man har sökt skildra lians stämning genom att lägga honom de orden i munnen, att konungen af Frankrike kunde spara sig mödan att komma,

142, 143. Riksdaler 1632 (slagen i Furth).

»Verldens frälsare, hjelp oss! Jehova.»han skulle sjelf i spetsen för sin här göra honom ett besök i Paris. Yttrat dem har han näppeligen.

På en ödslig högslätt, der i söder Alperna resa sina snöhölj da spetsar ur fjerran och begränsa synranden, ligger Baierns hufvudstad Muneken, »den gyllene sadeln på en mager klippare», såsom Gustaf Adolf skämtande uttryckte sig. Det var då ej samma stora stad som i våra dagar; den räknade då blott 20 000 invånare, men den var starkt befäst; ännu aldrig hade den sett en eröfrare. Höga ringmurar från kejsar Ludwig Bairarens tider, krönta med tinnar och späckade med tinnade torn, omgåfvo den; der utanför voro nyare skansar uppförda af Maximilian; ett starkt brohufvud försvarade bryggan öfver Isar. Men det kunde ej vara tal om motstånd, när Gustaf Adolf nalkades. En obeskriflig ångest bemäktigade sig sinnena. Magdeburgs förstöring för ett år sedan stod för allas tankar; man trodde, att Gustaf Adolf här skulle taga vedergällning. Maximilian hade, lemnande sitt land, åt den franske gesandten anförtrott sin hufvudstad, och först denne, sedan Miinchens borgmästare och råd kommo konungen till möte för att anropa honom om skonsamhet. Hans fordran var stadens fullständiga och frivilliga underkastelse, och då dess nycklar blifvit honom öfverlemnade, höll han en af de första dagarna i maj 1632 öfver isarbryggan ett glänsande intåg i Munchen. Friedrich Y af Böhmen-Pfalz och en stab af evangeliska furstar omgåfvo honom vid denna inryckning i ligans hufvudstad. Det var, som om den evangeliska unionen nu genom Gustaf Adolf ändtligen också firade en triumf. Efter tolf års landsflykt residerade den förjagade pfalzaren jemte den nordiske konungen i siu frän des och motståndares hufvudstad, i hans eget slott. Det hade berott på honom sjelf att återvända till sin hufvudstad Heidelberg, men unionens hufvudman var sig lik: han vägrade gifva lutheranerne lika rätt med kalvinisterne och åt Gustaf Adolf inrymma landets fasta platser. Konungen behöll då Pfalz tills vidare.

I tre veckor dröjde Gustaf Adolf i Munchen. Han utskref en stor brandskatt, men hans uppförande var mildt, och skräcken försvann snart. Han förbjöd allt störande af den katolska gudstjensten, och sjelf besökte han en katolsk mässa i Vårfrukyrkan och hos jesuiterne; han disputerade der med en af fäderne på latin. I Augsburg hade han låtit sin hofpredikant Fabricius predika mot t rosförföljelse: Gud fordrade frivillig tillbedjan, och ingen borde tvingas till samvetet. Sådan visar sig Gustaf Adolf, när han stod på höjden af sin bana. Han var nu ej mer den ofördragsamme från 1617 års riksdag, som utfärdat de svenska kättaredikten. Hans sunda blick hade tagit ut sin

rätt och höjt honom öfver de religiösa lidelsernas tummel.

I Munchen hade Gustaf Adolf nått sin lyckas middagshöjd. Tyskland låg för hans fotter; hans makt sträckte sig från Alperna till Ishafvet. Alppassens ingångar voro i hans händer, och Italien fruktade för en ny nordisk-invasion. Men medan han stod i Baiern, var det också, som han såg de moln samla sig vid synranden, hvilka snart hotade att fördunkla hans lyckostjerna. Kejsaren hade efter Tillys och ligans nederlag vid Breitenfeld åter vändt sigtill Wallenstein; den i Regensburg uppoffrade diktatorn var nu den ende, till hvilken han kunde sätta sin lit. Och liksom förr en gång hade Wallenstein stampat en ny här ur marken: i samma dagar som Gustaf Adolf ryckt in i Munchen, hade han redan jagat Johann Georg och Arnim från Prag; inom en månad derefter voro sachsarne fullständigt utmanövrerade från Bohmen. Dermed var Gustaf Adolfs hela fälttågsplan tilliutetgjord, ty slutmålet kunde ej vara något annat än att, under förutsättning, att den sachsiska hären förmådde hålla sig, der den stod, utefter Donau rycka fram till Wien och der sluta kriget. Men Wallensteins uppträdande och den sachsiske bundsförvandtens återtåg hade nu gjort detta omöjligt; hela det baierska fälttåget kom i stället att synas nästan som ett strategiskt fel. Den fiende, som väntade honom, var också en långt farligare än den, som nyss blifvit krossad. Han kämpade ej endast med krigets vapen på slagfältet; han hade alltid till sitt förfogande de för ändamålen mest passande medlen. Gustaf Adolf kände bonom väl. När efter afsättningen i Regensburg Wallenstein, glödande af harm och hämd, dragit sig tillbaka till Böhmen, hade han ej tvekat att genom sina forna trosförvandter, de böhmiska emigranter, som han sjelf varit med om att förjaga, söka träda i förbindelse med Gustaf Adolf. Då hade hans mening varit att genom den svenske konungen återvinna, hvad han förlorat; då hade han förklarat sig beredd att med en svensk hjelpkår gå mot Wien och störta Ferdinand II från kejsartronen. Gustaf Adolf hade i det afgörande ögonblicket efter slaget vid Breitenfeld dragit sig tillbaka fråu den tvetydiga och för honom till slut omöjliga förbindelsen med denne man. Dervid hade då Wallenstein plötsligt slagit om och i stället föreskrifvit Ferdinand II sina vilkor för att stödja hans tron och utjaga Gustaf Adolf från Tyskland. Det vigtigaste af dessa Wallensteins vilkor vid återtagandet af öfverbefälet — de kunna för öfrigt sammanfattas i en fullständig militärdiktatur öfver tyska riket, bland hvars furstar han efter slutadt värf skulle inträda — var, att kejsaren uppgaf restitutionsediktet och i generalens hand lemnade fullmakt att på grundvalen af denna inrymmelse träffa öfverenskommelser med de protestantiska furstarne. Han kunde alltså nu bjuda det tyska mellanpartiet uppfyllandet af dess fordringar. Och detta var just hvad han gjorde, när han öppnade striden med dess hufvudman, kurfursten Johann Georg af Sachsen. Medan han slog till med den ena handen, vinkade han med en fredsurkund i den andra, hvars första punkt var restitutionsediktets återkallande. Detta var hans första stora lockmedel; för öfrigt erbjöd han kurfursten att sjelf fylla i urkunden, hvad andra vilkor han önskade.

För Gustaf Adolf låg häri en oerhörd fara. Om Tserclaes Tilly haft en sådan fullmakt, aldrig hade Johann Georg blifvit Gustaf Adolfs bundsförvandt. Skulle han väl nu kunna motstå lockelsen?

Allt detta gjorde, att Gustaf Adolf plötsligt i juni 1632 bröt upp från ofre Schwaben, dit han kommit från Baiern för att kufva en farlig resning inom den katolska befolkningen. Hans marsch gick åter öfver donaubryggan vid Donauwörth upp till Nviruberg. Den hade ett dubbelt syfte, dels att hindraMaximilian att från Regensburg förena sin här med Wallensteins, dels också att stärka sina förbindelser med den sachsiske bundsförvandten, vare sig genom att bjuda honom lijelp eller att utöfva tryck. Men han kom for sent för att hindra Maximilians och Wallensteins förening. Denna hade redan försiggått vid gränserna till Böhmen, då Gustaf Adolf midsommarsaftonen nådde Nurnberg. Den förenade katolska hären utgjorde derefter omkring 60000 man, hans egen fältarmé endast 18000, ty i Schwaben och Baiern hade han qvarlemnat Jolian

Baner och Bernhard af Wei-mar med särskilda armekårer. Han blef alltsä tvungen att tänka på sin egen säkerhet, intill dess förstärkningar hunno anlända. Draga bort igen kunde han ej heller, ty det hade varit att blottställa Nurnberg for Magdeburgs öde. Alltså stannade han q var, och den stora sydtyska protestantiska riksstaden blef nu medelpunkten för de krigiska rörelserna.

För första gången hade Gustaf Adolf förlorat initiativet. Han var fjettrad af en annan; hans rörelser berodde ej mer af honom sjelf, utan af denne. Till Sachsen skulle han ej, om han också det velat, kunnat nä fram; men han

behöfde ej ila dit, ty snart mottog han försäkran om Johann Georgs förbundstrobet; ännu hade ej denne inskridit på den väg, som skulle föra till pragfreden 1635. Grunden der-till lag dock ej så mycket i verklig trohet mot Gustaf Adolf som mera i misstro mot Wallenstein. Hvad skulle väl hållas af de löften, som gjordes, när Gustaf Adolf var borta? — Emellertid stälde sig de begge härarna mot livaraudra vid Nurnberg. Under århundraden hade de käcka och frihets-älskande borgarne arbetat på sin stads befästning, och den erbjöd nu åt Gustaf Adolf med sina kolossala ringmurar, portfästen och torn en fast stödjepunkt af första rang. På fjorton dagars tid omgaf han den inre kärnan med ett väl förskansadt läger, en hel ny fästning af vallar, grafvar och pallisader. Nurnberg var i sjelfva verket derefter ointagligt; från murar och vallar öppnade 300 kanoner sina eldgap mot fienden. Borgare, soldater och landtfolk hade täfliugsvis utfört detta arbete under ledning af Gustaf Adolf och hans

144, 145. Silfverpokaler (jordgloben, hvilande p& Herak-les, himmelsgloben, boren af Atlas), enligt uppgift skänkta 1631 från Nurnberg till Gustaf II Adolf.

I statens historiska museum.ingeniörer; presteme hade från predikstolarna manat till skansarbetet. Stämningen var full af hänförelse, alla borgare mellan aderton och femtio år hade tagit vapen och gjorde krigstjenst. Förråden i staden voro rika, och man

146. Bild af Gustaf II Adolf till häst. Dryckeskärl i statens historiska musoum.

väntade ej, att de så snart skulle tömmas, fastän från alla håll flyktingar strömmat till för att finna en tillflyktsort.

När Wallenstein och Maximilian ryckte an med sin öfverlägsna här,funno de redan det svenska lagret fårdigt. Kurfursten ville våga ett angrepp, Wallenstein afböjde; hans folk var ej öfvadt nog för att mäta sig med den svenska hären, sade han. Afven han beslöt sig för att förlägga sin bär inom ett befäst läger. Han hade hemtat lärdomar af Tserelaes Tillys olyckor; han ville nu kämpa mot Gustaf Adolf med hans egna medel.

Den förenade katolska hären tågade alltså förbi Ntirnberg och intog på halfannan mils afståud der ifrån, vid venstra stranden af Rednitzfloden, sin fasta ställning. Efter ett par dagars arbete uppväxte här ett läger, hvars like knapt förut varit sedt. Det höll två och en half tyska mil i omfång och var om-gifvet af vall och graf, hela byar voro intagna inom dess linie; midt igenom flöt den lilla Biberbäcken och delade det i två hälfter. Rednitzfloden betäckte dess front; på en skogbevuxen höjd, ömgifven af skansar och förhuggningar, låg lägrets fastaste punkt, den gamla borgruinen Altenberg eller Burg-stall, som till skilnad från lägrets öfriga skansar bar namnet Alte veste. Denna punkt var ställningens nyckel; här i närheten hade öfverfaltherren sjelf uppslagit sitt tält. Hans syfte var tydligt; han ville hålla Gustaf Adolf fast i Nurnberg och afskära honom vägen tillbaka mot norr; han ville spela Fabius Cunctator, som från höjderna förledde Hannibal till utmattande rörelser för att omsider komma med dråpslaget. Krigshändelserna vid Ntirn-berg utgjorde också en tid bortåt endast skärmytslingar om proviant och furage. Men härunder växte nöden på båda sidor; störst blef den, der det största antalet menniskor var samladt, i sjelfva Ntirnberg. Hit samlades, den ena efter den andra af de svenska armekårerna, som konungen kallat till hjelp: Axel Oxenstjerna kom från rheintrakten med den nya här, han skapat i Mainz. Johan Baner från donautrakterna, Gustaf Horn, hertigarne af Sachsen-Weimar och landgrefve Wilhelm af Hessen stötte också till. Man såg, när nöden var som störst, menniskor falla på Niirnbergs gator och dö hungersdöden. Men äfven inom Wallensteins läger var nöden stor. Dock stodo de begge härarna i två månader — juli och augusti — orörliga mot hvarandra. Det gälde, ej hvem som var den tappraste i striden, utan hvem som var uthålligast i lidandet. Yerlden har sällan sett ett sådant skådespel: det var två härar, som frivilligt underkastade sig alla en belägrings lidanden.

Denna krigföring lemnade tid till underhandlingar, och en rad af sådana fördes också, först med Niirnbergs patricier, sedan med kurfursten af Sachsen och omsider äfven med Wallenstein. De kasta ett klart ljus öfver Gustaf Adolfs tankar och planer rörande freden och Tysklands blifvande statsordning. — Omsider ryckte Gustaf Adolf efter alla förstärkningars ankomst ut ur sitt läger och erbjöd batalj. Anbudet mottogs ej. Så kom det till det misslyckade försöket att storma Alte veste den 24 augusti 1632. Med musköten i hand försökte svenskarne tränga uppför skogshöjden öfver förhuggningar och skansar. Men Wallenstein stod sjelf deruppe och ledde försvaret mot stormkolonnerna. Den mördande striden varade i tolf timmar och slutade, om ej med ett fullständigt nederlag, dock med en strid utan seger. Fjorton dagar derefter afmarsche-rade den svenska hären från denna

krigsskådeplats, under trumslag och trumpet-skall, i den kejserliga harens åsyn, liksom för att visa sig ännu obesegrad. Den kejserliga rörde sig ej ur sitt läger. Men i trots af allt hade dock Gustaf Adolf varit den, som först vikit. Wallenstein yttrade på sitt grof-korniga sätt: »Nu har konungen af Sverige ändtligen stött hornen af sig.» Några dagar derefter bröt han sjelf upp. Gustaf Adolf hade tågat mot söder* mot donaudalen; Wallenstein tågade mot norr till de sachsiska slätterna. Gustaf Adolfs ursprungliga plan var att öfver Regensburg ändtligen verkställa tåget in i de kejserliga arfländerna, bringa deras protestantiska befolkning i resning och så tvinga Wallenstein att följa efter, men han fullföljde den ej strax, och det blef Wallenstein, som i stället genom sitt förhärjande infall i Sachsen, ett af tretioåriga krigets gräsligaste skådespel, tvang honom att följa efter till Liitzeu.

Gustaf Adolf hade ännu en gång dragit nedåt Schwaben; ännu en gång hade synts honom rådligast att först till fullo trygga de sydtyska protestanterne, sina bästa bundsförvandter, innan han gick vidare/ Han var på väg" mot Bodensjön, då nyheten träffade honom, att Wallenstein stod i begrepp att draga till sig Pappenheim, som under hela denna tid, efter sin lust* tumlat om på egen hand i Niedersachsen med Åke Tott och de andra svenske generalerne; afsigten tycktes vara att inrätta ett fast vinterläger för den samlade kejserliga hären vid Elbe inom Sachsens gränser. Samma fara, som en gång förut drifvit honom upp mot Sachsen, var alltså å nyo för handen. När Wallenstein beherskade elbeöfvergångarna, var Gustaf Adolf också afskåren från sin återtågslinie på Östersjön och hemlandet. Hans öde kallade honom då åter till de fält, der han året förut vunnit sin stora seger; han måste våga en afgörande strid mot Wallenstein liksom mot Tserclaes Tilly.

I ilmarscher verkståldes detta Gustaf Adolfs sista tåg från Donau till Elbe. Under vägen, i Nörnberg, träffade han för sista gången Axel Oxen-stjerna; han lemnade honom såsom Sveriges legat ärendenas ledniug i Sydtyskland. Han gaf honom också der, liksom i förkäusla af hvad honom hända skulle, uppdraget att göra utkastet till en regeringsform för hemlandet, den* som 1634 blef en verklighet. Natten mellan den 22 och 23 oktober 1632 steg han ännu en gång öfver Thtiringerwald, förenade sig nied hertig Bernhard af Weimar, som hållit passen besatta, och kom fram till Erfurt, der han för sista gången såg drottning Maria Eleonora. Liksom då han ett år förut gjorde segertåget från Breitenfeld genom dessa nejder, mötte honom uu på hans väg till Liitzen öfver allt befolkningens jubel. För andra gången kom han ju också frälsande från öfvervåld och förtryck. Men sjelf var han gripen af en ödmjuk, oroligt aningsfull stämning. »Man sätter för mycket lifc till min person, sade han, jag är intet aunat. än en svag och dödlig menniska.* Han hoppades blott, att den Gud, åt hvars ledande försyn han öfverlemnade sig, ej skulle lemna det verk han begynt ofullbordadt.

Den svenska härens marsch gick genom Saales dal ned mot den sachsiska slätten. Vid Naumburg gjorde den halt och uppslog ett förskansadt lager för att afvakta nya förstärkningar. Framför allt drogs säker räkning på-karfursten Johann Georg af Sachsen, som iuneslutit sig i fästningarna Torgau148. Gustaf II Adolfs kyller i slaget vid Lutzen. Förvaras i arsenalen i Wien.

och Wittenberg för att försvara öfvergångarna öfver Elbe, men småkloka beräkningar hindrade honom att i det afgörande ögonblicket ila till; hans fältherre Arnim, som stod segrande i Schlesien, kom ej heller. Ensam med en här af omkring 20 000 man skulle alltså Gustaf Adolf komma att drabba samman med sin motståndare.

Wallenstein hade efter den fruktansvärda förödelse, han låtit Sachsen ondergå för att tvinga kurfursten att afstå från förbundet med Gustaf Adolf, slagit upp sitt läger vid Weissenfels, något längre ned vid Saale.

Der hade den kejserliga hären stått samlad. I tanke, att Gustaf Adolf liksom han sjelf nu ärnade slå sig till ro i vinterqvarter, hade han låtit Pappen-heim med 10000 man afgå på ett tåg mot Rhein och sjelf dragit sig mot Liitzen, der han ville slå upp sitt fasta läger. G ustaf Adolf beslöt att begagna sig häraf och öfverraska den walleu-steinska hären. Han lemnade trossen i Naumburg och ilade i full slagordning öfver Weissenfels mot Ltit-zen. Den 5 november 1632 på aftonen träffade han på fienden vid öfvergången öfver Rippach. Svenskarne segrade i fäktningen. Hade ej mörkret fallit på, skulle slaget vid Liitzen kommit att heta slaget vid Rippach och framgången varit afgörande för svenskarne, ty de kejserlige blefvo här öfverraskade i spridda afdelningar. Men under natten hann Wallenstein att samla och ordna sina trupper till slag, uppkasta värn for sig och sända ilbud att inhemta Pappenheim, som ännu ej hunnit längre än till Halle.

Den 6 november 1632 bröt in, och det tretioåriga krigets begge representativa män, Wallenstein och Gustaf Adolf, skulle nu i öppet fältslag mäta krafter med hvarandra. Den svenska hären hade under natten stått ordnad till slag; i dagbräckningen, medan ännu höstdimman låg öfver fälten, begynte dess

147. Gustaf II Adolfs kommandostaf i slaget vid Lutzen.

I statens historiska museum.

149. Gustaf II Adolfs häst i slaget vid Lutzen. I statens historiska museum.framryckning mot Lutzeu; der intog den vid 9-tiden ungefår

o o

samma slagordning som vid Brei-tenfeld. Den wallensteinska härens uppställning var liksom Tserclaes Tillys efter den spanska krigskonstens regler: kolossala fyrkanter, hvart vapenslag för sig. I det ögonblick, de begge härarna drabbade samman, stego fem eldpelare i luften. Det var staden Liitzen, som antändts af de kejserlige för att betäcka en svag punkt i deras slaglinie. Så länge som möjligt hade VVallenstein velat uppskjuta slaget, ty hvart ögonblick väntade han Pappenheim. Af samma skäl hade deremot Gustaf Adolf påskyndat rörelserna.

Konungen förde som vanligt befälet öfver den högra flygeln; Nils Brahe, den ende svenske fältherre, som deltog i slaget, gjorde jemte honom första angreppet. Af dettas riktning framgår, att Gustaf Adolfs plan varit att tvinga Wallenstein vika från vägen till Leipzig, norr om hvilken han uppstält sig, och att dermed afskära honom hvarje annan återtågsliuie än den mot norr. Hade detta lyckats och konungen derefter förenat sig med den kurfurstliga hären i elbefåstningarua, skulle han sedan kunnat fullkomligt tillintetgöra den från arfländerna afskurue kejserlige fältherren. Begge de angripande utvecklade lika tapper-bet, men lyckan var ej begge lika god. Gustaf Adolf segradei sitt angrepp, dref fienden ur lians löpgrafvar och eröfrade hans kanoner. Nils Brahe hade deremot ej samma framgång, och han sjelf foll dödligt sårad.

Redan i början af slaget hade Pappenheim hunnit fram till valplatsen och med vanlig bravur kastat sitt rytteri i stridstumlet; men det gick honom som Brahe: han träffades af en kula och fördes döende bort ur striden. Hans ryttare begynt e att vika, slaget ansågs redan förlorad t för de kejserlige, då plötsligen — »liksom genom ett under», säger Diodati, som på kejserlig sida lemnat berättelse om slaget, någon svensk finnes icke — en tjock dimma fördunklade höstsolen, som nyss forut lyst klar öfvef valplatsen. Slaget upplöste sig då i ett kolossalt förvirradt handgemäng, hvars enskildheter ej mera låta sig med säkerhet följa. Det blef en oerhörd tvekamp mellan massorna, som blindt tumlade mot hvarandra. Ur det dunkel, som höljer händelserna, frambryter plötsligt som en ljungeld slagets stora händelse: Gustaf Adolf, som i spetsen for Smålands rytteri skyndat sina blå och gula regementen till hjelp mot Ottavic Piccolominis plötsligt framstormande rytteriplutoner, hade ryckts med in i vimlet och, skild från sin omgifning, funnit döden. Huru hade det gått till? Ingen visste det rätt vid tillfället, och bristen på säkra underrättelser gaf sedan en så mycket vidsträcktare bakgrund for ryktena. Så mycket framgår af dessa, att konungen, följd af några få, bland dem hertig Franz Albrecht af Sachsen-Lauenburg, forst blif-vit lindrigare sårad i armen och derefter, skild äfven från dessa, skjuten i ryggen och dervid störtat från hästen.

151.

Nils Brahe (1604—1032).

Ännu har han dock lefvat, och det har funnits någon i hans närhet, vare sig hans tyske page Leubelfing eller någon annan, som bevitnat hans sista stund, då en fiendtlig ryttare sport hvem han var och vid svaret, att det var konungen af Sverige, gifvit honom banesåret.

Nyheten om konungens fall fick den svenska hären, då hästen kom fram ur stridstumlet utan ryttare. Det uppstod då en rasande kamp, som gjorde slaget vid Ltitzen till en af tretioåriga krigets blodigaste strider. Wallenstein måste vika. Hans här lemnade slagfältet; men han var i stånd att göra åter-taget i riktning mot Leipzig och derifrån till de kejserliga arfländerna; han blef ej kastad mot norr. Segraren var ej heller i stånd att förfölja de flyende, utan stannade på valplatsen. Hans seger var sålunda hvarken fullständig eller afgörande.

Blott ett var afgjordt: den store konungen, Gustaf Adolf, var borta.

För de samtida, som gjort kampen med honom och nu stodo ensamma qvar, för hela den protestantiska verlden var det, som om plötsligt ett stjernskott slocknat och allt åter höljts, i mörker.

152. Minnessten öfver Gustaf II Adolf vid Liitzen.

Han, som föll vid Ltitzen, är en af verldshistorieus store, den enda upphöjda gestalten i det stora drama, som man kunde kalla den germaniska verldens revolution. Han är tillika den svenska historiens största gestalt, det yppersta uttryck, som den nordiska folkanden gif-vit sig på häfdens blad.

Hvad är i hans personlighet det största, det, som särskildt kännetecknar honom? Det har funnits en vilja lika stark, en tanke lika förunderligt klar som hans, en känsla lika varm, en iubillningskraft lika brinnande ; stora statsmän, stora fältherrar, män, som offrat sig sjelfva för sin sak, kar verlden sett både före och efter honom, men sällan eller aldrig har den sett så stora egenskaper sammansmälta till en harmonisk enhet, omfattas i en karakter af så mycken renhet och derför utvecklade till en så sann, så sund och ädel mensklig-het. — På detta inre jemn-mått, denna karakterens sköna harmoni har berott, att han kunnat i sig upptaga och till enhet bringa det annars skilda, att statsmannen och fältherren, hvad man så ofta velat förneka, tillika kunnat vara äfven troskjelten. Efterveriden och främlingarne

153, 154. Smycke, som drottning Maria Eleonora låtit

förfärdiga till ininne af Gustaf II Adolf.

I statens historiska museum.155. Minnespenniug öfver Gustaf II Adolfs död (graverad i

Dresden 1634).

»Gustaf Adolf den store, af Guds nåd Sveriges, Götes och Vendes höge konung. (Jebova. — Hell dig, trogne tjenare! — De fly till och med för den döde). Född den 9 december 1594, död ärorikt

den 6 november 1632.»

156. Förestående miunespennings frånsida.

»Ärorik härförare, gudfruktig furste, oöfverrunnen hjelte. ojem-förlig segrare, lycklig triumfator och Tysklands befriare. Ar 1684. (Guds ord består i evig tid. — Jag triumferar både i lif och död).»

ha förgäfves sökt söndra, hvad som hos honom fans osöndradt; i den trogna spegel, der hans bild först uppfattades med kärlek, står den hel och oförändrad qvar, och den skall der, i hans folks och hans stams erinring, sådan för-blifva, så länge spegeln ännu är obruten; den fosterländska vetenskapen har endast kunnat bekräfta dess sanning. Han, som 1630 tog afsked från Sveriges ständer och 1632 göt sitt lif vid Ltitzen, blifver aldrig för svensk uppfattning blott den geniale statsmannen och den segerhölj de fältherren, utan han är också mannen med det höga sinnet, som, ledd af en inre ingifvelse och förtröstande på sin saks sanning, vågar allt, äf-ven lifvet, för den. Han har sjelf för ofta sagt det till sitt folk, för att det ej skulle vara öfvertygadt derom. »Sveriges majestät och Guds kyrka äro val värda, att man för dem besvärligheter, ja, sjelfva döden lider», äro ord af honom, qvälda ur djupet af hans själ. Man har så. mycket utanför Sverige ta* lat om honom som främlingen, hvilken kom for att blända verlden såsom Tysklands erofrare; sjelf har han ringaktat denna, ära för en högre.

157. Gustavianska grafkoret i Riddarholmskyrkan i StockholmHvad har varit hans yttersta politiska syfte? Hvad har stått för hans syn som det hägrande målet vid slutet af vägen? Icke Tysklands kejsarkrona; Gustaf Adolf behöfver ej tagas i forsvar för att ha vågat kasta en blick på den krona, som Karl V burit jemte Spaniens, ehuru den tyske historieskrifvarens ord väl förtjena erinras: »Hvad kunde väl Gustaf Adolf vilja för eller mot Tyskland? För visso intet annat än dess frihet och lycka. Om han blif-

vit* protestanternes kejsare eller skyddsherre, skulle väl Tyskland blifvit olyckligare än under de habsburgska Ferdi-nanderne? En så stor och höghjertad mans välde är öfver allt en Guds välsignelse, icke blott för samtida, utan äfven för kommande släg-ten.» Det kejsardöme, som stod såsom slutstenen i hans politiska byguad, var ej

ett tyskt. Hans statsmannatanke var ett nordiskt östersjövälde, en storstat i norra Europa. Det finnes ett yttrande af Axel Oxenstjerna, fåldt till Bengt Oxenstjerna och efter honom berättadt for efterveriden, som visar, att äfven Gustaf \

Adolfs tankar ilat mot en förening af hela norden såsom kärnan i detta östersjövälde; först med Norge och landet vid Öresund och Bälterna skulle det fullbordats. Det är en blixt, som lyser framåt. Äfven för Gustaf Adolf stod grundtanken i nordens historia klar, som naturligt i den form, hvari hans tid medgaf den att visa sig.

Hans mål har då varit ett kejsardöme Skandinavien, beherskande östersjölanden och under sitt beskydd hägnande det till ett statsförbund förenade protestantiska Tyskland.

158. Gustaf II Adolfs staty i Stockholm. Aftiickt 1796.

Martin Veibull. KRISTINA.

1632-1654.

Förmyndarstyrelsens första år (1632—1636).

Stillniagen rid Gustaf Adolfs dtfd. — 1634 års regeriagsfora. — Rlksflrayndarae. — Finanser oefc Hmltiiig till 1636.

t var i en ärorik, men i högsta måtto ödesdiger tid, som Kristina, ännu ett barn om sex år, efterträdde sin fader på Sveriges tron. Landet var djupt inveckladt i det vidtutseende tyska kriget, folkets krafter hårdt medtagna, styrelsen saknade nödig fasthet och sammanhållningt granname blott väntade på ett tillfälle att anfalla. I förstone såg det ut, som skulle Gustaf Adolfs verk falla med honom. Alla de stora föremål, för hvilka han kämpat, syntes hotade: fosterlandets nyskapade storhet lika väl som protestantismens sak i hela Europa. Kejsaren och katolikerne jublade; Sveriges vänner, ja, dess egna statsmän misströstade. Men blott för ett ögonblick. Snart skulle det visa sig, att lijeltekonungen lemnat åt fosterlandet ej blott ett farligt arf, utan äfven män, som kunde förvalta det. Och just häri visar sig Gustaf Adolfs sanna storhet. Han hade sörjt för, att hans verk skulle lefva efter honom; han hade kring sig fostrat en krets af lärjungar, som både med svärdet i hand och i fredliga värf visste fullborda det myckna han böljat. Det var endast morgopen af Sveriges storhetstid, som grydde i blod öfver Liitzens slagfält.

Hvem kan emellertid undra, om till och med Axel Oxenstjerna till en böljan känt sig tveksam, huru vida enigheten hemma och inom hären skulle kunna uppehållas och det stora verket genomföras, sedan den allt beherskande anden var borta. Allt för väl kände han ställningens kraf för att tilltro sig blifva den »Atlas», på hvars breda skuldror den dryga bördan skulle öfver-flyttas. Omständigheterna, hans egen oumbärlighet var det, som stälde riks-kansleren på den framstående plats, han till sin heder och fäderneslandets lycka nu kom att intaga; han eftersträfvade den aldrig, men ville ej hel-

159. Riksdaler 1633 (slagen i Osnnbriick).

»Ärorik härförare, from hjelte, lycklig triumfator. — En god herde

låter sitt lif för f&ren.»

ler undandraga sig, då Sveriges väl det kräfde. Personligen djupt böjd af den inträffade olyckan, förlorar lian dock ej ett ögonblick besinningen. Sjelf stannar han i Tyskland, der hans närvaro bäst behöfdes för att uppehålla modet hos bundsförvandterne och leda det hela. Men i täta skrifvelser till

rådet höra vi honom från första stunden maua till ståndaktighet, endrägt och kraftigt fortsättande af kriget. Lifligt deltager han äfven i de inre angelägenheterna, och regeringen försummar ej att i vigtiga fall från kansleren in-liemta råd och upplysningar, hvilka nästan alltid bestämma besluten. Han blifver snart, väl ej till namnet, men till gagnet Sveriges egentlige styresman.

Hemma väckte underrättelsen om konungens död största sorg och bestörtning. Först en månad efter slaget vid Liitzen eller den 8 december 1632 nådde den oväntade dödsposten till Stockholm. Det sorgliga uppträde, som vid dess delgifvande för de vördiga herrar af riksens råd följde, har en af de närvarande (Per Brahe i sin Tänkebok)

lifligt skildrat. Somliga

torkade ögonen, au-dra vredo händerna, men förrän de den dagen åtskildes, fattade de »ett full-hugsadt råd att lefva och dö med hvarandra för fäderneslandets värn, nytta och försvar och icke allenast hemma i landet att hålla med all makt och enighet sakerna upprätt, utan ock fullfölja kriget emot kejsaren och allt hans anhang till hög-salig konungens uppsåt och säker fred».

Kraftiga åtgärder voro af nöden. Man befarade, att missnöjet med det långvariga och kostsamma tyska kriget skulle gifva sig luft både hos folket och bland trupperna. Ej heller saknades utländska stämplingar; polske konungen ville begagna tillfället att upplifva sina anspråk på Sveriges tron. Rådet

160. Riksdaler 1633.

»Kristina, af Guds nåd Svoripres, Götes och Vendes utkorade drottning och arffurstiona. — Verldens frälsare, fräls oss!»161. Ätta öre (mark) 1634.

ofvertog tills vidare regeringen, sammankallade riksdagen öcn för-ordnade rikskauslereu att vara »svenska kronans fullmyndige legat i romerska liket ocb hos alla armeer».

I lebruari 1633 öppnades riksdagen, hvars första akt blef den späda drottningens hyllning. Ehuru enligt Norrköpings arfforening af år 1604 hennes rätt till kronan var oförtydbar ocli denna rätt ytterligare 1627 blifvit af ständerna bekräftad, kallas dock Kristina i riksdagsbeslutet och allt framgent »utkorad» drottning, antingen nu detta var ett uttryck af adelns gamla förkärlek för valriket eller ett sätt att af-klippa alla anspråk från de polska Va-sames sida.

En svårare fråga var den om be vi 11 ningen. Regeringen hade, fastän kriget ständigt kräfde nya uppoffringar, endast vågat föreslå de gamlä skatternas fortfarande, men måste i följd af presternes och böndernes ihärdiga nekande eftergifva den år 1630 införda förhöjningen i lilla tullen och qvarntullen. Redan nu visade det sig, att ständerna gent emot det nya mångväldet kände sig starkare; bristen på ledare och inre sammanhållning — de högre stånden pockade på bekräftelse af sina privilegier, bönderne på skatte-nedsättning — gjorde dock motståndet mindre farligt.

Rådet lyckades slutligen att med 162* Fj^cdels orc 1634*

afseende på förmynderskapet göra sin mening gällande: regeringen skulle, till dess nästa riksdag närmare hunne besluta om rikets regeringsform, föras af de fem höga riksembetsmännen med råds råde. Mången hade eljest önskat en riksföreståndare, hvarvid somliga utan tvifvel tänkt på pfalzgrefven Johann Kasiinir, Gustaf Adolfs svåger, andra åter, siirskildt bönderne, på rikskansleren.

Bland dem, som liito förspörja missnöje med den nya styrelsen, befunuo sig främst enke-drottningen och pfalzgrefven. I fråga om den förras uteslutande hade rådet, på grund af heunes nyckfulla och besynnerliga lynne, varit enhälligt. Den senare var väl en särdeles klok och dugande man; han hade under Gustaf Adolfs tid, ehuru utan fullmakt som riksskattmästare, med mycken förmåga förestått räkningekammareu. Man fruktade dock hans äregirighet, och först sedan han flere gånger känt sig för hos rådet angående sina utsigter och blifvit med bestämdhet afvisad, drog han sig småningom tillbaka.

163. Dukat 1634 (slagen i Erfurt).•

Redan strax efter Gustaf Adolfs död hade rikskansleren till rådet öfver-sändt det utkast till en ny regeringsform, som han på konungens uppmaning författat och som i sina hufvuddrag blifvit af denne gilladt. Rådet hade granskat utkastet och framlagt det för 1633 års ständer. Hvad som i synnerhet förorsakade svårighet var det sätt, hvarpå frågan om arfföljden deri borde af han dias, en fråga, som i följd af förhållandet till pfalzgrefven var särdeles ömtålig. Sedan förslaget med rådets anmärkningar blifvit utskickadt till rikskansleren och af honom å nyo genomsedt, framlades det till antagande för den riksdag, som för sådant ändamål i juni 1634 sammankallats.

Ständerna öfvervoro först konungens begrafning; de följde haus lik från Nyköping till Stockholm. Här uppstod

till en början het strid om skatterna. Adeln och bönderne visade sig särdeles motsträfviga. Den förra ville ej åtaga sig utskrifning och boskapsskatt inom frihetsmilen; de senare knotade hög-ljudt öfver de dryga pålagorna ocli utskrifningarna, som kändes dubbelt tunga under den hotande missväxten; smädeskrifter, i bondeståndets namn författade, inkastades både i kansliet och räkningekammaren. Sedan medlemmar af rådet underhandlat med de missnöjde och genom välvilligt tal och förmaningar sökt lugna de oroliga sinnena, lyckades slutligen att genomdrifva beslutet om de förra utlagornas fortfarande.

Derefter gick antagandet af den nya regeringsformen ganska lätt för sig; den blef den 29 juli 1634 högtidligen bekräftad. Visserligen hade från de båda högre ståndens sida gjorts åtskilliga anmärkningar, men få af dessa föranledde förändringar i regeringens framlagda förslag. Flere af de gjorda anmärkningarna komrao emellertid å nyo i dagen 1660 och vunno då framgång, hvilket nogsamt visar skilnaden i ständernas och förmyndarstyrelsens ömsesidiga ställning vid de båda tillfällena.

1634 års regeringsform betecknar ett vigtigt skede inom vår politiska historia; ej derför att några stora nyheter genom den samma infördes — deu var endast en sammanfattning af hvad Gustaf Adolf på den inre förvaltningens område hunnit skapa — men emedan den gaf stadga åt de nya formerna. Den var mindre en grundlag, som utstakade gränserna mellan konungens och ständernas befogenhet, den tvärt om förutsatte dessa gränser såsom häfdvunna. Snarare var den en stadga för statsforvaltningen ock antogs att gälla såsom »evärdlig», det vill säga ej endast för minderårigheten.

Sverige fick härigenom eii stark och väl ordnad centralstyrelse. Hela förvaltningen hade sin medelpunkt hos konungen och rådet, hvarifrån all makt utgick genom kollegierna. I)e fem höga riksembetsmännen voro nämligen på en gång medlemmar af rådkammaren och hufvudmäu hvar för sitt kollegium och derigenom hvar för sin gren af förvaltningen. Riksdrotsen stod i spetsen för svea hofrätt och derigenom för rättsväsendet inom landet; riksmarsken för krigsrådet och derigenom för allt, som rörde krigsmakten till lands; riksamiralen för amiralitetet och derigenom för hela sjöväsendet; rikskansleren för kansliet och derigenom för utrikes ärendena; riksskattmästaren för räkningekammaren och derigenom för landets drätsel.Dessutom sutto i hvart kollegium två eller fyra af rikets råd samt fyra eller åtta andra bisittare, hälften frälse och hälften ofrälse. I konungens frånvaro, qukdom eller omyndiga år skulle regeringen föras af de fem höga riksembets-raannen.

Genom utförliga föreskrifter fick hvart embetsverk sin bestämda verksamhetskrets sig anvisad. Lagskipningen skildes från förvaltningen. Skarpare gränser uppdrogos emellan den civila och den militära myndigheten. Länsstyrelsen blef ordnad; landet delades i tjugutre höfdingdömen, hvart och ett under sin landshöfding; Stockholm fick en öfverståthållare. Krigsmakten var indelad på landskapen, allt efter deras olika storlek; den skulle, rusttjeusten inberäknad, utgöras af åtta regementen till häst, tjugu till fots.

En nyhet i statsrättsligt hänseende var den redovisningsskyldighet, som embetsverken nu underkastades. De fem riksens consilia skulle årligen »från trettondedagen till kyndelsmässan* granska embetsmännens handlingar i hof-och landtregeringen; derefter skulle de sjelfva i lika måtto göra reda för konungen eller regeringen. Om något af de fem höga embetena eller ett helt kollegium sig förbröte, var en särskild riksrätt i vissa fall stadgad, men denna föreskrift förlorade åtskilligt af sin vigt derigenom, att den domstol, som i detta fall förestälde ständerna, blott var sammansatt af högre einbets-män och för öfrigt var af ganska obestämd befogenhet.

För sin tid är utan tvifvel 1634 års regeringsform ett fullundadt verk af en klok och omtänksam statskonst. Sveriges författning bragtes derigenom till en formel fulländning, som gjorde, att man både i England och Frankrike talade om den såsom* ett mönster. Den nya ordningen grundläde ett starkt embetsmannavälde, och man har uti den samma velat spåra ett mer eller mindre medvetet syfte att till adelns fromma jemka kronans och de lågre ståndens rätt. Den har dock endast fastställt, hvad Gustaf Adolf redan infort, och vi tro med Geijer, att det låg i tidsomständigheterna, att embets-mannaväldet utbildade sig till ett nytt adelsvälde.

Mycket berodde utan tvifvel på den nya lagens tillämpning. Härvid råkade regeringen ofta uti bryderi under kanslerens frånvaro. Riksförmyn-darne voro nämligen tveksamma om rätta tolkningen af åtskilliga stadganden och förmådde i följd af bristande sammanhållning till en böljan ej att skaffa sig tillbörligt gehör hos råd och

ständer. Man sökte vid sådana tillfällen alltid hjelp hos Axel Oxenstjerna, till hvilken alla, äfven hjins motståndare, sågo upp med vördnad. Han var också genom sina egenskaper lika mycket som genom sin ställning regeringens främste man. Såsom konungens förtrogne var han bättre än någon annan skickad att förmedla öfvergången mellan det förflutna och det närvarande; såsom Sveriges ombud i Tyskland, råsom ledare af dess och hela det protestantiska partiets politik intog han en ställning, som för hvarje aunat sinne än hans lätt skulle inneburit frestelse till öfvermod. Allvarligt ifrågasattes, att han skulle intaga kurfurstestolen i Mainz; förslag väcktes, att den unga drottningen skulle förmälasmed en af hans söner; utländska makter arbetade till och med för dessa planer i afsigt att vinna rikskansleren. Men denne var oåtkomlig. Han satte städse fosterlandets väl högre än sitt eget; han gaf det ofta i nödens stund stora penningförsträckningar af egna tillgångar, och medan gods och nådeveder-mälen af förmyndarstyrelsen med frikostig hand utdelades, mottog Axel Oxen-stjerna för alla sina tjenster intet, förrän han af Kristinas egen hand fick grefskapet Södermöre. En mera oegennyttig och fosterländsk, en i så stormiga tider mera orubbligt lugn, mera omutligt rättvis personlighet än hans ha häfderna ej att uppvisa. En gediget bildad och verkligt lärd man var han derjemte. I teologien var han särdeles hemmastadd, och ofta vädjade presterskapet i dit hörande ämnen till hans mening; de klassiska författarne hade han grundligt studerat, och vi höra honom beständigt krydda sitt tal med latinska kärnspråk och ordvändningar. I erfarenhetens skola hade han gått, sjelf lagt hand vid nästan alla grenar af den inre förvaltningen och har derför med skäl blifvit kallad »vår störste civilist». Såsom statsman förhastade han sig aldrig, mau har tvärt om skylt honom för allt för stor maklighet i handlingen och bredd i stilen. Yi måste alltid beundra hans klara uppfattning af förhållandena, hans säkra omdöme, hans aldrig svigtande jemnmod. Fastän han alltid gick räta vägar, visste han dock att slugt begagna sig af ställningen. Richeiieu stämplade hans sätt att underhandla såsom »en smula götiskt och mycket finskt»: Mazarin säges ha yttrat, att om alla Europas statsmän vore samlade på ett fartyg, borde de lemna rodret åt Axel Oxenstjerna. I många frågor stod han framom siu tid; hvem skulle väl vänta att vid denna tid och just i honom finna en ifrig anhängare af ett friare handelssystem? Bin öfvertygelse skydde han ej att öppet uttala, äfven då det gälde särdeles ömtåliga saker, såsom adelns privilegier. Utbildad aristokrat till sina grundsatser, finna vi honom dock oaflåtligt uppmana det motsträfviga ridderskape t att för tillfället afstå från sin tullfrihet och låta sina bönder deltaga i utskrifningen, emedan nöden så kräfde. Hans mening var, att adelsmannen vore född att tjena sitt land och borde af kronan omhuldas. Men $a hade ock kronan rätt att något af honom fordra; börden måste stödjas af för-tjensten. Denna åsigt stötte emellertid sådana adelsmän för hufvudet, som aldrig tröttnade att pocka på sitt stånds företrädesrättigheter, och den förskaffade kansleren häftiga motståndare inom sjelfva rådet.

Förmyndarstyrelsens öfriga ledamöter voro förtjenta och dugande man. ehuru ingen af dem kunde täfla med rikskansleren i anseende och betydenhet. Tvenne af dem, riksmarsken Jakob de la Gardie och riksamiralen Karl Karlsson Gyllenbjelm, innehade sina embeten sedan Gustaf Adolfs tid; de öfrigu två, drotsen Gabriel Gustafsson Oxenstjerna och riksskattmästareu Gabriel Bengtsson Oxenstjerna, deu förre en broder, den senare ett syskonbarn till rikskanslereu, hade blifvit af rådet utsedda och tillträdt sina embeten vid 1634 års riksdag. Af dessa herrar var Gabriel Gustafsson Oxenstjerna den förnämste både till rangen och förmågan. Såsom rikskanslerens broder egde han bästa kännedomen om dennes planer och bistod honom stadigt vid deras genomförande. Genom sitt lugn, sin mångsidiga erfarenhet blef han ikanslerens frånvaro den sammanhållande kraften i regeringen hemma, och i följd af sitt redbara och tillgängliga väsen visste hati tillvinna sig ständernas förtroende.

Marsken och riksamiralen voro båda erfarna och genom sina förtjenster om fosterlandet högst vördnadsvärda män, men den förre i följd af sin ålder något maklig, den senare ganska bräcklig. Jakob Pontusson de laGardie, hjelten från Gustaf Adolfs tidigare krig och konungens läromästare i krigskonsten, Ebba Brahes man, grefve till Leckö, var en af landets rikaste och mäktigaste herrar. För sina underhafvande på de många godsen var han en god och omtäuksam husbonde, i tj ensten myndig och befallande. I rådet egde han stort inflytande och stod troget på Axel Oxenstjernus sida. Enkel i Feder, öppen och frispråkig, var han i allmänhet omtyckt, men understundom kanske mindre forsigtig, än som liöfdes en man på hans plats.

Karl Gyllenhjelm, naturlig son till Karl IX, var genom den ohelsa, han under sin långa fångenskap i det

livländska kriget ådragit sig, mindre handlingskraftig. Långa tider åtnjöt han tjenstledighet, och hans embete sköttes då af den till hans efterträdare utsedde Klas Fleming, hvilken har förtjensten af de under denna tid vid flottan införda förbättringar. Riksamiralens sjelfrådigliet äfvensom haus oförmåga att lämpa sig efter den nyare tidens strängare ordning väckte klagomål; men hans bepröfvade redbarhet, hans slägtskap med och varma tillgifvenhet för konungahuset gåfvo honom alltid en aktad ställning.

Minst vuxen sitt kall var utan tvifvel riksskattmästaren Gabriel Bengts-sou Oxenstjerna. Man måste dock medgifva, att förvaltningen af hans embete den tiden medförde de största svårigheter. Han beskyldes för egeu-nytta och opålitlighet; hans frände, rikskansleren, kunde heller aldrig rätt med honom. Ehuru han i flere afseenden visat duglighet, hade han likväl utan tvifvel gjort bäst i att ej mottaga denna ansvarsfulla sysla, som hans många enskilda bestyr hindrade honom att rätt sköta.

Inom rådet, som vid denna tid, de fem riksförmyndarne inberäknade, utgjorde ett antal af 26 medlemmar, funnos de, som både kunde och ville hålla regeringsherrarne stången. Främst bland dessa stod grefve Per Brahe. Ehuru ännu en bland de yngre, var det likväl han, som genom sin sjelfstän-dighet, sitt mod och sin öfverlägsna förmåga snart blef den förnämste af rikskanslerens motståndare. Han slöt sig tillsammans med bröderne Baner och bildade med dem kärnan af Oxenstjernornas motparti inom rådet. Höga tankar hyste han om adelns företrädesrättigheter i allmänhet och grefvarnes i synnerhet. För oss framstår han som den fulländade bilden af sin tids stormän: ädel och kraftfull, men fordrande och stolt tillika. På sitt grefskap Visingsborg inrättade sig grefve Per som en småkonung, och föga skilde sig i hans uppfattning en svensk grefve från en tysk furste. Han sökte äfven göra gällande sådana farliga feodala grundsatser, som att adeln vore kronans omedelbara undersåtar, bönderne endast medelbara. Tappert kämpade han för bibehållande af sitt stånds alla förmåner, äfven då fosterlandets nödstälda belägen-het fordrade en tillfällig eftergift deri. Hårdt stretade han emot, då rikskansleren yrkade, att adeln för en tid skalle afstå från sin tullfrihet eller skjutsfårdspenningar erläggas af gref- och friherreskapen. Synes han härvid liten och ensidig bredvid rikskanslerens storartade oegennytta, så få vi derfor ej förgäta hans vackra och fosterländska verksamhet i öfrigt, såsom generalguvernör öfver Finland, dit han på tre år afgick efter rikskanslerens återkomst, då de båda sjelfständiga andarne hade svårt att förlikas vid sidan af hvarandra, och sedermera såsom riksdrots, i hvilket embete han efterträdde Gabriel Gustafsson vid dennes död. Efter den tiden säges den forna hettan mellan grefve Per och rikskansleren ha svalnat.

En annan framstående man, som ock räknades till Oxenstjernas motståndare inom rådet, ehuru han i följd af sitt oroliga lynne ofta vacklade mellan partierna, var Johan Skytte. Man har betecknat honom såsom den der med anledning af sin börd skulle uppträdt som folkets vän och högadelns fiende. Har han ock till en början hyllat sådana åsigter, så ledo dock dessa en väsentlig inskränkning genom hans egen upphöjelse till friherre. Emellertid hördes han ofta förfäkta rådets myndighet gent emot regeringen och ständernas gent emot både råd och regering. Hans lifs ärelystnad var att få intaga Axel Oxenstjernas plats — deraf hans afvoghet mot denne. Ofta användes han för sin erkända skicklighet i diplomatiska värf; men som man fruktade hans partigängaranda, parad med vältalighet och obestridlig förmåga, hölls ban för det mesta aflägsnad från rådet, först som generalguvernör i Riga, sedan som president i göta hofrätt. Hans bästa verksamhet faller inom det vetenskapliga området. Skyttes mästerskap i behandlingen af latinet var • af europeisk ryktbarhet; både såsom Gustaf Adolfs lärare och såsom kansler för Upsala högskola, der han genom sin frikostighet upprättade den efter honom beuämda lärostolen i politiska vetenskaper, har han förvärfvat sig ett oförgätligt namn.

Bland de öfriga rådsherrarne märka vi särskildt Per Baner, som under rikskanslerens frånvaro här hemma förestod kansliärendena, ehuru han dels i följd af sin meningsskiljaktighet med Oxenstjerna, dels i följd af siu ohelsa och sitt sjukliga lynne dertill var mindre väl egnad; vidare Klas Fleming, som på alla förvaltningens områden, särdeles i hvad som rörde flottan och drätseln, gjorde sin stora förfarenhet och arbetsförmåga gällande. Allt, hvad han tog om händer, dref han med outtröttlig ifver; på samma gång han genomförde vigtiga förbättringar i sjöväsendet, hvaraf frukterna på ett vackert sätt visade sig i det danska kriget, var han äfven en nitisk president i det nyinrättade konimerskollegiet och särdeles verksam som den förste öfverståt-hållaren i Stockholm. Hans kraft, hans fosterländska nit och embetsmanna-duglighet stå oöfverträffade, och för en

regering, der noggrann kännedom om den inre förvaltningens många grenar hörde till undantagen, var han rent af omistlig.

Vi ha härmed berört en väsentlig svaghet hos förmyndarstyrelsen. De ledande männen saknade i allmänhet ej allenast nödig politisk erfarenhet,mangen af dem egde derjemte ej den insigt i de till hans embete hörande göromålen och den vana, som endast förvärfvas genom trägen och langvarig tjenstgöring inom facket. Axel Oxenstjerna, Per Brahe, Klas Fleming utgöra lysande undantag; de öfriga hade måst ställa sig i spetsen hvar för sin gren af förvaltningen utan att förut vara närmare förtrogna dermed. Men ej nog med denna bristande detaljkännedom hos cheferne; man befann sig dertill i en öfvergångstid och visste i många fall ej, huru den nya regeringsformen rätteligen borde uppfattas och tillämpas. Regeringens ställning till råd och ständer var derför i högsta måtto oklar; ofta deltog rådet ej allenast i Öfverläggningen, men äfven i besluten; från somliga håll yrkades ständernas rätt att bekräfta fördrag, meddela lagförklaringar, och så vidare. Härtill kom den redan omtalade partisöndringen inom rådet. Oxenstjernorna och deras motståndare sökte i många frågor göra motsatta meningar gällande. Regeringsherrarnes vana att ofta långa tider i sänder vistas på landet, hvar-under deras embeten uppehöllos af mindre vana och mindre maktfullkomliga ställföreträdare, inverkade naturligtvis ej heller till fromma för ärendenas regelbundna och skyndsamma, behandling.

Oreda och slapphet uppstodo i förvaltningen; stundom fiugo besluten ligga länge utan underskrift; stundom kunde revisionsrätt i följd af rådets fåtal icke hållas. För att afhjelpa missförhållandena tillgrep regeringen den vanliga utvägen; Johan Salvius, en af de dugligaste embetsmänT hon egde till sitt förfogande, utsändes på våren 1635 till rikskansleren för att inhemta hans betänkande om förvaltningens ordnande. Salvius återvände mecl förslag till nya föreskrifter både för kollegierna och provinsförvaltningen; men af allt detta blef litet eller intet satt i verket före kanslerens återkomst, och

vid den »examen», som i enlighet med regeringsformen våren 1636 för första gången hölls med kollegierna, kommo stora brister och mycken försumlighet i dagen; endast drot,sens embetsverk, hofrätten, befans i tillfredsställande skick. Redovisningen medförde för krigs- och amiralitetskollegierna, der de största felen upptäckts, en dugtig skrapa, instruktioner för dem blefvo tills vidare utfärdade, några nya eiubetsmän tillsattes och så vidare, men räfsten kom ej att utsträckas till landtregeringen.

Medan således den nya regeriugens ställning var allt utom fast och euigr åstadkommo dock rikets finanser mesta bekymret. Inom landet höjdes ropet på fred allt starkare; förhållandena i utlandet kräfde efter slaget vid Nord-lingen och det polska stilleståndets uppsägande allt större uppoffringar. Ständerna, med hvilka regeringen flitigt rådgjorde, utom vid de nämda riksdagarna,, på utskottsmöten både 1634 och 1635 samt sist nämda år åter på en riksdagr yrkade eftergift i fredsfordringarna; landet kunde ej bära större tunga, påstodo de. Den ende, som höll modet uppe, var rikskansleren. Hemma ville man släppa alla anspråk på ersättning; han åter fasthöll orubbligt vid fordringen af hela Pommern eller vederlag derför. Å ena sidan målade regeringen i mörka färger landets tillstånd: den årliga statsbristen utgjorde två millioner riksdaler — en betydlig summa på den tiden; halfparten af Sverige och tredje-<lelen af Finland lågo öde, det öfriga vore mest förlänadt, bortgifvet eller såldt, och skalle hären i Polen lida ett sådant nederlag som det vid Nordlin-gen, stode hjertat af landet blottstäldt för fienden; man borde derfor afetå från salig konungens planer på ett östersjövälde. Men å andra sidan framhöll Oxeustjema 1 kraftigt, att man, genom att utan vidare rymma ur Tyskland, skulle förlora sitt anseende och ådraga sig fiendskap och förakt. »Den hund, som morrar och visar tänderna, får alltid mer än den, som sticker svansen mellan benen och springer sin vägs, skref han; man måste fortsätta tills vidare, söka begagna sig af tillfället och diplomatiska utvägar. Med beundransvärd ihärdighet och klokhet få vi ock se honom, trots de hemn^avarandes invändningar och under kampen med de största svårigheter, ej blott försvara, men äfven verkställa en sådan plan. Emellertid måste regeringen i sin förlägenhet, särskildt i och för utrustningen till det efter stilleståndets slut hotande polska kriget, redan år 1635 tillgripa den förbjudna utvägen att förpanta kronogods och fortsätta de af Gustaf Adolf började skatteköpen. Väl fore-omma redan denna tid exempel, att gods blifvit bortskänkta, äfven åt medlemmar af rådet, men sparsamt och alltid med förevändning af den aflidne konungens gifna löfte. På samma gång se vi dock äfven offervillighet hos de onskilde; flere rådsherrar gåfvo kronan, när nöden trängde på, stora räntelösa

lån, och drotsen förklarade sig »vilja taga kannan af sitt bord och kappan af kroppen, om så behöfdes».

1 Friherrligra och grefllga ätterna Oxenstjerna.

(Jfr slägttaflan i del. 2, s. 243).

Gabriel Oxenstjerna, son af riksrådet Kristiern Bengtsson, som halshöggs 1520,

friherre 1561.

Bengt, furstligt råd och lagmun, t 1591. GllStaf, friherre till Fiholm, riksråd, f 1597,

g. m. Barbro Bjelke.

Gabriel, f. 1586, riksråd 1617, guvernör öfver Finland 1631, riksskattmästare 1634, grefve af Korsholm 1653 oeh Vasa, *H656, g. m. Anna Baner. Bengt, kallad »Resare-Bengt», f. 1591, 7* 1643. Axel, f. 1583, riksråd 1608, rikskansler 1612, grefve 1645 af Södermöre, 1654, g. m. Anna Bååt. Gabriel, f. 1587, riksråd 1617, riksdrotsl6S4, t 1640; hans söner 1651 npphöjda till grefvar af Kroneborg. Bengt, f. 1623, riksråd Johan, f. 1611, riks- Erik, f. 1624, riks- och kanslipresident, råd 1639, legat vid råd 1651, rikskans- v 1702. westfaliska freden, f 1657. ler 1654, f 1656. Tyska kriget 1632—1636. — Slaget vid Nordlingen och dess följder.

Axel Oxeistyerna i Tyskland. — FSrbnndet i Heilbronn. — Svenska härens ställning vid Gustaf Adelfs did. — Bernhard af Weimar och Gustaf Horn. — Wallenstein. — Slaget vid Nördlingen. — Underhandlingar med Polen och Frankrike. — Johan Baners ifverbefll. — Slaget vid Wittstock.

Medan svårigheterna hemma i Sverige efter Gustaf Adolfs död hopade sig, blef ställningen i Tyskland for hvar dag mer bekymmersam. Vi kunna ej nog beundra Axel Oxenstjernas fasta hållning, hans mångsidiga förmåga, som räckte till öfver allt. Under det han å ena sidan med råd och ständer sörjer for den inre förvaltningen och ger fastare former åt vårt statslif, se vi honom å den andra utgöra den sammanhållande kraften bland de många stridiga viljorna inom det protestantiska lägret i Tyskland. Till honom vända sig både fältherrar och statsmän; de betrakta honom såsom sjelfskrifven arf-tagare till den bortgångne konungens makt och anseende; den svenske rikskansleren är skiljedomare mellan de stridiga anspråk, som nu från alla håll framställas. Villigt lånar han sitt öra åt de olika planerna, men handlar sjelfständigt. Hans sinnes jemnmod skakas ej af tidens oro; orubbligt fullföljer han den af Gustaf Adolf utstakade vägen. Fastare iin denne kan han fatta sitt mål i sigte. Konungens planer bytte gestalt och växte med framgången: han ville ej allenast Sveriges storhet, utan äfven omdana den tyska riksförfattningen. Oxenstjerna lemnar de verldsomskapande planerna; han tager ej hänsyn till annat än fosterlandets väl och riktar sin sträfvan oaflåt-ligt på att skaffa svenska kronan ett lämpligt skadestånd. Helst önskade han såsom sådant ett land vid östersjökusten: Pommern eller i ersättning derför Ostpreussen. I tysthet arbetar han för denna plan och försummar aldrig att begagna sig af omständigheterna. Skickligt vet han att dölja både tillgångarnas ringhet och trätorna der hemma. Det var Sveriges lycka, att man dömde landet efter dess rikskansler; hans vördnadsvärda gestalt skylde ensam de många bristerna i öfrigt.

I sjelfva verket var fosterlandets belägenhet för ögonblicket brydsammare, än någon anade. Visserligen innehade svenska hårarna nästan halfva Tyskland; men Sverige som stormakt var ännu en uppkomling, dess anspråk voro i händelse af ett nederlag på intet vis skyddade. Dertill kom, att massan af trupperna utgjordes af besoldade utländingar; den oenighet mellan det högt förtjenta svenska krigsbefälet och det bördsstolta tyskt-furstliga, som genom närvaron af konungens öfverlägsna personlighet hittills undertryckts, hotade hvar stund att brista ut i full låga; krigets fortsättande kräfde stora uppoffringar, hvartill ständerna, såsom vi sett, hvarken syntes villiga eller förmögna. Under sådana förhållanden var det Oxenstjernas beslutsamma uppträdande och de svenska vapnens ännu ofördunklade segerglans, som räddade skenet och åt fäderneslandet bevarade den ställning bland Europas stater, Gustaf Adolf åt det samma eröfrat, en ställning, som — låtom oss ej fördölja det — huru ärofull den än var och genom inlagda förtjenster om tankefriheten och allmänna framåtskridandet välförtjent, dock i sig bar fröettill kommande olyckor, emedan den var falsk, emedan den saknade tillbörligt materielt underlag.

Det var under syselsåttningen med det uppdrag, han af konungen er-liiillit, att till Ulm samla ett möte af de

protestantiska ständerna i sydvestre Tyskland, som rikskansleren mottog den förkrossande underrättelsen om sin herres död. Hans närmaste uppgift blef att söka förebygga den splittring, som nu hotade inträda i de evangeliskes led, på samma tid som kejsaren fattade nytt mod och fördubblade sina ansträngningar. I synnerhet försvårades verket geuom Sachsens och Brandenburgs vacklande hållning. Såsom det mäktigaste protestantiska riksståndet kunde Johann Georg ej undertrycka sin afund mot Sverige, som hittills haft högsta ledningen af kriget. Kurfursten af Brandeuburg åter befarade, att svenska kronan som krigsersiitt-ning önskade Pommern, hvarpå han hade arfsanspråk; men då han denna tid

ännu hoppades på det föreslagna giftermålet mellan hans son och Kristina, iakttog han eu forsigtig, afvaktan-de ställning. Oxen-stjerna reste sjelf i slutet af år 1632 till Dresden och derpå till Berlin för att öf-vertyga de bådahof-ven om nödvändigheten af ett kraftigt uppträdande för den

gemensamma saken. På båda ställena uppträdde han med furstlig ståt1 och blef på ett förekommande sätt mottagen; men han kunde med sina väl betänkta förslag intet af vigt uträtta i följd af kurfurstarnes nu framträdaude äregiriga förhoppningar. Man afspisar honom med löften, och i bref till rådet klagar han högt öfver deras, särskildt det sachsiska hofvets, långsamhet och undflykter.

I södra Tyskland, der faran för kejsarens öfvermakt var mera hotande, lyckades Oxenstjerna bättre. I Heilbronn, dit han i följd af krigshärarnas närhet sammankallat det möte, som varit ämnadt att hållas i Ulm, samlades i midten af mars 1633 ombud från omkring sextio af sydvestre Tysklands ständer. Rikskansleren öppnade den lysande församlingen och fram-stälde svenska krönans förslag. En månad förnöttes under tvister, som satte Oxenstjernas tålamod på hårda prof; man ville klafbinda hans makt som det föreslagna förbundets högste styresman, man tvekade att öppet förklara kejsaren krig och prutade starkt på de fordrade bidragen till krigets förande.** Dertill

1 På resan (ill Dresden hade han 243 personer i sitt följe och bestalde qvarter for 368

hästar.

164. Riksdaler, slagen i Tyskland omkring 1633, till minne af

Axel Oxenstjerna.

»Den högst berömtle herren, herr Axel Oxenstjerna, friherre till Kimito, herre till Fibolm [och] Tidön, riddare, Sveriges rikes kansler, legat i Tyskland, det evangeliska förbundets högstfe direktor, -r Med gudomlig styrka krönt segrar lejonet»kommo kejsarens och Kursachsens hemliga stämplingar, medan Frankrikes sändebud, Feuquiéres, intog en tvetydig hållning. Han fruktade å ena sidan, att Sverige skulle vinna för stort insteg i tyska riket, men ansåg å den andra för närvarande säkrast att söka stadga dess inflytande och förnyade derfor vid samma tid med Oxenstjerna det franska förbundet.

Ändtligen fattades beslutet den 13 (23) april 1633. Fyra kretsar i öfre Tyskland, den frankiska, den schwabiska, den öfver- och nederrheinska, slöt« med Sverige det så kallade evangeliska förbundet till upprätthållande af romerska rikets författning och protestanternes rättigheter. Högsta ledningen öfverlemnades åt Axel Oxenstjerna, svenska kronans fullmäktige legat, såsom förbundets direktor. Vid hans sida ställdes ett råd, »consilium formatum», af ombud från furstar och ständer. Förbundet skulle gemensamt uppställa en här och åtog sig derför en månatlig bevillning; det utlofvade vidare att bibehålla svenska kronan vid dess eröf-ringar, till dess skadestånd erhölles; men hvaraf detta skulle bestå, bestämdes ej närmare den gången. Oxenstjerna visste väl hvad han önskade, men han undvek i det längsta att stöta sig med någon genom att närana en viss riksdel.

Förbundet i Heilbronn faststälde endast en ordning, som i verkligheten fans till förut och som ej kunde vara annorlunda.

Axel Oxenstjerna stod redan i spetsen för ärendena; Sverige hade ledningen af kriget och var dertill både genom sina gjorda uppoffringar och sin krigiska öfverlägsenhet väl berätti-gadt, ehuru det måste kännas sårande för tyskarne att se ett främmande folk i spetsen för rikets angelägenheter. Nationalkänslan var dock denna tid ej

särdeles' stark i Tyskland; faran for splittring, faran för Sachsens och Brandenburgs egeunyttiga planer så mycket större; så länge dessa motarbetade Sverige i norra Tyskland, var der intet att vinna, men en sammanhållning i söder blef då så mycket vigtigare.

En förstärkt myndighet var ock af nöden gent emot hären, inom hvilken krigstuktens band i brist af stadgad öfver- \ari*: *om . , . _ . c tillhört Axel Oxen-

het pa#betänkligt sätt börjat slappas. Aid armeen i benwa- stjerna.

ben, der Gustaf Horn och hertig Bernhard af YVeimar förde i statens hutorak» befälet, sammanrotade sig öfverstarne och pockade på belöningar.

De åberopade löften af konungen och hotade med myteri, om deras begäran ej bifölles. Oxenstjerna måste gifva vika för stormen; vi se honom utdela förlän i ngar både åt furstar och krigare. Hertig Bernhard af Weimar, som ej utan skäl misstänktes att stå bakom krigsbefälets fordringar, begärde och fick Franken, andra tyska och svenska befälhafvare i mängd erhöllo mindre besittningar. Tillsammans bortgåfvos sålunda gods och herskap till ett värde af omkring 5 000 000 rdr — allt som län uuder svenska kronan. De innehades med eröfringens rätt och bortskänktes med eröfrarens frikostighet.Detta var en lysande tid for Oxenstjerna och for Sverige; man ock-rade på den dyrt köpta krigaräran och spelade herre i Tyskland. Sonen till den föi^agade kurfursten af Pfalz insattes i sina rättigheter; fritt förfogades öfver klostrens egendomar och intagna andliga lägenheter; alla måste erkänna de svenska anordningarna; huru länge de skulle ega bestånd, var en annan fråga. Tidens förnämsta fältherrar, hertigar och furstar sökte tjenst hos Sverige; det stridbaraste folket samlades under dess fanor — men alla i hopp om byte. Det fordrades i sanning stor kraft och stort anseende att upprätthålla ordningen hos en så löst hopkommen massa. Ehuru enkel i öf-rigt, ansåg rikskansleren sin värdighet nu fordra, att han uppträdde med prakt och i folkets ögon höjde sig öfver mängden. Yid ett möte i Frankfurt, som följande året (i mars 1634) sammankallats för att rådslå om ett allmänt protestantiskt förbund, gingo tyska furstar som svenner vid sidan af hans sexspända vagn, och han lät sig af dem betjenas. Louis XIII kallade honom i bref »sin kusin», en titel, som eljest var krönta hufvuden förbehållen; alla täflade att visa honom sin hyllning. Men det var icke allenast i yttre afseende, Oxenstjerna utmärkte sig framför tyskame. Liksom sina landsmän i öfrigt. stod han iifven framför dem genom sedernas renhet ocli sina kunskaper. Det är med en djupt känd öfverlägsenhet, som Per Brahe, af regeringen utsänd till kanslerens bistånd, yttrar sig om, huru vid nämda möte tillgick. »Ständerna höllo fritt prål och brask: många lefde i dagligt sus, bekymrade sig litet om allmänna bästa, voro afundsjuka på Sveriges lycka, missunnade directorium. — Furstar, grefvar och herrar voro sora barn, följde hvad deras doktorer och jurister dem förepredikade, hvilka i alla konvent stodo bak ryggen på sina herrar, talade och svarade som for dumbar.» Så var ännu den tiden ställdt med de tyska stormännens bildning och stats-klokhet. På ifrågavarande möte, som eljest blef utan frukt, tvangs emellertid Oxenstjerna, efter åtskilliga undflykter, att som lämplig ersättning för Sveriges krona utpeka Pommern, hvilket väckte mycken ond blod, särskildt hos Branden-burg och de norra staterna.

Men icke allenast bland bundsförvandterne, ufven vid hären hotade söndring och missnöje efter konungens död att gripa omkring sig. Vi ha redan nämt hertig Bernhards och hans öfverstars fordringar, som måste efterkommas. Föredömet kunde lätt smitta omkring sig bland det öfriga krigsfolket t>ch för-derfva den goda anda, Gustaf Adolf vetat ingjuta hos sina krigare.

Detta var så mycket farligare, som väldiga härmassor nu stodo samlade under de svenska fanorna. Utom hufvudstyrkan i Sachseu egde Sverige flere härafdelningar i olika trakter af Tyskland; en stod vid Weser; en annan vid öfre Rhein, dels i Elsass under Gustaf Horn, dels i Schwaben under pfalzgrefve Christian af Birkenfeld; en tredje i Schlesien. Sedan hufvud-hären efter slaget vid Liitzen blifvit delad, så att en kår gått att förstärka weserarmeen, den andra under hertig Bernhard att sätta sig i förbindelse med härarna vid öfre Rhein, var de olika afdelningarnas styrka följande: weser-armeen räknade 16 000 man, härarna vid öfre Rhein och i Schwaben28000 mau till fots och 12 000 ryttare, samt den schlesiska (det branden-burgska och sachsiska manskapet inberiiknadt) 24 000 nian. Dessutom stodo mindre afdelningar flerstädes, särskildt i Pommern och

Markerna. Sveriges samtliga stridskrafter i Tyskland beräknades till omkring 85 000 man, livaraf dock endast en liten kärna utgjordes af svenskar*, men flertalet af värfvade tyska regementen. Härtill komnio 35 000 man från bundsförvandterne.

Detta vidlyftiga krigsmaskineri kräfde en stark och klok ledning, för att de skilda delarna skulle verka för ett gemensamt mål. Axel Oxenstjerna ville, att konungens plan skulle fullföljas; sedan Sachsen var rensadt från fienden, borde kriget med kraft fortsättas på de olika krigsskådeplatserna. Också se vi till en tid Gustaf Adolfs lärjungar hvar i sin stad häfda den gamla vapenäran. I nordvestra Tyskland fördes kriget med framgång af hertig Georg af Luueburg och fältmarskalken Kniphausen. De belägrade tillsammans staden Hameln vid Weser, och ehuru sämjan dem emellan ej var den bästa, vunno de likväl i juni 1633 vid byn Oldendorf en vacker seger öfver de kejserlige under general Gronsfeld. Följden af slaget blef Hamelns öfvergång, och Westfalen rensades från fiender. I S c hl e si en, der Oxenstjerna stält den orolige böhmaren grefve Thurn i spetsen för försvaret, föreföllo inga betydligare krigshändelser, så länge Wallenstein stod overksam i Böh-men; hären lefde på det rika landets bekostnad. 1 mellersta Tyskland vid Elbe kunde Johan Bauer, som blifvit flyttad dit från Schwaben, i följd af otillräckliga stridskrafter — han led dessutom äunu af sina vid Ntiruberg erhållna sår — intet af vigt uträtta. I södra Tyskland åter gick det hetare till. Pfalzgrefven af Birken feld gick efter Heidelbergs intagande öfver till norra Elsass, der han, tack vare svenska fotfolket, vann en seger vid Pfaffenhofen. I Schwaben delade hertig Bernhard af Weimar och Gustaf Horn befälet. Här samlade fienden nu sina krafter; de kejserlige ryckte an under Altringer och fingo förstärkning af en spansk-italiensk här under Feriu, ståthållaren i Milano. Sedan hertig Bernhard af Weimar och Gustaf Horn, som närmat sig hvarandra, förgäfves sökt hindra de båda härarnas förening, skildes de åt; den förre gick att belägra Regensburg, hvilket han, förstärkt af Lars Kagg, som kom från Westfalen, äfven lyckades iutaga; den senare tvang småningom genom skickliga rörelser den öfverlägsne fienden att med förlust draga sig ur Schwaben.

Mellan de båda svenska öfverbefälhafvarne rådde ej önskvärd enighet. De hyste olika tankar om krigsrörelserua, hade svårt att foga sig efter livar-andra och voro af alldeles motsatta lynnen: fältmarskalken lugn och beräknande, hertigen eldig och uppbrusande. Utan tvifvel hade Horn genom sina egenskaper varit den lämpligaste att efterträda Gustaf Adolf i högsta ledningen af kriget. Hans djupa insigter, hans klokhet och erfarenhet, hans ädla tänkesätt tillvunno honom äfven fiendens aktning och beundran, såsom särskildt visade sig under hans fångenskap, ur hvilken han sedermera utvexlades mot tre

* Under åren 1630—1631 fördes 52 000 man från Sverige öfver till Tyskland; under de följande åren till fredslutet tillsammans 92 000 man.ICC. Gustaf Horn (1502—1657).

fiendtliga generaler. Starkare i forsvaret än i anfallet, kunde iugen bättre ärt han fullfölja en seger; men i följd af den stränga manstukt han höll var han

mindre uppburen af soldaterne. Hertig Bernhard dereraot, såsom en gladlynt, käck och liflig herre, som dertill såg genom fingrarna med krigsfolkets utsväfniugar, egde truppernas kärlek. Då lian strax efter slaget vid Liitzen framstälde konungens lik för den samlade hären och till den samma höll ett glödande tal, hade den lofvat honom trohet. Af äregirighet och lycksökeri — han var vngre son af ett tyskt furste-hus — hade han slutit sig till svenskarne och gjorde nu anspråk på öfverbefalet, ehuru Gustaf Adolf utnämt hans äldre broder, Wilhelm, till generallöjtnant. Oxenstjerna, som ogerna ville stöta sig med hertigen i följd af hans duglighet och stora inflytande hos soldaterne, visste väl göra dessa anspråk om intet; men sedan hertigen tvingat sig till Franken, dock under svensk länshöghet, *eftersträfvade han att blifva gene-ralissimus för heilbronnska förbundets alla härar. Horn, understödd af sin

svärfader, Oxenstjerna, motarbetade hans plan, och detta gaf de båda öfverbefål-hafvarne anledning till ständiga tvister, som blefvo af ödesdigra följder för framtiden.

Emellertid förlamades alla de kejserliges rörelser krigsåret 1633 genom Wal-leusteins besynnerliga hållning i Böhmen, dit han efter sitt nederlag vid Liitzen dragit sig tillbaka och der han länge stod orörlig, mera syselsatt med politiken än med kriget. Det var vidt-sväfvande planer, han hvälfde i sitt hufvud. Han ville på en gång göra

sig till Europas fredstiftare och till konung af Böhmen. För att nå sitt mål skydde

han inga vägar, ej ens förräderiets. Än åt 167. Bernhard, hertig »MYehnar (1604-1639). Fr.ujkrike, än åt Sverige, än åtSachsenOch

Brandenburg erbjöd han sitt bistånd, endast man obetingadt gick in på hans fordringar; lian ville i sådant fall lemna kejsaren i sticket och med sin här gåöfvertill fienden. Så kringspann han sitt läger med ett nät af mörka ränker, men låg under tiden overksam, dyster, spörjande stjernorna om sitt öde. Kejsaren fraktade för mycket sin allsmäktige generalissimus for att våga några allvarliga föreställningar. Richelieu och hans handtlangare gynnade i hemlighet Friedlands planer såsom farliga for det habsburgska huset. Oxenstjerna åter trodde honom aldrig, men var för klok att visa det; han sökte tvärt om draga all möjlig fordel af ställningens ovisshet. Föremål för verldens fruktan och undran, måste dock Wallenstein till slut något företaga; med en stark här gick han in i Schlesien. Efter en flere gånger förlängd vapenhvila, hvar-under han flitigt plägade hemliga underhandlingar och höll gästabud både med grefve Thurn och med Arnim, den sachsiske öfverbefälhafvaren, bryter han hastigt upp, skrämmer sachsarne till aftåg för att skydda sitt land och kastar sig sedan öfver Thurn och den svaga svenska styrkan, som måste gifva sig. Sedan afdelningar af hans här infallit både i mellersta och norra Tyskland, återvänder han till Böh-raen, företager mot slutet af året en rörelse mot hertig Bernhard, som efter Regensburgs intagande hotade att genom Baiern göra ett infall i de österrikiska arfländerna, och går sedan i vinterqvarter i Böh-men och Mähren, medan hertigen stannade i Baiern och öfre Pfalz.

Både från Wien och Miinchen sökte man upprepade gånger förmå Wal-lenstein att skydda det af hertig Bernhard ansatta Baiern; men forgäfves. Han förklarade, att ett vin ter fälttåg skulle endast förstöra hären, och för-blef orörlig. Då nu kejsaren såg sig utan försvar mot den anryekande fienden och arfländerna höjde svåra klagomål öfver den tryckande inqvarteringen, fattade han ändtligen, härtill förmådd af Wallensteins fiender vid hofvet, af jesuiterne, af spanske ministern och baierske kurfursten, beslutet att aflägsna den ohörsamme generalen från befalet. Wallenstein lät visserligen sina krigs-öfverstar i högqvarteret vid Pilsen afgifva förnyade skriftliga försäkringar att folja honom. Men truppernas troliet började att svigta. Friedlands krigar-namn hade efter 1632 ej samma klang som förr; hans inbundna, oberäkneliga lynne hade redan gjort honom mer hatad än fruktad af soldaterne, och mot kejsaren ville de ej låta föra sig. När derför denne, sedan han fått bättre kunskap om Wallensteins förehafvanden, frisagt dem från all lydnad mot aiu anförare och förklarat honom såsom edsbrytare afsatt, öfvergåfvo flere regementen med sina befälhafvare den fräjdade fältherrens fanor. Wallenstein

Steriges historia. IV. 18påskyndade då utförandet af sina planer; han ville samla ett stort läger vid Prag, der sätta sig i spetsen för resningen och söka förening med sveuskarne

under Bernhard af Weimar. Då emellertid upproret spred sig bland hären, drog han sig i afvaktan på svenskarnes ankomst — hertig Bernhard närmade sig verkligen, ehuru under tvekan, böhmiska gränsen — till det befästa Eger, men föll här ett offer för en sammansvärjning bland sina egna officerare, natten till den 16(26) Februari 1634. Friedlaud hade snärjt sig i de garn han sjelf utlagt. Det hemska dådet rensade emellertid luften; man kunde åter skilja vän från fiende; hären var räddad åt kejsaren.

Under den förvirring, som uppstod närmast efter Wal-lensteins död, passade svenskarne på att vinna fördelar i norra Tyskland; det fasta Landsberg och Frankfurt an der Oder återintogos. Johan Baner bröt derpå i förening med sachsiske kurfursten in i Böhmen, framträngde till Prag, men kunde, otillräckligt understödd af sachsarne, föga uträtta. Befälet öfver kejsarens trupper öfvertogs nu af Gallas och af kejsarens son Ferdinand, konung af Ungarn. Dessa ryckte från Böhmen in i öfre Pfalz, trängde hertig Bernhard tillbaka mot Horns qvarter i Schwaben och lade sig att belägra Regensburg. Här leddes försvaret af Kagg, som, då han under de sven-

ska öfverbefälhafvarnes stridiga krigsplaner lemnades utan tillräckligt under-stöd, efter en hjeltemodig kamp tvangs uppgifva staden, men fick fritt af-tåg. Då hertig Bernhard och Horn ändtligen framryckte förenade, var det for sent, och de kejserlige hade vändt sig mot Nördlingen.

Denna stad var hvarken särdeles stark eller betydande; den egde endast 8 000 invånare och var omgifven af en

ringmur med småtorn. Mera af politiska skäl än rent militära var det nödvändigt att rädda den. Sedan Donauwörth och Regensburg fallit i fiendens händer, återstod i denna trakt bland de protestantiska riksstäderna endast Nördlingen; man måste här hejda de kejserliges framträngande, för att ej den evangeliska saken i södra Tyskland skulle anses förlorad. Hertig Bernhard hade dessutom lofvat staden undsättning, men frågan gälde, på hvad sätt det furstliga ordet borde infrias. Konung Ferdinand och Gallas hade efter föreningen med Altringer, och sedan den spanske kardinalinfanten, som förde trupper från Italien till Nederländerna, stött till dem, omkring 34 000 man; svenskarne åter räknade högst 23 000. Hom yrkade derför, att man skulle invänta förstärkningar, som voro i antågande från Schwaben och Elsass; rheingrefven Otto Ludwig, som på Oxenstjernas befallning måst lemna belägringen af Breisach, kunde inom två dagar förväntas med minst 5 000 man, hvaremot man visste, att de spanska trupperna snart skulle lemna de kejserlige för att gå vidare. Hertig Bernhard åter brann af begär att få strida. De tyska krigsöfverstarne, öfvermo-diga genom den ständiga framgången, understödde honom och yrkade, att man, trots sitt fåtal, genast skulle angripa för att hjelpa den hårdt ansatta och beskjutna staden. I det krigsråd, som hölls natten före det olyckliga slaget, tvangs Horn att gifva efter för flertalets önskan att våga ett anfall; likväl var afsigten endast att, om också under skarp fäktning, bemäktiga sig en höjd närmare Nördlingen för att derifrån kunna inkasta förstärkning i staden. Den hetta, hvarmed denna rörelse utfördes, framkallade ett fältslag, som under för svenskarne högst ogynsamma omstäudigheter egde rum den 27 augusti (fi september) 1634. Det regnade, och vägarna voro förstörda; dertill innehade den öfverlägsne fienden en starkt förskansad ställning på höjden. Hertig Bernhard anförde venstra flygeln, Hom den högra. Horns krigare stormade höjden, men förlorade den åter utan att sedan, trots upprepade försök, kunna återtaga den; den kår, som skickats att underhålla förbindelsen mellan de båda flyglarna — den gula brigaden under den yngre grefve Thurn — gick vilse och blef efter en hård kamp öfvermannad; hertigen, som ej kunde fördraga den overksamhet, hans ställning i början ålade honom, blef efter ett tappert, men förhastadt anfall mot Gallas tillbakadrifven. Då folket nu var alldeles utraattadt af striden mot öfvermakten, måste man draga sig tillbaka. Hertigen åtog sig att härunder uppehålla fienden, men hans flygel råkade i oreda; upplöst i vild flykt, störtade den jemte de förföljande in bland Horns folk, som i god ordning höll på att anträda återtåget. Här i trängseln uppstod det största nederlaget. Horn blef efter ett hjeltemodigt försvar fången; hertigen, som alldeles förlorat besinningen, lyckades undkomma på en i hast erhållen klippare. 6 000 man af svenska hären blefvo på platsen, ochlika många måste gifva sig fångna, hvaremot bland de kejserlige endast 1 200 stupat.

Denna blodiga forlust hade blifvit föranledd genom den i följd af öfver-befälliafvarnes oenighet vacklande ledningen af de föregående krigsrörelserna; den orsakades närmast af hertigens oförsigtighet och kunde ej förekommas genom Horns kloka åtgärder. Nederlaget var svårt i och för sig; det blef än svårare genom de ledsamma följder, det drog efter sig. Svenskames oöfvervinnelighet hade hittills varit en trosartikel; ehuru intet enda svenskt regemente deltog i slaget, fick dock deras vapenära derigenom en ohjelplig knäck. Det ihåliga i ställningen var med ens blottadt; både fiender och bundsför-

vandter djerfdes nu behandla Sverige på ett helt annat sätt än förr. Visserligen blef det evangeliska förbundet nu i hast enigt; de summor och det manskap, livaroin man så länge tvistat, be-slötos, men kommo ej att utgöras. Öfverbefölet uppdrogs åt hertig Bernhard; »den, som stjelpt kärran, borde åter lijelpa henne upp» — men för sent. Hertigen, som framför allt tänkte på sig sjelf, trodde intet mer vara att vinna hos Sverige och kastade sig derfor i 0 , . , , , „ , _ . Frankrikes armar; mot

170. Medalj öfver stilleståndet i Muhmsdorf den 2(12)september 1635.

_ „ . , ... loite om Flsass och riklig

»TJoder den allsmaktige Guden9 ledning, genom den odfvervinneltge # _ n

Vladislav IV:», Polen» och Sverige» konungs, segerrika vapen har Smo- belÖllinff för siff Ocll lläreil lensk blifvit befriadt från belägring, bafva baueren och höfdingarne ® ”

nedsjunkit.» trädde lian följande året

(1635) med qvarlefvan af sina allt mer förvildade trupper i dess sold, en handling af förräderi, då trupperna voro värfvade för svenska penningar.

Men ej nog dermed, att anförare och folk rymde fanorna, ej nog med att hela Schwaben och Franken snart voro i fiendens våld: bundsförvand-ternes led böljade att på ett betänkligt sätt glesna. Kurfursten af Sacb-sen, som såg mera på sin egen än på sina trosförvand t ers fördel och som länge arbetat på att bilda ett tredje parti i Tyskland gent emot Sverige, begagnade sig af tillfället och slöt efter en längre tids underhaudlingar uti Pirna i maj 1635 enskild fred med kejsaren i Prag. Han for-värfvade Lausitz för sig, Magdeburg för sin son. Restitutionsediktets verkställande uppsköts. Ofriga evangeliska riksstånd skulle ega biträda freden,

hvilket ock småningom skedde, så att vid årets slut i norra Tyskland endast Hessen-Kassel stod qvar på Sveriges sida. Så var den protestantiska saken förrådd; Oxenstjerna stod alldeles ensam, och man hade öfver-enskommit, att om svenskarne ej inom en viss tid ville beqväma sig till vilkoren och åtnöja sig med tio tunnor guld i krigsersättning, skulle de med vapenmakt jagas ur Tyskland.

An mer förtviflad blef Sveriges ställning, då stillest åndet med Polen vid denna tid lopp till ända. Förut hade man ej särdeles gifvit akt derpå; efter nederlaget blef man orolig. Konung Via dislav, som nyss slutit en fördelaktig fred med Ryssland, började föra ett krigiskt språk och ville ej bortlägga

den svenska konungati-

••

teln. Afven Danmark antog en hotande hållning och sökte reta polackarne mot Sverige. Förmyndarstyrelsen utnämde derför sändebud att underhandla om fred med Polen och satte i spetsen för beskickningen grefve Per Brahe.

För att gifva mer eftertryck åt framställningen och förekomma ett polskt anfall utrustades med stor ansträngning 20 000 man, som öfverfördes till Preussen i juni 1635 af Jakob de la Gardie, hvars namn sedan hans tidigare krig

och Holland, Branden-burg och framför allt Frankrike uppträdde som medlare. De svenska sändebuden betedde sig emellertid oförsigtigt. Redan i början lyckades den franske diplomaten aflocka dem deras ultimatum, och starkt påtryckta af fredspartiet hemma, gingo de längre, än deras af kansleren uppsatta instruktion medgaf. Endast mot vilkor af säker fred och afsägaude från polske konungens sida af alla anspråk på svenska kronan skulle de ega afstå de sedan 1629 af Sverige innehafda preussiska sjöstäderna. Nu erhölls mot deras af-trädande endast ett 26-årigt stillestånd utan afsägelse af tronanspråken och dertill med det farliga vilkoret, att flere platser skulle återlemnas, innan polska regeringen bekräftat fördraget, som afslöts i Stuhmsdorf den 2 (12) september 1635. Hemma i Sverige törstade man så efter fred, att underrättelsen . mottogs med allmänt jubel; underhandlarne prisades högt, och 1635 års ständer

var känd t och fruktad t i dessa trakter. England

171. Förestående medaljs frånsida.

»Vördnadsvärd b&de i krig och fred. — Turkar och svenskar

erbjudande fred.»utfcryckte under tacksamhet sitt -gillande af deras handlingssätt. Men rikskansleren harmades djupt öfver hvad som skett. Sverige hade i tullarna från de preussiska hamnarna förlorat en af sina bästa inkomstkällor under kriget: de inbragte ensamt mera än nio gånger så mycket som tullarna från hela Sverige och Finland tillsammans. Oxenstjerua påstod, kanske ej utan berättigande, att de aldrig behöft efter-gifvas, om ej fredsombuden varit så flata; i ljungande skrifvelser beskylde han dem, att de skamligen låtit draga sig vid näsan och rycka sig tungan ur halsen af den franske gesandten. Denna olika uppfattning bidrog att vidga klyftan mellan Per Brahe och kansleren.

Faran från Polen var nu afvänd, ehuru med svidande förlust; hela riks-kauslerens finansplan var rubbad. Lem-nad utan hjelp hemifrån, der man en-172. Hugo Grotnis Groot) dast talade om missväxt och ropade

på fred, och öfvergifven af de tyska bundsförvandterne, måste han på något

håll se sig om efter bistånd och närmade sig småningom Frankrike. Det skedde högst forsigtigt. Oxen-stjerna och R i c h e 1 ie u betraktade h varandra sedan gammalt med misstrogna blickar. Kardinalen hade fruktat Sveriges allt för stora inflytande bland protestanterne ; han, den smidige och eljest allsmäktige mästaren i intriger, hade länge klagat öfver envisheten och högmodet hos Oxenstjerua, som ej lät sig rubba i sina planer och var oåtkomlig för franskt smicker och franskt guld. Rikskansleren åter hade genomskådat Richelieus planer på rheingränsen och hans försök att än med Danmark, än med Sachsen och Brandenburg bilda ett parti mot svenskarne i Tyskland. Nu

t . ™ i fördes de båda statsmännen tillsammans

173. Louis XIII, konung af t rankrike . ,

(1601—1048). af sitt gemensamma intresse gen t emot

kejsaren; båda hyste de farhågor för hans växande makt, båda ville de gernaunder forvirringen i Tyskland söka vinna något för sina länder. Oxenstjerna önskade underhållspenningar från Frankrike, Richelieu åter stöd af de svenska härarna i Tyskland. Sorgfälligt undvek dock rikskansleren att visa sig angelägen. Utan att låta sig inledas i irrgångarna af kardinalens politik, visste han att steg för steg locka Frankrike till verksamt deltagande i kriget och aftvinga dess statsmän allt förmånligare bestämmelser.

Efter slaget vid Nördlingen, då det heilbronnska förbuudets dagar voro räknade, sökte Frankrike stadga sitt inflytande i södra Tyskland. Då Schwaben och Franken föllo i de kejserliges händer, började protestanterne i dessa trakter att allt mera lyssna till Richelieus anbud och vända sina blickar till den franske konungen efter bjelp. Oxenstjerna mottog deras uppdrag att härom underhandla; han såg ogerna, att Frankrikes inflytande skulle uttränga Sveriges hos de evangeliska ständerna i södra Tyskland. Hugo Grotius, den store vetenskapsmannen, afgick som svensk ambassadör till Paris, och på en resa ifrån öfre Tyskland våren 1635 tog [-rikskansleren-] {+rikskans- leren+} sjelf vägen genom Frankrike och besökte det franska hofvet, som

då uppehöll sig i Compiégne. Oxenstjerna kom med ett stort följe och blef af Louis XIII med utsökta artighets-betygelser mottagen. Han sammanträffade personligen med Richelieu, och de båda statsmännen öfverenskommo om ett nytt förbund mellan Sverige och Frankrike. Ehuru kardinalen genom sitt sändebud i Stock-

holm d'Avaugour ifrigt sökte vinna svenska regeringens bekräftelse härå, tillstyrkte dock rikskansleren sjelf att uppskjuta dermed, dels emedan han hoppades kunna förbättra vilkoren, dels ock emedan han ge- ... . . T . ~

1 ° 175. Hjelm, som tillhört Johan Baner,

nom en öppen och obetingad anslutning till

Frankrike ej ville af bry ta den underhandling med Sachsen, som emellertid inledts af hertigen af Mecklenburg. Kurfursten Johann Georg hade åtagit sig att påtruga sveuskarue pragfreden och ville på denna grund underhandla. Axel Oxenstjerna vägrade antaga ett sådant förslag; han önskade för

174. Johan Baner

(1698-1641).svenska kronan mer än »soldatescans contentement»; han ville ej nedsätta sitt lands anseende genom att biträda en fred, som af annan makt slutits för protestanternes räkning; han fordrade omedelbar underhandling med kejsaren. Förbindelsen med Frankrike och traktaten med Sachsen voro de olika politiska utvägar, mellan hvilka kansleren tycktes vackla. I sjelfva verket ville han afbida gynsammare tidsförhållanden, innan han fattade sitt beslut; i sitt då varande ensamma läge, då äfven Brandenburg efter åtskillig tvekan slutit sig till kejsaren, vågade han ej afskära någondera möjligheten. Ehuru både hemma och i Tyskland anklagad att onödigtvis söka förlänga kriget, var rikskansleren vid denna tid nära att vilja uppoffra allt utom äran; men han harraades vid fordriugen, att Sverige före den allmänna freden skulle afväpna och åtnöja sig med invisningar på framtiden. Då fredsunderhandlingen våren 1636 tycktes nära att afstanna, förnyade han med gesandten Chaumont i Wismar den franska sub-sidietraktaten. Denna gaf en tillfällig lättnad i penningförlägenheten; men

det var först 1638, när än mer tvingande skäl verkade, som svenska regeringen efter nya underhandlingar, som af Salvius drifvits i Hamburg, ratificerade fördraget.

Hvad Oxenstjernas 176. Slaget vid 'SVittatock den 24 september (4 oktober) 1636. gtatskonst ej mäktat

åstadkomma, det gjorde Johan Baners goda svärd. Han fick efter hertig Bernhard och Horn högsta ledningen af kriget, och med honom återvände krigslyckan till den svenska hären. Med alla sina fel, sitt obändiga lynne och bullrande lägerlif var han dock på en gång den snillrikaste och djerf-vaste bland de stora fältherrar, som framgått ur Gustaf Adolfs skola. I konsten att utse valplats ocli hålla fienden från lifvet egde han ej sin like. Sjelf en äkta krigsbuss, var han omtyckt af sina soldater, med hvil-kas grymheter och utsväfningar han, ehuru eljest hårdhänd och befallande, ej höll tillräckligt sträng räfst. Södra Tyskland var, redan då han mottog öfverbefalet, i de kejserliges våld; det gälde nu att rädda Sveriges inflytande i norr. Yi ha nämt hans infall i Böhmen. Efter slaget vid Nördlingen måste han draga sig tillbaka till sina förra qvarter i Thörin-gen. Stora voro de svårigheter, han här hade att bekämpa, men småningom gjorde sig hans ovanliga förmåga gällande, och den segerglans, som177. Tysk minnespenning öfver Johan Baner.

»Johan Baner, herre till MMbammnr, Sveriges rikes r&d, infanteriets befäl-hafvare. — För Gud och för svensken förer handen svärdet.»

blänkte från hans vapen, förändrade snart ställningen. Hans trupper voro dåligt försedda, missnöjda och opålitliga. De sökte till och med en gång att i fältherrens frånvaro bemäktiga sig rikskanslerens person för att förmå honom att gå in på deras fordriugar och öfvergingo hoptals på lockelse af kurfursten af Sachsen, som nu började visa sig fiendtlig. Baner visste stilla upp-rorsandan och räddade öfver Elbe sin mycket underlägsna styrka undan den trolöse kurfursten.

En afdelning af lians här vann snart en framgång öfver sach-

sarne vid Dömitz i oktober 1635, och sedan han blifvit förstärkt af Torstenssonr som med friska trupper anländt från Preussen, ryckte han midt i vintern åter fram öfver Elbe. Nu fick sachsaren bittert ångra sitt öfvermodiga språk och falska beteende; hans land prisgafs åt det grufligaste hämdkrig. Kurfursten, som hotat Pommern, tvangs att återvända för att försvara sitt eget land.

Sedan han förenat sig med de kejserlige uuder Hatzfeld, måste väl Baner under flere motgångar—

Magdeburg och andra fästningar

gåfvo sig åt 178. M&lhammar i Vestmanland, tillhörigt Johan Baner.

fienden — draga sig tillbaka, men samlade snart sina krafter och anfölt den förenade sachsiska och kejserliga hären, som gått åt Mecklenburg för att afskära honom från Östersjön, vid Wittstock den 24 september (4 oktober) 1636. Baner hade här, sedan han dragit till sig en förstärkning från Pommern, föga mer än 16 000 man, fienden omkring 23 000. Genom att med enrörelse söka kringgå fiendens flyglar tvang han honom ur sin fördelaktiga ställning ut på fältet. Slaget hade så när vändts uti nederlag, om ej reserven i rätta ögonblicket framryckt. Baner visade sig som en oförvägen rytterigeneral, Torstensson utmärkte sig särdeles. Segern var lysande, men dyrköpt. Svenskarne förlorade 3 300 man i döde och sårade; fienden, som lemnat 4 000 till 5 000 man på platsen, tvangs till återtåg, 2 000 man af fotfolket togos följande dag till fånga. Denna vackra framgång utplånade intrycket af slaget vid Nördlingen, ingaf bundsförvandterne nytt mod och åter-stälde med ens svenskarnes öfvervigt i norra Tyskland.

Var Sveriges ställning nu åter tryggad, så var den dock en helt annan än vid Gustafs Adolfs död. De religiösa frågorna hade efter freden i Prag trädt i bakgrunden; det gälde nu hufvudsakligen for Sverige, liksom för Frankrike, att skaffa sig en lämplig ersättning for inlagda förtjenster, innan man med heder kunde draga sig ur striden. Härvid stöttes många och mäktiga intressen för hufvudet, och uppgörelsen försvårades genom söndringen och afunden protestanterne emellan. Krigföringen hade ock antagit ett helt annat skaplynne; den forna stränga svenska manstukten var borta; de olika härarna foro fram med vildhet. Största delen af Tyskland var öde, det

brand-skattade landet suckade efter fred. Denna syntes likväl ännu långt borta, och rikskansleren, som såg, att på underhandlingens väg intet för närvarande stod att uträtta, anträdde derfor redan i juli 1636 resan hem, der de inre förhållandena redan länge påkallat hans närvaro.

Den inre styrelsen under Axel Oxenstjernas ledning (1636—1644).

Regeringens ökade styrka efter rikskanslerens hemkomst. — Riksdagar och möten intill 1644. — Pirbättringar 1 förvaltningen. Rättskipningen. Krigsväsendet. Näringar. Handel. — Kyrkan; undervisningsväsendet. — Drätseln. Frälseköp och förläningar. — Oro i landet — Krigets inflytande. De olika ståndens ställning. Seder. — Personliga förhillanden.

Efter rikskanslerens hemkomst vaknar nytt lif i alla grenar af den inre förvaltningen; närvaron af hans mäktiga personlighet ger innehåll och säkerhet åt*de hittills vacklande formerna. En helt annan kraft och sammanhållning spörjes i styrelsens åtgärder, då Oxenstjerna med van hand griper om rodret.

Detta visar sig först och främst i regeringens förhållande till ständerna. Ofta hade, såsom vi sett, riksförmyndarne under de första åren med dem rådgjort både på allmänna riksdagar och utskottsmöten. Men förutom regeringsformen, som väsentligen var Axel Oxenstjernas verk, och be-villningsfrågoma, som i följd af kriget ej läto sig afvisas, hade regeringen föga förmått genomdrifva. Tvärt om hade ständerna, särskildt adeln och allmogen, i sina besvär högljudt uttalat sitt missnöje med många dess åtgöranden. Kansleren hyste, åtminstone i början, en viss farhåga för allmänna riks- rörelse söka kringgå fiendens flyglar tvang han honom ur sin fördelaktiga ställning ut på fältet. Slaget hade så när vändts uti nederlag, om ej reserven i rätta ögonblicket framryckt. Baner visade sig som en oförvägen rytterigeneral, Torstensson utmärkte sig särdeles. Segern var lysande, men dyrköpt. Svenskarne förlorade 3 300 man i döde och sårade; fienden, som lemnat 4 000 till 5 000 man på platsen, tvangs till återtåg, 2 000 man af fotfolket togos följande dag till fånga. Denna vackra framgång utplånade intrycket af slaget vid Nördlingen, ingaf bundsförvandterne nytt mod och åter-stälde med ens svenskarnes öfvervigt i norra Tyskland.

Var Sveriges ställning nu åter tryggad, så var den dock en helt annan än vid Gustafs Adolfs död. De religiösa frågorna hade efter freden i Prag trädt i bakgrunden; det gälde nu hufvudsakligen for Sverige, liksom för Frankrike, att skaffa sig en lämplig ersättning for inlagda förtjenster, innan man med heder kunde draga sig ur striden. Härvid stöttes många och mäktiga intressen för hufvudet, och uppgörelsen försvårades genom söndringen och afunden protestanterne emellan. Krigföringen hade ock antagit ett helt annat skaplynne; den forna stränga svenska manstukten var borta; de olika härarna foro fram med vildhet. Största delen af Tyskland var öde, det brand-skattade landet suckade efter fred. Denna syntes likväl ännu långt borta, och rikskansleren, som såg, att på underhandlingens väg intet för närvarande stod att uträtta, anträdde derfor redan i juli 1636 resan hem, der de inre förhållandena redan länge påkallat hans närvaro.

Den inre styrelsen under Axel Oxenstjernas ledning (1636—1644).

Regeringens ökade styrka efter rikskanslerens hemkomst. — Riksdagar och möten intill 1644. — Pirbättringar 1 förvaltningen. Rättskipningen. Krigsväsendet. Näringar. Handel. — Kyrkan; undervisningsväsendet. — Drätseln. Frälseköp och förläningar. — Oro i landet — Krigets inflytande. De olika ståndens ställning. Seder. — Personliga förhillanden.

Efter rikskanslerens hemkomst vaknar nytt lif i alla grenar af den inre förvaltningen; närvaron af hans mäktiga personlighet ger innehåll och säkerhet åt*de hittills vacklande formerna. En helt annan kraft och sammanhållning spörjes i styrelsens åtgärder, då Oxenstjerna med van hand griper om rodret.

Detta visar sig först och främst i regeringens förhållande till ständerna. Ofta hade, såsom vi sett, riksförmyndarne under de första åren med dem rådgjort både på allmänna riksdagar och utskottsmöten. Men förutom regeringsformen, som väsentligen var Axel Oxenstjernas verk, och be-villningsfrågoma, som i följd af kriget ej läto sig afvisas, hade regeringen föga förmått genomdrifva. Tvärt om hade ständerna, särskildt adeln och allmogen, i sina besvär högljudt uttalat sitt missnöje med många dess åtgöranden. Kansleren hyste, åtminstone i

början, en viss farhåga för allmänna riks-dagar; han ansåg, att ständerna voro lätthandterligare, om man handlade med dem i orterna, der landshöfdingarne bättre kunde bearbeta den allmänna meningen; han tviflade dessutom på nyttan af att för ofta inhemta deras tankar angående utrikes ärendena. Men skulle riksdagen åtspörjas, då borde regeringen grundligt hafva forberedt förslagen samt i hvarje fall på förhand hafva fullt bestämt sin ställning och ej såsom hittills utan ett gifvet mål i syfte rådgöra med ständerna ej blott om, utan äfven huru en sak skulle göras; hufvudfrågan borde de bestämma, men bisakerna och utförandet lem-nas åt reg Bringen, som eljest skulle förlora för mycket både i styrka och anseende.

I öfverensstämmelse med dessa åsigter undveks de tvenne närmaste åren hvarje allmänt möte. 1636 samlades endast ett utskotts- och ett embets-maunamöte, der frågan om ny utskrifning af haudlades, hvilken också utan vidare gick for sig, sedan utskrifningskommissarier och biskopar fått befallning »att saken ständerna och allmogen rätt föredraga och uttyda» l. 1637 underhandlades med ständerna i landsändarna om gärdernas och utskrifnin-gens fortfarande. Först 1638 hölls åter i anledning af det tryckande be-hofvet för kriget en allmän riksdag, för hvilken det vigtiga beslutet om frälseköpen endast kungjordes. Men så väl vid denna som vid förmyndarstyrelsens efterföljande riksdagar 1640, 1642, 1643, 1644 lyckades det, tack vare kanslerens myndighet, att undertrycka det missnöje, som gaf sig luft i ständernas besvär. Adeln stretade alltid emot, då det gälde en tillfällig eftergift af dess företrädesrättigheter; allmogen klagade som vanligt öfver de tryckande pålagorna och utskrifningen samt på de senare riksdagarna äfven öfver gods-forsäljningen och frälseköpen. 1644 väcktes till och med för första gången den farliga frågan om en reduktion, ehuru ännu högst beskedlig, endast omfattande köpegodsen. Motståndet saknade likväl ledning; det var ännu ej fullt medvetet om sitt mål och försvagades af olika ståndsintressen. Regeringen, kännande sin styrka, lemnade besvären utan afseende, och det sist nämda försöket ådrog bönderne en skarp varning: de uppkallades i rådet, der deras förehafvande stämplades som uppror och majestätsbrott, och detta medan adeln erhöll sina privilegier ej endast bekräftade, utan äfven utvidgade. Genom ett sådant förfarande qväfdes visserligen för tillfället den på djupet jäsande oron, men man gaf i stället näring och i viss mån berättigande åt den rörelse, som snart skulle växa både adeln och de styrande öfver hufvudet.

Visade alltså förmyndarstyrelsen en temligen stor godtycklighet i behandlingen af beskattningsfrågorna, rådsporde hon dock ständerna i alla vig-tigare fall, såsom angående det nya utskrifningssättet efter gårdatal (1642), om danska kriget, drottningens myndighetsålder (1643) och regeringsformens granskning (1644). Äfven inhemtades deras betänkande i en mängd frågor på den ekonomiska lagstiftningens och förvaltningens områden, der de ej be-

1 Det var detta sätt att gå tillväga, som gaf franska sändebudet i Stockholm anleduing att yttra, det rikskansleren vore mäktigare i Sverige än någon konung, då hau — hvad ej 9kett tillförne — i en sådan fråga vågade gå ständerna förbi.179. Stockholm på drottning Kristiuas lid (jfr afb. 8. 288, 289).

höft höras, till exempel om krono-tiondens reglering, om mått, mål och vigt, om skogshushållningen och så vidare. Slutligen forelades ock ständerna till bekräftelse många af de nya lagstadganden, som utmärkte denna tid.

För en uppmärksam iakttagare visar sig också, huru riksdagens betydelse äfven under detta skede stilla, men säkert växte. Vid 1641 års utskottsmöte ville kvarken adel eller pre-ster annat än förslagsvis yttra sig angående skjutsfärdspenningar och utskrifningsfrågor, som anså-gos tillhöra allmän riksdag, och den följande riksdagen (164*2) tvangs regeringen genom samma stånds föreställningar att utesluta af henne gjorda godtyckliga tillägg i riksdagsbeslutet. Rikskansleren ändrade ock efter oron i landet 1638 sin öfverty-gelse om behöfligheten af allmänna riksdagar, hvilka äfven efter den tiden blefvo tätare.

Det politiska lifvet låg ännu i sin linda. Men i de stånds-deputationer, som från denna tid allt oftare förekomma i afsigt att sammanjemka de stridiga meningarna, och de hemliga utskott, der medlemmar af de tre högre stånden möttes att gemensamt arbeta och besluta, spåras frön till en kommande utveckling. Med ständernas då varande vacklande antal och sammansättning, med deras brist på parlamentarisk ordning vid sina sammankomster — endast hos de högre stånden skönjes en till-styramelse deraf; bönderne verkade endast som en orolig, sorlande

massa — var det klart, att regeringen, som förberedde ärendena, som ledde deras gång genom personliga underhandlingar och sammanträden och som slutligen efter ståndens skiljaktiga svar uppsatte riksdagsbeslutet, lätt nog skulle häfda sin öfverlägseuhet.

Äfven i förhållande till rådet framträder regeringens ökade styrka. Man hade förilt ej rätt skilt på dess och rådets sammanträden; regerings-herrarne hade försummat att sins emellan afgöra ärendena först, innan de föredrogos i rådet, och hade derför ej kunnat förskaffa sig tillbörligt gehör. Detta ändrades alldeles, sedan kansleren sjelf öfvertagit ledningen af förhaud-liDgama. Men ej nog härmed. Mången hade förut undandragit sig att deltaga i de vigtigaste besluten, för att sålunda undgå att bära ansvaret .derför. Nu genomdrefs i december 1636 gemiensam ansvarighet for de i rådet fattade besluten; hvarje riksråd skulle, för så vidt han ej kunde visa laga förfall, vara skyldig att på regeringens kallelse infinna sig eller i annat fall skriftligen afgifva sitt yttrande.

Under den första tiden efter sin återkomst var Axel Ox enst j erna i sjelfva verket allrådande.

Med sin vidsträckta erfarenhet och sin alltid oförtröttade arbetsifver var han själen i företagen. I alla frågor vände man sig till honom : han formligen belägrades af företrädessökande.

Hvarje motstånd förstummades inför hans vördnadsbjudande gestalt. Rådet måste antaga både hans krigspolitik, som gick ut på att med vapenmakt kraftigt stödja de fortsatta underhandlingarna, till dess svenska kronan erhållit fullgod ersättning, och hans finansplan, som afsåg att genom inskränkningar i utgifterna och förläningsväsendet, genom främjande af handel och näringar samt genom införande af strängare kontroll vid uppbörden afhjelpa bristerna och oredan i rikets stat. De öfverdrifna högadliga anspråken och deras banerförare måste för tillfället maka åt sig; allt och alla tvungos att med eller mot sin vilja följa den erfarna och fosterländska ledningen. Under den samma börjar nu en liflig verksamhet, och vigtiga förbättringar genomföras på flere områden.

Hela förvaltningen antog en fastare hållning. Sjelf förde kansleren ordet i de täta rådssammankomsterna och ingrep personligen i alla grenar af styrelsen. Hans starka hand bragte snart ordning och sammanhang i det hela,

180. Louis dc Geer (1587 — 1062).de olika kollegiernas verksamhetskrets begränsades noggrannare, och den allmänna oredan gaf vika for ett kraftigt ledt, väl fördeladt och strängt öfver-vakadt arbete på alla håll. Först nu kan också det tillstånd, som 1634 års regeringsform afsåg att grundlägga, sägas ha blifvit en verklighet.

Åt rättsväsendet egnades en högst behöflig omtanke. I Jönköping upprättades en ny hofrätt för Götaland 1634. Lagskipuingen hade under de oroliga tiderna alldeles råkat i" förfall, hvilket visade sig så väl i underrätternas slappa och oordentliga tillvägagående som i de högre domstolarnas långsamhet och godtycklighet. För att afhjelpa dessa missförhållanden syselsatte sig regeringen under de resor, hon i landet företog, flitigt med rättsfrågor och revisionssaker, och till att föreslå förbättringar i lagskipuingen tillsattes lagkommissioner, en mindre 1640 och en större 1643; i spetsen för denna senare stod dåmera riksdrotsen Per Brahe, och bland med-lemmarne märkas sådana lagfame som Johan Stjernhok och Georg Stjem-hjelm. De lagförslag, som sålunda framkommo, bildade utgångspunkter for de vidlyftiga arbeten, som slutligen ledde till 1734 års lag.

En gren af förvaltningen, som denna tid utvecklades till en nästan onaturlig höjd på de öfrigas bekostnad, var krigsväsendet. Landtförsvaret hade genom regeringsformen blifvit ordnadt. Regementena voro fördelade på landskapen. Den inhemska hären utgjorde sålunda omkring 40 000 man, en högst betydlig styrka, då folkmängden i Sverige och biländerna vid denna tid ej kan skattas högre än till 11/2 million invånare. En stor del af denna styrka användes hemma till landets försvar, medan största delen af den väldiga härmassa, omkring 100 000 man, Sverige under sista åren af tretioåriga kriget hade på benen, sammanbragtes genom värfningar utomlands och utskrifningar hemma. Dessa senare, som efter 1642, i enlighet med det sätt Per Brahe med så mycken framgång infört i Finland, förrättades efter gårdatalet, gåfvo i medeltal 4 800 man eller, inalles under tyska kriget 15, tillsammans 72 000 man — ungefär hälften af det manskap, som under samma tid från Sverige öfver-fördes till Tyskland. Betydande genom sin styrka, blef ock den svenska bären snart till öfning och utrustning den fullkomligaste tiden kunde uppvisa. Den vidlyftiga krigsmaterielen tillverkades hemma, ja, denna näringsgren brugtes till den höjd, att sådant kunde utföras till andra länder.

På samma tid utvecklades sjöförsvaret hastigt under Klas Flemings kraftfulla ledning. Från 1635 infördes, efter ungefär samma grunder som fotfolkets indelning i det inre af landet, vid kusterna det ständiga båtsmans-hållet, som gaf omkring 3 000 man, fördelade på tre regementen.

Yid Skeppsholmen i Stockholm hade flottan sin hufvudstation. En mängd af fartyg nybygdes. Dervid gynnade Fleming, understödd af Axel Oxenstjerna, utbildningen af kustförsvaret genom anskaffande af mindre fartyg, de så kallade lodjorna. Denna skärgårdsflotta, som 1643 utgjordes af 150 farkoster, indelades tillsammans med stora flottan, hvilken 1640 räknade 40 örlogsskepp och 40 galejor, på tre amiralskap. Till flottans bestyckning åtgingo omkring 1 300 kanoner.Under det beständiga krigstillståndet egnade likväl regeringen en oaflåtlig uppmärksamhet åt landets inre förkofran. Näringarna omhuldades, i synnerhetbergsbruket. Koppar- och jerntillverkningen understöddes genom vigtiga förmåner. Den förm led dock betydligt genom det nära samband, hvari den sattes till kronans finanser och myntväsendet, samt de många olika försök, för hvilka den var utsatt. Historien derom är betecknande för tidens sätt att gå tillväga. Sedan det gamla af Gustaf Adolf stiftade kopparkompaniet, som genom öfvertagande af kronans kopparuppköp och myntning skulle bereda staten så stor fördel, gått omkull, frigafs kopparhandeln. Ett nytt kompani bildades, men sedan äfven detta gått öfver ända och kronan måst öfvertaga och afveckla kompaniets affärer, vill det synas, som regeringen kommit till den dyrköpta, af kansleren redan från början uttalade erfarenheten, att kronan borde afhålla sig från att spekulera i bergsbruk och handel och öfverlemna sådant åt den enskilda företagsamheten.

Jernhandteringen deremot gick raskt framåt. Den till Sverige inflyttade rike nederländaren Louis de Geer tillförde denna näring högst be-höfliga kapital och spridde från Fiuspong det förbättrade franska blåsnings-sättet. För vården af bergsbruket upprättades 1637 ett generalbergs-amt, som under ledning af riksrådet Karl Bonde utvecklade en liflig verksamhet.

Af ven handeln uppblomstrade under kriget, ja, den drog, liksom vissa grenar af näringsfliten, ammunitionstillverkningen och skeppsbyggeriet, till och med fördel deraf. Sverige beherskade de vigtigaste tyska flodmynningarna, farten genom sundet blef fri genom fredeu i Brömsebro, och med flere makter afslötos fördelaktiga handelsfördrag. Den underlättade beröringen med fastlandet väckte folket till företagsamhet, och en mängd utländska köpmän och näringsidkare, som flyktat för trostvånget i sina hemland och i Sverige funnit en trygg bostad, medförde hit som insats i den fosterländska odlingen sin förmögenhet och sin arbetsskicklighet.

Vi ha redan nämt, att Axel Oxenstjerna i många fall var anhängare af friare handelsgrundsatser. Han tog i detta afseende gerua föredöme af Holland, som den tiden var Europas mönsterstat. Olägenheterna af det stränga prohibitivsystem, som genom handelsordiuantien af 1617 blifvit grundlagdt, kunde ej undgå hans skarpa praktiska öga. De höga tullarna, de många monopolen verkade hämmande på sjöfarten; accisen eller tullen på varor, som torgfördes, föranledde stækning i den inre rörelsen; adelns friheter bragte oreda i det hela. Men han såg ock faran af att bryta med en rådande ordning, som höll på att stadga sig i hela Europa. Undvikande alla onödiga rubbningar, ville han endast med största varsamhet tillämpa sina åsigter. Medan alltså den nya tullordningen af 1636 endast införde strängare kontroll öfver uppbörden och fastställde skyddssystemet — det var nödvändigt att välja den inhemska sjöfarten mot holläudarnes öfverlägsna fraktfart —gjordes å andra sidan allt för att underlätta den inre rörelsen. Ej mindre än nioBILDBILDBILDBILDBILDBILDBILDBILDköpare, som ju måste vara frälsemän, var i sjelfva verket så stor, att man understundom för sådant ändamål adlade mindre värdiga, men rika personer. Också kunde det ej förhindras, att äfven ofrälse under adelsmäns namn begagnade tillfället att för godt pris förvärfva sig gods.

Sådana och andra underslef af långt betänkligare art kommo i dagen 1642 vid undersökningarna om Jost Hanssons försnillningar. Denne, som var kamrer i räkningekammaren och som gjort flere tjensteraän i verket till sina medbrottslingar, hade under tio års tid genom förfalskningar i böckerna, genom oriktiga uträkningar på köpegods och dylika knep bedragit kronan på stora belopp. En sträng räfst anstäldes; Jost Hansson dömdes från lif och adelsbref och blef oaktadt den unga drottningens förbön, som

188. Jönköping vid slutet af 1600-talet.

han vetat förskaffa sig, afrättad. Hela kammarverket undergick en allvarsam granskning och riksstaten öfversågs å nyo.

Vådorna vid godsafsöndringen sökte man begränsa genom att, hvar gång en försäljning beslöts, fastställa ett visst belopp, hvaröfver man ej skulle få gå, och genom att vaka öfver, att de medel, som på detta sätt inflöto, ej användes för andra ändamål än de der vid afeedda. Men snart bröt man med dessa grundsatser. Ej hälften af medlen befinnes ha blifvit använd för krigsstatens behof; en stor del af köpegodspenningarna gingo åt till afbetalningar å kronans skuld, som också vid det danska krigets utbrott hade minskats med en half million daler s. m. Vinsten häraf var dock naturligtvis endast skenbar, då i sjelfva verket skulden genom godsens afsondring qvarstod och endast bytte natur. De beslutade summorna blefvo äfven mycket öfverskridna. Förmyndarstyrelsen har inalles genom frälseköpen afsöndrat gods till ett värde1&9. Kuling vid slutet af IGOG-tulet.af omkring 1200000 rdr, li varigenom kronan gick miste om en arlig ranta af 82 781 daler s. m., en i den tidens riksstat betydande inkomstpost.

Härtill kom den väsentliga minskning kronans inkomster ledo genom förläningarna, som under de senare åren af förmyndarregeringen blefvo allt talrikare. Det visade sig omöjligt att på annat sätt belöna och tillfredsställa de män, som under kriget gjort sig förtjenta om fosterlandet; de be-gåfvades med gods och adelsbref. Dock iakttogs i detta hänseende den största möjliga måtta. Ingen af regeringens medlemmar har denna tid för egen del fått något betydligare; deremot blefvo riksråden och främst fältmarskalkame ej lottlösa.

Det var emellertid klart, att ett sådant system, på samma* gång det endast gaf en tillfällig lättnad, måste för framtiden grundlägga högst betänkliga missförhållanden. Vi ha sett, huru en årligen återkommande brist i staten äfvensom en farlig försämring i skattebondernes läge deraf följde; vi ha nämt några af de missbruk och det starka missnöje, som deraf framkallades. Det får dock ej förglömmas, att det å ena sidan var godsförsäljningen, som jeinte de

franska subsidierna möjliggjorde det fortsatta segerloppet i Tyskland, och att å den andra , oaktadt afsondringen gått så långt, att redan 1642

190. Ore 1638. nödiga for

krigsfolkets underhåll, måste reduceras, förmyndarregeringen likväl alltid brukade detta medel med en viss varsamhet. Man hade 1644 ej ännu gått längre, än att en kraftig styrelse efter freden genom kloka åtgärder kunnat utan våldsamma skakningar återställa jemvigten i kronans finanser. Det var först det hänsynslösa slöseri, som af Kristina bedrefs, och de missriktningar, hvilka då insmögo sig, som gjorde saken ohjelplig och en i samhällets ömtåligaste förhållanden ingripande reduktion oundviklig.

Rubbningarna i finansväsendet och de dermed sammanhängande olägenheterna voro väl de skarpast i ögonen fallande följderna af kriget, men långt ifrån de enda. Det var ej nog dermed, att Sverige, den tiden en stat på endast en och en half million invånare och med eu budget af omkring 5 600000 daler s. m. *, årligen offrade hälften af sina inkomster och blomman af sin ungdom på kriget. Jordbruket, landets hufvudnäring, låg nere; det led 1

1 De franska subsidierna (720 000 daler s. m.) oberäknade.starkt af de tryckande pålagorna och de folkets nierg sugande utskrifn in garna. Allmänhetens hug drogs från de fredliga yrkena; bristen på kapital och arbetskraft gjorde sig hårdt känd. Den andliga utvecklingen stod stilla. Under kriget tiga sånggudinnorna, sade de gamle; och mellan den allvarliga forskningen under 1600-talets torra hälft och det vaknande rikare lifvet inom svenska vitterheten under århundradets senare del ligger verkligen ett skede af stillastående, då uppmärksamheten drogs utåt och den inhemska vetenskapen och konsten hade få verk af betydenhet att uppvisa.

Äfven på folklynnet och sederna utöfvade det långvariga krigstillståndet ett mindre fördelaktigt inflytande. Den gamla vikingaavten väcktes till lif, men med den äfventyraranda och lust att lefva för dagen. Råhet och förvildade seder smittade omkring rig från de återvändande krigar-ne, medan bland de högre klasserna den forna enkelheten hastigt gaf vika för yppighet och njutningslystnad, så att regeringen genom lyxförbud ansåg sig böra

ifra deremot1. Detta verkade dock lika litet som det föredöme i tarflighet och stränga seder, som gafs af män utaf det äldre, allvarligare slägtet. Stor blef till exempel utländingens förvåning, då han fann Jakob de la Gardie, den vördnadsvärde riks-marsken, på sin landtgård sitta på träbänk mellan hvitmenade väggar utan tapeter och spisa vid 1UI. Pfalzgrcfvinuan Katarina (jfr af b. 40). bord utan duk på enklaste porslin.

Sådant böljade dock snart höra till undantagen. Helt andra vanor infördes utifrån af den unga adeln, som hemma ville fortsätta det öfverdådiga lefnadssättT den lärt under kriget. Tyska seder och tyskt tungomål behäftade det foster-läudska väsendet med osmakliga utväxter. De högre klassernas språk blef snart en brokig blandning af tyska, svenska och latinska ordvändningar, och eti-

‘ <>K. maj-.ts stadga ofrer åtskilliga oordningars afskaffande. ttorgongåfvor och klædedragter-», 1C44.

inritna uti adliga sainqvum,ketten vid hofvet utbildades så, att den franske gesandten intygade, det man ej var ceremoniösare i Italien. Bredvid den utländska förfiningen trifdes dock inycken råhet; och medan de svenska ädlingarne af främmande författare prisas som mönster af ridderlighet och vett, klagas mycket öfver deras våldsamhet och öfvermod.

Kriget bidrog ock att öka afståndet mellan folkklasserna. Det lägre folket utarmades, medan adeln riktade sig med byte och ära. På de präktiga herresäten, som bär och der i landet nu reste sig, började de store lefva furstligt. De hade utomlands insupit farliga läror om böndemes underordnade ställning och sökte efter hemkomsten •tillämpa dem. Bruket att aflöna einbetsmän genom förläningshemman, lika väl som utarrenderandet af tullarna och krono-uppbörden, stegrade allmogens betryck. Adelns öfvermodiga anspråk alstrade

192. Röuö slott i Östergötland. Ilar tillhört pfalzgrefvcn Johann Kasimir och hertig Adolf Johan.

bitterhet; de ökade förmåner, den egenmäktigt tillskansade sig på de andra ståndens bekostnad, väckte afund. Sålunda grundlädes en allt skarpare sön-dring mellan frälse och ofrälse. Medan tidsförhållandena på allt sätt gynnade högadelns stigande i rikedom och makt, tillväxte äfven, fast i tysthet, de ofrälse stånden i betydelse och sjelfständighet. Redan 1634 års regeringsform stadgade om ofrälse bisittare i kollegierna, och presterskapet ifrade mot ordet »vanbörding». De lägre klasserna voro ännu för svaga att göra motstånd, men samlade oförmärkt krafter till den för adelsväldet ödesdigra kamp, som genom dess missbruk af makten snart skulle utbryta.

Det måste dock erkännas, att adelns anspråk i många afseenden vunno berättigande genom hans inlagda förtjenster om fosterlandet, hans medlemmars193. Riksdaler 1611.

,Veridens friilsare, fräls oss!s

stora sjelfuppoffring; rikets styrelse liksom ledningen af kriget låg med de andra ståndens medgifvande i hans hand, då han var den dertill skickligaste; det utraärktaste tiden egde i förmåga och bildning samlades i hans sköte. Stormansväldet var denna tid så naturligt framgånget ur de politiska förhållandena, att till och med en statsman som Axel Oxenstjema ej varsnade den fara, som vid dess öfverhand-tagande hotade allmogens sjelfstän-dighet. Under slutet af förmyndartiden har till och med han, som tillförne så hårdt bekämpat den grefliga egennyttan, i detta afseende förmildrat sina åsigter och mera än förr gifvit efter för högadelns sträfvan att utvidga och befästa sina rättigheter, antingen nu detta var en följd af ålderns försvagande inflytande eller deraf, att han efter återkomsten till fäderneslandet ej kunde undgå att låta sig påverka af ståndsintressen, som nu trängde sig allt för nära inpå honom.

En annan svaghet hos rikskansleren, som syne3 svår att förklara, är den misstänksamhet, hvarmed han, liksom de fleste af hans embetsbröder, betraktade det pfalziska huset. Kristina lemnades visserligen, redan långt före enkedrottningens flykt1, åt pfalz-grefvinnan Katarina att uppfostras; men detta skedde i följd af moderns erkända oduglighet och fasterns lika erkända förmåga i den vägen. Både pfalzgrefven Johann Kasimir och hans

son Karl Gustaf höllos så mycket som möjligt aflägsnade från de allmänna ärendena; arffoljdsfrågan undveks på det sorgfålligaste, och den unge furstens

194. Johan Axelsson Oxenstjcrnn <1011—1G37).

1 Den oroliga Maria Eleonora, som länge tröttat förmyndarstyrelsen med sina nyckfulla och ofta besynnerliga fordringar, flydde nr riket med dansk hjelp i juli 1640. Förkludd lemnade hon Gripsholm och fördes p& ett danskt örlogsfartyg till Danmark. Deri frän for hon till Brandenbnrg Och Iterkom till Sverige först 1648.afsigter på drottningens hand motarbetades. Hvarför? Var det af en obestämd motvilja att låta arfsrätten till kronan öfvergå till en ny ätt? Eller var det, emedan den maktlystna storadeln kände sig säkrare under en drottnings än under en kraftfull och äregirig konungs styrelse, eller af ännu andra och än mera personliga skäl? Yi måste lem na det oafgjordt.

Oaktadt söndringen inom rådet, som dock aldrig menligt inverkade på 3ess hållning i de stora fosterländska frågorna, oaktadt rikskanslerens motståndare på allt sätt sökte nedsätta honom hos den unga drottningen, som från 1643 började att regelbundet bivista rådets sammankomster, förblef dock hans inflytande till minderårighetens slut oförminskadt. Motpartiet afbidade lägligare tid; lians eget var stärkt genom sonen Johans upptagande i rådet (1639), och sedan Per Brahe, den gamle motståndaren, (1641) inträdt i regeringen, hade han nedlagt vapen. Den enighet och kraft, den lugna följdriktighet, som utmärkte styrelsens åtgärder, liärflöto allt igenom från Axel Oxen-stjerna: han bär skulden och hedern för allt. Att han i aftonen af sin dag ej tillräckligt mäktat hålla de aristokratiska intressena i tygeln är, hvad man kan förebrå honom; men hans ovanskliga beröm är att på ett sä mångsidigt och för långa tider grundläggande sätt ha främjat landets inre förkofran, medan hela folket hade sina blickar riktade utåt, på kriget.

Tyska kriget 1636—1643. — Jolian Baners och Lennart Torstenssons

öfv er befäl.

Fälttåget 1636. — Svårigheterna 1637 och 1638. — Baners sista framtringande och d$d. — Torsten--sons anfall på kejsarens arflinder. — Slaget vid Breitenfeld. — Krigsförklaringen mot Danmark.

Slaget vid Wittstock hösten 1636 gaf svenskarne endast ett kort andrum. Baner kände sig för svag att genast fullfölja fördelarna af sin seger: först småningom bröt han upp mot söder och intog sina förra qvarter i Thu-ringen. Enligt den af rådet utkastade planen borde han sjelf gå uppför Elbe, understödd på ena sidan af Herman Vrangel vid Oder och på den andra af öfverete Lesslie vid Weser.

Under försöken att sätta denna plan i verket såg sig Baner, som nyss räddat sin till antal mycket underlägsna här ur klämman, snart åter försatt i ett brydsamt läge. Den fiendtliga öfverraakten hade endast för tillfallet måst vika tillbaka och återkom snart med fördubblad styrka. De politiska följderna af den sista segern voro väl särdeles vigtiga: Sveriges anseende var återstäldt, bundsförvandterne repade mod, Danmark tvangs att afbryta sina stämplingar, Sachsen blef för återstoden af kriget på ett ohjelpligt sätt för-svagadt. Men i militäriskt afseende medförde denna framgång närmast, att de kejserliga stridskrafterna, för att krossa segraren, från alla håll drogos till norra Tyskland. Detta var ur flere synpunkter fördelaktigt. Protestanterne i söder, som efter slaget vid Nördlingen lidit så mycket, fingo luft, och sven- afsigter på drottningens hand motarbetades. Hvarför? Var det af en obestämd motvilja att låta arfsrätten till kronan öfvergå till en ny ätt? Eller var det, emedan den maktlystna storadeln kände sig säkrare under en drottnings än under en kraftfull och äregirig konungs styrelse, eller af ännu andra och än mera personliga skäl? Yi måste lem na det oafgjordt.

Oaktadt söndringen inom rådet, som dock aldrig menligt inverkade på 3ess hållning i de stora fosterländska frågorna, oaktadt rikskanslerens motståndare på allt sätt sökte nedsätta honom hos den unga drottningen, som från 1643 började att regelbundet bivista rådets sammankomster, förblef dock hans inflytande till minderårighetens slut oförminskadt. Motpartiet afbidade lägligare tid; lians eget var stärkt genom sonen Johans upptagande i rådet (1639), och sedan Per Brahe, den gamle motståndaren, (1641) inträdt i regeringen, hade han nedlagt vapen. Den enighet och kraft, den lugna följdriktighet, som utmärkte styrelsens åtgärder, liärflöto allt igenom från Axel Oxen-stjerna: han bär skulden och hedern för allt. Att han i aftonen af sin dag ej tillräckligt mäktat hålla de aristokratiska intressena i tygeln är, hvad man kan förebrå honom; men hans ovanskliga beröm är

att på ett sä mångsidigt och för långa tider grundläggande sätt ha främjat landets inre förkofran, medan hela folket hade sina blickar riktade utåt, på kriget.

Tyska kriget 1636—1643. — Jolian Baners och Lennart Torstenssons

öfv er befäl.

Fälttåget 1636. — Svårigheterna 1637 och 1638. — Baners sista framtringande och d$d. — Torsten--sons anfall på kejsarens arflinder. — Slaget vid Breitenfeld. — Krigsförklaringen mot Danmark.

Slaget vid Wittstock hösten 1636 gaf svenskarne endast ett kort andrum. Baner kände sig för svag att genast fullfölja fördelarna af sin seger: först småningom bröt han upp mot söder och intog sina förra qvarter i Thu-ringen. Enligt den af rådet utkastade planen borde han sjelf gå uppför Elbe, understödd på ena sidan af Herman Vrangel vid Oder och på den andra af öfverete Lesslie vid Weser.

Under försöken att sätta denna plan i verket såg sig Baner, som nyss räddat sin till antal mycket underlägsna här ur klämman, snart åter försatt i ett brydsamt läge. Den fiendtliga öfverraakten hade endast för tillfallet måst vika tillbaka och återkom snart med fördubblad styrka. De politiska följderna af den sista segern voro väl särdeles vigtiga: Sveriges anseende var återstäldt, bundsförvandterne repade mod, Danmark tvangs att afbryta sina stämplingar, Sachsen blef för återstoden af kriget på ett ohjelpligt sätt för-svagadt. Men i militäriskt afseende medförde denna framgång närmast, att de kejserliga stridskrafterna, för att krossa segraren, från alla håll drogos till norra Tyskland. Detta var ur flere synpunkter fördelaktigt. Protestanterne i söder, som efter slaget vid Nördlingen lidit så mycket, fingo luft, och sven-skårne kunde samla sina tillförne nog spridda trupper på en mindre vidsträckt, men derfor ock fastare operationslinie. Baners ställning blef dock härigenom för den närmaste tiden särdeles betänklig: han belägrades, kan man säga, af fiendtliga härar på alla sidor, och det var forst då han under otaliga faror och motgångar lyckats spränga den jernring, som nu allt hårdare slöt sig omkring honom, som en varaktigare framgång for de svenska vapnen var att åter-förvänta.

Hatzfeld, nu generalissinius öfver de kejserliga och sachsiska härarna, hade, oaktadt Baners ansträngningar att hindra detta, lyckats att förena sig med trupper från Westfalen under fältmarskalken Götze, och dessa anryckte med en stark här vester ifrån. Lesslie, som skolat uppehålla dem först vid Unstrut1 och sedan vid Saale, var mycket för svag och måste draga sig tillbaka mot Baners här. Denna hade midt under vintern intagit Erfurt och lagt sig att belägra Leipzig. Staden var nära att falla och stormbar bresch redan skjuten, då Baner till sin harm måste vika undan för öfvermakten. Han drog sig tillbaka till det befästa Torgau vid Elbe och intog här ett ståndläger, såsom Gustaf Adolf gjort vid Werben och Niirnberg. Sålunda trotsade Baner i fyra månaders tid en flerdubbelt starkare fiende, under det att han lefde på det kringliggande landets bekostnad.

Vid Oder hade Vrangel till en böljan haft framgång. Han besatte både Berlin och Frankfurt; kurfursten af Brandenburg flydde ur sin liufvudstad och böljade underhandlingar, medan svenska hären inneslöt det fasta Kttstrin. Då nalkades en öfverlägsen kejserlig styrka under Marazini, och Vrangel måste hastigt anträda återtåget till Pommern, der han gick i vinterqvarter.

Alla framgångar krigsåret 1636 blefvo, som vi sett, af föga varaktighet i följd af svenska härens ständigt underlägsna antal. Det var endast med möda, man lyckats hålla fienden från lifvet. Först i juni 1637 lemnade Baner sitt läger vid Torgau, då tienderne hotade att från alla håll innesluta honom. Från vester ansattes han fortfarande af Hatzfeld, i norr vid gränsen af Pommern stod Marazini, i söder och sydost anryckte nya kejserliga härar under Gallas från Thiiringen och Schwarzenberg från Böhmen. Baner hadc endast 14 000 man att sätta mot fiendens 60000; med denna ringa styrka ville han slå sig igenom åt Pommern för att söka förening med Vrangel. Hastigt bryter han upp, går utan motstånd öfver Elbe och Oder och drager sig ytterligare åt nordost för att genom en kringgående rörelse utmed polska gränsen nå fram till Pommern. Vid Landsberg, der han ämnade gå öfver Warthe, möter lian emellertid Gallas, som i god tid fått underrättelse om Baners återtåg och i förening med Marazini på en kortare väg geuskjutit honom. Nu syntes den lilla svenska styrkan ohjelpligen förlorad, instängd som den var mellan floderna Oder och Warthe samt med en vida öfverlägsen iiendtlig här framför sig. Men

Baner tappade ej hufvudet. Han vidtog åtgärder, som ville han draga sig åt Polen; och medan fienden var som ifri-

1 En liten biflod till Sanle.gast syselsatt att på detta håll spärra honom vägen, gick han raskt tillbaka öfver Oder, hann på venstra stranden af floden utan forlust fram till Vrangel och var räddad. Europa, som väntat hans säkra undergång, häpnade öfver en sådan förening af djerfhet och lycka.

Efter detta återtåg, som hör till de vackraste bragderna i vår krigshistoria och om hvilket Baner sjelf skall hafva yttrat, att Gallas hade honom i säcken, men glömde draga till, blef uppgiften att åt Sverige försvara Pommern, dess sista besittning på Tysklands jord. Tillbakaträngd till sjökanten med en uttröttad, halft försvulten här, ständigt belägrad af en stor öfverraakt, bibehöll sig dock Baner i sin svåra ställning hela vintern 1637 och våren 1638. Han och Gallas bevakade hvarandra oafbrutet; och först när denne med en af brist och sjukdom så betydligt sammansmält här, att den förvärfvat honom namnet »härförderfvaren», började röra på sig, kunde Baner, sedan han frampå sommarn fått förstärkningar hemifrån, i fiendens spår åter framtränga. Men då Nordtyskland var alldeles utplundradt, måste han vintern öfver stanna i Mecklenburg.

Aldrig var Sveriges ställning under kriget mer förtviflad än dessa år. Den utomordentliga ihärdighet, Baner i försvaret då ådagalade, är ej mindre värd vår beundran än hans förut visade hjeltemod. Fasterlandets krafter syntes uttömda, men han släpte ej sitt tag — och under tiden gick krisen öfver. Afven de kejserlige böljade lida af utmattning, och från svenska sidan gjordes en sista ansträngning. Genom frälseköpen och förnyandet af franska subsidietraktaten erhölls en tillfällig hjelp; Frankrike förmåddes ändtligen till verksamt deltagande i kriget, och Baner började åter gå anfallsvis tillväga.

Midt i vinteru lemnar han sina utsugna qvarter i Mecklenburg, rycker öfver Elbe till Meissen och vinner på våren 1639 vid Chemnitz i södra Sachsen en vacker seger öfver den kejserlig-sachsiska hären under Marazini. som härigenom hindrades att förena sig med Hatzfeld. Derefter inträngde segraren obehindradt i Böhmen ända fram till Prags portar och fullgjorde grundligt sitt uppdrag att låta de kejserliga arfländerna känna krigets tyngd; hären utsög landet genom en nästan årslång vistelse derstädes. Baner företog visserligen härunder en sidorörelse åt Meissen, då han dref Hatzfeld framfor sig ända bort mot Franken, men vände sedan åter till Böhmen och gick der i vinterqvarter.

Den svenska härens rörelser under 1639 års fälttåg underlättades väsentligen genom fransmännens samtidiga framträngande vid Rhein. Här hade Bernhard af Weimar eröfrat Elsass och inträngt i Schwaben. Sedan han emellertid under året aflidit, tillät ändtligen Richelieu, att de franska trupperna under Guébriant fingo förena sig med de svenska under Baner, som ryckte dem till möte ur Böhmen.

Denna första förening mellan svenska och franska stridskrafter, länge påtänkt, men sent utförd, egde rum vid Erfurt i maj månad 1640. Den var i sjelfva verket det enda medlet till åstadkommande af varaktig framgång. Alla Baners lyckliga företag hade hittills blifvit utan frukt, derfor att de varitilla understödda. Föreningen var denna gång endast tillfällig, men vi få se, huru det var först, då den förnyades, som freden framtvangs.

Afven Hessen och Ltineburg läto sina trupper stöta till Sveriges, så att Baner år 1640 anförde i Thfiringen en här af 36000 man. Emellertid blef det året intet af vigt företaget; dels hade de kejserlige till anförare fått den forsigtige Piccolomini, som från Nederländerna anländ t med förstärkningar, men det oaktadt undvek öppet fältslag, dels rådde söndring mellan de förbundne.

Först midt i vintern, då fienden låg säker i sina qvarter, bröt Baner upp åt söder, tågade i förening med Guébriant genom Franken och stod i januari 1641 plötsligen framför Regensburg, der kejsaren och riksdagen befuuno sig. Dessa hade ofelbart blifvit hans fångar, då staden, som redan hemsöktes af de svenska kulorna tvärs öfver Donau, måst gifva sig, om ej ett töväder hastigt inträffat, så att floden bröt upp. Derunder hann fienden samla sig, och Baners djerfva bragd blef om intet. Weimarianerne, som ej voro vana vid vinterfälttåg och endast pockade på att komma i goda qvarter, vägrade dertill att följa längre och skilde sig från honom. Härigenom bragtes den store fältherren i det farligaste läge. Nästan omringad af den hastigt från alla håll samlade, mycket öfverlägsne fienden,

måste han anträda återtåget. I sträckmarscher ilade han sjelf med hufvud-hären genom böhmiska passen tillbaka till Timringen, medan en liten styrka under öfverste Erik Slang kastades in i den lilla befästa staden Neuburg. Genom dennes hjeltemodiga försvar, som väl tål att jemföras med Leonidas' vid Termopylail, uppehölls den kejserliga öfvermannad, men den svenska hären fienden, en gång med endast en half timmes försprång, hade Baner hunnit fram till Sachsen och åter förenat sig med de franska trupperna under Guébriant. Beständigt skärmytslande med fienden, drog han sig dérpå ytterligare tillbaka mot norr.

Det var med döden i hjertat och buren på hängbår, som Baner fullföljt detta återtåg. Redan länge hadc han lidit af stark ohelsa, ådragen under kriget och förvärrad af ett mindre ordentligt lefnadssätt. Flere gånger hade han derfor velat nedlägga befälet, men af hållits härifrån af regeringen, som

1 Slang, som under kriget mi6t venstra armen, svarade en kejserlig nnderhandlnrc, ntt •s& länge han hade den högra qvar, ville, han försvara sig, och nästa budbärare, som erbjöd dagtingan, skulle enda9t få en kula genom hufvudet till svar».

Sveriges historia. IV.

195. Ottnvio Piccolouiini

(1599-1056).

öfvermakten; Slang blef slutligen var räddad. Förföljd liack i häl afmed rätta ansåg honom oumbärlig. Hunnen till Halberstadt, dog han i sitt • läger den 10 maj 1641. Stor ära och tillgifvenhet visades den aflidne. Soldaterne förde hans stoft med sig i slaget vid Wolfenbtittel; under ovanliga hedersbetygelser fördes det hem och nedsattes i Riddarholmskyrkan, der det ännu hvilar i skuggan af de hundratals segertecken, han sjelf åt fosterlandet eröfrat.

Enligt Baners förordnande öfver-togs befälet tills vidare gemensamt af de tre högsta officerarne, generalmajorerne Pfuel, Vittenberg och Karl Gustaf Vrangel. Dessa afslogo visserligen ett fiendtligt anfall vid Wolfenbiittel (1641), men förmådde ej återhålla det nu åter utbrytande missnöjet inom hären. Soldaterne klagade öfver hunger och brist; öfverstarne fordrade prompt

betalning af den innestående solden 196. Lenna^Torstensson æh framstälde vilkor för fortfarande

lydnad. Upprorsandan underblåstes utaf makter af tvetydig hållning, Danmark och Luneburg, medan hären genom de franska truppernas afgång snart blef ytterligare försvagad. Den nyutnämde fältmarskalken Lennart Torstensson, hvilken Baner utpekat som den skickligaste, ehuru ej i ålder och rang närmaste till att blifva hans efterträdare, var för tillfället frånvarande, hemlÖrlofvad för den gikt, han under sin fångenskap ådragit sig och som gjorde, att han nu, fastän blott 38 år gammal, med tvekan mottog öf-verbefälet. Endast rikskanslerens upprepade försäkringar, att Sverige ej kunde undvara hans tjenster, förmådde honom dertill.

Genom goda ord och löften lyckades man draga sig fram öfver som-197. Ferdinand III, romersk-tysk kejsare marn; ingenting af vigt blef emeller-

0608 i6öt). tid uträttadt, och tillståndet var ej det

bästa, då Torstensson i november 1641, ett halft år efter Baners död, anlände

från Sverige med friskt folk och penningar. Väl utrustad i båda dessa af-seenden, lyckades han tysta de högljuddaste anspråken, och genom hans lugna, bestämda uppträdande återstäldes snart ordningen.

De svårigheter, med hvilka den nye fältmarskalken i förstone hade att kämpa, likna dem, hvarunder företrädaren mottog befälet. Dock var verket för Torstensson vida lättare; dels blef han allt ifrån början bättre understödd; dels var efter fem års ytterligare krig fiendens kraft mattad och framgångens bana genom oerhörda ansträngningar åter bruten; dels hade ock Sveriges ställning i flere afseen-den väsentligen förbättrats. Sachsen var efter nederlagen vid Wittstock och Chemnitz oskadligt, och Brandenburg, som efter den gamle pommerske hertigens död visat sig fiendtligt, slöt, sedan Friedrich Wilhelm, »den store kurfursten», efterträd t sin fader, 1641 stillestånd med Sverige. Deremot hade kejsar Ferdinand II:s död 1637 icke medfört någon rubbning i de politiska

förhållandena, då sonen, Ferdinand III, i allt följde faderns grundsatser. Med Frankrike förnyades 1638 års subsidiefördrag.

Det hannoverska landet kring floden Aller, der svenska hären låg vid Torstenssons ankomst, var alldeles utsuget. Han flyttade derfor qvarteren längre öster ut mot Elbe till Altmark. Sedan han här, ehuru så sjuk, att rykten om hans död voro i omlopp, under flere månader syselsatt sig med att göra sin här bättre försedd och bättre disciplinerad, bröt han upp tidigt om våren 1642 för att i förening med öfverste Stålhandske, som de föregående åren fört kriget i Schlesien, men nu måst draga sig tillbaka åt Pommern, företaga ett infall i kejsarens arfländer. Under sken af att vilja tåga åt Westfalen, dit Königsmark med sina ryttare af-sändes, går han hastigt öfver Elbe och i raska marscher genom Lausitz in i Schlesien, tager det befästa Gross-Glogau vid Oder med stormande hand

198.

Torsten Stålhandske (1594—1644).

199. Torsten Stålhandskes sarkofag i Abo domkyrka.och liter sedan sina af tåget genom mellersta Tysklands ödelagda trakter utmattade trapper förfriska sig något i det rika landet. Hans plan var att kasta sig emellan hertigen af Lauenburg, som intagit en fast ställning vid Breslau, och de trapper, som genom Böhmen ryckte an under Piccolomini. Han beslöt derför att bemäktiga sig Schweidnitz. Hertigen märkte faran, ryckte fram till fästningens undsättning, men inlät sig oförsigtigt i strid, blef i grund slagen och tagen till fånga, hvarefter Schweidnitz gaf sig. Derpå inbröt Torstensson i Mähren och intog Olmlitz, der han gjorde ett rikt byte. Afdelningar af hans här visade sig framför Brunn, ja, ströfvade ända till granskapet af Wien.

Nu, skulle man tycka, var tiden inne för honom att samla sina krafter och gå rakt på den kejserliga hufvudstaden. Men Torstensson visste begagna sig af

framgången med den måtta, som är stora fältherrar egen; han insåg, att han för tillfället var för svag att fullfölja anfallet fram mot Donau, och anträdde- derför sjelfmant återtåget, sedan han i Olmiitz inlagt en stark besättning. Han hade i alla fall genom sin utomordentliga snabbhet hindrat föreningen mellan de båda fiendtliga härafdelningarna, slagit den ena och satt sig i besittning af Schle-siens vigtigaste fasta platser.

På återvägen besatte han oder-fästningarna K os el och Oppeln och inneslöt Brie g; hans goda och talrika artilleri kom honom vid alla dessa belägringar väl till pass. Men då de kejserlige under erkehertig Leopold och Piccolomini ryckte fram 25 000 man starka, tvangs Torstensson, som genom att i de eröfrade fästena inlägga starka besättningar känbart försvagat sin hiir, att ytterligare draga sig tillbaka utefter högra oderstranden. Han intog slutligen vid sammanflödet af Oder och Neisse ett fast läger för att invänta förstärkningar, som under Karl Gustaf Vrangel voro i antågande hemifrån. Sedan dessa lyckligen anländt, hade Torstensson en här af 18 000 raan och ansåg sig stark nog att våga ett fältslag. Han gick åter öfver Oder mot söder, tvang fienden att upphäfva belägringen af Glogau och sökte genom ett låtsadt tåg åt Böhmen förmå honom till strid. Då emellertid den forsigtige Piccolomini allt jemt undvek drabbning, och då dertill tillförseln började tryta i den svenska hären, medan fienden, som besatt passen till Böhmen, egde god tillgång på lifsmedel derifrån, beslöt Torstensson att genom ett hastigt anfall på Leipzig tvinga sin motståndare ut på öppna fältet eller ock taga staden med dess rika förråd.

200. Johan Liljehök

(1698—1612).Med vanlig raskhet satte han sin plan i verket. Uti ilraarscher tägade han åt vester in i Sachsen — 24 mil tillryggalades på åtta dagar — gick öfver Elbe vid Torgan, kringrände Leipzig och började beskjuta staden. Detta hade åsyftad verkan: Piccolomini och erkehertigen följde efter. Den svenske fältherren begagnade sig då af en krigslist för att förraå sin motståndare till strid. Vid fiendens ankomst bröt han upp så hastigt, att aftaget liknade en förvirrad flykt. De kejserlige kunde ej afhålla sig från att förfölja. Torstensson^ vände om och vann på Gustaf Adolfs gamla slagfält den andra segern vid Breitenfeld den 23 oktober (2 november) 1642. Fienden förskräcktes, då han om morgonen helt plötsligt fick se den här, som föregående dag synts upplöst i flykt, i skönaste ordning tåga sig till möte. Striden med den något, om äfven icke betydligt öfverlägsne fienden

afgjordes på tre timmar. Hela det fiendtliga fotfolket, 4 500 man, med sina anförare råkade i fångenskap; kavalleriet upplöstes fullkomligt, och 5000 kejserlige lågo på platsen. Svenskarnes förlust uppgick endast till 2 000 döde; men bland de fallne räknades äfven generalfälttygmä-staren Johan Liljehök, en af |

Gustaf Adolfs mest framstående lärjungar, soiu af regeringen var bestämd till Torstenssons efterträdare, om denne af sjuklighet skulle tvingas att nedlägga befälet.

Sällan har en fullständig seger tillkämpats på så kort tid. Striden — SOm vanligt hetast pa högra 201. Tysk minnespenning öfver Leipzigs intagande flygeln — vans förnämligast genom af Lcnnart Torstensson 1642.

1 T a .. ot*\ • • 1, *7 »Sedan du, Leipzig, har öppnat dig för den svenske

det förtratlliga rytteriet, som segraren, ttr för Kristinas vapen Ingen väg otillgäng-

••» • lig — Den 27 november 1642. — Nu ttr Torstenssons

denna tid var hufvudvapnet 1 kriget. tapperbet kand af dig, Leipaigi»

Drabbningarna urarta allt mera till kavallerianfall; fotfolket, som sammansmält till ett ringa antal, har liksom artilleriet den största vigten vid belägringar. Torstensson hade förut framstått söm en mästare i snabba marscher och belägrings-konst; han visade nu, hvad han var på öppna fältet. Hans djerft planlagda och mästerligt utförda rörelse lyckades fullkomligt; han hade tvungit fienden till strid på just de vilkor han sjelf önskade, och de kejserliges öfverraskniug vid det oväntade anfallet bidrog i väsentlig mån till utgången.

Efter segern kiinde sig Torstensson likväl ej i stånd att förfölja; hären var uttröttad och illa försedd. Han inneslöt derför å nyo Leipzig, som efter en månad gaf sig och tvangs att betala en dryg brandskatt, men för öfrigt af segraren behandlades med lofvärd skonsamhet. Medan Königs-mark företog ett ströftåg norr ut, gick Torstensson sjelf att belägra stadenFreiburg på vägen till Böhraen. Men den ogynsamraa årstiden, fiendens förnyade anryckande och hans egen sjuklighet förmådde honom att afstå från företaget; han drog sig i vinterqvarter på andra sidan Elbe.

Ehuru slaget vid Breitenfeld således ej omedelbart ledde till lysande framgångar, var det dock af vigtiga följder. Fiendens ställning var väsentligen försvagad, i synnerhet som äfven fransmännen under året haft öfver-vigten vid Rhein. En förening mellan de svenska och franska trupperna, som vid en sammankomst mellan Torstensson och Guébriant varit å bane, blef ej af. Men svenskarnes segerrykte, deras moraliska öfverlägsenhet, hvarpå så mycket berodde, var åter befäst. Kejsaren stod utmattad. Han kunde numera endast med möda uppsätta nya armeer, och deras styrka öfverträffade hädanefter ej särdeles svenska härens. Torstensson släpte ej sitt tag. Rolerna voro från denna tid ombytta: Sverige, som allt sedan slaget vid Nördlingen kämpat hårdt för att hålla sig uppe, blir härefter allt jemt den anfallande, medan kejsaren måste tänka på att försvara sina arfländer.

Dessa fingo ingen ro, sedan svenskarne der en gång fattat fast fot. Tidigt om våren 1643 bröt Torstensson upp och gick genom Böhmen å nyo in i Mähren, der han undsatte sin i Olmtitz förra året inlagda besättning och intog en mängd mindre orter. Gallas, som nu återfått befälet, bevakade noga alla hans rörelser, men undvek efter sin vana fältslag. Syselsatt med planer att gå kejsaren än närmare på lifvet, öfverraskades emellertid Torstensson af ett budskap hemifrån, som med ens rubbade alla haus beräkningar — regeringens befallning, att han oförtöfvadt skulle gå löst på Danmark.

Kriget med Danmark. — Freden i Brömsebro 1645.

Orsakernt till danskt kriget. — Torstensson i Holstein och Jylland. — Horns flittig i Skåne. — Sji-krlget nnder Klas Fleming och Karl Gustaf Vrangel. — Torstensson och Gallas. — Underhandlingar och fred i Brömsebro.

Det kunde synas, som om redan det krig, som svenska kronan förde i Tyskland, var nog litet tillmätt efter rikets tillgångar. Och dock tvekade ej den eljest försigtiga förmyndarstyrelsen under slutet af sin tillvaro att , kasta sig i nya svårigheter genom anfallet på Danmark. Detta steg visar ! bättre än något annat, huru förändrad Sveriges ställning i sjelfva verket var, och huru föga man efter Torstenssons framgångar ansåg sig hafva att frukta

kejsaren.

Företaget syntes samtiden djerft och oförmodadt; det var dock väl grundadt och länge påtänkt. Axel Oxenstjerna hade alltid i Danmark sett Sveriges farligaste fiende. Kristian IV:s tvetydiga hållning gaf också ständig anledning till misstankar. Afundsjuk öfver Gustaf Adolfs framgångar, hade han aldrig uppriktigt velat sluta sig till denne, ehuru han ej kunde vara blind för de stora fördelar, en stark och enig skandinavisk politik måste Freiburg på vägen till Böhraen. Men den ogynsamraa årstiden, fiendens förnyade anryckande och hans egen sjuklighet förmådde honom att afstå från företaget; han drog sig i vinterqvarter på andra sidan Elbe.

Ehuru slaget vid Breitenfeld således ej omedelbart ledde till lysande framgångar, var det dock af vigtiga följder. Fiendens ställning var väsentligen försvagad, i synnerhet som äfven fransmännen under året haft öfver-vigten vid Rhein. En förening mellan de svenska och franska trupperna, som vid en sammankomst mellan Torstensson och Guébriant varit å bane, blef ej af. Men svenskarnes segerrykte, deras moraliska öfverlägsenhet, hvarpå så mycket berodde, var åter befäst. Kejsaren stod utmattad. Han kunde numera endast med möda uppsätta nya armeer, och deras styrka öfverträffade hädanefter ej särdeles svenska härens. Torstensson släpte ej sitt tag. Rolerna voro från denna tid ombytta: Sverige, som allt sedan slaget vid Nördlingen kämpat hårdt för att hålla sig uppe, blir härefter allt jemt den anfallande, medan kejsaren måste tänka på att försvara sina arfländer.

Dessa fingo ingen ro, sedan svenskarne der en gång fattat fast fot. Tidigt om våren 1643 bröt Torstensson upp och gick genom Böhmen å nyo in i Mähren, der han undsatte sin i Olmtitz förra året inlagda besättning och intog en mängd mindre orter. Gallas, som nu återfått befälet, bevakade noga alla hans rörelser, men undvek efter sin vana fältslag. Syselsatt med planer att gå kejsaren än närmare på lifvet, öfverraskades emellertid Torstensson af ett budskap hemifrån, som med ens rubbade alla haus beräkningar — regeringens befallning, att han oförtöfvadt skulle gå löst på Danmark.

Kriget med Danmark. — Freden i Brömsebro 1645.

Orsakernt till danskt kriget. — Torstensson i Holstein och Jylland. — Horns flittig i Skåne. — Sji-krlget nnder Klas Fleming och Karl Gustaf Vrangel. — Torstensson och Gallas. — Underhandlingar och fred i Brömsebro.

Det kunde synas, som om redan det krig, som svenska kronan förde i Tyskland, var nog litet tillmätt efter rikets tillgångar. Och dock tvekade ej den eljest försigtiga förmyndarstyrelsen under slutet af sin tillvaro att , kasta sig i nya svårigheter genom anfallet på Danmark. Detta steg visar ! bättre än något annat, huru förändrad Sveriges ställning i sjelfva verket var, och huru föga man efter Torstenssons framgångar ansåg sig hafva att frukta kejsaren.

Företaget syntes samtiden djerft och oförmodadt; det var dock väl grundadt och länge påtänkt. Axel Oxenstjerna hade alltid i Danmark sett Sveriges farligaste fiende. Kristian IV:s tvetydiga hållning gaf också ständig anledning till misstankar. Afundsjuk öfver Gustaf Adolfs framgångar, hade han aldrig uppriktigt velat sluta sig till denne, ehuru han ej kunde vara blind för de stora fördelar, en stark och enig skandinavisk politik måstehafva medfört. Rädd for grannens växande makt, blef han snart från en kall vän en hemlig fiende. I tysthet motarbetade han Sveriges intressen både i Polen' och i Tyskland, der han med Luneburg och flere nordtyska stater ville bilda ett tredje, neutralt parti och under namn af medlare sökte inblanda sig i fredsunderhandlingarna. Han hade också understödt enkedrott-ningen vid hennes hemliga afvikande ur landet och gifvit henne en till-dykt i Danmark.

Mest retade och skadade Kristian IY dock Sverige genom sitt kittsliga satt att handhafva öresundstullen. Gj nog dermed, att han, genom att lägga onaturligt höga afgifter på åtskilliga varor, särskildt krigsfornödenheter, sökte qväfva sin medtäflares blomstrande handel; han fordrade äfven, att svenska fartyg skulle stryka flagg för Kronborg, och lät å nyo anhålla redan tullbehandlade fartyg; på ingen eller ringa anledning blefvo varor förstörda och flere skepp borttagna. Det svenska namnet skymfades, under det hela landets affärsväsen, särskildt dess vigtiga handel med Holland, var utsatt for olidliga rubbningar.

Då härtill konung Kristian under hvarjehanda svepskäl företog rustningar, som syntes den svenska regeringen misstänkta, beslöt denna att hellre förekomma än förekommas. Man förvissade sig om ständernas bifall genom

att vid 1643 års riksdag hänskjuta frågan om det danska kriget till ett hemligt utskott. Detta krig var — hvad det tyska aldrig varit — ända från början med ifver omfattadt af folket, som kände sig kränkt af danske konungens handlingssätt och med glädje grep till vapen mot en makt, hvilken det vant sig att betrakta som arffiende. Nya bördor, nya uppoffringar, som blefvo en foljd af det beslutade anfallet, åtogos med villighet.

Redan den 25 maj 1643 skref rikskansleren till Torstensson om regeringens afsigter med befallning för honom att ofördröjligen lemua kriget i kejsarens arfländer och anfalla Danmark. Betecknande för den tidens samfärdsel är, att denna underrättelse först fyra månader derefter nådde fram till fältmarskalken. Det var på slottet Eulenberg i Mähren, som Torstensson, medan hans trupper ströfvade djupt in i Österrike och satte kejsaren sjelf i fara, af Jakob Törnsköld, regeringens utskickade, mottog det oväntade uppdraget. Han lydde genast och afbröt alla sina under hand varande företag. Efter att hafva förstärkt besättningarna i de intagna fästena, gick han in i Schlesien, uppehöll Gallas med underhandlingar om vapenhvila och begagnade ett infall af de kejserlige i Pommern som förevändning att draga sig ytterligare åt norr. Genom att på flere ställen låta göra bro öfver Elbe, som om han ville gå öfver floden, och genom sina till utseendet planlösa tåg än hit äu dit, bedrog han fienden med afseende på sin egentliga plan. Det var först då han hunnit så nordligt som till Havelberg, vid sammanflödet af Elbe och Havel, som han afkastade all förställning och för de sammankallade officerarne tillkännagaf sin afsigt. Uti ilmarscher ryckte han derpå mot Holstein, stod vid midten af december vid dess gräns och hade inom årets slut hela hertigdömet, så när som på fastena Gliickstadt och Krempe, i sin hand.

Fullkomligt oförberedd träffade underrättelsen om detta inbrott utankrigsförklaring den gamle kung Kristian IV/som just redde sig till att i ro fira julen på Frederiksborgs slott. Flere gånger varnad af sitt sändebud i Stockholm, Peder Yibe, gjorde han sig dock säker; han visste ju, att Torstenssou stod djupt in i kejsare tis arfländer. Danmark hade h varken trupper eller fältherre, som kunde hålla honom den segervana svenska hären från halsen. Kristian IY:s försök att i Ryssland, i Polen och Tyskland skaffa sig bundsförvand-ter kröntes ej med framgång; han var alltså uteslutande hänvisad på sina egna krafter. Danska rådet och adeln voro liknöjda, under det den 66-årige konungen utvecklade en rastlös verksamhet för att sätta sitt land i försvars-

tillstånd ; sjelf öfvervakade han allt, sände sina egna dyrbarheter på myntet, då medlen brusto, och hade snart både här och flotta slagfärdiga.

Torstensson trängde emellertid oemotståndligt framåt. Det danska rytteriet dukade under vid Kolding. Marsken Anders Bille, som öfverfört en här från Fyen, flydde undan med en del af sina trupper; återstoden, omkring 4500 man, tvangs att gifva sig till fånga. Snart var hela halfön ända till Jyllands nordligaste udde i svenskarnes händer.

Men det hårdt ansatta Danmark hotades äfven från andra håll. Den svenska regeringens plan för kriget omfattade äfven, att fienden skulle anfallas i Norge och i hans med Sverige landfasta provinser. Ett infall gjordes också i Jemt-land, hvarigenom detta landskap eröf-rades. Fredrik Stenbock bröt från Småland in i Halland, och den ur fångenskapen utlöste Gustaf Horn ryckte jerate Kagg med en här in i Skåne, i början af år 1644. Helsingborg och Landskrona intogos, Malmö belägrades. Meningen, var, att Horn skulle på danska öarna förena sig med Torstensson.

Derhän skulle det dock icke gå. Flottan blef Danmarks räddning. Konung Kristian, som efter stora ansträngningar lyckats få den i sjön, företog våren 1644 ett anfall på Göteborg. Detta blef visserligen utan framgång; men hau seglade i stället omkring Skagen och gick att möta den holländska eskader af 32 skepp, som Louis de Geer i eget namn från sitt hemland anskaffat åt Sverige och som nu nalkades för att sätta Torstensson med hans här öfver till Fyen. Efter en oafgjord drabbning vid vestkusten af Slesvig vände holländarne om, och den närmaste faran var afvänd.

202. Klas Fleming

(1592-1044).Emellertid hade den svenska flottan under Klas Fleming hunuit blifva färdig och gått till segels i Östersjön. Yid niidsommarstiden bemäkti-gade hon sig ön Femern vid holsteinska kusten. Hit skyndade nu konung Kristian i spetsen för sin flotta, och den 1 juli 1644 kom det här till en het strid mellan de båda flottorna.

Den åldrige konungen eldade sitt folk genom föredömen af tapperhet. »Kong Kristian stod ved höieu mast» midt i kulregnet, stödd på sitt svärd, och förklarade, oaktadt han fick ena ögat utslaget och blödde ur tjugutre sår, att han ville segra eller dö. Fyra gånger drabbade man samman. A båda sidor kämpades med förbittradt mod; å båda sidor tillskref man sig segern. Likväl skildes flottorna åt utan något af-görande vid mörkrets inbrott.

Fleming gick för att bota sina skador in i Kielfjorden. Deu danska.

203. Sjöslaget mellan Femern och L&laud den 13 (23) oktober 1G44.

flottan passade då på, lade sig utanför och höll sålunda den svenska flere-veckor instängd. Härunder drabbades Sverige af en oersättlig förlust; den käcke, outtröttlige Klas Fleming ljöt döden af en förlupen kula. Döende utnämde han till sin efterträdare Karl Gustaf Vrangel, som förut med utmärkelse kämpat till lands. Denne lyckades genom sin djerfhet att komma ur det hopplösa läget. Sedan Torstensson stormat de förskansningar, fienden på landsidan uppfört, för att alldeles innesluta och tillintetgöra den svenska sjömakten, och sedan vinden kastat om, gick Vrangel för fulla segel ut ur viken och lyckades undkomma danskarue, hvaröfver Kristian IV, som väntat hela svenska flottans undergång, så harmades, att han lät afrätta sin befäl-hafvare, Peder Galt.

Vrangel återförde först flottan hem och gick sedan, af regeringen be-kräftad i befalet, att möta den holländska eskader, som genom Louis de Geers omsorg å nyo utrustats och som genom sundet framträngt till Kalmar under Martin Thijsen (i Sverige adlad Ankarhjelm). Den förenade svenskholländska flottan, 42 segel stark, uppsökte (len danske amiralen Pros Mund, som för tillfället endast hade 17 skepp hos sig, och slog honom i grund mellan öarna Femern och Låland. Efter fem timmars blodig kamp var den danska flottan alldeles tillintetgjord; endast två skepp undkommo, de öfriga togos eller förstördes.

Genom denna fullständiga seger slutade sjökriget år 1644 afgjordt till Sveriges förmån. Till lands hade Torstenssons ställning i Jylland för ett ögonblick sett betänklig ut, då Gallas sent omsider söder ifrån inbrutit i hertigdömena med en kejserlig undsättningsliär för att i förening med dauskar-ne afskära den svenska hären från fastlandet, på samma tid som Yrangel med flottan låg instängd vid Kiel. Sverige räddades ur den öf-verhäugande faran genom sina befålhafvares raskhet. Hastigt samlade Torstens-son sina öfver halfön spridda trupper i Holsteiu och gick fienden till möte. Medan Yrangel, som nämdt, genombröt den belägrande danska flottan, kringgick Torstens-son. Gallas och drog honom efter sig in i Tyskland, der han snart alldeles upplöste hans här och tvang spillrorna af den samma att kasta sig in i Magdeburg. Under tiden öfversvämmades åter jutska halfön af svenskarne under öfverste Helmut Yrangel, åt hvilken Torstensson vid sitt aftåg med hufvudhären lera-

204. Minnesvärd i Ujisala domkyrka öfver Johan Skytte

(död 1615).

nade befälet i Danmark.

Danmarks kraft var redan bruten. Å ömse sidor redde man sig väl till nästa års fälttåg, fast med olika sinnesstämning. Medan det danska rådet och adeln endast ropade på fred, gåfvo Sveriges ständer vid 1644 års riksdag, der Kristina förklarades myndig, med glädje nya bevillningar och lof-vade att »efter yttersta förmåga komma hennes majestät och fäderneslandet till undsättning». Under sådana omständigheter hade fredsunderhandlingar i februari 1645 blifvit öppnade vid Brömsebäck, en liten å, som skiljer Småland och Bleking och som den tiden bildade gräns mellan de båda rikena. Bland sändebuden märktes å svenska sidan rikskansleren sjelf och Johan Skytte, å den danska Ivorfits Ulfeld och Kristian Sehested. Frankrike och Holland uppträdde som medlare.

De bada makternas fordringar syntes till att börja med allt för vidt åtskilda för att kunna sammanjemkas. Kristian IV ville ej afstå något af hvad han förlorat, utan hade tvärt om strängeligen ålagt sina ombud att begära detta tillbaka och dessutom skadeersättning, under det Axel Oxenstjerna å sin sida kände sig nog stark att redan nu yrka sundet såsom gräns mellan de båda länderna: han fordrade, utom tullfrihet i Öresund, Skåne, Halland,

Bleking och dertill stiftet Bremen, som innehades af prins Frederik. En öfverenskommelse syntes omöjlig. Också

var upphetsningen å ömse sidor så stark, att sändebuden ej kunde personligen sammanträda, ej ens skrift-vexla, utan att mot hvarandra fara ut isä häftig ordstrid, att hela underhandlingen hotat att stranda, om ej franske gesandten, La Thuillerie, varit så outtröttlig att gå emellan parterna och muntligen öfverbringa raeddelelserna.

Emellertid tvangs konung Kristian snart att, ehuru motsträfvigt, mera rätta sina anspråk efter omständigheterna.

Hans ställning förvärrades genom svenskarnes nya framgångar 1645. Tor-stensson vann öfver hans bundsför-vandter, de kejserlige, en ny seger vid Jankovitz, medan Königsmark besatte hela det bremenska området. Svenska flottan intog Bornholm och eröfrade Visbv. En holländsk flotta anlände till sundet, och Hollands sändebud stalde sig i sitt lands välförstådda intresse på Sveriges sida. De danska underhandlarne tvungos derför att först gifva efter i den fråga, hvarom man länge tvistat, angående tullfrihet i Öresund för Sverige och dess underlydande länder. Huru mycket man under den föregående tiden lidit af danskarnes trakasserier vid tullbehandlingen och nu var angelägen att befria sig derifrån, synes bäst deraf, att man från svenska sidan ej kunde finna ord nog att beteckna oinskränktheten af den nya friheten: den borde vara »oturberad, ocircumskriberad, olimiterad, obesvärad, ohindrad, ouppehållen».

Efter hand måste ock Kristian IV beqväma sig till att ingå på land-

205. Korfita Ulfeld (1604-1664).206. Visby. Efter teckning frun början af 1700-tnlct.afträdelser; men medan kan fann de af hans sändebud erbjudna för stora, äskade Oxenstjerna ständigt mera. Denne hade väl äfven vetat genomdrifva sina fordringar, om han ej stött på ett mäktigt hinder i den unga, nu myndiga drottningens benägenhet för freden. Flere gånger tillskref hon den gamle statsmannen, som väl visste, att Sverige nu var tillräckligt öfverlägset for att begära hvad som helst, att han skulle nöja sig med det redan erbjudna; och de svenska öfverbefålhafvarne erhöllo, ehuru mot Jakob de la Gardies och de erfarnares råd, befallning att hädanefter ej gå anfallsvis tillväga, för att ej reta Danmark till det yttersta. Sorgfälligt förteg rikskansleren till en början både för fiender och medlare drottningens nya föreskrifter. I sjelfva verket lyckades han härigenom pruta sig till några med-gifter utöfver det redan beviljade och skref för hemlighetens bevarande med egeu hand större delen af akterna. Sedan den franske gesandten lyckats bilägga den sista tvisten angående Bremen, som Kristian IV:s son, från hvilken svenskarne eröfrat landet, af Kristina nu skulle begära och erhålla under länsrätt, togs ändtli-gen den 13 augusti 1G45 det afgörande steget: freden undertecknades vid en sammankomst på den lilla holmen i Brömsebäck.

Sverige erhöll genom denna fred först och främst den oinskränktaste tullfrihet i sundet och Balterna; vidare landskapen Jemt-land och Herjedalen, öarna Gotland och Ösel samt Halland på 30 år såsom en pant för att tullfriheten skulle iakttagas; dock skulle detta landskap sedan ej utan fullgod ersättning återlemnas. Särnadalen (på gränsen till Norge), som under kriget eröfrats, förblef i Sveriges våld.

Freden i Brömsebro bildar en afgörande vändpunkt i Skandinaviens historia. Danmarks öfvervigt i norden allt sedan kalmarunionens dagar var derigenom bruten. Sverige hade tagit ett ytterligare steg till utvidgande af sitt östersjövälde; dess handel var frigjord, dess afrundning inom naturliga gränser grundlagd. De ärorikt förda vapnen hade denna gång medfört en vinst af varaktigt värde, hvilken ökade Sveriges makt och anseende i Europa. Men vi få å andra sidan ej heller förglömma, att genom denna fejd bitterheten och hatet mellan de två stamslägtade folken fingo ny. näring, en omständighet, som under följande tider skulle blifva af skadliga följder för dem båda.

Så uppfattades saken visserligen ej af Axel Oxenstjerna, som alltid be-traktat Danmark med misstro. Den största vinsten ansåg han vara, att art-fienden nu på ett grundligt sätt blifvit försvagad och for en tid gjord oskadlig. Han menade, att »danskarne nu kunde få smaka på, hur godt hau hade det, då han fordom i Knäred måste mottaga deras vilkor; sedan dess hade bladet vändt sig, och denna gång var det Sverige, som afgjorde punkterna».

Med stolthet kunde emellertid rikskansleren peka på freden såsom sitt eget verk. Också försummade drottningen ej att erkänna och belöna rikskansleren för hans förtjeust: han blef vid återkomsten från traktatens afslu-tande af henne upphöjd i grefligt stånd och begåfvad med grefskapet Södra Möre, innefattande 11 socknar i sydöstra

Småland, hvilka ansågos gifva en årlig inkomst af 15 000 rdr. Men detta var också en af de sista glimtarna af nådens solsken, som föll Öfver den grånade statsmannens lefuadsafton; han skulle snart blifva vitne till, huru Gustaf Adolfs dotter lemnade sitt öra åt andra, åt yngre rådgifvare.

Tyska krigets sista tid 1644—1648; Torstenssons, Vrangels och

Karl Gustafs öfverbef&l.

Overksam heten i Tyskland under Torstenssons frånvaro. — Gallas* tåg mot Holstefn. — Torstensseis sista flittig. — Karl Gnstaf Vrangels öfverbefäl och förening med Tnrenne. — De förbundnes krig i Balen. — Könlgsmark utanför Prag. — Karl Gnstaf generalissimus. — Freden.

Då Kristina på sin adertonde födelsedag den 8 december 1644 med egen hand fattade sin faders spira, omgafs hon af segerjublet från tvenne lyckosamma krig. Hennes förmyndare hade kämpat sig igenom de svåraste åren och grundlagt framgångarna; hon hade under den närmaste tiden eudast att skörda frukterna af deras verksamhet. Det var, såsom vi sett, ingen stor svårighet för henne att på ett ärorikt sätt afsluta ett så väl fördt krig som det danska; den nästa omsorgen blef att kraftigt fullfölja det tyska. Meu äfven på detta håll var isen redan bruten. Man hade endast att fortgå på den väg, som under de föregående åren blifvit banad.

På den tyska krigsskådeplatsen hade en viss overksamhet inträdt, sedan Torstenssou i slutet af år 1643 gått mot Danmark. Svenskarne förde kriget endast försvarsvis i norra Tyskland, medan de i mellersta och södra delen af landet ännu innehade så vigtiga platser som Leipzig, Glogau och Olmutz. Kejsaren försummade att begagna sig af tillfället under den svenska härens frånvaro; det tycktes, som hade han nöjt sig med att njuta af den lättnad han dervid erfor. Med den danske konungen låg han i en onyttig tvist om stiftet Bremen, som under tiden, såsom ofvan antydts, intogs af Königsmark. Sålunda fördröjdes en samverkan mellan Sveriges båda fiender, som eljest kunnat blifva af högst ödesdigra följder. Det blef väl slutligen afgjordt, att traktat Danmark med misstro. Den största vinsten ansåg han vara, att art-fienden nu på ett grundligt sätt blifvit försvagad och for en tid gjord oskadlig. Han menade, att »danskarne nu kunde få smaka på, hur godt hau hade det, då han fordom i Knäred måste mottaga deras vilkor; sedan dess hade bladet vändt sig, och denna gång var det Sverige, som afgjorde punkterna».

Med stolthet kunde emellertid rikskansleren peka på freden såsom sitt eget verk. Också försummade drottningen ej att erkänna och belöna rikskansleren för hans förtjeust: han blef vid återkomsten från traktatens afslu-tande af henne upphöjd i grefligt stånd och begåfvad med grefskapet Södra Möre, innefattande 11 socknar i sydöstra Småland, hvilka ansågos gifva en årlig inkomst af 15 000 rdr. Men detta var också en af de sista glimtarna af nådens solsken, som föll Öfver den grånade statsmannens lefuadsafton; han skulle snart blifva vitne till, huru Gustaf Adolfs dotter lemnade sitt öra åt andra, åt yngre rådgifvare.

Tyska krigets sista tid 1644—1648; Torstenssons, Vrangels och

Karl Gustafs öfverbef&l.

Overksam heten i Tyskland under Torstenssons frånvaro. — Gallas* tåg mot Holstefn. — Torstensseis sista flittig. — Karl Gnstaf Vrangels öfverbefäl och förening med Tnrenne. — De förbundnes krig i Balen. — Könlgsmark utanför Prag. — Karl Gnstaf generalissimus. — Freden.

Då Kristina på sin adertonde födelsedag den 8 december 1644 med egen hand fattade sin faders spira, omgafs hon af segerjublet från tvenne lyckosamma krig. Hennes förmyndare hade kämpat sig igenom de svåraste åren och grundlagt framgångarna; hon hade under den närmaste tiden eudast att skörda frukterna af deras verksamhet. Det var, såsom vi sett, ingen stor svårighet för henne att på ett ärorikt sätt afsluta ett så väl fördt krig som det danska; den nästa omsorgen blef att kraftigt fullfölja det tyska. Meu äfven på detta håll var isen redan bruten. Man hade endast att fortgå på den väg, som under de föregående åren blifvit banad.

På den tyska krigsskådeplatsen hade en viss overksamhet inträdt, sedan Torstenssou i slutet af år 1643 gått mot Danmark. Svenskarne förde kriget endast försvarsvis i norra Tyskland, medan de i mellersta och södra delen af

landet ännu innehade så vigtiga platser som Leipzig, Glogau och Olmutz. Kejsaren försummade att begagna sig af tillfället under den svenska härens frånvaro; det tycktes, som hade han nöjt sig med att njuta af den lättnad han dervid erfor. Med den danske konungen låg han i en onyttig tvist om stiftet Bremen, som under tiden, såsom ofvan antydts, intogs af Königsmark. Sålunda fördröjdes en samverkan mellan Sveriges båda fiender, som eljest kunnat blifva af högst ödesdigra följder. Det blef väl slutligen afgjordt, attGallas skulle draga sig åt norr för att förena sig med danskarne och instänga svenska hären på jutska halfönr men det var först i juli 1644, som han efter hvarjehanda tvistigheter med konung Kristian, bland annat angående truppernas underhåll, ryckte in i Holstein. Hans bedrifter i Danmark känna vi redan, huru han utan att kunna uträtta något af vigt af Torstens-son tvangs att återvända till norra Tyskland, der hans här under flere månaders förödande svältkrig alldeles upplöstes och förstördes, tills han med återstoden af sitt fotfolk lyckades rädda sig bakom Magdeburgs murar.

Här hölls han belägrad af Königs-mark, som afskar de sachsiska und-sättningsförsöken, medan Torstensson sjelf kastade sig öfver det kejserliga och sachsiska rytteriet, som alldeles sprängdes eller nedgjordes. Den egentliga drabbningen stod vid Niemeck, men den har fått namn af slaget vid Jtiterbogk’, emedan fienden under den hetsiga förföljelsen der led den blodigaste förlusten; 1 500 ryttare, 3 500 hästar blefvo tagna. Gallas lyckades väl i slutet af år 1644, sedan isgången i Elbe förstört svenskar-nes broar, att med den ringa öfver-lefvan af sin en gång så ståtliga här — 2 500 man utaf 13000 — från Magdeburg draga sig undan till Böhmen. Men Torstensson gick också utan motstånd in i Meissen, lät sin här för några veckor der gå i vinterqvarter och bröt i början af år 1645, sedan frosten gjort vägarna farbara och sedan hans giktplågor något lindrats, med 15 000 man in i Böhmen, der en ny kejserlig här samlades under Hatzfeld.

Efter ett kort, men segerrikt utfall mot norden, stod Torstensson sålunda åter i kejsarens arf-länder, der ställningen under hans frånvaro föga ändrat sig. Hans afsigt var nu att lemna det redan så godt som afgjorda danska kriget åt sitt öde och med kraft fullfölja striden mot kejsaren. Det af sin svenska besättning, tappert försvarade, men af fienden hårdt ansatta Olmtitz borde undsättas och på samma gång handen räckas åt furst Ragoczi af Siebenbiirgen, som på svenskarnes uppmaning gripit till vapen mot Österrike. Gemensamt med denne ville Torstensson tåga mot Wien och tvinga kejsaren till fred. Under tiden borde Axel Lilje och Hans Kristofer Königs-

208.

Drottning: Kristina 11026—1639).

209.

Drottning Kristinas namnteckning.mark i norra och mellersta Tyskland hålla honom ryggen fri; den förre, som forde befalet i Leipzig, skulle uppehålla kurfursten af Sachsen med underhandlingar om stillestånd, medan den senare, känd som mästare i det lilla

kriget, rensade Westfaleu från fiender. Turenne, som efter Guébriant anförde den franska armeen i Elsass, åtog sig att genom infall öfver Rhein hindra bairarne att lemna kejsaren någon betydligare hjelp.

Raskt ryckte Torstens-son fram öfver Böhmens snötäckta falt. Fienden drog sig först tillbaka mot söder ocb sökte, sedan han hunnit förstärka sig, spärra svenskarne vägen till Mäliren. Då Hatzfeld i sådan afsigt intagit en fast ställning i deu kuperade trakten vid Jankovitz, sydost om Prag, beslöt Torstensson, efter mogen öfverliiggning med sina generaler och öfverstar, att kringgå honom

eller, om han satte sig till motvärn, angripa honom. Här kom det alltså till ett slag den 24 februari (6 mars) 1645. Under hård kamp tvungos de kejserlige att vika från kulle till kulle. »Jag följde», skrifver Torstensson få dagar efter slaget till Axel Lilje, »i så god ordning, som för de många berg och skogar kunde ske, hvarpå fienden oss i stor furie ansatte. Det blef ett svåra hårdt och blodigt träffande, hvars like man ej innan kort skall se; och ehuru väl fienden i rytteri var oss 2000 till 3000 inan öfverlägse och i infanteri egal, likväl hafva honom de våra sarateligen med så tappert motstånd mött, att efter ett svårt fuktande, som ifrån klockan

210. Drottning Kristinas sigill.

211. Dukat 1645 (slagen i Tyskland).$ om morgonen till 4 eftermiddagen varade, ändtligen den högste Guden segern på vår sida nådigst förunnat hafver.»

Å båda sidor kämpades med hårdnackad tapperhet. Alla fiendens ansträngningar förmådde dock intet mot Torstenssons kloka anordningar. Här, om någonsin, kan anförarens skicklighet sägas hafva bestämt utgången. Medan Hatzfeld strax i böljan af slaget lät vilseleda sig utaf en låtsad rörelse af motståndaren, medan hans underbefälhafvare voro ohörsamma och förifrade sig, intog Torstensson bakom sitt folk en beherskande punkt, hvarifrån han kunde öfverskåda och leda det hela. Det var den öfverlägsenhet, hvarmed han visste att begagna sig af den oländiga markens beskaffenhet, hvilken ej tillät någon ordentlig strid efter konstens regler, det var den snabba blick, den säkerhet, hvarmed han förstod att välja och begagna det i hvarje ögonblick bäst passande vapnet, särskildt det lätta artilleriet, som här framtvang en fullständig seger. Torstensson hade likväl från början ej önskat fältslag, under det att Hatzfeld i följd af kejsarens befallning och sina generalers påtryckning måste strida. I slaget till-fångatogos sex kejserliga generaler, bland dem Hatzfeld sjelf, åtta öfverstar, en mängd högre och lägre officerare samt öfver 4000 af manskapet. Dessutom togs fiendens hela artilleri samt 86 fanor och standar. Förlusten af döde och sirade var å ömse sidor betydlig, hos de kejserlige omkring 4 000 man, men bland svenskarne ungefär lika stor.

Det var alltså icke utan stor uppoffring, som segern köptes, men det nederlag, som tillfogades fienden, var förkrossande. Sedan den här, som nyss med stor möda blifvit uppsatt, var upprifven, kände sig kejsaren alldeles försvarslös. Från Prag, der han hört kanonaden från Jankovitz och i kyrkorna forgäfves låtit anropa den heliga jungfrun om bistånd, flydde han tillbaka till sin hufvudstad. Snart trodde han sig icke ens här säker, utan sände sin slägt och sina dyrbarheter undan till Steiermark. Torstensson ryckte nämligen utan motstånd åt söder, framträngde ända till Donau och fattade fast fot på norra stranden af floden. Han intog till och med brohufvudet gent emot Wien, och smärre partier af hans här gingo öfver floden; men bryggan afbrändes och med endast 9 000—10000 man under fanorna kände han sig för svag att ensam angripa. Han beslöt derför att invänta Ragoczi, som med en betydlig här var i antågande, men som dels af fruktan för österrikarne, dels emedan han ej ville med ett genomtåg stöta ungrarne ifrån sig, fram-

212. Axel Lilje

(1603-1662).I» r-.nl

213. Rörstrand i Upland, sedan införlifvadt med Stockholm. Har tillhört Lennart Torstensson.

214. Lennart Torstenssons grafkor i norra skeppet af Riddarholms-

kyrkan i Stockholm.

ryckte ytterst långsamt. Under tiden inneslöto svenskar-ne Brunn, Mäh-rens hufvudstad, som likväl, oaktadt flere stormningar, ej kunde intagas. Då ändtligen föreningen med den siebenbtirgske fursten fram på som-marn 1645 gått för sig, befans denne vara en bundsforvandt af högst tvif-velaktigt gagn. Han forde visserligen med sig 25 000 man, men var icke desto mindre så rädd för den kejserliga styrka af 4 000 till 5000man, som stod vid Pressburg, att han, först sedan Torstensson sändt honom en afdelning af sin här till möte, vågade gå öfver Karpatema in i Mähreu. Den siebenbiirgska hären var dertill en odisciplinerad massa och svår att underhålla. Fursten visade sig obeslutsam, såg endast på sin egen fördel och återupptog snart de underhandlingar med kejsaren, som han vid underrättelsen om svenskarnes seger vid Jan-kovitz afbrutit. För att blifva af med honom beviljade nu kejsaren i hast alla Ragoczis fordringar, och denne tågade derpå hem till sitt land igen.

Sålunda öfvergifven af de sieben-burgska skarorna, som smittat hans egen här med pest, återstod för Torstensson ingenting annat än att lemna sina planer mot Wien och anträda återtåget, i synnerhet som fransmännen under året ej haft framgång vid Rhein. Bränns belägring upphäfdes, och efter att än en gång hafva hemsökt Österrike och förstärkt sina besättningar i de eröfrade städerna drog sig Torstensson under hösten långsamt genom Mähren

tillbaka till norra Böhmen, der hären lades i viuterqvarter. Ansatt af tilltagande giktplågor, tog fältmarskalken nu det steg, hvarifrån endast regeringens upprepade öfvertalningar under en längre tid afhållit honom: han nedlade befälet i december 1645. Den följande vintern och sommarn stannade han ännu i Tyskland, härunder allt jemt understödjande efterträdaren med sina råd. Först på hösten 1646 återvände han till Sverige, der man ingalunda visade sig otacksam mot den store fältherren. På samma dag upphöjdes han till friherre och grefve, fick ett rikt gref-skap, Ortala by med Lyhundra härad i Roslagen, dertill många gods i Yestergötland, och utnämdes till generalguvernör öfver detta landskap, Halland, Dal och Vermland. De sista åren drog han sig tillbaka från det offentliga lifvet, och vid sin död 1651 fick han i Riddarholmskyrkan en hvilostad vid sidan af sin store 216. Harnesk, som tillhört företrädare, hvilken han öfverträffat genom sin person- Karl Gu8taf Vrangel. liga älskvärdhet, genom sin gudsfruktan och renlefnad, genom det menskligare krigföringssätt han införde, om också ej genom bragdernas storhet. Ty vi få aldrig förgäta, att om också Torstenssons segrar voro mera lysande än Baners,

215. Karl Gustaf Vrangel (1613-1676;.217. Dubbel dukat 1G46 (slagen i Tyskland).

så var också verket for honom väsentligen lättare med en sådan föregångare. Baner tillkommer alltid äran att ha burit den drygaste bördan och att under omständigheter, som syntes omöjliga, ha brutit väg for den kommande tidens framgångar.

Torstenssons sista seger bl ef ej af de genomgripande följder man väntat, emedan han lemnades utan understöd. Mera i politiskt än i militäriskt af-seende har den inverkat på Sveriges ställning. Kurfursten af Sachsen tvangs

att ingå på ett stillestand, hvari-genom norra Tyskland för en tid fick lugn, och kejsaren måste göra allvar af underhandlingarna. Den länge aftalade fredskongressen kom ändtligen till stånd i april 1645.

Fienden skattade emellertid Torstenssons afgång högre än en seger. Den giktbrutne sjuklingen, som ofta måst företaga sina snabba marscher buren på hängbår, hade under fyra års fälttåg banat vägen till de kejserliga arfländerna och genom en kedja af eröfrade städer befäst den från Pommern ända fram till portarna af Wien. Likväl slog efterträdaren in på en anuan väg. Karl Gustaf Vrangel, som nyss haft tillfälle att skörda ära i sjökriget mot Danmark och som nu, endast 32 år gammal, framfor Vitten-berg och Königsmark, som voro äldre, fick öfverbefälet, upptog icke, på Torstenssons råd, den gamla planen att genom Böhmen tränga fram till Wien,

utan vände sig i stället åt vester för att förena sig med fransmännen och genom Baiern söka nå fram till samma mål.

Om våren 1646 gick alltså Vrangel med en här af 15000 man fotfolk och 8000

ryttare in i Hessen för att invänta Turen ne, som nu förde befälet öfver franska hären i Tyskland. Först i augusti gick föreningen för sig. De båda fåltherrarne ryckte derefter, på något afstånd från hvarandra, åt söder öfver Donau och belägrade tillsammans Augsburg. Staden undsattes emellertid af bairarne och de kejserlige, hvarpå de förbundne giugo i vinterqvarter, Turenne vid Donau, Vrangel vid Bodensjön. På östra krigsskådeplatsen hade Vitten-berg under året från Schlesien inträngt i Böhmen och der vunnit en fram-

218. Riksdaler 1647. »Verldens frälsare, fräls oss!»

i

i

i

i

*gång öfver de kejserlige under Montecuculi, som härigenom hindrades att undsätta Baiern. Men sedan han förstärkt de svenska besättningarna i Mähren, tvangs han i följd af den redan långt framskridna årstiden att återvända till Schlesien.

Maximilian af Baiern, som fann sig lemnad utan bjelp och ansatt af tvenne fiendtliga härar, sökte sin räddning i

ett stillestånd, som också mot vilkor af hans neutralitet uti mars 1647 blef honom beviljadt i Ulm. Turenne gick derpå tillbaka öfver Rkein, Vrangel till Franken. Det delade befälet hade äfven denna gång visat sig medföra olägenheter; just i de afgörande ögonblicken hade de båda fåltherrarne ej kunnat komma öfverens, och de hade derfor foga uträttat. Vid uppbrottet skilde sig de gamla weimarianerne från Turenne och öfvergingo till svenskarne.

Vrangel måste, for att de ej skulle träda i tjenst hos fienden, tillåta, att de förenade sig med den styrka, som under Königsmark stod i Westfalen.

Efter fransmännens aftåg bröts vapenstilleståndet utaf kurfursten af Baiern; han hade endast velat skilja de förbundne. Vrangel, som från Franken ryckt in i Bolim en och der eröfrat Eger, kom härigenom i stor fara. Ansatt på en gång af bairarne och de kejserlige, drog han sig hastigt undan, först till Meissen och sedan till Westfalen. Till hans räddning bidrog, att den nye, fiendtlige öfverbefålhafvaren Melander, som ur hessisk tjenst öf-vergått i kejsarens, af personlig hämd-lystnad vände sig mot Hessen i stället för att gå mot svenskarne. Maximilian hade emellertid bedragit sig, om han trodde, att Frankrike, som gynnat honom vid fördragets afslutande, skulle

219. Hans Kristofer von Königsmark

(1000—1663).

låta detta bestå, oaktadt han uppsagt det samma med^ Sverige. Pä våren 1648 förenade sig åter Turenne och Vrangel i Frauken. De ryckte in i Baiern och utkräfde hämd för kurfurstens trolöshet genom de grufligaste härjningar. Vid Zusmarshausen stupade i en blodig träffning general Melander. Hans efterträdare, Gronsfeld, måste draga sig tillbaka, och de förbundne trängde ända fram till Inn, hotande Österrike. Floden, som var upp-sväld af regnet, och de dåliga vägarna hindrade dem att gå längre den gången.

Äfven från ett annat håll voro kejsarens arfländer i fara. Königsmark, som ej rätt val kom öfverens med Vrangel, hade med sin styrka afgått till Böhmen och vändt sig mot dess hufvudstad. Genom ett dristigt öfverfall lyckades han med hjelp af en öfverlöpare (i Sverige adlad Streitberg) en juli-220. Storinuingeu af »lilla sidan» af Prag 1648.

morgon 1648 intaga den så kallade »lilla sidan» af Prag eller den del af staden, som ligger på venstra stranden af Moldau. Det kejserliga slottet och

rika kloster folio i segrarens kander. Staden prisgafs åt tre dagars piundring; ett omätligt byte gjordes, bland annat togos stora boksamlingar och dyrbara handskrifter1, som hemfördes till Sverige. Königsmark inneslöt derpå den gara-la staden öster om floden, och då hans egen här var alldeles för svag, kallade han till sin hjelp den styrka, som Vittenberg anförde i Schlesien.

Snart fingo svenskarne utanför Prag ytterligare förstärkning. Med friska trupper anlände från Sverige den unge pfalz-grefve Karl Gustaf. Af regeringen hade han blif-vit utnämd till ge-

1 Bland dessa VI-filas Bibel, »Codex ar-gentens», den förnämsta luesogotiska urkund veriden eger, hvilken nu förvaras på Upsala universitets bibliotek. Den bortfördes af den lärde Vossius, men återför-värfvades genom M. G. de la Gardies frikostighct.neralissimus öfver svenska härarna i Tyskland, medan Vrangel gjordes till

221. Königsmarks krigslycka. Allegori.

generalguvernör öfver Pommern. Karl Gustaf, som lärt kriget under Torstensson och som redan vid flere tillfällen visat prof på mod och duglighet, hade dittills hållits aflägsnad från hvarje högre befäl; nu fick han i krigets elfte timme ledningen af det hela. Det förebars, att Vrangel ej haft den framgång man väntat, att han, såsom ung och öfvermo-dig, ej vetat skaffa sig tillbörligt gehör hos det äldre befälet och så vidare.

Rätta orsaken är att söka hos drottningen sjelf, som genom kriget ville leda pfalzgrefyens tankar från planerna på hennes hand, på samma gång hon i den glänsande ställning, han nu gick att intaga, måhända ville lemna sin fstände en ersättning för den plats hon väl lofvat, men ej var sinnad att gifva honom, vid sin sida.

Efter pfalzgrefvens ankomst fort- 222.

sattes belägringen af Prag med kraft.

Flere stormningar företogos, men i följd af borgerskapets tappra motstånd

Arvid Vittenberg (omkr. 1600-1657).utan framgång. En kejserlig här, som nalkades till stadens undsättning, tvang Karl Gustaf att upphäfva belägringen. Han hade just brutit upp för att förena sig med Vrangel, då budskapet', att freden blifvit afsluten, nådde honom. Genom en sällsam ödets nyck slutades alltså den långvariga kampen framför murarna af samma stad, som för dretio är sedan sett kriget utbrista.

Westfaliska freden 1648.

Föregående underhandlingar. — Preliminårer 1641. — Kongressen i Osnabrtick och Kunster 1645—1648. — Adler Salvlns och Johan Oxensfjerna. — Fredens vilkor för Sverige och dess verkstillande.

Många och djupt liggande voro de orsaker, som gjorde det tretioåriga

kriget så långvarigt. Efter Gustaf Adolfs död hade kejsaren fattat mod, lian började åter hoppas på utvidgning af sin makt. Det skulle be-liöfvas åratal af förödmjukelser, för

att lian skulle ej allenast afstå från

dessa förhoppningar, utan äfven be-

qväma sig till eftergifter. Jesuiteme

hindrade livarje steg till försoning i 223. Axel Oxenstiernas namnteckning. , « , , ?.

andligt alseende, medan åtskilliga

furstar funno sin fördel i att förlänga ett krig, som gaf dem tillfälle att fritt

rikta sig på Tysklands bekostnad. När inan ändtligen kom till underhandling, bidrogo ock de många och stridiga anspråken äfvensom denna tids ceremoniösa och långsamma statskonst att betydligt försena den slutliga uppgörelsen.

Vi erinra oss, huru kejsaren efter slaget vid Nördlingen uppträdde öfvermodigt, huru han genom Kur-sachsen ville tvinga Sverige, som stod öfvergifvet af hardt när alla sina bundsförvandter, att gå in på prag-freden och mot löfte af en obetydlig penningersättning utrymma Tyskland. Då Oxenstjerna vägrade att så snöpligt låta sig afvisa, och då hans skrifvelse till kejsaren om fred förblef obesvarad, hade underhandlingen afstannat. Rikskansleren återvände hem, men aflöstes af Johan Adler Salvius, hvilken såsom svenska

224.

Johan Adler Salvius (1590-1652;. utan framgång. En kejserlig här, som nalkades till stadens undsättning, tvang Karl Gustaf att upphäfva belägringen. Han hade just brutit upp för att förena sig med Vrangel, då budskapet', att freden blifvit afsluten, nådde honom. Genom en sällsam ödets nyck slutades alltså den långvariga kampen framför murarna af samma stad, som för dretio är sedan sett kriget utbrista.

Westfaliska freden 1648.

Föregående underhandlingar. — Preliminårer 1641. — Kongressen i Osnabrtick och Kunster 1645—1648. — Adler Salvlns och Johan Oxensfjerna. — Fredens vilkor för Sverige och dess verkstillande.

Många och djupt liggande voro de orsaker, som gjorde det tretioåriga

kriget så långvarigt. Efter Gustaf Adolfs död hade kejsaren fattat mod, lian började åter hoppas på utvidgning af sin makt. Det skulle be-liöfvas åratal af förödmjukelser, för

att lian skulle ej allenast afstå från

dessa förhoppningar, utan äfven be-

qväma sig till eftergifter. Jesuiteme

hindrade livarje steg till försoning i 223. Axel Oxenstiernas namnteckning. , « , , ?.

andligt alseende, medan åtskilliga

furstar funno sin fördel i att förlänga ett krig, som gaf dem tillfälle att fritt

rikta sig på Tysklands bekostnad. När inan ändtligen kom till underhandling, bidrogo ock de många och stridiga anspråken äfvensom denna tids ceremoniösa och långsamma statskonst att betydligt försena den slutliga uppgörelsen.

Vi erinra oss, huru kejsaren efter slaget vid Nördlingen uppträdde öfvermodigt, huru han genom Kur-sachsen ville tvinga Sverige, som stod öfvergifvet af hardt när alla sina bundsförvandter, att gå in på prag-freden och mot löfte af en obetydlig penningersättning utrymma Tyskland. Då Oxenstjerna vägrade att så snöpligt låta sig afvisa, och då hans skrifvelse till kejsaren om fred förblef obesvarad, hade underhandlingen afstannat. Rikskansleren återvände hem, men aflöstes af Johan Adler Salvius, hvilken såsom svenska

224.

Johan Adler Salvius (1590-1652;.223. Minnesvård öfvcr Johan Adler Salvius (död 1632), i Storkyrkan i Stockholmkronans ombud från 1638 tog sitt säte i Hamburg, der han under de följande åren utvecklade en liflig diplomatisk verksamhet. Genom honom gingo regeringens förhandlingar med Frankrike och med de tyska furstarne, genom honom upplånades penningar för härens räkning; han var med ett ord i alla utländska förhandlingar regeringens högra liand, och en högst skicklig sådan.

Johan Baners segrar och de böner, hvarmed ständerna på riksdagen i Regensburg öfverhopade kejsaren, att han måtte göra slut på det förödande kriget, gjorde honom småningom medgörligare. Efter åtskilliga, föga uppriktigt menade försök sände han till Hamburg en underhandlare, von Lut-zow, som i december 1641 med Salvius och den franske gesandten öfver-enskom om tid ocli ställe för en allmän fredskongress. Enligt dessa preliminärer borde den samma i mars 1642 sammanträda i de två westfaliska städerna Osnabriick och Mönster. Sverige skulle på det förra stället, Frankrike på det senare underhandla med kejsaren. På detta sätt ville man undvika rangstrider mellan de båda ländernas statsmän, som ej kunde förlikas om första platsen vid bordet; Sveriges anseende hade nu stigit derhän, att det kunde täfla med Frankrike om företrädet. De båda si-

meddelelse resa från den ena orten till den andra eller ock mötas å ett tredje, midt emellan dem båda liggande ställe, livartill sedermera bestämdes den lilla staden Lengericli. Medlarkallet mellan Frankrike och kejsaren åtogo sig påf-ven och republiken Venezia, hvilka voro bland de fa stater, som ej blifvit inblandade i striden. Mellan Sverige <och kejsaren åter komnio underhandlingarna att föras omedelbart, då Sverige oj ville antaga Kristian IV:s erbjudna bemedling och denna efter utbrottet af danska kriget snart blef om intet.

Emellertid dröjde det vida utöfver den utsatta tiden med kongressens sammanträde. Då preliminärerna först i mars 1643 bekräftades, och då till en början endast få sändebud infunno sig och dessa tillbragte tiden med små-nktiga tvister om titlar och rangordning, blef under de närmaste åren intet iif vigt uträttadt. Först i april 1645 kunde den allmänna kongressen öppnas. Det var Torstenssons framgångar i förening med kejsarens egen tilltagande utmattning, som ändtligen förmådde honom att öfvergå från ord till handling. Nu sammankom en stor skara gesandter ej blott från Sverige, Frankrike, kejsaren och tyska rikets många andliga och verldsliga ständer,

dornas fullmäktige kunde för ömsesidig

226. Maximilian von TrautmansdorlT

(1584—lGöO).utan äfven från Spanien och Portugal, generalstaterna, Schweiz, italienska furstar och städer samt påfven. Af dessa drogo sig de flesta katolska med Frankrike till Mlinster, de flesta evangeliska med Sverige till Osnabruck.

Till svenska kronans ombud hade riksrådet Johan Oxenstjerna, kanslerens son, och Adler Salvius blifvit utsedda.

Bland den öfriga mängden af legater märka vi främst grefve Maximilian von Trautmansdorff, ledaren af den kejserliga beskickningen, som genom sitt hofsamma uppträdande hade stor förtjenst om underhandlingens fortgång, och vidare de franska sändebuden d'Avaux och Servien, tvenne stolta och sluga statsmän, hvilka, liksom de båda svenska, hade svårt att sins emellan komma öfverens.

Det var klart, att i en så talrik samling med olika lynnen och fordringar på en strängt iakttagen etikett ämnen till ständiga misshälligheter ej skulle saknas. Jesuiterne, som stodo i oafbruten förbindelse med kejserliga hofvet och påfliga kurian, spunno sina ränker i det fördolda, medan på kongressen lärda doktorer och anstolta grefvar högt häcklade hvarandra på franska eller dåligt latin. Präktiga festmåltider, hvilka höllos med det öfvermått i mat och dryck, som den tiden var öfligt, afbröto ofta förhandlingarna, på hvilka äfven det guld, som i synnerhet af Frankrike med frikostiga händer utströddes, ej kunde undgå att utöfva inflytande. Ambassadörerne äflades att öfverträtfa hvarandra i ståt: den franske höll ett intag i Mtinster, som varade en hel timme, Oxenstjerna for aldrig ut annat än i en kunglig statsvagn, följd af tolf hellebardierer samt en skara adelsmän, pager och lakejer i dyrbara livreer.

Särdeles menligt inverkade naturligen den spänning, som rådde mellan de båda svenska legaterne. Å ena sidan höra vi den stolte och häftige Johan Oxenstjerna, som tidigt kommit ut i det politiska lifvet och som i sitt öppna, ridderliga uppträdande ofta glömde iakttaga en statsmans för-sigtighet, ständigt pocka på bördens företräden och sin egenskap af »caput legationis». Å andra sidan star Salvius, uppkomlingen, som lika ifrigt vill göra sin diplomatiska fintligliet och sin bepröfvade erfarenhet gällande. Den gamle rikskansleren manade sin hetsige son till försonlighet, men tog sedermera, i följd af ändrad öfvertygelse om sakens rätta beskaffenhet, öppet hans parti i rådet, medan Salvius understöddes af drottningen. Striden mellan de båda legaterne blef på det närmaste forbunden med drottningens utbrytande onåd mot rikskansleren. Hon hade fattat motvilja för hela den oxenstjernska slägten och såg med glädje, om hon på något sätt kunde minska dess stora anseende. Med Salvius vexlade hon förtroliga, men för hennes sätt att gå tillväga föga hedrande skrifvelser. Medan de båda gesandterne i ett öppet bref skarpt klandrades och beskyldes att förhala uppgörelsen, underrättade hon Salvius i hemlighet, att alla förebråelserna voro afsedda för Oxenstjerna, och begärde en noggrann beskrifning öfver de grimaser, grefve Johan skulle göra vid läsningen af bannebrefvet. Denne flammade upp af sårad stolthet och sökte inför drottningen rättfärdiga sig. Hans klagobref upplästes i rådet, hvar-vid det kom till ordvexling mellan drottningen och rikskansleren, som medvärme försvarade sin son. Dennes parti var för starkt, att Kristina skulle våga något ytterligare steg mot Johan; men hon öfverhopade Salvius med ynnestbevis och gaf honom hemligt uppdrag att med alla medel påskynda freden, under det Johan Oxenstjerna i enlighet med faderns åsigter sökte förekomma förhastade medgifvanden. På detta sätt kom denne att framstå i en förhatlig dager, då man sökte göra troligt, att det var hans stolthet och omed-görlighet, som hindrade fredens afslut ande.

I sjelfva verket var det många andra omständigheter, som vållade, att saken drogs på långbänken. De frågor, som här skulle lösas, voro af den mest mångartade och invecklade beskaffenhet. Man tvistade ej endast om den ersättning, som borde tillerkännas Sverige och Frankrike samt åtskilliga tyska riksstånd, utan här skulle äfven afgöras, hvilken protestanternes ställning inom riket skulle blifva, hvilket år skulle fastställas som gräns för de andliga

godsens återställande, om kurfursten af Pfalz skulle insättas i sina rättigheter, huru stor ersättning i penningar armeerna skulle fa, om Nederländernas förhållande till Spanien och så vidare. Alla dessa olika spörsmål berörde mer eller mindre de olika medlem-marne. Ej blott sättet, hvarpå de skulle afgöras, men ock frågan om, hvilka i livar sak borde deltaga, vållade svårigheter, som den tidens omständliga statskonst ej bidrog att lätta. Vi beröra i det följande endast den del af förhandlingarna, som angick Sverige.

I samma form hade den svenska och franska kronan framstält sina fordringar, utom livad som rörde blott någondera ensam. Så var i den franska framställningen utelemnadt det, som Sverige begärde till sina trosforvand-ters förmån. Bland de första svenska fordringarna märkas S c hl e si en, der en mängd vigtiga platser innehades, och Pommern, som ända sedan 1G30 varit i svenskarnes våld. Det förra förslaget afsåg väl mest att göra kejsaren

med-görligare till andra afträdelser; men från det senare kunde ingenting förmå svenskarae att afstå, ehuru det väckte mycken gensägelse, i synnerhet från kurfursten af Brandenburg, som hade arfsanspråk på landet. Han måste nöja sig med Hinterpommern och stiftet Kainmin samt vederlag för återstoden. En annan svår fråga var den om godtgörelsen i penningar till de under Sveriges befäl stående härarna. Dessa hade egna fullmäktige vid kongressen, och för ändamålet begärdes en sunnna af 20 millioner riksdaler.

227. Vinkastning från »Svenska lejonet» vid fredsm&ltiden

i Niirnberg (afb. 228).Först efter'mer än treåriga underhandlingar kom man till uppgörelse. Men då svenska kronan redan 1646 gått så långt, hon ansåg sig kunna gå, och bestämt sin ställning, sådan den väsentligen blef i freden, kan hon ej sägas ha gifvit anledning till krigets förlängning. Kejsaren hade deremot svårt att gifva efter. Det var först då hans bundsförvandter, först Branden-burg och Sachsen, sedan Baiern, tvungits till stillestånd, då föreningen mellan Sverige och Frankrike syntes fastare än någonsin, och då kejsarens arfländer hotades från två håll, som han gick in på freden. Den undertecknades samma dag, den 14 (24) oktober 1648, i Osnabrtick och Miinster.

Sverige erhöll: 1) Vorpommern med oarna Rilgen och Usedom samt 228

|

228. Fredsmåltid i Niirnberg 1649, hållen af svenska härens geueralissimus Karl Gustaf.

af Hinterpommern en smal landremsa på högra oderstranden med städerna Stettin, Gartz, Damm och Gollnow samt ön Wollin, jemte arfsrätt till återstoden af Hinterpommern, i händelse brandenburgska huset utslocknade; 2) staden Wismar med amten Pöel och Neukloster; 3) de till ve ridsliga områden N förvandlade biskopsstiften Bremen och Verden, som innefattade en landsträcka mellan mynningarna af Elbe och Weser; samt 4) en summa af fem millioner riksdaler för att tillfredsställa truppernas fordringar *. Samtliga de afträdda länderna erhöllos som län af kejsaren och riket. Sverige

1 Dessutom utlofvades 80 000 riksdaler åt grefven af Vasaborg, Gustaf Adolfs naturlige son, i ersättning för Osuabriick, hvilket Kristina för hans räkning begärt, och 200000 riksdaler åt drottningen, hvarjemte af de eröfrade provinsernas innestående skatter efterskänktes 400 000 riksdaler.skulle för de samma hafva säte och stämma på tyska riksdagen och omvex-lande med Brandenburg ega direktorium i nedersachsiska kretsen. Hvad åter tros för vand terne beträffar, för hvilkas sak Sverige kämpat, så blef deras ställning väsentligen förbättrad. De skulle för framtiden åtnjuta samma borgerliga rättigheter som katolikerne. Religionsfreden i Augsburg stadfästes och utsträcktes äfven till de reformerte. Såsom normalår för de andliga godsens återlemnande faststäldes 1624, en medelväg mellan 1618, som af kejsaren påstods, och 1630, som af Sverige begärdes. Sverige skulle jemte Frankrike vaka öfver fredsvilkorens uppfyllande^ hvilket gaf dessa makter osökt anledning till oupphörlig inblandning i rikets angelägenheter. Svenska kronan kom dock i ett vida närmare förhållande till Tyskland än den franska, som fått sina er-öfriugar såsom sjelfständiga besittningar.

Härmed voro visserligen hufvudfrå-gorna afgjorda. Men mycket återstod ån un att ordna. Eli exe-kutionskongress öppnades i Niirn-berg; Karl Gustaf förordnades att a svenska kronans vagnar föra underhandlingarna om fredens verkställande, och dessa afslötos ej förr än sommarn 1650. Särskildt uppstodo svårigheter vid de betingade summornas utbetalande och fördelning äfvensom vid den talrika härens upplösning. Oro visade sig bland trupperna, då de ej bekommo så mycket, som de väntat. Hvar ryttare af det tyska krigsfolket erhöll 33 riksdaler, hvar soldat 12, svenskarne endast hälften; stora belöningar tilldelades de förnämsta härförame. Betydliga belopp af ersättningen blefvo äfven efterskänkta eller aldrig utkräfda. Med grannarne i norra Tyskland uppstodo dertill stridigheter angående tullar och gränsbestämmelser, och först 1653 kom det genom ett särskildt fördrag till uppgörelse mellan Sverige och Brandenburg.

Vi stå vid slutet af det stora skådespelet. Ofverblicka vi än en gång det hela, så måste i sanning den lön, Sverige skördade i freden, för aderton års segrar och uppoffringar på den allmänna saken, förefalla ringa, ja, hardt när snöplig. De nyvunna besittningarna voro både små och splittrade. Af-

229. Undertecknandet af fredens verkställande, i Nurnberg juni 1650.

sigten med dem var synbarligen, att Sverige skulle komma att beherska utloppen till tre af Tysklands hufvudfloder: Oder, Elbe ocli Weser. Tullarna,, som der upptogos, tillföllo Sverige. Dess östersjövälde var befäst och förbindelsen med fastlandet var lättad, ett forhållande, som mäktigt kom att inverka på vårt lands kommande utveckling. Alla dessa fördelar kunna dock på intet vis sägas uppväga hvarken de oerhörda ansträngningar Sverige Tinder-kastat sig eller de missförhållanden, som under kriget blifvit grundlagda i det inre. Orsaken till den mindre gynsamma utgången är att söka dels i bunds-förvandternes, och ej minst Frankrikes, afund öfver*Sveriges vägande maktr dels ock i Kristinas af oenigheten med Oxenstjerna närda ifver att i otid påskynda fredsverket.

230. Kejserligt fyrverkeri vid Nurnbcrg vid fredsfestens afslntande 1650.

Men saken har ock en annan sida. Fastän den omedelbara vinsten var liten, så hade Sverige ej slösat blod och penningar förgäfves. Dess kraftiga uppträdande hade räddat tankens och trons frihet i hela Europa. Svenska folket hade för en kort tid gått i spetsen för verldsutvecklingen; deltagandet i tretioåriga kriget är dess största bedrift. Påfvens och kejsarens öfvermakt, som hotade att hämma framåtskridandet, var bruten. Det stora målet hade-vunnits genom ett snillrikt användande af små medel. Från ett litet och obemärkt land hade Sverige med ens uppstigit till rangen af stormakt och , var från denna tid det erkända hufvudet för protestanterne. Medvetandet om denna ställning, känslan af det utförda stordådet fylde folket med stolthet,, gaf lyftning åt alla dess sträfvanden och tryckte sin prägel på hela vårt lands-politik under storhetstiden. Kristina och hennes hof.

Drottningens personlighet. — Flirslag till hennes fdrmälning. — Kristinas förbiilande till Axel Oxea-:fitjerna. — Hennes gunstlingar. — Främlingar vid hofret.

Kristinas myndighetsförklaring hade redan under kriget visat sig vara annat än en form. Med ifver deltog hon från första stunden i ärendenas behandling och utöfvade snart ett starkt inflytande derpå. Det var på stora ting, hon Made att utöfva sin förmåga, och hon ådagalade dervid mera skarpsinne och sjelfständighet, än som kanske mången fann önskligt. Både vid valet af befälhafvare och i afseende på freden hade hon haft sin egen mening. De åldriga rådsherrarne föllo undan för den unga, snillrika drottningen, som ofta visste att trots deras motstånd drifva sin vilja igenom.

Detta var en följd ej blott af den stora vördnad, man hyste för Gustaf Adolfs dotter, utan äfven af hennes personliga öfverlägsenhet. Kristina var född och uppfödd att herska. I mycket liknade hon sin fader. Det var oj nog dermed, att dragen starkt påminde om honom: det blonda håret, som omgaf den höga pannan, de stora, eldiga ögonen, den bugtiga näsan — allt var gustavianskt. Äfven många af hans själsegenskaper hade hon ärft. Hans snille och kraft, hans sinne för vetenskap och konst, hans vältalighet återfinna vi i oförminskad grad hos dottern. Men med denna lysande begåfning egde hon karaktersfel, som ofta nog stälde de stora egenskaperna i skuggan. Med all sin moders nyckfullhet och obeständighet förenade hon ett häftigt lynne och ett kallt hjerta. Äregirigheten var hennes största lidelse; sjelfvisk och stolt, sökte hon aldrig en sann vän, endast gunstlingar, dem hon snart öfvergaf för att välja nya.

Af naturen alltså en underbar sammansättning af goda och dåliga egenskaper, fick Kristina en uppfostran, som uteslutande afsåg att utbilda henne till drottning. Hennes rika anlag utbildades under ledning af utmärkta lärare. Johannes Matthiæ, den milde forskaren, som visste tillvinna sig sin höga lärjunges förtroende, undervisade henne i teologien och latinet, Axel Oxenstjerna sjelf i statssaker. Med ett förvånande minne, snabb uppfattning och en liflig håg att läsa utvecklade hon sig hastigt. Hennes vetgirighet kände inga gränser; äfven de grekiska författarne studerade hon; astronomi och matematik utgjorde hennes nöje. I allt sitt görande och låtande visade hon ett manligt väsen, så att rikskansleren 1641 förklarade, »att hennes majestät icke är som en qvinsperson, utan behjertad och af ett godt förstånd, si att om h. m. icke blir korrumperad, iuger hon nu godt hopp om sig». Tidigt började hon mottaga utländska sändebud, och endast 15 år gammal bivistade hon första gången rådets sammankomster.

Pfalzgrefvinnan Katarina, i livars vård Kristina ända till denna furstinnas död 1638 varit anförtrodd, var en förträfflig q vinna. Icke dess mindre synes vistelsen i pfalzgrefvens hus i flere afseenden mindre fördelaktigt ba inverkat på hennes utveckling. Den spänning, som rådde mellan hennes231. Praktmynt 1649.

Med drottning Kristinas valspr&k: Regeringens stöd är visbeten.

fosterföräldrar och riksförmyndarne, gjorde, att den unga drottningen tidigt lärde att med misstroende betrakta de »ärorika gubbar», som styrde landet. Under det man på allt sätt sökte befordra fört roligheten mellan de båda fränderna och fostersyskonen, Kristina och Karl Gustaf, visade man henne allt för stor eftergifvenhet; sjelf har hon intygat, att »de, som tro, att barndomen är den tid, då sanningen nalkas fur-starne, bedraga sig: man fruktar och smickrar dem ända i vaggan-.

Från barnåren hade hon lärt att vid hvarje tillfälle framför allt taga sin kungliga värdighet i akt, och under den vårdslöshet och spotska uppsluppenhet, som så ofta utmärkte hennes umgänge, glömde hon dock aldrig ett ögonblick, att bon var drottning.

Till vanor och klädedrägt var hon alltid särdeles enkel. Vin drack hon endast med afsmak och egnade i allmänhet ej mera än fem timmar åt hvilau. Hennes drägt var enkel ända till torftighet, utan alla smycken, men dock af en viss stil. Kroppsöfningar älskade hon: rida, jaga och dansa var hennes lust, och hon gjorde det med färdighet och smak. I hennes uppträdande blandade sig på ett förunderligt sätt yster liflighet med en viss hugdrageuhet. En af hennes samtida, den franske gesandten Chanut, som länge vistades vid Kristinas hof och åtnjöt hennes förtroende, har i sina memoarer skildrat sina intryck af henne. »Ett enda porträtt, säger han, kan icke gifva en rätt föreställning om hennes utseende. Hennes ansigte förändras till den grad efter hennes siunesrörelser, att man från ett ögonblick till ett annat knapt kan känna igen henne, men i allmänhet synes hon tankfull, och hvilken förändring än hennes inre undergår, bibehåller hon dock alltid något ljust och angenämt. Ogillar hon det, som säges, så höljes för ett ögonblick hennes blick af ett visst moln, som inger fruktan. Hennes stämma är vanligen mild som en flickas, men hon förmår också gifva den en styrka, som är öfver hennes kön. Hennes växt är under medelhöjden, hvilket skulle

232. Två daler silfvermyut (myntplåt) 1649.synas mindre, om hon nyttjade frun timmersskor, men for att beqvämare kunna gå och rida brukar hon endast skor utan klackar, såsom karlarne. — Naturen har nekat henne ingen af de egenskaper, hvaraf en ung riddare skulle göra sig en ära. Hon är outtröttlig i landtliga tidsfördrif. Jag har sett henne jaga till häst i tio timmar. Det finnes ingen i Sverige, som säkrare fäller en hare i språnget eller bättre tumlar sin häst, utan att deraf vilja göra sig någon ära. Hennes bord är enkelt och utan alla läckerheter. Hon talar sällan vid sina hoffruntimmer. Då de infinna sig vid någon uppvaktning, lemnar hon dem efter de första höflighetsbetygelserna och går till karlarne. Hon är god mot sin betjening och frikostig med sitt rikes tillgångar. Hon skämtar gerna; Lon gjorde kanske bättre att afhålla sig derifrån.»

233. Äreport, uppförd vid drottning Kristinas kröning i Stockholm den 20 oktober 1650.

Det var klart, att Kristina både i följd af sin ställning och sina egenskaper skulle blifva föremål för en mängd giftermålsanbud från furstar, som ville vinna hennes hand och hennes krona. Ännu medan hon var späd, medan hennes fader lefde, hade kurfursten af Brandenburg hoppats att kuuna förvärfva Kristinas hand åt sin son, den sedermera så namnkunnige »store kurfursten». Gustaf Adolf visade sig af politiska skäl ej obenägen en sådan förbindelse. Den skulle grundlägga en stark protestantisk förening i norra Tyskland; Brandenburg kunde dessutom blifva en nyttig bundsförvandt både mot Polen och Danmark. Sedan Friedrich Wilhelm efterträdt sin fader, förnyade han sjelf sitt frieri. Flere af riksförmyndarne syntes till en början gynna hans plan, men saken uppsköts till drottningens myndiga år och stran-daile da på hennes bestämda afslag. En hel skara af andra friare anmälde sig. Kristian IV af Danmark framstälde förmälningsförslag for sina söner, Ulrik och Frederik; till och med katolska lierskare, konungarne af Polen, Spanien och Portugal, ja, sjelfve kejsaren sökte samma förman för sitt hus, äfvensora åtskilliga andra furstar. Alla stötte dock på samma hinder:

Kristina förblef obeveklig, hon kunde, oak-tadt ständernas upprepade anhållan, att hon måtte förmäla sig, ej öfvervinna sin motvilja för äkteuskapet, hvilket hon betraktade som ett ok för qvinnan.

Bland alla drottningens friare hafva vi dock änuu ej nämt den ifrigaste och den, som åtminstone en tid syntes ha bästa ut-sigteu att lyckeas, den unge pfalzgrefve Karl Gustaf. Han och Kristina hade ju varit barndomslekkamrater. Under alla de bemödanden, som gjorts att närma de båda furstebarnen till hvarandra, synes verkligen en ömsesidig böjelse dem emellan ha uppstått. Kristina har till och med i de tidigare åren gifvit Karl Gustaf löfte om sin 2U- Ur» 8om tillhört drottning Kristina.

, i i i . /* 0 ... ... f. . . Med emaljm&lninp, föreställande drott-

hand ; detta tramgar lika valat henues uret ningen som segerns, jagtens och bafvets

n n | n £•, l £••• | jrudin nk-

som at ptalzgretvens otta upprepade torsak- i statens historiska museum,

ringar. Ehuru drottningen efter sin myndighetsålder snart tog ett annat sätt mot honom, upphörde han dock ej att hoppas. Under det att hon sålunda allt jemt uppsköt att gifva ett bestämdt svar på hans allt enträgnare anhållan om afgörande, af-lägsnades henne3 sinne allt mer från Karl Gustaf. Orsaker härtill voro först och främst hennes växande böjelse för grefve Magnus Gabriel de la Gardie och vidare deras inverkan, som ogerna sågo pfalzgrefvens upp-höjelse. Skulle Kristina träda i gifte, var hon bundeu af sitt löfte till Karl Gustaf.

Hon fattade derför inom sig det först småningom framträdande beslutet att aldrig förmäla sig, men att i stället bereda pfalz-

grefven ersättning, hvilket skedde först, då 235. Boett till .amma ur.

hon ät honom anförtrodde öfverbefälet i Tyskland, och sedan genom hans utnämning till tronföljare.

Medan alltså hos drottningen tanken ittt behålla sitt jungfrustånd mog-tnade, medan hennes hjerta syntes otillgängligt för alla ömmare känslor, slösade hon till höger oeh venster med vederinälen af sin kungliga ynnest, men underlät ej heller att starkt låta dem känna sin onåd, som ådragit sig hennes misshag. Hårdast drabbades häraf den gamle rikskansleren. Den tid, då hans unga herskarinna i timtal kunde lyssna till den visdom, som flödade från den grånade statsmannens läppar, var förbi. Redan karaktersskil-naden mellan den lifliga, ostadiga Kristina och den gamle, betänksamme ministern, som i åratal varit van att herska efter eget tycke, var ett hinder för, att förtroendet dem emellan skulle blifva varaktigt. Dertill var drottningen, medveten om sin förmåga, nog fåfäng att ej allenast vilja styra ensam, utan äfven att synas göra det. Detta var dock omöjligt, så länge rikskansleren med sitt stora anseende vid rådsbordet ledde ärendena; han dikterade alla besluten och uppbar hedern derfor. Kristina insåg snart, att han under kriget var oumbärlig. Vi ha också i det föregående sett, huru drottningen arbetade för freden med en ifver, som långt ifrån alltid var fosterlandet gagnelig. Redan under det danska fredsverket hade meningsskiljaktigheten mellan rikskansleren och drottningen yppat sig; den öfverflyttades snart pä det tyska, och här vidgade sig klyftan mellan dem ytterligare genom det olika parti, som de togo i tvisten mellan de båda svenska legaterne i Osnabriick. Lågan underblåstes skickligt af den franske ministern, hvilken väl måste erkänna vigten af denne »Axel», kring hvilken verlden vände sig, men till sitt lands välförstådda fördel önskade honom förpassad till en annan verld. Äfven visste rikskanslerens ovänner, som förut måst tiga, att nu innästla sig i drottningens förtroende och med allahanda förtal skada honom. En fullständig brytning förhindrades väl genom beraedling af Torstensson och andra förståndiga män. Men om också drottningen tvangs att hafva försyn för rikskanslerens ålder och förtjenster, så ökades hennes obenägenhet för honom, då han motarbetade den unge och ännu oförsökte M. G. de la Gardies intagande i rådet. Hon fattade ovilja ej blott mot den gamle Axel personligen, utan äfven mot hela hans mäktiga slägt. Flere medlemmar af hans parti afläg-nades i olika uppdrag, och då tecknen på drottningens ogunst blefvo allt för tydliga, drog sig rikskansleren för någon tid tillbaka på landet, der han gladde sitt sinne med att åse nyröjningarna vid Fiholm. Äfven han, den redbaraste

236. Ebba Brahe, gift med Jakob de la Gardie 1

(1596—1074).

i Efter det enda tillförlitliga, hittills kända porträtt af Ebba Brahe.bland statsmän, hade sälunda fått smaka lyckans omkastningar. Så länge han lefde, kunde han dock, frånvarande som närvarande, ej undgå att utöfva inflytande på regeringen, och mot slutet af Kristinas tid, efter de la Gardies onåd, flnna vi honom åter i spetsen for ärendena.

Främst bland dem, som undanträngde rikskansleren i drottningens ynnest, står grefve Magnus Gabriel de la Gardie, son af riksmarsken och Ebba Brahe. Efter att enligt tidens sed på resor i utlandet ha fulländat sin bildning deltog han en kort tid i kriget mot Danmark och uppträdde sedan, tjugutvå år gammal, på ett lysande sätt vid liofvet. Den unge grefvens manliga skönhet och intagande sätt tilldrogo sig genast drottningens synnerliga uppmärksamhet. Under de närmaste åren öfveröstes han med nådevedermälen och gåfvor af alla slag. Först utnämdes han till öfverste vid lifgardet, och då Kristina, i följd af Oxenstjernornas motstånd, ej lyckades att få in honom i riksrådet, tillstäldes 1646 för hans skull en lysande beskickning till Frankrike. Anledningen var nog obetydlig: det föregafs, att man skulle lyckönska till franska vapnens framgångar och uppmana till trofasthet i förbundet; utrustningen slukade betydliga summor af rikets medtagna tillgångar, förutom 100000 riksdaler af de franska under-hållspenningarna, men så fick också grefve Magnus tillfälle att glänsa som ambassadör vid Louis XIV:s hof, der han rönte ett mottagande, som blef afgörande tor hans lifs smakriktning.

Då ryktet hviskade om, att drottningen ville göra honom till siu gemål, förlofvade hon honom med sitt syskonbarn, prinsessan Maria Eufrosyne, Karl Gustafs syster, gjorde sjelf deras bröllop, som varade i fem dagar, och gaf dem rum å kungliga slottet att bebo. Endast genom grefve Maguus kunde man vinna tillträde till drottningens person. Han utnämdes 1648 till generalguvernör i Leipzig och nästkommenderaude under Vrangel öfver alla svenska trupper i Tyskland, hvarigenom han, utan att hafva inlagt någon högre militärisk för-tjenst, stäldes öfver tretioåriga krigets dugligaste generaler. Endast genom förevändningen, att en af hennes undersåtar ej finge svärja en annan herskare trohetsed, hindrade drottningen honom att blifva tysk riksfurste, och då hon i freden ej kunde utverka åt honom besittningen af Benfelden i Elsass, erhöll han i stället af ersättningspenningarna en summa af 22 500 riksdaler. Han utnämdes vidare till riksråd, generalguvernör öfver Livland, riksmarskalk och erhöll en mängd förläningar. Detta är dock ingalunda en fullständig för-

237. Magnus Gabriel de la Gardie

(1622-1086).teckning på alla de ynnestbevis, den förtjusta herskarinnan under åratal fortfor att slösa på sin gunstling. Då dennes hastiga och lysande upphöjelse ej ens tillnärmelsevis uppvägdes af hans förtjenster, var det klart, att det smygande fortalet snart skulle hafva hvarjehanda att berätta om förhållandet mellan drottningen och honom. För sanningen af dessa rykten finnes dock ej spår af bevis; den stolta, afmätta hållning, Kristina under all sin storartade välvilja iakttog mot grefven — hon glömde aldrig att behandla honom som en undersåte — och den undergifna beundran, han eguade henne tillbaka, äro tvärt om en borgen för motsatsen.

Den mest lysande ädlingen vid Kristinas hof och en skicklig ledare af dess nöjen var de la Gardie, men foga mer. Drottningen rådsporde honom visserligen ofta, men hans råd voro ej af den beskaffenhet, att de kommo att utöfva något bestämmande inflytande på ärendenas gång; det var endast i enskilda fall och mest till sin egen fordel, han visste bruka drottningeus gunst. Händelserna skulle till och med visa, att han ej var i orubblig besittning deraf. Småningom gjorde sig äfven andra personliga inflytanden starkt gällande hos drottningen. Hon började tröttna vid grefvens stora anspråk, vid hans ständiga ansträngningar att aflägsua alla medtäfiare och visade sig mera kallsinnig. Otålig gjorde då grefve Maguus flere krampaktiga försök att återvinna hela hennes ynnest, men gaf härigenom endast näring åt drottningens retliga lynne. Det behöfdes blott en tillfällig anledning — en ärerörig ordtvist, der grefven drog kortaste strået — för att han skulle vara ohjelpli-gen fallen i onåd. Det var 1653, som den fullständiga brytningen mellan honom och drottningen inträffade. De la Gardie förbjöds att visa sig vid hofvet och blef från den tiden lika envist utsatt för Kristinas förföljelse, som han förut varit föremål för hennes oförtjenta välgerningar. Otröstlig sträf-vade grefven att genom egna och anhöriges böner återvinna

drottningens gunst. Han förnedrade sig ända derhän att begära sin gamle fiendes, rikskanslerens, bemedling, hvilken ej förvägrades — men allt fbrgäfves. Kristina förblef obeveklig; hon ville ej se honom och bevarade till sin död den bitterhet, hon fattat mot den forne gunstlingen, kanske mest alstrad deraf, att hon fann sig bedragen på hans sanna värde. Det var endast genom sina yttre egenskaper, grefve Magnu9 utöfvat sin tjuskraft på drottningen. När det ridderliga omhölje försvann, som i hennes ögon omgifvit hans person, då var det ock för alltid ute med hans makt.

Det måste i sanning mera väcka vår förvåning, att de la Gardie sa länge kunde bibehålla sig i drottningens ynnest, än att han slutligen föll; ty det låg icke i Kristinas lynne att länge blifva vid ett och samma. Hon älskade det nya, det intressanta, ombytet. En af anledningarna till de la Gardies fall var utaii tvifvel, att hans bild blifvit undanskymd af en annan gunstling, en utländing (Pierre Michon) Bourdelot. Denne hade af sin landsman, den lärde Salmasius (Saumaise), som vistats vid Kristinas hof, blifvit anbe-fald hos henne som läkare. Bourdelot lyckades förbättra drottningens helso-tillstånd, och genom sin qvicka och behagliga umgängeston intog han henne all-deles till sin fördel. Han löreskref Kristina ett annat lefnadssätt, stalde de förra gunstlingarne och den krets af lärde, hvarmed hon förut älskat att omgifva sig, i en löjlig dager och drog i stället hennes sinne till nöjen och lustbar-lieter. Med sina lösa grundsatser och sina lekande anfall på religion och sedlighet utöfvade han ett högst skadligt välde öfver den lättledda herskarinnan, som till en stor del genom hans tillskyndelse fattade smak för en friare verlds-filosofi. Inom ett par år hade den franske uppkomlingen så blifvit utsatt för hat och förakt både från folkets sida, som trodde, att drottningen af honom blifvit förhexad, och från de store, som ständigt voro föremål för hans bitande infall, att drottningen, ehuru med svidande hjerta, tvangs att aflägsna honom. Öfverhopad med ynnestbevis återvände han till Frankrike, derifrån han dock sedermera genom en förtrolig brefvexling kom i förnyad beröring med sin forna beskyddarinna.

En annan utländing, som ungefär samtidigt steg högt i Kristinas ynnest, var spanska sändebudet Antonio Pimentelli. Han var egentligen sänd till Sverige för att knyta handelsförbindelser och för att under den strid, som fördes mellan Frankrike och Spanien, draga Kristina ifrån Frankrikes sida öfver på Spaniens. Häri understöddes han af Bourdelot, som var anhängare till prins de Condé, och han bidrog, liksom denne, att öka hennes likgiltighet i religiösa frågor och sålunda förbereda henues öfvergång till katolska läran. Belefvad och angenäm i sitt umgänge, visste han så ställa *ig in hos drottningen, att hon alltid ville hafva honom i sin omgifning. Han blef snart en oumbärlig deltagare i de festligheter, hvari Kristina under hans ledning allt mer började finna behag; ofta nog sällskapade hon med honom långt in på nätterna. Detta skadade drottningens rykte, medan den frikostighet, hvarmed hon slösade gåfvor på sin gunstling, och det företräde, hon vid mer än ett tillfälle gaf honom framfor landets store, väckte en storm af ovilja mot Pimentelli, hvilken redan som katolik och spanior här var illa anskrifven.

tirefliga ätten Brahe.

(Jfr slägttaflan i del. 3, a. 328).

Per Brahe d. &., + 1590 (jfr förenämda slagt ta fl a).

Bågnas Brahe,

g. m. 1) Brita . -g ----------

Stensdotter Köba, g. m.

(Lejonhufvnd), Axel Baner.

2) Helena Klasdotter Bjelke.

i_______

l) Ebbaf 1674, g. ro. riksmar-ékeo Jakob de la Gardie.

Per Brahe

d. v., riksdrota, f. 1602, * 1680, g. m. Kristina Katarina Stenbock. ________i

Elen Beata,

g. ni. hertig Adolf Johan.

Abraham Brahe, g. m. Elsa Gyllenstjerna. * 1

Nil8 Brahe d. ä., general tif infanteriet, f. 1604, t 1632, g. m. Anna Margareta Bjelke.

i

Klen Elisabet, g. m. Nils Brahe d. y., riks-

1) rikskansleren Erik r&d, generallöjtnant, f. Oxenstjerna, 2) hertig 1633, * 1699, g. m. Adolf Johan. Margareta Juliana

Vrangel af Salmis.

Abraham, generalmajor, * 1728.

Nils, kapten vid lifgardet, * 1722.

—EFTkT öfverate, f. 1722, halshuggen 1756.

Alagnas Fredrik, kapten, laudtmarskalk 1800,

+ 1826.

AJagnus, riksmarskalk, f. 1790, t 1844, ogift.I raden af gunstlingar, hvilkas antal och vexling mot slutet af Kristinas regering blef allt större, märka vi äfven den unge och lysande ädlingen Klas Tott. Son af Åke Tott, som under Gustaf Adolf tjenat med utmärkelse, och dottersons son af Erik XIV, saknade han ingalunda bördens företräden. Bild-skön till gestalt och ridderlig i sitt uppträdande, hade han så fångat sin be-skyddarinna8 tycke, att hon inom ett par år ej allenast gjorde honom till grefve, öfverste kammarherre, riksråd och riksstallmästare, utan äfven umgicks med planer att låta utropa honom till tronföljare efter Karl Gustaf, i händelse denne skulle dö utan arfvingar; och då detta befans omöjligt, ville hon upphöja honom till hertig. Men äfven det förslaget gick om intet, då Axel Oxenstjerua och Per Brahesom äfven blifvit erbjudna samma värdighet, vägrade mottaga den samma.

Förutom alla dessa in- och utländska gunstlingar, som endast roade och smickrade drottningen, samlades äfven kring henne en stor hop främmande lärde och vetenskapsmän. Det var ej nog dermed, att hon på allt sätt sökte uppmuntra den inhemska odlingen; äfven utländska forskare af framstående ordning infunno sig vid hennes hof. Dessa kommo, dels kallade af den vetgiriga drottningen sjelf, dels ock lockade af ryktet om hennes snille och frikostighet. De namukunnigaste af dem voro den nederländske rättslärde Hugo Grotius (de Groot), som af Axel Oxenstjerua förmåtts träda i Sveriges tjenst och länge varit svenskt sändebud i Paris, och René Descartes (Cartesius), »den nyare filosofiens fader», som atled under sin vistelse i Stockholm lboO och fått en minnesvård i Adolf Fr edriks kyrka derstiides. Men äfven Vos-sius, Salmasius, Freinshemius, Boeclerus, Schefferus — såsom de med sina latiniserade namn läto kalla sig — voro män, som samtiden räknade bland sina lärdaste. Kristina fann stort nöje i att samtala med dessa lärde och åhöra deras disputationer; af Descartes mottog hon under två månaders tid hvar morgon klockan 5 besök i sitt bibliotek. Med tillhjelp af sådana män blef det henne möjligt att sammanbringa så betydliga skatter af literatur som dem, hvilka Kristinas i romerska Vatikauen förvarade boksamling ännu innehåller, äfven sedan mycket deraf blifvit förskingradt.

De vetenskapliga namnen gåfvo en egendomlig glans åt Kristinas hof. Verlden undrade öfver den unga herskariunan, som fann största behaget i att omgifva sig med en krets af lärda pedanter. Dessa tillegnade drottningen böcker, belönades rikligen och sjÖngo hennes lof i qväden, som flödade af alla de utsökta artigheter, hvaraf romarspråket under skicklig behandling är mäktigt. Men några gagnande frukter af deras verksamhet söker man förgäfves; dertill var Kristinas väsen allt för ytligt, liksom de literära storheternas lyck-sökeri och

inbördes afundsjuka allt för betydliga.

Det kan väcka förvåning, att Kristina under allt detta umgänge med män ej starkare känt behofvet efter en qvinlig förtrogen. Endast en sådan kan hon sägas hafva egt, nämligen den sköna Ebba Sparre, sedermera gift med grefve Jakob Kasimir de la Gardie, yngre broder till Maguus GabrieL

') Gretiiga ätten Brahes slögttofln, se föregåeedc sida.Huru uppriktig Kristinas tillgifvenhet för hennes hoffröken än synes hafva varit, så har hon clock utöfvat föga inflytande på drottningen. Utan tvifvel var Kristinas egen brist på qvinligöet största anledningen till den ringa aktning, hon ständigt visade sitt eget kön. Förståndets egenskaper ha hos henne^ öfver allt inkräktat på bekostnad af hjertats.

Vi ha redan nämt, att Kristina under de senare åren af sin styrelse,, särskildt genom inflytande af sina utländska gunstlingar, allt mera drog sig ifrån de allvarliga och vittra tidsfördrif, som förut utgjort hennes största tillfredsställelse, och i stället sökte nöjen och lustbarheter. Hennes oroliga sinno älskade omvexling; hon hade tröttnat vid de lärdes gräl och behöfde dessutom medel att glömma regeringsbekymren och det allmänna missnöje, som böljade

238. Jakobsdal (sedan Ulriksdal) i Upland, nära Stockholm.

Vid slutet af 1600-talet.

jäsa omkring henne. Ofta drog hon sig tillbaka till Jakobsdal, det nu varande Ulriksdal, för att ostördt få roa sig. Jagter och förlustelser i det fria, omvexlade här med balletter och franska skådespel. Drottningen skaffade sig ett italienskt hofkapell och var sjelf själen i alla nöjen. I dansen förde hon sig med mycken ledighet och behag, och ofta nog deltog hon i de dramatiskar »upptåg» eller så kallade värdskap, som denna tid voro särdeles omtyckta. Dessa utgjordes af förklädningar, der någon af sällskapet spelade värdshusvärd, de öfrige hans kunder. Kristina förbättrade saken så, att gästerne uppträdde maskerade som olympens gudomligheter, de uppassande som herdar och herdinnor. Till åtskilliga balletter och sångspel, som uppfördes vid hof-vet, anlitades Georg Stjernhjelm att författa den svenska texten, som seder-mera ofta öfverflyttades på franska eller tyska. Efter en af dessa glada hoffester var det, som Kristina 1653 stiftade amaranterorden, hvaraf gunstlingen Pimentelli blef den förste riddaren. I ordens namn har man velat finna en smickrande häntydan på dennes födelseort Amarante, och dess föga allvarliga syfte framgick af valspråket: »Dolce nella memoria.»

Detta förändrade lefnadssätt aflägsnade emellertid allt mera från Kristina folkets hjertan. Redan den ynnest, hon skänkte främmande lvcksökare, det slöseri, hvarmed hon ödde rikets tillgångar på ovärdiga föremål, hade kommit de känslor att svalna, rom mötte Gustaf Adolfs dotter vid hennes tron-bestigning; den lättfärdiga ton, som nu blef gängse vid hofvet, det vårdslösa sätt, hvarpå drottningen behandlade hvad som var svenska folket stort och heligt, väckte allmän förargelse. De nya vanorna dröjde ej heller att hos drottningen sjelf medföra en genomgripande förändring. Regeringsbördan böljade förefalla henne odräglig, de besvärliga statsgöromålen blefvo hennes lättrörliga ande allt för enformiga och tunga. Småningom väcktes hos henne längtan efter ett lif, der lion kunde få egna sig åt tillfredsställandet af sina nycker. Och hon fann snart, att ett sådant lif ej var möjligt för den, som bar en krona.

239.

Amaranterorden (förminskad).

»Ljuft för minnet.»

Kristinas senare regeringsår och tronafsSgelse (1654).

t

Den Inre styrelsen. — Drottningens rikshushillning. — Riksdagen 1650. — Successionsf rågan. — Or sakerna till Kristina« tronafsägelse. — Messenlska sammansvärjningen. — Riksdagen i Tpsala 1654.)

1

»

Under den förra delen af Kristinas regering hade kriget dragit alla krafter, all uppmärksamhet till sig. Sedan den långvariga kampen afstannat, I fortforo dock de egendomliga förhållanden den samma framkallat att en tid ! bortåt ega bestånd: det dröjde, innan dyningarna efter stormen hunuo lägga j .sig. Följderna af den gjorda öfveransträngningen trädde ej genast i dagen. , Hvaije yttring af knot eller missnöje tystnade inför den glans, som de ly- I sande segrarna, de ärorika frederna kastade tillbaka på den unga drottningens styrelse. ’

Denna fortgick till en början i samma hjulspår som under förmyndarues dagar, och Kristina deltog med ifver och lust i statsgöromålen. För laudets J inre förkofran vidtogos vigtiga åtgärder i flere riktningar. De nyfbrvärf-] vade landskapen sökte man vinna genom mild behandling och på allt sätt j införlifva med moderlandet. Af Pommern och Bremen bildades två nya , generalguvernement. Till Finland afgick ännu en gång Per Brahe för att 1 fortsätta den välsignelserika verksamhet, han under sin föregående treåriga I mera ofta öfverflyttades på franska eller tyska. Efter en af dessa glada hoffester var det, som Kristina 1653 stiftade amaranterorden, hvaraf gunstlingen Pimentelli blef den förste riddaren. I ordens namn har man velat finna en smickrande häntydan på dennes födelseort Amarante, och dess föga allvarliga syfte framgick af valspråket: »Dolce nella memoria.»

Detta förändrade lefnadssätt aflägsnade emellertid allt mera från Kristina folkets hjertan. Redan den ynnest, hon skänkte främmande lvcksökare, det slöseri, hvarmed hon ödde rikets tillgångar på ovärdiga föremål, hade kommit de känslor att svalna, rom mötte Gustaf Adolfs dotter vid hennes tron-bestigning; den lättfärdiga ton, som nu blef gängse vid hofvet, det vårdslösa sätt, hvarpå drottningen behandlade hvad som var svenska folket stort och heligt, väckte allmän förargelse. De nya vanorna dröjde ej heller att hos drottningen sjelf medföra en genomgripande förändring. Regeringsbördan böljade förefalla henne odräglig, de besvärliga statsgöromålen blefvo hennes lättrörliga ande allt för enformiga och tunga. Småningom väcktes hos henne längtan efter ett lif, der lion kunde få egna sig åt tillfredsställandet af sina nycker. Och hon fann snart, att ett sådant lif ej var möjligt för den, som bar en krona.

239.

Amaranterorden (förminskad).

»Ljuft för minnet.»

Kristinas senare regeringsår och tronafsSgelse (1654).

t

Den Inre styrelsen. — Drottningens rikshushillning. — Riksdagen 1650. — Successionsf rågan. — Or sakerna till Kristina« tronafsägelse. — Messenlska sammansvärjningen. — Riksdagen i Tpsala 1654.)

1

»

Under den förra delen af Kristinas regering hade kriget dragit alla krafter, all uppmärksamhet till sig. Sedan den långvariga kampen afstannat, I fortforo dock de egendomliga förhållanden den samma framkallat att en tid ! bortåt ega bestånd: det dröjde, innan dyningarna efter stormen hunuo lägga j .sig. Följderna af den gjorda öfveransträngningen trädde ej genast i dagen. , Hvaije yttring af knot eller missnöje tystnade inför den glans, som de ly- I sande segrarna, de ärorika frederna kastade tillbaka på den unga drottningens styrelse. ’

Denna fortgick till en början i samma hjulspår som under förmyndarues dagar, och Kristina deltog med ifver och lust i statsgöromålen. För laudets J inre förkofran vidtogos vigtiga åtgärder i flere riktningar. De nyfbrvärf-] vade landskapen sökte man vinna genom mild behandling och på allt sätt j införlifva med moderlandet. Af Pommern och Bremen bildades två nya , generalguvernement. Till Finland afgick ännu en gång Per Brahe för att 1 fortsätta den välsignelserika verksamhet, han under sin föregående treåriga Istyrelsetid der utöfvat. Den återvändande freden inverkade naturligen förmånligt på handel och näringar. Drottningen omhuldade städerna

och gynnade bergverk och fabriker. Dessa uppblomstrade. I synnerhet gick grufdriften i Falun framåt, sedan kopparhandeln frigifvits och förmyndarstyrelsen gjort allt för att afveckla de förra kopparkompaniernas affärer.

Men framfor allt låg den andliga odlingen drottningen om hjertat. Efter vidlyftiga förarbeten (se sidan 293) utfärdades ändtligen 1049 den första för hela riket gemensamma skolordning, hvilken tor en lång framtid blef bestämmande för de s venska läroverkens utveckling. Nya gymnasier upprättades i Göteborg och Hernösand. De vetenskapliga sträfvandena lifvades genom det deltagande, hvarmed de följdes af drottningen. Vi ha redan nämt, huru hon samlade kring sig de lärde och uppmuntrade dem. Sällan besökte hon Upsala utan att öfvervara de förnämsta föreläsningar och öfningar derstädes. 1 många riktningar framträdde också utmärkta forskare. Tysken Chemnitz utnämdes till historiograf och utgaf sin historia om tretioåriga kriget. Johan Bure (Bureus) gaf väckelse åt studiet af vårt fornspråk och de nordiska autiqvi-teterna. Stjernhök, Loccenius. Vexionius (adlad Gyldenstolpe) grundlade en svensk rättsforskniug. Georg Stjernhjelm och Olof Rudbeck, Sveriges luda mångsidigaste snillen, verkade i de mest olikartade riktningar, den förre som skald, språkforskare, matematiker, rättslärd och 'tänkare, den senare utmärkt på en gång i anatomi, naturkunnighet, mekanik, fornforskning och musik.

Vid sidau af denna rika utveckling både i inre och yttre afseende började dock småningom de missförhållanden, som voro en följd af kriget, att visa sig, särskildt inom rikshushållningen. Vi ha sett, huru förmyndarregeringen, då de för kriget oundgängliga medlen tröto, redan 1638 och sedermera förnyade gånger måst taga sin tillflykt till frälseköpen. Dessa stodo egentligen i strid med regeringsformens bud, men de voro af den yttersta nöd framtvingade, och drottningen hade vid sitt tillträde till regeringen ej allenast godkänt förmyudarnes förvaltning, utan hon stadfäste äfven utan förbehåll de under hennes minderåiighet skedda föryttringar af krono- och skattejord, ja, hon förskref dem nu — hvad ej skett förut — såsom evärdligt frälse åt innehafvarne. Men ej nog härmed; hon fortsatte på den inslagna vägen och utan hejd. På detta sätt minskades kronans årliga inkomster i betänklig grad, och svårigheten att fylla behofven blef ständigt större. Annu 1649 måste af ständerna begäras nya utskrifningar, för att ersätta det afgående utländska krigsfolket, äfvensom de under kriget åtagna skatternas fortfarande. Detta beviljades, men bidrog att öka den oro, hvarmed man började betrakta drottningens sätt att handskas med rikets inkomster.

Förutom frälseköpen tärde nämligen äfven hennes slöseri med förläninga r, som nu blefvö allt talrikare, starkt på tillgångarna. Det är sant, att Kristina hade stora förtjenster att belöna; men hon gjorde det också på ett kungligt sätt. Hennes frikostighet gick till och med ofta för långt, och hvad värre var, den visade sig icke alltid rättvis. Det var ej de män, hvilka grundat fosterlandets storhet, som mottogo de största och flesta belöningarna,utan hennes gunstlingar. Oxenstjernorua, Torstensson, Karl Gustaf Vrangel, Königsmark, Vittenberg och än flere bjeltar från tyska kriget fingo visserligen betydliga grefskap; andra förläningar och sköldebref1 utdelades i massa. Men hvad var detta i förhållande till hvad den temligen ändamålslösa ambassaden till Frankrike kostade och de högst betydliga nådevedermälen i öfrigt, som offrades på Magnus Gabriel de la Gardie och hans efterträdare i drottningens ynnest?

Ett sådant till vägagående måste väcka ond blod. Det harmade folket att se statens egendom behandlas, som vore den drottningens handkassa. Landets andryga store ogillade det myckna adlandet och sågo med forakt på dessa uppkomlingar, som nu på alla sidor omgåfvo dem; det började uppstå en spänning mellan hög- och lågadel, liksom förut mellan frälse och ofrälse.

Endast i en fråga var adeln enig, nämligen angående privilegierna. Dessa vidgades och missbrukades allt mera på de lägre ståndens bekostnad, hvilka voro hårdt tryckta ej mindre af adelns företrädesrättigheter än af de höga utskylderna. Särskildt knotade allmogen, hvars frihet var allvarligt hotad. Det såg ut, som skulle de fria bönderne alla förvandlas till frälsets undersåtar och dermed förlora eganderiitten till den jord de brukade. Der fun-nos alltså många jäsningsämnen, och drottningen, som till en början varit ett föremål för allas kärlek och stora förhoppningar, böljade snart från många håll att klandras. Missnöjet gaf sig luft i klagoskrifter, som flögo kring landet, och vid riksdagarna.

Redan 1644, vid den riksdag, då Kristina sjelf öfvertog regeringen, hade bönderne framstält yrkande på godsens

återställande till kronan och häri understödts af presterskapet. Saken ledde lika litet denna gång som under de två närmast följaude riksdagarna, 1647 och 1649, till något beslut. De högre stånden, som nyss fått sina privilegier bekräftade och tillökade, voro vid dessa tillfällen oraedgörliga, bönderne saknade ledare; men 1650 brast stormen lös. Vid denna riksdag få vi bevitna, huru presterne träda i spetsen för rörelsen bland de ofrälse stånden, och huru drottningen for att rikta mot adeln den storm, som eljest skulle vändt sig mot henne sjelf, synes främja deras förehafvande. De förnämsta ledarne voro den lärde och ofor-

240. Johan Terserus (1605-1678).

1 Kristina upphöjde inom tio &r 17 personer till grefvar, 46 till friherrar och 428 till adelsmän.skräckte upsalaprofessorn Johan Terserus och borgmästaren i Stockholm Nils Nilsson, talman för borgarståndet. Upphetsningen mot adeln var häftig; på flere ställen i landet hotade uppror att utbryta, och många stormän fruktade för sina lif. Adeln ville ej gifva vika, utan yrkade å dess vägnar den gamle Axel Oxenstjerna, som nu ansågs som orsaken till alla olyckorna och blef föremålet för den allmänna oviljan, att de orolige skulle allvarligen näpsas. Detta var dock ingalunda drottningens mening. Hon uppmuntrade tvärt om de ofrälse stånden i deras klagomål. Men dessa hade svårt att komma öfverens, så högt och allmänt de än ropade på en reduktion. Pre-sterne söndrade sig redan vid riksdagens början; större delen af ståndet skilde sig från biskoparne, sora i mycket ansågos lmfva gemensamma intressen med adeln, och höll under sex veckors tid särskilda sammankomster under ledning af Terserus. Också kunde de ofrälse stånden till en början ej ena sig om den klagoskrift, de borde öfverlemna till drottningen; Terserus hade uppsatt ett förslag, Nils Skunk, magistrat ssekreterare i Stockholm, ett annat; slutligen utarbetades af dem båda en skrifvelse, den så kallade »protestationen om kronogodsens återställande», som af en deputation från prester, borgare och bönder till drottningen öfverlemnades. I protesten målades rikets tilhtånd i de mörkaste färger; der klagades öfver det sätt, hvarpå adeln missbrukade sina privilegier, och yrkades, >att alla aba-lienerade krono- och skattehemman måtte till kronan åter indragas». Drottningen visade sig nådig, men svarade i allmänna ordalag. Dermed var anfallet för den gången af böj dt; men

reduktionsfrågan var väckt och kunde icke vi- 241-- 0/le!f Jot®n Ter»erus

, r ,, .o j 1 , . .. u (dod KW8J, i Liukopingi domkyrka.

dare falla. De otralse standen hade upptradt

sjelfständigt, utan adelns ledning och mot den samma. Detta var något dittills oerhördt, liksom ock riksdagens längd: den hade varat i fyra hela månader.

Emellertid kände sig de store osäkra. Vid drottningens högtidliga kröning, som vid detta riksmöte firades i Stockholm med en hittills osedd prakt och ståt, blef, skrifver Per Brahe, »arffursten hertig Karl Gustaf, litet förrän kroningsprocessen angick, inkallad i h. maj:t drottningens mak och försäkrade riksens råd på alla de donationer, som de bekommit eller framdeles bekomma af h. maj:t, emedan en part af de förvirrade ständer sådant väsen hade». En stor del af rikets råd med rikskansleren i spetseu fann ock nödigt att mot de ofrälse ständernas protest afgifva en remonstration, och drottningen utfärdade, med anledning af hvad som på riksdagen förekommit, en »ordning mellan ridderskapet och adeln å ena sidan och skatteböuderne å den andra», hvilken dock mera afsåg att fastställa förhållandet mellan båda än att vidga eller in-

t

skranka någonderas rätt. Det var emellertid klart, att sådana medel ej voro tillräckliga att för framtiden afleda det hotande ovädret.

En annan fråga, som vållade mycket bekymmer, var den ora arffölj-den. Ständerna bade vid flere tillfallen anhållit, det drottningen för att i detta afseende trygga riket måtte förmäla sig, och äfven uttryckt sina förhoppningar, att hennes val skulle falla på den unge pfalzgrefven Karl Gustaf. Vi hafva redan omtalat, huru Kriatinas sinne småningom aflägsnades från honom, och huru hon fattade beslutet att lefva ogift. För att afklippa

allt vidare tal härom och för att derjemte gifva Karl Gustaf något, som hon trodde i hans ögon skulle uppväga förlusten af hennes hand — »en krona är ju också en vacker flicka», yttrade hon — beslöt hon att låta utropa honom till tronföljare. Då ständerna på riksdagen 1G49 ho3 drottningen förnyat sin anhållan i fråga om giftermålet, öfverraskade hon dagen derefter, den 24 februari, det alldeles oförberedda rådet med sitt förslag. Alla de gamla rådsherrarne af-styrkte och funno företaget betänkligt; men hon nedtystade de många invändningarna med en anspelning på deras förkärlek för valriket och framlade förslaget för ständerna, som, enligt drottningens önskan, erkände Karl Gustaf för hennes efterträdare, derest hon utan arfvingar afginge. Endast med stor svårighet kunde man förmå Axel Oxenstjerna att sätta sitt namn under ett för honom så motbjudande beslut. Kristina hade dock utan tvifvel rätt deri, att detta var enda utvägen för att förekomma olyckliga tvister vid hennes afgång, och den fasthet, hvarmed hon i denna punkt dref sin vilja igenom, är väl värd både får beundran och tacksamhet. Följande riksdag tog hou steget fullt ut: hon lät 1650 års ständer förklara kronan ärftlig inom Karl Gustafs manliga afkomma.

Kristinas angelägenhet att få frågan om tronföljden på det klara sammanhängde nära med ett beslut, som hon på egen hand, fattat, beslutet att nedlägga kronan. Småningom hade denna tanke mognat inom henne. Af flere tecken hade man redan kunnat spörja ett dylikt uppsåt, då Kristina vid ett besök, som hon oni sommarn 1651 aflade hos sin moder i Nyköping, för första gången yppade sin afsigt för Karl Gustaf och derpå i rådet, och det med sådan bestämdhet, att redan till hösten samma år ett ständernas utskott sammankallades till Stockholm ior att mottaga hennes afsägelse. Pfalzgrefven, som ej kunde tro, att drottningen menade allvarligt, äfvensom de bekymrade rådsherrarne gjorde allt för att förmå henne afstå från sin plan. Kristina syntes dock, trots alla föreställningar, obeveklig; hela hennes handlingssätt visade, att hon med det snaraste ämnade sätta sitt beslut i verket. Det var först, då den åldrige rikskansleren i spetsen för utskickade från rådet och ständerna på det enträgnaste bönföll, det hon måtte qvarstanna, som Kristina förmåddes att tills vidare behålla regeringen.

Inom sig sjelf förblef dock Kristina orubbligt besluten att vid tillfälle utföra sin plan. De skäl, som bevekte henne härtill, voro allt för djupt rotade både i tingens läge och hennes egen personlighet, för att hon i längden skulle afhålla sig derifrån. Hon kunde å ena sidan ej undgå att märka, hurumissnöjet med hennes godtyckliga och slösaktiga styrelse ständigt växte, och huru ropen pä reduktion blefvo allt mera oemotståndliga; men hon ville å den andra icke ändra sitt uppförande eller göra något för att bota det onda. Stormen hade väl för ögonblicket gått öfver, men den skulle återkomma med fördubblad styrka. Kristina kände sig för svag att möta den; hon ville hellre vika än falla och lemnade derför, medan ännu tid var, ledningen åt en starkare hand. Utledsen vid regeringsomsorgerna och det beständiga talet om hennes tormälniug, hade hon för att få vara i fred intet annat val än att antingen helt och hållet öfverlemua sig åt rådets ledning och träda i gifte, hvaraf det ena var henne lika motbjudande som det andra, eller ock att nedlägga spiran. Valet blef henne ej svårt, så mycket mer som hon trodde, att hennes beslut skulle väcka stort uppseende. Det ovanliga i skådespelet af en drottning, som frivilligt afstår en krona, har utan tvifvel mäktigt lockat hennes romantiskt anlagda sinne, på samma gång hon längtat efter ett friare lif i södern, der hon ostördt kunde egna sina dagar åt att njuta, hvad vetenskap och konst hade ypperst och skönast. Glansen af hennes förra ställning skulle följa henne dit, medan hon undgick alla de obehag, som med utöfvaudet af den kungliga värdigheten voro oundgängligen förenade.

Vi hafva endast dygtigt berört bevekelsegrunderna till drottningens beslut. Härom har från många håll tillräckligt blifvit ordadt och skrifvet, medan i sjelfva verket innersta upphofvet och första utvecklingen af en sådan föresats, såsom förborgade inom Kristinas eget bröst, alltid skola undandraga sig betraktarens blick. Säkert är emellertid, att tanken på trouafsägelsen tidigt vaknat hos henne. Redan fem eller sex år innan hon offentligen uttalade sin afsigt, hade hon yppat den för Chanut, Louis XIV:s sändebud, hvilken synes hafva varit den förste, som i denna fråga fått mottaga hennes förtroende. Visserligen vinner hennes bild ingalunda i klarhet, om vi föreställa oss henne såsom under åratal bärande denna tanke inom sig. Tvärt om synas många af hennes handlingar derigenom endast så mycket mer besynnerliga. Huru kunde hon till exempel med en sådan föresats for ögonen under lång tid arbeta på att göra sin kröning så praktfull som möjligt? Det är fåfängt att söka en förklaringsgrund. Hos henne måste allting eller intet väcka förundran; hon är fullkomligt oberäknelig, en sammansättning af motsatser. Af alla

sitt köns egenskaper egde hon egentligen en enda, men denna i hög grad: nyckfullheten.

Hade Kristina också för ett ögonblick vacklat i sitt beslut, så iuträffade dock snart en händelse, som bidrog att göra det fastare än någonsin, nämligen upptäckten af den messeniska sammansvärjningen. Den oro, som så blifvit kallad, förorsakades af en smädeskrift, hvilken befans författad af Arnold Messenius, tillhörig en slägt, som gjort sig känd för sitt suille, men också för sitt oroliga lynne och sina stora olyckor. Både hans farfader, den lärde och hetsige Johan Messenius, och hans fader Arnold Johan hade i följd af den förres politiska öfverilningar sedan Gustaf Adolfs tid hållits i hårdt fängelse i Finland. Den gamle Johan dog i fängelset, men genomPer Brahes forsorg, den tid lian var generalguvernör i n'amda laud, blef Arnold Johan frigifven. Han återvände då till Sverige, utnämdes till rikshistorio-graf, hugnades med adelskap och fick i uppdrag att fortsätta det stora historiska verk fadern börjat. Hans son, den unge Arnold, hade under den tid, lian varit kammarsven först hos Karl Gustaf och sedan hos dennes yngre broder, hertig Adolf Johan, fattat en varm tillgifvenhet för det pfalziska huset. Han slöt sig nu till det missnöjda partiet och sammanskref en smädeskrift på vers, der tillståndet inom landet i de svartaste färger utmålades, drottningen och adeln, som vållat det. häftigt anföllos, på samma gång Karl Gustaf i oförtäckta ordalag uppmanades att ställa sig i spetsen for ett uppror, som skulle utbryta till hans förmån, blott hau visade sig. I november månad 1651 Eller kort efter det utskottsmöte i Stockholm, der drottningen velat afsiiga sig regeringen, men genom rådets och ständernas samfälda böner afhullit* derifrån, öfverlemnades denna skrift till arfprinseu, som då uppehöll sig på •Öland, hvilket lian nyss förut fått i förläuing. Han skickade den till Magnus , •Gabriel de la Gardie och biskop Johaunes Mattbiæ för att frambäras till drottningen. Men som härmed dröjde, hade Kristina redan på annan väg fatt kunskap* om saken, innan skriften öfverlemnades. Hon ville i förstone låta händelserna utveckla sig sjelfva för att se, hvad Karl Gustaf skulle göra och hvad utgång saken skulle taga. Öfverståthållaren i Stockholm Herman Fle- 1 ming öfvertalade henne dock att afstå från detta förslag, skriften anlände från prinsen, öfver hvars uppförande drottningen betygade sitt välbehag, och i stället greps der i med hårdhandskarna. Smädeskrifvaren hade enda>t oskickligt dolt sitt namn och upptäcktes snart. Messenierne, fader och son. stäldes inför rätta, dömdes efter en kort process till döden # och afrättades efter endast ett par dagars beredelsetid. Fadern, som påstod sig vara och sannolikt äfven var oskyldig i sonens förseelse, hade blifvit varnad, men gjorde fiig säker och fick dela sin sons hårda öde. Åtskilliga, som man visste hora till de missnöjde, blefvo anklagade för delaktighet: Terserus, Nils Nilsson. Nils Skunk och äfven Beugt Skytte, en son af Johan, som ansågs vara anhängare af frisinnade åsigter. Då ingenting mot dem kunde förebringas, frikändes de, och utan tvifvel saknades medbrottsliugar. Försöket var hufvud-löst, endast en obetänksamhet. Det var dock ett tidens tecken, och Messe-nierne föllo offer för en rörelse, som visserligen ej utbrutit, men som lätt

a

kunnat utbryta. Det grymma straffet och den brådstörtade behandlingen] af målet — man försökte äfven aflocka den äldre Messenius bekännelser ge- ; nom hotelse med tortyr — sätta en mörk fläck på drottningens och hennes rådgifvares miune. Kristina ångrade också snart sitt stränga förfarande; hon hade endast hastigt velat nedtysta hela saken och förebygga alla vidare upptäckter. Ty förföljelselusta hörde ej till hennes fel; tvärt om befalde hon. att handlingarna i målet skulle brännas för att ej kunna ge anledning till ytterligare undersökningar. .

Var afsigten med det våldsamma uppträdandet i denna sak att qväfva j alla vidare yttringar af det missnöje, som jäste i landet, så hade man otvif-velaktigt lyckats. Den derpå följande riksdagen 1652 aflopp lugnt oaktadt böndernes klagomål; drottningen begärde och erhöll i följd af osäkerheten i den yttre ställningen tre års ntskrifningar och höjda utlagor. Både med Danmark och Polen hade man nämligen kommit på spänd fot. Framstående politiska flyktingar från dessa riken, den dauske rikshofmästaren Korfits Ul-feld, svåger med Frederik III, och den polske kronunderkansleren Hieronymus Radziejovski, funno ett smickrande mottagande vid Kristinas hof, der de gjorde allt för att reta henne mot deras fädernesland. Med Danmark föranledde dessutom öresundstullen nya tvistigheter. Med Polen ansträngde man sig for-gäfves att förvaudla 1635 års stillestånd till fred. I Tyskland åter gaf frågan om westfaliska fredsvilkorens verkställande anledning till förvecklingar med kejsaren och flere riksstånd, särskildt kurfursten af Brandenburg och riksstaden Bremen. En brytning på något af

dessa håll hade lätt kunnat inträda, så mycket mer, som många af de inhemska store, både af begär efter tillfälle att ytterligare få utmärka sig och för att vända folkets blickar utåt från missförhållandena i det inre, lifligt önskade förstoringspolitiken fortsatt.

Allt olidligare blef emellertid tillståndet i det inre. Snart visade sig, att det närmande, som på 1650 års riksdag försports mellan drottniugen och de ofrälse stånden, var föga uppriktigt menadt. Det såg ut, som om drottningen på intet sätt låtit inverka på sig af det, som förelupit; hon fortsatte att strö omkring sig gåfvor och förl'äningar, och detta med än mer frikostig hand än förut. Först nu kunna slöseriet och den dermed följande oredan sägas ha nått sin höjd. Donationer utdelades under allahanda nya titlar och förevändningar utan ringaste återhåll. Mycket underslef bedrefs ock härvid; sekreterarne i kansliet sålde till och med förfalskade förlänings-bref. Det gick slutligen så långt, att man ej rätt visste, hvad som var kronan behållet eller afsöndradt; drottningen måste, när hön bortgaf gods, göra det under uttrycklig förutsättning, att det icke vore förut åt någon annan förlänadt. Snart befans omöjligt att anvisa gref- och friherreskap åt hela massan af nyskapade grefvar och friherrar. Ja, ofta voro tillgångarna så uttömda, att till och med de för hofvets underhåll oundgängliga medlen tröto, och Kristina mäktade endast genom lån, som gåfvos henne af skyddlingar, hvilka riktat sig på hennes bekostnad, anskaffa de samma.

Det är lätt att förstå, till hvilken höjd misshushållningen blifvit drifven, då vi finna, att genom gåfvor, förläuingar, försäljningar och så vidare en årlig ränta af öfver 1200000 daler s. m. redan år 1653 frångått kronan. Denna summa i sig sjelf högst betydlig — den skulle, uttryckt i vår tids myntfot, göra 3200000 kronor — är dock flerdubbelt större, än den synes, då vi, för att rätt mäta den, äfven måste taga i betraktande den tidens små tillgångar och låga varuvärden. Af detta belopp hade endast en jem-förelsevis ringa del tillkommit under förmyndarnes tid. Dessa hade visserligen, såsom vi sett, afsöndrat gods, ehuru blott till en ränta af omkring 82 000 daler s. m., och bortgifvit förläningar, men sparsamt och inga till evärdligt arf och ego. Härvid är dessutom att märka, att kronan hvarken genom frälse-

Sttrign hi t tor ia. IV. 23köpen, der hon genom den tillfälliga ersättningen i viss mån hölls skadeslös, eller vid lifstids- eller behagligtidsförläningarna gick ohjelpligen miste om ett enda hemman. Helt annat blef förhållandet under Kristinas egen regering. Då drefs systemet till ytterlighet, särskildt under de senare åren, och detta, ehuru den tvingande omständighet, som förefunnits i kriget, upphörde att verka. Under hennes tid — i motsats till hvad förut skett — utgjordes de allra flesta afsöndringarna af allodialforläningar, hvarvid staten utan all ersättning gick förlustig ej allenast godset, utan äfven hoppet att återförvärfva det samma. Det var alltså drottningen sjelf, som genom sitt hejdlösa slöseri gjorde skadan obotlig i stället för att efter freden söka hjelpa den; det är på henne och ej på förmyndarne, som skulden for den följande tidens inre slitningar hvilar.

Man skulle kunnat förmoda, att Kristina bland adeln vunnit trogna anhängare genom den frikostighet, hon visade mot många af dess medlemmar, och genom det skydd och den utvidgning, hon, missnöjet till trots, gaf dess privilegier i allmänhet och grefvarnes i synnerhet. Så var dock ingalunda förhållandet. Hennes gåfvor voro allt för illa fördelade för att ej snarare väcka afund än tillgifvenhet, allt för slösaktigt tillmätta för att ej alstra farhågor för deras framtida bestånd. Mycket i drottningens handlingssätt var dessutom egnadt att väcka förbittring, särskildt hos högadeln. Under den senare delen af sin tid visade hon tydligt nog sin ringaktning för rikets råd; sällan infann hon sig vid deras sammankomster, utan afgjorde i stallet de vigtigaste ärendena med sina förtrogne. Hon upphöjde till rikets högsta värdigheter, till rådsherrar, grefvar och friherrar, sina gunstlingar, föga värdiga eller fullkomligt ovärdiga personligheter, dem de store ej ville erkänna som vederlikar, och hon gaf vid sitt hof ofta utländingar företräde framför de infödde. Hela drottningens uppträdande var liksom afeedt att utplåna de välgerningar, hvarmed hon öfverhopat frälseståndet.

Under slutet af Kristinas regering såg det verkligen ut, som ville hou göra allt för att blifva så litet saknad som möjligt; det tycktes, som ville hon fullkomligt borttaga glansen från sin krona, innan hon öfverräckte den åt Karl Gustaf. År 1651 bildar en vändpunkt i Kristinas historia. Från detta år eller från den tid, då hon offentligen uttalade sitt uppsåt att nedlägga kronan, spörja vi en afgjord förändring i drottningens uppförande. Heunes

gifmildhet har ej vidare några gränser. Hon bortkastar all hänsyn till folkets önskningar. Hennes förakt för den uppenbarade religionen, hennes håg för främmande och nya vanor trädde allt öppnare fram i dagen; hon mottog förklädda jesuiter vid sitt hof, hvilka sades arbeta på hennes omvändelse till katolska tron. Hennes lättsinniga yttre politik, hennes anslutning till Spanien och fiendtliga uttalanden om Portugal hade lätt kunnat störta landet i förvecklingar. Med riksstaden Bremen, som vägrat att hylla Sveriges krona, lät hon Königsmark börja fiendtligheter utan rådets vetskap. Vid rikets styrelse har hon ledsnat; hon låter allt gå vind för våg och hängifver sig endast åt sina böjelser för stunden, åt umgänget med utländska gunstlingar

och åt förströelser vid hofvet, der lyxen växer i kapp med landets utblottade tillstånd.

Ett sådant förfarande måste naturligen gifva näring åt det missnöje, som jäste i alla samhällslager och åter bökade rikta sig mera mot drottningen än adeln. Folket vänder redan sina blickar från henne till arfprinsen, som, då han icke gillade regeringsåtgärderna, men ej heller kunde uppträda der-emot, höll sig undan på Oland, bidande sin tid. Den raesseniska sammansvärjningen hade visat, hvilken riktning rörelsen lätt kunde taga, om den brast lös. Den hade också öppnat Kristinas ögon för stämningen inom landet. Hon kände mer än väl, att hennes ställning var ohållbar, och beslutet om afeägelsen blef derigenom endast fastare inom henne sjelf, medan dess verkställande allt jemt uppsköts. Alla afstyrkte, ej allenast rådet, utan äfven de utländska sändebuden. Chanut, som den tiden vistades i Holland, sökte ge-nom bref, Whitelocke, den engelske ambassadören, som Cromwell sändt till Kristina för att med benne sluta ett närmare förbund, ville med allt det allvar, hvarigenom han skilde sig från sina samtida vid Kristinas hof, visa vådan af företaget och förmå henne att afstå derifrån.

Hennes längtan att komma ur ett läge, som hon sjelf gjort outhärdligt, blef slutligen allt för stark; inga föreställningar hjelpte längre, då hon den 25 februari 1654 förkunnade rådet sitt orvggliga beslut vara att nedlägga kronan och öfverlemna den i arfprin-sens händer. Till och med rikskansleren måste slutligen medgifva, att skulle steget oundvikligen tagas, så ju förr ju hellre. En riksdag sammankallades till Upsala i maj månad för att mottaga drottningens afsägelse, och under tiden afliandlades ifrigt mellan Kristina, rådet och arfprinsen frågan om hennes underhållsländer och den ställning, hon efter afsägelsen borde intaga till riket. Drottningens anspråk voro stora och bestämda; man hade svårt att tillbakavisa dem inom tillbörliga gränser.

Sedan ständerna sammankommit, bestämdes, efter skarpa tvister mellan drottningen och rådet, åt henne till lifgeding: Norrköpings stad och slott, öarna Gotland, Oland och Osel, Wolgast jemte åtskilliga besittningar i Pommern samt Wismar med de närliggande amten Poel och Neukloster, hvilket allt tillsammans ansågs gifva en årlig afkastning af 240000 riksdaler. Suveränetet öfver dessa områden fick hon icke — man fruktade, att hon i så fall kunde

242. Schering Rosenhane (den äldre)

(1009—1603).afyttra något deraf åt kejsaren. Invånarne skulle liylla henne, men dock vara bundna af sin ed till Sveriges krona. Eljest skulle hon öfver dem utöfva kungliga rättigheter, liafva domsrätt i andra instansen och tillsätta embets-män, dock endast infödda svenskar af luthersk bekännelse. Efter hennes död skulle underhållsländerua återfalla till kronan. Sjelf skulle hon till sin person vara fullkomligt oberoende och för alla sina gerningar oansvarig.

Sjelfva afsägelsen gick för sig den G juni (1654) på morgonen. I en stor sal på Upsala slott, der ständerna voro församlade, uppträdde drottningen, omgifven af arf-prinsen, rådet och adeln, på sin tron. Sedan ljud blifvit äskadt, framträdde riksrådet Sche-l ing Hosenhane och uppläste sjelfva afeägelse-sk riften. Derpå öfverlemnade drottningen åt de fem höga riksembetsmännen regalierna; riksdrotsen kunde dock endast med svårighet förmås att mottaga kronan ur hennes hand. Sedan hon afklädt sig den kungliga ståten, nedsteg Kristina långsamt till sista trappsteget af sin tron och höll härifrån ett afskedstal till sina undersåtar, hvarvid bon vände sig särskildt till rådet, till ständerna och till arfprinsen. Sjelf var hon rörd och rörde allas sinnen genom den naturliga, intagande

värdighet, hvaraf hon var mäktig, så ofta hon ville. »Det var, skrifver Per Brahe, en medömklig akt.» Redan på eftermiddagen samma dag kröntes Karl Gustaf i domkyrkan; den följande svuro honom ständerna trohetsed på borggården, och län togos af grefvar och friherrar.

Så nedsteg från Sveriges tron sista ättlingen af den fräjdade vasa-stammen, lemnande åt efterträdaren i det yttre en farlig storhet att försvara, i det inre en förstörd drätsel och svåra missförhållanden att bota.

243. Bagare af kristall med drottuing Kristinas bild.

I statens historiska museum.

Kristina efter tronafsägelsen.

Kristina lemnar Sverige, den 7 jnni 1654. — Hennes öfverging till katolska llran. — Resorna till Frankrike 1656, 1657 och Sverige 1660, 1667. — Hennes vistelse i Koma och dffd, den 9 (19 april) 1689.

Redan dagen efter sin tronafsägelse på aftonen lemnade Kristiua Upsala. Rådet och adeln följde henne till vägs till Flottsund, konungen ända till afyttra något deraf åt kejsaren. Invånarne skulle liylla henne, men dock vara bundna af sin ed till Sveriges krona. Eljest skulle hon öfver dem utöfva kungliga rättigheter, liafva domsrätt i andra instansen och tillsätta embets-män, dock endast infödda svenskar af luthersk bekännelse. Efter hennes död skulle underhållsländerua återfalla till kronan. Sjelf skulle hon till sin person vara fullkomligt oberoende och för alla sina gerningar oansvarig.

Sjelfva afsägelsen gick för sig den G juni (1654) på morgonen. I en stor sal på Upsala slott, der ständerna voro församlade, uppträdde drottningen, omgifven af arf-prinsen, rådet och adeln, på sin tron. Sedan ljud blifvit äskadt, framträdde riksrådet Sche-l ing Hosenhane och uppläste sjelfva afeägelse-sk riften. Derpå öfverlemnade drottningen åt de fem höga riksembetsmännen regalierna; riksdrotsen kunde dock endast med svårighet förmås att mottaga kronan ur hennes hand. Sedan hon afklädt sig den kungliga ståten, nedsteg Kristina långsamt till sista trappsteget af sin tron och höll härifrån ett afskedstal till sina undersåtar, hvarvid bon vände sig särskildt till rådet, till ständerna och till arfprinsen. Sjelf var hon rörd och rörde allas sinnen genom den naturliga, intagande
värdighet, hvaraf hon var mäktig, så ofta hon ville. »Det var, skrifver Per Brahe, en medömklig akt.» Redan på eftermiddagen samma dag kröntes Karl Gustaf i domkyrkan; den följande svuro honom ständerna trohetsed på borggården, och län togos af grefvar och friherrar.

Så nedsteg från Sveriges tron sista ättlingen af den fräjdade vasa-stammen, lemnande åt efterträdaren i det yttre en farlig storhet att försvara, i det inre en förstörd drätsel och svåra missförhållanden att bota.

243. Bagare af kristall med drottuing Kristinas bild.

I statens historiska museum.

Kristina efter tronafsägelsen.

Kristina lemnar Sverige, den 7 jnni 1654. — Hennes öfverging till katolska llran. — Resorna till Frankrike 1656, 1657 och Sverige 1660, 1667. — Hennes vistelse i Koma och dffd, den 9 (19 april) 1689.

Redan dagen efter sin tronafsägelse på aftonen lemnade Kristiua Upsala. Rådet och adeln följde henne till vägs till Flottsund, konungen ända tillMärsta. Sitt beslut att lenma Sverige utförde hon med en sådan brådska, att afresan liknade en flykt. Efter några dagars uppehåll i Stockholm drog hon genom landet söder ut, men i stället för att gå åt Kalmar, der en flotta af tolf örlogsfartyg utrustats för att öfverföra henne till Tyskland, tog hon vägen åt Halland. Sina känslor geut emot fäderneslandet uttryckte hon tydligt nog, då hon med gladt mod öfver-skred riksgränsen och dervid utropade:

»Ändtligen är jag fri! Till Sverige hoppas jag aldrig mera återkomma.» Föga anade hon då, att om ej hemlängtan, så skulle dock hennes ostadiga lynne återföra henne dit ännu tvenne gånger.

Med några få förtrogne fortsatte Kristina sin resa genom Danmark öfver Hamburg till Nederländerna. Under vägen anlade hon karlkläder och tog namn af en ung grefve Dohna. Skälet till detta besynnerliga uppforande

torde böra sökas dels i den spänning, hvari hon befann sig till det danska hofvet, dels ock i hennes håg för romantiska äfventyr. Framkommen till Antwer-pen, uppträdde hon åter som drottning o#h uppehöll sig dels der, dels i Bruxelles, hvarest hon på spanska regeringens inbjudning tog sitt vinterqvarter, öfver ett år. Här höll hon ett präktigt hof och fann ett nöje i att mottaga besök af en stor skara furstar och framstående lärde, som kommo att se den ryktbara drottningen.

Här var det också, som hon fullföljde sin länge hysta och småningom mognade föresats att öfvergå till den katolska läran. Bekännelsen skedde dock ännu hemligt inför Pimentellis biktfader, i närvaro af några fa. Den helige fadern, hvilken länge verkat för saken genom att omgifva henne med jesuiter, som för sådant ändamål blifvit utsända, fann dock denna framgång allt för ringa. Hela verlden borde få bevitna en så lysande seger för katolska kyrkan. På vägen till Italien, som var målet fölr Kristinas resa, öfvergick bon derför offentligen till katolicismen och antog dervid namnet Alexandra. Det var i Innsbrucks domkyrka den 24 oktober

244.

Drottning Kristina (Jfr s. 319).

245.

Romersk medalj till minne af drottning .Kristinas intåg i Roma den 14 (24) december 1655.

»Alexander VII, p&fve. 3:e regeringa&ret. — [För] ett gynsamt och lyckligt lnt&g.»1655, som Kristinas förnekelse af den tro, for hvilken hennes store fader låtit sitt lif, gick för sig. Händelsen uppfylde det protestantiska Europa med hann och uppreste — som snart skulle visa sig — mellan Kristina och det svenska folkets hjertan en oöfverstiglig skiljemur. Men den lättade för Kristina tillträdet till den eviga staden, der hon kort derefter höll sitt intåg.

Denna stad, som stod under påfvens omedelbara herravälde — det enda, som den forna drottningen ej var for stolt att erkänna — och som dertill hade så många minnen qvar från garala veridens andliga odling, syntes liksom särdeles lämpad till vistelseort för henne. Men det skulle snart visa sig, att Kristina med sin oroliga själ hade svårt att trifvas, hvar helst det månde vara. Det

246. Drottning Kristinas intåg i Paris.

smickrande mottagande hon rönte och det uppseende hon väckte voro af öfver-gående art; snart kom hon i tvist både med påfven och sin nya omgifning. Hön bökade sakna både sin makt och sina beundrare. Under det hon, oragifven af lärde och nya gunstlingar, hängaf sig åt vetenskapliga syselsättningar, fortfor dock den politiska utvecklingen att på det lifligaste intressera henne. Sedan spanio-reme förlorat sin makt öfver Kristina och hennes spända förhållande till Frankrike sålunda upphört, företog hon 1656 en resa till detta land. Vid Louis XIV.*s hof lyckades hon väcka mycken uppmärksamhet, hvarför hon följande året förnyade besöket. Det var under detta besök, som hon satte en mörk fläck på sitt minne genom att anbefalla det godtyckliga mordet på sin i onåd råkade öfverstallmästare Monaldeschi, en handling, som endast kan förklarassåsom en nyck af hennes hårda, men för starka intryck så lått mottagliga hjerta. Men då mottagandet från hofvets och allmänhetens sida ej blef det

247, 248. Minnespenning öfver drottning Kristinas lysande och »»makalösa»* suillegåfvor (gjuten

i Rom a 1665).

»Makclösi» (de grekiska bokstäfverna Hmnade att förvilla de liirde).

samma som förra gången, vände hon snart tillbaka till Roma för att der tillbringa återstoden af sina dagar, om vi undantaga de utflygter, hvartill hon förleddes af sin vaknande lust att återtaga kronan.

Efter Karl X:s död infann sig nämligen Kristina i Stockholm vid riksdagen 1660.

Rådet hade gjort allt för att på artigaste sätt afhålla henne, men förgäfves. Både hennes försök att låta läsa mässan och hennes ansträngningar att, i trots af den gjorda afsägelsen, vid den späde Karl XI:s möjliga frånfälle eller

»annan regementsförändring» få sin arfsrätt till kronan erkänd stötte på det bestämdaste motstånd hos ständerna. Af erkebiskop Lenæus, i spetsen för utskickade från preseståndet, måste hon höra de skarpaste föreställningar, och då hon fann sig ingenting kunna uträtta, då man till och med förbjöd henne att i hemlighet hålla katolsk gudstjenst, afstod hon från sin ursprungliga plan att här öfvervintra och återvände till Roma.

o

Ar 1667 kom hon tillbaka, men hennes andra besök blef kortare och ännu mindre tillfredsställande än det första. Rådet använde mot henne samma vapen som förra gången; det anbefalde henne att skicka bort den katolske prest, hon hade med sig, och förbjöd henne

249. »Christina regiua» i Roma. Samtida vr&ngbild.att på något sätt utöfva sin religion. Detta verkade. Ingenting kunde så förbittra Kristina som ett ingrepp i hennes frihet, och hon vände om redan vid Norrköping. Hon förstod — hvad hon redan från början borde hafva förstått — att hennes trosförändring gjort henne för alltid omöjlig i hennes gan la fädernesland.

Emellertid fann hon sig oförhindrad att, då den siste ättlingen af vasa-

ätten i Polen, Johan Kasimir, frivilligt lem-nade sin tron 1668, framställa anspråk på den efter honom lediga kronan. Sedan denna plan alldeles gått om intet, då Kristina saknade det guld, som vid en polsk tronledighet ensamt kunde bereda utsigter, drog hon sig tillbaka från politiken och lefde derefter mera obemärkt i Ro ma. Här utgjorde hon medelpunkten för en af henne stiftad vittr akademi och sökte uteslutande sin tillfredsställelse i syselsättningen med vetenskap och konst. Sjelf fattade hon pennan och skref, förutom sin egen påbörjade lefuadsteckning, den hon tillegnade Gud, högstämda luftal öfver sina hjel-tar, Alexandros och Cæsar, samt flere smärre uppsatser, hvilka alla genomblixtras af deu träffande, ehuru ofta något grofkorniga qvick-het, som utmärkte henne. De senare al* de tretiofem långa åren, som förflöto från tron-afsägelsen till hennes död, var den en gäng så firade drottningen ganska ensam och glömd af verlden; hennes tillgångar blefvo ock, både i följd af hennes egen oförmåga att hushålla, genom försnillningar och dålig förvaltning af

250.

begrafven i San Pietrokyrkan, der en präktig graf rård äunu minner om hennes märkliga personlighet, hvilken, full af motsatser, af bjerta skiftningar i ljust och mörkt, med flere manliga drag än qvinliga, alltid skall utgöra en gåta för efterveriden, som vid domen öfver henne, i likhet med den gamle rikskansleren, aldrig kan förgäta, »att hon dock var den store Gustaf Adolfs dotter».

underhållsländerna, småningom allt mera be-g*»*- Slutligeo Me bo- »i*«n>lig»taf-

vud till hvila den 9 (19) april 1689 och blef KARL X GUSTAF

1654—1660.

Earl X Gustafs ungdomsår. — Riksdagen 1655.

Karl (ia#Ufs slägtförliållanden. — Hans uppfostran- — Hans oden före tronbestigningen. — Sverige* tillstånd vid Karl Gustafs tillträde till regeringen. — Konungens giftermål; nya förtroendemän. — Riksdagen 1655. — Reduktionen.

t pfalziska huset tir en gren af den wittels-bachska fursteätt, som med Otto af Wittelsbach erhöll Baierns hertigkrona af kejsar Friedrich Bar-barossa. Vid slutet af 1200-talet var denna ätt delad i tvenne grenar, Baiern och Pfalz, hvilka. båda gifvit Tyskland kejsare och af k vilka den förra, när reformationen kom, blef ett kraftigt stöd åt den gamla tron, under det att den senare med ifver omfattade det katteri, som i Calvin hade sin mästare. Pfalzarnes hufvmlstad Heidelberg blef ett af protestantismens hufvudsäten, cch de sjelfvar voro under det sextonde århundradet i vida högre grad än de lutherska furstarne i Ty sk land kämpar for religiös frihet mot katolska reaktion sförsök. I början af det sjuttonde århundradet stod som bekant kurfursten Friedrich V af Pfalz i spetsen för den evangeliska unionenr men blef efter några år en biltog man, sedan han vid Hvita berget förlorat

allt i en olycklig strid med sin tros fiender. Det pfalziska huset var deladt i flere linier, af hvilka den hertigliga i Zweibrticken stod kurfnrstehuset närmast, och till denna hertigliga linie hörde pfalzgrefven Johann Kasimir, som 1613 besökte vårt land och 1615 genom sitt giftermål med Katarina, Karl IX:s dotter och Gustaf Adolfs syster, blef nära befrvndad med Sveriges konungahus. Han hade med all aktning blifvit mottagen vid det svenska kofvet både i egenskap af en aflägsen slägting och såsom medlem af ett i den protestantiska veriden högt uppburet furstehus. Hans egna små vilkor gjorde det emellertid svårt för honom att vinna den svenska kungadottern, och det lycka-des honom först, sedan hans fränder gifvit sin försäkran, att den unge pfalz-grefvens gemål kunde hafva att påräkna ett furstligt underhåll.

Under de första åren af sitt äktenskap uppehöllo sig de nyformälde i

251. Borgholms slott, i slutet af 1600-talet.

Sverige, dels i Vesterås, dels i Stockholm, och först 1618 lemnade Johann Kasimir1 med sin gemål vårt land i tanke att för framtiden uppslå sina bo-

Pfalziska huset.

Johann Kasimir af Pfalz-Zweibrucken, f. 12 april 1589, f 8 juni 1652, g. w. Katarina, prinsessa af Sverige, f. 9 mars 1584, f 13 dec. 1638.

Karl X 6 ustat,

f. 8 nov. 1622, * 13 febr. 1660, g. m. Hedvig Eleonora af IIolstein-Gottorp, f. 1636, f 1715.

Kristiua Magdalena, f. 1616, i 1660, g. ni. Friedrich VI af Baden-Durlaeh.

Maria Eufrosync, f. 1625, t 1687, g. m. Magnus Gabriel de la Gardie.

Adolf Johan, f. 1629, f 1689, g. in. 1) Elen Beata Brahe, 2) Elen Elisabet Brahe.

Karl XI, f. 24 nov. 1655, 2) Katarina, 2) Maria 2) Adolf Jo- 2) Gustaf Samuel, -f 5 april 1697, g. m. Ulrika f. 1661, t Elisabet, f. han, f. 1666, f. 1670, f 1731, Eleonora af Danmark, 1720, g. m. 1663, f * 1701 i g. m. Dorothea, f. 1656, i 1693. Kristofer 1748, g. m. Livland. pf&lzgrefvinna af Gyllenstjerna. C. G. v. Gers-Veldenz; regerande dorf. hertig af Za eibrtie- ken vid Knrl XII:s död. Hedvig Sotin, Karl XII, Ulrika Eleonora f. 1681, f. 17 juui f. 23 jan. 168S, t 1708, 1682, t 30 t 24 nov. 1741, s g. m. Frie- nov. 1718. g. m. Fredrik I drich IV af af Sverige, land- Holstein-Got- grefve af Hessen- torp. Kasscl.pålar på det i nedre Elsa83 belägna slottet Kleeburg, hvilket med kringliggande gods utgjorde hans lilla fädemearf. Tretioåriga kriget, som förde olyckan öfver hela hans slägt, hemsökte äfven honom sjelf och tvang honom att undan fiendens eld och svärd taga sin tillflykt till Sverige, der Gustaf Adolfs gästfrihet tills vidare öppnade ett hem. Ar 1622 anlände den pfalzgrefliga familjen hit, och kort derefter, den 8 november, födde Katarina på Nyköpings slott sin äldste son, hvilken i dopet efter morfader och morbroder erhöll namnet Karl Gustaf.

Johann Kasimir och hans familj stannade i Sverige. Gustaf Adolf gaf sin svåger Stegeborgs slott med tillhörande förläning, och der, på den vackra ön i Slätbaken, växte den uuge Karl Gustaf upp med yngre syskon i enkla vanor och under den dagliga omvårdnaden af en mor, hos hvilken klokheten alltid följde kärleken åt och som derfor skänkte sina barn en god uppfostrans välsignelser. I detta fall blef Katarina ett mönster för hela sitt tidhvarf. Efter att i hemmet ha åtnjutit en grundlig undervisning i de kunskapsgreuar, som då ansågos tillhöra en verklig bildning, afgick den unge pfalzgrefven till Upsala. hvars högskola han likväl snart lemnade for att i öfvereusstäm-melse med tidens sed an-

. .. , * 252. Parti frati Borgholms slottsruin.

träda sina utlandska resor. Han besökte flere af Europas länder, såsom Danmark, Tyskland, Holland, Schweiz och Frankrike, syselsättande sig med studier och ridderliga idrotter och uppmärksammande allt, hvaraf något stod att lära. Mer än ett lialft år uppehöll han sig i Paris, der han knöt fleré vigtiga bekantskaper och i de finaste kretsar tillegnade sig den fulländade verldsmannens umgängessätt. År 1640 återkom Karl Gustaf till Sverige och

hyste nu en brinnande önskan att få pröfva sin förmåga och tjena det land, hvilket han ansåg vara sitt fosterland. På Johann Kasimirs begäran om en anställning för sonen svarade förmyndarregeringen med en vägran, trogen sin föresats att behandla pfalzgrefven253.

och hans barn såsom främlingar, de der endast tills vidare uppehöllo sig i

Sverige. Först på Per Brahes forslag erhöll Karl Gustaf tillstånd att begifva sig till den svenska hären i Tyskland, der redan förut en mängd tyska furstar följde våra fanor. Johann Kasimir hade kanske hellre velat, att sonen hemma i Sverige bevakat sina fördelar, men han gaf vika för ynglingens åtrå att »söka sin lycka med svärdet» och insåg faran af en längre overksamhet för ett dådlystet sinne. Axel Oxenstjerna erbjöd Karl Gustaf ett befäl, men denne af böj de anbudet med den förklaring, »att han ej ville befalla, förrän han lärt att lyda», och ingick i stället såsom frivillig i Torstens-sons armé. Slaget vid Leipzig var den första drabbning, i hvilken Karl Gustaf deltog. Af den store Tor-grund krigets konst, tågade med hären

mot Danmark, var med vid Jtiterbogk och Jankovitz och sändes med Douglas att öfva den äldre Ragoczis odiscipli-254. Karl X Gustafs namnteckning. nerade skaror. När läraren

slutligen nedlade sitt befäl, afbröt lärjungen för en tid sin krigiska bana.

Under åren 1646 och 1647 finna vi Karl Gustaf vid Kristinas hof, kanske fängslad af böjelse för hennes person, men ännu säkrare lockad af den glänsande utsigten till en krona. Allt if-rigare begärde han drottningens Land och lefde länge ett rof för qvalfull ovisshet, till dess att en brytning inträffade, som borde hafva sagt honom, att allt hopp var ute. Hau fick en ersättning, som kunde tillfredsställa, om icke hans hjerta, så åtminstone hans ärelystnad. I januari 1648 utnämde Kristina sin försmådde älskare till den svenska härens generalissimus i Tysk-255. Karl X Gustafs sigill. land, och det följande året genom-

Konung Karl X Gustaf

(1622-1660).

stensson lärde han sig sedandref hon hans val till tronföljare. Hon var dä redan besluten att nedlägga sin krona.

I Tyskland fick Karl Gustaf ej tillfälle att skära mänga krigiska lagrar. Några månader efter hans ankomst slöts den westfaliska freden. Han fick i stället öfvertaga ledningen af de underhandlingar, som ledde till »exekutions-recessen» i Niirnberg, och gjorde derunder sitt lärospån i den högre europeiska diplomatien. Det dröjde ej länge, förrän han äfven inom den blef den fulländade mästaren. År 1650 återvände han till Sverige och gick att intaga en plats såsom ärftlig tronföljare. Den platsen var icke utan sina faror. Mot

256. Karl X Gustaf* kröning i Upsala domkyrka den 6 juni 1654.

all den oefterrättligliet, som utmärkte slutet af Kristinas regering, kunde han ej gripa in utan att väcka misstankar, under det att midt i ett växande missnöje tusendes blickar fistes på honom liksom bedjande om hjelp. Han drog sig undan och bidade tåligt sin tid. Från 1651 finna vi honom på Oland, der han fjerran från hofvet och de politiska ränkerna syselsitte sig med öns upphjel-pande och bygnadsarbetena vid Borgholms slott. De offentliga ärendena både inom och utom Sverige följde han likväl med spänd uppmärksamhet. När ändtligen Kristina steg ned från sin tron, var för honom handlingens tid kommen. Han stod då, 32 år gammal, i sin fulla mannakraft, i alla afseenden väl rustad att bringa ny ordning i det rike, som blifvit hans.Det var också af behofvet påkalladt. Sveriges ställning vid Karl Gustafs tronbestigning var i alla afseenden högst bekymmersam. Finanserna voro i bedröfligt skick. Kronans redbaraste inkomster hade gått förlorade genom Kristinas ursinniga slöseri med kronans gods, hvilka på olika vilkor blifvit skänkta åt hennes gunstlingar eller åt dessa höga herrar, hvilka aldrig kunde lönas nog för sina inlagda förtjenster. Då hela statsförvaltningen denna tid var grundad på räntorna af kronans jordegendom, måste den genom en hejd-lös godsafsöndring råka i en fruktansvärd förvirring. Man stod nästan redlös infor stundens mest trängande behof. Embetsmännen saknade sina löner, försvarsverket förföll, och den allmänna bristen kändes till och med inom konungens egen hofhållning. Inom landet stälde sig de båda partierna, de ofrälse och de frälse, allt skarpare emot hvarandra, missnöjet lät höra sig allt

ljudligare, och genom massan af Sveriges folk gick en väl berättigad fruktan, att vår yttre storhet till sist skulle köpas med förlusten af den personliga friheten. Hela den svenska samhällsutvecklingen var genom adelns öfver-vigt komrneu in på en betänklig af-väg; det återstod att se, om Karl Gustaf skulle förstå att åter leda den in på dess rätta stråt.

Den yttre ställningen, ehuru egentligen icke farlig, fordrade likväl ett vaket öga. Kristinas spanskvänliga politik hade komprometterat oss, och hennes utan rådets vetskap företagna krig mot Bremen hade framkallat ovilja hos ständerna inom Tyskland. Karl Gustaf ändrade signaler. Vänskapen med de katolska makterna öfvergafs, och på det bremenska kriget gjordes slut genom en konvention i november 1654, då staden hyllade den svenske konungen och frågan om dess riksomedelbarhet uppsköts. Man väntade de svenska härarnas framryckande i Tyskland i Frankrikes förbund. Karl Gustaf kastade sig i stället mot Polen, der rvssarnes inbrott under våren 1654 syntes honom innebära en fara för Sveriges säkerhet. Han intog från början i de stora europeiska frågorna en sjelfständig ställning och pröfvade blott, hvilket svenskt intresse kunde ligga uti dem. I sjelfva verket tog det polska väsendet från början hufvuddelen af hans uppmärksamhet, och man finner honom strax efter sin tronbestigning underhandla i Berlin om ett anfall mot repn-bliken. Oåterkalleligen bestämt sig hade han dock ej. Han insåg också, att en lösning af vår stora inre fråga, reduktionen, var en bjudande nödvändighet, och han beslöt redan tidigt att företaga en sådan lösning, men endast

257. Drottning Hedvig Eleonora (1036-1715).under formen af en kompromiss tills vidare för att lugna de ofrälse utan att stöta adeln. Han ville sålunda söfva det inre splitet till ro och sedan samla sitt folks krafter till nya strider och, som han hoppades, till nya eröfringar. Befästandet och utvidgandet af Sveriges yttre storhet ansåg han vara ögonblickets första kraf; sedan det blifvit tillfredsstäldt, kunde den fredliga pånyttfödelsen begynna.

Förberedelserna till reduktionen och till kriget syselsatte Karl Gustaf under hans första regeringsår. Till detta års händelser hörde äfven Karl Gustafs giftermål med den adertonåriga Hedvig Eleonora, dotter till hertig Friedrich III af Holstein-Gottorp. Politiken och omständigheterna, icke den ömsesidiga böjelsen, föranledde en förbindelse, som mer än en gång kom att

258. Karl X Gustafs förmillning med Hedvig Eleonora, den 24 oktober 1654.

utöfva ett olyckligt inflytande på de nordiska rikenas ställning till hvarandra.. Det holstein-gottorpska furstehuset fick i Sverige ett stöd vid sina personliga tvister med Danmarks konungar, och våra regenter af Johann Kasimirs ätt ansågo de befryndade holsteinska hertigarue såsom nyttiga bundsförvandter i striderna med grannen vid sundet. Hela denna politik bidrog att än mer skilja de nordiska rikena åt och gifva näring åt det onaturliga nationalhat, som stälde Skandinaviens folk^emot hvarandra i bitter fiendskap. Förmälningen firades i Stockholm den 24 oktober 1654 och högtidlighölls med en mängd fester och ringränningar, som svagt påminde om glansen under Kristinas dagar. I riksstyrelsen ingrep Karl Gustaf genast med kraftig hand. Han visade ett fast beslut att sjelf regera, men var också färdig att lyssna till erfarna mäns råd. För gunstlingars sidoinflytande var och förblef han otill-gänglig lika som for livarje småaktigt personligt groli; han kunde eljest hafva haft mycken fiendskap att minnas. Till sin ihärdigaste motståndare, den store Axel Oxenstjerna, trädde Karl Gustaf strax i det vackraste sonliga förhållande och anlitade hans hjelp i synnerhet i finausförvaltningen, hvars virrvarr den gamle statsmannen åtog sig att reda. Det arbetet blef likväl for tungt, och en kraft bröts, som i årtionden varit använd i fäderneslandets tjenst. Den 28 augusti 1654 gick Axel Oxenstjerna ur tiden. Karl Gustaf hade stått vid hans dödsbädd och emottagit såsom minne den dyrbara juvelring. som Frankrikes konung skänkte den svenske rikskausleren efter under-haudlingarna i Compiégne. Den blef nu ett tecken till den aktning och till-gifveuhet, hvarmed den döende betraktade Sveriges nve, kraftfulle berskare.

c * ^

At Axel Oxenstjemas lifs-gerning gaf Karl Gustaf efter hans död det vackraste erkännande, och när han inom kort kallade sonen Erik att vid tretio års ålder blifva sin faders efterträdare såsom kansler, var detta äfven en hyllning åt den bortgångnes fortjenster. För öfrigt var Erik Oxenstjerna på grund af insigter och förmåga fullt vuxen den höga plats, på hvilken han blif-vit ständ. Af alla svenska

män stod han måhända

259. Allegori ofver drottning Hedvig Eleonoras kröning. gjn tømimg närmast, hade

fiel af alla hans politiska planer och visade mycken duglighet och klokhet, när det gäl de att befordra dem. En af Karl Gustafs mest använda tje-nare blef från början den sträfve, men nitiske Hermån Fleming, son till öfverståthållaren och amiralen Klas Fleming. Han var förut president i kammarkollegiet och sattes nu af konungen i spetsen för hela finansförvaltningen, sedan den egentlige riksskattmästaren, Magnus Gabriel de la Gardie, nllt för tydligt lagt i dagen sin oduglighet. Till Sveriges skickligaste civila ämbetsmän vid denna tid hörde bröderne Gustaf och Krister Bonde, båda af Karl Gustaf använda vid reduktionsverket och för öfrigt grundliga kännare260. Riksdaler 1654.

Med Karl X Gustafs valspr&k: In Jehora tor» mea ipte facitt (I Gud

mitt öde, han skall göra det).

af sitt lands ekonomiska förhållanden. Krister dog redan 1659, Gustaf der-emot lefde ett stycke in på Karl XI:s tid och blef den mest framstående bland hans förmyndare.

De båda stora frågorna, reduktionen och kriget, före-togos till afgörande på den riksdag, som sammanträdde i Stockholm i mars månad 1655. Den kallades att tillse,

: huru riksens försvar och säkerhet måtte för en och annan befarande oförmodelig händelse befrämjas», och den hade sålunda att rådpläga om kriget och dertill erforderliga medel af -utskrifningar och gärder. Frågan om kriget med Polen behandlades genast i konungens egen närvaro af ett hemligt utskott, hvars medlemmar han sjelf utsett. Enskilda röster höjdes, talande för fred. Det var i synnerhet bland de ofrälse. Man lät förmärka sin önskan, att konungen måtte »utan krigshinder få se på sin stat i fäderneslandet». Karl Gustaf och

hans män forestälde likväl 261 Minnespenning,

utskottets medlemmar, att Med Karl X Gustafs valspråk (jfr föregående).

vår framtida säkerhet fordrade ett krig och att de närvarande konjunkturerna manade oss att vända våra vapen emot Polen. Anledningar saknades icke att draga i fejd mot en granne, som visade sig opålitlig och »sökte förbättra sina vilkor med vår skada*. »Man måste äfven så agera, att man kan stärka militien och hålla henne vid makt» ; det var ett skäl, som under Sveriges då varande förhållanden verkade på mången. Af konungens ord framgick för öfrigt, att han ansåg den framtida säkerheten ligga i nya eröfringar, lika som att han tänkte sig möjligheten, att det krig han ville inleda kunde draga med sig fiendskapen äfven med andra makter. Inkasten tystnade snart, och slutet blef, att man lemnade åt konungen att handla, »som han ansåg helsosamt vara för det all-

262. Solidas (Riga) 1654,

manna bästa». På tre dagar afgjordes sjelfva krigsfrågan, och derefter följde inom standen långvariga och svåra öfverläggningar om utskrifning och gärd.

Redan dagen efter riksdagens öppnande framlade konungen i rådet sitt första reduktionsforslag, för hvilket låg till grund ett betänkande af Krister Bonde, och samma dag, som krigsfrågan afgjordes, meddelades förslaget åt adelns medlemmar af det hemliga utskottet. Initiativet i vår vigtigaste inre

fråga hade sålunda öfvergått från de ofrälse ständen till Sveriges konung, och det framträdde ej nu såsom en i allmänna ordalag af-fattad fordran, utan såsom en utarbetad kunglig proposition, åt hvilken rådet gaf stödet af sitt inflytande. Efter offentliga handlingar att döma har sjelfva saken hos adeln ej gifvit anledning till synnerligen häftiga strider, huru litet den än i sig sjelf kunde vara de höga herrarne angenäm. Man liar insett nödvändigheten af ett offer, man har i enlighet med den unge rikskanslerens råd velat »förtaga andra den opinion de kunde hafva, att det förnämsta ståndet ej skulle söka riksens välfärd», och man har beaktat hans kloka varning, att »der man

icke i tid sökte bot, skulle sedan oförmodligen nätet dragas allom öfver hufvudet, när skadaii vore obotlig». Reduktionsforslaget bifölls i hufvudsak först af sekreta

som lin hör t utskottet och strax derpå af riddar-Karl X Gu- huset, och derefter tillsattes af adelu t v. ett särskildt utskott för att tilisain-

1 statens nl-

‚torsenmmu’ mans me<i rådet öfverlägga om alla enskildheter. Efter en tids förlopp företogs frågan å nyo på riddarhuset, der förslagets olika delar antogos vid några sammanträden, det sista den 25 april. Hvad adeln sålunda medgaf såsom gärd åt en politisk nödvändighet, var reduktionen af alla gods på omistande orter, upphäfvandet af alla expektansbref samt allodialdonationernas förvandling till Norrköpings besluts gods, hvarigenom möjliggjordes deras slutliga återfall till kronan.

Sådan var i korthet den första akten af reduktionsdramat på 1655 års

263. Kustuiug, som tillhört Karl X Gustaf.

I statens historiska museum.riksdag; den andra tog omedelbart derpå sin början. Redan den 26 april 1655 föreslog konungen i rådet, att kronogodsens innehafvare skulle till afhjelpaude nf kronans tryckande behof antingen åtaga sig en årlig bevillning af 200 000 daler s. m., att utgå, tills denna summa blefve ersatt af återfallande godr, eller afstå en fjerdedel af sjelfva godsen, hvilkas sammanlagda ränta lågt beräknades till 600 000 daler s. m. I adelns utskott, der förslaget frambars af rikskansleren, förkastades det förra alternativet, emedan det syntes »löpa mot naturen af deras stånd att göra sig skattskyldiga». Riddarhuset var af samma mening, men beviljade under trycket ofvan ifrån den partiela reduktionen. Det skedde likväl först efter ett meningsutbyte, vid hvilket man åter fick höra talas om adelns nyss utförda bedrifter såsom kräfvande sin lön. Under de olika skiftena af frågans behandling stälde sig lågadeln upp mot högadeln, fordrande, att »den, som mera fått, skulle mera återgifva», under det att de högre klasserna på riddarhuset ansågo, att fjerdeparten skulle utgå »lika för alla». Sådan var också rådets mening, och för den gaf lågadeln slutligen vika. Den 3 maj 1655 genomdrefs »fjerdepartsräfsten» på svenska riddarhuset. Såsom tidsgräns för hela reduktionen sattes Gustaf Adolfs dödsdag den 6 november 1632; hvad der-förinnan på ett eller annat sätt kommit från kronan skulle vara orub-badt, liksom värnadt af aktningen för den store konungens minne. De olika reduktionsbestämmelserna hop-arbetades sedermera i kansliet till en enda stadga, som i början af juni delgafs de ofrälse stånden. Den uppväckte inom dem en ordentlig storm. Otillfredsställande i många af-seenden, var den i deras ögon alldeles oantaglig genom ett vidfogadt tillägg, att stadgan vore att anse såsom »en evigvarande förordning», hvilken af efterkommande Sveriges konungar »skulle evärdligen observeras och hand-hafvas*. Adeln hade tydligen till sin egen säkerhet velat binda kommande slägten och hoppades att genom en jemförelsevis lindrig uppoffring vinna tryggad besittningsrätt till hufvuddelen af siua förläningar. Adeln yrkade beslutets utfärdande, de ofrälse stånden vägrade att underskrifva, och spänningen mellan partierna var till sist så stor, att rikskansleren i sittande råd förklarade sig frukta riksdagens sprängning »såsom i Polen».

I detta ögonblick grep konungen in. Det blef icke för att enligt rådets önskan tvinga de ofrälse stånden till eftergift. Det blef för att med sin kungliga myndighet böja både råd och riddarhus. Han föreslog och genom-dref i stället för den omtvistade punkten en ny af innehåll, »att en ransak-ning skulle hållas före nästa riksdag, då det afgörande beslutet kunde fattas, och att under tiden en bestämd kontribution skulle utgå af godsen». Rikskansleren hemstälde, att denna kontribution just skulle blifva Ijerdeparts-räntan. Riddarhuset gaf sitt bifall. Med glädje skedde det ej, dess med-

Fjerdedels öre (Avesta) 1C>55.lemmar isutto uti ovisshet» och nödgades underkasta sig en »skattskyldigheta r som nyss förut förefallit dem så förnedrande. De tre ofräbte stånden kunde ej hafva något vidare att invända. Man hade väl ej gått så långt, som de skulle hafva önskat, men den stora samhällsfrågans lösning var böljad och vägen lemnad öppen för en framtida fortsättning af reduktionen.

Den 25 juni 1655 slutades riksdagen. Den 9 juli »auktoriserade och be-fullmäktigade - Karl Gustaf kommissarier

for reduktionens verkställande och utsåg Herman Fleming »att föra ordet och dirigera verket». Det skedde nästan i samma stund, som han hissade sina segel för att öfvergå till Tyskland. Han hade tills vidare tryggat lugnet i det inre. Hans tankar mätte nya banor, på hvilka han ville söka ära för sig sjelf och makt och storhet för sitt fosterland.

De polska och ryska krigen.

Krigsorsakerna. — Den politiska ställningen. — Infallet i Polen. — Fördraget i Könlgsberg, jan. 1656 — Tåget tUl Jaroslav. — Slaget Tid Varsjav. — Ryska kriget. — Förbandet med Ragoczl. — Danmarks anfall.

Den, som söker efter de verkliga orsakerna till Karl Gustafs polska krig, skall knappast finna dem i de offentliga aktstycken, i hvilka den stridslystne konungen sjelf eller genom andra sökte rättfärdiga sitt anfall. Den polska republikens vägran att medgifva stuhmsdorfsfördragets förvandling till en slutlig fred på grundvalen af Livlands afträdelse och Johan Kasimirs envisa fasthållande af sina anspråk på Sveriges krona, dessa historiska fakta kunde på sin höjd vara förevändningar till ett krig och gjorde icke ens i denna egenskap tillfyllest. I dessa fall och under Polens då varande förhållanden hade Sveriges konung makt att genomdrifva sin vilja utan att draga sina vapen.

Andra och kraftigare voro visserligen de skäl, som bestämde vårt anfall mot Polen 1655. Att Karl Gustafs brinnande stridslystnad och den svenska adelns begär efter krigets ära och förvärf till en väsentlig del föranledde detta anfall, lönar ej mödan att förneka, men nekas kan ej heller, att han, som vid den tiden ledde våra öden, tog ännu mera hänsyn till stora politiska syftemål än till krafven af det egna tycket. Valet af en statskonst, en fredens eller, i tidhvarfvets anda, en eröfringens, hörde knappast Karl Gustaf till; det valet hade redan skett, då Gustaf Adolf — om till Sveriges sanna båtnad är en annan fråga — förde oss in på en eröfringspolitik, hvars mål var att åt vårt land förvärfva länderna kring Östersjön och göm detta vatten till ett svenskt innanhaf. Af denna stormaktspolitik, så ytterst farlig och hitintills så lyckligt fullföljd, var Karl X den geniale arftagaren, den stämde förträffligt öfverens med hans djerfva, vidtfarande snille, och en följdriktig tillämpning af dess grundsatser fattades visserligen af honom såsom hans främsta kungapligt. Så blef kriget hans hufvuduppgift. Sveriges maktställning i norra Europa var vunnen genom svärdet och kunde endast genom lemmar isutto uti ovisshet» och nödgades underkasta sig en »skattskyldigheta r som nyss förut förefallit dem så förnedrande. De tre ofräbte stånden kunde ej hafva något vidare att invända. Man hade väl ej gått så långt, som de skulle hafva önskat, men den stora samhällsfrågans lösning var böljad och vägen lemnad öppen för en framtida fortsättning af reduktionen.

Den 25 juni 1655 slutades riksdagen. Den 9 juli »auktoriserade och be-fullmäktigade - Karl Gustaf kommissarier
for reduktionens verkställande och utsåg Herman Fleming »att föra ordet och dirigera verket». Det skedde nästan i samma stund, som han hissade sina segel för att öfvergå till Tyskland. Han hade tills vidare tryggat lugnet i det inre. Hans tankar mätte nya banor, på hvilka han ville söka ära för sig sjelf och makt och storhet för sitt fosterland.

De polska och ryska krigen.

Krigsorsakerna. — Den politiska ställningen. — Infallet i Polen. — Fördraget i Könlgsberg, jan. 1656 — Tåget tUl Jaroslav. — Slaget Tid Varsjav. — Ryska kriget. — Förbandet med Ragoczl. — Danmarks anfall.

Den, som söker efter de verkliga orsakerna till Karl Gustafs polska krig, skall knappast finna dem i de offentliga aktstycken, i hvilka den stridslystne konungen sjelf eller genom andra sökte rättfärdiga sitt anfall. Den polska republikens vägran att medgifva stuhmsdorfsfördragets förvandling till en slutlig fred på grundvalen af Livlands afträdelse och Johan Kasimirs envisa fasthållande af sina anspråk på Sveriges krona, dessa historiska fakta kunde på sin höjd vara förevändningar till ett krig och gjorde icke ens i denna egenskap tillfyllest. I dessa fall och under Polens då varande förhållanden hade Sveriges konung makt att genomdrifva sin vilja utan att draga sina vapen.

Andra och kraftigare voro visserligen de skäl, som bestämde vårt anfall mot Polen 1655. Att Karl Gustafs brinnande stridslystnad och den svenska adelns begär efter krigets ära och förvärf till en väsentlig del föranledde detta anfall, lönar ej mödan att förneka, men nekas kan ej heller, att han, som vid den tiden ledde våra öden, tog ännu mera hänsyn till stora politiska syftemål än till krafven af det egna tycket. Valet af en statskonst, en fredens

eller, i tidhvarfvets anda, en eröfringens, hörde knappast Karl Gustaf till; det valet hade redan skett, då Gustaf Adolf — om till Sveriges sanna båtnad är en annan fråga — förde oss in på en eröfringspolitik, hvars mål var att åt vårt land förvärfva länderna kring Östersjön och göm detta vatten till ett svenskt innanhaf. Af denna stormaktspolitik, så ytterst farlig och hitintills så lyckligt fullföljd, var Karl X den geniale arftagaren, den stämde förträffligt öfverens med hans djerfva, vidtfarande snille, och en följdriktig tillämpning af dess grundsatser fattades visserligen af honom såsom hans främsta kungapligt. Så blef kriget hans hufvuduppgift. Sveriges maktställning i norra Europa var vunnen genom svärdet och kunde endast genomsvärdet upprätthållas och befästas; man kunde ej njuta freden i trygghet, >om man ej genom vapen gjorde sig formidabel». Sådan var tanken hos tidens ledande män. Yi voro omgifna af hätska, afundsjuka grannar, dem vi sanningen att säga plundrat; mot dem måste vi försvara oss. Vi måste taga ännu mer med styrkans och våldets rätt för att vinna de militära och raateriela vilkoren för vårt dyrköpta, lysande väldes fortfarande bestånd. Sådan var händelsernas obevekliga logik. Karl Gustaf fattade den väl och rättade sitt handlingssätt derefter.

Frågan var knappast, om vi skulle välja kriget eller freden. Det gälde endast att bestämma, hvilken makt vi skulle öfverfalla. Ett krig med Danmark syntes for en Karl Gustaf Yrangel och en Arvid Vittenberg vara det första nödvändiga, under det att andra inom rådet, i likhet med Per Brahe och Erik Oxenstjerna, ville, att vi skulle vända våra vapen mot Polen.

Åt detta håll riktade äfven Karl Gustaf sina blickar. Han såg i den polska adelsrepubliken en sönderfallande stat, på hvars bekostnad Sverige lättast och med största fordel skulle kunna vidga sina gränser. Det fans ett trängande skäl att skynda för att icke förekom-mas. Kosackerne under Climielnicki hade efter årslång kamp med sina polska herrar underkastat sig ryskt beskydd, och på denna underkastelse hade följt ett krig mellan Ryssland och Polen, hvari det förra visat sin öfver-raakt. Allt mer närmade sig de ryska härarna gränserna af det svenska Livland, och det ögonblick syntes komma, da sjelfherskaren i Moskva skulle kunna tilltvinga sig af den polska republiken dess välbelägna länder invid Östersjön. Karl X begrep väl, hvad detta innebar. Livland skulle »snärjas» och det välde, som Gustaf Adolf uppbygt, hotas till sitt bestånd. För att afvärja denna fara förde Karl X sitt folk, som bäst behöfde freden, ut i kriget. Han tvekade länge, om han skulle vända sina vapen mot Ryssland eller Polen; han bestämde sig för det senare. Hans mål var att förekomma vår östra granne och taga för svensk räkning dessa rika polska östersjöländer, som Ryssland ville ega, men som våra statsmän under 1600-talet ansågo att Sverige behöfde till tryggandet af sitt öfver-välde i norra Europa.

Sådan var i hufvuddragen den politik, som Karl Gustaf följde, när han i sin regerings första år förde sitt folk ut i krigets äfven tyr. Att denna politik var följdriktig och fosterländsk, måste man vidgå, om man bedömer

266. Johan II Kasimir, konung af Polen

(1009—1672).ft

den i dess historiska sammanhang. Huru vida den tillika ofverensstamde med en sträng politisk moral, är en fråga for sig. Den hvilade på förutsättningen, att för hvarje stat den egna fordelen är allt, att styrkans rätt är den högsta och att alla medel äro goda, om blott de gagna. För ett mera ntveckladt sedligt medvetande passa sådana grundsatser icke. Men för defc sjuttonde århundradet passade de godt; de hyllades af Karl Gustaf lika som före honom af Gustaf Adolf och tusende andra, och de hafva ännu efter tvenne århundraden sina firade anhängare. Hos Sveriges då varande statsmän rönte de icke något motståhd. De fleste af Karl Gustafs rådgifvare gillade sin konungs politik, och de få, som icke gjorde det, en Herman Fleraingr en Gustaf Bonde, tänkte sannerligen icke på rättfärdigheten i de mellan-folkliga förbindelserna, utan på freden såsom det enda nödvändiga för ett fattigt och till hälften ruineradt land.

Europas allmänna politiska förhållanden syntes Karl Gustaf gynsamma för det djerfva företag han planlagt. Sverige hade många fiender, men af olika anledningar voro de för ögonblicket ur stånd att göra någon skada. Och det var endast ögonblicket, Karl Gustaf trodde sig behöfva. Han räknade på en hastig framgång i striden mot Polen och hoppades, att han sedan skulle kunna ställa sig mot Europa med styrkan af ett fullbordadt faktum. Emellertid var hans diplomati verksam öfver allt för att vinna vänner och lugna den oro, som framkallades

genom ryktet om lians djerfva anfallsplaner. Det vanskliga i vår ställning har knappast kunnat undgå hans uppmärksamhet. En förening af våra fiender hörde till de möjligheter, som blefvo större, ju mer det svenska väldet växte till. Hvad hade vi att vänta af Danmark och Ryssland, som rufvade på minnena af många lidna nederlag? Det senare tycktes tills vidare böra vara vår vän, då vi båda hade Polen till ovän, och Karl Gustaf ville äfven, att så skulle ske. Men tsar Alexei har väl förstått,, att spetsen af den svenske konungens polska politik var riktad mot Ryssland och afsåg att hindra dess framträngande till Östersjön. På Karl Gustafs förslag till vänskap svarade hau med hotelser och gaf allt mer sitt öra åt dem, som ville rikta de ryska vapnen mot Sverige. Till deras antal hörde Holland och Österrike, i hvilka makter Karl Gustafs eröfringspolitik hade sina omed-görliga vedersakare. Det senare betraktade med största ovilja Sverige såsom en protestantisk hufvudmakt inom det tyska riket oeh såg i hvaije utvidgning* af dess välde en fara för sig sjelft. Det förmådde för ögonblicket ej mycket. genom sina vapen, men det kunde skada och skadade oss genom sina underhandlingar, och det skulle utan tvifvel, när den svenska stormakten blefve allt för hotande, ställa sig i våra fienders led. Holland åter var af merkantila skäl en afgjord fiende till Sveriges eröfringsplauer. Republiken emotsåg en fruktansvärd minskning af sin handelsvinst, om vi efter vår fördels kraf »dirigerade», tullarna och sjöfarten i hamnarna vid Baltiska hafvet. Den sökte derför med all makt upprätthålla, hvad den sjelf kallade »Östersjöns frihet»; den lofvade Polen sitt understöd, rustade sin flotta och satte sina diplomater i rörelse för att förmå våra grannar, i synnerhet Danmark ochBraudenburg, till ett förbund, riktadt mot Sverige. Sådana voro i yttersta korthet stundens faror. Hvar voro våra vänner, som kunde hjelpa oss att trotsa dem? På Frankrike, den gamle bundsförvandten från tretioåriga krigets dagar, var ej att bygga. Det gaf sin vänskap endast åt dem, som ville gagna dess syften. I Tyskland ville kardinal Mazarin att den svenske konungen skulle söka ut åt sig en valplats. Men Karl Gustaf älskade ej beroendet och lät sin politik bestämmas endast af livad han ansåg vara fäderneslandets kraf. Han gick siha egna vägar, som icke alltid voro Frankrikes. En viss köld kom derför att under dessa år utmärka Sveriges förhållande till >dess äldste bunds-forvandt». Karl Gustaf sökte i stället andra vänner utan alt ändock bygga sina planer på deras hjelp. Han ville vinna England och Brandenburg och inledde derför underhandlingar om förbund med den store protektorn Oliver Cromwell och kurfursten Friedrich Wilhelm; båda dessa män kommo vid denna tid att högst väsentligt inverka på Sveriges öde. Deu förre kunde redan af den omständigheten, att Holland,

Englands medtäflare på hafvet, var vår motståndare, känna sig manad att gifva oss sitt understöd, och hans välvilja måste ökas, då han i striden mellan det protestantiska Sverige och det katolska Polen såg en de religiösa motsatsernas kamp. Kurfursten Friedrich Wilhelm, herre öfver ett litet land, som med alla medel sökte slå sig fram till politisk betydenhet, lockades äter af utsigten att med svenskt bistånd lösgöra sig från vasallförhållandet till Polen, och han tänkte sig dertill kanske möjligheten af en större landvinning 267. Friedrich Wilhelm, kurfurste af Brnndenbarg på republikens bekostnad. Såsom en

konjunkturpolitikens man bidade han emellertid tidens tecken för att låta dem bestämma till sist, om han skulle blifva vår vän eller vår fiende.

Emellertid fortgingo ifrigt under Karl Gustafs egna ögon rustningarna till kriget, liegementena i Sverige och Finland gjordes fulltaliga, gränsfäst-ningarna istandsattes nödtorfteligen, och omfattande värfningar anstäldes i Tyskland bland de krigarskaror, som voro öfver fran det tretioåriga krigets tid. Trots fattigdomen, som hårdt tryckte, fick man slutligen i hop en här af 50000 man jemte 40 örlogsskepp, med hvilken makt Karl Gustaf tänkte kasta öfver ända det fordom mäktiga polska riket. Af denna styrka stodo på våren 1G55 ungefär 17 000 man i Pommern under fältmarskalken Arvid Vitten-berg, 15000 man samlades vid Dalarö under högsta befäl af konungen sjelf, och 7 000 man sammandrogos efter hand i Livland. 1 denna gränsprovinskommenderade först riksmarsken Gustaf Horn; men sedan denne blifvit återkallad för att öfvertaga försvarsverket hemma, utnämdes Magnus Gabriel de la Gardie till »konungens geuerallöjtnant» i Ingennanland, Estland och Livland, med utomordentlig makt. Till krigets förberedelser kunde räknas de långvariga bearbetningarna i svenskt intresse inom Polen sjelft. För de politiska stämplingarna var detta land likt en gifvande åker, emedan det var

268. Karl X Gustaf till häst.

vordet en tummelplats for sjelfsvåldet, anarkien, de stores split och de olika bekännelsernas fiendskap. Karl Gustaf visste detta väl. Han använde alla medel att befordra splittringen inom republiken och skaffade sig anhängare bland de polska herrar ne i den beräkning, att deras förräderi skulle underlätta arbetet for honom sjelf. Hans förnämste medhjelpare var underkansleren Hieronyrnus Radziejovski, den mest lågsinnade och mest afskydde af de po-lackar, som vid denna tid forrådde sitt land. Öfverlöparens verksamhet bar ock sin frukt och underlättade i väsentlig mån den svenske konungens första lysande triumfer.

Enligt Karl Gustafs plan skulle det redan af ryssar och kosacker hemsökta Polen anfallas från tvenne sidor. De la Gardies här skulle i öster intaga och besätta Litauen, under det att Vittenberg samtidigt genom Rinter-pommern inryckte i Storpolen. Sjelf skulle konungen understödja Vittenberg för att sedan i förening med den från Litauen ankommande de la Gardie bemäktiga sig det polska Preussen. Fiendtlighetema började med svenskarnes eröfring af Dunaburg i polska Livland. Det skedde den 1 juli 1655. Den 10 gick Karl Gustaf till segels från Dalarö och landsteg efter en lycklig öfver-fart på kusten af Pommern. Anda ut i stockholmsskären hade han varit förföljd af Johan Kasimirs anbud om fred. Redan den 4 juli mönstrade Vittenberg sin af tyskar och svenskar sammansatta här vid Damm och inträngde några dagar derefter i Storpolen för att öfver den af kärr och moras omgifna Netzefloden bryta sig sin väg. Der bakom vid den lilla staden Uscz låg det vestra Polens adelsuppbåd under sina vojvoder och kastellaner, en sammanrafsad hop af många tusen man, utan ordning och utan mod att fylla pligten mot sitt land. Den dagtingade hellre, än den stred, och slöt med att underkasta sig och vojvodskapen Posen och Kalisj den svenske konungens höga skydd. Vittenberg gick vidare uppefter floden VVarthe, men stannade efter några dagars marsch för att invänta konungen, med hvilken han förenade sig i Konin den 14 augusti 1655. Utan att finna något nämnvärdt motstånd styrde Karl Gustaf sitt tåg allt »längre in i Polen. Efter en seger öfver polackarne vid Sobota befalde han Vittenberg att förfölja den flyende, af sitt folk nästan öfvergifne Johan Kasimir söder ut och ryckte sjelf mot Varsjav, som redan den 30 augusti gaf sig utan strid. Underrättelser från Vittenberg förmådde honom derefter att ändra hela sin krigsplan. Han befalde de la Gardie att påskynda sin marsch från Litauen och förena sig med Gustaf Otto Stenbock för att tillsammans med honom företaga eröfringen af det polska Preussen. Åt sig sjelf utsåg han till valplats trakterna kring öfre Weichsel och tog befälet öfver den armé, som skulle tillintetgöra Johan Kasimir. Det var att förspilla en dyrbar tid. Han slog sin fiende först vid Tsjarnova, sedan vid floden Donajek samt intog efter en kort belägring Krakov, hvars försvar leddes af den tappre Stefan Czarniecki. Fästningen dagtingade den 8 oktober 1655. Johan Kasimir öfvergaf sitt rike och tog sin tillflykt till Schlesien, en del af Polens stående här, de så kallade qvartianerne, svor Karl Gustaf trohetsed, och många af landskapen hyllade lionom såsom konung. Framgången var underbar. Europas blickar följde den svenske eröfraren, och mången frågade sig med bäfvan, hvad slutet skulle blifva af ett framstormande, som intet syntes hindra.

Det är visst, att Karl X i dessa sin lyckas dagar drömde en orolig äregirighets drömmar och förde det stoltaste språk, sora om hans makt hvilade på en orubblig grund. Begränsningen, hofsamheten hörde icke till hans dyg-der. Men han kunde knappast undgå att fatta hela vanskligheten af sin ställning. Han kände hvarje dag fattigdomen såsom en hämsko på sina foretag, han såg Europas makter allt mer närma sig livarandra for att hejda hans framfart, och han kunde redan inom Polen sjelft skönja de första tecknen till

en folklig rörelse, som hade fräralin-garnes fördrifvande till mål.

Preussens eröfring, hans hufvud-uppgift, var ännu ett ofullbordadt verk. De la Gardie var ej mannen för djerfva foretag. Obeslutsam tvekade han att med sin ringa styrka framtränga i Litauen och lät sig forekommas af ryssarn e, som in togo Vilna och utbredde sig vida omkring. I stället inlät sig de la Gardie i långsamma underhandlingar med de litauiska ständerna och förmådde dem slutligen att genom fordraget i Kejdani (10 oktober) underkasta sig den svenske konungen. Faktiskt kom detta att betyda en underkastelse blott af några distrikt i nord-vestra Litauen. Först derefter var de la Gardie beredd att företaga sitt länge uppskjutna tåg till Preussen. Dit skyndade äfven i ilmarscher Karl Gustaf sjelf i spetsen för sin här, den han förstärkt med några tusen man polska trupper. Han gick att möta en ny fiende, kurfursten af Brandenburg. Friedrich Wilhelm hade lockats med au-buden om ett svenskt förbund. Underhandlingarna derom hade låtit honom ana Karl Gustafs planer, och de syntes tydliga nog,

då den svenske konungen

Gustnf Otto Stenbock (1614-1685).

’Friherrliga och grefliga ätterna Stenbock.

Stenbock, Gustaf Olofsson, riksmarsk, friherre, + 1671, g. m. Birgitta Eriksdotter (Lcjonhufvnd).

Katarina, Gu- Abraham Erik Stenbock, Olof Sten- Arvid Sten- Karl Stenbock, staf I:s tredje Stenbock, fältmarskalk, f bock, riks- bock, riks- ståthållare pS gemål (jfr slögt- f 1567. 1599, g. m. råd. råd. Kalmar slott,

taflan i del. 3, Malin Sture. f 1609.

s. 241).

(iustal’ Stenbock, riksråd, f. 1676, f 1629, g. m. Beata Brahe.

Fredrik Stenbock, Kristina Katarina, Erik Stenbock, du stat Otto Sten-

riksråd, grefve, g. m. Per Brahe d. y. riksråd, grefve, f. 1612, bock, fältmarskalk,

f. 1607, i 1662. f 1659. riksamiral, grefve,

f. 1614, + 1685.

Johan Gabriel Stenbock, president i reduktions-kollegiet, f. 1640, f 1705.

Magnus Stenbock, fältmarskalk, f. 1664, f 1717.lät honom förstå, att suveräneteten öfver Ostpreussen skulle tillhöra icke Poleur utan Sverige. Friedrich Wilhelm sökte sin hjelp hos Holland och ÖsterrikeT han underhandlade med Johan Kasimir och lät slutligen sina trupper inrycka i Westpreussen, med hvars ständer han förband sig till ett gemensamt försvar mot ett svenskt anfall. Karl Gustaf beslöt att uppgöra sin sak med kurfursten, innan denue kunde fa främmande hjelp. I början af november 1655 bröt han upp från Varsjav, förenade sig med Stenbock och inryckte i Preussen,, der inom kort städerna Thorn och Elbing föllo i hans våld. Sedan de la Gardie stött till lians armé, gick han i snabba marscher mot Königsberg, der kurfursten i midten af december faun sig innesluten af de segrande svenska trupperna. Ställningen var besyunerlig, icke krig cch icke fred. Karl Gustaf var angelägnare än någonsin om förbund med Friedrich Wilhelm, talade om sin uppriktiga vänskap och sökte att med vapen i hand lita som tilltvinga sig ett ätersvar. Kurfursten måste gifva vika och den 7 (17) jamiari 1656 afslöts fördraget i Königsberg; det gjorde kurfursten till Sveriges bunds-forvandt och stälde hans land, Ostpreussen, i länsförhållande till Sveriges krona.

Königsbergsfördraget betecknar höjdpunkten af Karl Gustafs framgångar i Polen. Det kastar äfven ett ljus öfver hans planer. Att han velat underlägga sig hela Polen för att behålla det, var samtidens tro, och »den store kurfursten» har i stunderna af sina djupaste bekymmer delgifvit hofvet i Wien *in mening om ^den nya monarki», som Karl Gustaf skulle upprätta i norra Europa. Det synes oss också visst, att dylika tankar föresväfvat den djerfve eröfraren, åtminstone i de många ögonblick, då han lenmade åt sin oroliga,, utsväfvande fantasi de lösaste tyglar. Yid mera nykter lesinning har han stält sitt mål anuorlunda. Hvad han i det längsta velut, var en Polen* delning, vid hvilken alla de polska östersjöländerna skulle tillfalla Sverige. Till denna plan hörde, att kurfursten af Brandenburg, lika som hertigen af Kurland, skulle blifva svensk vasall, om han icke, som Karl Gustaf ville, föredrog att utbyta Ostpreussen mot inre delar af det polska riket.

För konungen öfver ett fattigt land, der deu inre söndringen visade sina olycksbådande tecken, voro dylika planer endast gyckelbilder. De kunde aldrig blifva verklighet. De måste till fiendtlig handling kalla alla stater, som i Karl Gustafs våldsamma framfart sägo, om icke en upprörande kränkning af den allmänna rätten, så åtminstone ett hot mot deras egen säkerhet,, en rubbning af Europas j em vig t. Just detta skedde. Österrike och Holland rustade sina vapen och arbetade med all ifver att vinna Brandenburg samt att fram på våren drifva Ryssland och Danmark till öppet krig. Så förenade man sig efter hand att göra den svenska eröfringspolitiken motstånd. Först

framträdde likväl detta motstånd, plötsligt och öfverraskande, inom Polen sjelft. Midt i sina största triumfer erfor Karl Gustaf de första tecknen till ett »stormväder», som han trodde snart skulle gå förbi, men som i stället växte i styrka och slutade med att beröfva honom frukterna af hans segrar. Det splittrade, nederslagna Polen samlade å nyo sina krafter och reste sig mot de främmande förtryckare, som ville tillintetgöra dess nationeia frihet.De våldsamma utpressningarna, den ofta vilda framfarten af de svensk-tyska krigarskarorna kallade till lif en allmän förbittring, som snart satte våld mot våld. Allt högre talade hos massoma frihetskänslan, fosterlandskärleken och <len religiösa fanatismen, och inom kort bröt hela denna rörelse ut i ett folkkrig, som söker sin like i vildhet, och hvars mål var främlingarnes tillintetgörande. Stefan Czamiecki blef dess förnämste hjelte. Redan innan året 1055 gått till ända, återvände den fördrifne Johan Kasimir till sitt rike och mottogs med jubel af en mängd polska adelsmän, som några veckor förut gifvit sin tro åt den svenske konungen. Qvartianerae började att återgå till sina gamla fanor, landskapen i öfre Polen grepo till vapen, och en svensk härafdelning, som under general Douglas,' stod vid Sandomir, sökte sin säkerhet genom ett skyndsamt återtåg mot norr.

Karl Gustaf beslöt att tills vidare lemna å sido Danzigs eröfring och -att i stället krossa sin fiende genom ett vinterfälttåg i öfre Polen. Hans generaler afrådde. Utgången gaf dem rätt. T januari 1656 bröt konungen upp från trakten af Königsberg och stälde i spetsen för 14 000—15 000 man sitt tåg mot söder. Under flere veckor marscherade den svenska hären i köld och snö öfver slätterna i Polen, vann segrar emellanåt, såsom vid Golombo öfver Czamiecki, men kämpade i det hela en gagnlös kamp mot klimatets hårdhet, mot nöd och brist och mot de polska friskarorna, hvilka svärmade omkring på alla håll utan att låta sig fånga. De många krigiska äfventyren buro alla sitt vitne om svensk uthållighet och tapperhet, och de talade äfven om anförarens förmåga att leda och att finna utvägar i alla lägen. Med sin här ytterligt utmattad och sammansmält genom strider och qvartianeraes affall kom Karl X till Jaroslav i Galizien, som blef den sydligaste punkten för hans förd. Han måste vända om för att icke blifva afskuren. Efter att några dagar hafva hvilat ut i Jaroslav stälde han åter kosan mot norr och framkom efter ett äfventyrligt tåg, som söker sin like i Sveriges krigshistoria, till det ställe, der San förenar sig med floden Weichsel. Den svenska hären var då sammansmält till 5 000 man, och för att rädda den måste Karl Gustaf antingen öfvergå Weichsel, som bevakades af Czarniecki, eller San, på hvars norra strand stod den öfverlägsna litauiska armeen. Han försökte det senare och lyckades genom djerfhet och list midt i fiendens åsyn tilltvinga sig öfver-gången öfver floden. Det var en af hans mest lysande bragder. Litauerne <1 ref vos på flykten, och i böljan af april stod Karl Gustaf med sin räddade här utanför Varsjav. Hans välde inom öfre Polen var emellertid tillintet-gjordt. Under våren 1656 fördes kriget dels i Preussen, der det gälde att taga Danzig, dels i Storpolen, der sveuskame än under konungen, än under hertig Adolf Johan och Karl Gustaf Vrangel jagade den förfärlige Czamiecki. I de stora slagen, såsom vid Gnesen, segrade svenskarne, men de ledo i stället stora förluster genom »det lilla kriget», i hvilket polackarne voro mästare och kuude uträtta mycket på grund af sin öfverlägsenhet i antal. Förbittringen växte å ömse sidor och förvandlades hos Polens folk till ett oförsonligt hat, som Karl Gustaf genom grymma och okloka påbud gjorde allt för att föröka.På försommarn samlades den polska hufvudhären, 40000 man stark, under Johan Kasimirs eget befal omkring Varsjav, hvars försvar var anförtrodt åt Arvid Vittenberg, Den gamle krigaren värjde sig i det längsta med mycket mannamod, men måste slutligen vika för öfvermakten och dagtingade efter en sista förtviflad strid den 21 juni 1656. Af den ursprungliga besättningen, 3 000 man, återstodo då endast 400 i tjenstbart skick. Vittenberg qvarhölls mot tro och lofven och dog följande år i fångenskap på Samostje.

Karl Gustaf hade velat, men icke kunnat undsätta de sina. Han var ensam för svag dertill. Vår ställning var väl egnad att ingifva allvarsamma farhågor. Yi beherskade visserligen ännu stora sträckor inom Polen med våra. vapen, men vår militära styrka aftog hastigt, och vi saknade utvägar att ersatta våra förluster. Vid den politiska synranden skockade sig hotande moln. Med Österrike och Danmark stod det och vägde, den holländska flottan hade lupit in i Östersjön för att undsätta Danzig, och de österrikiska bearbetningarna, i Moskva voro på väg att bära frukt. Karl Gustaf såg sig om efter främmande hjelp. Han lät Erik Oxenstjerna drifva på de redan började underhandlingarna om en närmare förening med Brandenburg och afsände ett sändebud att afsluta förbund med Ragoczi, furste af Siebenbtirgen. Framför allt var han angelägen om kurfurstens vänskap och var till sist villig att

köpa den mot stora afträdelser i Polen. Köpet gjordes upp genom fördraget i Marienburg den 15 (25) juni 1656. Friedrich Wilhelm skulle understödja Sverige med 4 000 man och under det löpande året, om så påfordrades, med hela sin makt samt i ersättning erhålla fyra uppräknade landskap inom Storpolen med full suveränetet. Det var i sjelfva verket en början de Polens delning.

Karl Gustafs väg gick nu mot Varsjav för att rädda det. Han mottog inom några dagar underrättelsen om dess fall och dertill budskapet om ännu en olycka. Den 3 juni hade ryssarne såsom fiender öfvergått gränsen till Ingermanland. Karl Gustafs tankar stodo likväl allt jemt på Varsjav, der han ville med polackame utkämpa ett afgörande fältslag. Sedan en af kurfursten påyrkad fredsunderhandling under fransk bemedling misslyckats, förenade sig de svenska och brandenburgska härarna och marscherade mot den polska hufvudstaden, invid hvilken Johan Kasimir stod med 40000 man litauer, polackar och tatarer. De förbundne, som ansågo fiendens styrka vara mycket öfver 100 000 man, räknade sjelfva endast 18 000 man, hvaraf icke fullt hälften utgjordes af brandenburgare. De högre officerarne och äfven kurfursten af-rådde ett anfall på den öfverlägsne motståndaren, men Karl Gustaf var af andra tankar och uttalade sig med en segervisshet, som icke föreställde sig ens möjligheten af ett nederlag. Han dref sin vilja igenom. Under en brännande sommarsol, den 18—20 juli 1656, utkämpades tredagarsslaget vid Varsjav på de smått kuperade, delvis sanka och skogbevuxna fält, som den tiden utbredde sig på högra weichselstranden ett stycke norr om Praga. Hufvudstriden stod den 19 juli, men afgjordes först den följande dagens morgon, då den slutade med den polska härens upplösning och flykt. Dess.förlust i döde och sårade skattades till minst 5 000 man, på de förbundnes sida förlorades endast 700. Inga fångar togos; det ömsesidiga hatet var si stort, att man ej gaf pardon, utan dödade, hvar man kunde. Karl Gustaf hade under slaget lagt i dagen härförarens snille; äran af segern var i främsta rummet hans. Men han understöddes också af svensk och tysk tapperhet, och Brandenburgs kurfurste skar några af krigarens bästa lagrar. Han prof-vade kraften af den här han skapat. Slaget vid Varsjav var »den preussiska armeens första strid».

Johan Kasimir hade före slaget lofvat att >gifva svenskame till frukost åt tatarerne» och sätta sin upproriske vasall, > der hvarken sol eller måne kunde lysa». Deraf blef intet, men han måste sjelf rädda sig undan fångenskapen genom en hastig flykt till södra Polen, der han sökte samla sina skingrade skaror. Hans hufvudstad föll åter i segrarens våld. För Karl Gustaf blef .segern utan några vigtigare följder, emedan han var ur stånd att förfölja oeh krossa den slagne fienden. Danmarks anfall hejdades för ögonblicket, •det var nästan allt. Militäriskt starkare blefvo svenskarne ieke. Kurfursten ville ej längre följa sin bundsförvandt; fostbrödralaget såg ut att blifva farligt, och han hade att tänka på sin egen säkerhet. I hans intresse låg det ej att hjelpa Sverige kufva Polen, hellre då att »hålla en riktig balance? mellan båda. Kurfurstens hållning tvang Karl Gustaf att efter ett kort framträngande mot Radom draga sig tillbaka mot norr, der han lät sina trupper intaga en försvarsställning till Storpolens och Preussens skydd. Sjelf begaf han sig till Preussen för att vara närmare det ryska kriget och spela ett •diplomatiskt spel med Holland och Brandenburg i tanke att derigenom kunna upphjelpa sin ställning. Farorna gjorde honom benägen till fred, men hans upprepade anbud afböjdes af Johan Kasimir, hvars krigsifver eggades af främmande makter. Fieudtligheterna fortsattes och afsågo å den polska sidan dels att undsätta Danzig, dels att göra ett inbrott i det hertigliga Preussen. Det senare hindrades genom Stenbocks vackra seger öfver litauerne i striden vid Fili p po v o (den 12 oktober 1656); det förra hade bättre framgång, och i början af november höll Johan Kasimir sitt högtidliga intåg i den gamla hansestaden. Karl Gustaf kände sig för svag att anfalla honom. Kriget tynade af för en tid, och man underhandlade å alla sidor mera än man stred. Den svenske konungen gjorde sitt yttersta. Köpmännen i Holland blidkades redan genom fördraget i Elbing af den 1 (11) september, som tillförsäkrade dem vissa betydande fördelar i handeln. Det gälde framför allt att hålla fast kurfursten, som kände Sveriges trångmål och derefter bestämd? priset för sin trohet. Redan i september begärde han suveräneteten öfver Ostpreussen, hvilket för Karl Gustaf innebar en väsentlig rubbning af hans polska planer. Det blef likväl allt mera nödvändigt att foga sig efter en bundsförvandt, som icke kunde undvaras och som af alla Sveriges fiender med lock och hot frestades till afläll. Johan Kasimirs ankomst till Danzig verkade bestämmande. Den 10 (20) november 1656 ingicks fördraget i Labiau, som förnyade vapenförbundet i Marienburg, men i gengäld »förevigt» skilde Ostpreussen från Polen och förklarade kurfursten och hans efterträdare i detta land såsom suveräna. För

öfrigt talade fördraget om West-preussen och Kassuben, Livland och Kurland, Samogitieu och Semgallen såsom Sveriges »minsta» vinst vid eu blifvande fred med Polen. Det vitnade derom, att Karl Gustaf, huru omsnärjd af faror han än var, fortfor att efter eröfringsly st nådens ingifvelser bygga sina luftslott.

Kurfursten såg sakerna mera praktiskt och gaf kort efter fördragets afslutande sin bundsforvandt det rådet att sluta fred med Johan Kasimir mot dennes försäkran om Livlands definitiva af trädande och afsägelsen af alla au-språk på Sveriges krona. Till sådana råd ville Karl Gustaf naturligtvis icke lyssna. Han ansåg sjelf sin ställning väsentligen förbättrad. Han räknade på Brandenburg, och han vann dessutom Ragoczi och kosackerne genom löften oni polska land, dem han ej egde. Fördraget med Ragoczi afslöts den 6 (16) december 1656. Ej långt derefter bröt Karl Gustaf efter lång hvila upp med sin här från högra weichselstranden för att fördrifva polackame från gran-skapet af Danzig. Han kunde ej förmå dem till en drabbning. Czarniecki läfc det polska fotfolket och artilleriet stanna hos Johan Kasimir vid Danzig och skyndade sjelf med kavalleriet söder ut till öfre Polen, men eftersattes af den skicklige partigängaren, öfverste Rutger von Ascheberg, som upphann honom vid Konitz (23 december) och tillfogade honom högst betydande förlust.

Med segern vid Konitz slutade svenskarnes fälttåg i Polen 1656. Under tiden hade Sveriges östersjöländer blifvit hemsökta af alla krigets fasor. Tsar Alexei, hvilken ej ville med Sverige dela ett rof, som han utsett åt sig sjelf, lyssnade allt mer till våra fienders intalanden; han vidtog omfattande rustningar, fängslade de svenska sändebuden och inföll slutligen ilngermanland och Karelen under förfärliga ödeläggelser. Af brist på medel voro inga kraftiga försvarsanstalter gjorda; fästningarna voro i förfallet skick, trupperna fataliga och med det allra nödvändigaste knapt försedda. Någon hjelp kom från Polen, ehuru otillräcklig. Våra östanhafsländer voro mest hänvisade till sig sjelfva. De la Gardie, som skulle föra dem an, var ej mannen i ögonblickets trångmål. Att försvara det öppna landet var en omöjlighet; det öfversvämmades och ödelädes af de tallösa ryska skarorna. Fästningarna köllo sig i allmänhet, tack vare besättningarnas tapperhet och ryssarnes okunnighet i belägringskonsten. Hufvudstriden utkämpades utanför vallarna af Riga, Livlands hufvudstad, som af tsar Alexei med en ofantlig här belägrades från slutet af augusti 1656. Försvarets högsta ledning tillkom Magnus Gabriel de la Gardie, som utan tvifvel visade personligt mod; men hans flesta åtgärder klandrades i de skarpaste ord af konungen, som förständigade honom att »i militärväsendet förtro sig till generalmajor Helmfeldt, efter han det verket väl förstår». Simon Grundel Helmfeldt, Rigas tappre guvernör, tillkommer också i främsta rummet äran af dess lyckliga försvar. I början af oktober måste tsar Alexei upphäfva belägringen, sedan han offrat några tusen menniskolif och gifvit prof på otympligheten af sin krigskonst. Vidurets slut voro emellertid några af slotten i ryssarnes hånd, landet var alldeles förödt, och pesten hade redan börjat att göra sitt dystra tåg genom de nejder, der kriget rasat.

Med ifver sökte Karl Gustaf förlikning med sin ryske granne. Det skedde länge förgäfves. Tsar Alexei lyssnade till kejsarens intalanden och lockades af utsigten till den polska kronan. Han ingick stillestånd med Polen i oktober 1656 och öfverenskom med denna makt om ett gemensamt uppträdande mot Sverige. Det hade ej mycket att betyda. Under året 1657 förde ryssarne kriget mycket lamt; de svenska vapnen och ännu mer den härjande pesten ingåfvo förskräckelse. Händelserna i Danmark gjorde sedan tsaren mera böjd att sluta ett krig, som ej gifvit honom hvad han hoppats. Till fred kunde han likväl ej formas, men efter långa underhandlingar ingicks i december 1658 mellan Sverige och Ryssland ett treårigt stillestånd.

Om 1657 års polska krig är ej mycket att förtälja. I mars bröt Karl Gustaf upp från Thorn for att uppsöka Ragoczi, hvilken midt i vintern ryckt in i öfre Polen med en brokig här af 60 000 halfvilda barbarer. De båda bundsforvand terne mötte h varandra norr om Sandomir och öfverskredo Weichsel för att i trakterna öster om denna flod taga reda på polackarne och tvinga dem till strid. Karl Gustaf skulle pröfva, att denna uppgift ej lät sig lösas tillsammans med Ragoczi och hans odisciplinerade horder. Hela fälttåget upplöste sig i en märklig jagt efter en fiende, som aldrig stod att finna. Den enda frukten af alla mödor blef utom landets förödande eröfringen af den vigtiga fästuingen Brzesc, som i maj tvangs att dagtinga genom general-qvartermästaren Erik Dahlbergs skicklighet och mod. Kort förut erhöll Karl Gustaf underrättelse om Danmarks förestående anfall, och han skilde sig från den siebenbiirgske fursten för att bereda sig till striden med sin nye fiende. Ragoczi, som kommit till

Polen för att med våldets rätt taga dess krona, gjorde ett brådstörtadt och skymfligt återtåg under ständiga förluster och ankom nästan såsom flykting till sitt eget land, der han snart tillsatte lifvet i ett krig med turkar ne.

Först i slutet af juni 1657 lemnade Karl Gustaf Polen. Han hade då emot-tagit Danmarks krigsförklaring och dessutom budskapet, att äfven Österrike såsom Johan Kasimirs bundsförvandt mot honom vände sina vapen. Han syntes ett ögonblick hafva tvekat, hvilken af sina nya fiender han skulle möta först, men gick mot den, hvars anfall närmast hotade hans land. I Polen lika som i Ryssland förde han under sina återstående dagar kriget endast till försvar och sökte i det längsta behålla detta Preussen, hvars för-värfvande hade varit hans hufvudsyfte. Det lyckades honom icke. Orsaken till hans motgångar och nederlag inom Polen var icke blott hans egna stora strategiska och politiska misstag, utan också den omständigheten, att ett sjelfständigt Polen ännu kändes såsom ett behof för Europa. Ett århundrade derefter blef det annorluuda. Men de, som då delade Polen, kunde visa på Karl Gustaf såsom sin läromästare. Han hade tecknat vägen, till olycka icke minst för sitt eget land. De b&da danska krigen. 1657—1660.

Den politiski ställningen i Enropi. — Infillet i Holstein. — Tåget Øfver Bält. — Freden i Roskilde. — Fredsbrottet — Kjøbenhavns belägring. — Hugkonserterna. — Kiri X» død, den 13 febr. 1660.

Den europeiska politiken bestämdes under dessa år väsentligen af de båda krig, som fördes dels emellan Sverige ocli Polen, dels emellan Frankrike och Spanien. Redan länge hade Mazarin sökt vinna Sveriges hjelp mot kejsaren, Spaniens bundsförvandt, och han hade derför användt alla medel för att åvägabringa en fred mellan Johan Kasimir och Karl Gustaf, på det den senare skulle få fria händer i Tyskland. Österrike hade väl förstått detta och satt i rörelse sin diplomati för att skaffa oss nya fiender och hindra hvarje uppgörelse mellan Karl Gustaf och den polske konungen. På våren 1657 blef den politiska ställningen än mer invecklad. I mars ingick Cromwell ett förbund med Frankrike, riktadt mot Spanien, och man trodde allmänt, att detta förbund skulle biträdas af Sverige och att dess konung, i förening med de evangeliske i Tyskland, skulle rikta sina segervana vapen mot de habsburgska arfländerna.

Kejsar Ferdinand III:s samtidigt inträffade död syntes göra faran för det österrikiska huset ännu större, emedan det var visst, att Sverige skulle jemte Frankrike och England använda allt sitt inflytande för att hindra valet af Ferdi-nands son, konung Leopold, till tysk kejsare. Stundens trångmål dref det habsburgska huset till strid på lif och död, och hofvet i Wien insåg nödvändigheten att ingå den närmare förbindelse med Polen, som redan under Ferdinands dagar var ifrågasatt. Den 17 (27) maj 1657 slöts det fördrag, som skänkte Johan Kasimir Österrikes hjelp och som tillika var grundvalen för en mot Sverige riktad liga, i hvilken, enligt fördragets eget innehåll, skulle ingå Ryssland, Holland, Danmark, tatarerne, några tyska furstar samt, efter gjord bot och bättring, kurfursten af Brandenburg. Det såg ut, som om de båda krigen i söder och i nord skulle förena sina lågor till en gemensam brand, mäktig att ödelägga hela Europa.

Danmark hade redan bestämt sin plats. Dess inre tillstånd, allt igenom -vitnande om svaghet, hade vid polska krigets böljan ingifvit Karl Gustaf den föreställningen, att han från detta håll hade intet att frukta. Han sökte ^emellertid uppehålla god grannsämja och erbjöd, med tanke på Holland, Dan-

Frederik III, konnng af Danmark (1609—1G70).mark ett förbund för att gemensamt utestänga främmande flottor från Östersjön. Det lyckades ej. I stället fick Holland ett allt större inflytande i Kjöbenhavn, och dess sändebud, svenskhataren Konrad van Beuningen, gjorde hvad han kunde för att drifva den danska regeringen till öppen fiendskap. Krigstankar började uppstå efter hand, icke hos rådet och högadeln, men hos massan af folket, som leddes af det nationela hatet, och framför allt hos konung Frederik III sjelf, hvilken genom kriget ville vinna ökad makt och drömde om återeröfringen af de länder, dem Sverige tagit. Det var sant, att Danmark var föga rustadt att kämpa med den krigiska stormakten i norra Europa, men det räknade på Hollands hjelp och på det lyckliga tillfallet af det polska kriget, som skulle binda Sveriges bästa krafter och ställa det värnlöst mot en ny fiende.

Äfven Österrike och Spanien eggade den danske konungen till brytning för att sålunda få Karl Gustaf bort både från Polen och Tyskland till en annan krigsteater, der han ingaf dem mindre fruktan. Ur mycken vacklan framgick till sist hos Frederik III krigets beslut. Yid riksdagen i Odense i februari 1657 visade sig den stora mängden ytterst stridslysten, och det bjelpte ej, att fredsvännerne talade om den stora fattigdomen, om den inre splittringen och om krigsväsendets djupa förfall. Man påtog sig dryga gärder till det stora företaget att »upplyfta Danmarks gamla ära och qväfva den svenske grannens öfvermod». Den 1 juni utfärdade Frederik III formligen sitt fejdebref. Någon verklig krigsanledning egde han ej, och slutet blef också derefter.

Med glädje emottog den svenske konungen underrättelsen om Danmarks krigsförklaring. Den blef honom ett medel att komma ur denna polska fejd, i hvilken det ej vidare var några lagrar eller fördelar att vinna. Han gick att söka dem i striden mot en ny fiende. Huru han skulle föra krig med Danmark, hade han lärt af Torstensson, och han beslöt att följa hans lärdom. Han räknade på att genom snabbheten i rörelser kunna öfverraska sin motståndare och bringa till slut »det danska väsendet», innan någon kunde tänka på att lägga hinder i hans väg.

Den danske konungens plan var att från flere olika håll inrycka på det svenska området. Hufvudanfallen skulle ske från Holstein mot Bremen och från Skåne mot Halland; det förra skulle ledas af riksmarsken Ånders Bille, det senare af Frederik III sjelf. Under tiden skulle den danska flottan, Danmarks enda dugliga vapen, löpa ut i Östersjön och blockera de förnämsta hamnarna på Sveriges och Finlands kuster. I öfverensstämmelse med denna plan började kriget under sommarn 1657.

I Sverige var man sedan länge förberedd på faran och rustade så mycket, den tryckande nöden tillät. Allmogen, som förut visat ett mycket oroande missnöje öfver alla gärder och utskrifningar till det polska kriget, lade nu i dagen stor beredvillighet och fosterlandskärlek, när det gälde att värna fäderneslandets egen jord. Ledningen af försvaret öfvertogs efter Horns död af Per Brahe samt lemnades sedan af honom till Gustaf Otto Stenbock. Sammandrabbningar med fienden förefölIo utefter hela gränsen från Jemtlandtill Skåne, men huf vadstriden stod i ocli om Halland, som svårt hemsöktes af kriget. Trots underlägsenheten i antal utförde svenskarne mången lycklig bedrift, vitnande om deras goda krigargry. På hösten hade danskarne likväl öfverbanden, och man fruktade ett anfall på det egentliga Sverige. Våra vapens framgångar i andra trakter blefvo vår räddning.

I slutet af juni 1657 bröt Karl Gustaf upp från Bromberg i Preussen, skyndade i ilmarscher genom Pommern och Mecklenburg och stod redan den 18 juli vid gränsen af Holstein. Han följdes af en liten, till det yttre oansenlig här på 8 000 man; den inneslöt Europas yppersta krigare. Deri låg dess styrka. Bremen återtogs. Den öfverlägsna, men oöfvade danska hären undan-drefs eller gjordes fången; svenskarne brände Itzehoe samt öfversvämmade hastigt Holstein, Slesvig och större delen af Jylland. Den 23 augusti stodo de redan utanför det vid Lilla Bält belägna Frederiksodde (nu Fredericia), dit den gamle Anders Bille tagit sin tillflykt med öfverlefvorna af sin armé. Fästningens inneslutning och belägring öfverlemnades åt Vrangel, och Karl Gustaf begaf sig till Wismar »för att vara flottan närmare och om möjligt företaga en hufvuddessein».

En fredsunderhandling inleddes redan nu med Danmark, men blef utan frukt, då den svenske konungen ej ville en allmän kongress, som hans motståndare påyrkade. Vår ställning blef allt mer bekymmersam. Österrikarne togo Krakov och tågade mot Preussen. Czarniecki inföll härjande i det svenska Pommern, och kurfursten ingick med Polen särskild fred och ett försvarsförbund i Wehlau. Han blef inom kort den hemlige ledaren för alla våra fiender och sökte förmå dem att förena sina krafter till en diversion mot svenskarne i Pommern eller Holstein. Den hade utan tvifvel blifvit ödesdiger. Karl Gustaf sökte undgå farorna genom användande af diplomatiens vapen. Han erbjöd på fullaste allvar Polen och Ryssland fred, underhandlade med Mazarin och Cromwell om förbund och sökte framför allt under frikostiga löften om land inom tyska riket vinna den mäktige protektorns bjelp mot Danmark, hvars delning han till sist föreslog. Då emellertid både Frankrike och England syntes vilja uppehålla honom med fagra löften och voro obenägna att lemna honom den hjelp han fordrade, föll Karl Gustaf på den tanken att i stället söka en uppgörelse med Österrike för att lättare få fred med Ryssland och med heder komma ur sitt polska äfventyr. Närmandet till Österrike skedde i oktober 1657 genom Bjömklou, Sveriges skicklige representant vid valdagen i Frankfurt, och fortsattes genom en hemlig agent vid hofvet i Prag. Det var

ett uppslag till den politik, som hade anhängare i Karl XI:s förmyndarregering och längre fram segrade under Bengt Oxenstjerna. På Österrike utöfvade detta närmande den verkan, att det hejdade sitt anlopp mot vårt land, och kurfursten af Brandenburg måste höra sin allt häftigare uppfordran att skynda till Danmarks hjelp besvaras med den öfverraskande anmärkningen, »att konungen af Ungarn alldeles icke stod i något fiendtligt förhållande till Sverige». Österrikes vacklan under slutet af år 1657 var uppenbar och räddade för visso den svenska här, som låg på Jylland, från oundviklig under-gång. Till denna vacklan bidrog i någon mån utsigten till en uppgörelse ined Karl Gustaf, men ännu mer den fruktan, som den österrikiska regeringen hyste, att ett anfall på Sveriges tyska provinser skulle lägga ett hinder i vägen för den unge konung Leopolds val till tysk kejsare. I januari 1658 ändrades förhållandena. Leopolds ^val syntes betryggadt. Underhandlingarna mellan Österrike och Brandenburg återupptogos och fingo en raskare gång

genom de oroande underrättelserna från den danska krigsskådeplatsen. I februari afslöts ändtligen det off- och defensivförbund, ur hvilket omedelbart skulle följa ett anfall på Sverige till Danmarks räddning. Hvad man tillika hoppades, åtminstone i Berlin, var tillintetgörandet af det hatade svenska väl-____________ ••

det inom Tyskland. Annu fick man vänta en liten tid. »Gud gjorde för Karl Gustaf och den svenska armeen en brygga öfver hafvet», och en bragd utfördes, som slog samtiden med häpnad. Danmark blef besegradt och den liga sprängd, som höll på att öfver-manna oss.

I det hastigaste segerlopp hade den svenska hären tagit den jutska 271. Erik Dahlberg halfön; den låg nu i ett befäst läger

(1625—1703). utanför Frederiksodde. Karl Gustafs

plan var, att Yrangel skulle öfvergå till Fyen på svenska fartyg och med hjelp af den engelska flotta, hvarom Cromwell vid denna tid gifvit en förhoppning. Konungen sjelf skulle med sin stora eskader »företaga en hufvud-dessein» mot Själland och sålunda tvinga Danmark genom att anfalla det i hjertat af dess makt. Emellertid lemnades företaget mot de danska öarna tills vidare å sido. Den danska flottan syntes i sjön, för stor att kunna anfallas, konungen hade skäl att frukta ett inbrott i Pommern, och Yrangel

hade ej tillräckligt med fartyg att verk-C/P ställa en landstigning på Fyen. I stallet

Orøfick han befallning att om möjligt taga

Frederiksodde, det vill säga att med 4 000 272. Dahlbergs namnteckning. svenskar bemäktiga sig en fästning, som

var väl försedd och försvarades af 6 000 krigare. Vrangel vågade försöket och lyckades efter en nattlig storm, som företogs den 24 oktober 1657. Stora förråd samt 2 000 fångar — bland dem Anders Bille sjelf — föllo i segrarens våld.

Ostörd af de visserligen oroande rörelserna i Tyskland, fasthöll Karl Gustaf sin tanke att genom ett anfall på de danska öarna afgöra kriget.Han räknade i det längsta på den engelska flottan, men föresatte sig att, äfaen utan den, med blott sin egen makt till lands och sjös utföra sina planer. Redan tidigt föresväfvade honom möjligheten af naturens hjelp. Den kom också för att rädda honom. På nyåret inträffade den skarpaste köld, och den 26 januari var bryggan slagen öfver Lilla Bält; af Karl Gustaf fordrades endast djerfheten att begagna den. En vacker vinterdag den 30 januari 1658 öfvergick den svenska hären, 12 000 man stark, det frusna hafvet från jutska kusten öfver Brandsö till Iversnæs udde på Fyen, der en dansk styrka af 5 000 man blef slagen och tillfångatagen. Hela Fyen eröfrades, och flyktingar spredo nyheten derom till det förskräckta Kjöbenhavn. Det återstod att komma öfver Stora Bält; det kunde ske från Nyborg rätt öfver till Korsör eller i en längre båge åt söder från Svendborg öfver öarna Langeland, Låland och Falster. Den senare vägen undersöktes af Dahlberg, och han rådde sin konung att välja den. I öfverensstämmelse med Dahlbergs råd fattade Karl Gustaf sitt beslut; det skulle bestämma nordens öde. Den 6 februari gick rytteriet under konungen öfver Stora Bält; den 9 följde artilleriet och fotfolket | under Vrangel. Den 12 stod hela den svenska hären på Själlands jord, och en bragd var fullbordad, i sitt slag den enda, hvarom historien förtäljer.

K edan vid budskapet om Fyens förlust hade Frederik III begärt och Karl Gustaf medgif-vit en särskild fredsunderhand-

273. JMedalj öfver Karl X Gustaf» tasc öfver Bält. »Åt en ende har naturen gifvit denna gtird.i»

ling. Den företogs först i Vordingborg den 12 februari under fransk och engelsk bemedling, medan den svenska hären fortsatte sitt framryckande mot den danska liufvudstaden. Sveriges fullmäktige voro riksrådet Sten Bjelke och den högättade danske öfverlöparen och landsförrädaren Korfits Ulfeld. Underhandlingen flyttades inom kort till byn Tosterup nära Kjöbenhavn, och der af-8löts freden den 18 februari 1658, hvarefter de öfverenskomna punkterna några dagar senare, den 26 februari, uppsattes i vederbörlig form uti Roskilde. Fredsfördraget gjorde slut på förbundet mellan Danmark och dess allierade genom att förklara såsom ogiltiga alla traktater, som de båda kronorna ingått till hvarandras skada. Det bestämde äfven, att Östersjön af de skandinaviska rikena gemensamt skulle hållas stängd för främmande fiendtliga flottor. Hertigen af Holstein, Sveriges bundsförvandt, skulle inom en viss tid erhålla »en billig satisfaktion», och ett senare fördrag löste honom äfven från danskHLUU1U)!'.!1!?IU

BinM

Roskildes domkvrka, hönkoret

iiiiili rit rrntHK

-L LW [fTyl ui«k. i ^ j I ; w >1 ••länshöghet. Såsom ersättning skulle Sverige erhålla Skåne, Halland, Bleking, Bohuslän, Trondhjems län i Norge samt ön Bornholm. Vårt land vann sina naturliga gränser och en förstoring vida bättre än den, som Earl Gustaf af-såg, då han förde sina härar emot Polen.

Genom freden i Roskilde, den förmånligaste Sverige någonsin slutit, nådde den svenska eröfringspolitiken sin middagshöjd och Karl Gustaf det yttersta målet för sina framgångar. Under tåget mot Kjöbenhavn hade han med sina rådgifvare öfvervägt lämpligheten att taga hela Danmark; men han ryggade tillbaka för den stora vanskligheten i sin politiska och militära ställning, öfvervann sig sjelf och lade i dagen en försigtighet, som eljest var främmande för hans natur. Det finnes ej heller någonting, som antyder, att han under den närmaste tiden ångrat freden i Roskilde. Han måste naturligtvis fordra, att den i alla sina punkter skulle uppfyllas, ty derpå hängde Sveriges säkerhet, men han har utan tvifvel i sitt eget intresse velat ett godt förhållande mellan de skandinaviska rikena på den grund, som roskilde-freden lagt. Han syselsatte sina tankar med spörsmålet om, hvad soni borde göras med Sveriges öfriga fiender, och för att rådslå derom begaf han sig till Göteborg, dit han sammankallat ett utskott af ständerna och der han sjelf i slutet af mars mottogs med stora högtidlighe-

ter. Äfven frågan 275. Riksdaler (Elbing) 1658.

om de eröfrade landskapens ordnande och införlifvande med det nya moderlandet upptog vid denna tid Karl Gustafs sinne och framkallade flere administrativa åtgärder, vitnande om praktisk blick. Af Skåne, Halland och Bleking gjordes ett generalguvernörskap, hvars förste styresman blef Gustaf Otto Stenbock. De kyrkliga förhållandena ville konungen ställa på svensk fot, och re-dan nu kastade han ut planen till en högskola i Lund såsom ett godt medel att vid Sverige binda de landskap, hvilka enligt naturens ordning hörde dit.

Vid de öfverläggningar, sora Karl Gustaf i april 1568 höll med sitt råd och sina trogna ständer om den politiska ställningen, förde han utan mycken möda sina åsigter fram till seger. Till fäderneslandets säkerhet syntes det . nödigt att styra våld med våld och bruka de medel, som »naturen, raison och allt folks gillande dikterade», det ville här säga kriget. Enstaka rop på fred förklingade utan att aktas. Man skulle vända sig med vapen i hand, •om det behöfdes, först mot Brandenburg och sedan mot Österrike för att tvinga dessa makter att sitta stilla, och sedan man sålunda fått trygghet från den tyskk sidan, skulle man återupptaga sin polska eröfringspolitik ochmed svärdets rätt lägga Preussen till det svenska väldet. Sådana voro de närmaste, vidtutseende framtidsplanerna. Ett svenskt krig i Tyskland syntes allt mera oundvikligt. Brandenburg stod ej att vinna, och Karl Gustaf synes slutligen ej hafva varit mycket angelägen derom, då han oupphörligt höjde sina anspråk, till dess att han gaf

Friedrich Wilhelm valet mellan fullständig underkastelse och krig. »Han är för mäktig; man måste sätta en gräns for hans ärelystnad», sade den svenske konungen om sin frände i Berlin, och han hade för ofta mött honom på sina vägar för att icke ändtligen vilja göra

Ek med tre guldkronor på stammen. Fältet silfver.

Rödt torn mellan ett Bvärd och ett lejon. Fältet silfver.

Silfverfärgadt lam, bärande ett baner med rödt kors. Rödt falt.

280. Herjedalen.

Smedjestad, tång och två hammare. Faltet silfver.

281. Jemtland.

Silfverfnrgnd hjort, röd varg och svart korp. Blått falt.

282. Lappland.

Vildman med krans och balte af löf. Rödt fält.

279. Halland.

Silfverfärgadt lejon. Blått fält.

283. Skåne.

Rödt griphnfvud med kunglig krona. Fältet guld.

276—283. Vapen för svenska, under Sveriges stormaktstid förvärfvade (och sedan behållna) landskap (hertigdömen och grefskap). — Lappland, hvars vapen redan upptogs af Karl IX, hade efter

hand blifvit förvärfvadt på fredlig väg.

honom oskadlig. I slutet af juni 1658 var brytningen mellan Sverige och Brandenburg ohjelplig, och kriget stod för dörren. Vi skulle möta äfven • Österrike såsom fiende. Sannolikt redan förut var detta uppenbart, sedan konung Leopold den 8 (18) juli 1658 blifvit vald till tysk kejsare och på samma gång befriats från det tvång, som förut nödgat honom eller hans regering att lyssna till Karl Gustafs anbud om fred. Han skulle nu med mindre vacklan än förut ställa sig vid sidan af sina bundstörvandter.

Men för att Sverige utan allt för stor fara skulle kunna föra krig i Tyskland, behöfde det säkerhet vid Öresund. En sådan säkerhet trodde sigKarl Gustaf hafva fått i roskildefreden, under förutsättning, att Danmark ärligt ville uppfylla sina forpligtelser. Vid de långa, tröttande underhandlingarna om fredens verkställande såg det emellertid ut, som om den danska regeringen sökte slingra sig undan sitt gifna .ord eller förmå sin motståndare* att frivilligt afstå från några af de bästa fördelarna, han betingat sig såsom

284. Nyland.

Edd bit mellan två silfverströmmar. Bl&tt fält.

285. Kassuben.

Svart grip. Fältet guld.

286. Ingerraanland.

Två sneda borgmurar. Blitt fält.

287. Livland.

Svärdförande grip-Rödt fält.

Röd grip. Fältet guld.

Delad sköld. I öfro fältet (guld) öfverdelen af ett svart krönt lejon. I undre fältet (blått) en röd stengafvel.

292. Rostock.

293. Stettin.

290.

Hvit Örn.

Ösel. Rödt fält.

291. Bremen.

Tv& korslagda nycklar och ett kors. Rödt fälfc-

295. Wismar.

Klufven sköld. I högr» fältet (guld) halft svart oxhufvud. I venstra fältet (silfver) två röd» bjelkar.

284—295. Af Sverige under stormaktstiden förvärfvade (sedermera förlorade) landskaps och

städers vapen.

Gyllene grip. Blått fält.

Svart krönt grip. Fältet guld.

Scbackspelsrutad sned-bjelke i guld och rödt. Fultet silfver.

Jfr detta verks Ill:e del, s. 372, 373 och 374. Utom de i III:e delen gjorda hänvisningar må erinras om, att 14 olika vapen äro intagna i Sigismund* sigill (TII:e delen, s. 381), 26 i ramen omkring hertig Karls porträtt (s. 417), 29 1 Karl lX:s sigill (s. 437), 29 i Tjugu mark 1606 (s. 445) samt i IV:e delen 31 1 ramen omkring Gustaf II Adolfs porträtt (s. 27), 30 i Gustaf II Adolfs sigill (s. 28), 30 i drottning Kristinas sigill (s. 320> samt 24 i Karl Xll:s ur (s. 583). Svenska städernas vapen, se detta verks sjette del, s. 195.

frukten af sina segrar. Nästan alla frågor gåfvo uppslag till ändlösa tvisterr vid hvilka de danska underbandlame genom hela sitt förhållande lade i dagen sin regeriugs brist på uppriktighet och dess motvilja att åvägabringa ett godt förstånd mellan Skandinaviens riken. Men just detta var deremot Karl Gustafs afsigt, och det kom derför att ligga ett stycke politisk skandinavismuti fördraget i Roskilde. Det var ej nog dermed, att Danmark enligt fordragets ord skulle skilja sig från sina gamla vänner, våra fiender, och for framtiden afsvärja alla forbund, som kunde vara Sverige till förfång; det skulle derjemte förändra sina. allianser och först och främst ställa sig vid Sveriges sida i broderlig endrägt till vinnande af vissa politiska syftemål. Danmarks förbund mot Holland var den stora vinst, Karl Gustaf afsåg genom freden, och detta visade sig alldeles klart i den punkt, som handlade om främmande fiendtliga flottors stängande från Östersjön. Uti den punkten kunde Karl Gustaf intet efterskänka utan att uppgifva hela sin yttre politik. Danmarks egendomliga uppförande efter freden väckte visserligen redan tidigt hos den svenske konungen tanken på möjligheten af ett nytt krig, men sitt beslut att åter gripa till vapen mot vår granne har han icke fattat, förrän Frederik III, drifven af Holland och stödjande sig på denna makt, vägrat att i förbundsfrågan ställa sig roskildefreden till efterrättelse. Från början af juli månad 1658 kan man anse kriget med Danmark vara afgjordt. Utgången af kejsar-valet och Österrikes hållning bidrogo blott att ytterligare bestämma Karl Gustaf. Det blef för honom nödvändigare än någonsin att hafva säkerhet i sin rygg och makt öfver Östersjön, innan han gick att börja sin vådliga fejd inom det tyska riket.

Hans plan var att taga hela Danmark och göra slut på dess sjelfständighet; han räknade på öfverrask-ningen och snabbheten i sin krigföring. Såg han icke farorna eller underskattade han dem? Han måste få att kämpa mot halfva Europa, mot alla stater, som hade ett bjudande skäl att hejda en makt, farlig för allas säkerhet. Ryssland, Polen, Brandenburg och Österrike voro 296. Vende« vapen. våra fiender? 0ch det led intet tvifvel, att Holland skulle

<Namnet ingår ännu i svenske . . •, vi*.

konungens titel). sluta sig till dem lor att skydda sina handelsintressen.

Drake fyra stjernor. ge^an hörjat, fick Karl Gustaf dessutom pröfva

den sega motståndskraften hos Danmarks folk och sålunda lära om igen, hvad han redan borde grundligt hafva lärt på sina polska fälttåg, att den offervilliga fosterlandskärleken är en makt, som är svår att öfvervinna.

Den 5 augusti 1658 gick Karl Gustaf om bord i Kiel med en här af 5 000 man och landsteg efter ett par dagars segling vid Korsör på vestra kusten af Själland; den 11 augusti stod han utanför vallania af Kjöbenhavn. Endast tre dagar förut hade Frederik III och hans hufvudstad fatt kännedom om det hotande anfallet, men faran ingaf mod, och alla lofvade att gifva lif ock blod för att rädda sitt land. Män och qvinnor täflade i ifver och sjelf-uppoffring; natt och dag arbetades på de förfallna fästningsverkens upphjel-pande. När den svenska hären kom fram till Kjöbenhavn, möttes den af -eldskenet från de brinuande förstäderna, och Karl Gustaf såg till sin förvåning, att han skulle möta ett kraftigt motstånd. Han vågade ej genaststorma, som förut hade varit hans fasta föresats, utan beslöt i stället att företaga en ordentlig belägring samt detacherade Yrangel med 3 000 man att bemäktiga sig Kronborgs slott, hvilket beherskade det norra inloppet till Öresund. Kriget fick en annan karakter, än han hade tänkt. Det drog ut på tiden till förmån för Danmark, som endast bidade sina vänners hjelp. Det gälde för svenskarne att skynda. Lyckan syntes ännu icke hafva öfver-gifvit dem. Den 6 september 1658 gaf sig Kronborgs slott åt segraren vid Frederiksodde. Kjöbenhavn höll sig väl med mycket hjeltemod, men från slutet af augusti fortskred dess belägring med ökad styrka under ledning af Gustaf Otto Stenbock. Staden afspärrades från sjösidan af den svenska flottan, den inneslöts fullständigt äfven ifrån land, fiendens löpgrafvar kommo den allt närmare, och inom dess murar började snart sjukdomar och hunger

> NS

297. Kronborg, intaget af Karl Gustaf Vrangel den 6 september 1658.

att minska de tappres kraft. Då, i nödens yttersta stund, kom räddningen. Den 23 oktober ankrade den holländska flottan, 35 örlogsskepp stark, utanför Öresund; hon anfördes af Jakob van Wassenaer, herre till Opdam, och åtföljdes af en mängd transportfartyg med 2 000 soldater. På morgonen den 29 oktober styrde hon vid gynnande vind sin kurs söder ut, men mötte i sjelfva det smala sundet mellan Helsingör och Helsingborg den stora svenska flottan, 44 segel stark, under högsta befäl af riksamiralen Karl Gustaf Yrangel, den samme, som förr genom lysande segrar till lands hedrat det svenska namnet. Efter sex timmars mördande strid och efter svåra förluster bröto sig holländarne väg, förenade sig med en mindre dansk eskader och undsatte med folk och lifsmedel det betryckta Kjöbenhavn. Karl Gustaf måste upphäfva belägringen och intog derefter ett befäst läger kalfannan mil från den danska hufvudstaden.Mot slutet af året blef Sveriges ställning allt mer bekymmersam. Trond-hjems län återtogs af danskarne, Bornholm gick forloradt genom ett allmänt uppror af öns invånare, och i Skåne började misstänkta rörelser att yppa sig. I Preussen föll Thorn efter ett hjeltemodigt försvar, och derefter återstod ej mycket af det svenska väldet i dessa trakter. Redan i september 1658 inbröt i Holstein en här af 24 000 brandenburgare, österrikare och polackar och tvang inom kort svenskarne att utrymma hela den jutska halfön utom Frederiksodde. Ilolland redde sig till att lemna Danmark ytterligare hjelp; det möttes af de kraftiga föreställningarna från Frankrike och England, som visserligen icke ville, att Sverige skulle kufva Danmark och blifva herre öfver Östersjön,

men deremot önskade bevara den maktställning i norden, som de sista händelserna skapat.

Karl Gustaf, eljest vanligen anfallande*, nödgades framför allt tänka pa sitt försvar. Kjöbenhavns eröfring lemnade dock ej hans tankar; den skalle sätta honom i stånd att föreskrifva vilkor i stället för att emottaga dem. Striden måste likväl blifva ojemn. Mot 13 000 man, som kunde försvara vallarna af Kjöbenhavn, hade han att ställa endast 8 000 krigare. Karl Gustaf beslöt emellertid att våga en stormning. Den företogs under natteu mellan den 10 och 11 februari 1659. Hufvudanfallet skedde mot vestra sidan af staden och leddes af konungen sjelf. Modigt trängde de svenska skarorna öfver grafven och klättrade på sina stormstegar uppför de jslupna vallania,favilka lystes upp af elden från 250 kanoner. De belägrade, män och qvinnor,

kampade med förtviflad tapperhet och skickade medelst kulor, stenar och

290. Kjubeiihavns belägring 1658,kokhett vatten död och förstörelse bland de stormande Ilenderne. Efter tvenne timmars strid måste Karl Gustaf gifva tecken till återtåg och för första gången se sig besegrad i en öppen strid efter lidna, icke obetydliga förluster. Sina planer öfvergaf han icke. Han befäste sig allt starkare på de danska öarna och räknade på hjelp af England, hvars flotta, 43 skepp med 2 000 kanoner, i april 1659 inlöpte i Öresund. Den kom dock icke för att gifva oss stödet af Englands vapen, blott för att uppehålla jemvigten mot Holland, och dess befalhafvare hade blott att förtälja, hvad hans regering i förening med Frankrike ville göra för att återskänka norden lugn på den roskildska fredens grund. Dermed var Karl Gustaf föga tillfredsstäld och inledde underhandlingar med den engelske protektorn, Richard Cromwell, Olivers son, om ett närmare förbund, hvars pris skulle vara den danska monarkiens delning. Richards snart inträffade fall med följande oroligheter inom England gjorde emellertid slut på dessa underhandlingar.

Långt förut hade Frankrike och England börjat pläga råd med den holländska republiken om sättet att stifta fred i norra Europa. Vid dessa rådplägningar har i synnerhet England i början visat sig vara vår vän; Holland åter stod på vårt argaste och gaf nya prof på ett sinnelag, som visat sig fiendtligt ej blott i Preussen och i Danmark, utan äfven bortom hafvet, der det holländskt-vestindiska kompaniet år 1655 bemäktigade sig den svenska kolonien Nya Sverige. Underhandlingarna mellan de tre nämda makterna ledde slutligen till de tre så kallade konserterna i Haag, af hvilka den sista ingicks den 25 juli 1659 och bar, jemförd med den första, tydliga spår af ett stigande holländskt inflytande. Sverige skulle återställa Trondhjem, nedlägga sina anspråk på Guinea — der den svenska kolonien Cabo Corso tagits af sin förre kommendant, förvandlad till dansk kapare — samt godkänna de af Holland länge påyrkade elucidationerna till elbingstraktaten. Dessa vilkor, som man ville påtvinga honom, underkastade sig Karl Gustaf icke, men öppnade deremot fredsunderhandlingar med Danmark, öfvergifvea af England, sökte han äfven förlikning med sin farligaste fiende, Holland, erbjöd det, ehuru förgäfves, en delning af den danska monarkien samt ratificerade slutligen efter tre års vägran dessa »elucidationer», genom hvilka den alltid påpassliga republiken sökte vinna fördelar för sin handel. Karl Gustafs eftergifter betingades af det oroande i vår militära ställning. Genom slaget vid Nyborg (14 november 1659) gjorde de förbundne sig till mästare öfver Fyen, nedgjorde eller tillfångatogo en svensk här på 5 000 man och tillfogade derigenom våra vapen det största nederlag, de ledo under Karl Gustafs dagar. Äfven Pommern hemsöktes af fienden, och i Preussen intogo polackar, österrikare och brandenburgare den ena platsen efter den andra, så att Sverige vid årets slut hade qvar endast Elbing och Marienburg. Emellertid var Poleu villigt till fred; underhandlingar inleddes, och den svenske eröfraren var till sist böjd att sluta den på vilkor, att Johan Kasimir afträdde hela Livland och anspråken på Sveriges krona.

I sjelfva verket synes Karl Gustaf vid slutet af år 1659 hafva velatkomma till uppgörelse med alla sina fiender. Äfven med hänsyn till Danmark nedsatte han sina anspråk och var beredd att afstå Trondhjem och Bornholm mot ersättning af Akershus län. Dervid stod han oryggligt fast. Men för att i detta fall kunna genomdrifva sin vilja anordnade han ett infall i Norge under vintern samt beslöt tillika att stärka sina stridskrafter på Själland. Han måste derför af sitt redan förut utarmade folk kräfva nya ntskrifningar och gärder. Han begaf sig i december 1659 öfver till Sverige för att möta ständerna, som han sammankallat till Göteborg. Förhandlingarna vid riksdagen, som började i januari, vitnade om mycken vördnad och undfallenhet för konungen, men det kunde ej hjelpas, att i synnerhet från dfr ofrälse stånden förnams en temligen förlåtlig klagan öfver de ständiga bördornas tyngd. I Karl Gustafs öron lät denna klagan som ett retande missljud. Redan vid riksdagens början insjuknade konungen, men fortsatte sitt trägna arbete med den rastlösa ifver, som hörde honom till. Efter en tid förvärrades det onda, febern tilltog, och under natten till den 13 februari 1660 afsomnade Karl Gustaf, sedan han med orubbad själsnärvaro till det sista stält om sitt hus. Han var vid sin död 38 år gammal.

Med Karl Gustaf bortgick utan tvifvel en af samtidens väldigaste personligheter, som ingifvit hela Europa beundran genom sina bragder, men också väckt dess oro genom sina planers djerfhet och hänsynslösheten i sättet att dem utföra. Om allt detta gaf ej hans yttre mycken föreställning. Den korta, ovanligt tjocka och klumpiga gestalten med det groft bildade hufvudet hade vid första anblicken något vanligt, borgerligt; det behöfdes att

möta den eldiga, befallande blicken ur de klara blå ögonen och få sigte på det vid läpparna liggande draget af kraftig beslutsamhet för att finna, att den mannen, så liten han var, ej mättes med vanligt mått. I begåfningens mångsidighet har han bland Sveriges konungar haft få sina likar. Förståndets skärpa, uppfattningens liflighet, ett rastlöst verksamhetsbegär, viljans kraft och en ofta utsväfvande fantasis rikedom hafva uppenbarat sig i hela hans lif och kommit att bestämma, till lycka och till olycka, hans eget och Sveriges öde.

Under sin korta bana har Karl Gustaf förvärfvat härförarens och statsmannens berömmelse. Till en viss grad har han fortjent den. Såsom härförare var han likväl vida mer taktiker än strateg; såsom statsman hade han nog stora framtidstankar och en outtömlig fyndighet att begagna sig af hvaije tillfälle; men han lät allt för ofta leda sig af de äfventyrligaste hugskott och lade i dagen en oro och ombytlighet, som icke hade sin förklaring endast i den politiska ställningen för ögonblicket.

Karl Gustaf fick egna nästan hela sin regering åt krigarens uppgift. Han har likväl icke saknat sinne för fredliga värf, och han har mer än en gång uttalat den önskan »att få komma i någon ro och anse sitt eget verk». Dithän tycktes han sträfva mot slutet af sin lefnad. Hans oupphörliga krig hafva emellertid olyckligt inverkat på vårt lands inre förhållanden. Nöden och missnöjet hafva vuxit, det senare jäste nästan öfver allt och tyglades en-varliga föresats. Alldeles utan frukt liar Karl Gustafs regering icke varit med hänsyn till vår fredliga utveckling. För handel och industri af vigt var inrättandet af en vexel- och lånebank samt Eskilstuna manufakturverk. Den förra skapades genom Palmstruch, det senare genom Rademacher, båda män af livländsk börd.

Det blifvande minnet af Kari Gustafs dagar är emellertid reduktionens begynnelse och freden i Roskilde. Den förra blef ett uppslag till ett bättre i hela vårt politiska lif, den senare gaf vårt land naturliga gränser och var den bästa frukten af eröfringsplanerna under vårt fäderneslands ärorikaste iidhvarf.

dast af konungens starka hand. Reformer hafva blifvit undanskjutna. Reduktionen, som under de första åren gick framåt, afstannade efter hand, då kriget tvang att med varsamhet förfara. I det hela återkallades under Karl Gustafs dagar kronogods och hemman med en ränta af nära 78 000 daler s. m.; det mesta deraf var vunnet redan före slutet af år 1655. Förtjensten tillkom i främsta rummet reduktionskollegiets president, den sträfve, men pligttrogne och dugande Herman Fleming. Mot hans ifver stälde sig likväl förlamande motståndet af hans närmaste män, en Erik Gyllenstjerna och en Gustaf Bonde, -och motgångarna i kriget kommo dertill att hejda eller nästan afbryta en sam-liälisreform, hvars genomförande utan tvifvel från början varit konungens all-

300. Stockholms slott på Karl X Gustafs tid (1660). KARL XI.

1660-1697.

Förmyndarregeringens upprättande. — Frederna 1660—1661.

Ktrl Gus Uf s tesUmente. — Riksdagen i Göteborg. — Freden i Olira. — Freden 1 Kjöbenbam. — Riksdagen i StoekhelM 1C00. — Freden i Kardis.

arl Gustaf hade ryckts bort af döden vid en tidpunkt, då de växande farorna mer än någonsin stälde sina kraf på hans snille och hans kraft. Med svårighet höll Sverige ännu ut i den ojemna striden mot sina många fiender och värjde sig knappast för den diplomatiska inblandningen af neutrala makter, som i den svenske bjeltekonun-gens politiska planer icke utan skäl sett ett hot mot Europas jemvigt. Kriget med dess förödelser hade redan hemsökt Sveriges eget område; nöden och fattigdomen tryckte allt hårdare, och många tecken tydde derpå, att den inre oro, som visat sig redan under Kristinas dagar, fortlefde på djupet för att kanske söka sig ett våldsamt utbrott, när handen domnat, som hitintills tyglat den.

Under sådana förhållanden besteg Karl Gustafs son, ett fyraårigt barn, sia faders tron. En ny, långvarig förmyndarregering var att motse. Karl Gustaf hade sjelf under de sista dagarna af sitt lif bestämt denna regerings sammansättning, och han hade gjort det med anledning af den samlade riksdagens egen anhållan. Redan den 2 februari 1660 hade ständerna genom en särskild inlaga till den sjuke konungen bland annat begärt, att han skulle låta stadfästa sonens arfsrätt genom en formlig hyllning, och for öfrigt lenmat åt honom att sjelf förordna om »prjnsens uppfostran och information vid all oförmodlig händelse» samt om »en provisionel tutel». Det hade

likväl vid de foregående öfverläggningarna visat sig, att en sådan konungens testamentariska forordning om styrelsen var enlig egentligen blott med de ofrälse ståndens önskningar. Adeln ville den i grunden icke, af fruktan att de aristokratiska intressena skulle löpa någon fara.

Den 12 februari, kort före sin död, lät Karl Gustaf uppläsa sitt testamente i närvaro af några riksråd, hvilka gåfvo sitt bifall, och omedelbart

derpå tecknade konungen under handlingen sitt namn vid full sans, ehuru med osäker hand. Hvad han underskref innehöll för visso i allt hans egna tankar. Sveriges rike skulle under sonens minderårighet styras af en regering,

bestående af enkedrottning Hedvig Eleonora såsom ordförande med tvenne röster, riksmarsken, pfalzgrefven Adolf Johan med plats näst efter drottningen, riksdrotsen grefve Per Brahe, riksamiralen grefve Karl Gustaf Vran-gel, rikskansleren grefve Magnus Gabriel de la Gardie och riksskatt-mästaren friherre Herman Fleming. För de nya riksembetsmännen, marsken, kansleren och skattmästaren, voro vederbörliga fullmakter af konungen utfärdade. Regeringen skulle draga omsorg om den unge konungens uppfostran samt styra riket med råds råde »efter Sveriges lag». Ursprungligen stod der tillagdt »och vanliga regeringsform», men dessa ord voro i originalet utstrukna, utan tvifvel i öfverensstämmelse med den döende monarkens egen vilja.

Mot detta testamente gjorde genast rådet under Per Brahe samt nästan hela adeln det häftigaste motstånd. Vid deras öfverläggningar talades om det mot sed och lag stridande deri, att enkedrottningen deltog i regeringen,

att marsken sattes framför drotsen samt att marsk-embetet lemnades åt en furstlig person, som visserligen var i Sverige född, men icke tillhörde det svenska riddarhuset. Man lät i synnerhet framlysa sin motvilja mot Adolf Johan. Denne

Karl Gustafs broder var utan tvifvel en besynnerlig herre. Han hade genom sin inbilskhet och sitt häftiga lynne vetat att skaffa sig många fiender, och han var genom sina egenskaper öfver hufvud mindre lämplig

301. Karl XI, som barn

(1055-1697).

302. Riksdaler (Riga) 1660. »Han bar kront sin stad Rigas trobet.»

1

1

I

Iför en framstående politisk plats. Men det var väl knappast derpå de höga herrarne tänkte; for dem var det värre, att han tillhörde det pfalz-zweibriickiska furstehuset och derfor i sin nya ställning antagligen skulle komma att skada de aristokratiska intressena. Högt sades detta icke ut; man lät i stället förstå, att hertigens ärelystnad kunde väckas och blifva farlig för konungen och riket. En Karl IX kunde lefva upp i Adolf Johan. Efterveriden behöfver likväl knappast misstaga sig om den innersta, outsagda auledningen till adelns missnöje. Karl Gustafs testamente vitnade tydligen ora en sträfvan att betrygga reduktionen och skydda konungamakten mot vissa aristokratiskt-republikanska planer. En sådan sträfvan var utan tvifvel föga behaglig för massan af den tidens adel, som arbetade på att undergräfva både bondefrihet och konungamakt.

Anloppet mot den döde konungens yttersta vilja blef derför starkt, och rådet förenade sig med riddarhuset att göra den om intet.

Mot sådana planer stälde sig de ofrälse stånden. De ville blifva vid testamentet. Det var enligt deras tankar af ständerna sjelfva fram-kalladt; det stode på laglighetens grund, och dess afvikelser från hiifd-vunna former vore ej större, än att de borde medgifvas af aktning för en stor och om sitt land fortjent konung. Presterne, hvilka under ledning af biskop Enander gingo i spetsen för motståndet mot adeln, undertecknade en förbindelse att hålla

fast vid konungens testamente och voro sålunda lika beslutna som rådet, hvilket enligt Per Brahes försäkran skulle afgå, om hertigen komme in i regeringen.

Ställningen var vådlig och fråga kunde verkligen uppstå, om till anfallen af yttre fiender äfven skulle sluta sig ett borgerligt krig. Man fann snart å ömse sidor nödvändigheten af en eftergift, och det blef i synnerhet de ofrälse stånden, som måste gifva vika. Det blef dem lättare, emedan samtidigt hertigen sjelf genom obetänkta handlingar skadade sin sak hos sina egna vänner. Den 16 februari 1660 beslöt riksdagen, att konungens testamente skulle hvila »såsom orördt och ouppbrutet» till konungens begrafning och att regeringen emellertid skulle föras af rådet under enkedrottningens ordförandeskap. Beslutet fattades i hufvudsaken efter förslag af biskop Enander. Det betecknade för öfrigt icke en afgörelse, endast ett uppskof, ett stillestånd, som man ingick under trycket af de yttre farorna.

303. Hertig Adolf Johan (U.29-1G89).Den 1 mars 1660 åtskildes riksdagen. Den nya regeringen grep sig nu an med sitt svåra viirf. Den hade att skaffa, en ifrigt efterlängtad fred, den hade att hela de djupa sår, som kriget slagit, samt att stilla ett iure missnöje, hvars tecken vore att finna bland samhällets alla klasser. Hvad regeringen gjorde, livad den försökte att göra är fortjent af efterverldens erkännande. Dess verksamhet vitnade icke blott om god vilja, men också om mycken rådighet ocb kraft. Hedern tillkommer i främsta rummet Per Brahe, som under denna farliga tid var Sveriges ledande man. Hans förmåga var pröfvad redan under Kristinas och Karl Gustafs dagar. Han genom-le fde nu det sista lysande skedet af ett i mycket ärofullt lif.

Sedan en tid tillbaka underhandlade Sverige med alla sina fiender. Fredsunderhandlingen med Polen var långt framskriden och gaf redan vid Karl Gustafs död hopp om ett snart och lyckligt slut trots alla de hiuder, som stäldes upp af Danmark, kejsaren och Brandenburg. De båda hufvud-makterna ville freden, Polen icke minst, inveckladt som det var i ett vidt-utseende krig med Ryssland. Ifrigast verkade för förlikning den polska drottningen, som ville hafva Sveriges understöd vid ett stundande polskt konungaval. Frankrike var medlare cch använde sitt inflytande till Sveriges förmån. I mars månad, då grundvalen för freden redan var lagd, började de respektive sändebuden att sammanträda i Oliva kloster, beläget i närheten af Dauzig. Der afslöts den 23 april (3 maj) 1660 freden mellan Sverige å ena sidau samt Polen, kejsaren och Brandenburg å den andra. Fördraget i Oliva har den verldshistoriska betydelsen att utgöra slutet på en hundraårig strid mellan det norra Europas mäktigaste stater om besittningen af svärdsbrödraordeus länder. Livland var ett bland dem, och på det samma afsade sig Polen ändt-ligen alla anspråk. Men äfven den rent personliga anledning till strid, som allt sedan hertig Karls och Sigismunds dagar förefunnits för Sveriges och Polens kungahus, bortföll alldeles genom freden i Oliva, i hvilken Johan Kasimir af den polska vasaätten afoäde sig alla anspråk på Sveriges krona.

Emellertid fortgick fredsverket med Danmark under bemedling af de makter, hvilka genom de så kallade baagkonserterna sökt skrifva lagar för de nordiska rikena. Danmark gjorde i det längsta svårigheter, räknande pi möjligheten att med Hollands hjelp få behålla Skåne. Med ledning af de åsigter, som ständerna i Göteborg uttalat om den danska fredsunderhandlingen, lät den nya svenska regeringen anspråken på Trondhjem falla och vann der-igenom raedlarnes välvilja, till och med Hollands, som i sitt eget intresse ej ville, att samma makt skulle innehafva båda stränderna af Öresund. Fiendt-ligheterna mellan Sverige och Holland upphörde, och slutligen måste konungen af Daumark gifva vika, hvarefter den egentliga fredsunderhandlingen den 24 mars 1660 kunde begynna i lägret utanför Kjöbenhavn. Endast med svårighet gick verket framåt i följd af flere tvister, i synnerhet om Bornholm, som Danmark ville behålla; och då Holland trots ingånget stillestånd ville med våld tvinga Sverige till eftergift, uppkom mellan sjelfva medlarne en sådan oenighet, att hela underhandlingen var nära att stranda. LTnder desfaförhållanden föreslog Hannibal Sehested, att de båda nordiska kronorna skulle söka uppgörelse med hvarandra utan främmande bemedling. Förslaget vann bifall. I böljan af maj togo dessa omedelbara underhandlingar sin böljan, och den 27 maj 1660 undertecknades freden i Kjöbenhavn. Den stadfäste roskildefördraget i dess vigtigaste punkter. Dock ej i alla; bestämmelsen om främmande fiendtliga flottors utestängande från Östersjön bortföll, hvar-jeinte Danmark frikallades från skyldigheten att ersätta det svenska afrikanska kompaniets förluster. Sverige afstod till Danmark Trondhjems län och Bornholm, det senare mot vederlag. Detta vederlag bestämdes närmare genom konventionerna i Stockholm den 8 juli 1660 och i Malmö

den 5 maj 1G61. Det kom att utgöras af 18 större adliga gods i Skåne, dem danska kronan inköpte från deras egare.

Sålunda hade Sverige iuom kort vunnit fred med alla sina grannar utom Ryssland, och det hade genom alla äfventyr lyckats rädda de allra flesta och vigtigaste frukterna af Karl Gustafs segrar. Att så skedde lände visserligen i någon mån den nya regeringen till berömmelse; men säkert är det, att det icke skett, om ej en liten tid ännu den fruktan fortlefvat, som Karl Gustafs Sverige ingaf sina fiender. Det hade ej kommit i dagen, på hvilken bräcklig grund vår yttre storhet var bygd, och vår verkliga styrka blef derför öfverskattad.

Den nya styrelsen hade många bekymmer, äfven sedan det yttre lugnet l>oijat återvända. Öfver allt i landet och mest i de af krigen hemsökta underlydande landskapen fans det fattigdom och nöd att lindra eller andra missförhållanden att afbjelpa. Mycken oro väckte äfven hos rådet de många tecken till inre missnöje, som visade sig inom de flesta klasser; det röjde sig hos de ofrälse stånden, i synnerhet hos allmogen, mot adeln i allmänhet, samt hos lågadeln mot de store. Rådet kunde, om det ville, känna igen den gamla oviljan mot ett högaristokratiskt välde. Den oviljan såg sin enda tillfredsställelse i konungamakt och reduktion; Karl Gustaf hade vetat både att begagna och beherska den. Men för att detta jäsande missnöje skulle blifva farligt, behöfde det en ledare. En sådan syntes erbjuda sig i Adolf Johan, som vidhöll alla sina anspråk och ifrigt värfvade anhängare till den riksdag, der snart den slutliga domen skulle fällas öfver den döde konungens testamente. Utan tvifvel hade också hertigen varit en farlig man, om han kunnat bjuda mera aktning samt egt i någon mån klokhetens och besinningens dygd. Xu blef han omöjlig till och med för dem, hvilka iusågo, att Adolf Johans sak i grunden var deras egen.

Ständerna samlades i Stockholm under den senare hälften af september 1660, och riksdagen öppnades med vederbörliga ceremonier på rikssalen den 27 i samma månad. Den hade blifvit sammankallad förr, än det var äqinadt, i följd af underrättelsen om drottning Kristinas förestående besök i Sverige. Man var i ovisshet om hennes afsigter och såg i hennes härvaro en ny källa till oro, emedan hon möjligen kunde blifva ett stöd för aristokrat-flendtliga rörelser. Rådet gjorde hvad det kunde för att hindra hennesfärd, men det hjelpte ej. Den 1 oktober 1660 höll Kristina sitt iutåg i sin forna hufvudstad.

Då var Adolf Johans sak redan afgjord. Rådet, till hvars mening efter mycken vacklan slutit sig eukedrottningen och de la Gardie, förklarade såsdin sin tanke, att man borde blifva vid konungens testamente i öfrigt, men utesluta hertigen ur regeringen, emedan det var nödvändigt för rikets säkerhet och »syntes vara bäst efter forna tiders erfarenhet». Detta var äfven adelns åsigt och blef slutligen de ofrälse ståndens, som trots en påtaglig benägenhet för hertigen gåfvo vika — för fridens skull. Ansvaret i händelse af en blif-vande efterräkning kastade de på rådet.

Att förmyndarregeringen skulle bestå af enkedrottningen och de few

höga riksembetsmännen var sålunda bestämdt. Det återstod att utse de personer, som skulle bekläda de lediga riksembetena, och i sammanhang dermed framstälde sig den frågan, hvilken myndighet detta tillkom. Rådet tog sig för att sjelft afgöra detta konstitutiouela spörsmål och utvalde (den 20 oktober) fältmarskalken Lars Kagg till riksmarsk, hvarjemte Magnu* Gabriel de la Gardie och Herman Fleming insattes i sina embeten såsom rikskansler och riksskattmästare på grund af de fullmakter, som den aflidne konungen för dem utfärdat. De ofrälse stånden önskade lvcka till livad som skett. Adeln åter råkade i eld och lågor, förklarade sin valrätt kränkt och hotade att lemna riksdagen. En strid utbröt, som biskop Terserus kallade »en paroxysm, hvilken på ett hår när upplöst riksdagen och bragt fäderneslandet i ett offentligt inbördes krig». I den striden gick riddarhuset af med seger. Rådets gaf efter, och dess utnämning blef ett blott förslag, öfver hvilket adeln voterade med den påföljd, att de la Gardies och Kaggs val gillades, under det att Flemings blef förkastadt. De ofrälse stånden »lämpade sig efter det allmänna lugnets fordringar» och biträdde riddarhusets mening. Till riksskattmästare föreslogs derefter af rådet och bekräftades af ständerna riksrådet

Gustaf Bonde (1'K0-1607).

Gustaf Bonde.

Herman Flemings grundliga insigter i allt, som rörde kannnarverket och finanserna, och haus föregående nitiska verksamhet såsom den egentlige ledaren af rikets kammarförvaltning borde hafva gjort honom sjelfskrifveu till den höga plats, hvartill han kallats genom sin konungs förtroende. Hansaristokratiska vedersakare kunde ej heller förneka hans förtjenster, men de hade mycket att säga om hans sjuklighet såsom ett skäl att mot lag utesluta honom ur regeringen. Den innersta orsaken uttalade de icke; den insågs lifcväl af en och annan bland den tidens män. Fleming .var en varm och omedgörlig anhängare af reduktionen; att han tillika var en vän af det pfalziska huset gjorde honom i högadelns ögon icke mycket bättre. För den regering, hvilken sålunda blifvit bildad, skulle enligt riksdagens beslut gälla såsom rättesnöre 1634 års regeringsform med de förändringar, hvilka infördes i ett »additament», dateradt den 3 november 1660. Detta additament, i sitt yttre skick ett verk af riksrådet Schering Rosenhane, är en ytterst vjgtig länk i Sveriges konstitutionela utveckling. Jemfördt med 1634 års regeringsform, betecknar det särskildt ett stärkande af ständernas makt samt af rådets ställning gent emot regeringen. Det senare framgår af de bestämmelserna, att, om regeringen i något ärende ej kunde förena sig, hela rådet hade att fålla utslaget, samt att för den händelse, att regeringen i någon sak »gick rådet förbi», hvilken som helst af dess medlemmar egde att af drottningen eller kansleren begära rådets sammankallande. Det förra åter visar sig af det märkliga stadgandet om regeringens ansvarighet inför konungen och rikets ständer samt af förbudet mot provinsmöten och förordnandet om periodiska riksdagar hvart tredje år, hvilket enligt adelns mening var att »balansera regeringens och rådets myndighet med ständernas frihet». Af additamentets innehåll i öfrigt förtjenar nämnas, att presidentskapet i svea hofrätt skildes från drotsembetet och åt drotsen lemnades uppsigten öfver lagskipningen i hela riket. ^Vidare märkes den i 1660 års additament först förekommande bestämmelsen, att alla embeten skulle bortgifvas efter skicklighet och förtjeust, hvilket i sjelfva verket innebar en protest mot de gamla bördsanspråken. Man har sagt och väl icke alldeles utan skäl, att denna regeringsform var en seger, vunnen åt den medborgerliga friheten. Segerns ära tillkommer likväl knappast Karl XI:s förmyndare och råd. Regeringsformen var en öfverenskommelse med ömsesidiga eftergifter, i synnerhet från rådets sida, hvilket just i de punkter, som komrao att tillförsäkra riksdagen ett större inflytande, endast gjorde en dygd af nödvändigheten. Sådan denna lag nu blef, var den likväl allt för obestämd och delvis allt för aristokratisk för att kunna tillfredsställa de ofrälse stånden, och dessa genomdrefvo också mot både råd och riddarhus, att additamentet, så väl som den gattila regeringsformen, icke blef en »fundamentallag» för kommande tider, utan blott »en lag och laga stadga» under Karl XI» minderårighet.

Emellertid hade Kristina och hennes angelägenheter gång efter annan tagit i anspråk regeringens och riksdagens uppmärksamhet. Hon sade sig <hafva hitkommit för att begära bekräftelse på de fördelar, hon betingat sig vid sin ^ronafsägelse. Hon fick äfven till sist af ständerna mottaga en sådan bekräftelse af sin recess, men aflemnade då i stället en skrift, en »protest», genom hvilken hon för den händelsen, att den unge konungen dog eller recessens bestämmelser icke efterlefdes, förbehöll sig sin arfsrätt till Sverigeskrona. Kristina ville således åter bestiga sina faders tron, hvilken enligt stjerntydares utsagor snart skulle blifva ledig genom Karl XI:s död. För sådana planer fans likväl intet rum. Kristinas affall hade for alltid skilt henne från Sveriges folk. Man vände sig från henne med ovilja för liennes katolska tro, och man fruktade med eller utan skäl hennes papistiska stamp-lingar. På Kristinas »protest» svarade ständerna med en »reprotestation> och aftvungo drottningen en försäkran, genom hvilken hon förnyade sin af-sägelse för all framtid och förband sig att icke på något sätt stämpla till Sveriges skada. I börjau af januari 1661 lemnade Kristina Stockholm och frampå våren sitt fädernesland, från hvilket hon borde hafva medfört den vissheten, att hennes politiska rol var utspelad.

Riksdagen i Stockholm slutades efter tvenne månaders sammanvaro i slutet af november 1660. Den hade ordnat våra inre forhållanden, den hade kastat fram och tills vidare löst vigtiga konstitutionela frågor, och den for-värfvade sig genom detta samhällsarbete sin egentliga märkvärdighet. Med hänsyn till Sveriges yttre ställning uttalade den sig naturligt nog för freden, men förmåddes likväl af rådet, der en krigisk vind för tillfället blåste, att gifva ett halft bifall till fortsättande af fejden mot Ryssland i förbund raed Polen. Deraf blef likväl ingenting. I stället återupptogs i slutet af mars 1661 den afbrutna underhandlingen njed ryssarne. Den fördes i Kardis på

gränsen mellan Estland och Livland. Tsaren gjorde länge svårigheter, men förmåddes slutligen dels genom Sveriges krigsrustningar, dels genom egna olyckor i kriget med Polen att uppgifva sina anspråk. Den 21 juni 1661 slöts freden i Kardis, hvilken till sitt vigtigaste innehåll var en stadfästelse af freden i Stolbova.

Karakteristik af förmyndarregeringen. — Dess inre och yttre politik

(1660—1672).

Teckning »f Karl XI:s förmyndare. — Regeringens karakter. — Bendes pelitik. — Regeringens inre politik. — 1664 års riksdag. — Yttre politik 1665-1672. — Förbandet med Frankrike eeh Johan GyUenstjem.

Efter många strider hade Sverige fått fred med sina fiender samt en ordnad styrelse, hvilkeu efter allt att döma skulle under en följd af år leda dess öden. För den styrelsen stälde sig — om den eljest förstod sin pligt — de största uppgifter, förbjudande all tanke på hvila, men eggande till beslut-sam och kraftig handling. Eröfrade landskap skulle införlifvas och försvarsverket återupprättas; reduktionen skulle grundligt genomföras för att bereda en möjlighet till den inre hushållningens ordnande och för att bringa till slut eller åtminstone förmildra fiendskapen mellan samhällsklasserna; och till sist skulle under Europas allt vanskligare politiska ställning fäderneslandets plats i verlden häfdas till dess egen säkerhet och ära. Sådana voro några af de oafvisligaste krafven* Var den regering Sverige gifrit sig mäktig att fylla dem? krona. Kristina ville således åter bestiga sina faders tron, hvilken enligt stjerntydares utsagor snart skulle blifva ledig genom Karl XI:s död. För sådana planer fans likväl intet rum. Kristinas affall hade for alltid skilt henne från Sveriges folk. Man vände sig från henne med ovilja för liennes katolska tro, och man fruktade med eller utan skäl hennes papistiska stamp-lingar. På Kristinas »protest» svarade ständerna med en »reprotestation> och aftvungo drottningen en försäkran, genom hvilken hon förnyade sin af-sägelse för all framtid och förband sig att icke på något sätt stämpla till Sveriges skada. I börjau af januari 1661 lemnade Kristina Stockholm och frampå våren sitt fädernesland, från hvilket hon borde hafva medfört den vissheten, att hennes politiska rol var utspelad.

Riksdagen i Stockholm slutades efter tvenne månaders sammanvaro i slutet af november 1660. Den hade ordnat våra inre forhållanden, den hade kastat fram och tills vidare löst vigtiga konstitutionela frågor, och den förvärfvade sig genom detta samhällsarbete sin egentliga märkvärdighet. Med hänsyn till Sveriges yttre ställning uttalade den sig naturligt nog för freden, men förmåddes likväl af rådet, der en krigisk vind för tillfället blåste, att gifva ett halft bifall till fortsättande af fejden mot Ryssland i förbund raed Polen. Deraf blef likväl ingenting. I stället återupptogs i slutet af mars 1661 den afbrutna underhandlingen njed ryssarne. Den fördes i Kardis på gränsen mellan Estland och Livland. Tsaren gjorde länge svårigheter, men förmåddes slutligen dels genom Sveriges krigsrustningar, dels genom egna olyckor i kriget med Polen att uppgifva sina anspråk. Den 21 juni 1661 slöts freden i Kardis, hvilken till sitt vigtigaste innehåll var en stadfästelse af freden i Stolbova.

Karakteristik af förmyndarregeringen. — Dess inre och yttre politik

(1660—1672).

Teckning »f Karl XI:s förmyndare. — Regeringens karakter. — Bendes pelitik. — Regeringens inre politik. — 1664 års riksdag. — Yttre politik 1665-1672. — Förbandet med Frankrike eeh Johan GyUenstjem.

Efter många strider hade Sverige fått fred med sina fiender samt en ordnad styrelse, hvilkeu efter allt att döma skulle under en följd af år leda dess öden. För den styrelsen stälde sig — om den eljest förstod sin pligt — de största uppgifter, förbjudande all tanke på hvila, men eggande till beslut-sam och kraftig handling. Eröfrade landskap skulle införlifvas och försvarsverket återupprättas; reduktionen skulle grundligt genomföras för att bereda en möjlighet till den inre hushållningens ordnande och för att bringa till slut eller åtminstone förmildra fiendskapen mellan samhällsklasserna; och till sist skulle under Europas allt vanskligare politiska ställning fäderneslandets plats i verlden häfdas till dess egen säkerhet och ära. Sådana voro några af de oafvisligaste krafven* Var den regering Sverige gifrit sig mäktig att fylla dem?Inom denna regeriug hadc enkedrottuing Hedvig Eleonora eu hedersplats, henne niedgifven af rådspartiet, till hvilket hon öfvergatt och som ansåg hennes »dygdesamma comportement» böra belönas med ett rum i Sveriges styrelse. Utan någon högre begåfning och

utan djupare insigter i de offentliga ärendena kom hon aldrig att utöfva något egentligt inflytande, och hon strafvade väl knappast derefter. Inom rådet följde hon vanligen flertalets mening, men kunde längre fram räknas till det parti, som såg sin ledare i Magnus Gabriel de la Gardie. I sin offentliga ställuing bevakade hon ifrigt sin holsteinska slägts intressen och förstod derjemte att väl tillgodose sina egna fördelar. En betydlig del af sina stora inkomster använde hon pä bygnadsföretag, som gifvit henne en större berömmelse, än hennes politiska verksamhet kunnat göra.

Riksdrotsen Per Brahe var under förmyndarregeringens första tid Sveriges mest inflytelserike man. Han var redan gammal vorden oeli vägde

305. Minnespenning öfver Per Brahe (den yngre).

»Per Brahe, Sveriges rikes drots, grefve till Visingsborg, friherre till Kajnna. Född ur 1002. —

Den sanna Uran [Ur] grundad p& manlig dygd 1004.»

mycket genom den rika erfarenheten från ett ovanligt verksamt lif. Till sin personlighet beskrifves han såsom »from, gudfruktig, efter gamla svenska verlden och redligheten, icke intagen af nya seder», och i det hela tordo »grefve Per» kunna anses såsom den vackraste typen af en gammaldags konservativ högaristokrat under 1600-talet. Den nya tidens läror fattade han ej. Reduktionen hade i Per Brahe en af sina oforsonligaste vedersakare, och de ur riddarhusets egna led ljudande ropen mot högadelns rättigheter väckte endast den gamles vrede. För öfrigt egde han i hög grad politiskt mod och en fosterlandskärlek, beredd till hvarje offer. Per Brahe ansågs vara en sträng hushållare, men utvecklade likväl vid sitt »hof» på Visingsborg den gedigna prakt, som utmärkte de gamla slägterna bland den tidens adel. För sina imderhafvande var han en god och rättvis husbonde, och den fosterländska odlingen kunde räkna honom bland sina befrämjare.I många stycken en annan man var rikskansleren Magnus Gabriel <le la G ardie. Vi bafva lärt känna den lysande ädlingen vid Kristinas lioft der han genom sin bildning, sitt älskvärda väsen och sitt fina umgängessätt blef föremål för hyllning och för en tid vann sin drottnings gunst. Vi hafva sedan sett honom under svågerns, Karl Gustafs, dagar vara använd i fältherrens och underhandlarens värf, ehuru han, att döma efter konungens egna ord, ej alltid fylde dera med berömmelse. Vid Karl Gustafs död frånvarande såsom ambassadör vid kongressen i Oliva, återvände han efter sluten fred till fäderneslandet och öfvertog under riksdagen i Stockholm det böga embete, som, efter hvad det säges, mot hans egen vilja blifvit honom anförtrodt. Ställningen såsom rikskansler gaf åt de la Gardie ett stort inflytande; hans

ärelystnad ocli fåfänga drefvo honom alltid att söka blifva den främste, ehuru lians egen maklighet lät honom förspilla den makt, han en gång fatt. Statsman i egentlig mening blef de la Gardie icke. Det var ej nog med, att hau saknade de stora tankarna; han hade äfven för litet syn på verkligheten, for litet af nykter besinning. Han saknade derjemte uthållighetens dygd^och det lugna mod, som ser farorna i ansigtet utan bäfvan. Hans offentliga moral hade svåra fläckar, och han liknade deruti många af sina samtida. I det hela visade de la Gardie, att han brast i karakterens tukt, och öfver hans tal och handlingar låg ett drag af ytlighet, lättsinne och effektsökeri, som väcker tvifvel på sanningen och redbarheten i all hans gerning. I sitt enskilda lif utvecklade denna skenets och de granna frasernas man en oerhörd,

300. Kiijrlcholm i Nerikc. Ilar tillhört M. G. de la Gardie.slösande prakt, som trots stora tillgångar ruinerade till sist. Det gick då, som det oftast går: de ekonomiska bekymren förslöade den stränga hederskänslan och bragte den offentlige mannens sjelfständighet i fara. E n storhet bar likväl de la Gardie egt. Han var en hängifven och oegennyttig vän af vetenskap och konst. Sverige har i det fallet aldrig sett hans like. Det är också hans bästa eftermäle.

Riksmarsken Lars Kagg och riksamiralen Karl Gustaf Yrangel hörde båda till det tretioåriga krigets hjeltar. Kagg hade egt ett stort anseende såsom fältherre, men var nu en gammal och sjuklig man och kom aldrig att utöfva något inflytande. Han afled redan 1661. Mera ryktbar än Kagg var Yrangel, hvilken under Karl Gustafs krig ökade de lagrar, han

307. Mari cd al i Yestergötlaud. Har tillhört M. G. de la Gardie.

vunnit på Tysklands slagfält. Hans rykte som krigare gick långt utom fäderneslandets gränser, och han kallades af främmande herskare att taga befalet öfver deras härar. Något egentligt politiskt förstånd egde han icke. I rådet talade han alltid för krig, lika godt med hvem, blott han fick tillfälle att draga sitt svärd. Hans egennytta var stor, och han begagnade sig mer än någon annan af sin ställning och sitt inflytande för att låta sig hederligt betalas för sina tjenster. Hans närgångenhet, för att icke säga oförsynthet i detta fall, väckte till och med ovilja hos hans öfriga kamrater i regeringen, ehuru de af svaghet gåfvo efter för hans anspråk. Sina stora rikedomar använde Yrangel dels till uppförandet och prydandet af sina slott — Skokloster var ett bland dem — dels till ett yppigt lefnadssätthemma och i Pommern, der han under l&nga tider vistades såsom generalguvernör.

Ett vigtigt rum i regeringen intogs af riksskattmästaren Gustaf Bonde. Han var utan tvifvel till sitt höga embete den värdigaste, sedan politiska intriger störtat Herman Fleming. Ännu jemförelsevis ung, egde Bonde en grundlig, genom mångårig tjenst förvärfvad insigt i finansiela och merkantila frågor och han utmärktes både som offentlig och enskild man af stora egenskaper. Hans heder var utan fläck, hans fosterlandskärlek brinnande. Han var sannolikt den största förmågan i Karl XI:s förmyndarregering; säkert den ende, hos hvilken man fann ett högre mått af statsmannens begåfning. För tidens berättigade kraf, hvilka han kände, var han böjd att gifva vika,

308. Vängarn i Uplnnd.

* Hur tillhört M. G. de la Gardie.

äfven om de stredo mot hans personliga tycken. Den demokratiska strömning, som börjat bryta sig fram i Sveriges samhällsutveckling, undgick ej hans uppmärksamhet, och han var för god aristokrat att se den utan oro. Men hans klokhet sade honom, att man borde leda floden, icke hejda den, och att Sveriges gamla adel, till hvars ypperste han hörde, skulle af fri vilja något offra för att undgå faran att mista allt.

Af sådana personer var Karl XI:s förmyndarregering sammansatt. Den undergick efter hand vigtiga förändriugar. Efter Kagg valdes på 1664 års riksdag till riksmarsk Karl Gustaf Vrangel och efter honom till riksamiral fältmarskalken Gustaf Otto Stenbock, en man, berömd såsom lycklig härförare, men utan högre begåfning och alldeles utan insigt i de ärenden, somo09. Ilojentorj) i Vestcrgötlaud.

Har tillhört M. G. de la Gurdic.

sin krets en ledande personlighet, hvilken i likhet med Axel Oxenstjerna kunde taga och behålla makten med den öfverlägsna duglighetens rätt. Den kom äfven i följd af sjelfva regeringsformen att intaga en försvagad ställning. Rådet betydde mera än förut. Ärendenas afgörande öfvergick snart till hela denna lysande församling, enligt lagens något dunkla ordalag och med be-gifvande af förrayndarne sjelfva, hvilka sålunda fingo tillfälle att på andra öfverflytta en del af ett framtida ansvar. Det låg nästan i sakens natur, att inom en så månghöfdad styrelse enighet och kraft skulle vara svåra att finna, omöjliga att bibehålla. De ledande männen och grundsatserna vexlade med dagen. Efter Per Brahe, som snart trädde i skuggan, följde de la Gardie och Bonde i täflan med hvarandra; partier bildades inom sjelfva rådet, kämpade, segrade eller ledo nederlag, allt under det att å ömse sidor utvecklade sig de

rörde flottan. Först efter många strider lyckades han komma in uti regeringen, der han visserligen förstärkte de la Gardies parti, men der han aldrig kom att uträtta något till verkligt gagn. År 1667 afled Gustaf Bonde, oeh på 1668 års riksdag utsågs till hans efterträdare såsom riksskattmästare riksrådet Seved Bååt, å nyo genom bearbetningar af de la Gardie, som med all makt ville utesluta sin motståndare Sten Bjelke. Segern blef för de la Gardie icke långvarig. Bååt dog 1669, och på 1672 år3 riksdag ingifck Bjelke i regeringen såsom riksskattmästare. Kort derefter blef Karl XI myndig.

I motsats till Kristinas förmyndarregering bar Karl XI:s i allt svaghetens kännemärke. Den saknade ej förmågor, men den saknade män med politisk blick, fasthet i åsigter och kraft i handling. Den rymde icke inom310. Leckö i Ycstcrgotlnml.

Har tillhört M. G. dc la Gardie.

att värna dem, men dessa intressen glömdes allt för ofta i afgörandets ögonblick, när det föll sig svårt att hålla fast vid de stora grundsatserna i strid med egen eller vänners fördel. Denna regering, tagen som ett helt, har ej vetat att bevara sina händer rena; det lådde vid dem till och med främmande makters guld. En sådan anklagelse kunde Sveriges styrande fäder ställa till hvarandra i söndringens värsta ögonblick, och de gjorde det ock. Ej blott genom partiernas kamp, men ock genom den politiska korruptionen blef Karl XI:s förmyndarregering en föregångare till frihetstiden. Denna regering betecknade i öfrigt ej början af ett nytt utvecklingsskede i vårt historiska lif, men väl afslutningen af ett gammalt. Den svenska högadeln genomlefde de sista åren af sitt välde den arbetade derunder på att förstöra sig sjelf och föll slutligen på sin egen synd.

fel, som gåfvo åt Karl XI:s förmyndarregering en så bedröflig ryktbarhet. Makligheten, obeslutsamheten, föränderligheten och slappheten togo till efter hand, smittade af sig åt alla håll och nästan upplöste till sist hela den administrativa disciplinen. Man gjorde hvad man ville och lydde, när man fann for godt; man »vräkte i vrån» sina skyldigheter efter föredömet af de styrande sjelfva. Så kommo allt mer oreda och pligtförsummelse att känneteckna hela förvaltningen. Det fans hos denna högaristokratiska regering ett annfit drag, som ej får förbises. Den saknade i allmänhet den stränga oegennyttans dygd och erkände knappast den pligt, som bjuder att till det yttersta hålla på statens rätt gent emot de enskildes obefogade anspråk. Utan tvifvel talades i rådet mycket vackert om »fäderneslandets intressen» och skyldigheten

• *Hitintills hade Sverige haft kriget till sin egentliga bedrift och det hade småningom sammaneröfrat ett välde, som väckte farhågor hos många och hat hos alla dem, på hvilkas bekostnad det upprättats. Hvad Sverige nu mest behöfde var freden för att samla sina krafter och lösa de inre frågor, hvilka liksom trängde sig fram utur de yttre. Men sjelfva öfvergången från krig till fred medförde sin oro. De styrande sjelfva hadc olika tankar om den politik, som borde följas. Kriget hade ännu sina lockelser. Många af de store ville det af stridslystnad och begär efter byte eller såsom ett medel att nedtysta det stigande missnöjet inom landet. Andra åter tänkte som de la Gardie, att hären behöfde syselsättning och att »Sverige, som med vapen blifvit stort, borde med vapen uppehållas». De allra fleste åtrådde främmande subsidier såsom ett finansielt räddningsmedel och voro färdiga attr

311. Ekholmen i Uplatid. Har tillhört M. G. do ln Gardie.

om de kunde vinnas, vanhedra sitt land genom att göra det till en besoldad tjenare åt andra i farliga strider, der dess eget intresse knapt var med. Regeringens första krigsplaner voro riktade dels mot Ryssland, dels mot Polen; till någon verklighet ledde de lyckligtvis icke. Planerna mot Polen funno slutligen sitt uttryck i den med Frankrike ingångna traktaten i Fontaine-bleau (1G61), genom hvilken parterna offentligen lofvade att uppehålla westfaliska freden, men i hvilken Sverige hemligen förband sig att mot åtnjutande af stora underhållspenningar springa Frankrikes ärenden vid ett blifvande polskt konungaval. Den traktaten kom ej mycket att betyda, ty den upphäfdes på Frankrikes egen begäran inom kort. I tidens historia har fördraget emellertid sin märkvärdighet såsom det första uttrycket af den skamliga »subsidiepolitik», hvara enda grundsats var att sälja vänskapen åt den makt, som betalade mest och säkrast.Till krigsväunerne inom rådet hörde framför andra Klas Tott, Vrangel, jG. 0. Stenbock och de la Gardie; den sist nämde var den inflytelserikaste bland dem alla. Mot dessa herrar med det lätta sinnet stalde sig andra mera kloka och besinningsfulla, talande för sparsamhet och fred; sådana voro Erik och Göran Fleming, Bengt Oxenstjerna och Gustaf Bonde. Den vigtigaste var Bonde både genom sina grundsatser och genom sin ställning i.regeringen, •der han oaflåtligen sökte motverka de la Gardie. Hans politiska läror bildade •ett system med följdriktighet och sammanhang. Orsakerna till rikets olyckor voro enligt hans åsigt att söka i en dålig hushållning och i dessa krig, som •ödde folk och land och gåfvo ringa viust. Sverige skulle derför behålla fre-•den, stärka sitt försvar och ordna sin drätsel, det skulle sålunda betrygga sin .sjelfständighet utåt och blifva herre öfver sitt öde. Reduktionen skulle verkställas, donationer ytterst sparsamt eller helst alls icke utdelas, öfverflödiga tjenster iudragas och lönerna mera afpassas efter rikets tillgångar; en fast stat skulle uppgöras och rikets gäld småningom af betalas genom möjliga öfver-^skott och ständernas åtagna bevillningar. Sådana voro några af hufvudpunk-t^rna i Bondes politiska system; det vitnade om en framsynt man, som ville på staten tillämpa gruudsatserua för sin egen kloka hushållning. I andra delar af systemet

framlyste aristokraten, kanske icke utan fördom, men med ädel hug. Han ville åt adeln betrygga dess ställning såsom det herskande ståndet i riket och ansåg det vara till allas väl. Han fattade likväl nödvändigheten af reformer både för att mildra oviljan nedifrån och bota splittringen inom adelns eget sköte.

Endast med svårighet lyckades det för Bonde att inom rådet göra sina grundsatser gällande. Det var i början af förmyndartiden, då ännu flertalet nf de styrande leddes af de bästa föresatser. Regeringeus män beslöto så godt .som genast, att reduktionen skulle fortsättas för att efter ständernas önskan »med forderligaste till en god ändskap befordras», och de bestämde tid efter .annan, att donationer icke skulle utdelas, framför allt icke åt dem sjelfva. Men det visade sig snart, att regeringen saknade kraft att bringa sina beslut i verkställighet. Reduktionen, under ett par år bedrifven med större ifver, tynade snart af igen, och dess vinst var, sedan tolf år förgått, ej hälften så stor, som den varit under Karl Gustafs dagar. De indragna godsen gingo för öfrigt å ny o förlorade för kronan. När Bonde och hans meningsvänner voro för svaga eller de yttre påtryckningarna för starka, strödde rådet donationer omkring sig med gifmild hand. Adliga supplikanter funnos i mängd och de styrande tänkte som drotsen, att godsen gåfvo mest i de enskildes ego, eller ansågo med kansleren »reduktionen vara dertill gjord att desto bättre kunna belöna väl fortjente och hjelpa de nödstälde». I allmänhet hade regeringen svårt att motsätta sig adliga anspråk, allra minst om de hördes ur hennes egen krets. Att hennes medlemmar icke blott gåfvo, utan äfven rikligt togo för sig sjelfva, är en af de mörkaste fläckarna på hennes styrelse.

Med frågorna om donationer och förläningar samt reduktionen sammanhängde nära frågan om statsregleringen. Bonde hade stält den främst påsitt program. Det var hans syftemål att fa till stånd en normalstat, vid hvilken man sedan skulle hålla fast under hela förmyndartiden. I april 1662 framlade han också inför rådet förslaget till en sådan och lofvade, att om man troget följde det, skulle hela riksgälden vara betalad till konungens myndiga år och livar och en likväl åtnjuta sin lön efter staten. Skuldeu beräknades till ungefär 10 millioner daler s. m., hvaraf 3 Vs millioner innestående löner, det öfriga mest gjorda förskott eller leveranser till krigen. På denna skuldsumma ville Bonde årligen afbetala 6 tunnor guld och gjorde också dermed en begynnelse. Han fick icke tillfälle att genomföra sitt verk. Utgående från grundsatsen af den strängaste sparsamhet, stötte Bonde för hufvudet en mängd privata intressen, hvilka sökte och funno sin målsman framför allt i de la

312. Minnespenning öfvcr rikets ständers bauks grundläggning den 17 september 1068

(graverad 1729).

»Hbrifrän styrka och siikerhet! — Sveriges rikes ständers bank- — C'ppbygd i Stockholm är 1658.»

Gardie. Denne skred till allt skarpare anfall mot riksskattmästarens förvaltning, och man kunde skönja hans inflytande redan *vid 1663 års statsreglering i en förhöjd utgiftsstat med nya tjenster och ökade löner. Det gick vidare i den riktningen trots Bondes motstånd. De ekonomiska svårigheterna, redan stora, växte snart de styrande öfver hufvudet, och slutligen kommo felsteg i den yttre politiken att bringa rikets drätsel i ett sådant skick, att räddning på vanliga vägar ej stod att vänta.

Drätseln var och förblef regeringens svagaste sida. I andra stycken var hon icke alldeles utan förtjenst, ehuru hennes styrka mer låg i ansatserna än i fullföljandet, mer i ifvern att lagstifta och reglementera äu i förmågan att hand-hafva och öfvervaka. Handel och näringar blomstrade upp genom freden trots

313. Lund vid tiden för högskolans siiftande

Det

en finanspolitik, som ej sällan tog miste, och trots ett främmande handelsvälde, som, sedan länge af Holland utöfvadt, efter 1659 års elucida-t ionstraktat ansågs verka förlamande. Sjöfarten tilltog, ökade tullinkomster vitnade om en lifligare handel, nya fabriker anlades, och bergshan dteringen, ett sär-skildt föremål för omvårdnad, gick betydligt framåt. Af åtgärder, sora vid-togos till rörelsens fromma, må nämnas inrättandet af en börs och ett geueralfak-torikontor 1662, ut-gifvandet af en nv sjölag 1667 samt utfärdandet af en vexel-stadga 1671. Till den inre sjöfartens underlättande om-by gdes Hj el mare

slussverk, och tankar väcktes åter på eu kanalväg midt öf-ver Sverige från Ve-sterhafvet till Östersjön. En for landets affärslif vigtig händelse inträffade, då den palmstruchska banken gick öfver ända, trots alla försök att stödja den,och skedde genom kungabref

bankoverket i stället öfvertogs af riksdagen.af den 17 september 1668 och riksdagsbeslutet af samma år. Verkets styrelse tillkom ständerna, det vill säga de tre högre stånden, emedan bönderne förklarat, att »de ville intet hafva med banco att beskaffa». De hade det ej heller till 1800 års riksdag.

För det svenska rättsväsendet var Karl XI:s förmyndarregering ej alldeles utan betydelse. En möjlighet till större enhet i rättskipningen var vunnen genom regeringsformens bestämmelse, att riksdrotsen skulle hafva öfverinseendet öfver justitieväsendet i riket. Dithän hade Brahe ifrigt verkat. Han genomdref också 1663 tillsättandet af vissa deputerade för revisions-sakernas beredning och lade sålunda grunden till konungens nedre justitie-revision. Af regeringens lagstiftande verksamhet visade sig flere spår i en mängd nya stadgar och författningar. Men tidhvarfvets stora arbeten, kyrkoordningen och lagen, gingo deremot ej mycket framåt. Hindret låg i främsta rummet hos Brahe, som mot hvarje försök att drifva saken framåt satte ett ihärdigt motstånd. För honom »var lagen en subtil sak, som borde varligen handteras», och alldeles orätt hade han icke deruti.

En svår uppgift för regeringen var att ordna förhållan-dena i de landskap, som genom de sista krigen vunnits från Danmark. Deras bestämmelse var att med Sverige sammansmälta; men klokheten bjöd, att det skedde efter hand och utan tvång. Ett steg till närmande tögs 1662 ge- Vf. T j • •

B ® ® 314. Minnespenning ofver Lnnds hogskolas invigning

den 28 januari 1668 (graverad 1733).

»Väl värd en sil stor upphofaman.»

sammanträdde med ombuden för adeln samt presterue och borgerskapet i Skåne, Halland och Bleking. Beslutet, kalladt Malmö recess, var hållet i svenskvänlig anda och satte landskapens fullständiga införlifvande såsom ett önsknings-mål, till hvilket man likväl varsamt skulle fortgå. Ständerna förbehöllo sig i recessen sina gamla fri- och rättigheter, på samma gång de uttalade sin längtan efter de nya fördelar, som föreningen med Sverige erbjöd. De ville, som det blif-vit sagdt, »njuta både af svensk och dansk frihet». De fingo ej skäl till klagan. Redan 1664 togo ombud för de forna danska landskapen sina platser på den svenska riksdagen. Och 1666 utfärdades stiftelseurkunden för Lunds högskola, som 1668 började sin verksamhet. Provinsernas anslutning till det nya moderlandet gick emellertid mycket långsamt. Det visade sig på landtdagen i Malmö 1669, der litet eller intet vans för den åtrådda enheten i kyrklig och verldslig rätt, men mycken kärlek uttalades för gammal lag och häfd och mycken fruktan för ökade bördor.

En vacker sida af regeringens inre styrelse var hennes omvårdnad om den andliga odlingen. Kärlek till vetenskap och konst utmärkte flere af Sveriges högaristokrati under detta tidhvarf, och främst bland dem alla gick

nom landtdagen i Malmö, der svenska styrelsens kommissariersom offervillig och upplyst mecenat Magnus Gabriel de la G ardie. Hans intresse sträckte sig till snart sagdt alla yttringar af mensklig odling. Varmast lågade likväl hans kärlek för det vetenskapliga arbete, som hade till föremål fäderneslandets språk och historia. Att söka efter allt, som kunde sprida ljus deröfver, var den angelägnaste omsorg, och i denna riktning verkade det antiqvitetskollegium, som på de la Gardies förslag inrättades och den 20 november 1667 erhöll sin instruktion. — En egendomlig motsats till tidens sträfvan efter upplysning bildade den vidskepelse, som under namn af troll-domsväsendet i Dalarna är vorden ryktbar i vår historia. Den hemsökte flere af Europas länder, uppträdde i Sverige 1668 i Dalarna och spred sig sedan till andra trakter af landet, äfven till hufvudstaden, lik en smittosam sjukdom

angripande alla stånd och klasser. Äfven de höga herrarne i rådet ansågo dessa hexerier vara »någontiug reelt» och sökte länge boteu mot det onda i bilan eller bålet.

Under växande trångmål förde Karl XI:s förmyndare sitt svaga regemente. De första åren förflöto jem-förelsevis lugnt; men snart kommo felstegen och försummelserna att bära sin bittra frukt, klagomålen inom landet blefvo allt högljuddare, och

hos en och annan af de styrande

*

väcktes å ny o d*en tanken att genom ett krig »rensa landet från oroliga gemiither». 1664 års riksdag visade stämningen. Den var rik på bran-bara ämnen och utmärktes derför af mycken strid. Redan i början framkallades oron af Adolf Johan, som i skrifvelser till rådet och alla stånden å nyo framstälde sina anspråk på riksmarsksembetet och del i förmyuder-skapet öfver Karl XI. Ständerna voro eniga att tillbakavisa hans fordringar, men hos de ofrälse märktes en böjelse att mildra de åtgärder, som ansågos nödiga till framtida säkerhet. Man åt nöj de sig med att affordra hertigen en afsägelse af sina anspråk och en försäkran att ej vidare störa rikets fred. Hans främste rådgifvare fann man blaud landets högsta män; det var riksrådet Bengt Skytte, en begåfvad, men orolig man, som nu med förlusteu af sitt embete pliktade för sitt hemliga politiska spel, hvars demokratiska syftemål man misstänkte.

Riksdagens förhandlingar, som vitnade om ständernas, i synnerhet adelns, ökade makt, yppade äfven den allmänna söndringen emellan frälse och ofrälse, mellan råd och riddarhus samt inom riddarhuset sjelft, der lågadeln under

315. Mattias Björnklou (1007-1G71).rop på reduktion och rang lupo till storms mot de stora ätterna. För den främmande syntes tvedragten utan bot, och den förutsägelsen kunde vågas ocb vågades, att under den närmaste tiden »Sverige skulle blifva ur stånd till stora planer».

Sveriges regering lagade, att den spådomen slog in. Den antog i synnerhet från denna tid de drag, som förut angifvits hafva varit de för henne mest utmärkande. Ståndsfördomama, egennyttan, frånvaron af alla ledande grundsatser, slappheten och söndringen, allt låg nu för öppen dag, iakttogs af främmande sändebud och blef snart kunnigt inför verlden. Regeringsmakten öfvergick fullständigt till hela rådsförsamlingen, och enigheten vann visst icke derpå. Tvärt om. Splitet frodades, de fiendtliga motsatserna blefvo allt skarpare, och ej sällan afbrötos rådets öfverläggningar af skandalösa uppträden, foga egnade att ingifva den unge konungen aktning för rikets ledande män. Rådet delades allt mer bestämdt i tvenne täflande partier.

Det ena, som tillika var högadelsparti och hade de la Gardie till sin erkände ledare, var böjdt att lefva på stor fot och utmärktes genom en viss benägenhet för krigiska äfventyr. Det andra åter ville fred samt en viss sparsamhet med statens tillgångar och omfattade många af de grundsatser, som hyllades af Gustaf Bonde. Partiet hade, sedan Bonde sjuk och uttröttad allt mer dragit sig från ärendena, till sina främsta män Mattias Björn-klou, Sten Bjelke, Klas Rålamb och längre fram Johan Gyllen-stjerna. Under flere år var Björn-klou den mest framstående af dessa, och en af samtidens bästa häfdatecknare uppkallade hela partiet med hans namn (»factio bioerncloviana»).

I den inre hushållningen och i den yttre politiken pröfvade de täflande partierna skiftevis sina krafter och sökte genom begagnande af den senare finna åtminstone ögonblickets hjelp för felstegen i den förra. Förhållandet till förenämda makter påkallade allt mer styrelsens uppmärksamhet. Från midten af 1660-talet upprörde kriget det vestra Europa, framkalladt af England och Frankrike, hvilka sträfvade att utvidga gränserna af sitt välde. England ville i strid med Holland stärka sin makt på hafvet, och hos Frankrikes unge herskare mognade allt mer de planer, som närmast afsågo en er-öfring af spanska Nederländerna. På alla håll sökte man Sveriges vänskap eller hellre dess kraftiga hjelp. Redan tidigt (1 mars 1665) afslöt den svenska

316. Sten Bjelke (1624—1684).regeringen, framdrifven af Björnklou och hans vänner, ett vänskaps- och handelsförbund med England, utan någon egentlig förbindelse för Sverige att taga del i kriget med Holland, men också utan några synnerliga fördelar, framför allt utan dessa subsidier, hvilka på de fleste i det svenska rådet verkade så bestämmande. Man trodde sig snart hafva funnit medlet att vinna dem. Man beslöt under sommarn 1665 att på tysk botten uppställa en här under Vrangels befäl, till skenet för att med vapen bringa staden Bremen

till underkastelse, i verkligheten för att sålunda göra sig mera eftersökt af de krigande makterna och deras bundsforvandter samt erhålla underhållspennin-gar, kanske utan tvång att taga verksam del i kriget. Planens uppliofsman eller främste förespråkare var de la Gardie, dess afgjorda motståndare Per Brahe, och Gustaf Bonde. Utgången var planen värdig. Man bjöd ut sig åt alla håll, men utan att ernå hvad man ville. Sjelfva kriget med Bremen, ifrån början ett politiskt-finansielt schackdrag, fördröjdes länge deraf, att regeringens intresse uteslutande var fäst vid den engelsk-holländska fejden; när det ändtligen företogs, gaf det ej mycken ära. Flere makter förenade sig till stadeus skydd, och hela striden bragtes till slut genom traktaten i Haben-håusen (15 november 1666). Bremen förbehöll sig sin suveränetet såsom fri riksstad, men förband sig att ej göra denna rätt gällande på den tyska riksdagen före 1700. Kort förut (12 oktober) bilades äfven genom traktaten i Pltisamuude de oafgjorda tvistepunkterna med Ryssland.

Emellertid skärptes allt mer motsatsen mellan de båda partierna i det svenska rådet; den utrikes politiken fortfor att kalla dem till strid. Louis XIV:s planer på spanska Nederländerna och hans infall i detta land på våren 1667 väckte fruktan ej blott hos Spanien och Österrike, utan äfven hos de med hvarandra kämpande sjömakterna Holland och England, hvilka i den franska politiken sågo en fara för Europas jemvigt. Både Frankrike och dess motståndare sökte Sveriges förbund och gjorde i täflan sina anbud. Den svenska regeringen ansåg nödvändigt att »engagera» sig, men tvekade åt hvilket håll den skulle gå for att med minsta fara få de största subsidierna. De la Gardie tyckte det vara en naturlig sak, att Sverige hjelpte Louis XIV i spanska Nederländerna, under det att Björnklou och hans vänner något mer tänkte på Sveriges säkerhet samt dess ställning inom det tyska riket och derfor ville en anslutning till Österrike och England. För alla eller de fleste voro emellertid underhållsmedlen hufvudsak, och att så var, uttalades en gång i rådet helt öppet af grefve Nils Brahe, sjelf rådsherre, då han sade: »Låtom oss göra som köpmän, hvilka söka sin vinning; traktom efter de vilkor, som fördelaktigast kunna vara, såsom att få pengar nog och ej göra annat derfor än sitta stilla.» Sådan var, sedan allt omhölje af granna fraser kommit bort, den innersta kärnan af förmyndarregeringens politiska vishet.

Vid tiden för det bremenska kriget stod de la Gardie på höjden af sin makt. Hans maklighet tillät honom icke att behålla den. Under sina ofta upprepade färder till landet lemnade han fritt spelrum åt sina motståndare, och dessa försummade ej att undergräfva hans ställning. Björnkloupartietryckte allt djerfvare fram, och redan under loppet af 1667 kunde man märka dess växande inflytande. Sverige närmade sig England och lyckades slutligen med dess hjelp att af Holland, hvars handlingssätt mot Sverige under dessa år varit en enda kedja af trolöshet och våld, utverka elucidationstraktatens upphäfvande samt löfte om en skadeersättning af 140000 rdr specie åt svenska afrikanska kompaniet, som 1663 af holländarne beröfvats sin nyss återvunna koloni på Guineakusten. Uppgörelsen skedde genom konventionen i Haag den 18 (28) juli 1G67. Strax derpå slöts under svensk bemedling och garanti freden i Breda mellan England och generalstaterna. Under de följande månaderna var förbundsfrågan inom rådet föremål för fortsatta, stundom ytterst stormiga öfverläggningar, hvilka väl åstadkommo stor villervalla bland de styrande, men ej ledde till någon afgörelse i sak. Allt fastare slöto sig de la Gardies motståndare tillsammans för att bereda hans fall. Det påskyndades af händelserna. 1 januari 1668 ingingo England och Holland, under förutsättning af Sveriges biträde, den så kallade trippelalliansen, hvilken afsåg att hejda Louis XIV:s segerlopp genom en väpnad fredsmedling till Spaniens forman. Endast vilkor-ligt och medelst en särskild akt biträdde den svenske gesandten i Haag förbundet; sub-sidi efrågan, alltid den bestämmande,

317. Öre silfvermynt (af koppar) 1069.

återstod ännu oafgjord. Först i slutet af april skedde Sveriges definitiva anslutning till trippelalliansen. Den var likväl väntad; och tanken på en möjlig fiendtlig sammanstötning med den gamle bundsförvandten inverkade på Louis XIV:s beslut att antaga de allierades vilkor. Så slöts freden i Aachen.

Sveriges tillträde till trippelalliansen var björnkloupartiets verk och en seger åt deras grundsatser, som i fredens intresse ville hejda utvecklingen af Frankrikes makt. Yid denna yttre politik höll den svenska regeringen fast under fyra år och ingick tid efter annan nya förbund i trippelalliansens anda. I den inre styrelsen deremot vexlade

inflytelserna. Man såg de båda stridande partierna skiftevis pröfva sina krafter på det problemet att bringa ordning i Sveriges förstörda finanser. En grundlig utredning af den ekonomiska ställningen gjordes 1668 af en kommission, till hvars medlemmar bland andra hörde Sten Bjelke och Klas Rålamb, och dess betänkande, »den blå boken», angaf i likhet med Gustaf Bonde såsom enda botemedel mot det onda sparsamhet och reduktion. För de la Gardie var hela detta tal en galenskap.Han anföll »den blå boken» i alla dess delar; han vederlade den ej, menhaii genomdref en statsreglering, bygd på andra, ohållbara grunder, »kasteli i lnften» utan stöd. I sjelfva verket leddes finansförvaltningen under dessa sista år efter vexlande principer, livaraf följde en stigande förvirring och en ökad svårighet att tillfred&ställa ögonblickets mest trängande behof. Statens nöd växte, men i bredd med den ifvern hos de styrande att tillgodose sig sjelfva och sina vänner med nya förmåner. Lättsinnet, forblindelsen kunde icke vara större. Hos en och annan väcktes likväl ibland tanken på ett framtida ansvar.

Under förmyndarregeringens sista» år inträffade en vigtig förändring i Sveriges förhållande till främmande makter. Louis XIV hade beslutit att er-öfra Holland. Det lilla landet skulle straffas för trippelalliansen, och det skulle tillintetgöras såsom ett hem för borgerlig frihet och protestantisk tro. Det var i denna sin egenskap ett föremål för den franske sjelfherskarens misshag. Frankrike skulle genom Hollands eröfring befästa sitt politiska öfvervälde i Europa och derjemte intaga en herskarställning på hafven. Men för uppnåendet af detta mål måste Louis XIV spränga trippelalliansen, vinna bunds-förvandter och förmå Europa att stillatigande åse republikens undergång. Från 1668 verkade den franska diplomatien i denna riktning med obestridlig skicklighet och framgång. Englaud vans genom den hemliga traktaten i Dover 1670, och på sensommarn 1671 afgick en af Louis XIV:s bästa diplomater till Stockholm för att genom löften om stora subsidier locka Sverige öfver i Frankrikes förbund. Utan hopp var han icke. Trippelalliansen hade visat sig vara »en ofruktbar mark», och många af den lättböjliga hop, som en gång skaffat Björnklou seger, hade derför svalnat i sin ifver för en politik, hvars ekonomiska utbyte blifvit så obetydligt. Det var detta de la Gardie visste; han kunde derför förespå en lycklig utgång, om blott Frankrike ville med Sverige underhandla »enligt gammal sed>. Den »seden» kände både Louis XIV och hans sändebud.

Under flere månader var det franska förbundet hufvudäranet för de mest spännande strider inom den svenska rådkammaren. För Frankrike talade först och främst de la Gardie, ledd af begär att betrygga sin egen makt och att vinna dessa subsidier, som kräfdes för att åtminstone för stunden upprätthålla staten i dess inre. Mot Frankrike yttrade sig Björnklou, så länge han lefde, samt jemte och efter honom Sten Bjelke och Johan Gyllen-stjerna. Den senare blef efter Björnklous död de la Gardies farligaste motståndare och den skickligaste försvararen af trippelalliansens grundsatser; i afgörandets ögonblick upptog han nästan ensam kampen mot det franska partiet iuom rådet och firade derunder, ehuru till sist besegrad, en af sina största triumfer såsom statsmau.

Denne Johan Gyllenstjerna hade länge varit en af Sveriges framstående män. Född 1G35, blef han redan vid 25 års ålder kansliråd och började på riksdagen i Stockholm 1660 sin i egentlig mening politiska bana. Vid 1664 års riksdag var han den erkände ledaren för oppositionen på riddarhuset. Hans ståndpunkt var vid denna tid afgjordt aristokratens, och han höllskarpare än n&gon annan pä adelns herskande ställning såsom ett medel mot despotismen, vare sig den hotade uppifrån eller nedifråu. Men hana aristokratiska åsigter voro klädda i gammaldags drägt; han ville en politisk jemlikhet inom riddarhuset, han såg med ovilja högadelns företräden och anspråk, och han tröttnade aldrig att gent emot den höga börden göra gällande förtjenstens rätt. I de styrandes ögon var han en farlig man, hvilken det befans bäst att söka vinna. Han närades 1666 till hofkansler, utsåga till landtmarskalk under 1668 års riksdag och inkallades omedelbart derefter uti rådet, der han till förargelse för de fleste vidhöll de grundsatser han hyllat, då han satt på oppositionens bänkar. Han slöt sig i det hela till björnkloupartiet, hvars modigasto förkämpe han blef, talade alltid för fred* sparsamhet och reduktion, ordnandet af rikets drätsel och stärkandet af desa försvar samt stred oförfäradt, ehuru förgäfves, mot den egennyttans och slapphetens anda, som tagit Sveriges styrelse uti besittning. Att fäderneslandets bästa var hans första syftemål är icke tvifvel uuderkastadt. Hvad han vid denna tid velat för sig sjelf är svårt att döma. Kanske har han tänkt sig kunna blifva den ledande inom den lysande, men svaga rådsförsamling, hvaraf han var vorden en medlem; ärelystnadens lidelse har helt visst beherskat honom, och lian kände väl begäret efter maktens utöfning. Han

skulle likväl få erfara, att hans stund ej än var kommen. Medlemmarne af svea rikes råd lyssnade knappast till Johan Gyllenstjernas läror och följde honom sällan på de bättre vägar, dit hau ville föra dem.

Detta visade sig älven, när under vintern 1672 den stora frågan om förbundet med Frankrike skulle afgöras. Med öfvertvgande vältalighet blottade Gyllenstjerna det ovärdiga och farliga i en politik, som sålde Sverige åt Louis XIV, bragte dess ve ridsställning i fara och utsatte det för äfventyret att inryckas i ett europeiskt krig. Statsskäl verkade icke på de la Gardie och hans anhängare i allmänhet, och i detta fail hade de reducerat frågan till ett ekonomiskt spörsmål. I sjelfva verket var Sveriges hufvudstad vorden en marknadsplats, der å ena sidan Frankrike och England, å den andra Holland, Spanien, Tyskland och Danmark gjorde sina anbud. Frankrike gick segrande ur denna täflan. Genom fördraget i Stockholm den 4 (14) april IG72 gjordes Sverige för en tid af tio år till en »mercenarius Galliæ>, en besoldad vapendragare åt Louis XIV:s politik, som med fullt fog ausågs fiendtlig mot Europas frihet. Sverige förband sig genom detta fördrag att ställa upp en här af 16 000 man för att med vapen i hand anfalla de tyska furstar, som ville bispringa Holland. Deremot tillförsäkrades Sverige af Frankrike såsom underhållspenningar 400 000 écus i fred och 600 000 i krig, motsvarande efter liu varande förhållanden i svenskt mynt 2—3 millioner kronor.

Sådant var hufvudinnehållet af 1672 års fördrag, till sina följder kanske det vigtigaste Sverige någonsin slutit. För Karl XI:s förmyndarregering var det dess sista stora politiska handling och betecknade tillika djupet af dess förnedring. Denna regering stod nu vid slutet af sitt välde. Den ungo konungen fylde snart sjutton år, och man var ense, att han såsom myndigsjelf skulle öfvertaga styrelsen af sitt rike. Det skedde på hosten 1672, då ständerna i Stockholm voro samlade till allmän riksdag. Den 18 december trädde Karl XI till regeringen, tackade sina förmyndare för »deras trohet och goda tjenster» och frikallade dem i ett öppet bref från allt vidare ansvar. Utan insigt och erfarenhet öfvertog han regeringens börda; utan bekymmer såg han, i mycket ännu ett barn, ut öfver en framtid, hvars allvar en gång skulle lära honom, både hvad hans förmyndare verkligen varit för honom och hans rike och livad han sjelf måste blifva för att bättre än de fylla sin pligt.

Karl XI:s egen regering. — De första fredsåren. — Krigen

och frederna.

Karl XI:s uppfostran. — Hans ffirsta regeringstid; de la Gardie allrådande. — Krigets utbrott;slaget ▼id Fehrbellin. — Dess följder. — Kriget 1676 ocb 1677. — Fredsunderhandlingar. — Frederna. — Jokai <i yllens tj erna.

Karl XI föddes på Stockholms slott den 24 november 1655. Efter Karl Gustafs död tillhörde vården om sonens uppfostran hans förmyndare, och dessa

förstodo i detta fall lika litet som i många andra att göra sin pligt. Hos enkedrottningen låg skulden i en moderlig klemighet utan allt förstånd, hos de öfrige i den likgiltighet och slapphet, som utmärkte deras offentliga verksamhet öfver hufvud. De bibeköllo såsom konungens guvernör riksrådet Krister Horn och såsom hans lärare Edmund Figrelius-Gripen* hjelm, ehuru båda voro odugliga till sin plats; och under tiden åsågo de lugnt, huru den höge lärjungen lem-liades åt en sjelfsvåldig frihet, som måhända stärkte hans kropp, men föga bidrog till karakterens tukt och själsförmögenheternas utveckling. När Karl XI, sjuttonårig, trädde till sitt rike, visade sig också betänkliga brister i hans uppfostran. Han var visserligen vorden en hurtig yngling, begifven på kroppsöfningar och krigiska

lekar; men hans bildning var ytterst bristfällig, hans omdömesförmåga outvecklad, hans skick och later utan värdighet. På sitt »hetsiga, prompta och lefvandes gemöt^ lärde han sig aldrig lägga band; och en ytterlig häftighet följde honom genom lifvet jemte sjelfrådighet och en hög grad af oböjlighet i lynnet. Med en bättre ledniug under

Konung Karl XI (1055—1007).

319. Karl XI:s namnteckning. sjelf skulle öfvertaga styrelsen af sitt rike. Det skedde på hosten 1672, då ständerna i Stockholm voro samlade till allmän riksdag. Den 18 december trädde Karl XI till regeringen, tackade sina förmyndare för »deras trohet och goda tjenster» och frikallade dem i ett öppet bref från allt vidare ansvar. Utan insigt och erfarenhet öfvertog han regeringens börda; utan bekymmer såg han, i mycket ännu ett barn, ut öfver en framtid, hvars allvar en gång skulle lära honom, både hvad hans förmyndare verkligen varit för honom och hans rike och livad han sjelf måste blifva för att bättre än de fylla sin pligt.

Karl XI:s egen regering. — De första fredsåren. — Krigen

och frederna.

Karl XI:s uppfostran. — Hans ffirsta regeringstid; de la Gardie allrådande. — Krigets utbrott;slaget ▼id Fehrbellin. — Dess följder. — Kriget 1676 ocb 1677. — Fredsunderhandlingar. — Frederna. — Jokai <i yllens tj erna.

Karl XI föddes på Stockholms slott den 24 november 1655. Efter Karl Gustafs död tillhörde vården om sonens uppfostran hans förmyndare, och dessa

förstodo i detta fall lika litet som i många andra att göra sin pligt. Hos enkedrottningen låg skulden i en moderlig klemighet utan allt förstånd, hos de öfrige i den likgiltighet och slapphet, som utmärkte deras offentliga verksamhet öfver hufvud. De bibeköllo såsom konungens guvernör riksrådet Krister Horn och såsom hans lärare Edmund Figrelius-Gripen* hjelm, ehuru båda voro odugliga till sin plats; och under tiden åsågo de lugnt, huru den höge lärjungen lem-liades åt en sjelfsvåldig frihet, som måhända stärkte hans kropp, men föga bidrog till karakterens tukt och själsförmögenheternas utveckling. När Karl XI, sjuttonårig, trädde till sitt rike, visade sig också betänkliga brister i hans uppfostran. Han var visserligen vorden en hurtig yngling, begifven på kroppsöfningar och krigiska

lekar; men hans bildning var ytterst bristfällig, hans omdömesförmåga outvecklad, hans skick och later utan värdighet. På sitt »hetsiga, prompta och lefvandes gemöt^ lärde han sig aldrig lägga band; och en ytterlig häftighet följde honom genom lifvet jemte sjelfrådighet och en hög grad af oböjlighet i lynnet. Med en bättre ledniug under

319. Karl XI:s namnteckning.barnaåren hade han säkert blifvit annorlunda. Sådan han nu var, kunde han ändock med all sin brist hos si tt folk in-gifva förhoppningar. Gudsfruktan, sanningskärlek, rättvisa och sedlig renbet hörde tidigt till hans dygder; de voro ej frukter af hans uppfostran, men gåfvos af en mild natur, och de befästes efter hand genom den egna eftertanken.

Under den första tiden, sedan Karl XI blifvit myndig, syntes det mesta for-blifva i sitt gamla skick. Söndringen och slappheten inom regeringen snarare till-an aftogo och penningnöden växte till den grad, att statens mest trängande behof af brist på medel ej kunde tillgodoses. För- ' 32o.

sträckningar voro nästan omöjliga att erhålla, emedan statskrediten var alldeles förstörd; subsidierna blefvo det enda räddningsmedlet i ögonblickets trångmål. Regeringens medlemmar tycktes emellertid taga bekymren lugnt. Allt längre och oftare återkommande blefvo råds-herrarnes vistelse på sina gods, till stort men för ärendenas af-görande, och mer än någonsin fans skäl att lika som Per Brahe lindra deröfver, >att rikets råd ej betänkte riksens välfärd och sin egen heder». Det var då mindre att säga derom, att den unge konungen fann ringa behag i statsaffärer, som han ej begrep, och från de tråkiga sammankomsterna i rådet skyndade till förströelser, som öfverensstämde med hans ålder och hans lynnes öfverdåd. Den minsta tiden vistades han i hufvudstaden, men tillbragte månader på resor i orterna, upptagen af soldatexercis, jagt eller festliga samqväm, der hans ungdomliga ysterhet ej bands af etikettens tvång. 321 • Allegori 5fver Karl XI:S b5,jande regcring-

Huru litet än konungen i början syntes älska den allvarsamma sidan afsitt kall, var det likväl tydligt, att hans

tillträde till regeringen i flere fall betydde en förändring. Man såg det bland annat på reduktionen, som nu fick en raskare fart, sedan dess ifriga vänner i rådet sökt och funnit stödet af en fullmyndig konung. 1672 års riksdag hade i bestämda ordalag anhållit, att 1655 års beslut skulle »utan vidare uppskof och tidspillan fullkomligen

322. Karl XI i en karusell, uppförd vid konungens tillträde till regeringen 1672.

verkställas», och det såg ut, som skulle det ske. Det blef nytt lif i reduktionskollegiet, och resultatet af dess arbete var redan inom tvenne år mångdubbelt större, än det varit under hela förmyndarstyreisen. Från 1673 till slutet af 1680 indrogos mer än 4 000 hemman med 200 000 daler s. m. årlig ränta. Kriget hade ändock kommit emellan och lika som under Karl Gustafs dagar hejdat arbetets fart.

Under den första tiden efter 1672 kunde man knappast tala om ett Karl XI:s personliga regemente. Han lät sig ännu ledas af dem, som egde hans tillit, och bland dem stod rikskansleren främst. För honom hade Karl XI sedan barnaåren hyst cn stor aktning, och han blef na den, som till en tid i Karl XI» namn egentligen styrde Sveriges rike. Inom rådkammaren hade de la Gardie likväl att frukta det samlade motståndet af sina politiska vedersakare; han sökte derfor, som det blifvit sagdt, att »bryta rådets auktoritet». Det skedde genom inrättandet af en kabin ettskonselj i konungens enskilda rum, der snart de vigtigaste ärenden afgjordes i närvaro blott af några få riksråd samt tvenne kabinettssekreterare,

323. Fcradukatsfycke (Reval) 1672.som af de la Gardie sjelf utsågos. Det liela blef en * sängkammarregering»* som åtminstone i början och under ledningen af Sveriges rikskansler ej tillförde det allmänna någon vinst. För öfrigt framträdde redan nu planer på konungens envälde; de hystes och uttalades först af de la Gardie, hvilken i deras förverkligande såg det säkraste medlet att vinna Karl XI:s gunst och befasta sig i den makt, som han så mycket älskade, men ej förmådde bruka.

Emellertid hade Europas politiska förhållanden antagit ett allt mer hotande utseende. Louis XIV:s oerhörda framgångar raot Hollaud hade väckt en liflig oro hos alla dem, som sågo faror för den europeiska jem-vigten växa upp ur Frankrikes segrar. Äfven de la Gardie och hans vänner delade denna oro. De hyste väl, i likhet med alla Sveriges statsmän, ett gammalt och djupt rotadt agg mot republiken för dess handelsöfvermod, de ville dess förödmjukande och hoppades att med Frankrikes hjelp bryta de bojor, i hvilka Sveriges handel blifvit slagen. Men de sågo ingen vinst deri, att England blef allena herskande på hafven, och äfven för dem var Hollands undergång en olycka, emedan ett stöd rycktes undan protestantismen i Europa.

Det syntes inom kort, som

om äfven Sverige skulle indragas

i den veridsstrid, hvilken Louis

XIV:s eröfriugslystnad framkal-

••

lat. Spanien, Österrike, Braiulen-burg och en mängd tyska furstar väpnade sig till Hollands bistånd, 324.

och Sverige uppfordrades då att enligt sitt gifna ord lemna Frankrike hjelp. Dithän hade ej de fransksinnade inom rådet tänkt att sakerna skulle gå. De hade liksom de la Gardie velat »hafva Sverige i ro, men likväl att det finge något att hjelpa sig med»; de räknade på, att Frankrike skulle bestå deu hjelpen och att Sverige skulle finna något medel att komma undan uppfyllandet af sina löften. Ett krig ville de icke vedervåga, men ändock åtnjuta de oumbärliga franska understödsmedlen. Det kunde endast ske genom en fredsmedling. Den erbjöds och blef äfven af de stridande makterna antagen. I maj 1673 sammanträdde fredskongressen i Köln och der sökte Sverige med all flit, ehuru förgäfves, att släcka den

Louis XIV, konung af Fiaukrike (1G38—1715).krigsbrand, livars utsträckning det fruktade. Samtidigt ville den svenska regeringen uppställa en här i de tyska provinserna för att gifva mer styrka åt sin bemedliug och arbetade ganska ifrigt på bildandet af »ett tredje parti», som under Sveriges ledning och med Brandenburgs biträde skulle

utöfva ett tryck på de stridande makterna till återställandet af freden. Planen att bilda ett tredje parti strandade, i synnerhet genom Brandenburgs motstånd, och den riktiga tanken att just 1673 öfverföra en här till Tyskland blef ej förverkligad, dels genom regeringens obeslutsamhet, dels genom brist på medel.

Under loppet af 1674 förändrades väsentligen den politiska ställningen, och visserligen till Frankrikes skada. Fredskongressen i Köln upplöstes, och samtidigt slöt konungen i England, tvungen af sitt parlament, separatfred

med Holland. Af alla sina vänner, med så mycken möda forvärfvade, hade Frankrike till sist qvar endast Sverige, och det såg i stället sina fiender ökas samt efter hand sammansluta sig till en fruktansvärd koalition, mot hvilken det gälde att försvara Frankrikes egen jord. Louis XIV blef derfor allt angelägnare om Sveriges aktiva understöd och lät sitt sändebud i Stockholm, generallöjtnant de Feuquiéres, ställa i utsigt ökade subsidier, om Sverige förstärkte sina stridskrafter inom Tyskland. Anbudet syntes lockande. Den svenska regeringen lofvade att öfverföra en här till Pommern, och då den dröjde, gaf Karl XI slutligen sitt kungliga ord, att löftet skulle gå i uppfyllelse. Det skedde. Hären kunde likväl icke finna sitt underhåll i svenska Pommern, och enär Feuquiéres med slug beräkning gjorde subsidiernas fulla utbetalande beroende af truppernas inryckande i fiendens land, måste regeringen taga det afgörande steg, for hvilket den städse ryggat. Innan årets slut gick en svensk här under Vrangels befäl in på det brandenburgska området, och kriget stod för dörren.

I det ogynsammaste ögonblick grep Sverige till vapen. Ensamt stod det qvar i Frankrikes förbund med utsigt att få upptaga striden med alla dess fiender. Äfven Danmarks ställning var tvifvelaktig. Den danska politiken hade likväl sedan flere år tillbaka haft en skandinavisk riktning i öf-verensstäramelse med de åsigter, som hyllades först af Hannibal Sehested, sedan af Peder Griffenfeld. Den senare ledde nu Danmarks öden. I hans fredliga politiska system ingick såsom grundsats vänskap med Frankrike och Sverige, och han ansåg särskildt en nära sammanslutning mellan de nordiska

325.

Kristian V, konung af Danmark (1640—16IMT).326, Upsala ?id slutet af J60(Malct,Tikena såsom det enda nödvändiga vilkoret for deras egen säkerhet. I skarp vnotsats till en sådan naturlig och storslagen politisk lära stod den svenska rådsregeringens bittra hat mot Danmark, fostradt af nationela och aristokratiska fördomar. I följd af detta inskränkta hat utestängdes Danmark mot Frankrikes och dess egen önskan från 1672 års forbund och rent af tvangs =att sluta sig till Holland och det antifranska partiet >för att icke komma att sitta mellan två stolar». På våren 1673 ^föreslog Griffenfeld med fullt allvar Sverige en allians till bevaraudet af de nordiska ländernas neutralitet och upprätthållandet af hafvens frihet, och dermed sattes snart i samband planer påsett giftermål mellan Karl XI och danske konungens syster Ulrika

Eleonora. Underhandlingarna om detta förbund varade i tvenne år. De begagnades af de la Gardie endast för att hindra Danmarks nära anslutning till -de allierade; de syntes slutligen icke heller af Danmark vara allvarsamt menade. Kristian V kom allt mer under de olyckliga inflytelserna af ett tysk-isinnadt krigsparti, som efter ingifvelser af den braudeuburgske kurfursten sökte störta Griffenfeld och locka sin konung till krig, förespeglande honom eröfringar från Sverige. Danmarks mått och steg blefvo allt misstänktare, och den allians, det sommarn 1674 ingick med kejsaren, Spanien och Holland, uppväckte hos de svenska stfitsmännen den största oro. För att om möjligt vinna Danmarks neutralitet afgick mot slutet af året Nils Brahe i en utom-ordentlig beskickning till det danska hofvet med offentligt uppdrag att söka bringa till stånd förbund mellan de pordiska rikena, men med hemlig befallning att derjemte å Karl XI:s vägnar anhålla om Ulrika Eleonoras hand. Alliansen blef ej utaf, men på det framstälda frieriet svarade Kristian V genom att den 7 juni 1675 formligen gifva sitt samtycke. Det inverkade ej på händelsernas gång. Tärningen var redan kastad. Griffenfelds svstem hade fallit, och Danmarks konung, lyssnande endast till hans motståndares råd, bidade endast det gynsamma ögonblicket för att bryta och ställa sig i främsta ledet af våra fiender. Händelserna i Tyskland skulle bestämma honom.

I december 1674 inryckte Yrangel med ungefär 13 000 man i Ucker-

328. Stockholms slott.

Efter teckning fr&n slutet af 1600-tnlet.

mark, föregången af det stora rykte, som allt sedau tretioåriga krigets och Karl Gustafs dagar fäst sig vid de svenska vapnen. Under vintern förde han trupperna till Hinterpommern och Neumark i nya och rikare cj varter, utbredande dem ända till gränserna af Schlesien. Medan svenskarne sålunda huserade i kurfurstens land, försäkrande, att det skedde i fredens intresse, kämpade kurfursten sjelf mot fransmännen vid öfre Rhein och forlade i början af 1675 efter ett olyckligt fälttåg sina trupper i vinterqvarter i Franken. Med ifver sökte han drifva sina bundsförvandter till öppen aktion mot Sverige och upp-stälde redan både i Wien och Haag såsom sin första fordran svenskarues utdrif-vande ur Tyskland och hela Pommerns införlifvande med Brandenburg. I början af maj höllos i Haag under Willems af Oranien högsta ledning vigtiga rådpläg-

Sttrigtt historia. IV. 23329. Venersborg vid slutet qf 1600-talet.

ningar, der krigsplanen mot Frankrike och Sverige uppgjordes, under forutsättning att de allierades krigsförklaring mot Sverige skulle följa den 5 (15) juni. Generalstaterna, kejsaren och Danmark bearbetades i denna riktning af den bran-denburgske kurfursten, hvilken under dessa år var Sveriges skickligaste och oförsonligaste fiende. Men de respektiva makterna bidade ännu och syntes lika som Tysklands furstar vilja afvakta utgången af striden mellan Brandenburg och den sveuska stormakten, hvars krigiska styrka ännu var föremål för fruktan. Fråga var, om ej Sverige skulle erhålla understöd inom riket. Det hade under åren 1674 och 1675 ingått defen-sivforbund med Saeh-sen, Baiern och Hannover till försvar af sina tyska proviuser, och den sista traktaten med Hannover var uttryckligen riktad mot Brandenburg och dess anhängare.

Under maj månad 1675 ryckte sveuskame fram i Mark-Branden" burg, besatte i börjanaf juni Havellinien från Alt-Branden-burg öfver Rathe-uow till Havelberg och beredde sig att öfvergå Elbe vid Werben för att sedan förena sig med hannovera-li er li e och tillsammans med dem uppsöka kurfursten i trakten af Hal-berstadt. Verkställandet af denna plan blef likväl fördröj dt genom tillståndet vid den svenska hären. Den gamle riksmar-sken, som syntes hafva förlorat sin forna kraft, var tidtals sjuk, hans un-derbefalhafvare ve {+-+} ro sins emellan o-eniga, och vid sjelf-va trupperna, som ofta iedo brist,-var manstukten ej den bästa. Under tiden gjorde kurfursten af Branden-burg med lb 000 man en utomordentligt snabb marsch från Franken öfver Thurim-gervvald och ankom till Magdeburg den 11(21) juni. Med en del af sin här öf-verraskade han redan den 15 sven-

330. Göteborg vid hörjnu af 1700-talet.skarne vid Rathcuow, slog dem i en häftig träffning och sökte sedan hejda Volmar Vrangel, hvilken, retirerande med den svenska styrkan, som haft sin plats vid Alt-Brandenburg, ville förena sig med riksmarsken genom att tåga norr ut öfver Fehrbellin. Vid byn Hackenberg nära sist nämda ort upphann kurfursten svenskarne; och der utkämpades (18 (28) juni) det sa kallade slaget vid Fehrbellin, i sjelfva verket en mindre drabbning, hvilken trots all visad tapperhet slutades med ett nederlag för den svenska hären. Förlusten af folk var likväl jemförelsevis obetydlig och synes knappast hafva öfverstigit 600 man, dödade och fångar. Under mindre strider fortsatte Volmar Vrangel med sin här återtåget öfver Wittstock inåt Mecklenburg, sökande efter riksmarsken, hvilken på en lös uppgift, att svenskarne vid Fehrbellin blifvit totalt slagna och inneslutna, i förväg retirerat undan till Demmin. Der samlades den svenska armeen innan juni månads slut, men var då, mindre geuom strid än genom desertering, sammansmält till ungefär 7 000 man. •

331. Torsebro i Skåne, der Karl XI först sammanstötte med danskarne 1676.

Olyckan vid Fehrbellin, så obetydlig i sig sjelf, utöfvade likväl på Sveriges politiska ställning det största inflytande. De svenska härarna syntes ej mera oöfvervinneliga, och den gamla fruktan för deras vapen var försvunnen. Sveriges militära anseende forspildes vid Fehrbellin: deri bestod egentligen det nederlag vi ledo. Våra vänner inom Tyskland sveko oss, och de makter, som afvaktat utgången af Sveriges strid med Braudenburg, vågade nu skrida till öppet anfall. Kejsaren och riket blefvo Sveriges fiender, äfven Holland förklarade krig, och slutligen (2 september) gjorde konungen af Danmark det samma, sedan han förut, kort efter slaget vid Fehrbellin, genom våldet i Rendsburg tvungit hertigen af Holsteiu att till Danmark öfverlåta sina fast-ningar och trupper. Afven på våra inre förhållanden verkade motgången vid Fehrbellin och de närmast följande händelserna. Rikskanslerens stjerna gick i moln, sedan hans politiska misstag börjat bära sina bittra frukter. Klagande,

fruktande och rådvill, när svårigheterna begynte hopa sig, kunde ej de la Gardie bibehålla ärendenas ledning. Den öfvergick i stället till denunge konungen, hvars ögon efter hånd Öppnades både för farornas storhet och hans rådgifva-res forsu mm eiser. De sorglösa lekarnas tid var slut, och det stränga arbetets be-gynte. Under krigets hårda skiften, i de tryckande bekymrens skola danades nu Karl XI till sitt konungsliga kall. Han egnade sig der-at med outtröttlig ifver. Med förbigående af rådet, hvars söndring och vanmakt blef allt mera uppenbar, afgjorde konungen sjelf rege-ringsärendena, endast biträdd af sina sekreterare, bland hvilka vid denna tid den duglige och snillrike Erik Lindsköld var den mest betydande. Sverige var

332. Halmstad.

Efter teckning frun början af 1700-talet.kommet umier detta »sekreterarregemeute», som af muuga anses kafva varit en öfvergång från de • la Gardies regering till Karl XI:s egen. I sjelfva verket kan man säga, att maktens tyglar, när de fallit ur de la GardiesJiand, togos upp af konungen sjelf. Pä honom hvilade snart fosterlandets hela hopp.

Hos folket rörde sig allt starkare ovilja mot dessa inom sig söndrade riksförmyndare och råd, hvilkas lättsinniga politik fört Sverige, oförberedt och blottad t på medel, in i ett äfventyrligt krig. Det allmänna missnöjet fick sitt utbrott på kröningsriksdagen i Upsala hösten 1675. Ständerna stälde förmyndarregeringen till ansvar, och en särskild kommission blef med konungens bifall tillsatt for att granska hennes förvaltning. De la Gardie särskildt blef af sina ovänner inom rådet anklagad för högförrädiska yttranden om konungen. Detta kunde väl icke ledas i bevis och hade ej heller någon sannolikhet; men med de la Gardies inflytande, redan förut undergräfdt, var det för alltid slut.

För öfrigt gjordes å nyo påminnelser om reduktionen, och med hänsyn till den yttre politiken uttalades önskan om fred, ehuru medel beviljades för att kunna afvärja våra fienders anfall.

Emellertid hopade sig olyckorna öfver Sveriges konung och folk. Kriget medförde endast oupphörliga förluster. Efter ett personligt sammanträde mellan kurfursten af Branden-burg och konungen af Danmark i Gadebusch uppgaf den senare planen att öfvergå till Skåne och beslöt att deltaga i anfallet på Sveriges tyska besittningar. Snart voro våra fiender i full verksamhet utefter hela linien. Pommern öfversväramades af brandenburgare, österrikare och danskar, Wismar blockerades af de sist närnde, och i hertigdömet Bremen, der fältmarskalken Henrik Horn förde befälet, inryckte brandenburgska och danska trupper jemte mindre härafdelningar, tillhörande hertigarne af Luneburg och den krigiske biskopen af Mönster. Öfver allt voro svenskarne underlägsna och nödgades allt mer att söka sitt skvdd i de vigtigasté fasta orterna. I sjelfva vérket berodde de tyska provinsernas bibehållande derpå, att folk, lifsmedel och krigsförråd tillfördes dem från Sverige, och detta kunde ej ske, om ej den svenska flottan förmådde spela herre i Östersjön. Karl XI insåg det och arbetade flitigt på flottans utrustning under en nästan förtviflad kamp mot denna dolskhet, oreda och pligtförsummehe. som innästlat sig öfver allt. Hans plan var icke blott att undsätta provinserna i Tyskland, utan också att hindra den danska sjömaktens förening med den holländska och att företaga en landstigning på Själlaud. Tillika skullerid vestra gränsen ett infall göras i Norge, der Gyldenlöve stod och hotade

att inrycka i Bohuslän. Ingen enda af dessa planer kunde verkställas. Trots alla ansträngningar kom flottan ej i sjön förr än i början af oktober i stället för i slutet af augusti/och sedan hon väl lupit ut under riksamiralens högsta befäl, blef hon genom däliga anstalter och en usel ledning utsatt för en mängd missöden, som tvungo henne att i ett bedröfligt skick återvända. Stenbock föll i onåd och ställdes till ansvar. Tanken att undsätta de tyska provinserna och hemsöka sjellva Danmark måste öfver-gifvas, och för Karl XI återstod knappast annat än att under en växande insigt om det förtviflade i sitt läge mottaga budskapen om nya olyckor. Kurfursten öfversvämmade större delen af Pommern och beraäktigade sig odermynningarna genom eröfring af Wollin, Swinemunde och Wolgast; Wismar intogs af danskarne. Inom Bremen återstod vid 167b års början endast Stade i svenskarnes våld.

Allt våldsammare hvälfde sig krigets vågor öfver vårt fadernes-

O o

land; de svntes nu komma att be-röra dess eget område. Det inre tillståndet gjorde de yttre farorna ännu fruktansvärdare. Öfver allt visade sig söndringen, sjelfvisklieteu, oordningen, likgiltigheten och dertill en tryckande fattigdom, som verkade förlamande på alla företag. Rådet, deladt i partier, saknade allt anseende och tänkte mer på sina egna intressen än på fäderneslandets.

Simon Grundel Helmfeldts minnesrård i Storkyrkan i Stockholm. Midt i denna anarkiEfter teckning fr&n bUrjnn af 1700-talet*336. Riksdaler 1676.

Med ett af Karl XI:s valspråk: I Jebova mitt Ude, han skall göra det.

stod den tjuguårige konungen, oerfaren, illa betjenad, .sökande efter räddningen och nästan dignande under ansvarets börda. Ett djupt svårmod lägrade sig öfver hans sinne. Han kände sig ej säker på sig sjelf. Det förgick knappast en dag, som ej störtade en förhoppning eller

beröfvade honom %

tron på menniskor.

Under allt detta var han oaflåtligt verksam, grep in på alla håll, befalde och fordrade att blifva lydd. Så befäste han efter hand sin myndighet. Envåldet sköt allt djupare rötter i den mark, som omständigheterna beredt, och många funnos i Karl XI:s närhet, som predikade dess läror. Af dem var för tillfället Lindsköld den mest betydande.

Under vintern 1676 arbetades med ifver på flottans utrustning. I maj gick hon ut i öppna sjön, förd af den tappre, men i sjömansyrket alldeles oerfarne Lorens Creutz.

Hon bestod af 25 rangskepp och 9 fregatter samt bar en bestyckning af ungefär 2000 kanoner. Nära Bornholm påträffade hon den danska flottan under Niels Ju el, jagade henne i Karl XI:s egen åsyn utefter den skånska kusten samt tvang henne att söka skydd bakom Falsterbo ref. Creutz vände derefter inåt Östersjön för att återtaga det af danskarne nyss eröfrade Gotland. Juel förenade sig med en holländsk eskader under den berömde Tromp, hvilken nu öfvertog högsta befälet. Den dansk-holländska flottan följde efter den svenska och anföll henne vid Olands södra udde (1 juni), ltedan i slagets början kantrade det svenska amiralskeppet genom en oskicklig manöver, eld kom lös i krutdurken, och det ståtliga fartyget sprang i luften med öfveramiral och flere hundra man. En fullständig panik synes då ha gripit de flesta skeppskaptenerne. Endast den hjeltemodige amiral Uggla höll stånd, kämpade länge mot en fruktansvärd öfvermakt och såg till sist sitt skepp skjutas i brancl, hvarefter han sjelf kastade sig i hafvet. De öfriga fartygen skingrades. Några togos eller stötte på grund; de flesta räddade sig inom de svenska skären.

Slaget vid Oland gjorde våra fiender till herrar öfver

337. Sabel, som tillhört Karl XI.

I statens historisk* museum.sjön. De tyska länderna måste lemnas åt sitt öde och hvarje tanke på anfall öfvergifvas. Danskarne kunde nu, när de ville, öfverföra sin armé till Skåne och for öfrigt hota hvilken punkt som helst på våra gränser. Det gälde att värna fosterlandets egen jord. En af de sista dagarna i juni månad 1676 gick Kristian V med den danska hufvudhären, 16000 man stark, öfver sundet och landsatte sina trupper ett stycke söder om Helsingborg; en mindre styrka landsteg vid Ystad, och samtidigt inföll Gyldenlöve i Bohuslän, genombröt svenskarnes forsvarslinie söder om Venersborg och utbredde sig härjande och brännande öfver Vestergötland. Endast med svaga och otillräckliga krafter kunde Sverige

möta alla dessa faror. Den svenska hufvudhären, 7 000 man stark och illa försedd, stod i Skåne under fältmarskalken Helmfeldts befäl. Yid den befanu sig konungen. Han syntes efter det sista nederlaget hemfallen åt en stum för-tviflan. Tyst och sluten

gick han sin

vag, miss-

troende alla, tagande råd af ingen och ur stånd att komma till klarhet i den förvirring, som omgaf honom. Hfcla hans personlighet genomgick en kris, i hvilken det var ovisst, om han skulle stå upprätt eller duka under.

Emellertid drog sig

O O

den svenska hufvudhären

338. Karl XI i slaget vid Lund. Efter ett medalj likt drifvet Ulldail för öfvemiakten,

nåbcte i forgyld koppar. först till Bleking, sedan

I statens historiska museum. o. o r i l0 .

uppat bmalaud. Återtaget

liknade en flykt. Nästan hela Skåne intogs af danskarne. Befolkningen slöt sig så godt som allmänt till sin gamla öfverhet. Bönderne reste sig, i synnerhet i norra Skåne inom Göinge härad, förenade sig till mindre band under djerfva anförare och förde mot svenskarne det vilda småkrig, som fått namn af snapphanekriget. Det utbredde sig snart äfven till Bleking, Halland och Bohuslän.

' I slutet af juli månad framryckte Kristian Y med den danska kufvud-hären mot Kristianstad, sedan han detacherat generalmajor Duncam i spetsen för några tusen man till Halland för att der intaga Halmstad samt sedan förena sig med Gyldenlöve och gå mot Göteborg. Underrättelsen om Dun-

Ulrik Frederik Gyldenlcive (1638-1704;.

cams färd jemte den om danskarnes framfart i Vestergötland synes ka väckt Karl XI till besinning. Hans tanke var allt jemt att möta fienden, och han beslöt nu att söka honom i Halland for att rädda Halmstad och hindra Duncams förening med Gyldenlöve.

Från trakten norr om Vexiö gick tåget i snabba marscher åt vester och sydvest genom Sunnerbo härad utefter Lagans dalgång och förbi Knäred, strax inom halländska gränsen. Fienden, hvars återtågslinie sålunda blifvit afskuren, påträffades vid Fyllebro, ett stycke söder om Halmstad, och der utkämpades (17 augusti) den strid, som efter den närbelägna staden fått sitt namn. Slaget vid Halmstad, som bar vitne både om Helmfeldts fåltherregåfvor och konungens djerfva mod, slutade med en fullständig seger for svenskarue. Af Dun- 339.

cams här stupade tusen man; de öfriga fyra tusen togos till fångar, hvarjemte en mängd fanor och standar samt fiendens hela tross folio i segrarens hand.

Ändtligen hade efter upprepade olyckor segerlyckan fästs vid de svenska vapnen. Inom landet fortforo visserligen ännu oron, söndringen, slappheten, men Sveriges folk hade åtminstone fatt rätt att hoppas. För Karl XI personligen var den vunna framgången afgörande. Han återgafs åt sig sjelf och började nu med vunnet sinneslugn den rastlösa verksamhet, som slutligen gjorde honom till sitt lands räddare. Bredvid honom stod råsom lärare, rådgifvare och vän den kraftfulle J o h a n G y 11 e n s t j e r n a, hvil-kens nära förhållande till Karl XI be-gynte sommarn 1676, då han på kallelse infann sig hos konungen i Vexiö.

Från denna tid ökades hastigt, Gyllen-stjernas inflytande, och han blef snart, med undanträngande af alla andra,

Karl XI:s gunstling och allrådande minister. Hans åsigter inhemtades och

340.

Nils Bjelke (1644-1716).gjorde sig gällande i de vigtigaste frågor, äfven när det gälde krigföringen, och ofta leninades åt honom att verkställa de fattade besluten. Den forne djerfve partiledaren inom den svaga aristokratiska rådsregeringen förvandlades till den slutne, hänsynslöse och trogne tjenaren åt en konung, hvars avtokra-tiska planer han understödde. Det var visserligen ett affall, men icke ifrån stora grundsatser.

Gyllenstjernas snille hade utkastat planer till genomgående

förändringar i Sveriges inre och yttre förhållanden; han hade för-gäfves kämpat för dem i den regering, hvaraf han förut varit en medlem. Han sökte nu stödet af en enväldig konungamakt, som ensam tycktes innebära framtiden, om öfver hufvud någon framtid fans. Sa svek han sitt parti och gamla vänner, men endast för att kunna blifra

trogen sig sjelf ocli sitt fädernesland.

Efter segern vid Halmstad drog sig Karl XI uppåt norra Halland och uppslog för en tid sitt liögcjvarter vid Syllinge i Yeddige socken norr om Viskan. Han väntade förstärkningar från öfre Sverige och tänkte derefter samma höst infalla i Skåne. I denna tanke stärktes han af Johan Gyllen-stjerna. Denne utskickades jemte Erik Dahlberg med uppdrag att fråu spridda

:>42. Herrevadskloster i Skåuc.

håll samla de nedtagande, delvis oöfvade trupperna, skaffa proviant för deras behof samt bestämma platsen för deras förening med hufvudhären. Den 6 oktober 1676 bröt Karl XI upp från Syllinge, tågade in i Småland, förenade sig småningom med de antågande hoparna och gick slutligen i spetsen för 15 000 man öfver skånska gränsen i afsigt att söka fienden. Den danska

341. Kubljclöf i Skåne. Del invid ur 1677 Karl XI:s vinternvarter.hären drog sig nndan de anryckande svenskame och kunde icke formås att hålla stånd. Vecka efter vecka förgick under besvärliga marscher eller kam-peringar på de skånska slätterna, hvarunder den svenska hären, omsvärmad af snapphanar och hemsökt af brist, sjukdomar och köld, dag för dag sammansmälte. I början af december 1676 lågo båda härarna lägrade midt emot hvarandra på ömse sidor om Lydde- eller Kä fl ingeån. I följd af det oroande tillståndet inom armeen var Karl XI stäld i valet mellan ett farligt återtåg till öfre Sverige och ett omedelbart anfall på den öfverlägsne fienden. Utan mycken tvekan valde Karl XI det senare. Under natten mellan den 3 och 4 december fördes hären i tysthet öfver den tillfrusna Lyddeån och sökte sedan i kapp med de varskodda danskarne uppnå den strax norr om Lund

343. Malmöhus.

belägna Helgonabacken. Danskarues venstra flygel och svenskarnes högra, båda anförda af sina konungar, ilade långt före de öfrige och nådde' höjden i det ögonblick, då morgonsolen börjat kasta sitt ljus öfver den snöhöljda slätten. Striden började genast och fördes med den yttersta förbittring. Efter tre sammandrabbningar var den danska flygeln siagen och förföljdes af Karl XI sjelf i spetsen för svenskarne ända fram till Lyddeån, i hvilken flere hundra af de danska ryttarne vid öfvergångeu funno sin graf. Under tiden hade svenska centern och venstra flygeln att utkämpa hårda strider med danskarnes center och högra flygel. Svenskarne måste draga sig tillbaka och skulle hafva blifvit alldeles drifna ur fältet, om de ej haft stödet af den närbelägna staden i sin rygg. Nu höllo de stånd, till dess konungen, af Dahlberg under-rättad om deras farliga läge, hann att med sin segrande flygel ila dem till hjelp. Det skedde i det yttersta ögonblicket. En ny mördande drabbuing begynte; den afgjorde dagens öde till svenskames förmån. Fiendens här blef nästan tillintetgjord, och endast en mindre del af dess rytteri lyckades att under skydd af mörkret rädda sig undan till Landskrona. Slaget vid Lund är ett af de blodigaste i hela den nyare krigshistorien; mer än hälften af de båda härarnas sammanlagda styrka gick förlorad. På sjelfva valplatsen räknades 8 357 döde; af dem torde vid pass 3 000 ha varit svenskar. Danskarnes förlust i fångar utgjorde nära 2 000 man, men de förlorade dessutom sitt rikt försedda läger, sin tross och hela sitt artilleri. 344

344. Sjöslag 1677.

Segern höljde Karl XI personligen med oforvansklig ära; hans lysande hjeltemod och djerfva beslutsamhet bidrogo i väsentlig mån till framgången. Sveriges folk tillskref honom allt. I sjelfva verket får han dela med sig något af sin ära. Till hjeltame i slaget vid Lund hörde äfven sådana män som Helmfeldt, ledaren af det hela, Ascheberg, Dahlberg, Fersen, Kristofer Gyllenstjerna och Nils Bjelke. Den sist nämde var öfverste for lifregementet till häst och förde sina tappre i striden på sådant sätt, att Kari XI öppet tillerkände Bjelke den största förtjensten af segern.

Slaget vid Lund utöfvade ett stort inflytande på Sveriges yttre och inre ställning. Det återgaf åt de svenska vapnen deras forna anseende, tryggade Sverige i besittningen af Skåne, qväfde det hotande missnöjet inom landetoch bidrog mer än något annat att öka och befästa Karl XI:s makt. uppvägde också i någon mån de nederlag, som de svenska vapnen lidit öfver allt, der Karl XI sjelf ej fört de sina an. De ödesdigraste af dessa nederlag voro flottans, emedan de hindrade Sverige att försvara sina tyska besittningar. Bremen eröfra-des fullständigt efter Stades , intagande (3 augusti 1676) och hela landet delades mellan Danmark, Liine-burg och biskopen af Miinster. 1 Pommern .ansträngde sig till det yttersta Vrangels efterträdare i befälet, den tappre och skicklige Otto Vilhelm von Kö nigs mark, att uppehålla det svenska väldet, men var för svag att motstå fienden. Flere fasta platser intogos af brandenburgarne, och vid årets slut egde svenskarne qvar endast Stettin, Greifswald och Stralsund.

Det

345.

Niels .Tujl*1 (11129—1697).

‘ Året 1677 visade med hänsvn

•/

gående. Segern följde Karl XI, der han gick fram; eljest var olyckan oss trogen. Under vintern afstannade i Skåne för en tid det stora kriget, men snapphanefejden fortfor, fördes med omensklig grymhet och oroade svenskarnes förbindelse med det öfre Sverige till den grad, att Karl XI genom Johan Gyllenstjema vidtog utomordentliga åtgärder för att hejda den. Det lyckades endast delvis. Helt och hållet afstannade ej detta vilda bondekrig förr än efter freden. På våren bröt Karl XI upp från trakten af Kristianstad, der han haft sitt viuterqvarter, tågade vester ut ocli intog efter några veckor ett befäst läger på llönneberga högar. Deri-från måste han likväl rädda sig un-

till kriget mycken likhet med det före-

346. Rutger von Aschcberg (1G21-1G93).

dan den öfverlägsne fienden genom ett skyndsamt återtåg. Följd i hälarna af den danska hären, skyndade hantillbaka till Kristianstad, upphäfde dess blockad samt vände sig sedan åt nordvest. I början af juni 1677 stod han vid Herrevadskloster i afeigt att oroa «lanskarne, som just då började belägra Malmö. Denna Skånes hufvudstad försvarades likväl med glänsande tapperhet af Fabian von Fers en. Islutet af månaden försökte fienden en stormning, hvilken misslyckades, och Kristian V måste upphäfva belägringen, sedan han under den samma förlorat ungefär 5 000 man.

Emellertid hade sjökriget begynt. Planen var, att den stora flottan ^fter verkstäld förening med Sjöblads eskader från Göteborg skulle slå den -danska flottan, innan hon blifvit förstärkt med den holländska, samt derefter dfver föra trupper och förråd till Pommern. Intet af allt detta inträffade.

347. Ljungby i Skåne.

Sjöblad blef den 1 juni fullständigt slagen af Juel nära ön Femern, han sjelf tagen och med honom de flesta af hans fartyg. Den stora flottan blef trots alla Karl XI:s befallningar ej färdig i tid, och när hon ändtligen i midten af juni löpte ut från Dalarö, lemnade hon mycket öfrigt att önska. Besättningen utgjordes mest af oöfvadt och sammanrafsadt folk, på dugligt befil var brist, och öfveramiralen sjelf, den tappre Henrik Horn, Stades försvarare, var en landtkrigare utan erfarenhet i sjömansyrket. 1 öfverensstämmelse uied Karl XI:s befallning gick Horn till sundet for att hindra föreningen mellan •de danska och holländska flottorna och göra en diversion till förmån för Malmö. Den 1 juli stod slaget i Kjögebugt. Horn led ett grundligt nederlag samt förlorade i striden och på flykten inåt Östersjön en storBnrigtt historia, IV.

20

34$. Mavätraud vid början al' 1700-talet.mängd skepp, flere hundra kanoner och öfver 4 000 man, dödade eller

fangne. Strax efter slaget förenade sig Juel med den holländska hjelpeskadem. Våra fiender voro för det öfriga af kriget herrar öfver sjön, och Königsmark i Pommern måste lemnas åt sitt öde.

På olyckan till sjös följde nästan omedelbart en seger till lands, vuunen af konungen sjelf. I början af juli 1677 ankom till lägret vid Herrevadskloster en betydlig del af de länge väntade förstärkningarna jemte några tusen man uppbådad allmoge. Karl XI lagade sig då till uppbrott, och efter erhållen underrättelse om flottans nederlag stärktes han i sitt redan fattade beslut att genast

anfalla fienden. Den 12 juli tågade den svenska hären, ungefär 9 000 man stark, från Herre-vadskloster och anträffade den 14 på morgonen danskarne slagfärdiga och anförda af sin konung på Ylleshed, en half mil öster om Landskrona. Den fiendtliga armeen räknade vid pass 12 000 man. En drabbning började, som i mycket liknade slaget vid Lund. Efter 8 timmars strid voro danskame slagna och måste söka sitt skydd under murarna af Landskrona. Deras förlust uppgick till 3 000 man; sveuskarne räknade endast 800 döde, men bland dem var äf-

ven Helmfeldt, hvilken stupade redan vid slagets början. Ascheberg efterträdde honom i befälet.

Segern vid Landskrona befäste svenskarnes öfvervigt i Skåne. Den ökade äfven soldaternes mod och tillförsigt, deras stridslystnad och blinda hängifvenhet för sin konung och gaf derigenom åt den svenska hären en moralisk styrka, som uppvägde dess numeriska underlägsenhet och afvände följderna af en icke i allt mönstergill ledning. Hos danskarne åter stadgades den tron, att Karl XI och hans lilla skara voro oöfvervinneliga, ehuru de alltid kämpade mot sjukdomar, nöd och brist. Våra fiender vågade ej heller för den återstående delen af kriget angripa den svenska hären eller möta den i ett större fältslag. — På krigsteatern i Skåne tilldrog sig under den

349. »Karl XI:s spis» i Ahns, hvarest, enligt uppgift, kyrkoherden Rönnov räddade Karl XI genom att gömma honom i

skorstenen.»Ur-T /*"

&

närmaste tiden ingenting af vigt. Efter ett misslyckadt försök att aflösa garnisonen i Kristianstad intogo danskame ett befäst läger vid Helsingborg. På hösten öfverfördes en del af deras styrka till Själland. Karl XI forlade redan i början af oktober sina utmattade trupper i vinterqvarter mellan Helgeån och Karlshamn; sjelf tog han sitt högqvarter i Ljungby.

På den norska sidan ledo svenskarne under loppet af år 1677 ganska känbara förluster. I Jemtland inföllo norrmännen och trängde långt ned i* bygden, under plundringar och brand, men drogo sig frivilligt tillbaka, när det förnams, att en svensk truppstyrka nalkades under Henrik Horas befäl. I Bohuslän huserade Gyl-denlöve. I juli månad intog han Marstrand, och en månad senare öfverrumplade han och dref på flykten en svensk bondehär vid Uddevalla. Hans seger blef lätt, tack vare sorglösheten och den militära odugligheten hos svenskarnes anförare,

M. G. de la Gardie. Denne blef ock entledigad och i befälet snart ersatt af riksamiralen Gustaf Otto Stenbock.

I Tyskland synteä det svenska väldet nalkas sitt slut.

Sedan vår flotta lidit sina nederlag, hade Königsmark ej mycket hopp om undsättning och ännu mindre hopp att kunna segra utan den. I juli månad 1677 lade sig kurfursten af Branden-burg utanför det starkt befästa St et t in och började efter alla konstens regler en belägring, som under fem månader väckte hela Europas uppmärksamhet. Königsmark var för svag att gifva någon hjelp. Både han och de belägrade väntade på undsättning från Livland. Redan vid krigets början var en diversion från detta håll påtänkt, och den syntes nära förestående, sedan Karl XI och Polens konung, Johan Sobieski, genom en forbundstraktat, sluten den 25 juli (4 augusti) 1677, öfverenskommit om ett gemensamt uppträdande mot Branden-burg. Hela företaget strandade likväl på Sveriges vanmakt.

Brist på medel och ännu mer brist på orduing och kraft hindrade utrustningen af den svenska här, som på hösten

skulle infalla i Ostpreussen och sedan med polsk hjelp undsätta Pommern. I stället föll Stettiu. Den tappre kommendanten*, general Yulf, dagtingade i slutet af december, sedan garnisonen sammansmält från 3 000 till 300 man, sedan hungern börjat anställa sina härjningar och hela staden blifvit förvandlad till en grushög. Redan förut på hösten hade danskar och brandenburgare under Kristian Y sjelf tagit Rflgen, med undantag af skansen Neue Fähr midt emot Stralsund; men i januari 1678 återtogs ön af Königsmark genom en lysande seger, som slutade dermed, att hela den danska hären, 5000 man, blef tagen med fanor och allt artilleri. Slaget på ön Rögen förbättrade Königsmark3 ställning, men endast för en tid. Snart återkommo bekymren. Den af Karl XI å nyo utlofvade lijelpsändningen från Livland uteblef, och med våren kom den danska

350. Guldkedja, skänkt af Karl XI till prosten Rön-nov i Ahus.

I statens historiska museum.flottan, medförande nya fiender, men hindrande hvaije undsättning från Sverige. Danskar och brandenburgare förenade sina krafter för att bryta svenskames motstånd och lyckades till sist. Gemensamt intogo de Rtigen i september 1678, hvarefter kurfursten omedelbart började belägra Stralsund. I följd af borgarnes feghet och trolöshet rent af tvangs Königsmark att dagtinga den 15 oktober, och den 5 november gaf sig Greifswald, Sveriges enda återstående besittning på Tysklands jord. Hvad som var öfver af den svenska truppstyrkan, ungefär 4 500 man, skulle enligt kapitulationsvilkoren öfverforas till Sverige på Brandenburgs bekostnad. Det skedde i början af december. Men fartygen, som förde de svenska trupperna, förliste på de klippiga kusterna af Bornholm; hälften af manskapet drunknade, den andra hälften qvar-hölls förrädiskt i dansk fångenskap till krigets slut. 1

351. Bohag fästning.

Efter teckning fr&n början af 1700-talet.

1 sjelfva Sverige hvilade under vintern 1678 det stora kriget; endast snapphanefejden fortfor med växande vildhet. Den allmänna uppmärksamheten fästes en tid på riksdagen, som blifvit sammankallad till Halmstad och der öppnades i februari. Förhandlingarna kommo att vitna om stor hängif-yenhet för konungen och en ökad ovilja mot högadeln och rådet. Man märker förebuden till 1680. För öfrigt gillade ständerna konungens yttre politik, uttalade sig för freden och beviljade till krigets förande så stora medel, som den allmänna fattigdomen tillät. Efter en månads sammanvaro upplöstes riksdagen, och intresset vände sig åter till kriget, hvilket, hvad Sverige angick, drog sig tillsammans kring fästningarna Kristianstad och Bohus. Den senare belägrades under juni och juli af Gyldenlöve, men forsvarades med ut-märkt tapperhet och undsattes slutligen af riksamiralen Gustaf Otto Stenbock. Oyldenlöve måste upphäfva belägringen. Samtidigt låg den svenska hufvud-hären lägrad omkring Kristianstad, hvars inneslutning börjat redan under vintern, men hvars ordentliga belägring begynte i juni månad under ledning af Dahlberg. I midten af juli skyndade Kristian V sjelf med en armé af 12000 man att undsätta den beträngda fästningen, men försummade rätta ögonblicket att tvinga svenskarne till återtåg och kunde, sedan de väl för-skansat sig, ingenting uträtta. Den 4 augusti 1678 gaf sig den danske kommendanten i Kristianstad nästan i åsynen af den här, som skyndat till hans bjelp. Det var en stor seger for svenskarne, och den största, som de vunno

352. Kristianstads kyrka.

under årets fälttåg. Det sista företaget af vigt under hela kriget var infallet i Preussen, som, länge ifrågasatt och alltid uppskjutet, slutligen i en olycklig stund verkställdes på senhösten 1678. Företaget var bygdt på förutsättningen af polsk hjelp, hvilken uteblef; det utfördes af fältmarskalken Henrik Horn i spetsen för en illa utrustad här af 8 000 man. Några lagrar skördade han icke. Slutet blef ett återtåg i följd deraf, att kurfursten med öfverlägsna stridskrafter i snabba marscher skyndade sitt land till hjelp. Endast med yttersta möda och efter flere smärre strider räddade sig Horn undan till Livland jemte de usla qvarlefvoma af sin armé. I början af februari 1679 var han åter i Riga.I 'li*.

a imm i •* i «mwi MMM

u ns fa wunni a pi ua

•s«® wnw. iimuh r«T3tfl JBum n 3« **

Mt 183tf t.V8*68 I Mttl? I:

tayaji ii:.m MOP Piffif. Rf'ffl islam Wa» lv

tu Hil i* ™ us is • * >• »

SuEf i! _'ti| "l.flll 1 :l lltr.IiII-.liilIHtf'lE ISpti IUpffil Dl jR^tTyu n ni «s »si m nmtriiyi i >m taa iw tt-s

IF* "i"!- j.Lii ' a.illi":.| l

»ti* Hl« nm WM IPHW tpmi MB 'WWnl

i bi m mm m ® » m m w »

M> ¥ W141181' Fffl illl ratfll -Wlii! 1MB HW* «l*>.p!5*ui!in«lj6i.mil»W*IB»*jJ

•»s* hk taw*n imi man hk« J BIVBBBMniliaBBajBl (lå lun* (aes* ijmssi mm« rast! •, <TfZ

* nt *u il* m mii nr « un<«. w >»«* m 1

gv/ii-DH/mSEvr.

Man stod nu vid slutet af ett krig, som under nära sju år upprört halfva. Europa. Alla de kämpande makterna längtade efter freden, icke minst det segrande Frankrike sjelft. Underhandlingar om fred hade börjat i Nijmegeu redan i mars 1677, men kpnde naturligtvis ej bära någon frukt, så länge de allierade hoppades att med vapen i hand tvinga Louis XIV att nedsätta sina anspråk. Svårt var det äfven att förlika Sverige och dess fiender, i synnerhet Danmark och Brandenburg, enär dessa ville behålla allt hvad de tagit eller

förvärfva ännu mer och Sverige deremot ej ville eftergifva något. I sjelfva verket förklarade Karl XI och hans förtrogne minister högt inför verlden, att Sverige ej skulle nedlägga sina vapen, förrän det återvunnit sina gamla gränser. > Sveriges återställande» var under 4essa kritiska år målet för den svenska regeringens yttre politik, och hon sökte vinna det genom underhandlingar både med vänner och motståndare. Karl XI och Johan Gyllenstjema räknade icke endast på Frankrikes segrar eller Louis XIVs något tvifvelaktiga ordhållig-het; de voro äfven beredda att, om så tillfallet fogade, vända ryggen åt Sveriges något dyrköpte buudsförvandt för att i stället pläga vänskap med Österrike och Holland. Det underhandlades verkligen i hemlighet derom, och nämda 353. Portal & Kristianstads kyrka. makter visade sig icke vara

direkt emot att kasta sina bundsförvandter öfver bord för att i stället taga Sverige och tillförsäkra det återfåendet af sina förlorade besittningar. Förhållandena bragte det emellertid icke derhän. Louis XIV fortfor allt jemt att segra, och det befans vara bäst för oss att lita till honom som till »vårt fastaste ankare». Karl XI gjorde det ock af nöds skull, för hvarje dag kännande allt bittrare det öfvermod, hvarmed Europas diktator behandlade honom och hans land. I början af april 1678 framlade Louis XIV på fredskongressen i Nijmegen sitt ultimatum för den allmänna freden; det innehöll de vilkor, hvilkas antagande inom en viss tid han fordrade af de

allierade. Ett bland de första var Sveriges fullständiga restitution. Han ansåg sig kanske bunden af sina gifna löften och ingångna traktater, med säkerhet ansåg han sig ännu behöfva ett starkt Sverige i norra Europa. En annan fråga var, huru våra fiender, i synnerhet Danmark och Brandenburg, skulle förmås att antaga så hårda vilkor. Karl XI fordrade, att Louis XIY med sina vapen, till lands i Tyskland, till sjös i Östersjön, skulle tvinga de tredskande till underkastelse ; svenska härar skulle samtidigt operera i Skåne och i Norge mot danskarne, i Preussen mot kurfursten. Louis XIY åter ville företrädesvis använda en diplomatisk påtryckning och fordrade, att Sverige genom »någon liten cession» skulle göra sig af med sina fiender. På hvarje sådant förslag svarade Karl XI med en bestämd vägran. Louis XIV tog sig då för att sluta freden för Sveriges rakning utan att bry sig om dess konungs protester eller aktgifva på hans önskningar. Det var denna »anstötliga metod», detta olidliga »förmynderskap», som mer än något annat upprörde Karl XI och ingaf honom för det återstående af hans lif en personlig motvilja mot Frankrikes mäktige herskare.

Den 31 juli (10 au- 354. Orødn&tø1'611 i Kristianstads kyrka.

gusti) 1678 slöts i Nijmegen freden mellan Frankrike och Holland, hvilket sist nämda land förband sig att med hänsyn till Sverige iakttaga en fullkomlig neutralitet. Den 26 januari (5 februari) 1679 undertecknades efter långa underhandlingar freden mellan kejsaren, riket och Louis XIV samt dagen derpå den mellan kejsaren, riket och konungen af Sverige, men båda fredsfördragen dagtecknades den 5 februari enligt nya stilen.For Sverige medgafs enligt dessa fordrag full restitution af freden i Osna-brtick, och Louis XIV erhöll rätt att vid behof infalla i riket för att tvinga de tredskande nordiska allierade till underkastelse. Samma dag, som freden ingicks mellan kejsaren och Louis XIV, afslöt grefve Rebenac i Celle separatfreden mellan Frankrike och Sverige å den ena sidan samt furstame af huset Braunschweig-Liineburg å den andra. Det skedde utan Earl XI:s vetskap

355. Karl XI till häst.

och samtycke. Genom denna fred afträdde Louis XIV for Sveriges räkning till de lUneburgska furstarne amtet Thedingshausen, landet Dörwera samt en liten landsträcka mellan Aller och Weser, lydande under hertigdömet Verden. En tid derefter skilde sig äfven biskopen af Mönster från sina allierade. Han ingick fred med Sverige och Frankrike i Nijmegen den 19 (29) mars 1679. Sverige forband sig att till biskopen betala 100000 rdr, för hvilken summaamtet Wilshausen skulle af biskopen innehafvas såsom pant. Fördraget afelöts, som tillbörligt var, mellan den mtin-sterske underhandlaren och Sveriges befullmäk-tigade sändebud vid fredskongressen. Kurfursten af Brandenburg sökte i det längsta att rädda sina eröfringar i Pommern eller det mesta af dem. Han vände sig derfor omedelbart till Louis XIV med flere förslag, tigde barmher- 356. Kragcholm { skåne Har tillhört Jörgen Krabbe tlghet OCh lofvade att (som afrättades 1678).

till gengäld tjena Frankrikes intressen gent emot både kejsaren, Spanien och Holland. Intet hjelpte.

Franska trupper inryckte i Cleve.

Kurfursten måste till sist finna sig i det oundvikliga. Den 19(29)juni 1679 afslöt Pomponne å Frankrikes och Sveriges vägnar med kurfurstens sändebud freden i St.

Germain utan något som helst biträde, ännu mindre bifall af en svensk minister. Genom fördraget förband sig Friedrich Wilhelm att till Karl XI återställa sina i Pommern gjorda eröfrin- % gar eller i allmänhet de af honom tagna länder, som blifvit Sverige tillerkända genom westfaliska freden; likväl skulle kurfursten få behålla den landsträcka på högra oderstrandeu, hvaraf Sverige kommit i besittning genom stettinreces8en 1653, med undantag af Damm och Goll-now, som blifvit uttryckligt nämda i freden i Osnabriick; staden Gollnow med tillhörande skulle emellertid tills vidare

Stanna i BrandenburgS händer 357. Ruin af Visborg. Sprangdt i luften af danskarne 1C79. såsom pant för 50000 riksdaler.358. Johan Gyllenstjerna (1635-1680).

Af Sveriges många fiender under kriget återstodo efter juni månads utgång endast Danmark, Spanien och Holland, af hvilka de båda sista genom sina freder med Frankrike voro för-pligtade till neutralitet. Det goda förhållandet mellan Sverige och Spanien återstäldes utan något egentligt fred-slut. Den 2(12) oktober 1679 slöts ändt-ligen i Nij megen freden mellan Sverige och Holland under eugelsk bemedling och efter långvariga underhandlingar. Freden köptes genom en handelstraktat, den hårdaste, vårt land någonsin slutit med Holland, och väl egnad att till Sveriges förfång befästa holländarn es handelsvälde i Östersjön.

Fredsunderhandlingen mellan Sverige och Danmark öfverflyttades från Nijmegen till det genom kriget utarmade och förstörda Lund, der underhandlingarna togo sin böljan i juni månad 1679 under sachsisk bemedling. Å Frankrikes vägnar deltog dess sändebud vid svenska hofvet, men såsom part, icke såsom medlare. Sveriges främste underhandlare var Johan Gyllenstjerna sjelf. Man kom på länge icke ur stället. Kristian V hoppades på den franske konungens nåd och inlät sig derfor med honom i en särskild underhandling i Paris. Louis XIV förblef likväl obeveklig, fordrade Sveriges restitution och lät slutligen sina trupper besätta Oldenburg och Delmenhorst. Då gaf Kristian V efter. Den 23 augusti (2 september) afslöt Louis XIV genom Pom-ponne för sin och Karl XI:s räkning med Danmark freden i Fontainebleau,sålunda å nyo, men för sista gången, spelande förmyndare för

Sveriges konung. Johan Gyllenstjerna förestälde de danska sändebuden det både för Sverige

och Danmark förolämpande i den fran-359. D r o 11 n i d g^T lri ka ^Eleonora ske sjelfherskarens sätt att behandla

dem, och så beslöt man, för att rädda skenet af sjelfständighet, att låta underhandlingen i Lund hafva sin gång,

ehuru man lade den i Frankrike slutna traktaten till grund för uppgörelsen. Efter några veckor var man färdig. Sent på natten mellan den 2(1 och 27 september (6 och 7 oktober) 1679 undertecknades i de danska ambassadørernes bostad freden i Lund, en bland de märkvärdigaste, som Sverige någonsin ingått. , Den återinsatte vårt land fullständigt i den besittningsrätt* som blifvit förvärfvad genom frederna i Roskilde och Kjöbenhavn. Den innehöll äfven ett förbundsfördrag mellan de nordiska rikena och fick just. derigenom sin egentliga betydelse. Detta fördrag var uppslaget till en skandinavisk stormaktspolitik, hvars grundtanke var det största möjliga förtroendefulla närmande mellan nordens trenne folk till gemensamt försvar och till ge-

360. Skottorp i Halland.

Efter teckning från början af 1700-talet.

mensam fejd mot de makter, hvilkas planer syntes innebära en fara för Skandinaviens intressen. Den nya vänskapen skulle äfven befästas genom en nära förening mellan nordens konungahus, och derför kom freden i Lund äfven att innehålla en giftermålsafhandling mellan Karl XI och Ulrika Eleonora såsom en underpant på det fredliga förhållandet mellan rikena.

Denna praktiska skandinavism var Johan Gyllenstjernas verk. Den stärktes genom de underhandlingar, som af den store statsmannen personligen fördes i Kjöbenhavn under vintern 1680 och som i slutet af april ledde till undertecknandet af en supplementärtraktat till fredsunderhandlingen i Lund. Derefter beledsagade Gyllenstjerna Ulrika Eleonora till hennes nya fädernesland samt öfvervar det kungliga bilägret, som den 6 maj firades på egen-domen Skottorp i södra Halland. Med Karl XI öfverlade han samtidigt om allt, som borde ske med hänsyn till rikets inre styrelse. Hvad Gyllenstjerna ville och länge velat, var en regelbunden och kontrollerad förvaltning, ett starkt försvarsverk till lands och sjös samt en ordnad drätsel, på det vi skulle kunna »bestå på oss sjelfva» och häfda vår sjelfständighet. Han insåg, att detta numera ej kunde ske utan räfst, reduktion och envälde. En riksdag var derfor en nödvändighet. Gyllenstjerna stärkte Karl XI i beslutet om dess snara sammankallande. Med konungen synes han äfven hafva öfverlagt om de mått och steg, som voro att vidtaga med afseende derpå; det undgick honom ej, att en afgörande strid förestod mellan anhärigarne af den unga konungamakten och vännerne af det gamla rådsväldet.

I Halmstad skilde sig Gyllenstjerna från Karl XI och begaf sig till Skåne. Af detta landskap jemte Halland och Bleking hade bildats ett eget förvaltningsområde, och styrelsen öfver det samma hade gifyits åt Gyllenstjerna såsom generalguvernör med utomordentlig makt. Han kom ej länge att verka i sitt nya kall. En tid efter ankomsten till Skåne insjuknade han i en häftig feber och afled efter några dagar i Landskrona, den 10 juni 1680, fyrtiofem år gammal.

StatshYftlfningen ock redaktionen. — Riksdagarna 1680 och 1682.

Den politiskt ställningen. — Riksdtgen 1680. — FSrayndirrifsten. — Rednktionea. — Rådets fåll. — Riksdtgen 1682. — Reduktionen konungens enstk. — Enväldets fnllbordtn.

Med året 1680 böljade, om man så vill, ett nytt tidhvarf i vår historia. Något hvar af dem, som då lefde, kände kanske, att en hvälfning förestod, och partierna rustade sig till en kamp, som syntes oundviklig. En ny sakernas ordning ville bryta sig väg, och den var väl förberedd genom de sista årens händelser. Man hade sett, huru det en gång så mäktiga rådet efter hand förlorat sin betydelse genom sin inre söndring, sin slapphet och försumlighet, till dess att slutligen kriget blottade de bittra frukterna af dess styrelse, en finansiel oreda och en förvaltning utan ordning och utan tukt. I stället hade konungens anseende vuxit. Han hade vunnit lysande segrar åt de svenska vapnen, och han hade visat både vilja och förmåga att bekämpa den inre oredan. Tyglarna hade fallit ur rådets

händer för att tagas upp af den unge, kraftfulle monarken, som ej hade någon böjelse att släppa dem. Genom krigets hårda erfarenheter hade Karl XI fostrats till en mogen man med något skroflig yta, det är sant, men med god vilja, stor förmåga, omätt-ligt begär att verka och ett hjerta, som klappade varmt för land och folk. Ur stridens vexlingar gick konungen fram med enväldig makt och med en sjelfherskares alla lämpor; och det återstod blott att åt detta nya kungadöme vinna ett lagligt erkännande.

Hvad skulle Sveriges riksdag derom säga? Den var vorden en makt, domen Skottorp i södra Halland. Med Karl XI öfverlade han samtidigt om allt, som borde ske med hänsyn till rikets inre styrelse. Hvad Gyllenstjerna ville och länge velat, var en regelbunden och kontrollerad förvaltning, ett starkt försvarsverk till lands och sjös samt en ordnad drätsel, på det vi skulle kunna »bestå på oss sjelfva» och häfda vår sjelfständighet. Han insåg, att detta numera ej kunde ske utan räfst, reduktion och envälde. En riksdag var derfor en nödvändighet. Gyllenstjerna stärkte Karl XI i beslutet om dess snara sammankallande. Med konungen synes han äfven hafva öfverlagt om de mått och steg, som voro att vidtaga med afseende derpå; det undgick honom ej, att en afgörande strid förestod mellan anhärigarne af den unga konungamakten och vännerne af det gamla rådsväldet.

I Halmstad skilde sig Gyllenstjerna från Karl XI och begaf sig till Skåne. Af detta landskap jemte Halland och Bleking hade bildats ett eget förvaltningsområde, och styrelsen öfver det samma hade gifyits åt Gyllenstjerna såsom generalguvernör med utomordentlig makt. Han kom ej länge att verka i sitt nya kall. En tid efter ankomsten till Skåne insjuknade han i en häftig feber och afled efter några dagar i Landskrona, den 10 juni 1680, fyrtiofem år gammal.

StatshYftlfningen ock redaktionen. — Riksdagarna 1680 och 1682.

Den politiskt ställningen. — Riksdtgen 1680. — FSrayndirrifsten. — Rednktionea. — Rådets fåll. — Riksdtgen 1682. — Reduktionen konungens enstk. — Envåldets fnllbordtn.

Med året 1680 böljade, om man så vill, ett nytt tidhvarf i vår historia. Något hvar af dem, som då lefde, kände kanske, att en hvälfning förestod, och partierna rustade sig till en kamp, som syntes oundviklig. En ny sakernas ordning ville bryta sig väg, och den var väl förberedd genom de sista årens händelser. Man hade sett, huru det en gång så mäktiga rådet efter hand förlorat sin betydelse genom sin inre söndring, sin slapphet och försumlighet, till dess att slutligen kriget blottade de bittra frukterna af dess styrelse, en finansiel oreda och en förvaltning utan ordning och utan tukt. I stället hade konungens anseende vuxit. Han hade vunnit lysande segrar åt de svenska vapnen, och han hade visat både vilja och förmåga att bekämpa den inre oredan. Tyglarna hade fallit ur rådets händer för att tagas upp af den unge, kraftfulle monarken, som ej hade någon böjelse att släppa dem. Genom krigets hårda erfarenheter hade Karl XI fostrats till en mogen man med något skroflig yta, det är sant, men med god vilja, stor förmåga, omätt-ligt begär att verka och ett hjerta, som klappade varmt för land och folk. Ur stridens vexlingar gick konungen fram med enväldig makt och med en sjelfherskares alla lämpor; och det återstod blott att åt detta nya kungadöme vinna ett lagligt erkännande.

Hvad skulle Sveriges riksdag derom säga? Den var vorden en makt,som ej längre kunde leninas utan afseende. Det är visst, att Karl XI och Johan Gyllenstjerna räknade på dess medverkan till förverkligandet af vissa planer på räfst och envälde; och efter alla tecken att döma kunde de räkna derpå med mera skäl än rådet och dess vänner, som emellanåt hoppades att med riksdagens hjelp värna den svenska högaristokratiens ramlande välde. Man hade under de närmaste riksmötena hört de ofrälse stånden allt hög-ljuddare höja sina röster, och inom rikets första stånd hade framträdt allt skarpare den söndring mellan hög- och lågadel, som till sist skulle blifva så ödesdiger. Riksdagen i Upsala 1675 och den i Halmstad 1678 hade kommit med nya läror och hårda kraf. Man hade talat skarpa ord om regeringens ställande till ansvar, och man hade i en ny reduktion sett det enda medlet att bota statens fattigdom. «

Emellertid väntade partierna med oro, hvad som komma skulle. Konungens innersta tankar kände ingen med säkerhet, men ryktet hade att förtälja om hans planer på en statshvälfning efter Johan Gyllenstjernas råd. För det mesta uppehöll han sig på Strömsholm eller Kungsör, förande sitt vanliga enkla lif, i hvilket jagt och andra nöjen någon gång afbröto det trägna arbetet till fäderneslandets återupprättande. Styrelsen förde han sjelf med hjelp af

några sekreterare och förtrogne, endast undantagsvis infinnande sig i rådet till öfverläggning om någon vigtigare fråga.

En sådan var den om ständernas sammankallande. Den förekom till afgörande den 30 juni 1680, och rådet beslöt enhälligt att tillstyrka en åtgärd, som man ansåg vara öfverensstämmande med konungens önskningar. En månad derefter utfärdades riksdagskallelsen, hvilken angaf nödvändigheten af försvarsverkets ordnande samt »åtskilliga andra rikets angelägna och hög-vigtiga ärenden» såsom anledningar till ständernas sammanträde.

Den 1 oktober 1680 började riksdagen. Till landtmarskalk utsågs öfversten och kanslirådet Klas Fleming, en af stora egenskaper utmärkt man, som genom sjelfva sin börd syntes kallad att vara en vän af reduktionen och en fiende till högadeln. Han var nämligen son till den Herman Fleming, som blef reduktionskollegiets förste president och sedermera på 1660 års riksdag olagligen uteslöts från riksförmynderskapet öfver Karl XI. Ingm preste-ståndet fördes ordet af erkebiskop Johan Baaz, inom borgarståndet af borgmästaren Olof Thegner, äfven han hatare af högadeln och väldig reduktionsman. Talman för bondeståndet var Nils Larsson från Örebro län. Utan tvifvel hade Karl XI och hans förtrogne många skäl att hoppas framgång för sina planer, så mycket mer som de, väl förberedda, mötte de stundande händelserna. Alla de fyra stånden hade fått till ledare konungens ifriga anhängare, och inom ridderskapet och adeln, der hufvudslaget skulle komma att stå, hade envåldspartiet att lita på sådana oförskräckta och hänsynslösa män som Kristofer Gyllenstjerna, bröderne Hans och Axel Yachtmeister, Brynte Cronsköld, Mårten Reutercrantz och Per Örneklou. Rådspartiet der-emot saknade nästan alldeles den sammanhållning och disciplin, som hade varit nödvändig för att kunna göra ett lyckosamt motstånd. Yäl hade detinom adeln, bland andra, en sådan förkämpe som de la Gardies svåger, riks-tygmästaren Per Sparre, men med all sin klokhet och vältalighet egde han icke partichefens förmåga att samla och efter en uppgjord plan leda de spridda krafterna i en parlamentarisk strid. De ypperste bland dem, som kunnat föra högadelns och rådets talan, voro ej vid riksdagen närvarande. fleste voro upptagna af andra offentliga värf; och det säges, att de med flit blifvit af-lägsnade, på det att oppositionen redan från början skulle vara beröfvad sina kraftigaste stöd. Så hade Klas Rålamb och Henrik Falkenberg blifvit utsända till Stralsund, Otto Vilhelm von Königsmark var generalguvernör i Pommern och den knappast mindre ryktbare Nils Bjelke var affärdad såsom sändebud till hofvet i Paris. Hvad slutligen angår den gamle aristokraten, riks-drotsen Per Brahe, afled han några dagar före riksdagens början, och Magnus Gabriel de la Gardie qvarstannade på sina gods ända till slutet af november, då han infann sig i bufvudstaden till drottningens kröning.

Den 5 oktober 1680 öppnades riksdagen högtidligt på rikssalen i närvaro af konungen sjelf. Propositionen till ständerna upplästes. Den var affattad i allmänna ordalag och innehöll icke ett enda direkt uppslag till någon af de stora frågor, som gifvit åt 1680 års riksdag dess säregna karakter. Den talade endast om nödvändigheten att till rikets säkerhet sätta försvarsverket till lands och sjös i tillbörligt skick och lade ständerna på hjertat att anvisa der-till ordnandet af den alldeles förfallna •drätseln. Två dagar derefter sammanträdde det sekreta utskottet, hvars medlemmar nu, liksom vid närmast föregående riksdagar, utsågos af konungen bland hans anhängare inom de tre högre stånden. För utskottet framlades konungens sekreta proposition, hvilken endast var en mera utförd och af vigtiga bilagor åtföljd framställning af samma ämnen, som i den allmänna propositionen förekommit. Icke heller här var ens i förbigående framkastadt något af de spörsmål, som under de sista åren hade upprört vårt politiska lif. För efterveriden framstår emellertid i sitt fulla ljus den taktik, som Karl XI följde. Den var honom måhända ingifven i formen af ett råd från Louis XIVs sändebud, och den har utan tvifvel gillats af Johan Gyllenstjerna. Konungen var ej den, som skulle »göra allt allarm». Man skulle laga så, att förslagen till de stora hvälfnirigarna utgingo från stånden, väckta af konungens anhängare eller på tillskyndelse af dem. Det hela borde blifva och blef också,

361. Klas R&lamb (1623—1698).

till nödiga medel samt finna utvägar

i

•

om man så vill, en intrigernas väfnad, hvars osynliga trådar löpte tillsammans hos Karl XI sjelf. Det dröjde ej länge, förrän partierna drabbade tillsammans. Striden tändes först genom det plötsliga framkallandet af den Tigtiga statsrättsliga frågan om förmyndarstyrelsens ställande till ansyar. Egentligen var den, som vi veta, icke ny. Den hade framställs på 1675 års riksdag, och en ständernas kommission hade blifvit tillsatt for granskning af förmyndarstyrelsens förvaltning. Denna kommission hade ännu icke afgifvit sin berättelse. Nu kom frågan fram igen genom enskild man och midt under behandlingen af andra ärenden. Den 6 oktober 1680 öfverlades på riddarhuset om bevillningen till flottan, då generalamiralen Hans Yachtmeister hastigt yttrade, att medel kunde finnas, om räkenskap gjordes för förmyndarnes förvaltning, och yrkade, att ständernas kommission skulle för riksdagen framlägga frukterna af sina undersökningar.

Partierna kände nu, att striden skulle börja, och envåldets anhängare talade genast i en ton, som vitnade om segervisshet. På riddarhuset kommo lidelserna i en allt häftigare svallning. Landtmarskalken hemstälde, att Vacht-meisters förslag skulle meddelas de öfriga stånden, hvartill äfven andra och tredje klasserna gåfvo sitt högljudda bifall. Den följande dagen biträdde presterne och borgarne det gjorda yrkandet. Saken kom äfven under om-pröfning i sekreta utskottet, som erhöll konungens tillstånd att taga kännedom om kommissionens arbete. Utskottet uppsatte ett förslag till gemensam skrif-velse, i hvilken ständerna skulle hos konungen anhålla, att undersökningen påskyndades och att riksförmyndarne sattes i tillfälle att förklara sig öfver kommissionens anmärkningar. I sjelf va verket var det ytterst en dom, som åsyftades, men rörelsepartiet inom utskottet hade ej kunnat genomdrifva, att en direkt anhållan derom inflöt i skrifvelsen. Sedan utskottets skrift blifvit af adeln och de öfriga stånden, äfven bönderne, antagen, gjorde Yachtmeister på riddarhuset ännu ett försök att få fram, hvad som väl var Karl XI:s innersta önskan, och yrkade, att landtmarskalken vid öfverlemnandet skulle inför konungen muntligen tillägga, att ständerna egentligen ville hafva en fullmyndig rätt, som redan före riksdagens slut skulle bringa saken till doms. Vid det talet utbröt bland adeln en storm, som för ett ögonblick sönderslet alla ordningens band, och midt igenom hvilken man tyckte sig höra envåldets stämma bjuda lydnad och underkastelse. Hans Vachtmeister och Per Sparre stodo kämpande mot hvarandra. Den senare segrade emellertid, och ständernas skrift öfverlemnades, utan att ett ord om dom blef yttradt. Två dagar derefter meddelades konungens svar, men så affattadt, som om riksdagen verkligen sagt, hvad monarken velat att den skulle säga. Konungen uttalade sitt bifall till ständernas begäran och anmodade dem att utse de män, hvilka skulle sitta som domare öfver hans förmyndare. Huru mycken bestörtning och oro än svaret väckte, bröts likväl snart allt motstånd, och inkasten tystnade vid den påminnelsen af envåldsmännen, att saken vore afgjord genom konungens befallning och att den stridige skulle synas misstänkt. Sedan alla fyra stånden upprättat förslag, utvalde Karl XI 36 personer att vara medlemmari den domstol, som sedermera fick namn af stora kommissionen. Genom ett kungabref af den 26 oktober 1680 insattes den i sitt uppdrag ocli förstandi-gades att hafva sitt arbete färdigt inom tre månader. Till kommissionens ordförande utnämdes kort derefter landshöfdingen friherre Konrad Gyllenstjerna.

Sålunda genomdrefs i hastig fart och under mycken strid det vigtiga beslut, som i sig innebar tillämpningen af en vigtig statsrättslig grundsats och* i sin verkställighet for forstörande fram öfver rikets förnämsta slagter. Det skulle följas af ett annat, ännu mer genomgripande till sina följder och liksom det förra sedan länge påyrkadt, icke minst inom den lägre adeln, hvars missnöje med högadelns företrädesrättigheter dagligen växte. Nästan omedelbart efter afgörandet af frågan om förmyndarräfsten bragte man reduktionen till tals inom riksdagen. Bönderne gingo här i spetsen och väckte striden, utan tvifvel med deras goda minne och hemliga hjelp, som lifligt önskade, att saken måtte bringas å bane. Ett utskott af bondeståndet infanu sig hos presterne och borgarne och begärde deras biträde för att påskynda reduktionens genomförande. Efter några dagars mellantid började den 20 oktober 1680 inom alla de ofrälse stånden ifriga öfverläggningar om den stora frågan. Tankeutbytet förmedlades genom utskott, som oupphörligt kommo och gingo mellan stånden. Särskilda skrifvelser sattes upp i ämnet och meddelades, till dess slutligen presteståndet föreslog bildandet af ett gemensamt utskott for uppsättandet af en gemensam skrifvelse, som, vederbörligen undertecknad, skulle till konungen öfverlemnas.

Detta skedde. Redan den 23 oktober var skrif-velsen färdig och blef samma dag Karl XI tillstäld genom en deputation af medlemmar ur alla tre stånden.

Ofrälsemännen hade talat, men också gått helt och hållet sina egna vägar. Det återstod att se, hvad rådet och adeln skulle säga till en fråga, som, en gång väckt, kräfde sitt svar. Vid tanke på det, som fordom hade varit, kunde man vänta, att de anfallne i den lysande församling, som hette svea rikes råd, skulle hafva funnit sitt stöd och sin föreningspunkt. Det är ej heller omöjligt, att, om så skett och om rådet och riddarhuset enigt gjort sina frivilliga offer, man hade kunnat undvika ett fullständigt nederlag, som till sist slutades med en dagtingan på nåd och onåd. Nödvändigheten af en samverkan var äfven insedd af många bland adeln. Sedan sekreta utskottet deu 21 oktober fått del af böndernes reduktionsskrift, begärde riddarhusets medlemmar inom utskottet genast ett sammanträde med rådet för att höra dess åsigt och öfverenskomma om de mått och steg, som vore att taga. Flere öfverläggningar höllos, men utan någon frukt. Söndradt och vankelmodigt, kom rådet icke ur stället, kunde icke fatta något beslut, utan fordrade idke-ligen uppskof med framläggandet af ett antagligt förslag midt i en tidpunkt* då den enda räddningen var, icke att invänta anfallet, men att förekomma det

Den 26 oktober förekom frågan på riddarhuset. Landtmarskalken meddelade adeln så väl böndernes särskilda som de tre ofrälse ståndens gemensamma skrift och underrättade sitt stånd, att en supplik blifvit i sekreta utskottet uppsatt och af rådet bifallen. Under den häftiga öfverläggning, somuppstod, fåldes skarpa ord mot de ofrälse stånden, i synnerhet derför, att de syntes vilja föreskrifva adeln lagar och med maktspråk framtvinga, hvad endast i frihet borde gifvas. Suppliken bifölls och blef samma dag till konungen framburen, men det beslöts äfven att utarbeta en motskrift, som skulle gen-drifva de ofrälses påståenden och bevisa adelns rätt att oqvald besitta hvad den fått.

Riddarhuset böljade i sjelfva verket med att afslå hela reduktionen. Det skulle snart intaga en annan standpunkt under trycket ofvan ifrån, och sedan söndringen i dess eget sköte hunnit att göra sig fullt gällande. Den 29 oktober 1680 kom frågan före igen. Man talade om den motskrift, som höll pa att sättas upp, och reduktionspartiets ledande män frågade, om den kunde gagna konungen och riket. Hans Vacht-raeister trädde äfven här i förgrunden, våldsam och utmanande. Han ansåg, att ej staten mycket lisades af adelns tvist med de ofrälse, och att man ju förr ju hellre skulle förena sig om det, hvartill man eljest af andra skulle tvingas. Liksom i förbigående nämde han ock, att konungen måste hafva igen de utrikes provinserna, gref- och friherreskapen samt Norrköpings be-slutsgodsen, men förväntade, att de fattige, som ej fått mer än några hundra daler, skulle få sitt behålla. Det var ett reduktionsforslag i sammandrag och ansågs icke utan skäl uttrycka Karl XI:s egna tankar. Med landtmarskalkens medgifvande togs det genast under behandling, trots många funnas, som fram-höllo det fonnvidriga och lagstridiga

deri. Öfverläggningen blef allt lifligare, och riddarhuset liknade till sist ett upprördt haf, öfver hvilket reduktionsmännen såsom de starkaste lotsade sig fram till målet. Hela förloppet bar revolutionens omisskänliga drag. Slutligen framförde den tredje klassen sitt bifallande votum, läggande likväl vigt dervid, att de mindre förläningarna blefve från reduktionen undantagna. Den andra klassen samtyckte äfven, ehuru under protest af flere bland dess medlemmar. Den första klassen deremot kunde icke förena sig, och för den samma blef aldrig något votum afgifvet. En del af den samma hade under det parlamentariska tumultet aflägsuat sig för att hos konungen sjelf söka sitt skydd. Landtmarskalken förklarade ändock reduktionen afgjord i bufvudsak, och dervid för blef det, ehuru försök gjordes under de följande dagarna att upp-rifva ett beslut, vid hvars fattande man ansåg, att den revolutionära våldsamheten allt för omildt skjutit åt sidan lag och ordning.

S r r r ;,je» h is t<> ria. IV'.

362. Hans Vachtmeiater

(1611—1714).Vi äro ej i tillfälle att närmare beröra de imiuga bittra striderna inom och emellau stånden. De buro tillräckligt vit ne om en stark sinnenas jäsning, hvilken äfven utom riksdagen förefans och väckte farhågor för lugnets upprätthållande. Inom adeln arbetade ett utskott för reduktionens närmare bestämmelser. Märkvärdigt nog, efter hvad som inträffat, antogs äfven och framlemnades till konungen den redan beslutna motskriften, hvari

man bemötte de ofrälse ståndens anspråk för att slutligen, i samma skrift, antyda sitt bifall till deras fordringar.

Den 22 november 1680 afslutades riksdagen utan att likväl derför åtskiljas. I riksdagsbeslutet äro intagna noggranna bestämmelser om reduktionen, men den är helt och hållet framstäld såsom en adelns särskilda bevillning och vill vara ett uttryck af dess uppoffrande kärlek till konung och land. Enligt detta reduktionsbeslut skulle till kronan återgå med 1681 års ränta alla gref-och friherreskap, alla kungsgårdar, sätes- och ladugårdar samt alla Norrköpings beslutsgods och lifstidsfriheter, som gåfvo mer än 600 daler s. m. i årlig ränta, gällande för alla dessa indragningar ingen preskriptionstid. Slutligen blefvo alla de eröfrade landskapen förklarade* reduktionen underkastade. För verkställandet begärde riddarhuset att få utse ledamöter i en reduktionskommission, hvilket äfven bifölls. I slutet af november utvalde adeln kommissionens medlemmar och anmodade landtmarskalken Klas Fleming att öfver-taga ledningen af det hela.

Den 25 november öfvervoro ständerna drottningens kröning och fortsatte derefter under flere dagar sina öfverläggningar. I början af december afläto de sitt utlåtande om ansvarsskyldigheten inför stora kommissionen, deri lemnande åt rädsherrarne att dela ett öde, som dessa helst unnat förmyndarregeringen att ensam undergå. Det var vid öfverlemnandet af detta utlåtande, som Karl XI öfverraskade riksdagen med ett par muntliga spörsmål hvilka framkallats af yttranden inom rådet. Han ville veta af ständerna, om han vore bunden af 1634 års regeringsform, och om rådet vore att anse såsom ett särskildt stånd i riket. Öfverläggningen öfver dessa frågor synes icke hafva framkallat någon häftigare oro, förmodligen emedan svaren lågo gifna i den politiska ställningen öfver hufvud och i de beslut, som af riksdagen redan fattats. Det märkvärdiga är, att Per Sparre och hans vänner i detta fall gingo konungens önskningar till möte utan något motstånd, under det att en sådan man som Hans Vachtmeister skarpt betonade den begränsning i konungens myndighet, hvilken låg hos ständerna. Inom kort var riksdageu färdig med sitt betänkande, hvilket den 10 december erhöll Karl XI:s nådiga »approbation». Ständerna yttrade i sin skrifvelse, att konungen icke var bunden till någon regeringsform, utan endast till Sveriges lag och laga stadgar; de sade vidare, att konungens pligt att styra riket med råds råde ingenting annat innebar, än att allt afgörande i de ärenden, som konungeu »pröfvade nödigt» att med rådet meddela, alldeles berodde af »hans eget högst förnuftiga förordnande», samt att han derför som en myndig konung, hvilken efter lag och laga stadgar styr sitt rike såsom sitt af Gud förlänta l

larfrike, vore Gud allena ansvarig för sina handlingar; och. till sist afgåfvo ständerna den förklaringen, att de ej visste af någon medlare mellan konung och folk, och att rådet icke vore att betrakta såsom ett femte stånd, utan såsom ett stånd med Sveriges ridderskap och adel. Från denna »suveränetets-förklaring» räknas icke utan skäl envåldets tillvaro i Sverige. Det erhöll åtminstone nu sitt första lagliga insegel. Det är sant, att ordalagen i ständernas skrift delvis äro dunkla och att kanske mycket kan låta sig förenas med ett vidsträckt mått af politisk frihet. I sådant fall kan man säga, att bygnaden ej ännu var fullt färdig. Men visst är, att grunden var väl lagd genom det fullständiga nedbrytandet af rådets myndighet, hvilken fordoni inneburit en helsosam begränsning af monarkens.

Det var att vänta, att en konung, så danad till sjelfherskare som Karl XI, skulle söka att ur besluten vid 1680 års riksdag draga alla de följder, som kunde tjena till ökande af hans makt. Det var äfven gifvet, att han skulle »pröfva nödigt» att helt och hållet befria sig från det gamla rådsväldets målsmän, både derför, att de voro förvunna till svåra pligtförsummelser i det förflutna, och emedan han ej trodde sig kunna mycket räkna på deras beredvillighet i det närvarande. De hörde till en annan politisk skola, och det var ej sannolikt, att de skulle foga sig in i ett nytt system och förvandlas till lydiga och påpassliga verktyg åt en okuflig vilja, som sökte göra sig ovil-korligt gällande i allt. Det var nu länge sedan de något förmådde; de hade vid den riksdag, som beseglat deras undergång, utan motstånd öfvermannats af händelserna; det återstod dem endast att låta sig förnedras och att afträda från en skådeplats, der någon rol ej vidare syntes dem förunnad. Sådant blef också deras öde. De måste först underkasta sig den förödmjukelsen att i de underdånigaste och mest sjelfförnekande ordalag gifva sitt bifall till den skedda förändringen i rikets styrelse; de måste stillatigande se, att envåldets förnämsta män, Klas Fleming, Hans Vachtmeister och Kristofer Gyllen-stjerna, upptogos i deras krets; och de emottogo slutligen ett kungabref, som utbytte namnet rikets råd mot kungliga råd till ett yttre tecken af deras förändrade stälbiing. Det

var i februari 1682. Kort derefter skedde det gamla rådets fullständiga upplösning. Alla rådsherrarne från förmyndartiden lorständi gades att inkomma med sina afskedsansökningar, och af dem entledigades åtta, under det att de öfrige, bland dem riksdrotsen Magnus Gabriel de la Gardie och den nye kanslipresidenten, grefve Bengt Oxenstjerna, bibe-höllos vid sina embeten. Dermed hade Karl XI löst sig från det gamla rådsväldet och dess traditioner. Det nya rådet blef tills vidare despotismens redskap utan något synnerligt inflytande. Det »satt öfver justitieärenden», men endast undantagsvis infordrades dess utlåtande i vigtigare politiska frågor.

Så stora voro de förändringar, som 1680 års händelser framkallat, att det behöfdes många år och dertill Karl XI:s starka ordnande hand för att bringa lugn och reda i det skakade samhället. Det skulle delvis tvingas in i nya former. Mycket var ännu ovisst, och de nya förhållandena gåfvo städse anledning till nya spörsmål. Karl XI kände behofvet af sitt folk såsom stöd,när det gälde att taga de stora stegen framåt pa en väg, dit icke han, men händelserna fort hans fädernesland. Så fortfor den svenska riksdagen att lefva under Karl XI:s dagar. Det är sant, att den lefde lika som i skufjgan och användes blott for att gifva en större helgd åt enväldets tankar och befästa dess arbete. Men den lefde ändock for att slutligen träda räddande emellan, när enväldet här som öfver allt bragt fäderneslandet i fara genom sina egna öfverdrifter.

Det dröjde ej längre än till 1682, förrän Karl XI ansåg omständigheterna fordra sammankallandet af en ny riksdag. Den kom, om man så vill, att utgöra slutet af den hvälfning, som 1680 tagit sin begynnelse. Den kom äfven att erbjuda samma skådespel som sin närmaste föregångare. Ekonomiska och konstitutionela frågor väckte nu som 1680 lidelserna till utbrott och blottade den söndring, som allt jerat skilde de frälse från de ofrälse samt stälde mot hvarandra den gamla och den nya adeln på Sveriges riddarhus. Inom sekreta utskottet, utvaldt af konungen bland de tre högre ståndeB, drabbade de fiendtliga motsatserna skarpast tillsammans. Konungen såg under dessa förhållanden sin makt växa; honom sökte och för honom böjde sig de kämpande partierna i gemensam underkastelse. Sjelf osynlig, ledde han allt efter en uppgjord plan och lät liksom 1680 inom stånden de förslag väckas, hvilkas genomdrifvande var hans yttersta syftemål.

Bland dé handlande personerna må i främsta rummet nämnas landt-marskalken, landshöfdingen, friherre Fabian Yrede, från denna tid och under en lång följd af är enväldets kanske kraftfullaste och dugligaste tjenare. Bland förkämparne för det nya statsskicket framstodo på riddar-huset konungens förtrogne, den snillrike och smidige Erik Lindsköld, Robert Lichton, Anders Lindhjelm, Hans Mörner och Konrad Gyllenstjema. Såsom förespråkare för den gamla högadeln och dess ramlande välde stodo, ehuru med brutet mod, den förut omnämde Per Sparre, grefve Karl Gustaf Oxen-stjerna samt landshöfdingen, friherre Anders Liljehök. I presteståndet fördes ordet af erkebiskop Olof Svebilius, i borgarståndet af den kraftfulle, hänsynslöse Olof Thegner samt i bondeståndet af Didrik Kristersson från Upland.

Riksdagen, som begynte den 2 oktober 1682, öppnades med öfliga ceremonier den sjunde. Anledningen till dess sammankallande hade närmast varit de ganska stora yttre faror, som vid denna tid hotade vårt fädernesland i följd af omkastningen i dess yttre politik. Detta tidernas »eftertänkliga och bistra skick» fick sitt uttryck i de kungliga propositionerna, den allmänna och den sekreta, hvilka företrädesvis gjorde försvarsverkets ytterligare stärkande och riksskul-dens afbetalande till föremål för ständernas öfverläggningar. Den förra frågan företogs snart till behandling och visade tillfyllest splittringen inom riksdagen. Karl XI:s egen önskan, mer antydd än direkt uttalad, var utan tvifvel. att ständerna skulle medgifva en fullständig tillämpning af det system, som allt ifrån Gustaf Adolfs dagar varit delvis genomfördt i roteringen eller det vissa knekthållet. Derom var också tal inom stånden och i synnerhet mellan adeln och bönderne, hvilka båda samhällsklasser hela frågan i främsta rummet gälde.Striden var stundom ganska häftig, och söndringen visade sig till och med inom bondeståndet sjelft. Man stannade till sist i olika beslut, och knekthållet blef vid denna riksdag antaget endast af Uplands, Södermanlands, Vestmanlands, Östergötlands och Nerikes »herredagsmän». Vestergötland, Småland och större delen af Finland, hvilka landskap icke ingingo på rote-ringen, skulle lika som adeln vara underkastade utskrifning, och lemnades åt konungen makt att i krigstid sådan anställa utan ständernas hörande. Hvad som på riksdagen beslutits innebar emellertid blott en utgångspunkt för närmare underhandlingar med fullmäktige från hvarje särskildt landskap.

Efter krigsmaktens ordnande blefvo bevillningen och riksskuldens afbetalande under en längre tid de vigtigaste föremålen för öfverläggningar och strider, och ur dem framgingo ett nytt reduktionsbeslut och tillika ett ytterligare befästande af det kungliga enväldet. Vi kunna ej följa vexlingarna af dessa strider. Den öfversigt af statsverkets ställning, som i slutet af oktober meddelades sekreta utskottet, visade tillfyllest, att utomordentliga åtgärder voro af nöden. Adeln sökte enhälligt bot i åtagandet af en stark bevillning, önskande salunda. att den oundvikliga bördan skulle läggas på alla samhällsklasser. De tre ofrälse stånden äter hade andra tankar och uttalade dem i ett memorial, som meddelades åt adeln i sekreta utskottet samt några dagar senare i en utförligare framställning at konungen sjelf. Det kan ej väcka förundran, att adeln vid detta meddelande lät förnimma en stor passion», ej heller att konungen lät förmiirka sig det behaga». Förslaget gick ut på en ny reduktion, som skulle bryta ned förut satta gränser och äfven vända sig mot de mindre gåfvogodsen, genom hvilkas bibehållande 1680 man vunnit den .lägre fattigare adeln. De framstälda anspråken uppväckte på riddarhuset den häftigaste förbittring och det starkaste motstånd, äfven af dem, som 1680 varit reduktionens anhängare. Man satte upp en försvarsskrift, i hvilken man puukt för punkt bemötte de ofrälse ståndens fordringar. I det hela stälde adeln mot de å nyo höjda ropen på reduktion en motiverad vägran ocli fäste icke utan skäl uppmärksamheten på deu farliga rubbning i alla egauderättsförliållanden, som skulle uppstå af en godsindragning utan alla gränser. Den slutade med att begära, det konungen till ståndets skydd mot den fullständiga undergång, som vore af de andra stånden afsedd, skulle nådigt upptaga dess andraganden och »deröfver statuera, som rättvisast vore». Det var, om man sä vill, en i de ödmjukaste ordalag affattad underkastelse. Men här stodo nu tvenne meningar mot hvarandra, å ena sidan adelns, som bad att få blifva vid 1680 års reduktionsbeslut, å deu andra de ofrälse stundens, som ville öfverskrida det. Åtgörandet tycktes ligga hos konungen. Partierna bidade under oro hans svar. Det kom, men under formen af en fråga, hvarigenom han förde sakeu öfver på en annan grund. Han sporde sina undersåtar, huru vida han i kraft af ljerde kapitlet i landslagens konuugabalk »egde makt att län läna eller vid rikets stora trångmål och nödiga tarfver hade våld att det med rätt återtaga». Karl XI:s spörsmål var i sjelfva verket snarast en påminnelse derom, att tydlig lag fans.som länge varit förgäten, men som, äter tillämpad, betydde mer än alla gifna löften och fattade reduktionsbeslut. Adeln och de ofrälse afgåfvo emellertid olika svar på den framstälda frågan. Adeln erkände obetingadt konungens makt att vare sig gifva eller taga; de ofrälse åter stälde lagen upp mot konungen och nekade den senares rätt att allodialiter bortgifva något kronans gods. Med ledning af standens skrifter uppsattes nu af Karl XI sjelf ett svar på frågan, hvarvid adelns inlaga i det hela följdes. Denna skrift blef af ständerna underskrifven såsom deras egen förklaring, hvarpå konungen sedermera gaf sin nådiga »approbation».

Hvad som skett var ingenting annat, än att reduktionen på grund af gällande lag var vorden förklarad konungens ensak. Den hade förut ansetts höra under ständernas, i synnerhet adelns afgörande, och 1655 och 1680 års reduktionsbeslut hade varit försök att förlika billigheten med nödvändigheten. Denna nödvändighet stod qvar ännu och kräfde sina offer; om åter billighetens fordringar skulle beaktas, berodde nu uteslutande af Sveriges konung. Han kunde förfara mildt, om han det ville, och sjelf sätta gränser för den revolution i våra eganderättsförhållanden, som blifvit alldeles oundviklig. Men han kunde också vända billigheten ryggen och oblidkeligt värna om hvad lian ansåg vara statens rätt, sä att han till sist måhända kränkte den enskildes i stället. Den faran har Karl XI icke undgått.

Den utgång, som reduktionsfrågan fick, kom att högst betydligt stärka enväldet, för så vidt den, strängt taget, gjorde konungen till herre öfver sina undersåtars timliga egendom. Sådana voro i sjelfva verket förhållandena. Men detta envälde kom att ytterligare befästas genom den utsträckning, som nu gafs åt kouungens lagstiftande makt. Det var efter alla tecken att döma en händelse, som gaf anledning dertill. Under en öfverläggning pä riddarhuset hade den förut omnämde Anders Liljehök fält yttranden, hvilka Karl XI ansåg innebära ett ifrågasättande af hans makt att stadga ocli förordna för sina goda undersåtar. Deröfver lät konungen uttrycka sitt stora misshag, och det pa ett sätt, som påminde om despoten och utvisade mycket liten aktning för den svenska riksdagens yttranderätt. I ganska vreda ordalag affordrade han så väl adeln som de ofrälse standen en förklaring deröfver, »huru vida han egde rätt att i sitt rike göra lag och stadgar, reglementen och förordningar, samt om det

anstode en trogen undersåte att inskränka eller lika som på vigtskål lägga sin öfverhets makt och myndighet, när den dock brukades till Guds namns ära och rikets bästa och gagn». Var Karl XI:s framställning den otålige sjelf herskarens, som ej vill veta af annat än den blinda lydnaden, sä var i synnerhet adelns svar ett märkvärdigt vit nesbörd derom, huru hastigt enväldet förmått att döda känslan af frihet och sjelfständighet. När man jem-för det ena med det andra, kan man ej värja sig för den tankeft, att riddarhuset i sin ängsliga ifver att blidka den konungsliga vreden gifvit Karl XI mer, än han uttryckligen begärde. Det icke blott stadfäste honom i besittningen af den ekonomiska lagstiftningen, som sedan länge hört Sveriges konung till. utan det tillade honom äfven rätt att ändra och förklara den allmännalagen, endast uttryckande den tillförsigteu, att Karl XI skalle »gifva sina ständer deraf part, efter det dem alla angick». I adelns mening hafva för öfrigt både rådet och de ofrälse stunden i särskilda skrifvelser instämt. Derpå uppsattes en gemensam förklaring, som af ståndens medlemmar undertecknades och den 9 december 1682 erhöll konungens approbation. Det skedde i samma statshandling, som innehöll den nådiga bekräftelsen på riksdagens förklaring af konungabalkens fjerde kapitel. Så afhände sig det svenska folket i en hastig vändning sin lagstiftande makt och behöll af urgammal frihet endast rätten att sig sjelft beskatta, och äfven den rätten var icke omgärdad af det skydd, som våra dagar anse nödvändigt, för att ett folk skall kunna sägas vara herre öfver sin egendom. Vill man följa konungamaktens utveckling efter riksdagsbeslut, sa stå vi redan 1682 vid enväldets fullbordan. Längre har detta envälde rättsligeu icke kommit. Den så kallade »suveränetetsförklaring , som man vill se i 1693 års riksdagsbeslut uti de orden om kungl. maj:t, att han är en »allom bjudande och rådande suverän konung, som ingen på jorden är för dess aktioner responsabel, utan har makt och våld efter sitt behag och som en kristlig konung att styra och regera sitt rike» — den förklaringen innebar i sjelfva verket ingenting nytt och tillerkände regenten ingen rättighet, som han ej redan förut med svenska folkets bifall utöfvat.

Vigtiga beslut utmärkte äfven den återstående tiden af riksdagens samman varo. Så beslöts på rådets förslag utsträckandet af arfsrätten fill kronan äfven till den qvinliga linien af det pfalziska huset. Vidare gillades en af konungen uppgjord regeringsform, som skulle gälla för den händelse, att i framtiden en förmyndarstyrelse blefve nödvändig. Frågan om bevillningen fortfor allt jemt att syselsätta riksdagen och uppväckte mänga svårigheter. Krafven voro äfven stora i följd af de hotande yttre farorna. Bevillningen fastställdes slutligen efter konungens önskan, och det svenska folket påtog sig bördor, kanske större, än det någonsin burit. På nyåret var allt färdigt, och den 3 januari 1683 afslutades högtidligt riksdagen, ännu i sista ögonblicket vitnande om den bittra stämning, som de förda striderna framkallat.

Så var den stora statshvälfningen fullbordad, och öfver alla lade sig tyngden af det enväldiga konungadömet. Den parlamentariska kamp, ur hvilken det framgått, hade onekligen ofta visat revolutionens drag, och det starka trycket ofvan ifrån hade mer än en gång kommit att bestämma dess skiften. De dåliga lidelserna hade icke sällau blifvit satta i rörelse, och det parti, som segrade till sist. hade ingalunda försmått att begagna sig af afunden, egennyttan och maktbegäret såsom bundsförvandter. Det återstod att se, hvad som ur det skedda skulle följa. Så mycket var visst, att vårt folks urgamla frihet var lagd i band; om det nya enväldet i allt skulle verka till välsignelse, maste bero deraf, om det visste att begränsa sig sjelft. Historien förtäljer, att det ej skedde och att enväldet föll till sist genom sina öfvergrepp. Det har i alla fall anspråk på vår tacksamhet. Ur en historisk nödvändighet gick det fram. Det befriade oss från ett aristokratiskt regemente, hvars sträfvanden stodo i skarpaste strid mot vårt lands naturliga utveckling. Det räddade istället friheten åt vårt gamla bondestånd, som höll på att helt och hållet komma under adeln; och det gaf slutligen åt Karl XI makt att ordna vår ekonomi och vår förvaltning, att stärka vårt försvar och beföста vårt anseende i Europa och att snart sagdt inom alla områden af fredlig idrott verka till upprättelse.

Förmyndarräfsten. — Reduktionens utförande. — Reduktionen i de

eröfrade landskapen.

Förmyndarräfsten. — Räfsten med kollegierna. ~ Redaktionen: dess verkställande. — Gref* oek friherreskapen. — De omistande godsen. — Donationerna. — Köp- och pantgodsen. — 1686 års riksdag. Redaktionen i de

ertifrade landskapen: de inrikes: Pommern, Bremen-Verden. Ingermanland. Estland oeh Lirlaif

De tvenue årtionden, som följde efter 1680 års riksdag, blefvo för vart fädernesland en tid af yttre fred, ovanlig för ett folk, som i mer än ett århundrade lefvat under vapen. I stället lät sig förmärka en jäsande inre oro och ett ofta högljudt missnöje, framkalladt af det stundom nog våldsamma arbetet på fäderneslandets pånyttfödelse. Det arbetet hade tvenne sidor. A ena sidan gälde det att återbörda åt staten dess afhända egendom, att ställa till ansvar en fallen styrelse och att bryta ned till grunden ett aristokratiskt välde, som var nära att öfverskygga allt. Å den andra sidan var uppgiften att ordna, nyskapa och befästa inom statens och kyrkans alla områden efter krafven af ett i mycket förändradt samhällsskick. Det hela erbjuder taflan af en verksamhet, hvars motstycke man finner endast under (iustaf Vasas dagar.

En enda menniska leder och öfvervakar allt detta oerhörda arbete, utan att hvila och utan att förtröttas. Hvad som blef är Karl XI:s eget verk. Kanske följde han i mycket Johan Gyllenstjernas läror, men visst är, att han på allt lade prägeln af sin personlighet, hvilken ur krigets pröfningar ocb äfventyr framgått liksom utmejslad och färdig. Hvart man vänder sig, ser nian spåren af en stränghet, som ej sällan blef hårdhet, och af en rättvisa, hvilken endast undantagsvis var förenad med billighet och nåd. Men man varsnar äfven klokheten, kraften, modet, pligtkänslan och dertill en kärlek till land och folk, som ‘man ej får misskänna, om den också tedde sig i sträfva former. Karl XI blef aldrig den hjertlöse tyrannen, huru ytterligt rädd han än var om sin kungliga makt, och huru mycket han än, mer än skäligt var. riktade staten pä bekostnad af sina undersåtar. Man kan knappast säga, att han älskade personliga förföljelser, ännu mindre, att han stod någon efter lifvet. Han for hårdeliga fram, men hans stränghet visade sig endast, när det gälde egendom eller beifrandet och strafFandet af pligtförsummelser ocb missbruk. En blandning af ljus och skugga faller öfver hans regering. De mörka sidorna i den hafva sin förklaring i hans egen bittra erfarenhet, som kom honom att vända sig förkrossande mot många, framför allt mot dem. hvilka enligt hans tanke bragt olyckan öfver hans rike. stället friheten åt vårt gamla bondestånd, som höll på att helt och hållet komma under adeln; och det gaf slutligen åt Karl XI makt att ordna vår ekonomi och vår förvaltning, att stärka vårt försvar och beföspa vårt anseende i Europa och att snart sagdt inom alla områden af fredlig idrott verka till upprättelse.

Förmyndarräfsten. — Reduktionens utförande. — Reduktionen i de

eröfrade landskapen.

Förmyndarräfsten. — Räfsten med kollegierna. ~ Redaktionen: dess verkställande. — Gref* oek friherreskapen. — De omistande godsen. — Donationerna. — Köp- och pantgodsen. — 1686 års riksdag. Redaktionen i de
ertifrade landskapen: de inrikes: Pommern, Bremen-Verden. Ingermanland. Estland oeh Lirlaif

De tvenue årtionden, som följde efter 1680 års riksdag, blefvo för vart fädernesland en tid af yttre fred, ovanlig för ett folk, som i mer än ett århundrade lefvat under vapen. I stället lät sig förmärka en jäsande inre oro och ett ofta högljudt missnöje, framkalladt af det stundom nog våldsamma arbetet på fäderneslandets pånyttfödelse. Det arbetet hade tvenne sidor. A ena sidan gälde det att återbörda åt staten dess afhända egendom, att ställa till ansvar en fallen styrelse och att bryta ned till grunden ett aristokratiskt välde, som var nära att öfverskygga allt. Å den andra sidan var uppgiften att ordna, nyskapa och befästa inom statens och kyrkans alla områden efter krafven af ett i mycket förändradt samhällsskick. Det hela erbjuder taflan af en verksamhet, hvars motstycke man finner endast under (iustaf Vasas dagar.

En enda menniska leder och öfvervakar allt detta oerhörda arbete, utan att hvila och utan att förtröttas. Hvad som blef är Karl XI:s eget verk. Kanske följde han i mycket Johan Gyllenstjernas läror, men visst är, att han på allt lade prägeln af sin personlighet, hvilken ur krigets pröfningar ocb äfventyr framgått liksom utmejslad och färdig. Hvart man vänder sig, ser nian spåren af en stränghet, som ej sällan blef hårdhet, och af en rättvisa, hvilken endast undantagsvis var förenad med billighet och nåd. Men man varsnar äfven klokheten, kraften, modet, pligtkänslan och dertill en kärlek till land och folk, som ‘man ej får misskänna, om den också tedde sig i sträfva former. Karl XI blef aldrig den hjertlöse tyrannen, huru ytterligt rädd han än var om sin kungliga makt, och huru mycket han än, mer än skäligt var. riktade staten pä bekostnad af sina undersåtar. Man kan knappast säga, att han

älskade personliga förföljelser, ännu mindre, att han stod någon efter lifvet. Han for hårdeliga fram, men hans stränghet visade sig endast, när det gälde egendom eller beifrandet och strafFandet af pligtförsummelser ocb missbruk. En blandning af ljus och skugga faller öfver hans regering. De mörka sidorna i den hafva sin förklaring i hans egen bittra erfarenhet, som kom honom att vända sig förkrossande mot många, framför allt mot dem. hvilka enligt hans tanke bragt olyckan öfver hans rike.Räfsten öfver förmyndarstyrelsens förvaltning, riktig i sin grundsats, obillig i sitt utförande, kom att blifva den första vidräkningen med det förflutna. Den första tanken derpå tog, som vi sett, gestalt på 1675 års riksdag, då en kommission tillsattes för att undersöka, huru förmyndarne fört »administrationen öfver kungl. maj:ts medel och inkomster». Först under 1680 års riksdag blef kommissionen färdig med sitt arbete och öfverlenmade den 18 december till konungen sin »enfaldiga berättelse», försedd med bilagor, hvilkas tillförlitlighet var tvifvel underkastad. När detta skedde, hade Karl XI redan utfärdat sitt öppna bref för den ofvan nämda stora kommissionen, hvars uppgift var att granska den förra kommissionens arbete, infordra vederbörande« förklaring och slutligen döma öfver rikets mest lysande män och slägter. Uppdraget var ansvarsfullt, och det syntes kommissionens egna medlemmar icke utan fara för den händelse, att en oförmodad hvälfning å nyo lade makten i deras händer, som nu skulle sättas på de anklagades bänk. Kommissionen begärde derför och erhöll af ständerna en försäkran om skydd och ett löfte om ansvarsfrihet för de åtgärder, som kunde blifva af nöden att vidtaga.

Kommissionens ordförande blef K o u r a d G y 11 e n s t j e r n a. Den egentlige ledaren blef inom kort assessor Jakob Gyllenborg, hvilken af Karl XI fram pä våren 1681 förordnades till tredje åklagare. Han hör utan tvifvel till denna tids märkvärdigaste män. Ehuru född af ringa börd, hade han tidigt vunnit erkännande för duglighet, inkallades i slutet af 1680 i reduktionskommissio-uen och begynte dermed en verksamhet, som skulle lenma efter sig varaktiga spår. I Karl XI:s räfster var han den mest använde och ådagalade en ifver, som förvärfvade honom hans konungs bevågenhet, men också den bittra oviljan af de många, som ansågo sig vara oskyldiga offer för hans undersätliga nit. Visst är, att Sveriges höga ätter kände, hvar Gyllenborg gick fram. Inom den stora kommissionen medförde Gyllenborgs deltagande ej blott en raskare fart i. arbetet, utan också en större skärpa i besluten.

I synnerhet under de första månaderna hade kommissionen att kämpa med stora svårigheter. Det gälde att besegra de anklagades sega motstånd, som väl kunnat vara ännu starkare, men likväl var tillräckligt starkt att icke helt låta sig böjas genom annat än tyngden af konungens egen auktoritet. Tid efter annan gjordes af de höga herrarne grundade inkast mot domstolens behörighet, och endast ett hänvisande till ständernas beslut kunde i detta fall bringa dem till tystnad. Afven rättegångssättet var tvist underkastad t och bestämdes efter mycken vacklan på ett sätt, som ej i allo öfverensstämde med billighetens fordringar. Vigtigast var kanske den frågan, som redan i begynnelsen naturligt franistälde sig, hvilken eller hvilka ansvarsskyldigheten egentligen tillkom. Förmyndarne och rådsherrarne hade tvistat derom, och de senare sökte i det längsta undandraga sig ett öde, som de förre ville att de skulle dela. Här afgjorde i sjelfva verket 1680 års riksdag, till hvilken Karl XI hänsköt frågan, och bestämde, om också delvis i dunkla ordalag, att rege-ringsherrar och råd och dertill de affidnes arfvingar hade att svara inför storakommissionen. Det dunkla i ständernas svar rörde rådet, men Karl XI gaf deråt all önskvärd tydlighet — med enväldets rätt.

Den 14 oktober 1681 fäide kommissionen sina första domar; den 27 maj 1682 fäide den sina sista och blef några dagar derefter upplöst. Den austalde först vidräkning med den klandervärda egennytta, som tillåtit regering och råd att genom donationer, lön tillökningar och andra förmåner rikta sig sjelfva trots statens fattigdom. Den lät derefter regeringsherrarne plikta för en nog långt gången frikostighet mot andra, i synnerhet slägtingar och vänner, och den stälde dem slutligen till drygt ansvar, för öfverskridandet af 1662 års stat och för en mängd finansiela åtgärder, som an sågos obetänkta och som hade medfört förluster för kronan. Alla de anmärkningar, som gjordes mot den föregående förvaltningen, ledde nu till framställandet af stora ersättningsanspråk. Kommissionen sjelf dömde likväl endast, i livilka fall ansvarsskyldig-heten skulle inträda, efter hvil ka grunder och på h vilka den skulle tillämpas. Uträkningen af sjelfva ersättningsbeloppen tillhörde åter liqvidationskommis-sionen, hvars arbete med dessa mål fortfor flere år efter den stora kommissionens upplösning och i vissa fall

fortsattes, ännu sedan Karl XI gått ur tiden. Från denna fruktade kommission, hvars ledande man under några år var Jakob Gyllenborg, kom i närmaste hand den heinsökelse, som drabbade de gamla rådsätterna och framkallade eller bidrog till deras fullständiga ruin. I dess vidlyftiga handlingar far man också säkert svar pä den frågan, hvad förmyndarräfsten kom att kosta vår högadel. Vid slutet af 1689, då denna räfst var i det närmaste färdig med sitt ekonomiska resultat, uppgick ausvarig-hetssumman till ett belopp af ungefär 4 millioner daler s. m. eller 8 millioner i nu varande mynt, förändringen i penningvärdet oafsedd. Af denna oerhörda summa utgjorde mer än hälften ersättning för hvad de tilltalade sjelfva åtnjutit.

Den räfst, som hemsökte förmyndarstyrelsen i dess helhet, koin äfven att sträcka sig till de olika kollegierna, livilka på visst sätt kunde sägas utgöra en del af regeringen sjelf. I främsta rummet verkstäldes denna räfst af den stora kommissionen, men den dömde här, enligt Gyllenborgs ord, »allenast interlocutorie» eller »generaliter», hvarför Karl XI omedelbart efter stora kommissionens upplösning tillsatte en ny för att utförligare granska och döma öfver kollegiernas förvaltning under miuderårigheteu. Ännu vid Karl XI» död var icke arbetet i allo afslutadt. En särskild undersökning med kammarkollegiets åtgöranden under kriget hade böljats 1678, men sedermera afstannat. Den återupptogs nu af en i december 1680 tillsatt kommission, som fick sig uppdraget att granska kollegiets förvaltning frän böljan af konungens eget regemente. Denna kommission satt till slutet af år 1693, då den afgaf sin sista berättelse. Hårda voro de vidräkningar, som af de omnämda kommissionerna auställdes med de olika kollegierna; i synnerhet gäller detta med af-seende på kammarkollegiet. I många fall trädde också här Karl XI befriande eller mildrande emellan: men dé ådönula ansvarighetssummorna voro betyd-liga, och de utkräfdes utan mycken miskund både af vänner och fiender till den nya ordningen.Från förmyndarräfsten vänder sig uppmärksamheten naturligt till den efterräkning, som bär namn af stora reduktionen. Vi hafva sett, huru den framgick såsom en nödvändig följd af föregående förhållanden. 1680 års stränga beslut blef den bittra frukten af en svag styrelses politiska misstag och borde hafva iärt mer än en, huru klokt det hade varit att söka bot i tid, »innan olyckans nät drogs alla öfver hufvudet». Den lärdomen, en gång uttalad som en varning, gick ohörd förbi. Man roade sig i stället att öka missförhållandena och lägga hinder i vägen för en rörelse, som var nödvändig o^h naturlig. Men floden växte: den bröt alla hinder till sist och for förhärjande fram. der den eljest kunnat styra sitt lopp i lugna och välgörande flöden. Reduktionen blef icke en reform: den blef en ekonomisk och politisk revolution i vår historia. De ypperste af dem. som gingo under deri. hade knappast rätt till någon klagan.

Hela denna reduktion kom att blifva Karl Xl:s förnämsta lifsgerning och följde honom ända in i döden. Det ena krafvet lika som födde det andra, och till sist fans det ingen af samhällets klasser, som af den stora hvälfningen blifvit oberörd. Utan tvifvel stödde sig detta återtagande af kronans egendom både på billighet, nödvändighet och lag; men säkert är, att Karl XI ofta öfverskred hofsamhetens gräns och rakade ut för den ytterlighet, »till hvilken en förståndig och rådig man ej gerna borde skrida . Det berodde på hans lynne och hans ensidiga uppfattning af statens rätt, hvilken enligt hans tanke ej af något, ej ens af hans eget kungliga ord, kunde inskränkas eller tillintetgöras. För öfrigt framträder i hela det vidlyftiga reduktionsarbetet Karl XI personligen. Han är sjelf den ledande, den i sista hand bestämmande och öfvervakar på det nogaste det snabba utförandet af de fattade besluten utan att frukta det högljudda missnöjet eller hatet af de genom reduktionen lidande och utan att lyssna till de många spådomarna om hans egen undergång. Hans allt för stora stränghet låter sig ej förnekas, och för efterverl-den kan det synas ibland, som om hämden och vreden gått i den oblidkelige monarkens spår. Vi fä likväl icke låta vårt omdöme förvillas. Huru mycket än Karl XI på goda grunder upprördes öfver en aristokratisk egennytta, som allt för hänsynslöst tagit statens tillgångar i anspråk, är det för visso sant, att han ej tänkte blott på vedergällningen för begångna synder, och ännu säkrare är det, att icke, såsom illviljan påstått, förvärfsbegäret eller lusten att samla skatter för skatternas egen skull drifvit Karl XI att beröfva sina undersåtar deras egendom. För honom var reduktionen aldrig annat än ett medel, .*>in raaste tillgripas för att upprätta Sverige ur dess djupa förfall och återskänka det ordning i det inre, ett ekonomiskt oberoende samt en yttre sjelf-standigbet. För öfrigt må det ihågkommas, att strängheten, som var oförneklig, drabbade utan mycket anseende till personen; de hårda slagen föllo ej blott öfver politiska motståndare och oförsonliga fiender, sådana som Klas Rå-lamb och hans

gelikar, de föllo äfven öfver nära anförvandter, uppriktiga vänner och trogna tjenåre och icke minst öfver skaror af dem, som varit med om att sätta den stora hvälfningen i gång i den hemliga tanken, att den ickeskulle nå dem sjelfva. Det förtjenar också att minnas, att, huru stor än strängheten var, det oftare, än man tror, fans rum för mildheten i form af eftergifter, många och stundom betydande. Den mildheten visades väl aldrig mot den tredskande eller den, som inlät sig i en hopplös kamp med det kungliga enväldet, men den visades gång på gång, när nöden talade eller hos Karl XI minnet väcktes af verkliga förtjenster. Reduktionens handlingar hafva derom åtskilligt att förtälja. Den kungliga nåden både i ord och handling nådde äfven Magnus Gabriel de la Gardie, denne af räfsterna svårt hemsökte och sjelf långt ifrån skuldfrie man. Det är sant, att denna nåd ej räddade houom från de tärande bekymren af en delvis sjelfförvällad fattigdom, men den kund»* säga honom, att deu herre, hvilkens hand han kände tung öfver sig, icb

älskade att förkrassa och förfölja eu> den, som mer än de fleste hade felat.

Verkställandet af 1680 års reduktion öfverlemnades åt tolf af adeln valda deputerade, hvilka försågos med kunglig fullmakt och frikallades fnm allt ansvar. Den, som i denna reduktionskommission hade att föra direktionen och presidiet och som i ordets fulla forstand blef den ledande, var KU' Fl e ni i n g. Han var utan tvifvel en af Karl Xl:s dugligaste embetsmän. utrustad med ovanliga själsgåfvor. djupa insigter och en arbetskraft, som ej ryggade för någon uppgift. Född 1649, hade han redan i unga år blifvit kallad att leda öfverläggningarna pa 1680 års riksdag och bidrog derunder i väsentlig män att genomdrifva Karl XI:s planer. Vid sin konuiig var han fäst ej blott med den undersat-liga trohetens, men också med den personliga vänskapens band och emottog inom få är de bevis på ett växande förtroende, som lågo i upphöjelsen till rikets högsta och vigtigaste embeten. Riksråd 1681, blef han dertill vid olika tider president i reduktions- och liqvidationskommissionerna samt i reduktions-, kamnmr- och konimerskollegierna och hade sålunda under sitt omedelbara inseende hela rikets kammarverk och finanser. l8ina muiu.ni

t

värf fylde han med en pligttrogen mans allvar och nit, till dess den starkes kraft i förtid bröts af det ansträngande arbetet, kanske äfven i någon num af det osläckliga hat, hvarmed hans många politiska fiender funno för godt att hedra honom. Han afied 1685 och efterträddes såsom chef för reduktions-verket af friherre Fabian Vrede, den dugande landshö/dingen och landtmar-skalken från 1682 ars riksdag. Bland de män, som 1680 insattes i reduktiom-

363.

Klas FlemingFabian Vrede (1641—1712).

kommissionen, märkas äfven kanslirådet Erik Lindsköld ock assessorn Jakob Gyllenborg. De äro förut nämda.

Bada voro de »nya män», utmärkta genom mycken duglighet; pä reduktionens gång hafva de utöfvat stort inflytande, kanske icke alltid till det goda.

Den 10 januari 1681 hade reduktionskommissionen sitt första sammanträde och grep sig genast an med ritt vidlyftiga arbete, vid hvars utförande den hade att rätta sig efter det sista reduktionsbeslutet. Riksdagen hade uttalat det hoppet, att arbetet skulle vara fullbordadt till 1681 års slut, och Karl XI hade äfven förklarat, att så skulle ske. Man hade för visso ej iusett, hvad hela detta verk innebar, eller beräknat, hvarthän det skulle leda. Emellertid gjorde kom- ^64.

missionen sitt bästa. Den arbetade med mycken flit och äfven med mycken noggranliet, hvilket efterveriden bör erkänna, om den också i många fall har skäl att klandra strängheten. Under de två första åren intog kommissionen iiunu en jemförelsevis sjelfständig ställning gent emot konungen. Den var ju på visst sätt en adelns förtroende-myndighet, satt att granska vederbörliga handliugar efter bästa samvete samt pröfva och döma efter det reduktionsbeslut, ät hvilket adeln ville gifva frivillighetens sken. Konungen höll sig ännu något på afstand; hans ställning var mera en öfvervakandc än stödjande. Han trädde fram ibland med påminnelser till kommissionen och ännu oftare med stränga befallningar till vederbörande i orterna att med all ifver verkställa

hennes beslut.

Händelserna på 1682 års riksdag förändrade förhållandet. Reduktionen lemnades hel och hållen i konungens hand och blef i sjelfva verket enväldets fruktansvärdaste vapen. Kommissionen förvandlades till ett kungligt embets-

:mr>.

F.rik Lindsköld (1634—1690).verk, som af Karl XI erhöll ny fullmakt och nu hade att ställa sig till ovil-korlig efterrättelse, icke ett riksdageus beslut, men en kunglig reduktions-stadga och öfriga resolutioner i ämnet, som af Karl för särskilda fall pröfva-des lämpliga. Hvad som snart blef klart var, att konungen ej tänkte hejda reduktionen i dess lopp, utan i stället drefs allt mer» att fora den öfver det rimligas gräns. Med det sätt att resonnera, som utmärkte Karl XI och haa« tjenare, kunde till sist all enskild eganderätt ifrågasättas och fordran ställas på en reduktion af all jord till kronan, då den kanske en gång i tiden varit hennes egendom. De grundsatser, som vid reduktionen allt skarpare följdes, skulle slutligen hos hvar och en väcka fruktan att förlora den torfva, som fran urgammal tid innehafts med oömtvistad rätt. En af dessa grundsatser var. att bevisningsskyldigheten ej ålåg kronan, som gjorde krafvet och ofta stödde det på obestyrkta uppgifter, utan innekafvaren, för hvilken svårigheten att åstadkomma full bevisning för åtkomstens laglighet växte, ju längre tillbaka i tiden han tvingades att föra den. En annan grundsats, tillämpad redan pa grund af 1680 års beslut, uttrycktes sålunda i ett kungabref, »att kungl. maj Is höga rätt och intresse alltid så giltiga äro, att hvarken vana, häfd eller preskription någon tid gälla kunna». Det var tillämpningen af denna grundsak som i synnerhet gaf anledning till ändlösa kamerala undersökningar och snart förde hela reduktionen ut på det villande haf, der gränsen mellan statens oeh den enskildes rätt blef omöjlig att urskilja. Men hvad deraf kunde följa och verkligen följde var en stor osäkerhet hos alla om hvad de verkligen egde och en deraf härflytande rubbning i den allmänna krediten, som med statens välförstådda intresse var oförenlig.

Efter 1682 års riksdag griper Karl XI sjelf oupphörligt in i reduktionens gäng. Han är den i allt ledande och i sista hand afgörande. Med en viss otålighet drifver han verket frain för att bringa det till slut, på samma gång som han och hans män genom nya räfstpåhitt synas vilja göra reduktionen evig. Utan hänsyn genombröt han alla former, hvilka i hans tankar inneburo ett hinder eller medförde ett dröjsmål. Reduktionskommissionen fortfor att sammanhålla verket, men under eller rättare bredvid den samma växte upp reduktionsmyndigheter, arbetande på egen hand och emottagande befallningar omedelbart från konungen. Landshöfdingarne voro verksamma inom sina län, förtecknade kronogods, pröfvade och reducerade, hänskjutande endast de tvistiga fallen till reduktionskommissionen och lemnande sådana, der mil-dring kunde förekomma, till konungens eget afgörande. Ibland fick reduk-tiouskommissionen, ibland landshöfdingarne från konungen emottaga listor pa gods, som skulle indragas. Det var icke nog härmed. Till påskyndande af gåfvogodsens indragning utsändes pa våren 1683 reduktionskommissarier till de särskilda orterna. Räfsten gjordes sä att säga ambulatorisk, på det att den desto säkrare skulle träffa sina offer. Till sådaha kommissarier utsagos de driftigaste bland kommissionens män, en Lindhjelm, en Cronsköld, en Gyllenborg. De erhöllo till biträden tvenne adelsmän i hvarje landskap och hade att rätta sig efter en för dem utfärdad gemensam instruktion. I sjelfva verketutöfvade dessa herrar inom vissa gränser en nästan diktatorisk makt, ock undan de förkrossande slagen af deras domslut fans ingen annan räddning än den, som kunde komma från Karl XI:s eget ädelmod. Så fortgick reduktionen år efter är under stigande oro kos dem, som ännu kade något att förlora. Ingen kunde vara säker att ej en dag se sin egendom »graverad» ock sina innehaf-vande hemman uppförda pä någon af vederbörandes reduktionslistor. I de Hesta fall voro visserligen dessa listor uppgjorda efter kronans lands- ock jord-böcker eller andra kennes vitnesgilla kaudlingar, men icke sällan stödde de sig pa den osäkra grunden af uppgifter, kemtade ur gamla krönikor, bref och dokument, som den uudersätliga ifvern i förbund med den lärda forskningen sökt upp i alla landsändar ock stält till Karl XT:s ock kaus reduktionsherrars förfogande.

Det bör ihågkommas, att den gamla reduktionen af år 1655 icke genom de senare besluten af 1680 och 1682 blifvit upphäfd. I sjelfva verket gingo tre reduktioner bredvid hvarandra, ehuru deras gränser i vissa fall lika som

iiöto tillsammans. Reduktionerna af 1680 och 1682 handlades af reduktionskommissionen; den enligt 1655 års beslut åter af det gamla reduktionskollegiet, hvars verksamhet delvis ökades, delvis också minskades genom öfverfiytt-ning på reduktionskommissionen af ärenden, som det förut tillkört kollegiet att behandla. Så fortgick det under några år, till dess att i slutet af 1687 kollegiet kunde säga sig hafva i det allra närmaste fullbordat sitt värf. Af-ven kommissionen ansåg sig icke hafva mycket qvar till slutet. De båda em betsverken fingo då, i december 1687, afgifva sina berättelser, hvarefter de upplöstes, emottagande uttrycken af sin konungs nådiga välbehag. I stället

tillsattes en uv kommission »till reduktions verkets afslutande»: den kom att

*

bestå af några bland de gamla ledamöteme med Jakob Gyllenborg såsom »direktör». Han syntes uppfostrad och danad till detta värf. Det skulle blifva en ringa möda, trodde man, att bringa arbetet till slut. Tio år förflöto och Karl XI gick ur tiden, men allt jemt var reduktionen ett ofullbordadt verk. Det allmänna stälde ännu sina kraf, som borde tillgodoses, och det fans ej skäl att efterskänka något af hvad som kunde få namu af statens rätt. Det var Karl XI:s tanke. Då var Gyllenborg just hans man, outtömlig på förslag till nya räfster, dugande och outtröttlig. Arbetet på de gamla reduktions-titlama, köp- och bytesgodsen samt donationerna fortgick med ökad skärpa, gaf anledning till allt mer invecklade undersökningar och framkallade ej sällan ett upprifvande af redan fattade beslut. Det hela födde af sig ökad förvirring och bar mer än någonsin en prägel af skoningslös hårdhet.

Af alla reduktionens hufvuddelar var indragningen af de stora förlänin-garna, gref- och friherreskapeu, lättast att verkställa. Här behöfdes inga invecklade undersökningar. Statens rätt var ovederlägglig; och utom förlänings-innehafvarne sjelfva fans det ingen, som ej med bifall helsade tillintetgörelsen af dessa nästan sjelfständiga herredömen, hvilkas uppkomst hade varit en villfarelse och hvilkas tillvaro kändes såsom ett hinder för samhällets sunda utveckling. De indrogos alla med 1681 års ränta och voro före utgången afnämda ur till kronan hemfallna; de utgjordes af 15 gref- och 26 friherreskap. Dermed var den egentliga grunden för svenska högadelns makt bruten. Staten vann en betydlig tillökning i inkomster, och förvaltningens enhet, bruten genom de stora länen, återstäldes. Af grefskapen var Södra Möre, en gång gifvet åt den store Axel Oxenstjerna, det största med en ränta af 18 842 daler s. ni. Föga mindre var Visingsborgs, tillhörigt braheätten; dernäst kom det i Abo län belägna grefskapet V asaborg, vidare Raseborg, tillhörigt ätten Lejon-hulvud och beläget i Nylands och Tavastehus län, samt i femte rummet Leckö grefskap i Skaraborgs län, tillhörigt de la Gardie och gifvande en ränta af 10 608 daler s. m. De mest gynnade slägterna hade flere gref- och friherreskap samt dertill en mängd gåfvogods inom olika trakter af det svenska väldet. Enligt de säkraste uppgifter ökades kronans årliga inkomst genom gref- och friherreskapens reduktion med mer än 200 000 daler s. m., och nära hälften af denna summa utgjorde räntan af de stora förläningar, som tillfallit slägterna Oxenstjerna, Brahe, de la Gardie och Vrangel.

För öfrigt inbegrep reduktionen gods under många olika namn, kronan afhända under mycket olika vilkor. De förnämsta voro de omistande godsen eller godsen på förbuden ort, donationerna samt köp- och pantgodsen; de beteckna likväl endast de stora fårorna, i hvilka reduktionen framgick, och som ofta äro svåra att följa, emedan de lika som löpa öfver i hvarandra. Af godsen på förbuden ort, delvis reducibla redan efter 1655 års beslut, voro kungsgårdarna och de gamla krigsmanshemmanen de vigtigaste. Indragningen af de senare tillhörde egentligen reduktionskollegiet, men öfverflyttades på reduktionskommissionen och blef näst indragningen af de stora länen den mest vinst-gifvaude delen af hvad man kallat 1680 års reduktion. I jemförelse dermed inbragte kungsgårdarna en obetydlighet, till dess att 1682 års beslut gaf åt uttrycket deras underlydande »lägenheter och pertineutier» den för kronan fördelaktigaste tolkning. En hufvudmassa af de gods, som voro reduktionen underkastade, utgjordes af donationerna, gifna dels allodialiter, dels såsom län under Norrköpings beslutsgods' vilkor. Allodialdonationerna lemuades 1680 oberörda, men blefvo i stället den mest vinstgifvande posten i 1682 års reduktion, representerande vid 1687 ars slut en hemfallen årlig ränta af 170 000 daler s. m. Länegodsen åter reducerades redan efter 1680 års beslut, men, som vi sett, med afdrag af 600 daler s. m. ränta, hvilken det tilläts donatarierne, i allmänhet tillhörande den lägre adeln, att otorkränkt behålla. Den nåden blef ej långvarig. 1682

års riksdag kom och lade alltsammans i konungens hand: och Ivarl XI var ej den, som tvekade att i öfverensstämmelse med de ofralse ståndens önskan upprycka till sista roten den feodalism, hvilken genom ett främmande inflytande gjort sig bofast inom vårt fädernesland. Af donationerna hade emellertid mänga både allodier och länegods genom köp öfvergått från donatarien eller hans arfvingar till audra, hvilka naturligt nog lefde i den tron, att livad de betalat vore att anse såsom deras välförvärfvade egendom. Nu kom reduktionen ocli tog godsen, der de funnos, lemnande ät köparen att söka sin ersättning hos säljaren, hvilken likväl i vanliga fall saknadeförmåga att återbära köpesumman. En lindring i dessa hårda vilkor var likväl förunnad dem, som med kungligt bifall köpt Norrköpings beslutsgods. De kunde, om de så önskade, afstå sin råtl hos säljaren och i stället behålla godsen under tio år; och det medgafs ytterligare, att, om godsen före 1632 erhållit förbättring, det vill säga undfått egenskap af allodier, de skulle fa behållas under ytterligare fyra år. Tiden räknades i båda fallen från 1684, och godsen skulle således till kronan hemfalla efter 1693 eller 1697 års slut. Såsom särskilda slag af donationer betraktades stundom de så kallade lifsarfvings-och bröstarfvingsgodsen. De torra voro gifna till både manliga och qvinliga arfvingar och hade sålunda på visst sätt karakteren af allodier; de senare åter öfvergingo blott till manliga descendenter och voro utan tvifvel att anse såsom Norrköpings beslutsgods. Under några år behandlades lifsarfvingsgodsen efter mildare grundsatser än bröstarfvingsgodsen, men efter 1687 kommo strängare läror att tillämpas; skilnaden mellan dessa förläningar bortföll, och de ingingo alla i massan af de förut nämda tioårsgodsen. Till dessa räknades ändtligen förbättring sgodsen efter 1632, det vill säga sådana länegods, som efter nämda år blifvit förbättrade till evärdligt frälse. Alla dessa tioårsgods utgjorde tillsammans, näst köpgodsen, den mest vinstgifvande posten under reduktionens sista skifte, och deras räntor uppgifvas i rundt tal räknadt till 112 000 daler s. ra.

Indragningen af köp- och pantgodsen var af alla reduktionens hufvud-delar den, som förorsakade de mest invecklade tvisterna, medförde de största orättvisorna och derfor väckte det bittraste och allmännaste missnöje. En missledd ifver för statens rätt och intresse förde i synnerhet här till en tillämpning af grundsatser, som icke sällan kränkte helgden af ingångna aftal och på ett betänkligt sätt rubbade bestående förhållanden. Det lät sig icke förneka, att vid köp, förpantning eller byte af kronogods de enskilde mer än en gång förfarit svekfullt eller egennyttigt och att kronan gått miste om mer eller mindre af sin rätt. Derför var det i sin ordning, att 1655 års riksdag påbjöd en allvarsam undersökning af dylika afhandlingar efter 1632, så mycket hellre, som den grundregel uppstäldes, att »allt skulle rättas till god enighet och lämpa samt inbördes trygghet». 1680 års riksdag liknade sin föregångare deri, att den föreskref en sträng pröfning af godsens åtkomst, men den införde i förfarandet en grundsats, som ej väl likade sig med den inbördes tryggheten och bestämdt stred mot billighetens bud. Man skilde mellan köp för fruktbart kapital, dervid kronan erhållit sin valuta i reda penningar eller i afskrifning af en eljest räntebärande skuld, och köp för ofruktbart kapital, det vill säga innestående löner, pensioner, gratialer och allahanda slags försträckningar, hvarpå kronan ej ansågs skyldig att betala någon ränta. De förra köpen skulle ega laga kraft, de senare åter »underkastas efterfrågan och liqvidation». Grundsatsen, som skymtar fram redan under förmyndarregeringen, uttalas, ehuru icke fullt tydligt, af 1680 års riksdag, men bestämdes derefter närmare och förordades af reduktionskommissionen, ehuru icke utan allvarliga protester inom kommissionen sjelf. Det var att vänta, att Karl XI skulle

Svtrujti historia. IV. 81gilla den. I tillämpningen ville det säga, att innehafvaren af ett hemman, kopt för en så kallad ofruktbar fordran, måste utan vidare till kronan afträda hemmanet, sedan dess sammanlagda räntor betäckt hans ursprungliga fordran, och han måste vara tacksam dertill, om han befriades från efterkraf för hvad han möjligen uppburit för mycket. En betydlig mängd gods kommo sålunda att utan lösen till kronan återgå eller blefvo ännu oftare med andra af lika värde ersatta.

Men reduktionen angrep till sist äfven sådana köp, som blifvit gjorda for fruktbart kapital. Angreppet gälde närmast de så kallade oköpta räntorna, hvarmed man förstod de vid jorden fästa afgifter under många namn, hvilka, från böljan tillfälliga, småningom antagit egenskapen af stadigvarande skatt. De hade vid de köp, som Gustaf II Adolf och Kristinas förmyndarregering af-slutit, den förre till 3, den senare till 472 procent, icke uttryckligen i köpet ingått, men de hade i tysthet och naturligt deri inbegripits och allt sedan * oantastade under

frälsefrihet uppburits. Nu kom Karl XI på tillskyndan af sina rådgifvare i reduktionsmål, särskildt Gyllenborg, och fordrade, att dessa extraordinarie räntor skulle såsom oköpta ersättas, hvilket i sjelfva verket ville säga, att godsen skulle betalas om igen. Han höll sig i detta fall till köp-afhandlingarnas nakna bokstaf; men han glömde eller ville glömma, att, om i tider, då räntan var 8 till 10 procent, en köpare af ett kronohemman hade underkastat sig till exempel en 3-procents köpetaxa, detta intet annat betydde, än att blott den gamla ordinarie räntan såsom fast hade lagts till grand för köpeskillingens uträknande, under det att köparen faktiskt kommit i åtnjutande af hemmanets samtliga räntor. Det nya reduktionsforslaget framlades för 1686 års riksdag, på samma gång som konungen begärde, att lösningsrätten till försålda kronogods på förbudna orter skulle utsträckas till tiden före 1632. »Kungl. maj:ts ständer» hade vuxit tillräckligt till i lydnad for att icke motsätta sig konungens önskningar, och bifallet gafs utan mycken öfverläggning, om också med föga glädje. Genom ett föregående beslut vid samma riksdag hade ständerna, åtminstone medelbart, gifvit reduktionen utsträckning åt ett annat håll. Man hade länge rådplägat med hvarandra om det bästa sättet att minska statens tryckande skuld — det var riksdagens hufvudfråga — och man fann det till sist i en allmän nedsättning af den afta-lade räntan. Tillämpadt på den stora grupp af statens fordringsegare, som till sin säkerhet innehade pantgods, lydde beslutet så, att endast 5 procent af godsens räntor skulle anses såsom intresse och det öfriga skulle utgöra afbe-talning af hufvudstolen, hvarjemte beräkningen skulle hafva tillbakaverkande kraft. En mängd pantgods kommo sålunda att utan ersättning återgå till kronan, och pantinnehafvarne sågo sig dertill, om godsens öfverskottsräntor blifvit större än deras ursprungliga fordran, förvandlade till kronans gäldenä-rer, för hvilka det endast återstod att tacka, om de ej utsattes för efterkraf.

Om man endast afser de stora drageu, så var med dessa beslut om köp-och pantgodsen vid 1686 års riksdag den yttersta gränsen hunnen af den revolutionära våldsamhet, som utmärkte Karl XI» reduktion. Hvad somskedde har väl sin förklaring, men ingalunda sitt försvar i fäderneslandets bekymmersamma ekonomiska ställning. Det hjelper icke. Här var mer än någonsin ett brytande å statens sida af ingångna forpligtelser, och slutet blef också ett indirekt erkännande af statens insolvens, som icke blir mindre motbjudande derfor, att man ryggade att nämna den vid dess rätta namn.

Hvad som är vordet sagdt visar endast reduktionens hufvuddrag. Till sina följder berörde den stora godsindragningen snart sagdt alla samfundslifvets förhållanden. Politiskt har den framför allt bidragit att undergräfva den gamla aristokratiens makt, men i stället ökat konungens. Dess ekonomiska resultat är en annan fråga, som här ej kan finna sitt svar. Endast genom reduktionskommissiouen, hvilken visserligen i sig upptog reduktionens allra desta och rikligaste flöden, voro vid 1687 års slut till kronan återkallade gods med en ränta af mer än 1 600 000 daler s. m. eller 3 200 000 kronor, förutom 275 hemman, å hvilka ingen ränta fans i jordboken införd. De tio år, som följde, gåfvo ett jemförelsevis måttligt utbyte, ehuru krafven icke minskades, men ökades i skärpa. Detta utbyte uppgifves till ungefär en half million daler s. m. jemte vid pass 300 hemman utan uppgifven ränta, indragna till kronan såsom vederlag. Hvad hela reduktionen direkt och indirekt inbragte har ännu ingen med säkerhet beräknat, och det torde äfven ligga utom möjlighetens gräns. Ar 1697 afgaf den då varande reduktionskommissionen sin berättelse och bilade den samma ett »generalextrakt af gjorda relationer om hvad reduktions-verket sedan 1680 importerat». Det angifver sålunda den stora räfstens resultat endast för dess vigtigaste sjutton år, men upptager icke ens för dem allt, som kronan verkligen vunnit. Det slutar med en årlig ränta af 1 933 452 daler s. m. samt 623 hemman utan åsatt ränta. Af nämda slutsumma komma på Finland i rundt tal 219 000 daler s. m., på det gamla Sverige 455 000 daler s. m. och på de eröfrade inrikes och utrikes landskapen tillsammans det öf-riga eller 1 259 000 daler s. m.

Med mycken stränghet och, som det' synes, med mycken frukt gick reduktionen fram öfver dessa länder, hvilka vid olika tider och på olika vilkor blifvit med det svenska väldet införlifvade. 1680 års riksdag hade i vid-* sträcktaste mening tagit dem i anspråk och dervid uppstält grundsatser, som kanske i många fall voro svåra att förena med deras rättsliga ställning. Denna ställning var emellertid icke för alla lika, men den innebar för flere af dem en viss sjelfständighet, som mången ansåg vara trädd för nära genom den svenska riksdagens beslut. Såsom fullständigt införlifvade voro att anse Jemtland, Heijedalen, Skåne, Halland, Bleking och Bohuslän; och

reduktionen antog äfven inom dessa landskap i det hela samma skaplynne som i det gamla Sverige. 1680 års riksdag förklarade de i Skåne, Halland, Bleking och Bohuslän varande donationer samt bornholmska vederlaget med Jemtland och Heijedalen »såsom omistande och reducibla»; 1682 års beslut stälde dessa provinser liksom hela riket »under konungens egen höga makt och disposition»; och med hjelp af denna makt »disponerade» Karl XI dem också i enlighet med sina åsigter om statens fördel. Dertill hörde, att han lät reduktionen iSkåne, Halland och Bleking sträcka sig till tiden före 1660, ehuru donatari-erne åberopade kjöbenhavnsfredens försäkran, att dessa provinsers ständer skulle få behålla sin egendom och sina rättigheter oförkränkta. De påmindes likväl derom, att fredsfördraget stälde öfver deras rättigheter Sveriges rikes lag och laga stadgar, och att den svenska riksdagens beslut sålunda vore bindande för dem lika som för alla. Reduktionen gick orubbligt sin gång trots deras klagan, men kom särskildt inom de skånska landskapen sent till utförande. Den förrättades der under reduktionskommissionens inseende af särskilda kommissarier genom undersökning på ort och ställe. Hvad angår det slutliga utbytet var detta i Jemtland, Heijedalen och Bleking en obetydlighet samt utgjorde för Skåne, Halland och Bohuslän ungefär 86 000 daler s. m. årlig ränta.

Af de utrikes provinserna intogo Pommern och Bremen-Verden den starkaste ställningen gent emot Sverige. De hade sina egna lagar och friheter, de utgjorde fortfarande delar af det tyska riket och kunde i den tyska riksdagen påräkna ett stöd. I sjelfva verket kom reduktionen i dessa länder att framträda under en jemförelsevis mildare form och bedrefs med mera lämpa. Enligt 1680 års beslut skulle i de tyska provinserna indragas de pommerska taffelgodsen samt taffel-, kloster- och kapitelgodsen i de forna biskopsstiften Bremen och Verden. Den bremenska reduktionens verkställande öfverlemna-des snart åt den stora reduktionskommissionen i följd deraf, att godsens inne-hafvare i allmänhet voro svenska män. Den var nästan färdig 1687 och in-bragte i det hela gods med en ränta af 204 000 daler s. m. I det pommerska reduk-tionsverket var vid nämda tidpunkt föga åtgjordt, och arbetet utfördes egentligen först efter 1692 under ledning af generalguvernören grefve Nils Bjelke och grefve Gustaf de la Gardie. Den senare inlade dervid den största for-tjensten, och hans lugna och hofsamma uppträdande hindrade, att det missnöje, som utan tvifvel fans, sökte sig ett vådligare utbrott. Äfven hos Earl XI sjelf märktes en viss böjelse att göra tillämpningen af de stränga grundsatserna så litet betungande som möjligt. I det hela anses reduktionen i Pommern hafva varit billigare än i någon annan af de utländska provinserna. De återkallade godsens ränta steg här enligt uppgift endast till 66 000 daler s. m.

Våra östersjöländer hade, som vi sett, vid olika tider kommit under det svenska väldet. Deras ställning till hufvudlandet var ej i allt den samma. Ingermanland bar mest, om också ej i allo, dragen af en införlifvad provins, då deremot Estland och Livland bibehöllo en viss sjelfständighet. Der inom de gamla tyska ordenslanden fans en jemförelsevis rik borgarklass, men framför allt en mäktig tysk adel, som förstått att af det segrande Sverige betinga sig åtminstone en vilkorlig stadfästelse af forna privilegier. På egna landtda-gar öfvade denna adel ett icke obetydligt inflytande, och det skalle snart visa sig, att särskildt ridderskapet på den livländska låndtdagen hade både mod och sammanhållning att inlåta sig i en ojemn strid med sin herskare till försvar för »fäderneslandets», det vill här säga ridderskapets frihet. Allmogen i dessa länder var lifegen, hvilket nödvändigt framgått ur rent feodala.förhållanden. Hela befolkningen, adeln icke minst, utmärkte sig genom en råhet och ett sjelfsvåld, som ej mycket mildrats af svenska regenters nitälskan for ordning och civilisation. Inom alla östersjöprovinserna hade äfven svenska adelsmän erhållit stora förläningar, utan tvifvel i den afsigt att närmare förbinda den svenska aristokratiens intressen i dessa trakter med den svenska kronans. Så hade i Ingermanland med Eeksholms län samt i Livland flere gref- och friherreskäp bildats för våra förnämsta slägter, och öfver allt hade en mängd gods blifvit bortskänkta åt svenska herremän med den följd, att •omkostnaderna för provinsernas förvaltning och försvar till en dryg del fallit på moderlandet sjelfb.

När ändtligen 1655 års riksdag sökte bot för ett svårt finansielt betryck genom en partiel indragning af kronans gods, blefvo äfven östersjöländerna denna reduktion underkastade. De skulle likväl »ställas till en särskild ran-sakning» och behandlas hvart och ett »efter sin egenskap och natur» utan intrång i undfångna privilegier. De undgingo emellertid länge sitt öde. Politiska hänsyn hafva kanske här mer än annanstädes hindrat reduktionens verkställighet under Earl Gustafs dagar, och under hans sons förmyndarregering kunde ju i allmänhet

förläningsinnehafvare och donatarier sitta i ostörd ro. 1668 lät sig väl förnimma, »att reduktionen vore destinerad i Livland, Estland och Ingermanland», och man förordnade verkligen till sakens bedrif-vande flere personer jemte ombud för hvarje landskap. Ar förgingo, och till mycket mer än tal torde arbetet icke hafva hunnit. Så begynte Earl Xl:s eget regemente, och reduktionen trädde nu in i ett annat skede. Man märkte det snart äfven här, åtminstone i Ingermanland, der redan före 1680 skedde en betydlig indragning af förbudna pogoster eller sådana distrikt, hvilka Gustaf Adolf förbehållit kronan. I Estland och Livland torde arbetet hafva stannat vid förberedelser, men oron väcktes, och ridderskapet gjorde föreställningar mot hela åtgärden. Earl XI har säkert lika som hans förmyndare dragit i betänkande »att göra folket motvilligt», i synnerhet under det att kriget ännu pågick. Den 10 maj 1678 bekräftade han den livländska adelns privilegier i ungefär samma ordalag som föregående regeringar och lofvade i en samma dag utfärdad resolution på adelns besvär att »ej turbera någon i hans väl-fångna possession». Huru vida han med det samma uttryckligen befriat liv-ländarne från 1655 års fjerdepartsräfst, kan vara tvist underkastadt, men han har med all säkerhet förklarat, att han »reduktionen angående icke skulle anmoda dem om något annat, än hvad deras privilegier och landsens säkerhet vore likraätigt och hvarom med dem ett visst vore afhandladt och slutet». Utan tvifvel har Earl XI vid denna tid erkänt Livlands rätt att sjelft deltaga i afgörandet af sina inre angelägenheter. Han förändrade snart synpunkt, och det visade sig, att han ansåg underkufvade landskaps privilegier intet betyda, när de stodo hindrande i vägen för värnandet af det allmännas intresse, såsom han uppfattat det.

1680 års riksdag upptog ausprȧken från 1655, men skärpte dem. Den inbegrep östersjöländerna lika som alla de eröfrade landskapen under denstora reduktionen. I Ingermanland skulle återgå nästan alla Gustaf Adolfe pogoster, i Keksholms län gref- och friherreskapen samt i Estland alla de andliga gods under många naran, som Erik XIV uttryckligen forbehållit sig och Sveriges krona. Om Livland bestämdes, att reduktionen skulle sträcka sig tillbaka till härmästarnes tider och innefatta alla de gods, som då varit »biskopsgods», samt andra andliga gods äfvensom ordens- och härmästargodsen. Räfsten skulle äfven, lika som i det egentliga Sverige, nå kop- och pantgodsen efter vissa allmänna bestämmelser.

Sådana voro i de delar, hvarom nu är fråga, hufvuddragen af 1680 års beslut. Det utmärkte sig icke genom allt för mycken hofsamhet; och det var knappast troligt, att Karl XI i tillämpningen väsentligt skulle mildra dess skärpa. Reduktionen gick obeveklig sin gång i våra östanhafeländer, sträng öfver allt, strängast, der motståndet var starkast. Den verkställdes till det mesta under reduktionskommissionens högsta ledning af särskilda kommissarier i de olika landskapen. I Ingermanland, der den icke trots missnöjet mötte något svårare hinder, var den med afseende på det ekonomiska resultatet nästan färdig redan 1687. Tio år senare hade den der och i Keksholms länin-bragt tillsammans något öfver 200 000 daler s. m. årlig ränta. I Estland kom reduktionen under flere år knappast ur stället. Det estläudska ridderskapet råkade redan i begynnelsen i stark jäsning och gjorde allt för att fördröja eller förhindra verkställigheten af ett beslut, som var det förhatligt och hvars laglig-het det bestred. Det hjelpte icke mycket, att Karl XI sökte bevisa sin och Sveriges rätt eller påmiude de estländska herrarne om deras pligt att bispringa riket och göra allt för dess yttre säkerhet. Stämningen blef ej heller mildare genom konungens medgifvande, att godsen skulle upplåtas åt sina förra innehafvare på ständiga arrenden. Men huru stor förbittringen än var, antog den likväl icke någon farligare karakter, och verkställandet af Karl Xis planer kunde den ej hindra. Godsindragningen sattes i verket och genomfördes, ehuru med mycken möda; till 1697 uppgifves den hafva »importerat» ungefär 155 000 daler s. m. årlig ränta.

Ingenstädes väckte reduktionen så mycken oro eller födde så mycken bitterhet som i Livland. Missnöjet visade sig redan i begynnelsen; det skärptes, sedan en skicklig och hänsynslös agitator, sådan som Johan Reinhold Pat-kul, tagit livländarne om hand och Karl XI till högste styresman öfver denna landsände satt generallöjtnanten Jakob Johan Hastfehr, en man utmärkt af mycken duglighet och kraft, men kanske saknande det lugna jemnmodet och förmågan att genom klok hofeamhet mildra och försona.

I början var reduktionen i Livland egentligen riktad på de gods som innehades af svenska adelsmän. Med det livländska ridderskapet afhandlades saken på en landtdag i Riga sommarn 1681. Det skedde genom generalmajoren Robert Lichton, hufvudraan för den kommission, som till Livland blifvit öfverskickad. Den

kungliga proposition, som till landtdagen afgafc, innehöll först och främst ett reduktionsforslag, noga affattadt efter riksdagsbeslutets ordalydelse, samt i sin sista punkt en hemställan om lifegenskapensupphäfvande. Adeln svarade med en i ödmjuka ordalag affattad vagran både till det ena och det andra. Den förklarade med afseende på godsindragningen, att dess besittningsrätt blifvit bekräftad samt dess fri- och rättigheter stadfästa af biskopar, erkebiskopar och konungar, hvarjemte den påminde derom, att Karl XI sjelf gifvit det löftet, att Livlands ridderskap ej mot sin egen vilja skulle blifva någon reduktion underkastadt. Några dagar derefter afgaf Lichton ett andra, vida mildare förslag, uppsatt i öfverensstämmelse med hans hemliga instruktion och senare order från Karl XI. . Enligt detta skulle reduktionen inskränka sig till de fordom »ad publicos usus» anslagna gods, som svenska regenter gifvit, och äfven med hänsyn till dem skulle gälla, att om de försålts, förpantats eller gått i arf och liqviderats, skulle kronan endast ega rätt att lösa dem. På dessa nya anbud, hvilka vitnade om en mycket stor moderation hos Karl XI, svarade den livländska adeln med ett nytt afslag, om igen åberopande sina något tvifvelaktiga privilegier. Med anledning deraf sökte Lichton i en längre skrift bevisa den rättsliga giltigheten af det andra reduktionsforslaget, dervid anförande alla de skäl, som sedan af Karl XI sjelf åberopades för rättmätigheten af den livländska reduktionen under dess mildare skede. Lichton föste ridderskapets uppmärksamhet derpå, att de län, som gifvits af svenska regenter, platt intet hade att skaffa med lirländarnes »härmästerliga och polska privilegier». De voro underkastade svenska stadgar, hvaraf följde, att konungen egde rätt att disponera dem, »som konjunkturerna och rikets säkerhet dikterade». De flesta af de livländska donationerna innehades också pä Norrköpings besluts vilkor. Hvad vidare angick de svenska konungarnes stadföstelse af deras privilegier, var den alltid åtföljd af en klausul: »vår och rikets höghet i allt oförkränkt», hvartill i synnerhet hörde dispositionen öfver alla förläningar. Till sist förklarade Lichton, att Karl XI i sin ofta omtalade resolution på livländarnes besvär, dagtecknad den 10 maj 1678, alls icke befriat dem från all reduktion, men stält i utsigt en framtida uppgörelse i ämnet mellan honom och Livlands ridderskap.

Lichtons skrift blef utan verkan. De livländska herrarne höllo fast vid sin uppfattning och satte mot reduktionen ett segt motstånd, som väl kunde fördröja, men ej afvända deras öde. Karl XI var ej van att gifva vika. Inom Sveriges egna gränser böjde sig allt i obetingad underkastelse; det var knappast att undra på, om han äfven af feodalherrarne i ett underkufvadt landskap fordrade lydnadens dygd. När dessa herrar i sin halsstarrighet svarat på hans reduktionsforslag med ett nej till alltsammans, då upphörde han att fråga dem och bestämde reduktionen i Livland efter sitt eget behag, tid efter annan förklarande, att Livlands ridderskap i denna sak hade inga rättigheter att åberopa. Allt våldsammare trängde reduktionen på och bedrefs med mycken ifver, ehuru under många svårigheter. Den inskränktes likväl länge till den svenska tiden enligt Karl XI:s uttryckliga föreskrift, och flere lindringar beviljades här lika som i Estland, framför allt den, att innehafvaren fick öfvertaga sitt gods på ärftligt arrende med nedsättning till en tredjedel.Icke dess mindre är det sant, att reduktionen för den livländska adeln blef hårdare och mer ruinerande än för den svenska. I riktigt bistra former tedde sig den stora räfsten, först sedan Hastfehr blifvit Livlands generalguvernör. Han var de nya åsigternas man och enväldets mest nitiske tjenare — icke tadelfri, men egande framstående förtjenster. Mot den sjelfsvåldiga, styfsinta tysk-livländska adeln visade han i början ganska stort tillmötesgående, men tröttnade efter hand, när inga lämpor hjelpte, och ingaf sedan utan tvifvel Karl XI den föreställningen, att stränghet vore det enda sättet att betvinga Livlands motspänstiga ridderskap. I början såg det väl ut, som skulle strängheten bära sin frukt och framkalla den »devotion», som Karl XI älskade att finna hos sina undersåtar; men i landtdagamas skrifvelser och beslut fort-lefde allt jemt den gamla andan och röjde sig inflytelsen af dessa »kloka och spetsfundiga hufvuden», för hvilka Karl XI faderligt varnade sina livländare.

Andtligen tog det kungliga tålamodet slut, och Karl XI skred till hvad som måste anses vara »ytterligheten» i den livländska reduktionen. Genom ett bref af den 6 november 1688 förklarades såsom reducibla äfven de förut skonade så kallade »medbragta godsen» eller sådana, som af ridderskapet innehades redan före den svenska eröfringen. Dermed var reduktionen utsträckt ända »till härmästarnes tider» i öfverensstämmelse med 1680 års riksdagsbeslut. Ännu ett försök gjordes väl att förlika den livländska adelns rått med Karl XI:s anspråk. Det skedde genom den deputation, hvilken hösten 1690 på konungens egen befallning öfverreste till Sverige och der

stannade ett år, upptagen af täta underhandlingar med rådet och Karl XI personligen om »det rätta förståndet» af ridderskapets privilegier. Dessa privilegier voro alldeles icke oomtvisteliga. En af de deputerade var kaptenen Johan Reinhold Patkul; en man af rik begåfning och mycken bildning, djerf och förslagen, våldsam och hämdlysten, vän af friheten och fäderneslandet, men uppfattande båda på ett feodalt-aristokratiskt sätt. Han var för öfrigt rå och brutal, i synnerhet mot dem, som voro under honom i börd och samhällsställning. Lidelsefull till sin natur, kunde han i vredens ögonblick falla utmanande ord, men var i det hela en forsigtig man med stor förmåga att vid hotande fall satta sin egen person i säkerhet. Redan förut hade Patkul tagit del i den livländska adelns motstånd; från denna tid blir han äfven den synlige ledaren för sina lafidsmän. I Sverige lyckades han intet väsentligt utverka till deras förmån. Återkommen till Livland, blef han hufvudpersonen på landtdagen i Wenden 1692 och dikterade der de vigtigaste och djerfvaste besluten. Ett af dessa beslut var tillsättandet af ett ständigt utskott, hvilket äfven mellan landt-dagarna skulle bevaka ridderskapets intressen. Det fick nu i uppdrag att i hela adelns namn affatta en ny böneskrift till Karl XI. Skriften författades af Patkul, som var en af utskottets medlemmar, samt afgick, vederbörligen undertecknad af landtmarskalk och landtråd, till sin bestämmelse. Allt igenom utmärkt af en lidelsefull ton, var den geuom sina starka skildringar af Livlands ytterliga elände äfven betänklig till sitt innehåll, emedan den af konungen knappast kunde fattas annorlunda än såsom en indirekt anklagelse förett tyranniskt, gudlöst och orättrådigt regemente, på samma gång den tydligt tecknade den stigande jäsningen inom Livlands adel. Det likade sig till uppror, och Karl XI beslöt att nedslå det redan i begynnelsen. Han kallade dem, som undertecknat skriften, jemte medlemmame af landtdagens utskott till Stockholm att stå till svars inför en utomordentlig kommission, som i mars 1694 nedsattes under Bengt Oxenstjernas ordförandeskap. De anklagade infunno sig och »den stora livländska rättegången» begynte. Den varade i månader. Innan domen föll, hade Patkul, fruktande för utgången, beredt sig tillfälle att fly och sökt sin räddning utom gränserna for Karl XI» rike. Frånvarande dömdes han för högmålsbrott från lif, ära och gods, och samma dom drabbade äfven tre andra bland de anklagade, ehuru konungens nåd mildrade den till sexårigt fängelse.

Den frukten bar Karl XI:s stränghet, att motståndet ändtligen bröts hos Livlands ridderskap, sedan det förlorat sina ledare. Reduktionen gick sin gång och inbragte i allt inom detta landskap 543 000 daler s. m. årlig ränta. Det synes, att den tagit djupt. Livlands adel förlorade det mesta af sin egendom och till sist äfven sjelfva den författning, som varit värnet för dess feodala frihet, men som Karl XI rödde undan, emedan den var en skranka for hans kungliga envåldsmakt. För öfrigt har Karl XI unnat allt godt åt Livland och dess folk, och han sträckte äfven dit sin aldrig hvilande, faderliga omsorg. För landet i dess helhet var reduktionen en välgeming. Den uppväckte väl hos sjelfva adeln ett stort missnöje och dref måhända en och annan från sitt fädernesland; men den kan knappast sägas hafva undergräfb det svenska väldet, hvilket tvärt om hela Livlands folk med största mannamod hjelpte att försvara. När afgörandets stund kom, frånsade sig så väl Livlands adel som Rigas borgerskap all gemenskap med den ränksmidande »äreskändare», hvilken, ledd af personlig hämdkänsla, sökt uppbesvärja mot det hatade Sverige alla dess farligaste fiender.

Den inre styrelsen.

Dritoeln. — FlrsTamisendtt. — Förvåltningen. — RittsvKgendet. — Försvenskningen af de erifrade laidakapen. — NXringirna. — Kyrkan orh den andliga odlingen.

De stränga räfsterna under många namn, som följde Karl XI hans lefnad ut, som väckte så mycket missnöje och dock voro så nödvändiga, beteckna endast den ena sidan af Karl XI» styrelse. Den andm är ljusare och visar en verksamhet, som sätter skarpt sin uppgift att uppbygga och befästa och som slutar med att fullborda ett jätteverk. I den verksamheten ser man knappast någon annan än Karl XI sjelf, öfver allt personligen ingripande, ett tyranniskt, gudlöst och orättrådigt regemente, på samma gång den tydligt tecknade den stigande jäsningen inom Livlands adel. Det likade sig till uppror, och Karl XI beslöt att nedslå det redan i begynnelsen. Han kallade dem, som undertecknat skriften, jemte medlemmame af landtdagens utskott till Stockholm att stå till svars inför en utomordentlig kommission, som i mars 1694 nedsattes under Bengt Oxenstjernas ordförandeskap. De anklagade infunno sig och »den stora livländska rättegången» begynte. Den varade i månader. Innan domen föll, hade Patkul, fruktande för utgången, beredt sig tillfälle att fly och sökt sin räddning utom gränserna for Karl XI» rike.

Frånvarande dömdes han för högmålsbrott från lif, ära och gods, och samma dom drabbade äfven tre andra bland de anklagade, ehuru konungens nåd mildrade den till sexårigt fängelse.

Den frukten bar Karl XI:s stränghet, att motståndet ändtligen bröts hos Livlands ridderskap, sedan det förlorat sina ledare. Reduktionen gick sin gång och inbragte i allt inom detta landskap 543 000 daler s. m. årlig ränta. Det synes, att den tagit djupt. Livlands adel förlorade det mesta af sin egendom och till sist äfven sjelfva den författning, som varit värnet för dess feodala frihet, men som Karl XI rödde undan, emedan den var en skranka for hans kungliga envåldsmakt. För öfrigt har Karl XI unnat allt godt åt Livland och dess folk, och han sträckte äfven dit sin aldrig hvilande, faderliga omsorg. För landet i dess helhet var reduktionen en välgeming. Den uppväckte väl hos sjelfva adeln ett stort missnöje och dref måhända en och annan från sitt fädernesland; men den kan knappast sägas hafva undergräfb det svenska väldet, hvilket tvärt om hela Livlands folk med största mannamod hjelpte att försvara. När afgörandets stund kom, frånsade sig så väl Livlands adel som Rigas borgerskap all gemenskap med den ränksmidande »äreskändare», hvilken, ledd af personlig hämdkänsla, sökt uppbesvärja mot det hatade Sverige alla dess farligaste fiender.

Den inre styrelsen.

Dritoeln. — FlrsTamisendtt. — Förvåltningen. — RittsvKgendet. — Försvenskningen af de erifrade laidakapen. — NXringirna. — Kyrkan orh den andliga odlingen.

De stränga räfsterna under många namn, som följde Karl XI hans lefnad ut, som väckte så mycket missnöje och dock voro så nödvändiga, beteckna endast den ena sidan af Karl XI» styrelse. Den andm är ljusare och visar en verksamhet, som sätter skarpt sin uppgift att uppbygga och befästa och som slutar med att fullborda ett jätteverk. I den verksamheten ser man knappast någon annan än Karl XI sjelf, öfver allt personligen ingripande,till och med inom områden, som man kunde trott hafva varit honom främmande. Rådet, fordom en mellanmakt mellan konung och folk, utgjorde nu endast en samling af monarkens lydiga tjenare, hvilkas råd sällan inhemtades och aldrig utöfvade något nämnvärdt inflytande på besluten. Sverige hade fått en stark avtokratisk styrelse, och allt det myckna, som skedde, framgick ur konungens personliga initiativ. Af de tankar, som Karl XI förde ut, hade han nog tagit många i arf af den store Johan Gyllenstjerna; många trängde sig också fram under rådplägningarna med de dugliga och insigtsfulla män, som i olika ärenden voro hans förtrogne; men så koramo dertill ingifvelserna af hans eget praktiska förstånd, som egde kraften att bringa reda och

ordning i allt. Deri låg framför allt hans styrka. För öf-rigt är hans storhet att hafva gifvit sig hel åt sin kallelse och till sist offrat sig för den. Derfor foljer efterveriden den stränge konungen med beundran och vördnad, fastän den ser hans fel och erkänner ofver-drifterna i hans avtokratiskasy-

366. Fustet Lejonet v^d Göteborg. Anlagdt af Karl XI på 1680-talet.

stem, som dödade friheten.

Det första vilkoret for fäderneslandets upprättelse i det hela var ordnandet af rikets drätsel, som under den foregående regeringen och genom de sista krigen råkat i fullständig lägervall. Statens nöd var fruktansvärd cch Karl XI behöfde åratal af arbete för att besegra den. Den största sparsamhet i utgifter och den noggrannaste ordning i den finansiela forvaltningen voro tvingande pligter. I början stod man nästan rådvill infor de oafvisliga behofven, och under det första årtiondet efter freden måste ständerna oupphörligt med mycket dryga utomordentliga bevillningar »gripa konungen under armarna». Det ljusnade likväl efter hand. Räfsterna och reduktionen blefvo, allt efter som de fortgingo, till allt större hjelp. Reduktionen ökade kronans inkomster med millioner och gaf åt Karl XI medel att fast grunda vårt forsvar och vår förvaltning. Liqvidationskommissionen arbetade på utplånandet af statens skuld och lyckades på sjutton år bringa ned skuldsumman från44 till 11V2 millioner daler s. m., hvilken sist nämda siffra utmärker beloppet af Sveriges statsskuld vid Earl XI:s död. I sanningens namn må likväl erinras,, att denna liqvidation, ehuru fortgående efter grunder dem konungen gillade, i srjelfva verket många gånger blef en kränkning af den enskildes rätt genom underkännandet af penningfordringar, hvilkas laglighet efterveriden måsto vidgå. Efter några år var emellertid jemvigten i

finanserna återstäld och statsbristen försvunnen. På riksdagen 1693 kunde Karl XI till sist befria sitt folk från bördan af alla särskilda bevillningar, emedan han förmådde bestrida utgifterna med de numera ökade ordinarie statsinkomsterna, och vid sin död hade han dessutom samlat en icke obetydlig skatt för oförutsedda beliof.

Återupprättandet af landets försvarsväsen var efter vunnen fred Karl XI:s angelägnaste omsorg. Det var i främsta rummet vilkoret för vår yttre trygghet och bibehållandet af vår maktställning. Redan de första händelserna i kriget hade visat, att vårt försvar både till lands och sjös var ett förfallet verk, och de följande olyckorna lade snart sagdt alltsammans i ruiner.

Karl XI bygde upp igen med outtröttligt nit.

Krigsväsendet och reduktionen upptogo säkert hans flesta tankar, och han stälde dem båda i närmaste samband med hvarandra. Han påskyndade den senare for att kunna upprätta det förra. Historiskt hade hans härorganisation sin förutsättning i det förflutna, och man måste gå tillbaka till Karl IX» och framför allt till den store Gustaf Adolfs dagar för att finna rötterna till det indelningsverk som bär Karl XI:s namn. Redan då började försvaret att bindas vid jorden, och både fotfolk och rytteri fingo sig anvisade hemman, hvilkas räntor skulle utgå till deras underhåll. Men den grund, som Gustaf Adolf lagt, hade upprifvits eller försvagats, och det var nu nödvändigt att lägga om den starkare samt utföra hvad en gång blifvit börjadt. De gamla militiehemmanen, som genom donationer, köp eller byten gått förlorade, blefvo åter indragna och för det nya indelningsverket använda, hvarjemte en mängd andra reducerade hemman för samma ändamål togos i anspråk. En del af dessa hemman gjordes till bo-

367. Fästet Kronan vid Göteborg. Anlagdt al Karl XI p& 1080-talet.368. Varberg yu Karl \hi tiij.360. Karlskrona vid början af 1700-talct.

a. Kungsholmen. — b, Drottningskttr,ställen åt krigsbefälet; på de öfriga, de så kallade rusthållen, lades skyldigheten -att uppsätta och underhålla en ryttare med häst mot åtnjutande af hemmang-

370. Fästet Drottningskär vid Karlskrona, mot oster.

räntorna och mot frihet från rotering. Deruti bestod det egentliga indelningsverket, hvilket sålunda endast afsåg rytteriet och armebefalet. Fotfolket åter

rekryterades och underhölls genom den ständiga roteringen eller det fasta knekthållet, en inrättning från Gustaf * V

Adolfs och Kristinas dagar, då först Dalarnas och sedan Jemtlands och

V esterbott ens allmoge

mot friheten från ut-skrifning förband sig att underhålla ett visst antal knektar. Redan under Kristinas tid uttalades den tanken att

öfver allt ersätta utskrif-371. Fästet Drottningskär vid Karlskron., mot vester. njngen med ^teringen;

och Karl XI omfattade med ifver denna tanke, icke minst derför, att utskrif-ningen, i och för sig förhatlig, äfven visade sig såsom ett otillräckligt medel att

hålla regementena vid deras fulla styrka. Redan före 1682 års riksdag utgick till landshöfdingarne konungens befallning att söka träffa aftal med allmogen om ett visst knekthåll. Flere landskap gåfvo äfven inom kort sitt samtycke, men det fordrades ännu en tid, innan insigten om den nya inrättningens företräde blifvit allmän. Hvad 1682 års riksdag beslöt med afséende på roteringen är vordet berättadt; ett alldeles nytt uppslag var det ingalunda, endast en vidsträcktare tillämpning af en redan gammal grundsats. De landskap, som på riksdagen antogo det ständiga knekthållet, uppgjorde snart sina knektkontrakt genom sina fullmäktige. Det dröjde ej länge, förrän frälset och de trakters allmoge, som hållit fast vid utskrifningen, ville följa exemplet, och det gick derhän till sist, ehuru det dröjde många år, innan systemet var öfver hela Sverige och Finland genomfördt. Arbetet var här lika som vid indelningsverket vidlyftigt och mödosamt. Emellertid fick Sverige en stående här af ungefär 38

000 man indelta eller roterade ryttare och soldater. De utbildades under sin konungs ledning till krigets värf; men de voro äfven bofasta män, de hade sina torp att bruka och tid att egna åt fredligt arbete, och de blefvo derför aldrig en afskild soldatesk, utan medborgare med samma intressen som den öfnga delen af den jordbrukande befolkningen. Utom den indelta armeen funnos äfven värfvade trupper. De utgjorde tillsammans omkring 25 000 man och användes till de utrikes provinsernas försvar.

En synnerlig omvårdnad egnade Karl XI åt flottans nyskapande efter krigets förstörelser. Var detta angeläget redan från synpunkten af moderlandets egen säkerhet, så var det ännu nödvändigare för värnandet af våra utländska besittningar och betryggandet af det »dominium maris baltici», hvilket var grundvalen för hela vår stormaktsställning. Det sista kriget hade tydligt visat, att utan ett mycket starkt sjöförsvar detta »dominium» var omöjligt att försvara och dessutom Sveriges egen jord utsatt för eröfrings-lystna grannars anfall. Äfven den erfarenheten hade vunnits, att Stockholm var olämpligt såsom örlogsstation både på grund af sitt aflägsna läge och emedan dess hamn under flere månader af året vanligen är tillfrusen. Att bygga en ny örlogshamn och en ny flotta var derför det dubbla arbete, som förelåg, och Karl XI lemnade dess närmaste utförande åt generalamiralen Hans Vachtmeister, en af enväldets bästa och dugligaste män. Den mannen faun nu sin egentliga lifsgerning och slutade den efter många år af strider och mödor pä ett sätt, som för alltid skaffat honom en hedersplats i vår historia. Vachtmeister begynte så godt som omedelbart efter freden. Redan Johan Gyllenstjerna hade vid Trossö i Blekings skärgård utsett plats för Sveriges sjömakt; och der skapade Vachtmeister inom kort Karlskrona med dess hamnar, dockor och varf samt bygde dertill en flotta, hvilken 1684 var vorden så stark, att den enligt hans egen utsaga »kunde bjuda Danmark hufvudet». Det gick under oerhörda svårigheter, förorsakade dels af statens fattigdom, dels af det sega motståndet hos många bland flottans män, livilka till och med sökte rubba Karl XI:s tillit. Men Vachtmeister segrade till sist. Vid Karl XI:s död voro anläggningarna vid Karlskrona nära fullbordade, ochSveriges orlogsflotta bestod af 45 större krigsskepp, bestyckade med 2 648 kanoner. Besättningen utgjorde 11000 båtsmän, af hvilka en mindre del var värfvad, de flesta åter roterade i vissa kustorter, efter samma grunder, som voro gällande för det fasta knekthållet. En större och mera välrustad sjömakt hade Sverige aldrig egt.

Statsförvaltningen erfor snart och grundligt inflytelsen af Karl Xis ordnande förmåga, men kände också inflytelsen af det kungliga enväldet, som ej länge kunde finna sig i alla de gamla formerna, utan genombröt dem och ersatte dem med nya. I den svenska förvaltningens historia är derfor Karl XI:s egen styrelse epokgörande. Under Gustaf Adolfs och Kristinas dagar hade riksrådet varit denna förvaltnings egentliga medelpunkt. Styrelsen förgrenade sig i de stora rikskollegierna, styrda af de höga riksembetsmännen med riksråd såsom bisittare. Det var en strängt aristokratisk-oligarkisk regering, der ej mycket rum syntes vara för en konungs och ännu mindre for ett folkligt inflytande. Karl XI:s envälde förändrade allt. Hela förvaltningen

gjordes beroende af konungen och ombildades i många stycken för att åstadkomma en snabbare verkställighet]och en säkrare kontroll. Rådets verksamhet inskränktes till en företrädesvis lagskipande i dess egenskap af högsta domstol. Regeringsbesluten äfven i de vigtigaste frågor fattades af konun-372. Vittus Anderssons stuga på Trossö. gen efter rådplägning i en

(Borttagen, p4 Karl XI:. maktspråk, vid anläggningen af Karlskrona), konselj, SOm Vexlade till sin

sammansättning, efter ärendenas beskaffenhet, och till hvilken kallades personer inom eller utom rådet, allt efter som de egde konungens förtroende. De höga riks-embetena lemnades af Karl XI efter sina innehafvares död obesatta, och ur de förvaltande kollegierna försvunno rådsherrarne nästan helt och hållet. På förvaltningen kunde således rådet såsom sådant ej utöfva något inflytande. Kollegiernas forna sjelfständighet var redan derigenom undergräfd, och den försvagades än mer genom sådana förändringar i deras verksamhet, som inneburo en sträfvan att undanskjuta eller upplösa de tunga kollegiala formerna för att låta dem ersättas af en byråkratisk organisation. De vigtigaste ärendena undanrycktes den kollegiala behandlingen och öfverlemnades åt fristående afdelningar eller byråar, ofta stälda under den omedelbara ledningen af konungen sjelf. Krigskollegiet och amiralitetet under Karl XI:s dagar äro derpå exempel. En särskild uppmärksamhet förtjena de förändringar, som

kammarkollegiet undergick. Riksstatens utarbetande och statsmedlens disposition uppdrogos 1680 åt statskontoret, som likväl ännu under denna tid var att betrakta endastsåsom en fristående byrå inom kammarkollegiet och med det samma hade gemensam president. Sju år senare afskildes såsom ett i det hela sjelfstän-digt, men under kammarkollegiet subordinerande verk den så kallade kammarrevisionen, hvars uppgift var att granska statens räkenskaper samt att i mål, som rörde kammarsaker fålla dom. Då denna revision, den nu varande kammarrätten, år 1695 fick sin egen president, var skilsmässan vorden fullständig. Med kammarkollegiet förenades såsom en särskild byrå det förut sjelfständiga kommerskollegiet, under det att bergskollegiet fortfor att bestå såsom ett eget embetsverk. Kommerskollegiet återstäldes först genom kungabref af 1711.

Den centralisation som Karl XI genomförde satte honom i stånd att öfvervaka sina embetsmän och att inom förvaltningens olika grenar, ända från rikskollegierna till den aflägsnaste provinsstyrelse, ingjuta en ny anda. Ordning, noggranhet och flit trädde i stället för den gamla oredan och försummelsen. Det var en egen syn att se, hur Karl XI umgicks med sina embetsmän. Befallningarna voro af en man, som visste hvad han ville och som fordrade en snabb och punktlig lydnad utan alla invändningar. Han var lik en sträng och rättvis husbonde, som i de minsta enskildheter ser om sitt hus, som bannar och bestraffar försummelser, men också uppskattar det trogna arbetet och belönar det med ett ökadt förtroende. Alla statens embetsmän, de högsta som de lägsta, visste också detta, och de lärde sig slutligen att göra sin pligt. De fiugo väl akta sig för alla godtyckliga öfvergrepp i sin tjenst, men de hade å andra sidan i sin verksamhet stödet af en stark regering. Deras anseende ökades, och deras yttre vilkor förbättrades. Rikedom fingo de icke, men de löner, som voro dem tillmätta, föllo numera punktligt ut. När Karl XI gick ur tiden, var en fullständig löningsstat uppgjord för alla rikets embetsmän med lönerna bestämda att utgå i boställen, span-mål eller penningar. Det blef ett stycke civilt indelningsverk bredvid det militära.

Ingen svensk konung har mer än Karl XI skänkt sin uppmärksamhet åt rättsväsendets utveckling. Att samhället hvilar säkert endast på lagens grund, har han lifligt känt, och derfor har han äfven, så sjelfherskare han var, obetingadt böjt sig under lagens välde. En dylik underkastelse har han också med stränghet fordrat af alla sina undersåtar utan undantag. Sin kärlek till rättvisan har han ådagalagt både i ord och handling, och hennes handhafvande blef efter vunnen fred ett bland de första föremålen för hans omsorg. Det lände till trygghet för alla, i synnerhet för de fattige och hitintills förtryckte, öfver hvilkas rätt Karl XI alltid vakade. Lagskipningen, som under förmyndarregeringen och krigsåren råkat i förfall, upphjelptes, rättegångssättet förbättrades, och för det skyndsamma afgörandet af efter-liggande mål i justitierevisionen och hofrätterna vidtogos flere åtgärder. Karl XI pådref och deltog flitigt i rådets arbete med justitieärenden; svea hofrätt fick ett större antal tjenstemän och fördelades på divisioner samt erhöll till yttermera visso, lika som kollegierna, sina arbetstimmar närmare

Sveriges historia. IV. 32bestämda. Här som öfver allt kräfdes ett brinnande nit. Utan öfverdrift kan det sägas, att aldrig, så länge Sverige stått, det arbetats så träget i kronans tjenst som under Karl XI:s dagar. Efter några år var ordningen i lagskipningen vunnen och j em vigt en återstäld; konungen tillsåg, att den ej förlorades å nyo. Af ven på lagskipningen vid underrätterna höll han sitt öga, grep in personligen, när han fann något, som ej var godt, och slog ned med sin straffande vrede på alla domare, som enligt hans tanke gjort sig skyldiga till väld och egennytta. Inom den svenska lagstiftningens historia har Karl XI kommit att intaga en hedersplats. I allmänhet har han genom ett minutiöst reglementorande sökt bringa reda i samhällslifvets alla förhållanden. Det låg gifvet i sjelfva hans sinnesart, och det var en följd af den centraliserade, enväldiga konungamakt, som ville vara förmyndare för alla och derför hade att tänka och besluta för alla. Det kyrkliga lagstiftningsarbetet skall på ett annat ställe beröras; det var framgånget ur ett hundraårigt behof och blef ett verk för århundraden. En revision af den allmänna lagen hade äfven länge varit ett önskningsmål. Samhället hade klädt sig i en annan drägt sedan Kristofers dagar; rättsmedvetandet hade förändrats och fann icke mer sitt uttryck i den gamla lagen, och för de många nya förhållanden, som voro frukter af en fortskridande utveckling, saknades bestämmelser. Karl IX, i allt mannen med de stora framtidstankarna, sökte med ifver åstadkomma en ny allmän lag, men utan att lyckas. Tiden var ännu icke mogen. Man kunde icke ena sig om de stora grundsatser, efter hvilka den gamla lagen skulle »öfverses, förbättras och rättas efter tidens och landets lägenhet»; och man saknade framför allt den juridiska

bildning, som kräfdes för ett så grannlaga värf. Gustaf Adolfs tidhvarf har i den svenska lagstiftningens historia just den betydelsen att hafva både teoretiskt och praktiskt grundlagt denna bildning. Under de femtio år, som följde efter Gustaf Adolfs död, återupptogs lagarbetet tid efter annan, i synnerhet genom de stora lagkommissionerna af 1643 och 1665, inom hvilka de juridiska insig-terna voro väl representerade. På riksdagarna efter 1660 stod lagreformen nästan oupphörligt på dagordningen, och ständerna, framför allt adeln, tröttnade icke att yrka på den sammas genomförande. Lagstiftningen stod visserligen icke stilla; den fortgick genom de smärre förbättringarna, men det stora verket påskyndades ej. Återhållande krafter funnos. Sjelfve riks-drotsen Per Brahe uttalade många gånger sina betänkligheter »att röra något vid lagen», som genom förändringar »snart skulle mista all sin kraft», och i hans yttranden stack dessutom fram en tydlig fruktan, att genoin lagens förbättring de adliga privilegierna skulle försämras. Under de första åren af Karl XI:s egen regering var för de vigtiga samhällsreformerna ej mycket att hoppas. Konungens tid upptogs i början af ynglingens förströelser, och sedan kom kriget med dess förtviflade kamp om tillvaron. Efter freden blef det annorlunda. Reformerna begynna på alla områden, äfven inom lagstiftningens. På 1686 ars riksdag väckte konungens förtrogne, landtmarskalken Erik Lindsköld, den gamla frågan om lagens revision, hvilken för konungennu var önskvärd äfven från den synpunkten, att envältdets läror borde i den nya lagen få sitt uttryck. Ständerna förstodo Lindskölds vink och anhöllo hos konungen, att han skulle låta »öfverse, förbättra och i god ordning bringa lagen». Karl XI förklarade sitt bifall och uppdrog arbetet den 6 december 1686 åt en stor kommission af tolf lagfarna män under ordförandeskap af Erik Lindsköld. Det hade varit Karl XI:s hopp, att kommissionen med hjelp af gjorda förarbeten skulle snart blifva färdig med sitt verk. Det hoppet gick icke i uppfyllelse. Med många förändringar i sin sammansättning fortfor kommissionen att lefva och arbeta under nära femtio år; den slutliga frukten af dess mödor blef 1734 års lag. Flere balkar af denna lag utarbetades, granskades och gillades redan under Karl XI:s dagar, och på flere, som ännu icke hunnit fullbordas, var arbetet vid konungens död långt framskridet. Allt, äfven det, som Karl XI godkänt, har visserligen sedan blifvit å nyo öfversedt och kanske i många punkter förbättradt, men visst är det ändock, att äran af det verk, som heter 1734 års lag, hör både enväldet och frihetstiden till.

Ledd af krigets bittra erfarenheter, arbetade Karl XI både strax före och efter fredens afslutande på försvenskningen af de dansk-norska landskapen. Att nå det målet var af vigt i synnerhet med hänsyn till Skåne, der under kriget kärleken till det gamla moderlandet visat sig for det nya så farlig. Det borde väl efter hand blifva annorlunda. I allt större mängd togo svenska adelsmän de forna dansk-skånska herregodsen i besittning, och en inflyttning af svensk allmoge egde väl äfven rum i det nästan förödda Skåne, som Karl XI syntes vilja göra till ett nybyggarland för de närgränsande provinserna af det gamla Sverige. Men Karl XI ville åvägabringa en snar och fullständig gemensamhet i språk, sed samt kyrklig och borgerlig ordning, emedan denna gemensambet tycktes vara den enda säkra underpanten på en framtida trohet. I denna riktning gingo Karl XI:s bemödanden, i hvilka han understöddes af många, i synnerhet af den svenskfödde biskopen öfver Lunds stift, Knut Hahn, samt generalguvernören öfver Skåne, Halland, Göteborgs och Bohus län, den på en gång kraftfulle och rättrådige Rutger von Ascheberg. Försvenskningen började från roten och tillräckligt tidigt, för att det må vara tillåtet att i Karl XI:s åtgärder spåra Johan Gyllenstjernas inflytande. Redan år 1678 afgingo bref till biskoparne öfver de danska landskapen, hvari de anbefaldes tillse, att barnen i skolorna undervisades i svenskt språk, att svensk kyrkoordning följdes, samt att i församlingarna insattes svenska prester, under det att prester från de eröfrade landskapen erhöllo befordran inom det öfre Sverige. Innehållet af freden i Lund gjorde emellertid, att dessa djupgående förändringar icke kunde genomföras utan befolkningarnas fria medgifvande. Det blef också vunnet. Så begärde skånska presterskapet på ett möte i Malmö 1681 »uniformitet» i kyrkoväsendet med Sverige; städernas fullmäktige instämde längre fram deri och anhöllo tillika om införandet af svensk borgerlig lag. Äfven bönderne liafva fort samma tal, och adeln har 1683 lemnat sitt medgifvande. Försvenskningen gjorde öfver allt snabba framsteg. Hufvudmedlet var folketsundervisning; men till sammansmältningen bidrog kraftigt införandet af svenskt kyrkoväsen, svensk lag och svensk härordning samt icke minst återupprättandet 1682 af Lunds högskola, hvilken allt sedan för de södra landskapen varit en härd för nationel svensk odling.

Äfven provinserna på andra sidan Östersjön har Karl XI sökt närmare förena med Sverige, ehuru han, i följd af

språkens olikhet, knappast kunde tänka på en fullkomlig sammansmältning. Redan föregående regenter hade böljat rödja väg för svensk odling och svenskt samhällsskick; Karl XI fullföljde arbetet grundligare och i vissa fall våldsammare än sina företrädare, och han har dervid riktat sina ansträngningar företrädesvis på de djupa leden af dessa landskaps råa och genom århundraden af tyska feodalherrar misshandlade folk. Med lefvande nit sökte han blaud de est-livländska bönderne sprida upplysning för att efter hand vända dem till mildare och kristligare seder. Han tog kännedom om deras förhållanden, lindrade deras bördor, skyddade dem mot deras herrars omensklighet och uttalade mer än en gång sin vilja, att de skulle anses och behandlas såsom fria män. Han önskade att både i odling och yttre vilkör göra dem likstälda med Sveriges bondestånd. Genom sin sträfvan att upprätta den lifegna allmogen ökade Karl XI för öfrigt den | förbittring, som hans åtgärder i reduktionen framkallat hos den est-livländska adeln. Vi känna redan den store konungens förfaringssätt mot denna adel. Af ekonomiska och politiska skäl betingadt, vitnade det om for mycken stränghet och för litet förutseende.

I skyddet af den fred, som Karl XI visste att bevara, tilltog märkbart landets materiela välstånd. Dertill bidrogo, utom det yttre lugnet, den inre ordningens återupprättande, myntväsendets stadgande och den aldrig hvi- 1 lande omvårdnad om hela vårt näringslif, som är en af de vackra sidorna i Karl XI:s styrelse. Att denna omvårdnad ej sällan tog miste var en följd deraf, att den tillämpade oriktiga ekonomiska och handelspolitiska läror. Man | lefde midt upp uti merkantilsystemets dagar. Man såg källan till ett lands rikedom framför allt i städernas uppblomstring, i handelns och industriens forkofran; man sökte med en mängd konstlade medel befordra båda till förfång för landtmannanäringama, hvilkas vigt man förbisåg; och man fordrade, att staten, lik en sträng förmyndare, skulle ledande och reglementerande gripa in i alla dessa förhållanden, om hvilka man ej anade, att de ordna sig bäst sjelfva efter naturliga lagar. Sådana grundsatser tillämpades, som vi sett, redan under Gustaf Adolfs dagar; for Karl XI:s sinnesart passade de godt Han, om någon, »dirigerade tull, manufakturer och commercier», reglemente-rade i stort och smått. Den ena dagen afgjorde han de vigtigaste ekonomiska och merkantila frågor; den andra bestämde han lönerna för lärlingar, gesäller och mästare vid glasbruket i Stockholm eller för drängar och pigor i någon ända af Vestmanland. In i de minsta enskildheter sträckte sig detta stundom olidliga formynderskap med dess tvång. I mycket verkade det godt i mycket hämmade det en utveckling, som det afsåg att befordra.Framgången i det hela kan likväl ickef förnekas. Fabriksnäringen uppmuntrades och var föremål både för konungens och riksdagens omtanke. Man sökte befordra den med höga tullar och införselförbud i det herskande systemets anda. Utgången svarade ej alltid mot förväntningarna. Sidenfabrikationen ville ej riktigt trifvas, men i stället utvecklade sig klädesfabrikerna betydligt, i synnerhet i Stockholm och Norrköping, och konungen utfärdade efter några år det beslutet, att hela Sveriges krigshär skulle beklädasmed inhemskt kläde. Linne- och yllevaror tillverkades, ehuru ej tillräckligt för behofvet. To-baksspinnerier an-lades, lika så glas-och pappersbruk. Skeppsvarf inrättades i flere städer efter östersjökusten. Bergs-handteriugen betraktades allt jemt såsom landets för-

373. Norrköping vid början af 1700-talet.374. Storkholm vid slutet uf 1600-tnlefc.

nämsta näringsgren, omhuldades på många sätt och vann äfven en stark tillväxt. Förtjensten är icke ensamt Karl XIs; han delar den med dugande män, sådana som Erik Fleming och Fabian Vrede, båda bergskollegiets presidenter, den förre i början, den senare i slutet af Karl XI:s regering. Redan under en föregående tid hade uppmärksamheten allt mer dragits från de så kallade ädlare verken till jern-handteringen, och detta förhållande fortfor. Silfverafkastningen vid Sala grufva nedgick betydligt på 1680-talet, men höjdes sedermera något genom de förbättringar, som vid-togos af direktören Baltasar Grill. Silfververket, förut drifvet for kronans räkning, lemnades 1682 på ständigt arrende till kringliggande bergslag. Falu grufva, en gång ansedd såsom Sveriges skattkammare och ännu 1664 i stånd att afkasta 15 000 skeppund koppar, hotades 1687 med fullständig undergång genom inträffadt ras, räddades genom Karl XI:s kraftiga mellankomst och upparbetades å nyo. Den gaf ännu vid slutet af Karls regering 9000 skeppund, men hade likväl sett sina bästa dagar. Jemhandteringen gick framåt. Stångjernstillverkningen var vid århundradets slut ungefar dubbelt så stor, som den varit 1660, och jernet var dertill af bättre beskaffenhet. Styrelsen ingrep äfven här ordnande och reglerande, lern-nande ej mycket rum for friheten eller den enskilda omtanken. Understöd och privilegier spardes icke, och den unga näringen växte

till, trots allt för strängt åtdragna band. De gamla jernförädlings-verken, såsom kanongjuteriema och gevärsfaktorierna, ökade sin tillverkning, och många nya anlades, hvilka inom några år syntes ega en tryggad ställning. Till denna tid hör äfven uppkomsten af tvenne vetenskapliga inrättningar till bergshandteringens förkofran. Den ena var laboratorium ehemicum, den andra laboratorium mechanicum; till det förra knyter sig Urban Hjämes, till det senare Kristofer Polhems namn.

Näringarnas förkofran gaf äfven en större fart åt rikets handel och sjöfart, och regeringen vidtog flere anstalter till deras fromma. Trävaruexporten främjades, och den utförsel af skogsprodukter från vestra Sverige, som förut gått öfver gränsen till Frederikshald, tvangs af Karl XI så godt som med våld att söka sig väg till Uddevalla. Handeln med tjära uppmuntrades på samma sätt som förut. Den lemnades såsom monopol åt ett nytt kompani, hvilket trädde i stället för det gamla, som på grund af holländska handelstraktaten blifvit upplöst. Med ifver, ehuru utan mycken frukt, arbetades på att draga den rysk-holländska handeln från Årkangel till hamnania vid Östersjön, och försök gjordes att öfver Ryssland leda den persiska siden-och silkeshandeln fram till Riga och Narva. Sjelfva naturen stälde här upp sina oöfverstigliga hinder. För att förbehålla handeln åt sitt folk och säkrare hindra införseln af förbjudna varor tvekade Karl XI icke att tillgripa de våldsammaste medel. Så aflägsnade han judarne 1685 och dref till sist alla handlande utländingar ur riket. Välbetänkta voro dessa åtgärder icke, men visserligen karakterisera de Karl XI:s styrelse. Sjöfarten var ännu i regeln inskränkt till omgifvande haf; den tilltog mycket under fredsåren. Bevisen föreligga i handelsflottans ökande, i synnerhet för Stockholm. Till sjöfartens större lifligbet bidrog måhända upplifvandet 1684 af den år 1679 indragna hel- och halffriheten för »bevärade» handelsskepp. I hög grad fördelaktig för Sverige var den neutrala ställning, det intog under kriget mellan Frankrike och sjömakterna på 1690-talet. Våra offentliga handlingar vitna om en stark uppblomstring af vår sjöfart under denna tid, trots de kaperier af holländare, engelsmän och spaniorer, som emellanåt hemsökte den. Deremot har måhända, åtminstone under de första fredsåren, på vår handel och sjöfart ofördelaktigt inverkat den ganska stränga handelstraktat, som vi med Holland afslöto 1679. Jordbruket kunde under merkantilsystemets tid icke påräkna den oaflåtliga omvårdnad som i vår egen. Att det likväl icke af Karl XI förbisågs, derom vitna de åtgärder, som han tid efter annan vidtog till dess förkofran. Jordbrukets utveckling framgick dessutom såsom en följd af landets tillstånd öfver hufvud. Freden, som återgaf vårt folk åt det fredliga arbetet, ordningen i det inre, som med kraftig hand upprätthölls, indelningsverket, som, fattadt i dess vidsträckta mening, befriade bonden från utskrif-ning, sjelfva reduktionen, som visserligen utarmade vår adel, men tryggade allmogen i dess besittningsrätt och räddade dess politiska frihet, samt icke minst tillvaron af en konung, som verkligen älskade sitt folk och med förkärlek skyddade den svage, allt detta gjorde med nödvändighet ställningen för massan af den jordbrukande befolkningen bättre, äu den förut varit. Mot375. Stockholms slott vid slutet af 1 f»00-talet.

—flimgöDvr V»lt

rniffiinpupuTiTyii

ijnrnj^ymiUl^i

...miuniliMpa,

slutet af Karls regering försämrades den å nyo. Flere missväxtår följde på hvarandra, sköflade välståndet, som spirat upp, och framkallade en hungersnöd, hvilken rasade i synnerhet i norra Sverige, Finland och Östersjöprovinserna, der den kräfde tusentals offer.

I den svenska kyrkans historia intager Karl XI ett rum vid sidan af Gustaf Yasa och Karl IX. Han gaf slutligen åt denna kyrka, efter långa tider af vacklan, en fast ordning och bestämde hennes ställning till det veridsliga samhället, såsom han ville hafva den. Det .skedde genom en ny kyrkolag, hvilken, länge önskad och länge förberedd, utfärdades 1686. Redigerad af enväldets nitiska tjenare, kom den äfven att blifva ett uttryck för enväldets läror. Förut hade kyrkan, ledd af sina biskopar, intagit en jemförelsevis sjelf-ständig ställning till staten; hon hade erkänt och tagit i anspråk dess skyddande makt, men sökt undgå dess tvingande välde. Genom 1686 års kyrkolag underordnades hennes myndigheter strängt den verlds-liga makten, och hennes enhet vans deri genom, att konungen stäldes såsom den nästan enväldige ledaren af hennes angelägenheter. Den > kon u u gap

apism », som Johan Rudbeck fruktat, var vorden en verklighet. Den lände emellertid till fromma för kyrkan och församlingen, så länge den uppbars af en herskare sådan som Karl XI, varm i sin gudsfruktan och vän ej blott af yttre kyrklig ordning, men ock af verkligt kristligt lif. Till detta lifs stärkande har Karl XI gjort mycket genom oaflåtligt personligt ingripande; jemte honom hafva verkat sådana fromma och nitiska män som Olof Svebilius, Haqvin Spegel, Jesper Svedberg samt den orn Finlands kyrka högt fortjente Johan Gezelius. Mycket hafva de åstadkommit. Så utarbetades och antogs en ny katekes (1689), ny kyrkohandbok (1693) och ny psalmbok (1695). Grundligt arbete nedlades äfven på en ny bibelöfversättning. Fullbordad blef den icke under Karl XI:s lefnad; den utkom 1703 och fortfar än i dag att vara gällande. Så befäste sig den svenska kyrkan på strängt luthersk-protestantisk grund, och hon torde aldrig hafva varit starkare än under detta tidhvarf. Den religiösa friheten har hon icke älskat. Hon har hållit strängt på yttre ordning och

376. Minnespenning [frånsidan] öfvcr Stockholms slotts

bvgnad 1692.

Best&r genom herrens godhet. 1G92. Tossin gjorde teckningen.*likformighet, och hon har kraft af alla rättrogenhetens dygd. Sådan var tidens anda. Men hon har också vitnat genom sina ypperste om ett inneboende kristligt lif.

Karl XI:s regering, utmärkt af rastlös verksamhet på forvaltningens och näringslifvets alla områden, har äfven att förtälja om mycket framgångsrikt arbete på den andliga odlingens fält. Konungen sjelf har ej heller for detta arbete varit alldeles främmande. Han var visserligen en olärd man, men han har lika mycket som de bäste bland våra regenter förstått att uppskatta kunskapens värde. Att sprida bildningens frön ansåg han också vara en kungapligt. Den vetenskapliga forskningen understöddes på många satt.

Den hade nästan uteslutande sitt hem vid högskolorna, af hvilka de i Lund och Dorpat återupprättades under Karl XI, den förra 1682, den senare 1690. Inom flere af vetenskapens grenar fram-stodo lärde, som skänkte heder åt det svenska namnet. Sådana voro, bland andra, inom teologien Gezelius och Beuzelius, inom rättsvetenskapen Stjern-hök, »den svenska lagfarenhetens fader», Samuel Pufendorf och Lundius, inom fornforskningen Verelius och Loccenius samt inom naturvetenskapen mångfrestaren Olof Rudbeck, den svenska vetenskapens mest lysande namn under detta tidhvarf. Elementarläroverken utvecklade sig på den redan lagda grunden; en ny skolordning utkom 1693. Mer än någon svensk konung tillförne ifrade Karl XI for allmogens upplysning. Han påbjöd, att alla skulle lära sig läsa i bok for att bättre kunna tillegna sig kristendomens hufvudläror, och med prester-skapets nitiska hjelp dref han sin vilja igenom. Tiden utmärktes likväl af mycken okunnighet och vidskepelse. Ett bevis derpå är den allmänna tron på trolldom och blåkullafärder, som uppkom i Dalarna och sedan nästan epidemiskt spred sig till andra delar af riket. Den gaf anledning till de beryktade hexeriprocesserna med deras blodsdomar, som under flere år fylde riket med oro.

377. Johan Stjeruhök (1506-1675). Sveriges yttre politik ander Bengt Oxenstjernas ledning.

Bengt Oxenstjernas politik. — Garantitraktaten i Haag. — Ligan i Augsbnrg. — Fördraget i Altona. — Det franska partiet; Nils Bjelke. — Kaperierna. — Fredskongressen i Rijswijk.

I juni 1680 gick Johan Gyllenstjerna ur tiden. Strax derefter kallade Karl XI till sig riksrådet, grefve Bengt Oxenstjerna och anförtrodde honom ledningen af de utrikes ärendena, för hvilkas handläggning konungen sjelf saknade sinne och tillräcklig insigt. Uppdraget emottogs, ehuru icke utan tvekan, och utfördes uuder tvenne årtionden på ett sätt, som tillförsäkrat Bengt Oxenstjerna en framstående plats bland svenska statsmän.

Den nye utrikesministern var född 1623 och således redan vorden en gammal man. Han hade länge och troget verkat i statens tjenst; han hade företrädesvis varit upptagen af ansvarsfulla diplomatiska värf och der-igenom förvärfvat sig en grundlig kännedom af alla frågor, som stodo i samband med den yttre politiken. Senast hade han varit Sveriges förste ambassadör vid fredskongressen i Nijmegen, och han hade derunder lagt i dagen den förkärlek för det habsburgska huset, som han. alltid bibehöll. För öfrigt var Bengt Oxenstjerna en lärd man med någon anstrykning af pedanteri, en fin och förslagen natur, som ej älskade att brottas med svårigheterna, men som

förstod att skickligt kringgå dem. Snille har han icke egt, men så mycket mer praktiskt förstånd och en uthållighet, som till sist vann sina syften. Han kunde ej skryta af oegennyttans dygd; han skildras åtminstone af sina många fiender såsom mer än andra svag för dessa »vän-gåfvor», hvilka nästan alla den tidens statsmän mottogo som uttryck af främmande monarkers erkänsla. Det finnes dock inga bevis derpå, att han för befordrandet af sina enskilda intressen skjutit åt sidan fäderneslandets.

Den mannen i spetsen för våra utrikes ärenden betydde i sjelfva verket en omkastning af vårt politiska system. Gyllenstjerna hade sökt Sveriges trygghet framför allt i den nära förbindelsen mellan Skandinaviens alla folk och han ville ytterligare befästa dess ställning genom åvägabringandet af en trippelallians mellan Sverige, Danmark och Frankrike på sådana vilkor, att den gaf oss stödet af Louis XIV» vänskap utan att beröfva oss vår handlingsfrihet eller rycka oss in i ett nytt krigs äfventyr. Endast i det fallet, att ett sådant förbund med Frankrike ej stod att erhålla, hade Sverige och Danmark, enligt Gyllenstjernas åsigt, att tänka på en anslutning till kejsaren och Holland. Bengt Oxenstjernas politiska tankegång gick uti en annan riktning.

378. Bengt Oxenstjerna (1623—1702).379. Oxenstjernska grnfkoret i Upsala domkyrka.

Här hvila Bengt Oxenstjerna, död 1702, och Magnus Stenbock,

död 1717.

För honom var forst och främst den nvss knutna nära förbin-delsen med Danmark en stor förvillelse. I detta fall behäftad med sin tids och sitt stånds fordom, såg han i landet på andra sidan sundet vår naturlige fiende, som hade satt och i all evighet skulle »sätta sin fördel i vår förlust, siu säkerhet i vår svaghet» och som derför aldrig kunde blifVa en uppriktig och pålitlig vän. Till Frankrikes förbund hade han ej heller mycken åtrå. Icke utan skäl talade han om den franske herskarens planer på en universalmonarki och ansåg, att hvarje förening med honom skulle föra oss in i krig och å nyo ställa oss under ett olidligt for-mynderskap. När Sverige å ena sidan ovilkorligen behöfde fred för att hemta krafter, stärka sitt försvar och bringa reda i sitt inre, och när det å den andra under då varande förhållanden ej kunde umbära alla förbund, så borde deraf enligt Oxenstjer-nas mening följa, att vi närmade oss de makter, hvilka hade till sin uppgift att mot Frankrikes krigiska planer upprätthålla freden och den allmänna säkerheten i Europa. Oxenstjerna ville derfor, att Sverige skulle till skenet fortsätta sina redan började förbunds-underhandlingar med Frankrike, men pä samma gång varsamt och i hemlighet närma sig kejsaren och Holland, fullborda freden med sist nämda makt samt vinna dess förbund, om det också skulle köpas med godkännandet af den för Sverige hårda handelstraktat.som med republiken blifvit uppgjord i Nijmegen. För denna politik blef Karl XI vunnen, emedan han i den samma såg en bättre säkerhet for freden; han slöt sig till den samma ännu hellre, sedan Louis XIV hänsynslösare än någonsin börjat kränka Europas intemationela rätt genom sina »reunioner», och han fick dertill en rent personlig anledning, då hans eget stamland Zwei-brucken blef reunieradt och af franska trupper taget i besittning. För öfrigt må det väl ihågkommas, att Earl XI redan mot slutet af danska kriget intogs af en bestämd motvilja mot Louis XIV, en motvilja, som med tiden icke mildrades, utan skärptes. Det är visst, att denna känsla icke i främsta rummet bestämde Karl XI:s allianser, men vi skulle irra oss mycket, om den icke utöfvat något inflytande på hans franska politik.

Med mycken skicklighet och mycken framgång genomförde Beugt Oxen-stjerna den farliga förändringen i Sveriges forbundssystem. Han möttes på vägen af den store Willem af Oranien, hvilken såsom den högste ledaren af Hollands öden såg sig om efter bundsförvandter för att hejda Louis XIV i hans våldsamma framfart. I mars 1681 bekräftade Karl XI den fred, som med Holland långt

förut blifvit afsluten i Nijmegen, och den 30 september (10 oktober) samma år ingicks mellan Sverige och republiken den vigtiga garantitraktaten i Haag till upprätthållande af de sista frederna. Huru oskyldigt än denna rent defensiva traktat syntes vara till sitt innehåll, undgick det likväl ingen bland den tidens statsmän, att den först och sist var riktad mot Frankrike, som allt sedan den sista fredskongressen var den bestämmande makten i Europa. Efter-verlden, hvilken ser allt i dess sammanhang, skönjer här sjelfva uppslaget till den politik, som under de följande årtiondena hade Willem af Oranien till sin förnämste förkämpe och som afsåg att mot Louis XIV upprätthålla jem-vigten inom Europa. Att Karl XI med öfvergifvande af Frankrike slöt sig till dess

motståndare, länder honom till ära, och visst är, att det steg han tog i icke ringa mån bidrog att höja Sveriges sjunkna anseende.

De följande åren utmärktes af en täflan mellan de förbundne och Frankrike, i det att hvartdera partiet till sin egen säkerhet sökte att förvärfva sig nya vänner. Louis XIV tänkte sig till en tid möjligheten att spränga hela förbundet genom att å nyo med lysande tillbud locka till sig den gamle bunds-förvandten. Det lyckades likväl icke trots hjelpen af de många fransksinnade inom den svenska rådkammaren. Allt bestämdare uppträdde Karl XI mot Fraukrike och fullföljde, ehuru forsigtigt, den väg, på hvilken Bengt Oxen-stjerna fört honom in. Ställningen syntes säkrare efter hand. Garantifördraget vann allt mer i styrka; kejsaren biträdde det samma i mars och Spanien i maj månad 1682. Liineburgska huset, i det hela vacklande, närmade sig de förbundne. Med kejsaren slöt Sverige särskildt förbund den 12 (22) oktober 1682 till upprätthållande af westfaliska och nijmegiska frederna och under löfte om ömsesidigt bistånd. Särskilda fördrag af likartadt innehåll iugingos af Sverige med Holland och Spanien i Haag den 8 (18) mars 1683. Stora ansträngningar gjordes att draga Danmark, Brandenburg och England öfver till »det goda partiet». De slöto sig i stället till Louis XIV och underlättade derige-nom utan tvifvel hans beryktade »reunioner». Englands konung, Charles II, föredrog soni vanligt att vara »Frankrikes besoldade vasall». Den store kurfursten öfvergick strax efter freden till Louis XIV, räknande på att vid tillfälle få tillfredsställa sin lystnad efter det svenska Pommern, och Danmark förband sig 1682 både med Frankrike och Brandenburg i hopp att kunna göra eröfringar från Sverige och betvinga hertigen af Holstein.

Det såg vid denna tid ut, som om hela Europa i norr och söder skulle hemsökas af krigets brand. Louis XIV:s reunioner tycktes ovilkorligen komma att tvinga Spanien, kejsaren och Holland till öppen brytning, och det led knappast något tvifvel, att i sådant fall Danmark och Brandenburg skulle anfalla Sverige. Under åren 1682—1683 växte faran efter band. Ett sista försök, som Louis XIV hösten 1682 gjorde att vinna Sverige, misslyckades. Hans sändebud Bazin uppträdde med pockande och för Sverige förolämpande anspråk, hvarefter han af Karl XI afvisades utan att ens hafva fått tillfälle att börja sina underhandlingar. Kriget närmade sig allt mer. Våra grannar rustade med franska underhållspenningar, motarbetade alla våra underhandlingar och väntade slutligen endast Frankrikes vink att kasta sig öfver våra svagt rustade gränsprovinser. Danmark började att gå anfallsvis tillväga mot hertigen af Holstein. På våren 1683 inlöpte en fransk flotta i Öresund for att i förening med den danska hota den svenska flottan i Karlskrona. Med en viss skadeglädje sågo de fransksinnade svenska rådsherrarne de hotande farorna. Karl sjelf röjde ingen fruktan, ej heller någon tanke att återgå till Sveriges gamla politiska traditioner. Med ifver ordnade han försvaret. Trupper samlades i Skåne, på norska gränsen, i Jemtland, i Livland, och i slutet af juli afgick flottan från det ännu osäkra Karlskrona för att söka ett bättre skydd vid det befästa Kalmar. På sensommam ankom ändtligen den efterlängtade hjelpen från Holland; en flotta af 17 skepp ankrade vid Elfeborg. Dermed var också faran förbi. Frankrike hade velat skrämma Sverige, men ieke lyckats; det hade visat sina vapen, men dragit sig för att »slå till». Det följande året förändrades ställningen. Stilleståndet i Regensburg räddade freden för en tid åt det vestra Europa och bidrog äfven att lugna oron i det norra.

Under de närmaste åren fullföljde Karl XI och hans förtrogne minister den fredens och sjelfständighetens politik, hvars första yttring varit garantitraktaten i Haag. Inga anledningar funnos heller att öfvergifva den, men väl många att ytterligare befästa sig i vänskapen med de makter, hvilka lika som Sverige hade till syfte att skydda Europas jemvigt. Louis XIVs hårda förföljelser mot Frankrikes protestanter i samband med upphäfvandet af uan-tesiska ediktet, hans farliga intriger inom Tyskland och hans uttalade anspråk på delar af de pfalziska länderna, allt detta manade till en sammanslutning för att om möjligt hämma den franske sjelfherskarens framfart. Icke blott \Villem af Oranien och Karl XI kände behofvet af en dylik sammanslutning; den önskades också af kurfursten Friedrich Wilhelm, hvilken efter stilleståndet i Regensburg förändrade politik och forsigtigt närmade sig Sverige och Holland, anande redan pä förhand utbrottet af en stor europeisk strid, der detskulle gälla forsvaret af tysk frihet eller protestantisk tro. Gemensamma intressen ledde snart till gemensamma öfverenskommelser. Brandenburg slöt fördrag med Holland och med kejsaren; Sverige förnyade sitt fördrag med Holland, den 2 (12) januari 1686, och ingick kort derefter, den 10 (20) februari samma årT ett hemligt förbund med Brandenburg. Slutligen, den 29 juni (9 juli) 1686, in-gicks mellan Österrike, Spanien, Sverige för dess tyska besittningar,

Baiern och några kretsar inom det tyska riket den så kallade ligan i Augsburg till upprätthållandet af rikets fred och säkerhet. Förbundet var till sitt innehåll endast defensivt, men betraktades af Louis XIV nästan som en krigsförklaring. Han protesterade offentligt mot det samma, gjorde omfattande rustningar och hotade att infalla i riket, om ej stilleståndet i Regensburg, som tills vidare tryggat honom i besittningen af hans reunioner, förvandlades till en stadigvarande fred. På denna fordran svarade kejsaren i följd af Sveriges och Brandenburgs påminnelser med ett bestämdt afslag. Allt spändare blef förhållandet mellan Louis XIV och de förbundne, och alla tecken tydde på en snar brytning.

Hösten 1688 började den väldiga strid, som sedan under nära ett årtionde upprörde en stor del af Europa. Det återstod att se, om äfven Sverige skulle indragas i dess hvirfvel. Vårt land hade återvunnit inre ordning och yttre anseende; det hade ökat sina militära krafter, och det var vordet en makt, hvars fiendskap fruktades och hvars hjelp söktes. Strax efter stridens utbrott gjorde oss Louis XIV, ehuru fåfängt, ett anbud om förbund. Våra bundsförvandter begärde, som det var att vänta, vår kraftiga hjelp, och Karl XI lofvade dem att uppfylla de löften, han genom fördragen gifvit. Att göra mer kunde han icke, så länge Danmarks allt våldsammare framfart mot hertigen af Holstein hotade att tända krigslågan i Sveriges omedelbara närhet. Det var Karl XI:s bestämda föresats att i yttersta nödfall med vapen i hand försvara den holsteinske hertigens oberoende. Han lyssnade dervid icke blott till den nära slägtskapens röst eller sin moders enträgna böner, utan äfven till den politiska visdomen från Karl Gustafs dagar, som sade, att denna holstein-gottorpska suveränetet i Danmarks rygg var en del af Sveriges egen säkerhet. Från och med 1684 verkade Karl XI allt ifrigare till den landsflyktige hertigens förmån. Han undvek visserligen i det längsta all väpnad inblandning, men han var outtröttlig att begagna hvarje gynsam vändning i den europeiska politiken för att åvägabringa ett biläggande af den holsteinska tvisten på grundvalen af de sista frederna. På hösten 1687 sammanträdde en kongress i Altona, der underhandlingar inleddes mellan Danmark och Holstein under främmande bemedling. Man kom på länge icke ur stället. Danmark uppmuntrades af Frankrike, under det att Karl XI oupphörligt intalade hertigen mod och stälde i utsigt Sveriges och dess bundsförvandters kraftiga hjelp. Slutligen kommo händelserna under hösten 1688 att påskynda afgörandet. Willem af Oranien blef Englands konung och på samma gång Louis XIY:s öppne tiende samt just derför angelägen om bibehållandet af norra Europas fred. Han hotade Danmark med de båda sjömakternas Hottor. Samtidigt beredde sig LUneburg till krig mot Danmark; och Karl XI erhöll på eu riks-Jag i början af år 1689 de penningmedel, som skulle sätta honom i stand att väl rustad till lands och sjös både uppfylla sina forpligtelser i det stora kriget samt med vapen i hand genomdrifva den holsteinske hertigens återinsättande. Danmark gjorde då en dygd af nödvändigheten och gaf vika, ehuru icke förr än i sista ögonblicket, då kriget redan stod för dörren. Den 20 (30) juni 1689 undertecknades fördraget i Altona, genom hvilket hertigen af Holstein insattes i alla sina gamla rättigheter.

Så gick krigsfaran å nyo förbi och Karl XI kunde låta hvila det svärd, som han redan till hälften hade dragit. Frågan var, om han och Sverige äfven under de följande åren skulle få forblifva blotta åskådare till den verldsstrid, som utkämpades inom Europa. Försök gjordes oupphörligt att locka Karl XI derin; och om han fått följa sin personliga böjelse, skulle han visserligen hafva velat öka de krigiska lagrar, som han redan vunnit. Men kännedomen om hans lands verkliga behof och önskan att befasta det verk han börjat ledde honom att försaka sig sjelf och att ställa fredens bevarande såsom sitt första syftemål. Den uppgiften var ej alltid den lättaste. Sverige var ännu en stormakt och så väl Frankrike som de förbundne sökte dess verksamma vänskap. Båda partierna hade också i Karl XI:s omedelbara närhet sina mer eller mindre oegennyttiga förespråkare, hvilka ej tvekade att använda den politiska intrigen för att bereda framgång åt sina planer och störta sina motståndare. I sjelfva verket rycktes den i dessa ting oerfarne konungen mellan stridiga inflytelser, och hans yttre politik bar också stundom vitne om hans vacklan. De utrikes ärendena leddes fortfarande af den erfarne Bengt Öxenstjerna, kejsarens och konung Willems vän, och i det hela gälde väl till Sveriges lycka den gamle statsmannens kloka råd mer än någon annans. Men obestridt och oafbrutet var detta inflytande icke. Mer än en gång väntade man Oxenstjernas fall. Han motarbetades af ett mäktigt parti, herrar »med fransyska magar», hvilka antingen ansågo, att Sveriges storhet och trygghet funnos endast i Frankrikes förbund, eller ville föra oss in i ett äfventyrligt krig, i hopp att det skulle återverka på våra inre förhållanden. På många, kanske de fleste af dem utöfvade äfven i någon mån Louis XIV:s

guld sitt inflytande. Till detta franska parti hörde Nils Bjelke, Lindsköld, Fabian Vrede, Gyldenstolpe, Vallenstedt, Vellingk och Hastfehr. Den ledande mannen var utan tvifvel hjelten från slaget vid Lund, Karl XI:s förtrogne krigskamrat, grefve Nils Bjelke, som, orolig och ärelysten, ville utom krigare äfven vara statsman. Det blef han väl icke, men omständigheterna och hans egna lidelser gjorde honom till en djerf politisk ränksmidare med vidtsväfvande planer och med en offentlig moral, som är tvifvel underkastad. Under åren 1690—1691 stod hans stjema högst. Med brinnande ifver kastade han sig in i det stora diplomatiska intrigspelet och inlät sig på eget bevåg i hemliga underhandlingar med främmande makter, drifvande en franskvänlig politik, om hvars företräden han hoppades öfvertyga sin konung. Vintern 1691 var Bjelke i Stockholm och satte derunder alla krafter i rörelse för att störta Öxenstjerna. Han sökte förmå Karl XI att bryta med de allierade och jemte Danmark öfvergå till Louis XIVsforbund eller åtminstone att med Danmark och några nordtyska furstar bilda »ett tredje parti», som genom eu väpnad fredsmedliug och i Frankrikes intresse skulle återställa lugnet inom det tyska riket.

Det franska parti, som på 1690-talet förde sin bittra strid med Oxen-stjerna och hans system, förmådde likväl icke bereda en afgörande seger åt sina åsigter eller sina intressen. Sverige stod i det hela fast vid sin inslagna politik och bibehöll sin neutrala ställning, deltagande i striden mot Frankrike endast med några tusen man, som på grund af de slutna fördragen sändes Holland och kejsaren till hjelp. Så mycket gjorde Frankrikes vänner likväl, att denna hjelp stundom fördröjdes eller alldeles uteblef. De underblåste äfven efter bästa förmåga den berättigade vrede, som hos Karl XI uppstod med anledning af de båda sjömakternas tilltag att med våld förhindra de neutrala staternas handel på Frankrike. Engelska och holländska örlogsfartyg uppbragte svenska handelsskepp, varorna dömdes förbrutna och rederierna drabbades af svåra förluster, hvilka blefvo ännu större genom sjöfartens oroande af franska kapare. Karl XI gjorde i främsta rummet hos sina allierade de kraftigaste föreställningar, utrustade konvojer, slöt (den 1 februari 1690) ett försvarsförbund med Danmark och ingick (den 10 mars 1691 och 17 mars 1693) med denna makt handels- och sjöfartsfördrag, hvars tillämpning under de följande åren beredde de nordiska kronorna betydande fördelar i handeln. I öfver-ensstämmelse med Oxenstjernas råd undvek den svenska regeringen sorgfälligt att af de båda sjömakterna utkräfva vedergällning, hvilket skulle hafva förorsakat en öppen brytning; men sjelfva sammanslutningen mellan Sverige och Danmark gjorde både England och Holland betydligt mildare i sitt tillväga-gående. Generalstaterna erbjödo sig tidigt att gifva Sverige skadestånd, och de båda makterna ingingo tvenne fördrag, den 19 (29) november 1691 och den 15 (25) november 1693, på grund af hvilka betydliga ersättningssummor verkligen utbetalades till svenska rederier.

Trots alla underhandlingar och fördrag fortforo dessa kaperier ända till krigets slut och voro, i synnerhet från Frankrikes sida, högst besvärande; vår handel och sjöfart ruinerade de likväl icke. För öfrigt syselsatte sig Sveriges diplomati, lika som de kämpande partierna, med flere vigtiga politiska spörsmål, hvilka mer eller mindre stodo i samband med det stora skådespel, som företrädesvis upptog Europas uppmärksamhet. Här är ej plats att beröra dem. En af dessa frågor var den om Sveriges fredsmedliug, hvartill förslaget framkastades af Bjelke redan 1690 och i Frankrikes intresse. Det visade sig dä, att saken ännu icke var mogen och att frågan, såsom Oxenstjerna tänkt, hade blifvit för tidigt väckt. Hon kom snart fram igen för att icke falla. Sådana voro förhållandena och Sveriges ställning. Under de följande åren fördes i sjelfva verket en offentlig fredsunderhandling i Stockholm, samtidigt dermed att en vida vigtigare hemlig underhandling pågick i Holland mellan Frankrike och de båda sjömakterna. Slutligen var man ense om sjelfva preliminärerna. Sveriges bemedling antogs officielt af de förbundne i början af år 1697, och den stora fredskongressen i Rijswijk begynte sitt arbete. När det ändats, hade Karl XI gått ur tiden.

Karl XI:s person. — Hans samtida och död (1697).

Karakteristik af Kari XI. — Konungahusets medlemmar. — Karl Xl:s samtida. — Hans sjnkdtm ock död.

Karl XI beskrifves såsom en man af medelmåttig längd, välväxt och med ett i det hela behagligt utseende. Hans helsa, under barnåren vacklande, hade efter hand stärkts genom oupphörliga kroppsöfningar och vistelse i fria luften; men hans yttre kom likväl aldrig att vitua om något större mått af fysisk kraft. Hållningen egde intet vördnadsbjudande; gången vanstäldes af en lindrig haltning, följden af ett svårt benbrott, som konungen 1681

ådrog sig vid en af sina vanliga, oförvägna ridter. Hans skick ocli later saknade

ädelhet och behag; och hvad naturen i detta fall vägrat gifva förvärfvades ej heller under inflytelsen af ett fint och bildadt umgängeslif. Ett sådant

kunde ej gerna finnas vid ett hof, der spiran tordes af den hvardagliga och medelmåttigt utrustade Hedvig Eleonora, hvilken företrädesvis vid spelbordet sökte sin förströelse. Såsom gasse och yngling växte Karl XI upp i sjelfsvåldig frihet, stundom omgifven af män, hvilkas råa ton aUt för mycket inverkade på monarken sjelf. I fruntimmerssällskap kom han aldrig till rätta, var blyg och försagd i hvarje större samqväm och älskade minst af allt de fester, der han sjelf gjordes till föremål för offentlig hyllning. Han sökte helst ensamheten eller vistelsen på ett afsides liggande ställe, i synnerhet Kungsör, när icke omständigheterna tvungo honom att uppehålla sig i Stockholm eller han var upptagen af sina många och hastiga resor genom land och rike. Sin mesta tid egnade han åt det trägna arbetet. Nöjet försmådde han likväl icke, men han hade sin egen smak och sökte sin vederqvickelse mest i »drillandet», det vill säga exercerandet af soldater, i vilda ridter och farliga jagter, någon gång i glammande lag med gunstlingar och förtrogne eller i umgänget med de gamla kamraterne från farornas och de krigiska bragdernas dagar. I sitt lefnadssätt iakttog Karl XI den största enkelhet och försmådde hvarje yttre tecken af sin värdighet. Hans drägt var ytterst tarflig, och det var svårt för främlingen att i den enkle mannen med blå åtsittande rock, elghudsbyxor, höga ryttarstöflar och väldig hugg välja ana herskaren öfver ett af Europas mäktigaste riken.

Karl XI:s själsförraögenheter, af naturen medelmåttiga, kommo sent till sin fulla utveckling. Det skedde egentligen under det danska kriget, som i

380. Drottning Ulrika Eleonora (16 jfl-1693).alla afseenden blef Karl XI:s lärotid. Derunder tog hans karakter sin slutliga form, och derunder lärde han sig grundligt känna sitt lands tillstånd och sitt folks behof. Helmfeldt och Ascheberg blefvo hans läromästare i krigets konst, och Johan Gyllenstjerna gaf honom de stora statsmannatankarna, hvilka han likväl endast delvis förmådde tillegna sig. På deras utförande lade han i hvarje fall prägeln af sin egen personlighet. Oni denna personlighet är redan vordet något taladt. Den var icke, hvad vi kalla älskvärd, men den var i många fall värd både vördnad och beundran. Dess innersta kärna var en okuflig viljekraft, som utan hänsyn röjde undan alla hinder och segrade till sist. Den kraften stäldes hel och hällen i fäderneslandets tjenst. Med den utförde Karl XI sina jätteverk, betryggade Sveriges sjelfständighet och befäste ordningen inom samfundslifvets alla forhållanden. Men detta rastlösa arbete hade sina svaga sidor, huru mycket det än framgick ur en stark pligtkänsla och en redlig vilja. Man har icke utan fog anmärkt hos Karl XI hans böjelse att sy sia med småsaker, att fördjupa sig uti enskildheter. Med ännu mera skäl kan man tad-la den ensidighet, den jern-hårda följdriktighet, hvarmed han tillämpade de politiska grundsatser, på hvil-kas sanning han trodde. I denna ensidighet och hänsynslösa följdriktighet ligger förklaringen till envåldets och reduktionens öfverdrifter. Dessa egenskaper, hvilka förutsätta en brist både i karakteren och begåfningen, återkommo i ökad grad hos Karl XII och hindrade honom, lika som fadern, att nå höjden af verklig statsmannastorhet.

Bredvid Karl XI:s något mörka bild står i vår historia den ljusa af hans drottning, Ulrika Eleonora. Hon föddes den 11 september 1656 och var det yngsta lefvande barnet af Frederik III och hans gemål Sofie Amalie. Redan vid 19 års ålder blef hon bestämd till Karl XI:s brud. Kriget med dess fiendskap lade sig till en tid hindrande emellan, utan att ändock kunna slita det band, som mellan de unge blifvit knutet. Sjelfva freden kom att göra förbindelsen mellan Karl XI och den danska konungadottern till en under-

381. Karl XII-.s vagga.

I statens historiska museum.

%9

pant på det framtida goda förhållandet mellan nordens trenne folk. Sitt nya fädernesland eröfrade Ulrika Eleonora lätt genom det vinnande i sin personlighet. Med ett intagande yttre förenade hon en rik begåfning, en fin bildning samt en karakterens ädelhet,] som i hvarje hennes tal och gerning fick sitt uttryck. Enkel och anspråkslös, satte

hon ej mycket värde på tronens yttre glans och lemnade utan afsaknad första platsen åt sin svärmoder, for hvars småsinne utansidan, det oväsentliga, var allt. Ulrika Eleonora lefde blott för sina pligter, och till dem räknade hon äfven att med egen försakelse sprida glädjen och lindra nöden, hvar hon kunde. Hennes välgörenhet kände knappast någon gräns, och den vann i värde genom hennes personliga deltagande för olyckan och genom den grannlagenhet, hvarmed hon räckte åt lidandet sin hjelp. I det offentliga visade hon sig sällan. Hennes svaga helsa tvang henne att söka lugnet i ett afskildt lif, öfver hvilket ett solljus

föll endast från det egna medvetandet att hafva gått trogen i sin kallelse. I rikt mått fick hon pröfva lidandets bitterhet. Af sju barn, som hon gaf lifvet, dogo fyra i späda år, och hon kände djupt smärtan af dessa upprepade förluster. Mest led hon af sin gemåls kallsinnighet, som hon icke med all sin kärlek och trofasthet lyckades öfvervinna. Han var henne till anlag och böjelser så olik, han såg icke hennes dygder eller värderade dem ej, och han gaf sig hel och hållen åt arbeten och nöjen, för hvilka hon kände sig främmande. Sa gingo de nästan skilda vägar, utan att han kom att tänka derpå, att det borde vara annorlunda. Mer än någon annan bidrog enkedrottning Hedvig Eleonora dertill, att det så förblef; hon fruktade för sitt eget inflytande. Derför stälde sig hon, modern, mellan sonen och hans gemål och stal från den senare makens kärlek j och förtroende. Men äfven för Karl XI skulle sanningen gå upp; det var då för sent. På våren 1693 nedlades den blida Ulrika Eleonora på sitt dödsläger; den tysta sorgen i förening med det kroppsliga lidandet hade tärt på hennes lifstråd. Vid hennes sjukbädd satt troget Karl XI, egnande henne den ömmaste vård. Han var vorden en annan man. Nu såg han, hvad hon varit och hvad han egt utan att skatta det, och han skänkte henne i döden den kärlek, han vägrat henne i lifvet. Den vissheten förljuf-vade Ulrika Eleonoras sista stunder. Hon afled på Karlberg den 26 juli 1693.

382. Ströinsholms slott i Vestmanland (hvnrest Karl XI ofta

vistades).

Nu varande utseendet.383. Parti af Stockholm vid slutet af IGOO-talet.

(Hed den triumfbåge, som uppfördes vid drottniog Ulrika Eleonoras intåg i Stockholm 1680).

384. Karlbergs slott i Upland, nära Stockholm, vid slutet af 1600-talet (Var ofta vistelseort för drottning Ulrika Eleonora).

Karl XI:s sorg var ytterst våldsam och syntes nästan bryta hans kraft. Den lade sig väl efter hand; fullkomligt stillad blef den aldrig. Minnet af den döda drottningen följde Karl XI till slutet af hans eget lif.

Sin moder, Hedvig Eleonora, egnade Karl XI alltid en synnerlig vördnad och till-gifvenhet. Hon forblef äfven efter konungens giftermål den främsta vid hans hof och ut-öfvade på honom ett visst inflytande. I rent politiska frågor torde likväl detta inflytande hafva varit ganska be-gränsadt; på sin höjd har hon förmått att hos sonen stärka

hans medfödda holsteinska svm-

*

patier, äfven i detta fall motarbetande den ädla Ulrika Eleonora, som gjorde hvad hon kunde att underhålla sämjan mellan nordens konungahus och folk. För öfrigt vitnär Hedvig Eleonoras hela förhållande till sonhustrun om småsinne, för att icke säga låghet, och utgör den mörkaste fläcken på hennes minne. Mindre anmärknings-värdt är då hennes nästan for mycket utvecklade förvärfs-begär. och man kan ju dervid. om man vill, såsom ett forsonande drag framhålla, att hon använde en del af sina inkomster till de sköna konsternas uppmuntran.

Ingen af Sveriges inbyggare pröfvade så mycket Karl XI:s tålamod som farbrodern, Adolf Johan. Hans högdragenhet och grälsjuka skaffade honom fiender

386. Bägare med Karl XI:* och Ulrika Eleonoras bilder. I statens historiska museum.ofver allt och invecklade honom i en mängd obehagliga rättegångar och tvister både inom och utom landet. Han spjernade mot reduktionen med all makt, uraktlät att betala de gärder, som han var skyldig att erlägga, och satte sig upp mot

riksdagsbeslut och kungabref i den tanke, att han intog en undantagsställning i Sveriges rike. Afven i den yttre politiken grep lian in på ett sätt, som uppväckte Karl XI:s missnöje. När Louis XIV hade reunierat Zweibröcken, framstälde Adolf Johan sina anspråk på landet och erbjöd sig att göra konungen af Frankrike den länsed, som Karl XI på goda grunder hade vägrat. Gång efter annan tvangs konungen att med skärpa uppträda mot sin besynnerlige farbroder, men i det hela visade Karl XI ett stort tålamod. Adolf Johan tillbragte med sin familj ett ensligt och glädje-

386. Ruin af Stegeborgs slott i Östergötland.

Jfr gid. 84.

tomt lif på Stegeborg, i fejd med hela verlden utom med sin andra gemål Elen Elisabet Brahe, till hvilken han på grund af likstämmighet i lynne och åsigter synes hafva stått i ett godt förhållande. Barnen voro underkastade en hård behandling, och de funno till sist lifvet i föräldrahemmet så outhärdligt, att de sommarn 1G88 rymde derifrån till Stockholm och sökte skydd hos konungen, hvilken med godhet redan förut antagit sig deras sak. Några månader derefter afled modern och i oktober 1689 den nu ensamme och brutne fadern, till hvilkens sjukbädd de båda döttrarna skyndade för att vårda honom under hans sista stunder. Barnen gingo till möte vexlande öden. En af döttrarna blef gift med Karl XI:s vapenbroder grefve Kristofer Gyllen-stjerna. Den yngre sonen, pfalzgrefve Gustaf Samuel, ärfde efter KarlXII:s död Zweibrlicken och afled 1731, den siste manlige ättlingen af pfalziska huset i Sverige.

Karl XI:s samtida, särskildt hans rådgifvare och förtrogne, kunde anses tillhöra tvenne skolor, representerande tvenne tidhvarf. Till det ena af dessa tidhvarf hörde de män, som uppfostrats uti och höllo fast vid den svenska högadelns pch rådsregeringens traditioner, till det andra kan man räkna dem, som mer eller mindre oegennyttigt anslöto sig till enväldet eller danades under dess inflytelser. Såsom lefvande mellanlänkar mellan dessa tidhvarf kan man anse Johan Gyllenstjerna, Klas Fleming och Bengt Oxen-stjerna, alla tre statsmän af mer än vanlig begåfning. Gyllenstjerna och Fleming, som mer än de fleste hjelpt till att uppföra enväldets bygnad, dogo tidigt från sitt verk, den förre 1680, den senare 1685. Oxenstjerna åter lefde

387. Ekolsoud i Upland.

Har, bland andra, tillhört M. G. de la Gardie och Sten Bjelke.

Karl XI:s regering ut och bibehöll i det hela sin konungs förtroende, ehuru hans ställning flere gånger var allvarsamt hotad. För dessa tre mäns politiska verksamhet är redan i korthet redogjordt.

Af de Karl XI:s förmyndare, som lefde under hans egen regering, gick Karl Gustaf Vrang el först ur tiden. Sommarfälttåget i Brandenburg förstörde nästan hans militära rykte, och de stora bristerna i krigsforvaltningen lade i dagen hans oduglighet som embetsman. Med skäl sköts han derför undan såsom oanvändbar, ehuru han sjelf hade svårt att inse, att hans tid var ute. Han öfverlefde icke länge sitt fall. Han dog på sitt gods Spiker på ön Rugen 1676. Några år derefter eller 1680 bortgick ur tiden Per Brahe, nog lycklig att ej behöfva åse den förödelsens styggelse, som medförde den svenska högadelns undergång. Han förblef i det längsta sig lik; han behöllsina aristokratiska fordomar, tänkte på sitt jordiska forvärf och visade sig offervillig, när det gälde fäderneslandet, hvars trogne tjenare han alltid varit, Gustaf Otto Stenbock var den i alla afseenden obetydligaste bland Karl XI:s förmyndare och ingalunda vuxen den höga post, hans fåfänga så lifligt eftertraktat. Händelserna på 1670-talet yppade både hans oduglighet som embetsman och hans oskicklighet som amiral. Räfsterna några år senare medförde lians ekonomiska ruin och läto honom något dyrt betala äran af det höga embetet. Stenbock synes emellertid hafva återvunnit något af konungens nåd samt bibehölls i rådet och vid sitt amiralsembete, hvilket han likväl nedlade 1684. Något egentligt inflytande egde han icke. Han afled 1685. Några månader derefter eller den 26 april 1686 dog på Vängarn förmyndarregeringens mest lysande personlighet, Magnus Gabriel de la Gardie^ Genom händelserna 1675 föranleddes, som vi sett, hans fall, från hvilket han aldrig reste sig å nyo. Under krigets sista år lefde han på sina egendomar, skild från utöfningen af rikskanslers-embetet, fruktande sina ovänner, törstande allt jemt efter makt och inflytande, men utan förmåga att bära olyckan med

värdighet. Efter Per Brahes död utnämdes de la Gardie till riks-drots, och mången såg deri ett återvändande af konungens ynnest. Så var det dock icke. Karl XI återgaf aldrig de la Gardie sitt förtroende och hade ej skäl dertill; men han bemötte honom med godhet och sökte mycket mer, än man tror, att mildra hans ekonomiska hetryck, som var till finnandes, langt innan reduktionen kom med sina hem- 388‘ 0tto v,lhelm v°n KoniRsmarks minnesvård

sökelser. Van vid ett furstligt lefnads- (lcao-T^F).

satt och älskande ännu i sin fattigdom att vara mecenat — det var det mest storslagna draget i hans personlighet — kunde de la Gardie aldrig lära sig att tillbörligt begränsa sina. utgifter, och derför växte hans ekonomiska bekymmer trots de stora inkomster han fortfarande åtnjöt. Bredvid honom stod i lust och nöd med trohet intill döden hans ädla gemål Maria Enfrosyne. Hon afled i oktober 1687 på Höjentorp, hvilket hon jemte flere andra gårdar i Vester-götland fått i lifstidsförläning af Karl XI. Den siste i raden af Karl XI:» förmyndare var Sten Bjelke, de la Gardies bekante motståndare. Rikskanslerens fall beredde likväl icke Bjälkes upphöjelse; han kom att dela den onåd, för hvilken rådet under slutet af 1670-talet hlifvit föremål. Förhållandet till Johan Gyllenstjerna jemte den omständigheten, att Bjelke mer än de flesteifrat för sparsamhet; och reduktion, gjorde likväl, att han med blidare ögon sågs af Karl XI, ehuru han aldrig kom att utöfva något större inflytande. En uppriktig vän af enväldet och dess räfster kunde han knappast blifva; han blef sjelf ett af offren för de stora vidräkningarna. Han bibehölls emellertid på sina platser både susom medlem af rådkammaren och såsom riksskattmästare. Politiskt var han en fallen storhet, när han afled i september 1684.

Frän dessa det störtade råds väldets* främsta män vänder sig uppmärksamheten till det yngre slägte af politiska personligheter, i hvilka man företrädesvis velat söka Karl XI:s och hans enväldes trogna tjenare och handt-langare. De hafva just icke haft det bästa ryktet om sig. Deras lifsgeming tål likväl godt vid en närmare granskning. Lika som sina aristokratiska föregångare, men icke mycket mer än de, hafva Karl XI:s män stundom fallit för -egennyttans lockelser eller gifvit vika för frestelserna af ett lumpet agg; dock iir det visst, att de fleste och bäste af dem varit mycket dugliga, nitiska och pligttrogna tjenare åt sin konung och sitt land och att de inlagt förtjenster om det allmänna, något större än dem, som Karl XI:s förmyndare och deras vänner kunde åberopa. De danades också i den strängaste skola under upp-sigten af en herre, hvars öga aldrig hvilade. Emellertid måste det erkännas, att denna skola mindre utbildade statsmän än skickliga och punktliga embets-män; det kunde knappast vara annorlunda under en tid, då det offentliga lifvet nästan uppgick i förvaltningen. En verklig statsman var likväl den genialiske, fint bildade och personligt älskvärde Erik Lindsköld, hvars första utbildning fäller inom förmyndarregeringen, men hvars vigtigaste verksamhet tillhör tiden efter 1680. Han var i sjelfva verket en af de dugligaste och den mest begåfvade bland enväldets män. Af Karl XI var han, som vi -sett, mycket använd, i synnerhet i lagstiftningsarbeten, och belönades efter hand med rikets högsta värdigheter. Såsom grefve, kungligt råd, akademikansler och kronprinsens guvernör afled han 1690, saknad af Karl XI, som gaf honom det vackraste eftermåle. Till Sveriges yppersta embetsmän vid denna tid liörde Hans Vachtmeister och Fabian Vrede. Den förre hade under krigen på 1670-talet utmärkt sig för tapperhet både till lands och :sjös, men egnade efter fredslutet alla sina krafter åt flottans nyskapande och den högsta ledningen af sjöärendenas förvaltning. Den senare, som i sig hade mycket af en statsman, har införlifvat sitt namn med reduktionens historia, men ännu mer med de svenska näringarnas; åt deras utveckling egnade hau både af böjelse och af pligt det mesta af sin ovanliga kraft. Det mest fulländade uttrycket för stor embetsmannaduglighet utan statsmannaförmåga är under Karl XI:s tid Jakob Gyllenborg. Han kom tidigt till embeten, till en del åtminstone derför, att han var måg till justitieborgmästaren och talmannen, slutligen landshöfdingen och friherren Olof Thegner, en af Karl XI:s mest använda män. Det är möjligt, att svärfadern inympat på magen sin motvilja mot högadeln och sin ifver för reduktionen; Gyllenborgs eget handlingssätt synes vid en flygtig granskning vitna derom. Han blef själen389. Minnespeuuiog öfver riksdagen 1G82.

»Vi (Urenas alla genom satntna band.»

historia inbegripes äfven Gyllenborgs. Att han lika som svärfadern blef ett föremål för högadelns hat bör ej

förundra; efterveridens omdöme kan deraf

390. Parti af Stockholms slott.

Jemte triumfbågen, som uppfördes vid Karl XI:3 återkomst från danska kriget.

ej bestämmas. Gyllenborg såg endast sin uppgift, fördjupade sig med sin391. Stockholms slott, inre borggärden, vid slutet af 1600-talet.

oerhörda arbetsförmåga i dess enskildheter och tänkte för öfrigt på det bifall, lians herre skulle skänka hans undersåtliga nit. Att cletta nit ej i tid blef stäfjadt är Karl XI:s fel, knappast Gyllenborgs. Till Karl XI:s mest bemärkta tjenare hörde äfven Nils Gyldenstolpe, Lars Vallenstedt och Karl Piper, alla tre »nya män», som genom begåfning och duglighet kommo till makt och inflytande. Den sist nämde var en uppgående storhet under Karl XI» sista år; hans mest lysande tid begynte med Karl XII:s egen regering. Gyldenstolpe och Vallenstedt blefvo båda grefvar och inkallades i konungens råd. Den förre vann sina sporrar såsom diplomat, den senare förvärfvade

392. »Kungsträdgården» (sedermera Karl XIIl:s torg) i Stockholm. Efter teckning frän början af 1700-talet.

sig på den juridiska embetsmannabanan stort anseende och säges under Karl XI» senare år hafva betydt mer än någon annan. Af de stora krigarne från 1670-talets fälttåg stod den tappre Rutger von Ascheberg Karl XI personligen närmast och rönte till det sista prof på sin konungs beundran och tacksamhet. Han öfvergick efter fredslutet till den civila embetsmannabanan och utvecklade såsom generalguvernör öfver Skåne, Halland, Göteborgs och Bohus län en sådan framstående verksamhet, att han anses vara en af de ypperste administrativa förmågor Sverige någonsin egt. Han afled i Göteborg 1693 och begrofs derstädes i konungens egen närvaro. Den andligen rikast be-gåfvade och till karakteren bäste af Karl XI:s stora krigare var Erik Dahlberg.Såsom ingeniörgeneral liar han i vårt land icke egt sin öfverman. Hans förmåga togs äfven på andra områden i anspråk och fick sitt erkännande, ehuru sent, i höga äreställen. Ar 1693 ’blef lian grefve och fältmarskalk samt generalguvernör öfver Bremen och Verden; år 1696 anförtroddes honom styrelsen öfver Livland efter Hastfehr, och han fick der tillfälle att än en gång draga sitt svärd för sitt land. Han afled först 1703, något öfver 77 år gammal. Vid Dahlbergs sida kan såsom snille och ädel personlighet nästan ställas den tappre och grundligt bildade Otto Vilhelm von Königsmark, son till den under tretioåriga kriget fräjdade fältmarskalken Hans Kristofer von Königsmark. Såsom fältherre vann han ett rykte, hvilket nästan öfvergick hans faders. Högaristokrat i

med all sin trohet mot sin kung ej vara vän af den monarkisk-demokratiska samhällsutvecklingen efter 1680, och förhållandena i lians fädernesland blefvo honom allt mer motbjudande, i synnerhet sedan reduktionen börjat förfara något omildt med honom sjelf. Han sökte och erhöll slutligen tillstånd att lemna Sverige, der lian så illa belönades för gjorta tjenster. Han gick först i österrikisk, sedan i veneziansk tjenst och förde i Grekland med stor utmärkelse Venezias vapen mot turkarae. Han a£M 1688 i Negroponte i armarna på sin gemål, en dotter till Magnus Gabriel de la Gardie. Nästan lika namnkunnig som Königsmark var Nils Bjelke. hvars bragder under det danska kriget förvärfvade honom Karl XI:s vänskap och förtroende. År 1679 skickades han såsom-sändebud till Paris, men återvände 1682 till fäderneslandet, der emellertid händelserna tagit ett förlopp, föga hugnande för en man med Bjelkes högadliga sympatier. Efter en tid lemnade han Sverige, gick först i baiersk, sedan i österrikisk tjenst och deltog med största utmärkelse i kriget med turkarae. Af Karl XI återkallad, öfverhopades han med utmärkelser och erhöll inom kort rikets högsta värdig-lieter. År 1687 blef han generalguvernör i Pommern. Såsom en långt ifrån oegennyttig vän af Frankrike och hufvudman för det franska partiet inom rådet sökte lian derefter under en följd af år att störta Bengt Oxeustjerna och hela hans politiska system. I denna bittra strid drog han till sist det kortaste strået och forspilde Karl XI:s nåd genom sin djerfhet att medebt hemliga diplomatiska ränker motarbeta den politik, som följdes af hans egen

h varje tum, kunde hankonung. Något svårare straff drabbade icke Bjelke under Karl XI:s dagar? hans slutliga fall, till en del föranledt af fienders afund eller hat, är en af de* märkligare händelserna under början af Karl XII:s styrelse.

I sjelfva verket har Karl XI:s tidhvarf varit mycket rikt på stora mänr men det kan ej sägas om alla, att de vuxit upp i enväldets jordmån. Märkvärdiga personligheter funnos på alla områden och inom alla klasser. Sjelf förstod konungen ofta nog att taga reda på förmågorna och att ställa demT der de voro det allmänna mest till gagn. De kunde ej klaga öfver brist på erkännande. Afven vetenskapen och konsten hade sina framstående och omhuldade idkare. I)en svenska kyrkan räknade en rad af stormän, hvilka höra till hennes ypperste. Här är ej tillfälle att teckna dem, men nämnas åtminstone böra sådana män som den milde Ha q vin Spegel, den kraftfulle Jesper Svedberg och den stränge, nitälskande Johan Fischer. Alla tre hafva de på sina höga platser mäktigt bidragit till utvecklingen af ett kristligt församlingslif. Spegel och Svedberg, i synnerhet den senare, hafva rest sig en minnesvård i 1695 års psalmbok. Fischer, tysk till börden, arbetade såsom generalsuperintendent i Livland på ett sätt, som förskaffat honom namn af »Livlands nye apostel».

Emellertid arbetade Karl XI med oförminskad ifver, ehuru kanske med uågot furändradt sinne i sitt konungsliga kall. Det synes, som skulle skuggorna hafva lägrat sig djupare omkring honom under de sista åren af hans lefnad. Minnet af den döda drottningen följde honom troget med all sin bitterhet; hatet hos denna adel, som trodde sig hafva lidit orätt och som ej förmådde glömma, aggade, om det också icke ingaf fruktan, och till sist kommo miss växt j ren med sin stegrade förfärliga nöd att öka oron och bekymren. På vintern 1697 nådde denna hemsökelse sin höjd, och budskapen om dess elände voro bland de sista, som nådde den döende monarkens öra. Redan under sommam 1696 hadc Karl XI:s helsotillstånd varit i hög grad oroande. Sjukdomen, invärtes kräfta, utvecklade sig under vinterns lopp och påskyndades måhända af den djupa sorg, som framkallats af de nedslående underrättelserna från rikets olika delar. I slutet af mars mottog Karl XI af sina båda läkareT Urban Hjärne och Johan Martin Ziervogel, med orubbadt sinneslugn sin dödsdom. Han tog afsked af sina barn samt af sin öfriga omgifning och afled aftonen den 5 april 1697, fyrtioett år och fyra månader gammal. KARL XII

1697—1718.

Myndighetsförklaringen. — Fredsåren 1697—1700.

K»rl XII:s uppfostran. — Riksd igpn 1697. — Karl XII och adeln. — Styrelsens karakter, landet till ntrikes makter.

- Firhål-

rottning Ulrika Eleonora skänkte Karl XI sju barn,

••

af hvilka endast tre öfverlefde fadern. Aldst bland dem var dottern Hedvig Sofia, född 1681; yngst var äter Ulrika Eleonora, född 1688. Det andra i ordningen af alla barnen var sonen Karl, som iirfde faderns rike och till sist blef den ryktbaraste af alla Sveriges konungar.

Karl XII föddes på Stockholms slott den 17 juni 1682. Under de första åren lemnades han helt och hållet åt sin fromma moders ledning. Pligttrogen och djupt kännande sitt ansvar, sökte Ulrika Eleonora genom lära och föredöme hos sonen utveckla karakterens bästa egenskaper, ock samtiden kunde vitna, att hennes sträfvan tidigt och i mycket bar sin frukt. Redan hos gossen kunde man skönja en varm gudsfruktan i tidens anda, en stark rättskänsla och sanningskärlek, en ovanlig sinnets renhet samt dertill eu förmåga af sjelfbeherskning, som var oväntad lios Karl XI:s son. Dessa dygder utmärkte äfven ynglingen och mannen, men de voro förenade med fel, hvilka framträdde redan under barnåren och hastigt togo till, sedan föräldrarna gått bort och ingen fans, som kunde tygla de sämre anlagen. Till felen hörde i synnerhet en stor inbundenhet i lynnet, stolthet, sjelfrädighet och egensinne. Tidigt visade sig också en liflig åträ efter krigisk ära, och denna ärelystnad fördes snart af en otyglad inbillnings-kraft in på vägar, der väl det underbara lockadjv men der den verkliga kunga-storlieten knappast stod att finna.

I andlig begåfning var Karl XII sin fader vida öfverlägsen. Han hade ett godt minne, en stor lätthet att fatta ocn ett ganska skarpt omdöme. »Skönhetssinne saknade han ej heller, att döma af det lifliga intresse, han lade i dagen för konsten och hennes idkare. Mycket tidigt började hans undervisning, åt hvilken i synnerhet modern egnade

den största uppmärksamhet ochför hvilken Karl XI längre fram meddelade noggranna och kloka föreskrifter. Karl XII:s förste lärare var upsalaprofessom Andreas Norcopensis, adlad Nordenhjelm, en ärans man, som hade stora undervisningsgåfvor och väl förstod att fängsla sia unge lärjunges intresse och vinna hans förtroende. Såsom prinsens guvernörer tjenstgjorde från och med 1689 först grefve Erik Lindsköld och sedan grefve Nils Gyldenstolpe. Bland hans lärare må för öfrigt nämnas kanslirådet Tomas Polus och generalqvartermästaren Karl Magnus Stuart. Den senare meddelade honom undervisning i krigskonst och matematik, för hvilka ämnen Karl på grund af bestämda anlag visade den största ifvern och i hvilka han också gjorde de största framstegen. Frukten af Karl XII:s studier blef emellertid icke något större mått af lärdom, men han förvärfvade sig en ganska god allmän bildning, hvars värde man ej eger rätt att ifrågasätta endast af det skäl, att han sedermera under fältlifvets buller visade sig i sina bref allt för mycket vårdslösa sitt modersmål. Utan tvif-vel hade hans bildning blifvit grundligare, om Ulrika Eleonora ännu några år fått lefva och på sonen kunnat öfva sitt i allt välgörande inflytande. Hon skulle säkert hafva hållit honom mera fäst vid det andliga arbetet. Efter drottningens död rycktes den unge prinsen allt oftare derifrån och togs af fadern med på hans ridter, krigsöfningar och jagtpartier. I dessa färder fann Karl redan tidigt sitt största nöje och lade vid dem i dagen det öfverdådiga, djerfva mod, som sedan blef det kanske mest framträdande draget i hans personlighet.

På grund af Karl XI:s testamente, som 1693 års ständer hade lofvat att »obrottsligen hålla», öfvergick ärendenas ledning efter konungens död till en förmyndarregering, bestående af enke-drottning Hedvig Eleonora och fem kungliga råd. Genom en särskild förordning, daterad dagen efter testamentet, hade Karl XI utsett de personer, som jemte drottningen skulle ingå i denna förmyndarregering, och hade tillika åt dem uppdragit den högsta värden af de olika förvaltningsgrenarna. At Bengt Oxenstjema, den nya styrelsens främste man, anförtroddes uppsigten öfver kansliet, åt Kristofer Gyllenstjema öfver krigskollegiet, åt Fabian Vrede öfver amiralitetet, åt Nils Gyldenstolpe öfver justitien och hofrättema samt åt Lars Vallenstedt öfver kammarkollegiet. Egendomligt nog hade alla dessa herrar, med undantag af Oxenstjema, erhållit den högsta ledningen »af ärenden,

394. Konung Karl XII

(1G82—1718).med hvilka de icke voro förtrogna; det hade måhända skett i den afsigt, att de icke hvar för sig skulle blifva allt för sjelfständiga, men deremot tvingas att mera lita på hvarandra. 1 sin helhet var förmyndarregeringen skyldig »att styra riket efter Guds och Sveriges lag samt den gjorda regeringsformen, och de skulle och borde så förestå sitt förmynderskap, som de det inför Gud och en myndig konung ansvara kunde». Den frågan, vid hvilken ålder den unge konungen skulle anses myndig, var i hans faders förordningar ej besvarad; men gammal häfd hade bestämt det adertonde året, och den allmänna meningen efter Karl XI:s död antog för visso, att denna bestämmelse skulle gälla äfven för Karl XII.

Den förmyndarregering, som nu för en tid / / styrde Sverige, var lika litet som den foregående

eller ännu mindre än den vuxen sin uppgift, ^ Smittad af tidens politiska korruption, saknade 395. Karl Xll:s namnteckning. den oegennyttans styrka. Den söndrades af parti-

strider och egde ej inom sin krets en öfverlägsen personlighet, hvilken kunnat, om han velat, leda de öfrige mot ett stort fosterländskt mål. I sin verksamhet kände sig regeringen icke fri. Den fruktade för efterräkningarna af en fullmyndig konung och följde derfor i allmänhet den regeln att >hand-tera allt med god försigtighet till undvikande af vidriga omdömen om konduiten >. Man gaf sig således icke ut på några nya vägar, utan »hade i allt salig konungeus förordningar sig till rättelse». I den yttre politiken rar detta förmyndarne uttryckligen anbefaldt af Karl XI, och någon brådstörtad omkastning i våra mellanfolkliga förbindelser kunde derför knappast ifråga-komma. I hvarje fall märktes det snart, att Karl XI gått bort. Vår ställning blef utan tvifvel svagare, och inom regeringen och ridet gjorde sig efter hand gällande de åsigter, mot hvilka Bengt Oxenstjerna alltid med ifver kämpat. Beröfvad stödet af sin konung, stod den gamle kanslipresidenten nu så godt som ensam och såg sig gång på gång öfverflyglad af siua motståndare, Frankrikes mer eller mindre oegennyttiga vänner. De bidade med tillförsigt sin seger. Allt mer bundna

vid Louis XIV:s intresse, gjorde de allt för att inom det 396. Karl XII:s sigill. , c , < i.* i i i i j.*n r** t? i *1

svenska radet lanka besluten till gagn tor r rankrike, i synnerhet med afseende på den fortgående fredsunderhandlingen i Rijswijk. Sitt fäderneslands inflytande ökade de derigenom. icke.

Förmyndarstyrelsens svaghet, tydlig inför efterveriden, var uppenbar redan för samtiden och ingaf mången den fruktan, att eländet från Karl Xis ungdoms- och barnår skulle förnyas. Man längtade allmänt, att den unge konungen inom kort skulle sjelf öfvertaga ledningen af sitt rike; han var, som det ofta händer, föremål för de största förhoppningar. De voro ej heller alldeles ogrundade. Vid den stora brand, som strax efter Karl Xis död lade Stockholms slott i aska, hade den unge monarken, knappast femtonårig, visat en hög grad af kallblodighet och lugn. Hans andliga utveckling hade sprungitlångt framom hans år, och vid rådets öfverläggniugar, som han träget bi-vistade, framstälde han ofta frågor och anmärkningar, vitnande om ett godt förstånd och ett kungligt sinnelag. Sjelfherskaren trädde tidigt fram i ord och later, och den starka viljan gjorde sig gällande icke minst gent emot

dem, som ännu några år skulle hafva varit de ledande. De försökte ej att brottas, men fogade sig efter ynglingen, som redan egde mannens säkerhet och sjelftillit.

Det dröjde ej länge efter Karl XI:s död, förrän den tanken väcktes och uttalades, att den unge monarkens myndigblifvande skulle på allt sätt påskyndas. Redan i början af juli månad 1697 skref den danske ministern derom till sitt hof och berättade såsom ett rykte, att man vid den snart sammanträdande riksdagen »skulle hafva konungen sjelf till regementet». Det var för visso äfven hans egen varmaste önskan. Att tillfredsställa den blef derför en uppgift för ett undersåtligt nit, som i detta fall var att finna inom alla samhällsklasser. Massan af folket hade en inrotad motvilja mot hvaije aristokratisk fåmannaregering och föredrog säkert styrelsen af en konung, om också ung och oerfaren. En stor del af adeln såg äfven hellre makten i Karl XII:s egen hand och tänkte för ett ögonblick till och med genom en våldsam onistörtning gifva honom

den, i förhoppning, att han sedan, tacksam och frikostig, skulle åt den svenska högaristokratien återskänka en del af dess reducerade gods. Till sist vunnos sjelfva förmyndarne för planen att genast göra Karl XII myndig, emedan de tänkte hvar och en på möjligheten att vinna ett större inflytande genom att taga den regerande konungens förtroende i odelad besittning.

Sålunda var redan under sommarn 1697 förmyndarstyrelsens snara upplösning en händelse, af de fleste påräknad, och man väntade väl allmänt, att denna hvälfning skulle komma att försiggå på den riksdag, som blifvit sammankallad i och för den döde konungens begrafning. Denna riksdag började den 3 och öppnades den 6 november 1697; den syntes, att döma af den kungliga propositionen, ej komma att syselsätta sig med några vigtigare frågor.

Men den 8 november på morgonen väcktes på riddarhuset och bland den högre adeln förslaget »att presentera konungen sjelf regeringen»; och det tyckes af handlingarna, som skulle tanken derpå i det ögonblicket hafva framkallats af några landtmarskal- 397. Väija, kens enskilda utlåtanden om »hans majrts särdeles stora gåfvor och 8^r*^jjrt qvaliteter». Förslaget, löst framkastadt, togs genast under öfverlägg-iktensMsto-niog och vann adelns allmänna och ljudliga bifall. På förmiddagenri8k* ma,eam-sammanträdde ett riddarhusets utskott med regeringen och rådet, som samtyckte, och man inhemtade genast under hand konungens löfte att, »fastän han ännu kunde hafva någon lisa», icke undandraga sig, utan mottaga regeringen. På eftermiddagen biträdde de ofrälse stånden adelns förslag, ochinnan qvällen brutit in, hade ett ständernas utskott uppvaktat konungen och mottagit hans nådiga bifall till deras »trägna ansökan».

Så var Karl XII vorden myndig. Den 29 november 1697 öfvertog han sjelf regeringen, och några dagar derefter lät han högtidligen hylla och smörja sig såsom konung. Kronan fäste han sjelf på sitt hufvud; någon konungaförsäkran afgaf han icke till sitt folk. Det var i öfverensstämmelse med envåldets läror, i hvilka han blifvit uppfostrad och som hvarje dag af den slafviska lydnaden predikades i hans öra. Adeln, som väntade belöningen för sin undersåtliga ifver, såg sig grundligt sviken i sitt hopp. Den 4 december 1697, på årsdagen af

slaget vid Lund, framförde den sina besvär och en ödmjuk bön om lindriug i redaktionens stränghet. Svaret blef ett afslag och vitnade, att Karl XII höll på sin faders verk. Tvärt om fortgingo under de första åren reduktions-

och liqvidationsarbetena nästan med samma stränghet som förut, och Karl XII grep ofta in för att påskynda verket. När han sedan vid krigets utbrott aflyste reduktionen eller satte en gräns för den, skedde det af statsekonomiska be vekelsegr under, alls icke af någon medkänsla för vår gamla aristokrati eller af någon tanke derpå, att en orättvisa skett, som borde godtgöras.

Sveriges öde var sålunda af det svenska folket sjelft lagdt i en femtonårig gosses hand. Om det skedde i en lycklig eller olycklig stund, kan vara svårt att säga. Oss vill det synas, att olyckan, om deu kommit, kom mindre genom beslutet af deu 8 november, som gjorde slut på en svag regering, än genom dödsbudet den 5 april, som stälde Karl XII i brytningspunkten af hans lif utan stödet af hans faders ledning och föredöme. Vorden regerande konung, tycktes Karl vilja sjelf styra sitt rike med mycket allvar, men med stark egenvilja, visande en ytterlig ömhet om sin kungliga makt. Efter allt att döma var han ännu mer sjelfherskare än fadern, och hans undersåtars krypande underkastelse kunde ej annat än stärka hans tankar om det envåldiga kungadömets gudomliga rätt. På denna rätt har Karl XII aldrig tviflat. Sluten och outgrundlig, bestämd och befallande, gick han fram sin väg, väckande undran och beundran genom sin tidiga själsutveckling och det karakterens jemnmått, som visade sig midt ibland de naturliga yttringarna af gossens friska, öfverdådiga ysterhet. I sitt uppträdande som herskare öfverilade han sig aldrig, höll noga på sitt kungliga majestät och behandlade sina gamla

898. Karl Piper (1647-1716).rådsherrar med en köld, som kanske härrörde af misstanken, att de på honom sökte utöfva ett obehörigt inflytande. Utan tvifvel täflade i böljan de olika partierna om konungens gunst, och det syntes inom kort, som om förtroendet företrädesvis skulle gifvas åt männen af Karl XI:s skola. Den inflytelserikaste blef den ryktbare Karl Piper, hvilken under de sista åren intagit en bemärkt plats bland sina samtida. Född 1647 af ofrälse föräldrar, hade han efter hand tjenat sig upp på den civila embetsmannabanan och kom i stor gunst genom sin duglighet och sin ovanliga arbetsförmåga. Han adlades 1679 och innehade vid tronförändringen värdigheten af kansliråd. Det sades, att Piper af egennyttiga beräkningar sökt påskynda Karl XII:s myndighetsförklaring och att han haft en betydlig del i händelserna på 1697 års riks-* dag. Möjligt är, att så var, ehuru samtida vitnesgilla handlingar ej derom tala. Med Karl XII:s tillträde till regeringen började emellertid Pipers storhetstid och räckte, till dess slaget vid Poltava invigde Sverige åt olyckan och honom sjelf åt fångenskapens öde. I slutet af år 1697 inkallades han och Tomas Polus, en af Karl XII:s lärare, i rådet under benämningen af statsråd, men fortforo att vara föredragande, den förre för inrikes, den senare för utrikes ärenden. Ar 1698 upphöjdes Piper både i friherrligt och grefligt stånd samt utnämdes längre fram 1702 till Upsala högskolas kansler och 1705 till öfverstemarskalk vid sin konungs hof. Sådana äro de yttre dragen af en mans lif, som sjelf blef en af de yppersta typerna för denna unga adel, hvilken med framgång Sträfvade att 399. Friedrich IV, hertig af Holstein intaga den gamlas plats. Karl XII:s (1071-1702).

gunstling i egentligaste mening blef Piper knappast: skilnaden i ålder och i tycken hindrade uppkomsten af den nära förtrolighet, som väl gunstlings-

skapet innebär. Annu mindre kunde han kallas Karl XH:s allrådande minister; ty rådande i allt var endast Karl XII sjelf, och han gick i de vigtigaste fall vanligen sina egna vägar. Men säkert är det, att Piper under en följd af år var sin konungs inflytelserikaste tjenare, den skicklige verkställaren af hans beslut och den kloke rådgifvaren, när det gälde att finna utvägar för att nå det mål, som herskarviljan utstakat. Efterveriden skall erkänna, att tjenaren var sitt land och sin konung trogen, om den också måste vidgå, att hans dygd ej i allt var oförvitlig. Han var ej främmande för sådana ränker, som maktlystnaden spinner för att göra sig qvitt fruktade medtäflare, och han glömde lika litet som de fleste af sina samtida att genom vängåfvor låta be-

tala sig for gjorda tjenster. Men det draget i Pipers karakter bor rattvist bedömas från synpunkten af hans eget tidhvarf.

Af den tidens handlingar synes, att Karl XII i början med mycken ifver egnade sig åt'sitt konungsliga kali. Regelbuudet deltog han i rådets arbete med rättegångsärenden samt afgjorde rikets öfriga inre angelägenheter vid

täta öfverläggningar med sina närmaste förtrogne. Hela denna på en gång ifriga och mångsidiga verksamhet påminde om Karl XI:s och vitnade om nitälskan och anlag för fredliga kungavärf. Oafbrutet var likväl arbetet icke. Stundom kastade konungen regeringsbestyren å sido och bängaf sig med glädje och lust åt sådana lekar och nöjen, som fordrade kraft, beslutsamhet och mod. Faderns tycken gingo igen hos sonen; men den senare visade ett ännu större

öfverdåd och en afgjord förkärlek för just de farligaste äfventyr. Vilda ridter, krigsöfningar, sjöfärder och slädfarter omvexlade med hvaraudra, för att icke tala om de beryktade björajagtema, vid livilka Karl XII, stundom beväpnad endast med en knölpåk, gaf sig i fejd med skogarnas kung. Höjden af öfverdådig ysterhet synas dessa nöjen hafva nått under sommarn 1G98, dä hertig Friedrich af Holstein besökte Sverige, derifrån han såsom gemål hemförde Karl XII:s äldre syster, Hedvig Sofia. Berättelser, delvis säkert öfver-drifna, tala derom, att hertigen ryckt den unge monarken från alla allvarliga syselsättningar, lockat honom i farliga äfventyr och äfven förledt honom till förargelseväckande upptåg, stridande både mot hans egen goda natur och mot hans värdighet såsom konung. Sedan svågern rest, återgick Karl med allvar och sans till det trägna arbetet. En ny förströelsernas tid började likväl på hösten 1G99, då hertigen med siu gemål undan Danmarks anfall sökt sin tillflykt i Sverige. Nöjena tedde sig nu under andra former. Dyrbara fester, maskerader och skådespel gjorde det svenska hofvet för en tid mer lifligt och lysande, än det varit sedan årtionden. I det glada vimlet, i synnerhet i dansuöjena, såg man den unge konungen taga liflig del, och detta, ehuru han vanligen i fruntimmerssällskap kände sig besvärad. Allt detta lif medtog likväl mycket af statens tillgångar, och dessa uttömdes alldeles af Karl XII:s ytterliga frikostighet. Den frikostigheten visades mot alla, men framför allt mot syskonen, livilka först ynglingen och sedan mannen egnade den trognaste kärlek.

Under det att sålunda Karl £11 i sorglös ro liängaf sig åt sina nöjen eller

400. Hedvig Sofia, Karl XIT:s ayster, gift med Friedrich IV af Holstein (1G81-170S).upptogs af sina regentpligter, utvecklade sig efter hand de politiska förhållanden, ur hvilka slutligen framgingo de blodiga krig, som i det adertonde århundradets början upprörde hela Europa. 1 söder påkallade den spanska arfsfrågan statsmännens uppmärksamhet, till dess att efter Carlos H:s, den spanske konungens, död hennes lösning öfverlemnades åt svärdet. I norr var den å nyo upplågande dansk-holsteinska tvisten ett i och for sig farligt brandämne, för Sverige så mycket farligare, som den efter Karl XI» död anknöts till hemliga ränker af våra eröfringslystna grannar.

För Karl XII sjelf egde de europeiska förvecklingarna intet lockande, och han var ännu för oerfaren att fatta meningen i denna kamp mellan stridiga intressen. Den yttre politiken var för honom ett främmande falt, der han visserligen stundom grep in, men då gjorde det på ett sätt, som vitnade derom, att han leddes af det personliga tycket. Omkring honom stod en krets af statsmän, delade mellan motsatta åsigter som under Karl XI:s dagar. Det franska partiet försvagades snart genom Bjelkes fall samt Vredes och Gyldenstolpes aflägsnande från den stora politikens skådeplats. På den andra sidan stod allt jemt Bengt Oxenstjerna och uppvägde till en tid nästan ensam sina motståndare genom sin öfverlägsna insigt, sin seghet och sin förmåga att med klokhet begagna sig af omständigheterna. Han ledde fortfarande de utrikes ärendena såsom kanslipresident, pröfvade allt emellanåt sin kunglige herres onåd, men undanträngdes icke och förstod ännu att efter ett lidet nederlag samla nya krafter och vinna seger för sina åsigter.

Efter Karl XII:s tillträde till regeringen syntes Europas makter i kapp vilja försäkra sig om Sveriges vänskap, och att döma af frukterna var den svenska regeringen angelägen att tillmötesgå allas önskningar. Redan under året 1698 slöt hon förbund med kejsaren, sjömakterna, Frankrike, Danmark, Itineburgska huset och Brandenburg. Det var en vacklan, tyckes det, emellan olika politiska system.

Af alla dessa förbund var det med Frankrike på visst sätt det märkligaste. Louis XIV:s sändebud, grefve d'Avaux, arbetade derpå under månader. Han lyckades att värfva Piper och använde honom, icke för att med statsskäl bemöta Oxenstjerna — dertill var Piper mindre lämplig genom sin jemförelsevis stora okunnighet i de utrikes ärendena — men för att liemligen hos Karl XII sjelf väcka sympatier för Frankrike och dess envåldige herskare.

Det arbetet hade sin framgång, och den 9 (19) juli 1698 afslöts fördraget, sedan det lyckats Oxenstjerna att derur utesluta allt, som kunde anses på något sätt bindande eller väcka anstöt hos andra makter. Louis XIV skattade ej högt traktatens värde i och för sig, men han hoppades måhända lika som d'Avaux, att det skulle blifva början till ett fastare förbund. Någon omkastning i Sveriges politik betydde det skedda emellertid icke. Vi befäste oss samtidigt i våra gamla allianser. I augusti 1698 undertecknades ett förbundsfördrag med kejsaren, innehållande en förnyelse på tolf år af 1692 års traktat, och kort derefter inlät sig Sverige med sjömakterna i en långvarig underhandling, hvilken VVillem af Oranien dref på i känsla af den allmänna fredens osäkerhet. Redanden 12 (22) februari 1698 — således långt innan d'Avaux vunnit sin något tvif-velaktiga seger — stadfästes genom fordraget i Stockholm de förut slutna forbunden mellan Sverige och generalstaterna, och den 4 (14) maj samma år ingicks i Haag »ett trefaldt försvarsförbund» mellan Sverige, Holland ock England, hvari man lofvade att genast bispringa hvarandra i händelse af behof, men öfverenskom att emellertid underhandla med hvarandra om de närmare vilkoren för forbundets verkställande. Denna underhandling tog också sin början på hosten 1698, och det visade sig snart, att Karl XII, trots fordraget med Frankrike, var villig att lofva sitt eventuela biträde mot denna makt, om blott England och Holland derigenom kunde förmås att tillmötesgå Sveriges önskningar och framför allt att kraftigt antaga sig hertigen af Holstein.

I sjelfva verket rörde sig Sveriges politik vid denna tid nästan uteslutande omkring den holsteinska frågan. Hon hade stått på dagordningen sedan 1694, då konungen af Danmark efter hertig Christian Albrechts död förnyade de gamla striderna med det gottorpska huset. Karl XI lefde da ännu. Han gjorde genast den nye hertigens, Friedrich IV:s. sak till sin egen, rustade till lands och sjös, uppfordrade England och Holland att fullgöra sin garanti af altonafördraget och sökte emellertid att åvägabringa en biläggning af tvisten på kongressen i Pinnenberg. Det lyckades honom likväl icke; efter hans död upplågade striden allt häftigare. På våren 1697 lät konung Kristian V sina trupper inrycka i hertig Friedrichs land och förstöra der uppförda mindre fästningsverk samt vidhöll för öfrigt alla sina anspråk med en hårdnackenhet, som vitnade derom, att han ej för tillfället fruktade nâgou allvarsam inblandning vare sig af Sverige eller sjömakterna. Mot slutet af året eller strax efter Karl XII:s tillträde till regeringen syntes emellertid en väsentlig förändring inträda i den danske konungens politik. Han närmade sig Sverige och visade en större beredvillighet att försona sig med hertigen af Holstein. Från början af 1698 sökte det danska sändebudet i Stockholm, Jens Juel, att bringa till stånd ett giftermål mellan Karl XII och konung Kristians dotter Sofia Hedvig, och samtidigt inledde han underhandlingar om ett nära förbund mellan de nordiska rikena. Tillika framlade han under hertig Friedrichs vistelse i den svenska hufvudstaden ett förlikningsförslag, som från hans herres sida innehöll högst betydliga medgifvanden. Om den danska politiken i detta sitt nya skede i allt bar ett ärligt anlete, kan måhända ifrågasättas, men säkerligen har den velat förekomma ett allt för starkt liolsteinskt inflytande på den svenske konungens rådslag. I livarje fall led denna politik ett nederlag. Hertig Friedrich, tapper, men lättsinnig och njutningslysten, sökte Sveriges hjelp för att göra till verklighet sin äregirighets drömmar, och han vann till vår olycka för sin sak Karl XII:s personliga deltagande och hans varma vänskap, söm var orubblig, om den en gång förvärfvats. Han kunde äfven påräkna stödet af Bengt Oxenstjerna, som gynnade hertigens planer, både emedan det stärkte hans egen ställning och emedan det öfverensstämde med grundsatserna af en danskfiendtlig politik. Under sådana förhållanden kundeej Juels underhandling i Stockholm hafva mycken framgång. Ett fördrag kom visserligen till stånd (den 22 december 1698); men detta var utan praktisk betydelse och betecknade ej ett närmande af de nordiska rikena till hvarandra. De stodo redan i motsatta läger. Sverige hade valt att gå med Holstein mot Danmark, och Danmark hade just derför till sin egen säkerhet närmat sig de makter, som knappast kunde blifva annat än våra fiender.

En bland dem var Polen-Sachsen. På Johan Sobieskis tron hade nyss uppstigit' den i-umgänget älskvärde, men lättsinnige och njutningslystne kurfursten af Sachsen, August II, hvilken endast tänkte derpå, huru han med tilihjelp af en ränkfull statskonst skulle kunna använda sitt nyvunna rike för tillfredsställandet af en lumpen dynastisk fåfänga och upprättandet af det sachsiska stormaktsvälde, hvarom haii drömde. August började med att söka Sveriges vänskap. Han inledde med Karl XII underhandlingar om förbund, och han fortsatte dem länge, äfven sedan de upphört att för honom vara annat än ett täckelse, bakom hvilket han dolde anslag, syftande till

Sveriges torderf. Livlands eröfring föregyck-lade tidigt Augusts inbillning, och i den lifdömde, från Sverige afvikne Patkul fann han mannen, som lofvade att mätta hans äregirighet. Den liv-ländske adelsmannen, som lefde endast för sin hämd, hade redan i Berlin och Kjöbenhavn, ehuru förgäfves, börjat spinna sina ränker, och nu kommen i sachsisk tjenst, blef han den egentlige anstiftaren af en politisk revolution, 4Ö1. August II, kurfurste af Sachsen och hvars icke enda, men förnämsta offer konung af Polen

_ „ (1070-1733).

blef vårt fädernesland.

Redan i början af år 1698 framlade Patkul för konung August utkastet till ett stort anfallsförbund mot Sverige, förespeglande honom tillika, att en allmän resning af den missnöjda adeln i Livland skulle underlätta detta landskaps eröfring. I slutet af mars ingicks mellan Kristian V och kurfursten af Sachsen ett försvarsförbund, hvari den senare lofvade att med 8 000 man bistå Danmark, för den händelsen, att det råkade i trångmål genom striden med hertigen af Holstein. Ehuru fördraget genom Kristian V:s tvekan var oskyldigare till sitt innehåll, än Patkul önskat, kan det likväl anses såsom utgångspunkten för det stora anfallet mot Sverige. Odesdigrare blef likväl den öfverenskommelse, som vid festliga samqväm på Rava slott gjordes upp mellan Rysslands tsar och konung August under några augustidagar 1698. Då tog först den tanke fastare form, ur hvilken slutligen det nordiska kriget fram-gick. Hos Peter I, barbaren med de stora framtidsideema, hade den tidigt slagit sina rötter, och han räckte villigt sin hand att förverkliga den. Hvad Ryssland mest behöfde, såg han klart, och han stälde sitt mål derefter utan skrupler och utan att räkna offren, som det kostade att hinna dit. Öfver ruinerna af Sveriges storhet gick den väg, på hvilken det ryska folkets millioner måste vandra för att nå sin plats i verlden och fylla sin bestämmelse. Det kunde icke blifva annorlunda.

Efter hand mognade anfallsplanerna mot Sverige under ifrig verksamhet af Patkul såsom mellanlöpare och främste rådgifvare. I april 1699 öfver-lemnade denne åt konung August ett betänkande, hvari han vidare utvecklade, hvilka mått och steg borde tagas för att betrygga framgången. Han talade bland annat om att närmare förbinda Danmark, att vinna Brandenburg till

verksamt deltagande, att bringa till slut kriget mellan Ryssland och Turkiet och att förpligta tsaren att nöja sig med Ingermanland och Karelen såsom segerlön. Han rådde äfven att taga Livland genom en öfverraskning för att sätta Sverige i förlägenhet och drifva den polska republiken att sluta sig till de förbundne, och han bifogade ett särskildt förslag, huru denna s entreprise» mot Livland skulle lättast låta sig verkställa. Planen vann konung Augusts bifall, och man böljade att sätta den i verket. Brandenburg iakttog tills vidare en tvetydig hållning och bidade med vanlig slughet sin tid; men emellan August och den på Danmarks tron nyss uppstigne, ärelystne Frederik IV afslöts kemligen den 25 september 1699 i Dresden ett anfallsförbund mot Sverige. Redan i juli hade Danmark och Ryssland träffat sina 'öfverenskonnnelser; och den 11 november 1699 ingick Peter I med August ett förbundsfördrag, som tillförsäkrade tsaren kraftig hjelp att grunda ett ryskt välde vid Östersjön. Det skedde tre dagar, sedan Peter i Moskva med Karl XII:s sändebud förnyat fördragen med Sveriges krona.

Om dessa underhandlingar mellan våra grannar hade till den svenska regeringen kommit endast obestämda rykten, och man syntes ej veta af, att någon fara hotade. Karl XII sjelf hade allt jemt sitt ögonmärke på de hol-steinska affärerna och omfattade sin svågers sak med en oförsigtig ifver, som ogillades af de betänksamme och af hertigens många vedersakare inom Sverige. Under sommarn 1699 lät han utan sina ministrars hörande och på sin svågers begäran 2 400 man afgå från Wismar till Holstein för att deltaga i de ra-

402. Peter I, tsar af Ryssland (1672-1725).eerade skansarnas återuppbyggande. Det tagna steget var ett bestämdt af-vikande från den kloka grundsatsen, att Sverige i denna fråga hade att gå hand i hand med de öfriga löftesmännen af altonafördraget. Det syntes som en utmaning och betraktades såsom en sådan af den unge danske konungen, hvilken gent emot sin holsteinske fiende ej ville gifva vika och knappast borde göra det. Hos sjömakterna uppväckte åtgärden den största oro, emedan de fruktade det omedelbara utbrottet af ett nordiskt krig, som de under då varande förhållanden sökte förekomma.

Karl XII tycktes emellertid ej hafva anat de möjliga följderna af hvad som skett och vårdade sig litet om sina bundsforvandters missnöje eller deras begäran, att han skulle draga sina trupper utur Holstein. Danmarks hållning förmådde honom i stället att med 5 000 man förstärka trupperna i Tyskland. Inom kort koinmo likväl

oroande rvkten om förbindelser, som •/

Danmark ingått med konung August och tsar Peter, och Karl XII insåg då nödvändigheten att vinna stödet af andra makter. Underhandlingarna med England och Holland fingo raskare fart. Karl XII gjorde betydande eftergifter och Willem af Oranien dref på af fruktan, att Sverige i vidrigt fall skulle närmare förbinda sig med Frankrike. Snart var man ense. Den 6 (lfi) hmuari 1700 slöts det särskilda för-

c

bundet mellan England och Sverige samt kort derefter den 13 (23) januari i Haag det gemensamma förbundet mellan Sverige och de båda sjömakterna. Genom det senare bestämdes för hvardera af de förbundne lijelp-truppernas styrka till 6 000 man, och i en hemlig artikel förnyades deras samfålda garanti af altouafördraget. Vid traktatens undertecknande afgafs å konung Willems vägnar den muntliga förklaringen, att England och Holland skulle taga den holsteinska saken om hand och, om det behöfdes, tvinga Danmark till eftergift.

Det såg i sjelfva verket ut, som skulle kriget blifva oundvikligt. Konungen af Danmark lät sina trupper rycka in på de områden, som lydde under hans och hertigens gemensamma regering, och Karl XII befalde med omisskänlig krigslust den svenska härens öfverbefälhafvare i Tyskland att angripa Danmark vid första fiendtliga steg mot hertigens eget land. Den anfallande ville väl icke Karl XII blifva, men han väntade for visso med ungdomlig otålighet underrättelsen, att det på allvar brutit löst. Den underrättelsen kom också inom kort, ehuru först från ett helt anuat håll, än den var väntad. I februari

403. Frederik IV, konung af Danmark

(1071—17Ö0).1700 lät konung August sina trupper inrycka i Livland och gaf genom detta sitt lömska öfverfall signalen till det stora nordiska krigets utbrott.

De första krigsären. 1700, 1701.

Infallet i Livland, 1700. — Kriget ned Danmark. — Freden i Traventhal. — Slaget vid Kam. -ttfvergången öfver DU na. — Karl XII besluter afsltta August II.

På våren 1699 meddelade Patkul, som vi sett, sin nye herre den närmare planen för Livlands eröfring. Den skulle ske utan svårighet. Riga skulle öfverrumplas genom en mängd i staden hemligen inpraktiserade soldater och dess eröfring betryggas genom det omedelbara anryckandet af en här, på förhand samlad i Litauen. Derefter skulle genast följa det allmänna affallet af Livlands adel och landtbefolkning, som enligt Patkuls förespeglingar endast bidade uppträdandet af konung Augusts trupper för att sjelfmant gripa till vapen och afskudda sig det svenska väldet.

Utgången motsvarade icke alldeles förväntningarna. Den beramade »entreprisen» mot Riga försöktes den 11 februari 1700, men misslyckades, emedan ' den gamle Erik Dahlberg, som blifvit varskodd af de sachsiska truppsamlingarna vid gränsen, vidtagit sina försigtighetsmått. Konung August måste nöja sig med intagandet af den förfallna Koberskansen och eröfringen af Diinamiinde. I början af maj blefvo hans trupper, som anfördes af livländaren Otto Arnold Paijkull, undanjagade vid Jungfernhof och trängdes tillbaka öfver Dtina af de finska regementen, som i hast skyndat till Rigas undsättning.

Försöket att locka livländarne till affall allopp ännu snöpligare. Väl dref Patkul en tid omkring i landet för att uppvigla befolkningen och bland adeln samla underskrifter på en tillgifvenhetsadress till konung August. Men någon resning lyckades han ej framkalla, och på adressen fick han ingen underskrift, hvarför han undertecknade den sjelf n samtliga ridderskapefe namn och såsom dess fullmäktig e I Varsjav, dit han sedermera begaf sig, talade han emellertid om sina landsmäns varma tillgifvenhet för Polen och sökte gifva stöd åt sina ord genom uppvisandet af en mängd bref och fullmakter, som han påstod sig hafva mottagit från livländska adelsmän. Med

anledning häraf afgåfvo den livländska adeln och Rigas borgerskap på Dahlbergs begäran hvar siu högtidliga protest vid den i juni 1700 sammanträdande landtdagen. De betygade sin undersåtliga trohet och frisade sig från hvarje förbindelse med Patkul. Adeln särskildt anklagade honom för naninförfalsk-ning och förklarade honom på denna grund för »ertzkalumniant och äreijuf. Efterveriden har ej skäl att ändra vitsordet.

Underrättelsen om sachsarnes infall i Livland nådde Karl XII, då han vid Kuugsör var upptagen af en björnjagt. Han^tog saken lugnt. »Det är forunderligt, att mina båda kusiner vilja hafva krig, säges han hafva yttrat. Må så vara. Konung August har brutit sitt ord och handlat mot aftal. Vi hafva en rättvis sak, och Gud skall hjelpa oss. Jag vill först afgöra tvisten 1700 lät konung August sina trupper inrycka i Livland och gaf genom detta sitt lömska öfverfall signalen till det stora nordiska krigets utbrott.

De första krigsären. 1700, 1701.

Infallet i Livland, 1700. — Kriget ned Danmark. — Freden i Traventhal. — Slaget vid Kam. -ttfvergången öfver DU na. — Karl XII besluter afsltta August II.

På våren 1699 meddelade Patkul, som vi sett, sin nye herre den närmare planen för Livlands eröfring. Den skulle ske utan svårighet. Riga skulle öfverrumplas genom en mängd i staden hemligen inpraktiserade soldater och dess eröfring betryggas genom det omedelbara anryckandet af en här, på förhand samlad i Litauen. Derefter skulle genast följa det allmänna affallet af Livlands adel och landtbefolkning, som enligt Patkuls förespeglingar endast bidade uppträdandet af konung Augusts trupper för att sjelfmant gripa till vapen och afskudda sig det svenska väldet.

Utgången motsvarade icke alldeles förväntningarna. Den beramade »entreprisen» mot Riga försöktes den 11 februari 1700, men misslyckades, emedan ' den gamle Erik Dahlberg, som blifvit varskodd af de sachsiska truppsamlingarna vid gränsen, vidtagit sina försigtighetsmått. Konung August måste nöja sig med intagandet af den förfallna Koberskansen och eröfringen af Diinamiinde. I början af maj blefvo hans trupper, som anfördes af livländaren Otto Arnold Paijkull, undanjagade vid Jungfernhof och trängdes tillbaka öfver Dtina af de finska regementen, som i hast skyndat till Rigas undsättning.

Försöket att locka livländarne till affall allopp ännu snöpligare. Väl dref Patkul en tid omkring i landet för att uppvigla befolkningen och bland adeln samla underskrifter på en tillgifvenhetsadress till konung August. Men någon resning lyckades han ej framkalla, och på adressen fick han ingen underskrift, hvarför han undertecknade den sjelf n samtliga ridderskapefe namn och såsom dess fullmäktig e I Varsjav, dit han sedermera begaf sig, talade han emellertid om sina landsmäns varma tillgifvenhet för Polen och sökte gifva stöd åt sina ord genom uppvisandet af en mängd bref och fullmakter, som han påstod sig hafva mottagit från livländska adelsmän. Med anledning häraf afgåfvo den livländska adeln och Rigas borgerskap på Dahlbergs begäran hvar siu högtidliga protest vid den i juni 1700 sammanträdande landtdagen. De betygade sin undersåtliga trohet och frisade sig från hvarje förbindelse med Patkul. Adeln särskildt anklagade honom för naninförfalsk-ning och förklarade honom på denna grund för »ertzkalumniant och äreijuf. Efterveriden har ej skäl att ändra vitsordet.

Underrättelsen om sachsarnes infall i Livland nådde Karl XII, då han vid Kuugsör var upptagen af en björnjagt. Han^tog saken lugnt. »Det är forunderligt, att mina båda kusiner vilja hafva krig, säges han hafva yttrat. Må så vara. Konung August har brutit sitt ord och handlat mot aftal. Vi hafva en rättvis sak, och Gud skall hjelpa oss. Jag vill först afgöra tvistenmed den ene; sedan kan jag alltid tala med den andre.» En tid derefter kora underrättelsen, att danskame såsom fiender brutit in i den holsteinske hertigens land. Det skedde i midten af mårs 1700. Det krig, hvarefter Karl XII längtat, var en verklighet; han såg den i ögat med den dådlystne ynglingens glädje. Allvaret grep honom likväl. Lekarna och de yrande nöjena lemnade lian för alltid.' Han egnade sig uteslutande åt sitt krigiska kall, lärde livar han kunde och beredde sig till de strider, som stundade.

Rustningarna bedrefvos med if-ver. Trupper samlades i Jeintland,

Yermland, Livland och i synnerhet i Skåne; gamla regementen gjordes fulltaliga och nya sattes upp; förrad anskaffades; i Karlskrona arbetades på flottans utrustning. Penningnöden var stor redan i krigets början; de förra

årens slöseri hade gjort slut på Karl XI:s skatter. En ny

v

gärd pålades, och lån söktes hos dem, som hade något att läna. Det gick likväl trögt; reduktionens öfverdrif-

ter hade rubbat den allmänna krediten och afskräckte hvar och en att inlåta sig i penningtransaktioner med kronan. Kungabrefvet af den lo april 1700 skulle råda bot för detta onda. Genom det samma aflystes på visst sätt reduktionen. Det innersta syftemålet uttalades tydligt; man ville »styrka undersåtarnes inbördes förtroende» och förmå penningmännen eller dem, som något hade, att »gripa konungen under armarna» med ansenliga förskott till kriget. Ofvan närada dag utfärdade äfven Karl XII sin förordning om Sveriges styrelse under den tid, då han »uppehöll sig vid sina krigshärar och der

404. Karl XII till häst. Allegori.antog sig rikets forsvar och säkerhet». Regeringen skulle foras af rådet, men de vigtigaste ärendena i sista hand afgöras af konungen sjelf. Följande natt begaf sig Karl XII från sin hufvudstad, dit han aldrig lef-vande återvände. Hans färd gick till de södra och vestra landskapen, der han under våren påskyndade flottans utrustning och beság försvarsanstalterna pa vestkusten. I juni 1700 kom han åter till Karlskrona, der den svenska örlogs-flottan låg färdig att utlöpa under Hans Vachtmeisters befäl och söka sin förening med den engelsk-holländska eskader, som nalkades från Kattegat. Den 22 juni var den svenska flottan på höjden af Ystad och ilade sedan mot sundet, der hon kastade ankar utanför Ivungsdjupet eller Drogden, den vanliga stora segelleden mellau Saltholmen och Amager. Då alla sjömärken här

blifvit borttagna och den danska flottan lagt sig tvärs för mynningen af farvattnet, vågade ej Vachtmeister forcera det samma, men förde i stället pa Karl XII:s egen uttryckliga befallning den svenska örlogsflottan genom den så kallade Fliutrunnan, den med grund uppfylda, farliga segelleden mellan Saltholmen och kusten af Skåne. Några dagar derefter förenade sig svenskarne med sina bundsförvandter oeh började, ehuru utan synnerlig framgång, bombarderingen af den danska flottan, som emellertid dragit sig under Kjöbenhavns kanoner. Karl XII, trött vid krigets hittills varande förlopp, beslöt då att företaga en landstigning på Själland för att från landsidan

405. Karl Magnus Stuart anfalla den danska hufvudstaden. LanJ-

(omkr. i65o-noö). stigningsplanen uppgjordes af general-

majoren Karl Magnus Stuart och verkstäldes äfven af honom under skyddet af kanonaden från den svenska flottan. Det skedde på aftonen den 25 juli1 vid Humlebek mellan Helsingör och Ivjöbenhavn. Utan möda undankastades fiendens svaga posteringar, och inom några timmar stod en svensk här af 5000 man på Danmarks jord. Den lilla strid, som föregick, har ingen, annan betydelse än den att vara Karl XII:s »första vapenbragd». Under de följande dagarna ankommo förstärkningar från Skåne, så att den svenska styrkan slut-

1 För 1700-talet erhållas riktiga data enligt den nya stilen (jfr del. V, 127) genom tillag? af elfva dagar till den gamla; men i Sverige uteslöts på konungens befallning skottdagen år 1700, hvadan skiloaden mellan nya stilen och Sveriges tidrukning fortfor att vara endast 10 dagar inda till år 1712, då gamla stilen återtogs genom att, utom skottdagen, ytterligare tillsatta en dag till februari månad. Sveriges kalender var under dessa år olik hela den öfriga verldens. — I det följande äro data under nyss nämda år angifna efter Sveriges då varande, i officiela handlingar brukliga tidrakning, hvarjemte vid utländska data nya stilen står bredvid i parentes.ligen utgjorde 11000 man. I spetsen för dem ryckte Karl XII den 11 augusti närmare Kjöbenhavn, allt jemt upptagen af tankarna på dess belägring. Han hejdades af underrättelsen, att freden redan var sluten.

Den framtvangs af händelserna på Själland, men slöis i Holstein. Der hade den danska hufvudhären intagit några fasta platser samt böljade derefter i april belägra den starka och väl försedda fästningen Tönning. Till dess undsättning ryckte fältmarskalken Nils Gyllenstjerna öfver Elbe i spetsen för en här af 18000 man, svenskar och luneburgare, hvartill längre fram kom en trupp holländare på några tusen man. Konungen af Danmark tvangs att upphäfva Tönnings belägring. Han tågade mot de förbundne och hoppades på hjelp af de 8000 man, som konung August enligt fördraget skulle skicka honom. Men sachsarne släptes ej fram igenom Tyskland, och Frederik IV sjelf saknade alldeles den beslutsamhet och militära duglighet, som behöfdes att komma till rätta med Senderne.

De voro honom i antal icke öfverlägsna. Kriget kom att inskränka sig till några marscher och mindre fäktningar, till dess att begge härarna i slutet af juli månad slogo sig i ro ej långt ifrån hvarandra i närheten af Segeberg.

Fredsunderhandlingar voro då redan böljade under ifrig bemedling af Frankrikes sändebud vid det danska hofvet. Underrättelsen om de förenade flottornas bombardering på den danska gjorde konung Frederik IV böjd att på allvar underhandla, och den nya underrättelsen om landstigningen på Själland förmådde honom till skyndsam eftergift. Den 8 (18) augusti 1700 undertecknades af de danska och holsteinska fullmäktige freden i Traven-thal. Den bekräftade fullkomligt hertigens af Holstein suveränetet såsoux hertig af Slesvig och tillförsäkrade honom en skadeersättning af 260 000 riksdaler. Genom en särskild artikel förband sig konungen af Danmark att icke på något sätt bistå den svenska kronans fiender, och de danska ministrarne afgåfvo den förklaringen, att denna artikel skulle närmast afse konung August.

Freden var icke Karl XII till behag; den hejdade honom, som han tyckter i hans segerlopp. Endast motvilligt uppgaf han sina planer på Kjöbenhavn, och han gjorde det ej forr, än hans rådgifvare, i synnerhet Piper, förestält honom, att han gripit till vapen mot Danmark endast såsom löftesmän af altonafördraget. Till slut gaf Karl XII vika. Under de sista dagarna af augusti lät han de svenska trupperna öfvergå till Skåne och lemnade sjelf bland de siste Själland, der hans stränga krigstukt och personliga välvilja vunnit hela befolkningens tillgifvenhet.

Karls väg gick nu mot Sveriges öfriga fiender. I juli månad hade den sachsiska hären erhållit förstärkningar, så att den utgjorde ungefar 20 000 man, sachsare, litauer, polackar och tatarer. Med denna här gick konung August öfver DUna, utan att de underlägsna svenskarne under Otto Vellingk förmådde hindra det, samt började i augusti beskjutningen af Riga, som likväl med tapperbet försvarades af gamle Dahlberg. Händelserna på Själland och freden i Traventhai bragte likväl hans polska majestät på andra tankar. Han upphäfde belägringen och visade sig böjd att under fransk och engelskbemedling komma till en fredlig uppgörelse med Karl XII. Denne uttalade emellertid i skarpa ord sin berättigade misstro till alla konung Augusts loften, och hos August sjelf for fredskärleken sin kos, sedan han förnummit, att ryssarnes halfvilda horder börjat öfversvämma de svenska gränslanden.

Tsar Peter hade ändtligen funnit tiden vara inne att öppet sluta sig till våra fiender. I början af juli 1700 ingick han fred med turkarne, och i slutet af augusti utfärdade han i Moskva krigsförklaringen mot Sverige. Den vitnade på sätt och vis sjelf om orättmätigheten af det ryska anfallet. Fredsbrottet skedde samtidigt dermed, att tsar Peter genom en af sina betrodda män framförde till Karl XII på Själland de förnyade uttrycken af sin orubbliga vänskap. På den samma hade Karl XII kauske trott, emedan den så ofta blifrit lofvad, och emedan han sjelf hade en gammaldags åsigt om helgden af ett gifvet ord. De svenska statsmännen deremot, som bättre än sin konung kände ryssarne och deras herre, hade länge anat oråd och blefvo knappast öfver-raskade, då deras aningar slogo in.

Tsar Peters närmaste mål var Narvas eröfring. Redan från midten af september inryckte ryska krigarskaror härjande i Estland och Ingermanland och samlade sig efter hand utanför Narva, så att i midten af oktober belägringshären utgjorde vid pass 40000 man under öfverbefäl af fältmarskalken öolovin. Peter var sjelf närvarande vid sin armé, men förde endast ett under-ordnadt befäl. Belägringsarbetena leddes af den polske generallöjtnanten Allart och utgjordes dels af anfallsverk mot fästningen, dels af en dubbel rad förskansningar, hvilka mot vester bildade en stor båge af en half svensk mik längd och afsågo att skydda ryssarne både mot de belägrades utfall och mot en utifrån kommande undsättningshär. I midten af oktober 1700 började det ryska artilleriet att spela mot Narva, men kunde i följd af sin mindre goda beskaffenhet ej mycket uträtta. Vecka efter vecka förgick, och fästningen höll sig ännu. Dess tappre kommendant Henning Rudolf Horn afslog hvaije uppfordran att gifva sig; han såg faran ökas, men ville ännu härda ut i den tanken, att lijelp slutligen skulle komma.

Den kom. Från Själland gick Karl XII:s färd öfver Skåne till Bleking. Han mottog der underrättelsen om tsarens krigsförklaring och utfärdade med anledning deraf den sista september från Karlshamn en befallning till rådet att lägga beslag på alla »ryska lodjor och effekter» samt »i häktelse inmana» den ryske residenten och alla ryssar i Sveriges rike. Dagen derefter afseglade han med några linieskepp och 6000 man trupper öster ut och landade vid

Pernau. Der fick han underrättelse, att sachsame gått i vinter-qvarter, men att i stället Narva sväfvade i fara. Han skyndade att undsätta det. Han beordrade Otto Vellingk att med sina trupper marschera till Wesen-berg i Estland, och der samlades efter hand de illa medfarna svenska skarorna I böljan af november anlände Karl XII sjelf från Reval och anträdde den 13 i samma månad med en här af 8 430 man sitt märkvärdiga tåg till Narva. Hans generaler, äfven de modigaste, afstyrkte hela företaget såsom allt för vågadt i anseende till fiendemes mängd. För Karl sjelf funnos ej farornaoch han ilade de sina till hjelp i den vissheten, att »han hos sig hade Gud och sin rättvisa sak». Taget gick fram genom ett alldeles forhärjadt land, på uppblötta vägar, under bitande köld; förråden voro ringa, och nattens hvila måste af både befäl och soldater sökas under bar himmel. Den 17 november kastade svenskarne tillbaka Sjeremetiefs ryttarskaror vid Pyhäjoki pass, och den 19 på aftonen stodo de en mil från Narva. Några timmars marsch den följande dagen förde dem i åsynen af fienden. Ryktet om deras annalkande hade inom det ryska lägret uppväckt den stiJrsta oro, och tsar Peter gelf öfvergaf de sina genom en skamlig flykt, lenmande högsta befälet åt en utländing, hertigen af Croy, en man utan tillräcklig erfarenhet och utan förmåga att skaffa sig gehör hos dem han skulle befalla.

Den 20 november 1700 stod slaget vid Narva. Det omedelbara anfallet på det ryska lägret framgick ur Karl XII:s eget beslut och var utan tvifvel ett vågstycke; men det fraratvangs i sjelfva verket af den svenska härens

406. Narva och Ivaogorod (1702).

Afbildnlogarna 24 och 25 i denna del ha fått oriktiga underskrifter. Afb. 24 bör vara: »Tyska», sedermera svenska Narva, befäst stad med slott, p& estniska Bidan af Narovafloden (1615); afb. 25 bör vara: Ivangorods

slott eller ryska Narva. på ingriska stranden af Narovafloden (1615).

ställning, som ej lemnade någon annan utväg till räddning än ögonblicklig strid — och seger. Slagordningen uppgjordes af generallöjtnanten Karl Gustaf Rehnsköld. Hären uppstäldes i tvenne stora anfallskolonner, af hvilka den venstra anfördes af Rehnsköld, den högra åter af Otto Yellingk. Konungen befann sig på den venstra flygeln; der märktes äfven bland de främste öfversten för dalregementet Magnus Stenbock och chefen för konungens lifdrabanter, generalmajoren Arvid Bernhard Horn. Klockan två eftermiddagen skedde anfallet under en häftig snöyra, som i det längsta dolde de anryckande svenskarne för deras fiender. På två ställen stormades under fortviflad strid ryssarnes förskansningar, och deras uppställning blef fullkomligt genombruten. De närmaste regementena af deras venstra flygel kastades undan, deras rytteri under Sjeremetief gaf sig i panisk förskräckelse på flykten utan att vara omedelbart anfallet, hvarefter hela den svenska hären störtade sig öfver deras högra flygel, som efter en stund råkade i full upp-

Svtriges historia. IV.407. Slaget vid Narva den 20 november 1700.lösning. Hela hopar af ryssar nedhöggos i förbittrad strid, der det kämpades man mot man med blanka vapen. Tusenden sökte sin räddning flyende öfver den flottbro, som ledde öfver Narova, men funno, då den brast, sin död i flodens vågor. De qvarvarande ryssarne på den högra flygeln försvarade sig derefter hårdnackadt bakom en i hast bildad vagnborg, och omkring den rasade striden ännu länge, sedan mörkret fallit på. På denna sida kämpade Karl XII sjelf oförfåradt tillsammans med de sina; han förlorade tvenne gånger sin häst och red en annan gång omkull uti ett träsk, i hvilket han sjönk så djupt, att han endast med andras hjelp kunde räddas. Efter mörkrets inbrott grep oredan äfven de svenska leden. Man såg soldaterne skingras for att plundra det ryska lägret eller i oordnade hopar skjuta på hvarandra i den tanken, att de råkat fienden. Konungen gaf då omkring klockan sju på aftonen tecken till eldens upphörande, och äfven på ryska sidan tystnade den efter hand. Under natten dagtingade på olika tider ryssarnes båda härafdelningar, hvilka genom besättandet af en mellan dem liggande höjd blifvit alldeles skilda från hvarandra. Tillsammans voro de ännu svenskarne betydligt öfverlägsna. Manskapet fick fritt aftåga, endast det högsta befalet stannade i fångenskap. Det ryska lägret med krigskassa, proviant, ammunition, artilleri och en mängd fanor och standar blefvo segrarens byte. Ryssarnes förlust i döde och sårade skattas till 8 000 man, svenskarnes utgjorde väl knappast 2 000.

Sådant var i sjelf va hufvuddragen förloppet af det ryktbara slaget vid Karva. Utgången syntes nästan underbar. Den var delvis en följd af de svenska soldaternes utomordentliga tapperhet, deras högre disciplin och deras

iusigtsfulla ledning, men den hade lika mycket sin förklaring i den nya ryska härordningens svaghet, i det ryska manskapets misstroende eller rent af ovilja mot sitt befäl samt i hufvudlöslieten af detta befäls anordningar för striden. Ryktet om svenskarnes seger gick hastigt genom Europa och fäste allas blickar på Karl XII och hans tappra folk. Den unge konungen blef i synnerhet föremål för beundran. Efterveriden skall ej heller jäfva samtidens vitnesbörd om den kunglige hjelteus kraftfulla beslutsamhet, hans hofsamhet efter segern och den anspråkslöshet, med hvilken han talade om sin egen del i den utförda bedriften. Men för Sverige blef ej segern till mycken välsignelse. Den utvecklade i hög grad den krigslystnad och sjelfrådighet, som låg i Karl XII» natur; den ingaf honom en alldeles falsk föreställning om Rysslands verkliga styrka och förledde honom att tills vidare vända ryggen åt sin farligaste fiende, tsar Peter, för att inom Polen drifva en äfventyrspolitik, som kanske var storslagen, men föga vitnade om den sanne statsmannens skarpa syn för verkligheten.

Den 13 december 1700 bröt Karl XII upp från Karva och tog sitt hög-qvarter i Lais, en adelsborg i norra Livlaud, ej långt från Dorpat. Deromkring lades den svenska hufrudhären i vinterläger och hvilade ut deri under flere månader. I norr stod en här på 6 000 man till Ingermanlands och Finlands skydd, i söder en mindre kår som tygel på konung Augusts trupper. Under hela vintern fortgick det lilla kriget med ömsesidiga vilda härjningar, vid hvilka sven-skårne i konsten att ödelägga fiendens land täflade med ryssarne. Det är säkert, att Karl XII kände till dessa bragder och gillade dem; de hörde enligt hans tankar med till kriget och voro emellanåt rent af nödvändiga for att komma till rätta med fienden. I detta fall stod han knappast öfver sitt tidhvarf. Yid högqvarteret i Lais vexlade allvar och skämt; det senare bestod i jagtpartier, krigiska lekar, dansgillen och värdskap. »Magnus Stenbock och Axel Sparre uppehålla målron och hafva allahanda upptåg», skref konungen till sin syster. Sjelf var han ingen fiende till glädjen. Med regeringsärenden syselsatte sig konungen foga. Han öfvade och härdade sina soldater, red omkring i deras qvarter, såg till, att den militära ordningen strängt upprätthölls, och vakade öfver manskapets vård. Tillståndet var likväl icke alltid godt. Farsoter skördade inom hären flere offer än Sendernes vapen. Man kan ej säga, att Karl XII såg detta med likgiltighet; men han stalde redan nu hårda kraf på sina krigares förmåga att lida och försaka. Sjelf egde han den förmågan mer än någon annan och väckte utan tvifvel äfven genom den hos sinp, soldater en beundran och hängifvenhet, som med åren, ju mer de lärde känna sin hjeltekung, stegrades till en nästan afgudisk vördnad.

Emellertid rustade Sveriges fiender till nya strider. Hos dem har vid denna tid ej någon verklig benägenhet till fred förefdnnits trots allt det vackra tal, de förde till de makter, som allt jemt i sitt eget intresse sökte bemedla fred i norra Europa. I synnerhet gäller detta om tsar Peter. I början af februari 1701 sökte han genom en utomordentlig ambassad till Kjö-benhavn förmå den danske konungen till ett nytt fredsbrott, och några dagar senare sammanträffade han personligen med sin vän August II på slottet Birse i Samogitien, der han återg^f åt den polske konungen det stolta mod, som narvaslaget något rubbat. Patkul var äfven med och gjorde allt att närmare förena de båda monarkerne. Ett nytt fördrag ingicks på grundvalen af det gamla. Tsar Peter gaf löften om folk och penningar och förband sig äfven att använda sitt guld på den polska riksdagen för att locka den till en krigsförklaring mot Sverige. Priset skulle blifva Livland.

Andtligen fram på våren, sedan förstärkningar hunnit ankomma från fäderneslandet, var Karl XII färdig att bryta upp till nya strider. I närheten af Dorpat samlades en här af 18 000 man, och i spetsen för den samma satte sig Karl XII den 17 juni i marsch mot Riga, der Erik Dahlberg emellertid vidtog anstalter för den svenska härens öfverförande öfver Dfinafloden. På den södra stranden stod den sachsiske fältmarskalken Steinau med ungefär 20000 man sachsare och ryssar, säker, att Karl XII skulle uppsöka honom, men oviss, hvar han skulle hafva att vänta anfallet. Han blef i sjelfva verket öfverraskad. Den 9 juli 1701 tidigt på morgonen skedde strax nedanför Riga och i fiendens åsyn öfvergången öfver Dttna; den blef en af Karl XII» vackraste krigiska bedrifter. Vid pass 7 000 svenskar blefvo på en gång landsatte och kunde icke, trots upprepade anfall af fienden, drifvas tillbaka i floden. Efter några timmars het strid blefvo sachsarne drifna på flykten med förlust af sitt artilleri, sina förråd och 2 000 man. Förtjensten af företaget tillkomi främsta rummet Dahlberg, Stuart och konungen sjelf. Slaget vid Duna var i sjelfva verket den forstå strid, i hvilken Karl gjorde gällande sitt personliga inflytande på sina trupper.

Segern hade för svenskarne de vigtigaste följder. Fästena vid Duna folio det ena efter det andra i deras händer.

Ryssarne och saclisarne gingo åt skilda håll, de förre till Pskof, de senare till trakten af Danzig och Marien-burg. Hela Kurland låg öppet för segraren; hertigdömets hufvudstad, Mitau, intogs, och Karl XII genomströfvade landet från öster till vester utefter gränsen af Samogitien. Redan i slutet af september 1701 forlade han hären i vinterläger i vestra Kurland och tog sjelf sitt högqvarter invid slottet Wtirgen. Der förde han en tid framåt sitt vanliga hårda faltlif och utbildade under den strängaste disciplin sina soldater till verldens yppersta krigare.

Inom ett år hade Karl XII med en framgång utan like besegrat alla

408. Öfvergungen öfver Diina, den 9 juli 1701.

sina fiender. Förtjensten var i främsta rummet hans egen. Mot de forsigtiges råd hade han gång på gång vågat det yttersta; lyckan hade stått honom bi och gifvit honom segrar, der han kunnat vänta nederlag. Det svenska området var befriadt från främmande härar, och de furstar, som nyss trolöst öfverfallit oss, förklarade sig villiga att sluta fred. Karl XII kunde kanske ingå den på hederliga vilkor. Han kände eller borde känna sitt folks behof. Hans rådgifvare och generaler, män sådana som Piper, Rehnsköld och Otto Yellingk, yrkade allvarligt fred eller åtminstone, att Karl skulle sluta med konung August för att sedan vända sig mot tsaren såsom den i alla afseenden farligaste bland våra fiender. I skrifvelserna från det hemmavarande rådet blandade sig tidigt med de mörka skildringarna af landets ekonomiska betryck de varsamt uttalade önskningarna, att riket snart måtte hugnas med »en säker fred och rolighet». Vänskapliga makter, såsom Frankrike, England,Holland och kejsaren, uppmanade till fred och erbjödo sin bemedling, ifriga att få lugn i norden och att i stället locka Sverige in i det spanska tron-följdskriget.

På Karl XII gjorde allt detta tal och alla dessa frestelser intet intryck. Hans beslut att fortsätta kriget för att alldeles krossa sina fiender var orygg-ligt. Han misstrodde, och med fullaste skäl, deras fredliga försäkringar och ansåg, att de bakom sina goda ord endast dolde »hvarjehanda list och ränker». Sina innersta tankar hade han meddelat rådet några månader förut med anledning deraf, att rådet tillstyrkt honom att sluta fred med konung August under det omedelbara intrycket af framgången vid Narva. »Vi hafve här-tills, skref han från Lais i slutet af mars 1701, icke ens velat lystra efter något fredstillbud och förslag, kunna det ej heller härefter göra, emedan den, som en gång sökt oss så skamlöst bedraga, intet kan finna hos oss någon tro. ehvad han utlofvar, anseendes vi hans ord för trolösa, syftande på arghet och bedrägeri, så att vi alldeles finna för oss vara förklenligt samt ländande vår gloire till blasme, om vi skulle ingå med någon, som sig så malhonneste prostituerat, den ringaste afhandling och traktat»; och han tillade: »samma beskaffenhet har sig ock med tsaren i Moskva». Sådana ord lyfta en Ilik af den slöja, hvarmed Karl, sluten och outgrundlig, förstod att under hela sitt lif dölja sina planer. De vitna icke om ett stridsbegär, som ej finner sin tillfredsställelse, eller om en personlig hämdlystnad, som ej kan släckas, men de äro uttrycken af en stark rättskänsla, som blifvit kränkt och i våldsam vrede reser sig mot den, hvilken, i likhet med August och tsar Peter, »sig malhonneste prostituerat».

Sådana åsigter skulle hos en man med Karl XII:s jernhårda följdriktighet finna sin praktiska tillämpning i »afsättningsfejden mot konung August», och de skulle kanhända äfven hafva tillämpats på alla ryssars tsar, om ej Poltava mellankommit. Tanken på konung Augusts störtande framträdde tidigt nog. Den uttalades redan under vintern 1700, men icke af Karl XII sjelf, utan af hans rådsherrar, Piper, Oxenstjerna, Polus och Gyldenstolpe, då de till Louis XIV:s sändebud framstälde sin konungs begäran om Frankrikes hjelp i det utbrytande kriget. Man använde förespeglingen, att Louis XIV efter Augusts afsättning skulle få bestämma ett polskt konungaval, såsom lockelsemedel, ehuru det icke hade någon verkan. Den löst framkastade tanken gjorde emellertid Karl XII till sin egen; den slog hos honom djupa rotter och fann ytterligare näring genom de hemliga förbindelser, som tidigt inleddes med de många politiskt missnöjde inom Polen. Sina afsigter uttalade Karl öppet i de skrifvelser, hvarmed han den 30 juli 1701 besvarade de till honom i republikens namn stälda uppmaningarna att icke med sin här öfverskrida Polens gräns. Han uttryckte sitt hopp, att det goda förhållandet mellan Sverige och republiken aldrig skulle störas, men han fordrade med bestämdhet Augusts afsättning och utväljandet af en annan konung, med hvilken det for honom vore möjligt att ingå ett säkert förbund och en uppriktig vänskap. Han räknade med så mycket större visshet på polackarnes eget bistånd, somderas menedige monark allt jernt sökt utplåna deras

rättigheter och öfverända-kasta deras frihet. Men han förklarade också, att om de icke ville skilja sig vid sin kung, skulle han låta sin här öfverskrida Polens gräns för att, i full öfverensstämmelse med, folkrätten, förfölja fienden, hvar han kunde finna honom.

Sedan Karl XII sålunda gjort för verldeu kunnigt hvad han ville, var det också visst, att han skulle samla all sin kraft för att nå sitt mål och, till dess det skett, egna en blott underordnad uppmärksamhet åt allting annat. Sådan var hans natur. Han kastade sig hel och hållen på en uppgift, till dess den blifvit löst; om i dag eller i morgon, brydde honom föga.

Af Karl XII» öppna förklaring visste konung August hvad som förestod. Han såg sig på alla sidor om efter räddning. Han sökte förmå den polska riksdagen till krig mot den svenske konungen, och han vände sig till utländska makter med sina böner och sina löften. Han gjorde samtidigt allt för att blidka sin fruktade fiende. Den ena gången ville han förbinda sig att öfvergifva sin ryske bundsförvandt, den andra åter sökte han locka Karl XII med utsigter till Polens delning.

Han affärclade ambassad på ambassad till det svenska högq varter et och sände ändtligen till Karl sin älskarinna, den ryktbara Aurora von Königsmark, i det hopp, att hon skulle besegra den oöfvervinnelige med tjusningskraften af sin skönhet. Karl XII stod ej att rubba. Augusts afsättning var väl i hans ögon ej blott en högre rättvisas kraf; den var äfven en åtgärd af politisk klokhet. Först sedan August blifvit alldeles skild från sitt polska rike, upphörde han att vara farlig, och först derefter kunde Sverige med trygghet i Polens förbund upptaga en allvarsam strid med denna ryska makt, hvars krossande var ett gemensamt intresse för dess grannar. Så må Karl XII hafva tänkt, och säkert är, att någon förnuftig mening låg bakom detta egendomliga polska krig, i hvilket många velat skåda idel dårskap. Om den politik, som den unge hjeltekonungen följde, var den från svensk synpunkt riktiga, är en annan fråga; äfven den, som icke dömer efter utgången, kan betvifla det. Afventyrligheten af Sveriges inblandning i Polens inre angelägenheter framhölls af Karl XII:s bästa män och efterveriden torde vidgå, att de skarpare bedömde den samtida ställningen inom Polen än sin konung och att de hade lärt mycket mer än han af den dyrt köpta erfarenheten från en förgången tid.

409. Maria Aurora von Königsmark (1600-talet—1728). «

Åfsfittnmgskriget mot August II. 1702—1706.

Karl Xll:s tåg mat Yarsjar, 1702. — Slaget vid Klissor. — FredsffiroSk. — ErSfrlagea af Thor», 1703. — Partistriderna i Polen. — Angnsta afsittnlng. — StaniolaTt Tal, 1704. —i Freden ned Polen. — Kriget i Litauen. — Freden i Altranstådt, 1706. — Karls Tistelse i Sachsen, 1707.

I slutet af året 1701 ryckte Karl XII sjelf med några tusen man af den svenska hären öfver det egentliga Polens gräns in uti Litauen, der det borgerliga kriget redan brutit ut. Han ville skydda Sveriges vänner, bröderne Sapieha, mot deras fiender af slägten Oginski, men han tänkte framför allt bemäktiga sig någon framskjuten, vigtig punkt, som kunde tjena svenska hufvudhären till stöd vid dess förestående inmarsch i Polen.

I december besatte han Kovno vid Njemen och qvarlemnade der en styrka under den tappre öfverste Hummerhjelms befäl, hvarefter han sjelf, åtföljd af några få ryttare, återvände genom det af fiender uppfylda landet till högqvarteret i Kurland.

Sålunda var en del af republikens område besatt af svenska trupper och början gjord till de förvecklingar, som både för Sverige och Polen blefvo så ödesdigra. I januari 1702 bröt den svenska hufvudhären upp och inryckte i Samogitien, der den för några veckor intog nya vinterläger med högqvarteret i Bielovice. I slutet af mars satte den sig åter i rörelse, gick i första hälften af april öfver Njemen och tågade derefter under sträng ordning, men många mödor förbi Grodno genom Podlakien mot Yarsjav. Den 14 maj slog den läger utanför Praga.

Nästan utan att finna något motstånd hade Karl XII framträngt till Polens hufvudstad. Man hade sökt hejda honom på hans väg genom fredsunderhandlingar, icke genom vapen. Åt konung Augusts hemliga meddelanden lånade han ej sitt öra. Den polska riksdagens sändemän tog han emot och hörde med orubbadt lugn deras något egendomliga andraganden. De talade om kriget mellan deras egen konung och Sverige som om en sak, hvilken ej

kom Polen vid, och de erbjödo republikens bemedling i striden, under vilkor likväl, att de svenska trupperna drogo sig tillbaka och alldeles utrymde Polens område. Ett sådant sätt att betrakta förhållandena kunde ej gerna vara Karl XII:s. Polen stod i hans ögon icke utanför kriget. Konung August hade, utan hinder från polackarnes sida, haft deras land till ryggstöd under sin orättmätiga kamp mot Sverige, och han skulle utan tvifvel hafva det, sa länge han vore Polens kung och inom detta sitt rike hade att påräkna ett anhang. Det var åtminstone Karl XII:s mening.

Sin rätt att föra sina segrande vapen hvart som helst inom fiendens land hvarken kunde eller behöfde han ifrågasätta. Polen och August voro solidariska, så länge de hörde samman; det blef annorlunda, först sedan de skilts åt och polackarne gjort sig fria från en herskare, som redan många gånger brutit sina eder. Det var denna skilsmässa, Karl XII å nyo påyrkade vid sina underhandlingar med den polska riksdagens sändebud och i sina öppna förklaringar till Polens folk. Han sade sig icke komma såsom eröfrare, menssåsom vän för att hjelpa dem blifva qvitt sin menedige konung och för att gifva dem tillfälle »att i lians ställe fritt välja en annan, som bättre iakttog deras rättigheter».

Karl XII hade företagit sitt tåg till Varsjav i den förhoppning, att hans ankomst skulle utan möda medföra konung Augusts afsättning. Han räknade dervid i främsta rummet på understödet af Polens kardinal-primas Mikael Radziejovski, en man af stor begåfning och mycket inflytande. Denne mer kände än välkände partigängare hade vid sista konungavalet i Polen såsom Frankrikes anhängare hört till Augusts bittraste motståndare och hade sedan allt jemt hyst en berättigad fruktan for hans planer mot den polska friheten. För en tid hade till det yttre ett slags försoning inträdt mellan August och den mäktige kardinalen, och den senare hade till och med gifvit sitt bifall till anfallet på Livland. Sedan det misslyckats, slog Radziejovski om och uttryckte sin dygdiga harm öfver trolösheten i den politik, som hans konung följde. Han närmade sig Sverige och förde länge en liflig brefvexling med Piper; han syntes vilja begagna Karl XII såsom tygel på August, men på samma gång hålla de svenska härarna utanför Polens gräns.

Nu stod emellertid Karl XII utanför Yarsjav och stälde till Radziejovski den fordran, att han skulle sammankalla en riksdag för anställandet af ett nytt konungaval. Kardinalen svarade med en vägran. För egen del utan skrupler fruktade han ändock den förbittring, som en dylik undfallenhet för en främmande makt skulle uppväcka hos alla, äfven hos dem, som eljest voro Augusts fiender. Man höll åtminstone i ett fall på sin nationela värdighet; i alla öfriga hade den gått förlorad tillika med det politiska förståndet och känslan af offentlig heder. Den tidens Polen var ett sönderfallande samhälle, ur hvilket känslan af samhörighet försvunnit, der de store läto sig bestämma af de enskilda intressena, och der massan endast hade förnimmelse af den dagliga nödens tyngd. Ett sådant samhälle syntes hemfallet åt undergång; men det hade i sjelfva föränderligheten af sitt offentliga lif och i sitt folklynnes seghet en motståndskraft, som det var svårt att öfvervinna. Karl Gustaf gjorde den erfarenheten och kunde i detta fall för sonsonen liafva varit ett varnande exempel. Karl XII lärde ingenting deraf, och han kunde ej af sin egen likartade erfarenhet förmås att i tid uppgifva en politik, som icke ens under de lyckligaste förhållanden kunde lemna någon varaktig vinst.

Eröfringen af Yarsjav hade icke fört Karl XII närmare sitt mål. Han gick att uppsöka konung August, hvilken i södra Polen hade samlat en här af 30000 man, sachsare och polackar, de senare anförda af kronfåltberren Lubomirski. Med endast 12 000 svenskar anföll Karl XII August vid Klissov (9 juli 1702) och vann der öfver honom den kanske mest lysande af sina segrar. Aran deraf tillföll i främsta rummet honom sjelf; han uppgjorde planen till striden och ledde den och afgaf inför samtiden det första fullgoda vitnesbördet om sin fältherreförmåga. Sachsarnes förlust var 2 000 man i döde och sårade och 1 700 fångar, hvarjemte deras läger och tross samt en mängd fanor och kanoner föllo i segrarens händer. Svenskarne förloradeungefär 1100 nian, döde och sårade; bland de förre var hertigen af Holstein-Gottorp, hvilken i spetsen för den venstra flygeln dödligt sårades redan vid första anfallet på fienden. Efter vunnet fältslag drog Karl XII åt söder och eröfrade (31 juli) Krakov utan blodsutgjutelse genom en djerf öfverrumpling, vid hvilken hufvudrolerna utfördes af konungen sjelf och Magnus Stenbock. Inom några veckor erhöll den svenska hären förstärkning från Pommern och utgjorde sedermera en styrka af ungefar 22 000 man. Den förlädes tidigt i vinterqvarter i trakterna norr om Krakov och

förblef overksam under flere månader. På hösten afgick Stenbock med en mindre kår till Galizien for att enligt Karl XII:s befallning indrifva penningar och förråd till krigshärens underhåll. Han började dermed raden af dessa våldsamma utpressningar, som visserligen sparade Sverige, men väckte ond blod hos polackame och i deras ögon stälde svenskarne nästan vid sidan af sachsare och ryssar. Denna framfart, för hvilken flere af de polska store förgäfves varnade, drabbade i synnerhet August II:s anhängare, som man enligt Karl XII:s egna ord till Stenbock »måste på allt sätt söka bry, ravagera och förderfva».

De svenska vapnens framgångar under 1702 års fälttåg framkallade nya försök att åvägabringa freden. August framstälde sina anbud, republiken erbjöd som förut sin bemedling och sin borgen för sin konungs tro, och de mot Frankrike förbundna makterna ansträngde sig ännu en gång att bringa till slut detta nordiska krig, som hindrade Sverige att enligt traktaterna sända dem sin hjelp. I sitt eget läger hörde Karl från sina bästa generalers mun det ideliga talet om fred med Polen; och vid täta rådplägningar, som han höll med Piper några veckor efter slaget vid Klissov, fick han lyssna till varningarna af en statsman, som ansåg, att sjelfva framgången i denna polska fejd hade sin fara och att företagets frukt skulle blifva för Sverige minskandet af dess krafter och för konungen sjelf förlusten af det beröm, »som han sig genom mildhet, försigtighet och tapperhet förvärfvat». Det kan ej betviflas, att Karl XII med välvillig uppmärksamhet och orubbligt lugn hört på talet af sin förtrogne, men någon förändring i hans öfvertygelse verkade det icke. Hans svar blef alltid, att man på Augusts löften ej kunde förlita sig, att denne furste, lemnad i besittning af Polens tron, skulle taga ryska penningar och falla svenskarne i ryggen, när deras tåg gick emot tsar Peter, och att man sålunda endast skulle byta ut ett mindre ondt emot ett större.

Så gick kriget år efter år sin gång. Detta olyckliga Polen, som for-gäfves yrkade på freden såsom sin rätt, blef mot sin vilja, men icke utan egen förskyllan en stridens och de politiska ränkernas tummelplats, der svenskar, sachsare, ryssar och polackar om hvarandra pröfvade verkan af sina vapen eller af guldets makt och diplomatiens konstgrepp. Det blef också till sist, hvad åtminstone Karl XII icke ville, ett utarmadt land, som vän och fiende lyckats att förstöra. I allt detta virrvarr af strider och underhandlingar var det Karl XII, »Polens vän», som med hjelp af sina tappre bestämde händelsernas gång. Midt i sitt, som det syntes, planlösa kringdrifvande i Polen behöll han oafvändt i sigte sitt föresatta mål. Alla hans krigsföretag ochunderhandlingar under dessa år hafva afsett att befrämja verkliggörandet af den politiska tanke, som beherskade honom. Under långa tider, längre till och med, än hans polska vänner önskade, låg han till utseendet overksam, liksom på afstånd följande fiendens rörelser och partiernas kamp. Plötsligt bröt han upp för att korsa sin motståndares planer, stödja sina anhängare och befästa sin ställning, och det dröjde då ej länge, förrän verlden fick höra talas om någon lysande bedrift, der fältherreskickligheten hade räckt handen åt djerfheten och mannamodet; fiendernes mängd togs aldrig i beräkning. Till sådana bedrifter hörde under 1703 års fälttåg träffningen vid Pultusk och eröfringen af Thorn. Den förra utkämpades den 21 april och var en kavalleridrabbning, i hvilken Karl XII tillfogade det sachsiska rytteriet under Steinau betydliga förluster. Kriget drog sig sedermera upp mot det vigtiga Thorn, hvars inneslutning började i midten af maj, sedan den svenska hufvud-hären dit anländt. Först då Karl XII i augusti mottagit förstärkningar från Sverige, tog belägringen på allvar sin böqan. Besättningen, ursprungligen 6000 man sachsiskt fotfolk, försvarade sig med lysande tapperhet, men måste slutligen (3 oktober) gifva sig fången efter att hafva hopsmält till en tredjedel. Ett rikt byte tillföll segraren. Stadens fall befäste de svenska vapnens öfvervigt och bestämde under den närmaste tiden de politiska förhållandena i Polen till Sveriges förmån.

Ibland polackarne växte efter slaget vid Klissov den djupa söndring, som i det längsta varit dold af ett slags enighet på ytan. Utan tanke på ett gemensamt polskt intresse, stälde sig de båda partierna, konung Augusts och Karl XII:s, allt skarpare mot hvarandra, ifriga] att taga vara på den egna fördelen, men tvekande och ovissa, när det gälde att taga ett afgörande steg. Hvartdera partiet värfvade anhängare, hvar och hur det kunde, och gjorde allt för att vid rådsmöten och riksdagar bringa till stånd ett beslut, som kunde gifva partiet åtminstone ett sken af rätt att tala i hela republikens namn. Sveriges vänner och Augusts fiender voro företrädesvis att finna i Storpolen. De räknade der bland sina bästa män det polska rikets storskattmästare Rafael Leczinski, hvilken af fruktan för Augusts planer på enväldet tidigt slöt sig till Karl XII och var beredd att medverka till en tronförändring. Såsom erkebiskop af Gnesen utöfvade kardinal Radziejovski sjelf det största inflytande inom Storpolen, och hans ord

betydde så mycket mer både der och annorstädes, som han näst konungen var den förnämste i riket. Hans hållning var tvetydig. Han var en forsigtig man och undvek »att taga ett falskt steg», bidande nya segrar af de svenska vapnen, innan han öppet och helt lånade sig till verktyg åt Karl XII:s planer.

Söndringen inom republiken var obotlig. Riksdagen i Lublin, af August utlyst och började i juni 1703, syntes visserligen vitna om en återstäld endrägt; men endrägten var endast skenbar, huru mycket det än försäkrades, »att hela republiken omfattade Augusts sak». Konungens ifrigaste anhängare på riksdagen hade hoppats att genom en öfverraskning kunna genom-drifva en formlig krigsförklaring mot Sverige, förbund med Ryssland, brö-derne Sapiehas straffande och sjelfve kardinalens afsättning från hans plats såsom rikets primas. Mot sådana vidt gående planer stälde Radziejovski hela makten af sitt inflytande och segrade, men kunde ej hindra fattandet af beslut, som voro for August fördelaktiga. Polens stridskrafter skulle uppbringas till en betydlig styrka, den svenske konungen skulle forständigas att inom en viss tid välja mellan krig och fred, och om han ej gåfve ett nöjaktigt svar, skulle det stå August fritt att sluta förbund med främmande makter. Efter riksdagens slut framställdes å republikens vägnar nya fredsanbud till Karl XII, som, efter några veckors underhandlingar och sedan ställningen i Polen ändrats till hans förmån, slutade med att afböja dem. De voro också af tvifvelaktigt värde och erbjödo framför allt för liten garanti mot Polen3 egen konung, om hvilken Karl XII fortfarande tänkte liksom Frankrikes sändebud, »att man ej kunde veta, när och hvem han ämnade bedraga». Redan innan från lägret vid Thorn den svenske konungens slutliga svar kommit, vände sig August och republikens ombud till främmande makter med begäran om bjelp i penningar och trupper. Danmark befans väl mycket tillmötesgående, men låg för aflägse och vågade under då varande förhållanden ej besluta sig. Preussen, som länge kastat lystna blickar efter det svenska Pommern och det polska Preussen, hade väl förut lånat sitt öra åt konung Augusts hemliga förslag, som alla stält i utsigt en delning af republiken, men det fann nu sin räkning vid det segrande Sveriges vänskap och ingick derför, den 9 (19) juli 1703, med Karl XII ett förbund, afsedt att blifva böljan till en närmare förbindelse, af hvilken hofvet i Berlin väntade sin säkra vinst. Både hos tsar Peter och konung August uppväckte det svenskt-preussiska förbundet den största oro. Det var för dem ett ytterligare skäl att sluta sig intill hvarandra. För tsaren var det af yttersta vigt att med alla medel binda Karl XII och hans här i Polen, under det han sjelf befäste sitt välde vid Östersjön; för August blef Rysslands hjelp den enda räddningsplankan i hans ytterliga nöd. Han grep efter den i brist på någon annan; han hade nyss förgäfves af Karl XII velat köpa freden och besittningen af Polens tron för priset af Patkuls utlemnande och förbund mot Ryssland. Nu band han sig i stället vid Ryssland mot Sverige genom ett fördrag (oktober 1703), som tillförsäkrade honom tsarens understöd i penningar och trupper. Fördraget, slutet bakom republikens rygg, var i främsta rummet ett verk af PatkuL Han var nu i rysk tjenst och vorden tsarens högtbetrodde man. Han lefde som förr för hämden och intrigen; men med skarp blick såg han i Polen endast ett sjunkande skepp, i Ryssland åter makten med en lysande framtid. Han rättade sitt handlingssätt derefter.

Riksdagen i Lublin, som syntes förena allt, gjorde i sjelfva verket den inre söndringen värre än någonsin. Den omständigheten, att Storpolens svenskvänliga landtbåd blifvit från riksdagen afvisade, föranledde bildandet af en så kallad konfederation, som i vojvodskapen Posen och Kalisj hade sin härd och i kardinal-primas fick sin egentlige ledare. Den sade sig endast vilja rädda friheten och återställa landets inre och yttre fred, talade till Augustden undersåtliga trohetens språk, men vände sig samtidigt till hans fiende, den svenske konungen, med begäran om hans skydd. Karl XII betraktade i början konfederationen med ett slags misstro till dess afsigter, men räckte den slutligen handen och lofvade att skicka sina ombud till Yarsjav för att allvarsamt underhandla om fred. Eröfringen af Thorn verkade* afgörande. Deu stärkte svenskarnes ställning inom Polen, förmådde flere palatinat att biträda konfederationen och försonade allt flere med denna tanke på Augusts af-sättning, som förut förekommit de flesta polackar så motbjudande.

Slutligen kallade Radziejovski republikens adel till en allmän riksdag. Den öppnades i Varsjav den 20 januari 1704. Det främsta målet, om ej för kardinalen, så åtminstone för mängden af de polska store, var att vinna fred med konungen af Sverige. Karl XII lät sig vid riksdagen representeras af tvenne sändebud, af hvilka det ena, generallöjtnanten Arvid Bernhard Horn, i Yarsjav fullgjorde sitt första diplomatiska uppdrag. Det hade sina stora

svårigheter. Karl XII satte Augusts afsättning och ett nytt konungaval såsom vilkor för fredsfördraget, men stötte dervid i det längsta på det sega motståndet eller undflykterna hos polackarne, hvilka, äfven när de voro som bäst sinnade, hyste en viss fruktan för Augusts hämd och svenskarnes oförmåga att skydda dem. Hora använde emellertid alla medel, öfvertalnin-gens, hotets och den genom guldet åstadkomna bevisningens. Beslutet om Augusts afsättning framkallade han jemförelsevis lätt, sedan han framlagt afskrifter af Augusts egna bref såsom bevis på hans förrädiska anslag mot republikens integritet och mot dess frihet. Riksdagen förenade sig till en generalkonfederation, och den 6 (16) februari 1704 förklarades tronen ledig.

Det återstod att offentligen kungöra beslutet och anställa ett nytt konungaval. Det dröjde flere månader ännu, innan republiken blef så »rensad», som Karl XII ville, och fick »ett annat hufvud, som intet så falskeligen förbrutit sig och man kunde sätta någon tro till». Sveriges vänner måste drifvas framåt på den väg, der Karl XII ville att de skulle gå. Hindren kommo äfven från konung August, mindre genom den motkonfederation, som bildades i Sando mir, än genom hans tilltag att på österrikiskt område låta fängsla Johan Sobieskis tvenne söner, Jakob och Konstantin, af hvilka den äldre, Jakob, var bestämd att vid det stundande valet koras till Polens konung. Den tredje brodern, Alexander Sobieski, afböjde bestämdt konungavärdigheten, och derefter fans ej någon tronkandidat, hvarom de olika meningarna kunde förena sig. Konfederationen i Varsjav ville hafva en utländing, Karl XII åter en infödd polack. Karl genomdref till sist sin vilja. Han närmade sig hufvud-staden och föreslog till konung Rafael Leczinskis son, Stanislav Leczinski, en genom många ädla egenskaper utmärkt man, hvilken hade blifvit Karl XII anbefald såsom den hederligaste bland de polska store. Den 2 (12) juli 1704 blef Stanislav vald; det skedde under skyddet af svenska vapen och för öfrigt under omständigheter, som beröfvade valhandlingen ända till skenet af laglighet. Stanislav sjelf synes i början hafva betraktat Polens krona endast såsom »en anförtrodd pant», hvilken han var skyldig att till Jakob Sobieski öfver-lemna, när fängelsets portar för denne låtits upp. Derom afgaf han kort före valet, Karl XII ovetande, till Alexander Sobieski sin högtidliga försäkran.

För Karl XII deremot var Stanislav, han och ingen annan, Polens konung och skulle det förblifva. Ännu i tvenne ur stannade den svenske konungen i Polen för att befästa den tron, han rest upp på en allt for osäker grund. Han använde sina vapen för att fördrifva August och tvinga de motspänstige inom republiken till underkastelse under Stanislav, och han satte i rörelse sin diplomati for att skaffa den nye konungen erkännande af främmande makter. Han underhandlade framfor allt med Preussen och tvcktes

•>

anse detta rike såsom det värderikaste stödet för Stanislavs vacklande tron. Hvad Karl XII likväl visste var, att den preussiska politiken, alltid ombytlig

och förrädisk, var beständig endast i sin lystnad efter polskt och svenskt land, och att den hoppades kunna tillfredsställa sina begär efter omständigheterna, i dag i förbund med det segrande Sverige, i morgon i hemligt förstånd med dess fiender.

Efter konungavalet gick Karl XII från Blonie söder ut för att uppsöka August, hvilkens här blifvit förstärkt af några tusen man ryska trupper under befäl af den i krigets konst lika bortkomne som i de politiska ränkerna forfarne Patkul. August vek undan för sin fruktade motståndare och vände, hunnen till Jaroslav, sitt tåg till Lub-lin, under det att Karl XII beslöt att från Jaroslav intränga i Galizien för att bemäktiga sig Lemberg. Denna stad stormades och intogs i slutet af augusti 1704 genom ett af dessa djerfva öfverfall, på hvilka Karl XII:s historia öfverflödar. Samtidigt eröfrades Yarsjav af August, men återtogs snart af Karl XII, som derefter jagade först August, sedan Schulenburg genom hela det vestra Polen. August flydde undan till Krakov, Schulenburg räddade sig bakom Oderfloden, ända till dess strand förföljd af Karl XII. Sedan den sachsiska hären sålunda blifvit sprängd, förläde konungen sina trupper i vinter-qvarter i vestra Posen och tog sjelf sitt högqvarter i Rawicz, en liten stad, belägen nära gränsen af Schlesien.

I dessa trakter af Polen stannade Karl XII med större delen af sin har till slutet af juli 1705. Det obetydliga Rawicz blef för några måuader en ort af europeiskt rykte. Dit skyndade äfven bland andra en mängd svenska

fruntimmer för att sammanträffa med sina män, och under en tid kommo derför de festliga samqvämen att bereda en glad omvexling åt det hårda falt-

410. Stanislav I Leczinski, konung af Polen

(1077—1766).lifvets tröttande enformighet. Emellertid fortgick det lilla kriget, och smärre svenska krigarskaror utförde derunder många lysande bedrifter. Antalet af Stanislavs anhängare växte efter hand. Fram på våren erkände adeln i vojvodskapen Krakov och Sandomir den nye konungen, och Radziejovski förmåddes att utlysa en riksdag till Yarsjav i och för Stanislavs kröning och fredens afslutande med Karl XII. Till riksdagens skyddande afsändes ett par tusen inan under Karl Nieroth. Denne slog (den 21 juli 1705) vid byn Rako-vice i närheten af Varsjav en polsk-sachsisk här under Paijkull, tog honom sjelf till fånga och dref hans femdubbelt starkare skaror öfver Weichsel med eu förlust af 2 000 döde och sårade. Paijkull skickades till Stockholm, der han såsom född svensk undersåte i november 1706 dömdes från lif, ära och gods samt undergick dödsstraffet i början af år 1707. Några dagar efter segern vid Varsjav bröt Karl XII upp från Rawicz och framryckte mot Blonie i närheten af Varsjav, qvarlemnande Rehnsköld med 13 000 man i Posen för att gifva akt på den rysk-sachsiska här, som under Schulenburg samman dragits vester om Oder.

Den 24 september (4 oktober) 1705 firades Stanislavs kröning under skyddet af de svenska vapnen, och två månader derefter, den 18 (28) november, ingicks i Varsjav fred och nära förbund mellan Sverige och den polska republiken. Sjelfva fredslutet var ett bevis på oegen-nyttan i Karl XII:s polska politik. Det innehöll åtskilligt till förmån för Polens protestanter, men talade ej om någon ersättning för Sverige, vare sig i penningar eller land, och tillförsäkrade det ingen annan nämnvärd fördel än den, som kunde ligga i Polens förbund mot tsaren. För de fleste 411- Dukat’ s\w*n. af hvilket,

. .. ,0 .. enligt uppgift, blifvit af Otto Arnold

stod detta adelmod nära dårskapens gräns. von Paijkull frambr> på kemisk väg.

Hvad Karl XII ytterst åsyftade, ett starkt

Polen under en inhemsk konung såsom en nyttig bundsförvandt åt Sverige ander dess krig mot Ryssland, detta var väl för samtiden en hemlighet. Efter-verlden måste säga, att om sådant var Karl XII:s egentliga mål, så har det målet aldrig blifvit hunuet. Polen blef för Sverige aldrig ett stöd, men en hörda, som förtärde dess kraft. Alla dessa lysande bedrifter, utförda under en mångårig fejd mot den i allt ömkansvärde August II, endast påskyndade upplösningen af det polska samhället och gjorde det odugligare än någonsin att bilda ett värn mot barbariet öster ifrån. Ryssland, icke Sverige, ännu mindre Polen, har skäl att tacka Karl XII för hans gerning.

Efter månader af hvila uppträdde Karl XII i januari 1706 plötsligt i det östra Polen, der August II hade sina flesta anhängare. Det gälde att tvinga dessa till underkastelse; det gälde ännu mer att krossa den ryska här af 20 000 man, som under befäl af fältmarskalken Ogilvi låg förlagd vid Grodno i Litauen, beredd att vid lägligt tillfälle inrycka i det egentliga Polen. Med den ryska styrkan var förenad en mindre sachsisk härafdelning under befäl af konung August sjelf. Karl XII hade hoppats att kunna slå fiendenmed ens i ett ordentligt fältslag, men måste, då Ogilvi envist höll sig på defensiven, uppgifva denna plan och beslöt i stället att afskära hans förbindelser med Ryssland, beröfva honom all tillförsel och sålunda till sist tvinga honom att sträcka gevär. Han intog derför tills vidare nya vinter-qvarter några mil öster om Grodno och utsände derifrån starka ströfpartier, som Under lyckliga strider rensade landet från ryssarne, skaffade förråd och tvungo invåname att hylla Stanislav.

Emellertid bröt -August med några tusen man upp från Grodno och skyndade till Varsjav. Hans plan var att' i förening med Schulenburg krossa den i Posen qvarlemnade Rehnsköld för att sedan med samlade krafter återtåga till Litauen och der i sällskap med Ogilvi göra upp sluträkningen med Karl XII. Hela denna lysande plan omintetgjordes genom slaget vid Fraustadt, som (den 3 februari 1706) utkämpades mellan Rehnsköld och Schulenburg. Slaget var en af Sveriges vackraste krigsbedrifter under Karl XIIs tid och gaf åt Rehnsköld en ära, liknande den, som Levenhaupt vunnit några månader förut genom segern vid Gemäuerthof. Schulenburgs armé, från början 20 000 man, blef nästan alldeles tillintetgjord; 7 000 man lågo på slagfältet, döda eller sårade, 8 000

blefvo fångar, de öfriga räddade sig genom flykten inom Sachsens gränser. Konung August erhöll vid Kalisj underrättelsen om sin generals nederlag och fann derefter för godt att genom en skyndsam marsch till Krakov sätta sig i säkerhet. Rehnsköld gick å nyo i vinter-qvarter i Posen.

Med glädje eraottog Karl XII den oväntade underrättelsen om segern vid Fraustadt och hoppades att snart sjelf vinna en dylik framgång öfver de i Grodno inneslutna ryssarne. Hans hopp gick endast delvis i uppfyllelse. Herre blef han i Litauen; men Ogilvi lyckades med sin till hälften sammansmälta här undkomma från Grodno till Brzesc och vidare nedåt Kijef, förföljd, men icke upphunnen af Karl XII. Denne tänkte fortsätta jagten genom sumptrakterna i Podlesien; han slutade den, sedan han kommit till Pinsk och insett svårigheterna att framtränga genom ett alldeles öfversvämmadt land. Han drog i stället i Stanislavs sällskap till det rika, fruktbara Volhynien, der de båda konungame under juni månad hade sitt högqvarter på slottet Jaroslavice. Den kringboende adeln tvangs att underkasta sig Stanislav; de motsträfvige eller Augusts anhängare hemsöktes med härjningar och brand enligt det skräcksystem, som Karl XII allt för ofta

412. Karl Gustaf Rehnsköld (1651—1722).tillämpade på sina fiender. Under tiden njöto de svenska trupperna efter utståndna strapatser en välbehöilig hvila i ett välsignadt land, som kriget ej hunnit att föröda.

Uti Volhynien mognade hos Earl XII beslutet att genom ett infall uti Sachsen tvinga August till tronafsägelse och fred. Tanken derpå hade kastats fram 1702 och borde säkerligen redan då hafva verkstälts. Den hade kommit igen och pröfvats i vinterlägret i Rawicz; den tog till sist hos Earl XII en fastare gestalt, när han ändtligen lärt sig inse fruktlösheten af detta polska krig med alla dess ödeläggelser och segrar. Händelser under året 1706 kommo att bestämma honom. De förbundnes segrar öfver Frankrike i Spanien och yid Ramillies återtände hoppet hos August och förmådde honom att på som-marn med den enda större här han hade skynda till Litauen för att der med Rysslands hjelp återupptaga striden med den fruktade motståndaren. Earl XII:s beslut var snart fattadt. Utan att mycket tänka på den fara, som åter kunde Taxa upp i öster, ville han genom ett hastigt infall i det nästan försvarslösa Sachsen framkalla afgörelsen. Rehnsköld hyste samma mening som sin konung. Piper afrådde, bäfvande för hvad som komma skulle, när verldens ryktbaraste härförare med sina veteraner ryckte in i hjertat af det tyska riket. Eanske skulle Sverige med eller mot sin vilja ryckas in i nya strider.

Den 7 juli 1706 bröt Earl XII upp från Jaroslavice, förenade sig i Storpolen med Rehnsköld och ryckte vidare i raska marscher genom Schlesien. Den 1 september stod han med 19000 man vid Sachsens gräns; han tågade i god ordning fram igenom landet utan att möta något motstånd och stannade den 11 september vid Altranstädt, ett slott mellan Leipzig och slagfältet vid Liitzen. Han tog der för några månader sitt högqvarter. Hos Sachsens folk lade sig snart den förskräckelse, som främlingames ankomst väckt, och den förbyttes till beundran och förtroende för den unge hjelte, som bland sina soldater höll den strängaste tukt och här lade menniakovänlighetens dygd till den gudsfruktan, sjelfforsakelse och sedliga renhet, hvari han länge gifvit det vackraste efterdöme.

August II fick i Litauen underrättelse om svenskames marsch mot Sachsen och skyndade, för att rädda sitt arfland, att erbjuda Earl XII fred. Han var nu beredd att underkasta sig det ultimatum, som den svenske konungen sedan fyra år uppstält. Underhandlingarna böljade den 2 september j i Bischofswerda på sachsiska gränsen och slutade efter några dagar dermed, att Augusts sändebud gåfvo efter i allt. Den 14 (24) september 1706 slöts freden i Altranstädt, och den 10 (20). oktober ratificerades den i Petrikov i Polen af August II. Denne lofvade att i ett öppet bref till Polens ständer afeäga sig sitt konungarike samt att erkänna Stanislav; han förband sig vidare att utlemna Patkul, att förklara såsom brutna och ogiltiga alla till Sveriges skada ingångna förbund, särskildt det med Ryssland, och att med-gifva svenska hären vinterqvarter och underhåll i Sachsen; han utfäste sig till sist att utverka kejsarens, Englands och Hollands garanti af fredsfördraget.

Freden hölls en tid hemlig, lika som det skett med underhandlingen förut. Innan den offentliggjordes, blef en i Polen qvarlemnad svensk styrka,

Sr friges historia. IV. 36som anfördes af Marderfelt, slagen vid Kalisj den 19 (29) oktober 1706 af en mångdubbelt starkare rysk-sachsisk här under befäl af Mensjikof och August II sjelf. Denna sin första och sista seger öfver de svenska vapnen urskuldade August hos Karl XII dermed, att striden blifvit honom aftvungen, och

han lät sina sändebud påyrka fördragets fortsatta hemlighållande såsom nödvändigt för hans egen personliga säkerhet. Hela hans tillvägagående vid denna tid var för öfrigt utmärkt genom en dubbelhet, som ej kunde annat än väcka misstro. I sina underhandlingar med Earl XII höll han fast vid den slutna freden och visade vid sammanträffandet med den svenske konungen alla tecken af en uppriktig vänskap; men i Varsjav lät han sjunga segersånger, talade i bref till tsaren om sin tillgifvenhet för Ryssland och sin fiendskap mot Sverige och begärde hemligen hjelp af vännerne i Berlin och Kjöbenhavn. Karl XII sönderslet på en gång denna väfnad af trolöshet. Han offentliggjorde fredsfördraget, som ingåtts uti Altranstädt, förmådde August sedermera, | den 9(19) januari 1707, att å nyo stadfästa det samma och tvang honom efter hand, ehuru med mycken möda, att uppfylla fördragets alla bestämmelser.

i?

Afven Patkul utlemnades; han hade . sedan ett år lefvat i sachsisk fångenskap, ett offer för det hat, han sjelf uppväckt hos statsmännen i Dresden. Sedan han kommit i Karl XII:s våld, var hans öde gifvet. En kort tid efter svenskarnes marsch från Sachsen blef han på polskt område rådbråkad och halshuggen; det var enligt tidhvarfvets hårda lagar det straff, som borde drabba den, hvilken brutit sin undersåtliga tro och förrådt sitt fädernesland. Sådant var enligt Karl XII:s åsigt Patkuls brott, och han ansåg, såsom ban skref till sin syster Ulrika Eleonora, att straffet »ej fick eftergifvas för exemplets skull». För den, som i våra dagar sätter sig in i den djerfve, samvetslöse äfven-tyrarens lifsgerning, torde det vara klart, att han väl fortjent sitt öde.

Karl XII:s vistelse i Sachsen blef en händelse af verldshistorisk vigt. Han hade med sina soldater närmat sig sjelfva skådeplatsen för det krig. som upprörde södra och vestra Europa, och den tanken väcktes bos mången, att han på ett eller annat sätt skulle afgörande ingripa i den stora verlds-striden. Ställningen var sådan, att för en kort tid Europas öde hängde pa Karl XII:s segrande svärd. Det var i känslan häraf, som i närheten af hans läger vid Altranstädt samlades en skara af furstar, krigare och statsmän, hvilka ville se tidens ryktbaraste man, vinna hans ynnest och inverka pa hans handlingssätt. I sjelfva verket var svenskarnes inbrott i Sachsen till fördel för Frankrike, emedan dess många fiender under ögonblickets ovisshet hejdades i sina anlopp, och Karl XII hade, utan att sjelf vilja det, handlat, som om han varit »bourbonernes bäste vän». Louis XIV kände, att så var, och arbetade med all ifver att qvarhålla den svenske hjelten. De förbundne, som fruktade hans inblandning, sökte deremot att aflägsna honom från Tyskland genom att leda hans tankar på fienden i öster. I denna riktning verkade hertigen af Marlborough, när han i april 1707 uppvaktade Karl Xll ^ i Altranstädt och der hade sina öfverläggningar med hans ministrar.

Den engelske statsmannen hade ej många anledningar till oro. 1 sjelfvaverket tänkte Karl XII på ingenting mindre än att kasta sig in i det vestra Europas strider. Hans tankar voro riktade på Ryssland, och han bidade endast det i hans ögon rätta ögonblicket för att upptaga den sista och af-görande fejden med denne sin fiende. Det ögonblicket dröjde emellertid. Karl XII ville först afvakta fredsvilkorens noggranna uppfyllande, Stanislavs erkännande och den utlofvade garantien af främmande makter; han ville äfven låta sin här hvila ut i rika och välförsedda q varter och stärka den till nya företag. Det kostade Sachsen millioner, Så gingo månader förbi. Miss-hälligheter mellan Karl XII och den tyske kejsaren kommo äfven att fördröja svenskarnes aftåg. Tvisteämnena voro flere; de ökades med ännu ett, sedan Karl såsom »satisfaktion» fordrade religionsfrihet för Schlesiens protestanter. Det kunde ej vara något tvifvel derom, att han skulle genomdrifva sin vilja; för krig med Österrike fruktade han ej. Sådana voro Europas politiska förhållanden, att kejsaren i ett krig med Sverige ej kunde påräkna någon annan bundsförvandt än Ryssland, under det att faror hotade från alla håll. Karl XII åter stod i spetsen för en segervan och väl-öfvad här, och han stärkte sin ställning inom Tyskland genom det fördrag med Preussen, som han den 6 (16) augusti 1707 ingick till skydd för den evangeliska religionen. Slutligen gaf kejsaren vika. Den 22 augusti (1 september) undertecknade hans sändebud fördraget i Altranstädt, som åt lutheranerne i Schlesien tillförsäkrade full religionsfrihet på den westfaliska fredens grund.

Samma dag detta skedde, bröt Karl XII upp ur Sachsen i spetsen för den största och bäst rustade här, som någonsin följt hans fanor. Hans tåg gick mot Polen, der tsar Peter emellertid skördat frukterna af Karl XII:s

segrar och i hans rygg lagt grunden till ett ryskt välde. Redan förut hade detta välde nått fram till stränderna af Östersjön. Karl XII hade väl länge sett dess framsteg; han hade ej mycket aktat derpå. Det Ryssland, som han besegrat vid Narva, ansåg han visserligen kunna blifva, men ej vara farligt, och så hade han gifvit sig allt djupare in i detta besynnerliga polska äfven-tyr, som han fullföljde med hela hårdnackenheten i sin natur. Han trodde sig till sist hafva skapat ett sjelfständigt Polen under en inhemsk ^konung, såsom ett bålverk mot moskoviternes makt. Med mera omdöme borde han hafva förstått, att han bygt på lösan sand och spilt sitt folks bästa krafter utan ändamål. Den lärdomen gafs honom till sist, ehuru man kan betvifla, att han någonsin fattade den. Nu stod han emellertid på höjden af sitt rykte och sin framgång och hade ej tanke derpå, att lyckan kunde svika honom, eller att gränser funnes äfVen för hans makt. Han vände ändtligen

413. Minnespenning (frånsidan) öfver den af Karl XII utverkade religionsfriheten for protestanterne i Schlesien.

»Till himmeln på en friare väg. Efter återställandet af det evangeliska Schle-siens gudstjenst år 1707.9564

•

sitt svärd mot Ryssland för att krossa det och räknade som förr på seger. Han skulle likväl pröfva inom kort, att det vuxit uti styrka och blifvit en fiende, som ej lät sig öfvervinnas.

Kriget mellan Karl XII och tsar Peter. 1701—1709.

Striden em fliterejöprovinseni». — Petersburgs enliggning. — Slaget Tid Gemiuerthef, 16 jnll 1765.

— Karls tigmet Ryssland. — Slaget Tid Holeftsin, 4 jnll 1708. — Tiget till Ukraine. — Slaget rid Psltavs,

28 jnni 1709. — Flykten till Bender.

De år, under hvilka Karl XII sökte sin egen ära och Sveriges trygghet uti sitt polska krig, användes af hans farligaste fiende, tsar Peter, for att lägga grund till Rysslands makt vid Östersjön. Icke på en punkt och med alla sina stridskrafter inföll han på det svenska området. Minnet af nederlaget vid Narva var ännu hos honom och hans folk för lifligt, att han skulle vågat att i ett stort och afgörande fälttåg sätta framtiden på spel, och han manades så mycket mera till en klok forsigtighet, som hans ställning var osäker inom Ryssland sjelft, der ett farligt motstånd rörde sig mot hans reformatoriska planer. Han föredrog derför att draga kriget ut på längden, att angripa fästningarna en och en, att härja landet vidt och bredt, genom mindre ströftåg utmatta svenskarne och småningom vänja sina odisciplinerade i horder vM en ordentligare krigföring. Hvad allt detta kostade i folk och penningar, brydde honom föga. Men under det att han och hans ryssar af svenskarne lärde sig krigets konst, gjorde han allt, hvad göras kunde, för att hålla , Karl XII aflägsnad i Polen, underblåste derigenom partiernas kamp och sträckte med Patkuls hjelp det ryska inflytandet till stränderna af Weichsel.

De trupper, som Karl XII vid sin marsch åt söder qvarlemnat förått försvara Finland och Östersjöprovinserna, utgjorde minst 30000 man, hvanf i likväl mer än hälften var förlagd som garnison i de många gränsfastningarna. | Dertill kommo 4 000 till 5 000 man i Kurland, lemnade till skydd mot polska anfall från Litauen. Alla dessa försvarskrafter voro från början otillräckliga, och ställningen försämrades efter hand, emedan moderlandet kunde lemna blott ringa hjelp till nödens lindrande och till fyllandet af luckorna i de tappres led. Att skjuta skulden derför på lojheten eller pligtförsummelsen hos det hemmavarande rådet är knappast enligt med den stränga rättvisan. Felet, om något sådant fans, låg hos Karl XII sjelf, som för sitt polska krig och dess politiska ränker tog i anspråk så mycket af fäderneslandets folk och penningar, att för fyllandet af andra kraf knapt någonting blef öfrigt Svagheten i stridskrafter var emellertid ej ensam anledningen till våra olyckor i Östersjöländerna. Den stundom mindre goda ledningen af de trupper, som funnos, hade äfven sin skuld. Plan och sammanhang saknades uti det hela, och de olika befälhafvarne voro ej alltid af Karl XII valda med tillbörlig hänsyn till vigten af den post, som blef dem anförtrodd. De voro utan tvifrd alla tappra män, i stånd att utföra enstaka lysande bedrifter; men om man 564

•

sitt svärd mot Ryssland för att krossa det och räknade som förr på seger. Han skulle likväl pröfva inom kort, att det vuxit uti styrka och blifvit en fiende, som ej lät sig öfvervinnas.

Kriget mellan Karl XII och tsar Peter. 1701—1709.

Striden em fliterejöprovinseni». — Petersburgs enliggning. — Slaget Tid Gemiuerthef, 16 jnll 1765.

— Karls tigmet Ryssland. — Slaget Tid Holeftsin, 4 jnll 1708. — Tiget till Ukraine. — Slaget rid Psltavs,

28 jnni 1709. — Flykten till Bender.

De år, under hvilka Karl XII sökte sin egen ära och Sveriges trygghet uti sitt polska krig, användes af hans farligaste fiende, tsar Peter, for att lägga grund till Rysslands makt vid Östersjön. Icke på en punkt och med alla sina stridskrafter inföll han på det svenska området. Minnet af nederlaget vid Narva var ännu hos honom och hans folk för lifligt, att han skulle vågat att i ett stort och afgörande fälttåg sätta framtiden på spel, och han manades så mycket mera till en klok forsigtighet, som hans ställning var osäker inom Ryssland sjelft, der ett farligt motstånd rörde sig mot hans reformatoriska planer. Han föredrog derför att draga kriget ut på längden, att angripa fästningarna en och en, att härja landet vidt och bredt, genom mindre ströftåg utmatta svenskarne och småningom vänja sina odisciplinerade i horder vM en ordentligare krigföring. Hvad allt detta kostade i folk och penningar, brydde honom föga. Men under det att han och hans ryssar af svenskarne lärde sig krigets konst, gjorde han allt, hvad göras kunde, för att hålla , Karl XII aflägsnad i Polen, underblåste derigenom partiernas kamp och sträckte med Patkuls hjelp det ryska inflytandet till stränderna af Weichsel.

De trupper, som Karl XII vid sin marsch åt söder qvarlemnat för ått försvara Finland och Östersjöprovinserna, utgjorde minst 30000 man, hvanf i likväl mer än hälften var förlagd som garnison i de många gränsfastningarna. | Dertill kommo 4 000 till 5 000 man i Kurland, lemnade till skydd mot polska anfall från Litauen. Alla dessa försvarskrafter voro från början otillräckliga, och ställningen försämrades efter hand, emedan moderlandet kunde lemna blott ringa hjelp till nödens lindrande och till fyllandet af luckorna i de tappres led. Att skjuta skulden derför på lojheten eller pligtförsummelsen hos det hemmavarande rådet är knappast enligt med den stränga rättvisan. Felet, om något sådant fans, låg hos Karl XII sjelf, som för sitt polska krig och dess politiska ränker tog i anspråk så mycket af fäderneslandets folk och penningar, att för fyllandet af andra kraf knapt någonting blef öfrigt Svagheten i stridskrafter var emellertid ej ensam anledningen till våra olyckor i Östersjöländerna. Den stundom mindre goda ledningen af de trupper, som funnos, hade äfven sin skuld. Plan och sammanhang saknades uti det hela, och de olika befälhafvarne voro ej alltid af Karl XII valda med tillbörlig hänsyn till vigten af den post, som blef dem anförtrodd. De voro utan tvifrd alla tappra män, i stånd att utföra enstaka lysande bedrifter; men om manundantager Levenhaupt, saknade de öfrige de stora fältherregåfvoma och den forening af djerf beslutsamhet, försigtighet och klok beräkning, som i synnerhet i deras ställning var så nödvändig. Exempel derpå voro Cronhjort och Maidel, åt hvilka, den ene efter den andre, Finlands och Ingermanlands försvar var öfverlemnadt. Afven Schlippenbach, som skulle försvara Livland, kunde knappast anses sin uppgift vuxen. Hvad särskildt Cronhjort angår, fick han, så att säga, öppet bref på sin oduglighet som anförare, och rådet begärde redan i slutet af 17.02 den gamle krigarens entledigande. Karl XII lät honom emellertid stanna på sin post till långt fram på följande året, då han ersattes af Maidel.

Med Pskof såsom utgångspunkt gjorde ryssarne under åren 1701 och 1702 flere infall i Ingermanland och Livland. Redan i slutet af först nämda år led Schlippenbach en allvarsam förlust vid Errestfer samt blef i juli 1702 å nyo slagen vid Sagnits eller Hummelshof, hvarefter mellersta och södra Livland på det rysligaste sätt af ryssarne plundrades och odelades. Tsar Peter väude derefter sina vapen mot Ingermanland. Sedan han med hjelp af sina små örlogsfartyg gjort sig till herre öfver Ladoga, lade ban sig att belägra den vid Nevas utflöde ur denna sjö belägna fästningen Nöteborg, som efter det tappraste försvar dagtingade den 12 oktober. Dessa händelser uppväckte den största förskräckelse i Sverige och Finland och förmådde rådet att å nyo, ehuru förgäfves, hos Karl anhålla om ett »gloriöst och skyndsamt slut på det pol-niska verket», på det att konungen sedan skulle få fria händer att »frälsa och upprätta sina nödlidande undersåtar». Karl XII lemnade likväl, som vi sett, dylika böner utan afseende, upptagen, som han var, af sin polska partipolitik, och tänkte, att ryssarne ändock till sist

skulle dyrt få betala sina segrar. De framträngde emellertid allt längre inom det svenska området. I maj 1703 intogs Nyenskans, ett fäste, beläget nära Nevas utflöde i Finska viken. Ingermanland eröfrades, Finland och Livland förhärjades, och en rysk flotta började, utan mycket hinder från svensk sida, att visa sig i Östersjön. Några dagar efter Nyens eröfring lät tsar Peter midt i de osunda sumpmarkerna vid Nevas utlopp lägga grunden till en ny stad, som han ämnade till stapelort för Rysslands östersjöhandel och som snart blef dess hufvudstad, det i våra dagar så lysande S:t Petersburg. Till stadens skydd mot sjösidan anlades fästningen Kronslott, och på den närliggande ön Retusaari reste sig efter hand det vigtiga Kronstadt med dess hamn för en

414. Petersburg och Retusaari.

A. Petersburg. — B. Nyen. — C. ön Retusaari. — D. Svenska flottan. — E. Kronslott. — F. Ryska flottan.snabbt växande rjsk flotta. Så befäste tsar Peter sin ställning vid Östersjon, lika som på förhand viss att ej behöfva lemna den, och alla de svaga och illa ledda försök, som under de närmaste åren gjordes af svenskame för att krossa den kraftfulle sjelfherskarens skapelser, aflupo alla utan framgång. År 1704 hemsökte ryssarne åter Estland och Livland, hvilka provinser tsar Peter just från denna tid böljade betrakta såsom blifvande ryska land och derfor behandlade med något mera hänsyn. De vigtiga gränsfästena Dorpat och Nar va dukade under för den ryska öfvermakten. Dorpat dagtingade den 14 juli, Narva den 10 augusti, båda efter det mest lysande försvar. Afven i olyckan skar det svenska hjeltemodet oförvissneliga lagrar.

I Kurland blef under dessa år krigets utgång en annan än i de svenska

416. Narra, belägradt af rysiarne 1704.

Östersjöländerna. Det högsta befälet öfver Sveriges der förlagda trupper fördes i början af den tappre Stuart; men sjuklighet nödgade denne att lemna krigsrörelsernas ledning åt sina underlydande, bland hvilka Adam Ludvig Levenhaupt inom kort förvärfvade sig ett odödligt namn. Denne man, en af de ädlaste och finast bildade bland Karl XII:s generaler, hade erhållit sin militära utbildning i österrikisk och holländsk krigstjenst och hade med utmärkelse deltagit i fälttågen i Ungam och Nederländerna. Efter rijswijks-fredens afslutaude återvände han till fäderneslandet, men användes icke i rikets tjenst, förrän han flere månader efter krigets utbrott af Karl XII nt-nämdes till öfverste vid ett tremänningsregemente till fots. Med detta regemente, som han sjelf öfvat in, slöt han sig till konungens här vid Dorpat och qvarlemnades sedermera i Kurland, när Karl XII i början af år 1702anträdde tåget nedåt Polen. Sitt fältherrerykte grundläde Levenhaupt i träffningen vid Sj agar in (19 mars 1703) och befäste det genom slaget \id Jakobstadt (26 juli 1704); på båda ställena öfvervann han polsk-ryska härar, mångdubbelt starkare än hans. Fälttåget i Kurland 1705 stälde honom vid sidan af Sveriges yppersta generaler under Karl XII:s tidhvarf. Tsar Peter, oroad af hans oupphörliga framgångar, beslöt att krossa honom och anförtrodde detta värf åt Sjeremetief, som han stälde i spetsen för en rysk här af 20 000 man. Levenhaupt inväntade sin fiende vid Gemäuerthof söder om Mitau och vann der (16 juli 1705) med sina 7 000 svenskar en fullständig seger. Den köptes icke utan känbara uppoffringar. Svenskarne förlorade 1 500 man, men af fiendens skaror lågo 6 000 på valplatsen. Sådana bragder kräfde sitt erkännande. Levenhaupt steg hastigt, och 1706 ut-nämdes han till general af infanteriet och ståthållare i Riga. Såsom anförare följde han en annan "krigs-reson än den, som i allmänhet hyllades af Karl XII och hans skola.

Den största ömhet om soldatens helsa och lif, en klok försigtighet vid de militära operationerna samt mildhet och skonsamhet mot fienden voro de egenskaper, som utmärkte honom.

Djerfhet och tapperhet i det afgö-rande ögonblicket egde ingen mer an han; men för det öfverdäd, som söker faran utan ändamål, hade han aldrig något sinne.

Under åren 1706 och 1707 åt-njöto Östersjöländerna jemförelsevis lugn; ett misslyckadt anfall mot Viborg, som tsar Peter företog under hösten först nämda år, var på denna sida den enda krigshändelsen af vigt. För öfrigt var den ryska hufvudstyrkan, som vi redan sett, under det första halfäret 1706 upptagen af Karl XII i Litauen; och efter afslutandet af freden i Alt-ranstädt hade tsar Peter sin uppmärksamhet fist på Polen, som han faktiskt beherskade med sina vapen och der han med hjelp af ett ryssvänligt parti sökte att bringa till stånd ett nytt

konungaval. Det undgick visserligen icke den ryske sjelfherskaren, att den afgörande strid ändtligen förestod, som skulle bestämma öfver hans och Rysslands framtid. Han rustade sig dertill, men det såg också ut, som om han velat ett uppskof. Flere gånger under loppet af år 1707 gjorde han Karl XII sina fredsanbud, men på grundvalen af Petersburgs bibehållande åt Ryssland. Piper, som tänkte blott på krigets bördor och bäfvade för framtidens skickelser, gaf åt dessa förslag sitt under-

416. Adam Ludvig Levenhaupt (1659—1719).stöd. De funno icke och kunde icke finna något öra. Earl XII måste inse, att hvarje fred, sluten i detta nu, ej. kunde blifva annat än ett stillestånd. Han stod för öfrigt efter sagolika framgångar på höjden af sin makt och var ej böjd att något eftergifva åt en fiende, som han trodde sig i stånd att öfvervinna, hvars ord ej ingaf honom någon tillit och hvars tillintetgörelse han ansåg vara vilkoret för Sveriges trygghet. Men tsar Peter kunde ej heller något eftergifva. Med ett snille, som efterveriden beundrar, hade han dragit upp grundlinierna till Rysslands framtida storhet, och med en okuflig viljekraft hade han vid Östersjön lagt en af hörnstenarna för dess makt, under det att hans motståndare jagat molnen vid stränderna af Weichsel. En man af tsar Peters gry kunde ej öfvergifva eller förstöra sitt påbörjade verk.

Den 22 augusti 1707 bröt Karl XII upp från Sachsen i spetsen for en

välrustad här och öfverskred kort derpå den polska gränsen, hvarefter han for några veckor lade trupperna i qvarter i afvaktan på förstärkningar från Sverige. Ryssarne under Mensjikof drogo sig vid svenskarnes annalkande öster ut öfver Weichsel, och deras huf-vudstyrka utbredde sig tills vidare mellan Grodno och Vilna i Litauen. Sedan förstärkningarna från Sverige an-ländt och generalmajor von Krassov med 8 000 man qvarlemnats i vestra Polen, fortsatte Karl XII sjelf med 35 000 krigare sin färd genom det forödda landet och öfvergick Weichsel under de sista dagarna af året 1707. En månad senare var han i Grodno vid Njemen och tågade derifrån i nordostlig riktning till Smorgoni nära Viiia, en af Njemens bifloder, der han den 12 februari 1708 tog sitt högqvarter. Tsar Peter hade emellertid låtit sin här retirera undan de fruktade svenskarne upp emot Diinafloden. Han befalde sina generaler att undvika hvarje afgörande strid samt att härja landet vidt och bredt för att hindra den svenska härens

417. Standar, taget af Karl XII i polska kriget. Förvaras i Riddarbolmekyrkan.

framträngande, hvarjemte han lät grundligen ödelägga Östersjöprovinserna, lika som om han icke vågat tro på deras framtida bibehållande.

Vid denna tid mognade Karl XII:s plan för det stora fälttåget mot Ryssland. Hvad den svenska hären hoppades och tsar Peter fruktade var. att kriget skulle byttas till Livland och hafva till främsta mål att återtaga Östersjöländerna, som allt för länge lemnats till rof åt en öfvermäktig fiende. Dertill rådde Piper, dertill rådde också Karl XII:s bästa krigare, blaud dem generalqvartermästaren Axel Gyllenkrok. Den sist nämde, »en tapper, skicklig och bottenärlig karolin», sökte öfvertala sin konung »till den billigaoch ruisonnabla dessein att gå till Pskof och drifva fienden från eget land» samt att derifrån anträda sitt tåg mot Moskva, för den händelse att »fienden ej skulle till fred sig inclinera». På Karl XII voro dessa råd förspilda. För honom framstod det allt mera klart, att endast ett infall i hjertat af det ryska riket, tillintetgörelsen af dess härar, kanske tsar Peters afsättning, gåfve den säkerhet, på hvilken Sverige för framtiden kunde bygga. Han ans&g allt detta ligga inom möjlighetens gräns. Han räknade på sina härars styrka,, på sina soldaters tapperbet och högre militära utbildning, säkert också på sin egen förmåga, och han trodde sig dertill hafva att vänta stödet af det missnöje, som sades råda bland de underkufvade folken inom det ryska riket. Dessa halfvilda gränsstammar af tatarer och kosacker önskade att blifva qvitt det ryska oket, och de kunde blifva till väsentlig hjelp vid det stora tåget till Moskva, som nu upptog Karl XII:s tankar. Redan på hösten 1707 hade Ivan Masepa, hetman för kosackerne i Ukraine, erbjudit Karl och Stanislav sitt förbund. Underhandlingarna med honom fortsattes under vintern och ledde slutligen till en öfverenskommelse, enligt hvilken Masepa, sedan Karl XII passerat Dnjepr, skulle med några tiotusental kosacker stöta till den svenska hufvudhären och deijemte uppvigla de missnöjda folken till ett öppet aftall. På denna kanske allt för svaga grund bygdc Karl XII sina strategiska planer. I juni 1708 skulle han rycka fram mot Dnjepr, förena sig med Levenhaupt och framtränga i Severien, hvars fasta platser skulle hållas honom tillhanda af

Masepa. Samtidigt skulle den finska hären under generalmajor Georg Lybecker, Maidels efterträdare, med hjelp af flottan intaga Petersburg och hela Ingermanland. Stanislav borde förena sig med Krassov och nedslå allt motstånd inom Polen för att sedan vända sina vapen mot Rysslaud. Under sommarn 1709 borde anfallet från alla håll ske mot Moskva, och dervid skulle tatarkanen på Krim, kanske äfven Turkiet, komma att öka antalet af Rysslands fiender. Denna falttågsplan, hvars snillrikhet mången beundrat, hvi-lade i sjelfva verket på så svaga förutsättningar, att dess utförbarhet låg utom sannolikhetens gräns. Djerfheten, må vara också storslagenheten, kan ingen efterverid ifrågasätta; men den kloka försigtighet, som ej öfverlemnar någonting åt slumpen, utan räknar blott med kända storheter, har man svårt att se i den svenske hjeltekonungens geniala hugskott. Erkännas må likvälr att olyckor, som ej kunde förutses, och missgrepp af många, som hade ledningen sig anförtrodd, satte företagets framgång snart sagdt ifrån början i fråga. Sjelfva elementen tycktes hafva sammansvurit sig att skydda Ryssland och dess herskare. Det oupphörliga regnandet under sommarn 1708 och den följande vinterns förfarliga köld hindrade ofta den svenska härens rörelser och medförde större förluster än striderna med fienden. Ryssarnes i det hela goda ledning och deras ökade förmåga att hålla stånd i striden voro äfven för Karl XII en öfverraskning, och deras krigssätt att vidt och bredt för-haija eget land gaf honom den erfarenheten, att gränser voro satta för hans viljas makt. Snart började också för de svenska härarna en rad af svåra motgångar. Lybecker, en man i intet afseende vuxen sin plats, bröt först iaugusti 1708 upp från Viborg med 12 000 man nyutskrifna trupper och inföll i Ingermanland, men drog sig snart tillbaka vid den falska underrättelsen, att ryssarne närmade sig med en öfverlägsen styrka. I Polen upptogs Stanislav allt jemt af inre oroligheter, och när han och Krasso v ändtligen beredde sig att tåga till Litauen för att taga del i den stora fejden emot Ryssland, hindrades de af en svår farsot, som förmådde både svenskar och polackar att i närheten af Lublin söka vinterqvarterens lugn.

Den svenska hufvudhären under Karl XII:s eget befäl pröfvade emellertid hårdare öden. I midten af mars bröt konungen upp från Smorgoni och intog strax derefter nya qvarter vid Radosjkovice, der han stannade i flere månader. Med Levenhaupt, som han kallat till sig från Riga, öfverlade han, ntan att likväl meddela honom falttågsplanen, om den livländska kårens for-ening med hufvudarmeen, och genom bref af den 26 maj befalde han honom att ofördröjligen sätta sig i marsch genom Litauen i riktning mot Beresma. Denna flod öfverskreds af Karl XII i midten af juni, och några dagar senare ankom han till Holoftsin, der bakom de träskiga stränderna af Vabisån och inom starka förskansningar låg en större rysk här under Mensjikofs befäl. Karl XII beslöt att anfalla den öfverlägsne fienden och vann här (den 4 juli 1708) genom sina soldaters mod och sin egen härförarskicklighet den sista af sina större segrar. Sjelf skattade han den högt, emedan den i och för sig var en lysande bragd, vitnande om ledarens taktiska skicklighet. För fälttågets gång hade deremot slaget vid Holoftsin ingen betydelse. Ryssarne hemtade sig snart och fortsatte derefter det utmattande småkrig, som måste fora den svenska hären till en slutlig undergång.

Karl XII fortsatte tåget i sydostlig riktning och ankom till Mohilef vid Dnjepr, der han stannade en månad under af vaktan på Levenhaupt och hans här. Emellertid påyrkade Masepa allt ifrigare, att svenskarne i hast skulle närma sig Ukraine för att gifva ett militäriskt stöd åt den allmänna resningen bland kosackeme. Karl XII befann sig i det pinsammaste läge. Att genast tåga till Severien var att lemna Levenhaupt åt sitt öde; att åter invänta denne var att sätta på spel de fördelar, man väntat sig af förbundet med Masepa. Konungens obeslutsamhet var uppenbar, och den kom, efter allt att döma, att olyckligt inverka på krigets gång. Sedan trakten kring Mohilef var utäten, tågade Karl under strömmande regn och under oupphörliga skärmytslingar med ryssarne till Tsjerikof vid Sosj, en af Dnjeprs bifloder, men vände derefter kosan mot norr för att undandrifva den ryska hären vid Mstislaf i riktningen af Smolensk. Planen var måhända att både räcka handen åt Levenhaupt och att hindra tsar Peter att sända sina trupper till Severien. Efter flere häftiga strider ankom Karl till Starysze, beläget vid en biflod till Sosj, och fann tsar Peter med sin här i en fullkomligt oan-griplig ställning bakom otillgängliga träsk, hvarför ett vidare framträngande åt detta håll var en omöjlighet. Konungen öfverlade med Piper, Rehnsköld och Gyllenkrok och fattade slutligen den 14 september sitt beslut att genast tåga till Severien och undsätta Masepa. I efterveridens ögon var detta beslut

en olycklig förvillelse, för hvilken åtminstone icke Piper och Gyllenkrok stå i något ansvar. Bud afsändes till

Levenhaupt att på angifna vägar skynda efter till Severiens hufvudstad Starodub, och den 15 september 1708 bröt Karl XII upp med hufvudhären, sedan han beordrat generalmajor Anders Lagerkrona att med 3 000 man tåga förut och besätta de nordligaste städerna i Severien. Under de största mödor genomvandrade hären de stora träsk-uppfylda skogstrakterna vid Severiens gräns och inryckte slutligen i detta fruktbara land, der den hoppades få hvila ut under vintern i goda och rymliga qvarter. Det hoppet måste snart öfvergifvas. Snart infann sig Lagerkrona i det svenska högqvarteret efter en i allt misslyckad irrfärd, under hvilken han låtit en rysk kår besätta Starodub och lugnt åsett, huru fienden äfven i dessa trakter börjat sina härjningar. Det var uppenbart, att Karl XII med allt för stort lättsinne utsett en oduglig person till ledare för det vigtigaste värf. Strax derefter kom olycksbudet, att en del af ryska hären, såsom det var att frukta, kastat sig öfver den underlägsne Levenhaupt och vid Ljesna (den 29 september /jfSS 1708) tillfogat honom betydliga förluster. Med endast 6 700 man af 11000 kom den olycklige generalen till Karl XII:s lägerplats, sedan han kämpat en förtviflad strid och tvungits att sänka sitt artilleri och bränna sina förråd. Afven hoppet på Ma-sepa gick om intet. Hans upprors-försök, h varpå anfallsplanen mot Ryssland var bygd, misslyckades i grund. Karl XII, utan kännedom 418. Minnespenning (åt9idan) öfver hjeltekonungen derom, stälde sitt tag till det i södra Severien belägna Baturin, Masepas hufvudstad. Sedan han genom ett ödelagdt land hunnit fram till stranden af floden Desna, infann sig i hans läger vid Gorki den gamle kosackhöfdingen, ej i spetsen för 30 000 man, hvarom han gifvit hopp, men som flykting med några tusen kosacker, hvilka blifvit honom trogna. Kort derefter intogo rys-sarne med stormande hand och förstörde Baturin jemte de förråd af ammunition och lifsmedel, som Masepa samlat.

Afven dessa stora olyckor bar Karl XII, sedan de väl kommit öfver honom, med orubbligt jemnmod. Att stanna i Severien var emellertid efter detta en omöjlighet; att skyndsamt återvända till Polen ansåg mången med skal vara den enda utsigten till räddniug. Men sådan var icke Karl XII» tanke; det hade varit att erkänna sig öfvervunnen. Tåget fortsattes i stället i samma riktning som förut, och vinterqvarteren togos till sist enligt Masepas råd i norra delen af Ukraine. I dessa trakter tillbragte Karl XII och hans

Karl XII 1708.

»Svenskarnes ära.»tappre den förfärliga vintern 1708—1709 under kamp mot köld och brist och under gagnlösa strider med en öfvermäktig fiende, som på alla sidor om-svärmade och utmattade den svenska hären. Berättelserna om allt, som denna lilla hjeltehop på Ukraines slätter pröfvade utan hopp, bilda tillsammans en lidandets historia, öfver hvars enskildheter faller en stråle af ljus endast från det öfvermenskliga hjeltemodet och den orubbliga troheten, som visste att segra i det yttersta. Så namnlöst var eländet visserligen, att missnöjet till sist ej kunde undertryckas och ordningens band någon gång brusto; men den svenska krigaräran fläckades ej, och åtminstone hos de djupa leden, som ej kunde bedöma händelsernas sammanhang, bodde oförminskad qvar vördnaden och tillgifvenheten för en hjeltekonung, som förelyste alla i ståndaktighet och mod.

På våren 1709 var den svenska hären, nu sammansmält till 20 000 man, förlagd i dåliga qvarter mellan Dnjepr och dess båda bifloder Psiol och Yorskla. At alla håll var den omgifven af ett utplundradt land; den trycktes allt hårdare af en öfverlägsen fiende och erfor med växande missmod förkänningarna af en nöd, ur hvilken någon räddning knappast stod att vänta. Karl XII ensam syntes ej förtvifla. Han höll fast vid sina planer. Han hoppades under det stundande fälttåget på hjelp af de krimska tatarernes kan, af seraskieren uti Valakiet, kanske ock af deras öfverberre, den turkiske sultanen, och han räknade på, att Krassovs och Stanislavs härar skulle enligt afgångna order genom Volhynien och öfver Kijef skynda att förena sig med de svenska trupperna i Ukraine. Emellertid började han den 1 maj att i förening med de saporogiska kosackerne, med hvilka han slutit förbund, belägra det af ryssarne besatta Poltava på vest ra stranden af Vorsklafloden, en ort ej mycket betydande som fäste, men vigtig såsom Ukraines förnämsta handelsplats. Belägringen försvårades genom bristen på artilleri och ammunition samt genom närheten af den ryska hufvudhären, som efter några dagar anlände och forskansade sig på Vorsklaflodens östra strand. Ledningen af belägringsarbetena var öfver-lemnad åt Gyllenkrok, som framförde löpgrafvarna ända till fästningsvallen för att underlätta ett stormningsförsök. Ett sådant ville Karl XII likväl icke företaga, utan nöjde sig att allt trängre innesluta staden. Svenskames ställning försvårades emellertid för hvarje dag. Den 17 och 19 juni öfveigick tsar Peter till vestra stranden 'af Yorskla och förläde sin här, som utgjordes af

55 000 man med 130 kanoner, i ett väl befäst läger ett stycke norr om Poltava. Sedan han fått underrättelse derom, att Karl XII vid en skärmyts-ling den 17 blifvit svårt sårad i foten, beslöt han att åtminstone icke undvika en afgörande strid, om den honom erbjöds. Han behöfde icke linge afbida den. Karl XII erhöll just i de dagarna visshet derom, att han ej hade någon hjelp utifrån att vänta, och han såg sig af den stigande nöden bland sina trupper tvungen att på något sätt söka en räddning. Valet stod honom öppet mellan ett skyndsamt återtåg öfver Dnjepr genom Volhynieh och ett omedelbart anfall på den öfverlägsne fienden i hans eget läger. Han föredrog det senare med dess svaga möjlighet till seger framför det förra med dess419. Slaget vid Poltava den 28 jnni 1709.utsigt till en säker undergång. För efterveriden vill det nästan synas, som om en katastrof varit oundviklig, hvilket beslut Karl XII än fattat.

Den 28 juni 1709 utkämpades slaget vid Poltava och slutades med det ödesdigraste nederlag, som Sverige någonsin lidit. Grunden till olyckan låg ej blott i den svenska härens numeriska underlägsenhet, i bristen på artilleri och ammunition samt i försvagandet af den kämpalust och tillf&rsigt, som, innan nöd och förtviflan kommo, förde Karl XII:s krigare till seger. Flere tillfälligheter bidrogo att göra utgången sådan, som den blef. Den vigtigaste af dessa var, att konungen af sitt sår hindrades att sjelf leda det hela och att på sina soldater öfva denna personliga, elektriserande inverkan, som ingen härförare öfvat i samma grad som han. Generalerne voro missnöjda och oense med hvarandra. Förberedelserna voro bristfälliga, och den anfallsplan, som blifvit uppgjord, var icke af generaler och öfverstar allmänt känd. Ledningen af det hela lemnade mycket öfrigt att önska. Rehnsköld, som förde högsta befälet, tappade hufvudet, skymfade sina underordnade, Levenhaupt inberäknad, och lade i dagen en obeslutsamhet, som nedslående inverkade på soldaterne. I sjelfva slaget deltogo å svenskarnes sida endast 13000 man; de öf-riga trupperna voro qvarlemnade vid trossen och i löpgrafvarna utanför Poltava. Bataljen blef för svenskarne egentligen en strid med blanka vapen; ammunitiouen var dålig, och det artilleri, som fans, togs icke med af brist pä kulor och krut. Slaget, som började tidigt på morgonen, gick i böljan lyckligt, men förbyttes inom kort till nederlag. Den truppafdelning, öfver hvilken generalmajor Karl Gustaf Roos förde befälet, blef afskuren från hufvud-hären samt måste efter en blodig strid gifva sig fangen; fotfolket, anfördfcaf Levenhaupt, kämpade med utmärkt tapperhet, förlorade hela bataljoner genom elden från fiendens batterier och måste slutligen gifva vika. Svenskarnes förlust i sjelfva slaget utgjorde vid pass 3000 man, döde, sårade och fangne. Till de sist nämde hörde Rehnsköld och Piper. Konungen, hvilken, bureu på en hästbår, varit med i den hetaste striden, räddade sig med svårighet pä sin stridshäst. Då ryssarne ej förföljde, lyckades det Levenhaupt, ehuru under mycken svårighet, att samla den största delen af trupperna vid trossen. På aftonen bröt hären upp från Poltava och tågade på Karl XII» bud, men mot Levenhaupts råd åt sydvest utefter Vorsklafloden samt ankom den 30 juni till Perevolotsjna, en ort, belägen vid Vorsklas utflöde i Dnjepr. Der var vägen i sjelfva verket stängd. Dnjepr flöt fram bred och djup, Yorskla likaledes, och inga åtgärder voro vidtagna att föra hären öfver. Med mycken möda lyckades det Levenhaupt och några andra bland befälet att öfvertala konungen att rädda sig sjelf; under natten till den 1 juli öfverskred Karl XII med några tusen man Dnjepr. Färden gick vidare öfver Bug till Otsjakof samt derpå till B ender, beläget inom det turkiska rikets gräns. Karl ankom dit i slutet af juli, åtföljd af ungefär 500 svenskar. För de tappre, af olyckorna nedböjde, som han lemnat vid Dnjeprs strand, kom afgörelsen inom kort. På morgonen den 1 juli visade sig Mensjikof med en del af den ryska hären, och till honom gaf sig Levenhaupt fången med 14 000 mau genomkapitulationen i Perevolotsjna. Han kunde och borde icke handla annor* lunda. Demoralisationen hos trupperna var allmän, och en ny strid skulle endast hafva medfört förlust af menniskolif utan något ändamål. De svenska fångarnes öde i Ryssland blef mycket hårdt. Endast få af dem fingo efter årslånga lidanden återse sitt fädernesland; till dessa hörde Rehnsköld. Piper och Levenhaupt dogo i fångenskap, den förre 1716, den senare 1719.

Olyckorna vid Poltava och Dnjepr framställdes af Karl XII, i bref till system Ulrika Eleonora och till rådet, såsom tillfälliga missöden, för hvilka han tänkte inom kort råda bot och om hvilka han uttalade det hopp, att »fienden genom dem ej skulle vinna någon öfverhand, ej heller någon ringaste förmån». Att han verkligen hyste dessa tankar, är lika visst, som att han höll fast vid alla sina planer. Utan tvekan upptog han och fullföljde kampen mot ett olycksöde, som han till sist hoppades att öfvervinna. Tsar Peter hade en skarpare blick för det afgörande i

katastrofen vid Poltava. Några timmar efter slaget skref han till amiral Apraxin: »Nu hvilar ändtligen på säker grund vår stad vid Ne va.» Och det blef så. Med större trygghet kunde Ryssland gå framåt på den väg till bildning och politisk makt, som stakats ut af tsar Peters snille.

Magnus Stenbocks fälttåg. — Karl XII i Turkiet. 1709—1714.

Sachsen *eh Danmark förklara krig. — Slaget vid Helsingborg, den 28 febr. 1710. — Karl XII i Bender. — Hans turkiska politik. — Kalabaliken i Bender. — Kriget i Tyskland. — Slaget vid Gadebnscb, den 9 der, 1712. — Tönning. — Riksdagen 1713. - Karls hemresa, 1714.

Olyckan vid Poltava, som för efterveriden betecknar slutpunkten af Sveriges yttre storhet, blottade för samtiden vår svaghet och visade, på hvilken bräcklig grund det svenska väldet i sjelfva verket hvilat. Hos Sveriges hemliga fiender återväcktes ett sjunket mod, och de förenade sig till ett gemensamt anfall mot ett land, som syntes tillräckligt kraftlöst för att kunna öfvervinnas. Den ryska diplomatien hade länge varit verksam i Dresden och Kjöbenhavn, och från och med hösten ökades dess ifver. Efter Karl XII:s tåg nedåt Ukraine förutsåg tsar Peter och förutsade för sina vänner den svenska härens undergång. Redan midsommarstiden 1709 förnyade konung August och Frederik IV anfallsförbundet mot Sverige och sökte vid ett personligt besök i Berlin att vinna det verksamma biträdet af konungen i Preussen. För ögonblicket lyckades det ej. Sedan underrättelsen kommit om nederlaget vid Poltava, ansåg konung August den rätta stunden vara inne, och den 8 augusti utfärdade han sin krigsförklaring, som sjelf bar vitne om orättfärdigheten af hans anfall. På hösten 1709 inryckte en sachsisk här i Polen, August erkändes såsom konung, och Krassov méd sin armé drog sig utan strid tillbaka till Svenska Pommern, åtföljd af den svage och välmenande Stanislav, hvilken sedan under flere år lefde såsom Sveriges nådehjon. kapitulationen i Perevolotsjna. Han kunde och borde icke handla annor* lunda. Demoralisationen hos trupperna var allmän, och en ny strid skulle endast hafva medfört förlust af menniskolif utan något ändamål. De svenska fångarnes öde i Ryssland blef mycket hårdt. Endast få af dem fingo efter årslånga lidanden återse sitt fädernesland; till dessa hörde Rehnsköld. Piper och Levenhaupt dogo i fångenskap, den förre 1716, den senare 1719.

Olyckorna vid Poltava och Dnjepr framställdes af Karl XII, i bref till system Ulrika Eleonora och till rådet, såsom tillfälliga missöden, för hvilka han tänkte inom kort råda bot och om hvilka han uttalade det hopp, att »fienden genom dem ej skulle vinna någon öfverhand, ej heller någon ringaste förmån». Att han verkligen hyste dessa tankar, är lika visst, som att han höll fast vid alla sina planer. Utan tvekan upptog han och fullföljde kampen mot ett olycksöde, som han till sist hoppades att öfvervinna. Tsar Peter hade en skarpare blick för det afgörande i
katastrofen vid Poltava. Några timmar efter slaget skref han till amiral Apraxin: »Nu hvilar ändtligen på säker grund vår stad vid Ne va.» Och det blef så. Med större trygghet kunde Ryssland gå framåt på den väg till bildning och politisk makt, som stakats ut af tsar Peters snille.

Magnus Stenbocks fälttåg. — Karl XII i Turkiet. 1709—1714.

Sachsen *eh Danmark förklara krig. — Slaget vid Helsingborg, den 28 febr. 1710. — Karl XII i Bender. — Hans turkiska politik. — Kalabaliken i Bender. — Kriget i Tyskland. — Slaget vid Gadebnscb, den 9 der, 1712. — Tönning. — Riksdagen 1713. - Karls hemresa, 1714.

Olyckan vid Poltava, som för efterveriden betecknar slutpunkten af Sveriges yttre storhet, blottade för samtiden vår svaghet och visade, på hvilken bräcklig grund det svenska väldet i sjelfva verket hvilat. Hos Sveriges hemliga fiender återväcktes ett sjunket mod, och de förenade sig till ett gemensamt anfall mot ett land, som syntes tillräckligt kraftlöst för att kunna öfvervinnas. Den ryska diplomatien hade länge varit verksam i Dresden och Kjöbenhavn, och från och med hösten ökades dess ifver. Efter Karl XII:s tåg nedåt Ukraine förutsåg tsar Peter och förutsade för sina vänner den svenska härens undergång. Redan midsommarstiden 1709 förnyade konung August och Frederik IV anfallsförbundet mot Sverige och sökte vid ett personligt besök i Berlin att vinna det verksamma biträdet af konungen i Preussen. För ögonblicket lyckades det ej. Sedan underrättelsen kommit om nederlaget vid Poltava, ansåg konung August den rätta stunden vara inne, och den 8 augusti utfärdade han sin krigsförklaring, som sjelf bar vitne om orättfärdigheten af hans anfall. På hösten 1709 inryckte en sachsisk här i

Polen, August erkändes såsom konung, och Krassov méd sin armé drog sig utan strid tillbaka till Svenska Pommern, åtföljd af den svage och välmenande Stanislav, hvilken sedan under flere år lefde såsom Sveriges nådehjon.Emellertid hade äfven Danmark blifvit fårdigt med sitt anfall. I slutet af oktober 1709 utfärdade det sin krigsförklaring, och i början af november landsteg vid Råå fiskeläge en väl rustad här af 16000 man, för hvilken Helsingborg genast öppnade sina portar. Skånes generalguvernör var vid denna tid den tappre och snillrike Magnus Stenbock, den bekante generalqvarter-mästaren från Karl XII:s polska krig. Redan före danskames inbrott hade han vidtagit åtskilliga försvarsanstalter, men var ännu för svag att möta fienden, som öfver Kristianstad inryckte i Bleking. Stenbock skyndade upp till Yexiö, som han bestämt till mötesplats för de nyuppsatta regementen, med hvilka han skulle försvara fäderneslandets jord. Med dessa inryckte han i Skåne i början af februari 1710, drog ytterligare till sig några regementen

och stod snart i spetsen för en här af 14000 man. Större delen af denna styrka var mycket litet öfvad samt så illa utrustad, att man såg hela regementen klädda i getskinnspelsar och träskor, till mycken förlustelse för de prydliga danskame, som under hån talade om »bocken och hans getapojkar». Men Stenbock förstod att vinna sina getapojkars förtroende och att elda deras mod, och han trodde sig inom kort i stånd att föra dem mot fienden, hvilken vid underrättelsen om svenskarnes annalkande hade gjort ett återtåg till Skåne. Den 28 februari 1710 stod slaget vid Helsingborg. Efter några timmars strid blefvo danskarne, som anfördes af Jörgen Rantzau, drifna på flykten och måste söka sitt skydd bakom Helsingborgs vallar. Deras förlust var 4000 man döde och sårade, hvaijemte deras läger, artilleri och tross samt 3000 fångar föllo i segrarens våld. Några dagar derefter utrymde 'danskarne Skåne och återvände till Själland.

Segern vid Helsingborg, Stenbocks vackraste krigarbragd, räddade Skåne och återväckte modet och tillförsigten hos Sveriges folk, som blifvit djupt nedböjdt genom olyckan vid Poltava. Segern var likväl blott en ljusglimt, som snart försvann. Från danska sidan skedde väl icke något nytt anfall på Skåne, ehuru stora truppmassor under hösten samlades på Själland, men i 'Östersjöländerna aflöste den ena olyckan den andra. Den 1 juli 1710 måste generalguvernören i Livland, grefve Nils Strömberg uppgifva Riga åt ryssarae efter ett under flere månader fortsatt hjeltemodigt försvar, som utan tvifvel var en af detta krigs mest lysande bedrifter. Hungersnöd och pesthade anstalt fruktansvärda härjningar, och for dessa fiender sträckte Strömberg sina vapen; innan det skedde, hade ryssarne utanför Rigas vallar förlorat 40000 man. I juli månad 1710 dagtingade äfven Dtinamunde, sedan Pernau, och den 28 september gaf sig Reval. Alla de svenska Östersjöprovinserna voro dermed fullständigt lagda under Rysslands välde. Redan förut hade tsar Peter riktat sitt anfall mot Finland. I mars började han belägra Viborg, och detta fäste, som aldrig fallit i fiendehand, eröfrades den 10 juni; den 9 september intogs Keksholm. Öfver allt häijades landet, och segraren fläckade sin ära genom den trolöshet, hvarmed han bröt de löften, som han gifvit de besegrade.

Att den tidens svenska folk kunde bära sina bördor och olyckor utan att förgås, är ofattligt för våra dagars slagte, som af verkliga lidanden ingenting frestat. Den krigiska äran under vår storhetstid var alltid dyrköpt; men aldrig kostade den mer än under dessa år, då Sverige, icke utan egen skuld, gjordes till offer för envåldets utsväfningar. Det måste också sägas, att tålamodet hos massan af vårt folk under »den stora ofreden» bar dragen af en heroism, som nästan fördunklar hjeltemodet hos Karl XII och hans tappra karoliner.

Bördorna, tunga redan från begynnelsen, tryckte för hvarje år allt hårdare, ju mer förmågan att bära dem minskades. Utomordentliga gärder och kontribu-tioner pålades för krigets skull, lan upptogos, kronans egendom och hennes redbaraste inkomster förpantades, afdrag gjordes till hälften eller tre fjerdedelar af embetsmännens löner, och ändock stod man af medellöshet handfajlen inför de vigtigaste be-hof och hade skäl att bäfva för en statsbrist, som redan första året uppgick till millioner och växte lik lavinen trots alla försök att fylla den. Den allmänna krediten förföll. Handel och näringar råkade i lägervall genom de stockningar i rörelsen, som kriget förorsakade, och folkets produktionsförmåga aftog i samma mån, som Karl XII kallade tusenden af sitt lands arbetskraf-tigaste män att utan ändamål blöda och förfrysa. Under denna tid tvangs Sverige att till det yttersta utveckla sin militära styrka. Den indelta armeen visade sig från böljan otillräcklig. Rothållarne anbefaldes att utöfver det vanliga knektehållet uppsätta nya soldater, de så kallade tre-, fyr- och fem-männingsregementena till

fots, och de öfriga samhällsklasserna fingo äfven underkasta sig motsvarande offer och underhålla trupper, som under olika namn förekomma i denna tids historia. Det såg ut, som om kriget var äm-nadt att blifva allas yrke, för de fredliga idrotterna fans knappast något rum. Äfven det andliga arbetet stannade af eller fortgick tynande under hårda

421. Minnespenning, slagen i Hamburg, med anledning af Magnus Stenbocks seger vid Helsingborg 1710.

»Genom Guds hlimd Ur Sk&ne befriadt den 10 mars 1710. — Hvem skulle kunna tro, att odjuren p& sådant sätt skulle kunna fbrjagas ur riket?»vilkor. Det trifdes icke uti vapenskramlet och kora i följd af fattigdomen att sakna den materiela uppmuntran, som var af nöden. Många af vetenskapens ämnessvenner rycktes med i denna blodiga fejd, som, innan den lyktats, kostat fäderneslandet hundratusenden af dess söner.

Det bör ej förundra, om under sådana pröfningar föddes ett missnöje, som efter hand spred sig till alla samhällsklasser och någon gång syntes hotande för det allmänna lugnet. Under de första åren öfverröstades det dofca knotet af jublet öfver Karl XII:s segrar, i hvilkas spår man hoppades att den efterlängtade freden skulle komma. Men då den icke kom, höjdes klagoropen om igen och missnöjet växte. Det riktades likväl icke mot konungen personligen, hvilken, som mängden trodde, mot trolösa fiender kämpade en rättfärdig strid, utan mot rådsregeringen hemma, som ansågs i mer än ett fall genom sina åtgärder lägga sten på börda. För dem, som sågo något djupare, började snart den sanningen träda fram, att det enväldiga konunga-dömet var den egentliga orsaken till vår olycka; och till sist, kanske redan vid den tidpunkt, då sorgbudet om nederlaget vid Poltava nådde Sverige, mognade hos många af landets bästa män tauken på statsskickets förändring.

Styrelsens svaghet var under dessa år ej den minsta bland våra olyckor. Det hjelpte föga, att i rådet sutto dugande män, en Fabian Yrede, en Gabriel Falkenberg, en Arvid Horn och andra, om hvilkas kraft och fosterländska nit en opartisk efterverld ej kan hysa något tvifvelsmål. Sådana voro tidsomstäudigheterna, att en stark regering i Sveriges rike på denna tid hörde till det omöjliga. Noga taladt fun-nos tvenne regeringar, konungens och rådet*, båda ofta i strid med h varand ra, till förfång för hvarderas auktoritet. Karl XII forsökte att från sina fältläger i Sachsen, Polen och Ukraine styra sitt land med en sjelfherskares makt. Piper var dervid hans kraftiga och trogna hjelp, men framgången var likväl tvifvelaktig. Hvad Karl åstadkom, var en förvirring och osäkerhet i rådslag och beslut, som skadade det allmänna och uudergräfde enväldet sjelft. Konungens frånvaro omöjliggjorde äfven den noggranna och alltid välbehöfliga uppsigten öfver statens embetsmän. Deras godtycke och utpressningar kommo derför att öka folkets lidanden och föranledde ett missnöje, som ej sällan skaffade sig ett våldsamt utbrott. Rådet grep visserligen in emellanåt för att lugna sinnena och stäfja missbruken, men kunde foga göra gällande sin myndighet, hvilken dessutom Karl XII sjelf gjorde allt for att förminska.

iiinLtk-ajaiiii

422. Pokal af elfenben, förfärdigad af Magnus Stenbock under hans fångenskap i Danmark.Det kan ej nekas, att Sverige3 ställning under dessa år förvärrades genom det inbördes förhållandet mellan konungen och rådet. I början kännetecknades detta förhållande af förtroende å ena sidan samt tillgifvenhet och vördnad å den andra; det öfvergick efter hand till en de oförsonliga motsatsernas, de olika grundsatsernas kamp, som till vår ofärd slutades med seger för Karl XII, men också rubbade den personliga tillgifvenheten hos mänga af hans bästa tjenare. Af sanningen har den svenska rådsregeringen under dessa år ingenting fördolt. Den har tid efter annan, kanske i något bjerta färger, skildrat »riksens och undersåtarnes utblottade tillstånd och stora fattigdom», den har idkeligen bönfallit om fred, och den har gång på gång velat använda Sveriges militära krafter uteslutande till försvar af dess egna besittningar. Dessa nyktra statsmän, som dagligen hade den hårda nöden under ögat och dessutom i grund kände sitt land, saknade alldeles sinne for dessa

423, 424. Dosa af elfenben, förfärdigad af Magnus Stenbock under han9 fångenskap i Danmark.

politiska fantasier, som bundo deras konung i Polen under åratal och förde honom till vinterlägret i Ukraine; de vågade någon gång i de varsammaste och vörduadsfullaste uttryck göra sina inkast, och de lydde, när de tvungos

att lyda, med motviljan och förtvifian hos den, som väntar olycka af sin egen gerning. Karl XII åter har under alla dessa år ansett sina rådsherrars berättelser om rikets tillstånd såsom i väsentlig mån öfverdrifna; derom bära på sätt och vis både hans ord och gerningar sitt vitnesbörd. De många svårigheter, som regeringen der hemma gjorde, voro i hans tycke endast de obot-färdiges förhinder eller uttrycken för en omanlig räddhåga, helt och hållet främmande för honom sjelf. Det omöjliga fans för honom icke till; det borde ej heller finnas för hans folk. Det skulle offra alP med samma lugna mod som han; genom oerhörda ansträngningar ginge vägen fram till seger och till ära. Slutet kunde icke blifva mer än ett: straff på alla våra fiender ochgodtgörelse för våra förluster. Det var ett sådant, den eviga rättvisans domslut Karl XII bidade.

Vi hafva följt hjeltekonungen på hans fard till Bender, dit han med ett följe af 500 man ankom i slutet af juli 1709. Han mottogs af de turkiska myndigheterna med den största utmärkelse och af befolkningen med uttrycken af en beundran, som blifvit väckt genom sägnerna om hans sagolika bedrifter. Karls afsigt var att stanna i Bender endast en kortare tid för att, sedan hans sår blifvit läkt, skyndsamt återvända till Sverige. Han kom emellertid att ändra sitt beslut. Flere af de turkiska store, bland dem seraskieren uti Bender, och slutligen den svage och godmodige sultan Akmed III sjelf afgåfvo bestämda löften att understödja den svenske konungen »med eftertrycklig bjelp eller att åtminstone med stark eskort ledsaga honom genoin Polen till hans egen här». Afsigten var att en tid qvarhålla Karl XII och använda hans vistelse inom sultanens rike såsom en kraftig påtryckning på tsar Peter vid en förestående underhandling om förlängning af freden mellan Ryssland och Turkiet. Många af Karls omgifuing varnade honom för de turkiska föré-speglingarna och rådde honom i stället att återvända hem; detta var särskildt fallet med von Mullern, en kunnig man, hvilken, sedan Piper råkat i rysk fångenskap, öfvertagit ledningen af de utrikes angelägenheterna. I Karls hufvud stod deremot fast, att ett högtidligt löfte blifvit gifvet, och då han sjelf mer än någon var mannen bakom ordet, fordrade han ihärdigt uppfyllandet af det gifna löftet; han gjorde det så mycket hellre, som för honom derigenom öppnades utsigten att med Turkiets hjelp upprätta sitt förfallna verk och krossa den fiende, som besegrat honom vid Poltava.

Den plan, som Karl XII gjorde upp, var att förmå sultanen till krig med Ryssland och att sjelf i spetsen för en turkisk här återvända till Polen, der han skulle mötas af en från Pommern kommande svensk armé. Med denna plan stämde icke väl rådsregeringens uppfattning af Sveriges fördelar. Utan att ännu känna sin konuugs afsigter ingick rådet för sin del på det af kejsaren och sjömakterna i mars 1710 slutna neutralitets fördrag, hvari-genom säkerheten för Sveriges tyska provinser garanterades mot vilkor, att Krassovs här i Pommern icke öfvade några fiendtligheter inom tyska riket och icke användes vare sig i Polen eller på jutska lialfön. Så bekymmersam ausågo de svenska statsmännen fäderneslandets ställning vara, att de i neutraliteten för våra tyska provinser sågo en vinst, äfven om vi derigenom skulle hindras att fullt förfoga öfver våra återstående militära krafter. Karl XII förkastade hela fördraget; det var för honom i och för sig ett olidligt band, och det lade dessutom hinder i vägen för de planer, som nu upptogo alla hans tankar. Hvad rådsherrarne fömummo om dessa planer, återgaf dem icke deras tillförsigt. De skildrade för sin konung om igen hans rikes svåra belägenhet. De talade om fattigdom, hunger och dyr tid och om pesten, som just nu på hösten 1710 börjat siua fruktansvärda härjningar, de begärde friare händer att fa underhandla om fred äfven mot landafträdelser, och de hemstälde att, »emedan nöden så pådref>, fa pantsätta delar af våra tyska provinser. FörKarl XII var allt detta endast ett klenmodighetens tal, på hvilket han svarade med nya kraf och de skarpaste uttryck af sitt kungliga misshag. Han fordrade, att hela hans folk skulle liksom han visa fienden en modig uppsyn och hellre duka under än något eftergifva af sin rätt.

Emellertid hade Karl med ihärdighet fullföljt sin turkiska politik och inom kort funnit, att korruptionen bland sultanens gunstlingar och statsmän var ungefär lika stor som hos Polens adel. Han befann sig åter ute på ett gungfly af politiska ränker. Det lyckades honom att vinna en mängd anhängare vid sultanens hof, der man framför allt hade öppet öga för hans guld, men också kände sig dragen till det utomordentliga i hans personlighet. Efter många bearbetningar och hemliga underhandlingar, vid hvilka en polack, den modige och smidige Stanislav Poniatovski, gjorde stora tjenster, segrade det svenska partiet i Stambul, och i november 1710 förklarade Akmed III Ryssland krig. Karl beredde sig att uppträda i Polen, gaf rådet derför förnyad befallning att i god tid öfverföra trupper till Pommern och visade sig mycket angelägen att komma till fred med Danmark på grundvalen af

fördraget i Traventhal. Från den turkiska sidan började fiendtlighetema i februari 1711 med ett härjande infall i polska Ukraine, företaget af några tusen tatarer och kosacker. Pä våren satte sig den turkiska hufvudhären i rörelse, 200000 man, under ledning af storvesiren sjelf. Denne hade af Karl XII fått sig delgifven en fälttågsplan, men följde den ej; han stälde sitt tåg »utan fast dessein, varande den ena dagen af en mening, den andra af en annan». Tsar Peters oförsigtighet kom honom till bjelp. En dag fann sig den ryska hären alldeles kringränd vid floden Prut. För storvesiren var tillfället kommet att bokstafligen förgöra fienden, skaffa Sverige hämd för Poltava och slå i spillror detta växande ryska välde, hvars tillvaro var ett hot mot Turkiets egen säkerhet. Det oerhörda inträffade. Hos den turkiske öfverbefälhafvaren talade tsar Peters rubler med högre stämma än ära, krigsreson och statskonst. Han beviljade sin till förtviflan bragte fiende en billig fred (juli 1711) och lät honom derefter fritt aftåga med hela sin här under uttrycken af en väl berättigad segerfröjd.

Händelserna vid Prut borde hafva öfvertygat Karl XII om vanskligheten af att bygga något på Turkiets löften och om nödvändigheten att ändtligen lyssna till sina undersåtars böner, som allt ifrigare manade honom att skynda till sitt rike. Han tycktes emellertid ingenting vilja lära af allt, som skett. Hårdnackadt höll han fast vid sina planer, stannade allt jemt i Bender, trots de turkiska statsmännens ifver att blifva honom qvitt, och sökte genom sina vänner och utskickade i Stambul att drifva den vankelmodige sultanen till en ny krigsförklaring mot Ryssland. Så mycket har Karl förmått, att en dylik förklaring tvenne gånger afgifvits (december 1711 och november 1712), men förhoppningarna hafva åter svikits, sedan, icke minst genom de båda sjömakternas bemedling, freden inom kort förnyats. Sveriges ställning försämrades allt mer.

Efter afsl utan det af freden vid Prut försvann för tillfallet utsigteu tillförlikning med Danmark, hvars konung & nyo hoppades »att göra eröfringar utan att löpa någon fara». Pommern öfversYämmades af ryska, sachsiska och danska trupper, Stralsund och Wismar belägrades, ehuru ännu utan framgång, och några månader derefter, i augusti 1712, intogs Stade af danskarne, hvar-efter hertigdömena Bremen och Verden gingo helt och hållet förlorade för Sverige. Midt uti alla dessa olyckor och missräkningar hafva emellertid gång på gång erbjudit sig möjligheter till räddning, hvilka en klok och beräknande statsman knappast skulle hafva underlåtit att begagna. De politiska åsigtema i norra Europa hade börjat att förändras. Den fruktan och ovilja, hvarmed man hitintills betraktat det eröfringslystna Sverige, hade lemnat rum för en dagligen växande oro vid åsynen af detta barbariska, öfvermodiga Ryssland, som redan sände sina soldathopar inom gränserna af det tyska riket. Tsar Peters egna bundsförvandter hade fått nog af den ryska vänskapen, och både Danmark och Sachsen läto flere gånger förmärka sin böjelse för särskild fred med Karl XII. Vigtigare än allt annat var det förbundsförslag, som konung Friedrich i Preussen framstälde i Bender i böljan af år 1712. Hvad Preussen erbjöd var kraftig bjelp till återeröfring af Sveriges östersjöländer; hvad det fordrade var, utom garantien af staden Elbing, fredens afslutande mellan Karl XII och August II, den senares bibehållande vid sin polska konungakrona och hans inträdande i förbundet mot Ryssland. Ännu på våren 1713 och i februari 1714 förnyade Preussen sina anbud om förbund med det allt mer utmattade Sverige, men det förändrade sina vilkor efter förändringarna i Sveriges egen ställning och begärde till sist såsom lön för sin bjelp Stettin med dess område intill floden Peene. Karl XII:s nära förtrogue i politiska ting vid denna tid, Mtillern och Maurits Vellingk, yrkade ifrigt, att deras konung skulle närma sig Preussen, söka fred med Danmark och August II, med eller utan främmande bemedling, samt att han i allmänhet skulle mer lämpa sig efter förändrade förhållanden. Till sådana råd ville icke Karl XII lyssna. Han stod orubblig på sin ståndpunkt, som han ansåg vara både rättens och den politiska klokhetens. Han höll i det längsta på Stanislavs konungadöme, äfven sedan denne furste sjelf ville i fredens intresse afstå sin krona. Ännu mer höll Karl på sin föresats att ej afträda någon del af sitt rike. Redan i februari 1711 hade han låtit rådet veta, att han »aldrig skulle samtycka till en neslig fred medelst några provinsers afstående, ehuru konjunkturerna ock lära blifva», och i maj 1713 skref han till Vellingk: »Oss åligger att heligt hålla det fasta löftet vi hafva gjort att aldrig afstå eller bortgifva någon del af de landskap och herrligheter, som våra förfader Sveriges konungar hafva oss i händer lemnat.»

Emellertid låg Karl XII år efter år vid Bender, lefvande med oböjdt mod sitt vanliga, enkla lif i midten af den skara svenskar, som grundat en liten koloni vid stränderna af Dnjestr. För Turkiet blef han i ordets egentliga

förstånd en dyrbar gäst; hos dess regering väckte han en ständig oro genom det stora politiska inflytande han utöfvade, och sultanens högt betrodda män voro intagna både af motvilja och fruktan för denne landsflyktige monark,

som gång på gång förstod att bringa dem på fall, när de korsade hans planer. Ifrigt drefvo de derfor på hans hemresa, men motarbetades länge, ej blott af Karl XII sjelf, som endast på ett sätt ville återvända hem, utan äfven af Sveriges fiender, i synnerhet af tsar Peter, hvilken i sin motståndares uppehållande i Turkiet naturligen såg sin egen fördel. Efter Turkiets tredje krigsförklaring mot Ryssland såg det likväl ut, som om Karl med allvar tänkte bryta upp. Sultanen hade villfarit alla hans önskningar med afseeude på folk och penningar och uppmanade honom derjerate skriftligen att under vintern genom Polen återvända till sitt rike, dit han skulle åtföljas af en stark armé under befäl af tatarkan och se-raekieren i Bender. Hvad sultanen bad honom göra, var just det, som Karl XII länge velat. Senast i juni 1712 hade han inför sin höge värd klagat deröfver, att han »till sin skada och stora olägenhet» måst dröja i Turkiet, men skjutit skulden på sultanens tjenare, som undanhållit honom den ntlof-vade eskorten. Nu hade han bekommit den och sökte likväl dröja, der han var, emedan han trodde sig hafva skäl att frukta för sin personliga frihet, om han reste. Med Poniatovskis hjelp hade han kommit på spåren en politisk intrig, hvars dolda mening var, att tatarkan och paschan i Bender, mot vedergällning i guld, skulle vid färden genom Polen utlemna Karl till Sieniavski, be-fdlhafvaren för August II:s polska trupper.

Upptäckten af denna sammansvärjning, om hvilken åtminstone von Mullern tidigt haft fullständig kännedom, bestämde Karl att hellre våga det yttersta än lemna sig i händerna på sina fiender. Han vägrade gång på gång att afresa och redde sig till att vid 425. behof försvara sig med vapen i hand. Efter långa underhandlingar och sedan paschan och kanen utverkat den om deras förräderi okunnige sultanens befallning att, om intet annat hjelpte, använda våld, anfölls Karl (den 1 februari 1713) i sitt läger af 10 000 turkar och tatarer, som endast med svårighet kunde förmås att strida mot den svenske hjeltekonungen. Under flere timmar försvarade sig Karl med en handfull kämpar i det så kallade Kungshuset, men blef, sedan detta råkat i brand, öfvermannad och tillfångatagen. Han be-

Ur, jcmte nyckel och kedja, som tillhört Karl XII. 3/4.

I statens historiska museum.handlades af sina besegrare med den största vördnad och fördes, enligt sultanens befallning, till ett invid Adrianopel beläget lustslott, Timurtasj, hvilket på hösten 1713 utbyttes mot den lilla staden Demotika.

Kalabaliken i Bender, hvars enskildheter erinra om den gamla sagans bjeltedater, väckte inom Europa undran och ogillande och bidrog att ytterligare förvärra fäderneslandets ställning. Kort derefter drabbades Sverige på annat håll af en ny olycka. Allt ifrån sin ankomst till Turkiet hade Karl tid efter annan gifvit rådet befallning att till Pommern öfverföra en här, med hvilken han i Polen ville förena sig för att sedan återupptaga kampen emot Ryssland; det skedde i samband med denna turkiska politik, som han, trots alla föreställningar, icke ville öfvergifva. Konungens tankar voro visserligen icke rådets, och med någon glädje hörsammade de ej sin herres bud att sända ut till nya strider i Polen de krigare, hvilka enligt deras åsigt bättre behöfdes till försvaret af fäderneslandets egna besittningar. Karl har gifvit dessa rådsherrar skarpa ord och beskylt dem för bristande nit vid fall-görandet af hans befallningar. Han dömde dem knappast med rättvisa. Troheten och ståndaktigheten saknade de ej, om de också icke alla i lika grad egde det »konungska» sinnelaget. De hade att sträfva med nöd och brist, pest och fiender och dertill ett knotande folk, som på dem skylde sina olyckor. Konungens bud måste emellertid åtlydas, så vidt görligt var; regeringen gjorde stora ansträngningar, och ändtligen i slutet af år 1711 kunde en mindre truppstyrka öfverföras till Tyskland. På våren ankom från Bender ny befallning, att en stark armé under Stenbock skulle möta konungen i Polen, och på utrustandet af denna här och flottan, som skulle öfverföra den, arbetade rådet under sommarn 1712. Magnus Stenbock, Sveriges folkkäraste man, visade mer än någon ett brinnande nit och förmådde genom sitt personliga inflytande, hvad ingen annan kunde. Det blef en täflan i uppoifringar. I september landsattes på Riigen en här af något mer än 9 000 man, som genast kom i en svår ställning, emedan en del af danska flottan förstörde många af de svenska transportskeppen med deras förråd samt drefvo de andra tillbaka till kusten af Bleking. Efter några veckor öfverförde Stenbock sina trupper till

Stralsund, der han likväl löpte fara att inneslutas af en öfver-mäktig rysk-sachsisk armé, hvarför han med 14 000 man bröt upp och inryckte i Mecklenburg, på afstand följd af fienden. Meningen var att finna föda åt trupperna samt invänta väl behöfliga förstärkningar från Sverige. För några veckor afstannade krigsrörelserna, och under tiden fortsattes en redan i Pommern började underhandling om fred mellan konung August och Stanislav, hvilken senare åtföljde den svenska hären, men nu afreste till konung Karl i Bender för att skaffa hans bifall till freden. Underhandlingen, som fördes på grundvalen af Stanislavs afsägelse, ledde till afslntandet af ett 14 dagars stillestånd, ämnadt att förnyas. Det bröts af danskarne. I böljan af december inryckte en dansk här i Mecklenburg till Gadebusch, och dit skyndade Stenbock i ilmarscher efter vapenhvilans slut för att hindra de fiendtliga armeernas förening. En afdelning sachsiskt kavalleri lyckadesemellertid att förena sig med danskarne, hvilkas styrka derefter utgjorde ungefar 18 000 man. Nästan omedelbart derpå angrep Stenbock fiendeu och utkämpade under några timmar, den 9 december 1712, slaget vid Gade-busch, hvilket slutade med den sista större seger till lands, som vunnits af de svenska vapnen. Artilleriet under Karl Cronstedt skar i denna strid liksom förut vid Helsingborg några af sina bästa lagrar. Danskarne blefvo i grund slagna, och deras allierade funno för godt att efter underrättelsen om nederlaget draga sig tillbaka till sina förra befästa ställningar. Stenbock, som icke erhöll något understöd från Sverige och ej heller kunde finna underhåll i Mecklenburg, drog sig i stället på Vellingks råd in i Holstein, ehuru han kunde löpa fara att der instängas af öfverlägsna fiender. Sedan han i slutet af året bränt Altona till hämd derfor, att danskarne bränt Stade, tågade han åt norr och tvangs slutligen, då han ansattes af de förbundnes öfverlägsna makt, att söka sitt skydd i den vid Eider belägna fästningen Tönning, som tillhörde den unge hertigen af Holstein-Gottorp. Här bl ef han inom kort alldeles innesluten, men hoppades i det längsta på undsättning både af vänskapliga makter och Sverige sjelft. Den uteblef, ehuru verkligen försök gjordes att skaffa den, och sedan förråden tagit slut och hungersnöden stod för dörren, beslöt Stenbock att dagtinga. Den G (17) maj 1713 gaf han sig fången åt konungen af Danmark med hela sin här, som ännu utgjorde 11000 man. Alla qvarhöllos mot gifvet ord i dansk fångenskap, och

såsom fånge afled äfven Magnus Sten- 426. Karl Cronstedt

bock 1717. (1672-1750).

Så hade Sverige förlorat sin sista här, dess konung lefde i ett växande betryck hos turkarne och från flere håll hotade fiendens anfall. Öfver allt rådde missnöje och förtviflan. Det skulle blifva värre. Under sommarn 1713 belägrades Stettin af ryssarne och måste gifva sig i september, men besattes då af neutrala preussiska och holsteinska trupper för att vid freden återlemnas till Sverige. Det var deu så kallade stettin sk a seqvestern, för hvilken Vellingk varit mycket verksam, men som bestämdt förkastades af Karl XII. I Finland hade under åren 1711 och 1712 ingenting af vigt förefallit, emedan tsar Peter vid denna tid nödgades samla sina krafter mot Turkiet. Under året 1713 blef det annorlunda. Med hjelp af sin galerflotta landsatte tsaren flere tusen man i Finland, der han snart intog Helsingfors och Åbo samt härjade landet, under det att finska härens befälliafvare, denoduglige Lybeeker, allt jemt pröfvade sin styrka i reträtten. Väl afsatte rådet Lybeeker på eget bevåg och nämde till hans efterträdare Karl Gustaf Armfelt, men denne hade för svaga stridskrafter under sitt befal for att kunna något uträtta. Hans och Finlands öde afgjordes den 19 februari 1714 genom det blodiga slaget vid Storkyro, der hans oöfvade skaror kärapade en förtviflad strid mot en tredubbelt starkare fiende. Efter detta nederlag var allt motstånd fåfängt, och innan soramarn gått till ända, var hela landet i ryssarnes våld.

Sverige syntes utan räddning forloradt; det var öfvergif-vet af alla, framför allt af sin egen kung. Rådet kände sig ej längre hafva kraft att ensamt bära bördan, ansvaret att hulla verket tillsammans, tygla det jäsande missnöjet och ordna fäderneslandets försvar. Man yrkade på en riksdag. Redan 1710 hade på Horns förslag ett »ständernas utskott» sammanträdt, som likväl enligt rådets egen utsago ej gjorde mycket mer än »upptäckte rikets utblottade tillstånd». Den nyttan var i Karl XII:s ögon tvif-velaktig, och han lät tydligen förstå, att han ej ville, att det, som skett, skulle i framtiden förnyas. Sedan dess hade emellertid »konjunkturerna förvärrats», dansken och ryssen hotade att »tränga sig in i hjertat af riket>, och det gamla Sverige var vordet »en kropp, hvars mesta senor voro afskurna och större delen af

427. Konung Karl XII. blod et ur ådrorna förrunnen». Un-

der sådana förhållanden såg rådets flertal iugeu annan utväg än att påkalla den svenska riksdagens hjelp till fäderneslaudets räddning. På hösten 1713 vidtog regeringen tvenne vigtiga åtgärder; den inkallade Ulrika Eleonora uti rådet, och den bjöd ständerna att den 14 december sammanträda i Stockholm. Den senare åtgärden ogillades skarpt af Karl XII, deu förra åter såg han med mindre ovilja. Ulrika Eleonora såsom medlem af den misstänkta församling, hvilken var Sverige rikes råd, borde blifva ett stöd för hans planer och hans envåldsmakt

På riksdagen visade sig märkliga tecken. Känslan af den allmännanöden och längtan efter fred framkallade inom alla stånden en rörelse, som visserligen icke vände sig mot konungens person, men så mycket mer mot rådet och mot sjelfva enväldet såsom den yttersta grunden till våra olyckor. Revolutionens gräns nådde denna rörelse i yrkandet att åt Ulrika Eleonora, såsom regentinna under konungens frånvaro uppdraga rikets styrelse; och det behöfdes rådets hela myndighet och Arvid Horns kraft för att tillintetgöra sådana planer och hålla ständerna inom laglighetens råmärken. Sin åsigt om landets tillstånd uttalade riksdagen emellertid i en skrifvelse till Karl XII och förklarade deri, att ständerna i nödfall sjelfva skulle under prinsessans och rådets »direktion och styrsel söka freden på sådana vilkor, som kunde stå att erhålla». Med denna skrifvelse samt bref från rådet och enkedrottningen affärdades Hans Henrik von Lieven till Turkiet någon af de sista dagarna 1713. Han ankom i mars följande år till Demotika och skildrade manligt och frimodigt för sin konung Sveriges belägenhet och den oroande stämningen bland dess folk. Hans meddelanden och underrättelser,, komna från andra håll, gjorde det slutligen klart för Karl XII, att ett längre dröjsmål i Turkiet möjligen kunde för honom medföra förlusten af hans maktr kanske af hans krona. För öfrigt behöll han sitt orubbliga lugn och sitt gamla sinne. På våren började han i Stambul underhandlingarna om sin hemresa. Först den 20 september lemnade han Demotika med ett talrikt följe och ankom den 8 oktober till Pitesti, en stad i Valakiet på gränsen till Siebenbiirgen. Den 26 oktober fortsatte han sin förd och skyndade genom Ungarn samt södra och vestra Tyskland under antaget namn af kapten Peter Frisk och beledsagad af endast tvenne officerare, Otto Fredrik von Dtiring och Gustaf Fredrik von Rosen. Den 11 november 1714 klockan 1 på nattea stod Karl XII utanför stadsporten i Stralsund.

Karl XII:s sista år. — Hans död (1718).

Krig med Preussen och Htnnover. — Stralsunds fall. — Görta och htns förvaltning. — Första infallet 1 Norge. — Peder Tordenskjold. — Underhandlingar pi Åland. — Andra infallet i Korge. — Karl XII:s dödr den 30 nov. 1718; hans karakter.

Med uttryck af en ytterlig glädje mottog Sveriges folk underrättelsen om Karl XII:s återkomst till sitt rike. Det nästan glömde alla sina lidanden och hoppades å nyo på segrar efter nederlagen, en snar fred med de många fienderne och återställandet af den inre ordning, som just genom konungens frånvaro blifvit betänkligt rubbad. Det skulle i stället inom kort pröfva motsatsen af hvad det väntat.

Under de närmast föregående åren hade det icke fattats försök att återföra freden i det norra Europa. De neutrala makterna, våra vänner och bundsförvandter hade velat bemedla den, helst på en allmän fredskongress, nöden och längtan efter fred framkallade inom alla stånden en rörelse, som visserligen icke vände sig mot konungens person, men så mycket mer mot rådet och mot sjelfva enväldet såsom den yttersta grunden till våra olyckor. Revolutionens gräns nådde denna rörelse i yrkandet att åt Ulrika Eleonora, såsom regentinna under konungens frånvaro uppdraga rikets styrelse; och det behöfdes rådets hela myndighet och Arvid Horns kraft för att tillintetgöra sådana planer och hålla ständerna inom laglighetens råmärken. Sin åsigt om landets tillstånd uttalade riksdagen emellertid i en skrifvelse till Karl XII och förklarade deri, att ständerna i nödfall sjelfva skulle under prinsessans och rådets »direktion och styrsel söka freden på sådana vilkor, som kunde stå att erhålla». Med denna skrifvelse samt bref från rådet och enkedrottningen affärdades Hans Henrik von Lieven till Turkiet någon af de sista dagarna 1713. Han ankom i mars följande år till Demotika och skildrade manligt och frimodigt för sin konung Sveriges belägenhet och den oroande stämningen bland dess folk. Hans meddelanden och underrättelser,, komna från andra håll, gjorde det slutligen klart för Karl XII, att ett längre dröjsmål i Turkiet möjligen kunde för honom medföra förlusten af hans maktr kanske af hans krona. För öfrigt behöll han sitt orubbliga lugn och sitt

gamla sinne. På våren började han i Stambul underhandlingarna om sin hemresa. Först den 20 september lemnade han Demotika med ett talrikt följe och ankom den 8 oktober till Pitesti, en stad i Valakiet på gränsen till Siebenbiirgen. Den 26 oktober fortsatte han sin förd och skyndade genom Ungarn samt södra och vestra Tyskland under antaget namn af kapten Peter Frisk och beledsagad af endast tvenne officerare, Otto Fredrik von Dtiring och Gustaf Fredrik von Rosen. Den 11 november 1714 klockan 1 på nattea stod Karl XII utanför stadsporten i Stralsund.

Karl XII:s sista år. — Hans död (1718).

Krig med Preussen och Htnnover. — Stralsunds fall. — Görta och htns förvaltning. — Första infallet 1 Norge. — Peder Tordenskjold. — Underhandlingar pi Åland. — Andra infallet i Korge. — Karl XII:s dödr den 30 nov. 1718; hans karakter.

Med uttryck af en ytterlig glädje mottog Sveriges folk underrättelsen om Karl XII:s återkomst till sitt rike. Det nästan glömde alla sina lidanden och hoppades å nyo på segrar efter nederlagen, en snar fred med de många fienderne och återställandet af den inre ordning, som just genom konungens frånvaro blifvit betänkligt rubbad. Det skulle i stället inom kort pröfva motsatsen af hvad det väntat.

Under de närmast föregående åren hade det icke fattats försök att återföra freden i det norra Europa. De neutrala makterna, våra vänner och bundsförvandter hade velat bemedla den, helst på en allmän fredskongress,*128.

Sjettedele dre silfvermynt 1715 (slaget i Avesta).

men de hade stött på oöfverstigliga hinder hos Karl Kil, som ansåg »en .allmän handling under misstänkta medlares hand alls intet gagna». I stallet

syntes Karl böjd att ingå förlikning med hvar och en särskildt af sina motståndare, icke blott med August II och konungen af Danmark, utan också med tsar Peter. Han tog under året 1714 sina mått och steg i denna riktning, men då han talade samma stolta språk, som när han obesegrad stod i spetsen för sina härar, och trodde det stridande mot rätt och pligt att afstå något af Sveriges område, kunde han ej vinna gehör hos våra fiender, hvilkas anspråk stegrades med deras framgång.

Karls håg stod allt jemt till kriget. Icke med underhandlingar, men genom Tapen ville han tilltvinga sig den fred, som kunde vara efter hans sinne; derfor mötte han sitt lidande folks välkomstbelsningar med nya kraf på penningar och folk. Den 429. Daler silfvermynt 1716 (mynttecken), politiska ställningen blef för Sverige allt »Genom allmänt förtroende.» mer hotande> Sjömakterna, England och

Holland, vände sig alldeles ifrån oss, då Karl envist höll fast vid de stränga åtgärder, han vidtagit för att hindra all handel på de af Ryssland intagna

östersjöhamnarna. I stället fick Sverige två nya fiender på halsen. År 1715 förklarade Preussen och Hannover krig, Preussen, emedan Karl XII icke ville ens såsom pant afträda Stettin, Hannover af lystnad efter Bremen-Verden, som det tillpantat sig af Danmark, men Karl icke ville afstå. Hannovers fiendskap kunde blifva så mycket farligare, som dess kurfurste Georg året förut blifvit konung i England. Emellertid rustade sig Karl XII att återupptaga striden med våra fiender. Penningar sökte han skaffa från Spanien och Frankrike, och med sist nämda

makt ingicks verkligen i mars 1715 ettsub-sidiefördrag. Den svenska örlogsflottan sattes i skick och utkämpade under sommaro många heta strider med den danska. I Pommern samlades en liten här af 12000 man. med hvilken Karl ville till det yttersta for-

431. Daler silfvermynt 1718 (mynttecken), svara landet mot 40000 sachsare, preussare, »Flink och färdig.» - Aim dessa af koppar, hannoveraner och danskar. Årets fälttåg

kom att afgifva nya vitnesbörd om hjeltemodet hos Karl XII och hans svenskar; utgången kunde ej blifva någon annan än nederlaget förden lilla skara, som kämpade en ojemn strid. Krigets vigtigaste händelse var belägringen

af

430. Daler silfvermyui 1717 (mynttecken). »Vett och vapen.»Stralsund; den fortgick efter alla krigskonstens regler under flere månader. Den 12 december 1715 dagtingade fästningen. Dagen förut bade Karl XII på ett litet fartyg begifvit sig derifrån, och den 13 på morgonen landsteg han efter en farlig öfverfärd i närheten af Trelleborg.

Han möttes vid sin öfverkomst till fäderneslandet af ett bref från rådet, som förtäljde honom den gamla sagan om rikets ytterliga nöd; han eraottog på samma gång den nyss aflidna farmoderns sista helsning, att han skulle låta sig beveka och skänka freden åt sitt folk. Ett år förut hade man allmänt hoppats att vinna den 5 nu var det hoppet ute, och i stället herskade en allmän nedslagenhet och förtviflan, emedan man lefde i den föreställningen, att ingen räddning mera fans. Just detta var den största olyckan.

Man tänkte icke mera på det allmänna; man tänkte endast på att i det stora skeppsbrottet rädda sig sjelf och ruinerna af sitt forna välstånd. Karl XII:s återkomst till sitt fädernesland gjorde ingen förändring, den väckte ingen allmän häntörelse eller tände hoppet om en bättre tid. Hvad denna återkomst betydde blef snart kunnigt. Enväldet trädde in i sitt sista skede och blef en despotism, som lyckligtvis står enstaka i Sveriges nyare historia. Den föddes af kriget och afsåg uteslutande att fylla dess behof; det var ögonblickets enda intresse. Lagen sköts åt sidan och i stället inträdde ett godtyckets regemente, så hårdt, att Sveriges folk sent glömde det. Så ref enväldet upp sin egen grund. För hvad som skedde svarar inför efterveriden Karl XII sjelf; frikännas kan han icke; rådet deremot är utan skuld; det var fallet i djup onåd, och med 1715 upphörde dess verksamhet. Under sina sista år tog icke Karl XII råd af svenska män; i de vigtigaste ting egde främmande lycksökare hans öra.

Bland dem var den holsteinske ministern Georg Henrik Görtz den ryktbaraste. Snillrik och insigtefull, förslagen och samvetslös, hörde man-

432. Bägare med Görtz' mynttecken. I statens historiska museum.

433. Dukat 1718.

Med ett af Karl XII:s valspr&k: Fact[u»~J est domin[us] protector méus (Herren har blifvit min beskyddare).

0

434. Fyra karoliner 1718. »Herren min beskyddare.»

nen till antalet af dessa politiska ränksmidare och äfventyrare, som vid denna tid hos flere af* Europas regenter sökte sin lycka och ett falt for sin verksamhet. Sedan flere år tillbaka hade han gripit in i våra förhållanden. Han hade haft sin hand med vid uppgörandet af den stettinska seqvestern och jsökte samtidigt med Rysslands hjelp förskaffa sin herre, den unge hertig Karl Fredrik, den svenska tronföljden. Görtz' politiska spel i dessa fall var icke

Karl XII obekant och bor-

de jemte mycket annat hafva gjort till en omöjlighet för den holsteinske ministern att blifva Karl XII:s högstbetrodde man. Men det omöjliga inträffade. Under vistelsen i Stralsimd vann Görtz helt och hållet Karl XII:s öra. Outtömlig på utvägar, emedan han af ingenting var bunden, uppgjorde han, hvad ingen förmått, utkastet till en finansplan, genom livars fullföljande Karl skulle kunna erhålla medel att med kraft fortsätta kriget mot sina fiender. Från början af år 1716 var Görtz, allt jemt qvarstående i holsteinsk tjenst, den svenske konungens allrådande minister. <len högste styresmannen öfver Sveriges finanser och förvaltning, med makt ntt öfver allt befalla i Karl XII:s namn samt sträckande vidare sitt inflytande

till nästan alla rikets angelägenheter, i synnerhet till dem, som rörde vår yttre politik.

Här är ej plats att redogöra för Görtz' fi-nansiela system. Det må hafva burit vit-ne om fyndighet, pa sunda ekonomiska grundsatser hvilade det icke. Dess upp-hofsman egde för litet af verklig insigt, framför allt för litet af samvete. För .anskaffande af penningar förhöjdes de gamla skatterna och pålades nya olidliga under många

namn; det var en länge försökt utväg, som snart befans ej ensam vara tillfyllestgörande. Görtz ville i synnerhet anlita krediten, icke konungens, som var uttömd, men Sveriges rikes, hvilken .kanske iinnu var tillräckligt stor, att penningmänneu inom- och utomlands skulle vilja på den försträcka nödiga medel. Upplåningen skulle ske genom ett nytt

435. Riksdaler 1718.

Med ett af Karl XII:s valspråk: Med Guds hjelp.embetsverk, den så kallade upphandlingsdeputationen, hvilken skötte rikets hela hushållning efter order af Görtz och enligt de grunder, som han ansåg vara goda. Medlen skulle upplånas på ständernas obligationer, stälda på olika valörer från 100 till 10 000 riksdaler specie, och mot säkerhet af inteckning i svenska undersåtars fasta egendom; till ränteliqvid och inlösen af skuldförbindelserna skulle användas en del af kronans uppbörd. I följd af bristande förtroende funno dessa obligationer ej någon större afsättning, men användes i stället såsom nödmynt för att betala leveranser till kronan och liqvidera hennes skulder. För de smärre utgifterna begagnades ett annat slags nödmynt, de så kallade mynttecknen af koppar, hvilka först till ett nominelt belopp af en million daler silfvermynt utsläptes i röreken på våren

436. Fredriksstens fästning vid Fredrikshald.

1716. Det första steget på denna väg lockade emellertid till tagandet af flere. I mån af bekof utsläptes nya millioner, ocli inom kort var landet öfversvämmadt af mynttecken, med den påföljd, att dessa, trots alla försök att med tvång hålla dem uppe, föllo i värde, under det att priset på alla varor oerhördt steg. Allt våldsammare blefvo de ingrepp, som gjordes i den enskildes eganderätt för att fylla krigsbehofven och uppehalla kronans kredit. Man lade en afgift på bruket af »mindre nödiga varor», tog ut tvångslån af landets invånare och förständigade dem vid höga straff att till kronan ut-lemna allt redbart mynt i utbyte mot mynttecken och obligationer. Handeln och industrien, redan förut förlamade genom kriget och Karl XII:s kaperi-förordningar, afstannade nästan helt och hållet, emedan ingen ville sälja för att i ersättning erhålla ett värdelöst mynt, och det onda nådde sin höjd,sedan kronan tagit handeln i sin hand och bemäktigat sig alla rikets redbaraste utförselvaror. Eländet syntes slutligen vara utan gräns. Brist öfver allt, missväxt och hungersnöd, krig och örlog, den hårdaste framfart mot allmogen, en af allt detta framkallad moralisk förvildning, se der några af hemsökelserna från Karl XII:s sista tid. Missnöjet med konungen har under dessa år trängt allt djupare ned; det kunde ej vara annorlunda. Det mest lågande hat deremot riktades från alla samhällsklasser mot den holsteinske lycksökaren, hvilkens forderfliga råd drifvit Karl XII att behandla sitt folk, som om han varit dess värste fiende.

Emellertid fortgingo som förut samtidigt med hvarandra kriget och fredsunderhandlingarna, de senare tagna i arf af Görtz från de svenska statsmännen och syftande till en förlikning antiugen med England eller med Ryssland. Kriget riktade Karl XII mot Danmark, från hvilken makt han

ville söka ersättning for sina lidna förluster. Sedan ett försök att på isen öfvergå från Skåne till S jälland misslyckats, gjorde konungen med 10000 man i februari 1716 från Bohuslän och Vermland ett infall i Norge samt framträngde öfver Glom-men till Kristiania, der han under några veckor hade sitt högqvarter. Akershus förmådde han ej intaga och vann ej heller någon annan större fordel. Tvärt om led den svenska hären stora förluster genom bristen på lifsmedel och genom ett af norrmännen med skicklighet fördt småkrig. Karl, som löpte fara att blifva kringränd, måste under många faror draga sig tillbaka, först till Torpum norr om Fredriks-hald och slutligen fram på sommarn öfver Svinesund inom Sveriges egna gränser. Svårigheterna i den svenska härens läge hade då blifvit förökade derigenom, att den norske sjöhjelten, den tappre och djerfve Peder Tordenskjold lyckats med några danska örlogsfartyg intränga i Dynökilen, en hafsvik norr om Strömstad, der han efter en häftig strid förstörde en flottilj af svenska förråds-skepp. Under sommarn 1716 syntes våra fiender förbereda en landstigning i Skåne. En stor eskader af danska, ryska och engelska skepp hade samlats uti Öresund, en här af 40 000 man ryssar och danskar var lägrad på östra kusten af Själland, och tsar Peter sjelf gästade Kjöbenhavn. Af företaget blef emellertid ingenting på grund af de förbundnes inbördes oenighet och misstro. England oroades öfver den ryska sjömakten i Östersjön, och mellan desskonung och Rysslands tsar föddes ett personligt hat, som följde dem lifvet ut. Karl XII synes ej mycket hafva fruktat faran. Några tusen man trupper samlades visserligen i Skåne,

men konungen sjelf uppehöll sig i Bohuslän, der han från den 5 juli till den 28 augusti 1716 hade sitt högqvarter i Norrby, en bondgård invid Svinesund. Den 10 september var han i Lund, der han sedermera hade sin vistelseort under mer än ett år, upptagen af den inre styrelsen eller syselsatt med rustningar till ett nytt fälttåg mot Norge.

Vid denna tid fin-go underhandlingarna om fred ett allt mer ökadt intresse. Kejsaren sökte fortfarande bemedla en sådan på en allmän kongress, men Karl XII och hans förtrogne syntes vänta mer af särskilda underhandlingar med våra fiender.

Alla ville de förlikning.

Karl XII sjelf hade ingenting ^ deremot; men oförmögen, som han var, att skicka sig efter tiden, stod han i det längsta fast vid sin föresats att intet afstå eller fordrade åtminstone för hvarje afträdelse en ersättning. För Görtz, under Karl XII:s sista år den skicklige ledaren af vår yttre \ politik, var det der-emot klart, både att freden var en nödvändighet och att den icke kunde

vinnas utan .offer. Ryss- 438. Riddarholmskyrkan i Stockholm. Frän slutet af 1600-talet. land och England voro våra farligaste fiender; afvoga mot hvarandra, visade de sig båda villiga till en uppgörelse. Att for Sverige vinna den enes vänskap var Görtz' förhoppning; man hade sedan litet eller intet att frukta af den andres fiendskap. Emellertid fördes underhandlingar med de båda makterna på en gång, och Görtz' innersta mening var, att man borde komma till ett samtidigt fredslut. Den ryska underhandlingen blef tills vidare den vigtigaste. Den fördes från början af maj 1718 på Lofö i

Orafkor: 1. Magnu* Ladulås* och Karl Knutssons. 2. Gustavianska. 3. Vasaborgs. 4. Lennart TorstenBsons. 6. Lejonhufvuds.

0. Vachtmelstera.439. Karolinska grafkoret i Riddarholinskyrkan i Stockholmåländska skärgården och leddes å Sveriges vägnar af Görtz sjelf med den mest öfverlägsna skicklighet. Frukten blef ett fredsforslag, enligt hvilket Sverige skulle afstå Östersjöprovinserna, tsaren deremot återställa Finland samt skaffa oss ersättning på bekostnad af Danmark; denna ersättning skulle blifva Norge, hvars afträdelse borde framtvingas genom ett svenskt-ryskt anfall ifrån Tyskland. Förslaget förkastades af Karl XII, som icke satte någon tro till ryska löften och icke älskade något ryskt krigsbrödraskap. Visst är det ock, att tsar Peter aldrig skulle af fördraget hafva känt sig bunden, utan i ro tagit sin vinst och lemnat Sverige åt sitt öde. Underhandlingen på Åland fortsattes för att icke reta tsar Peter, men hos Görtz framstod nu freden med England såsom den enda återstående möjligheten till räddning. Innan något på allvar hunnit göras för att vinna den, hade Karl XII fallit.

Kriget fortgick under allt detta, i 9ynnerhet mot Danmark, men fördes ej med någon större kraft. De enda krigshändelserna af vigt voro Tordenskjolds misslyckade anfall på Göteborg och Strömstad under våren och sommarn 1717. Karl rustade till ett nytt fälttåg mot Norge och fick slutligen genom anlitandet af landets sista krafter samlad en här af 60000 man. Han beslöt då att skrida till anfall. I augusti 1718 gick en mindre här under Armfelts befäl från Jemtland öfver Ijällen in i trondhjemsbygden; på hösten, i slutet af oktober och början af november, ryckte den svenska hufvudhären, 30000 man stark, från Vermland, Dal och Bohuslän öfver gränsen och utbredde sig utan att inöta något motstånd i trakterna öster om Glommen. Efter några dagar började Karl XII belägringen af Fred riksstens fästning invid staden Fredrikshald. Den 27 november stormades och intogs ett af utanverken, skansen Gyldenlöve, och löpgrafvama fördes allt närmare fästningen, hvars fall ansågs nära förestående. På aftonen den 30 november 1718, en söndag, infann sig konungen i en löpgraf och åsåg der, lutad öfver krönet af grafvens bröstvärn, sina soldaters arbeten. Han qvarstannade länge #på sin farliga plats, trots officerarnes böner, att han icke onödigtvis skulle utsätta sig för fiendens eld. Den nådde ionom till sist. Efter en stund syntes hans hufvud sjunka ned i kappan och

440. Karl X1I:B staty i Stockholm. Aftlickt 1868.hans venstra hand falla ned utefter sidan; en kula från fästningen hade gått igenom båda tinningarna och ögonblickligen medfört döden.

Så fick Karl XII en krigares död efter ett lif, som nästan helt och hållet varit egnadt åt krigarens kall. Han var utan all fråga tidens utomordentligaste man. Han har blifvit för efterveriden, särskildt för sitt folk, urbilden, af den

okufliga kämpakraft, hvarom de gamla sagorna förtälja och som, ehuru mildrad, möter oss äfven i berättelserna om vår storhetstids bedrifter. Till och med hans yttre raenniska har blifvit nästan typisk, och många slägten hafva lämpat sina föreställningar om en äkta svensk krigare efter den kännedom, de egt om kung Karls tilldragande kämpagestalt.

Till sitt yttre beskrifves Karl XII såsom en man af medelmåttig längd, något större än fadern, välväxt och med rak och ledig hållning. Hufvudet var väl bildad t, omgifvet af rätt uppstruket, glest och tidigt grånande hår; pannan hög och bred; ögonen mörkblå och lifliga, näsan stor och bugtad,

hakan klufven, läpparna fylliga och skägglösa; det hela bar prägeln på en gång af mildhet och kraft. Lefnadssättet var ytterst enkelt, klädedrägten lika så. Vanligen bar Karl XII mörkblå klädesrock med förgylda messingsknappar och uppfästa skört, byxor] och väst af gult kläde, höga kragstöflar med grofva jernsporrar, vid sidan en dugtig hugg-värja samt på hufvudet en trehörnig filthatt. Sättet, någon gång mot de närmaste förtroligt, var alltid och mot alla belefvadt samt egde den enkla och naturliga värdighet, som anstod en konung. Öfver hela person-441. Minnespenning (frånsidan) öfver ligheten låg lika SOm ett drag af höghet ock

>H.n kunde .j “»rdraga! Tui' evigt minne orubbligt lugn, återspeglande ett inre, öfver af den tappre.» hvilket lidelsen ej tycktes ega något välde.

Få menniskor hafva förefallit samtiden och efterveriden så på en gång intresseväckande och svårbegripliga som Karl XII. Han var en sluten natur. Sitt väsens art visade han ej i talet, men i handlingen; öfver motiven, afsigterna yttrade han sig ej. Hans sedliga storhet har väckt beundran; den öfverraskar också, om mau pröfvar den i ljuset af hans eget tidhvarf. Gudsfruktan och sanuingskärlek, rättrådighet och sedlig renhet, tålamod och sjelfbeherskning voro i förening med en utomordentlig viljekraft hans stora egenskaper. Vi kunna icke säga, att han i samma grad har egt dem alla, ty äfven han har skattat åt den menskliga inskränktheten; men han har för visso egt nog af dygder för att i mycket kunna vara för sitt folk en föresyn. Felen i hans karakter, haus sjelfrådighet, hans egensinne, hans oböjlighet, de hafva liksom förevigat sig på hvarje blad i hans historia. De lågo i hans lynne, de växte till genom brist på tuktan och frodades i enväldets luft Om hjertelaget är det svårt att döma. Man kan ej säga, att han älskat för-foljelser, om också en missledd rättskänsla någon gång kom honom att straffa så hårdt, att straffet liknade en hämd. Mildhet, till och med ömhet tycker man sig spåra någon gång i hans förhållande till syskonen, i hans umgängelse med de kära krigskamraterne och i hans upprepade befallningar till rådet att skona allmogen och lindra dess bördor. Men å andra sidan och i vida högre grad vitna hans stränga framfart med sitt folk och hans liknöjdhet vid soldaternes lidanden om en hårdhet och sjelfviskhet, som togo till med hans och Sveriges olyckor. Man såg till sist ej mycket mera än den hjertlöse, sjelf-viske despoten, öfver hufvud kan det ifrågasättas, om Karl XII, när hans lefnad i ordets fullaste mening slutades, stod moraliskt så högt som vid början af sin bana. Han spelade ett förtvifladt spel; och så stark han var, förblef han ej helt och hållet obesegrad af de frestelser, dem sjelfva olyckan ställer i en menniskas väg.

Karl Xll:s ryktbarhet har i främsta rummet varit krigarens och hjel-tens; härförarens berömmelse har man sökt beröfva honom, men den noggranna pröfningen torde låta honom behålla den. Att kriget och dess äfven-tyr voro Karl Xll:s högsta lust, har hela hans lif betygat. För fredliga idrotter har han likväl icke saknat sinne. Hans förhållande till Kristofer Polhem och Nikodemus Tessin bär vitne derom, att han egnade vetenskapens och konstens arbeten ett lefvande intresse. Rikets inre styrelse följde Karl XII, så godt sig göra lät, med sin uppmärksamhet. Inom förvaltningen, lagskipningen och skatteväsendet vidtog han flere vigtiga reformer. De vitnade både om skarpsinne och framtidsblick, men de buro i mycket ett revolutionärt skaplynne. De lämpades icke efter tiden och genomfördes ofta på ett oklokt sätt, blefvo derför förhatliga och föllo i allmänhet med sin upphofsmau.

Betraktar man Karl XII i hela hans framförd,' kan man ej säga, att stora framtidstankar brusto honom; han egde dem tvärt om mer än många af våra konungar. Men hvad som alldeles brast honom, var statsmannens förmåga att rätt bedöma personer och tidsförhållanden och att klokt begagna dem för sina ändamål. Detta »skicker eder efter tiden» ville Karl XII aldrig veta af. Han stälde sig lugn på grundvalen af hvad han ansåg vara sin rätt och

kämpade för den med en jernhård följdriktighet, hvartill verlden aldrig sett ett motstycke. Hvad han i sin ensidighet glömde eller icke såg, var, att han i striden mot tidens vrånghet kränkte rättigheter, dem han borde aktat. Han samkade sålunda öfver sig en moralisk skuld och hans ändalykt blef derför slutet af ett sorgspel, hvars hjelte var han sjelf. För Sveriges folk betydde Karl XII:s död slutet af dess storhet. Det gick nu att för sitt politiska lif bryta nya banor. Envåldet hade varit skulden till dess olyckor. Det galde att återfinna, hvad aldrig ett folk straff löst afhänder sig — friheten. Öfversigt af Sveriges inre utveckling under dess

storhetstid *.

Styrelse och förvaltning.

Konungamakten. — Ridet. — Riksdagen. — Stånden. — Förvaltning och lagskipning. — Krigsvisen.

id en blick på det sjuttonde århundradets historia finner man lätt, att Sverige under denna tid genom sina konungars statsmannaförmåga och sina söners offervillighet nådde höjden af sin yttre storhet och spelade en hufvudrol uti Europas politiska lif. Men samma tidhvarf är epokgörande iifven med afseende på vårt statsskick och vår materiela och andliga odling; storhetsdragen röja sig i den inre utvecklingen lika väl som i den yttre.

På den grund, som Gustaf Vasa och Karl IX lagt, reste sig snart det moderna svenska samhället. Våra konungars personliga ingripande i det arbetet visar sig genom hela tidhvarfvet. Deras egen kfaft och stora egenskaper gjorde dem i allt till de ledande, på hvilket sätt än lagen må hafva uppdragit gränserna for deras myndighet. I sjelfva verket voro dessa gränser obestämda, hvaraf den tidens regenter visste sig begagna. En regeringsform efter vårt begrepp fans icke till, ty landslagens kouungabalk, som skulle vara det, afsåg andra förhållanden och kunde derfor ej ega sin fulla tillämpning. Emellertid började tidhvarfvet med en väsentlig inskräukning af monarkens makt till formån för rådet, hos hvilket man ville förlägga det politiska lifvets tyngdpunkt. Det skedde genom Gustaf Adolfs konungaförsäkran, som utvidgade rådets myndighet och erkände dess medlarskap mellan konung och folk: men i allt blefvo denna försäkrans reaktionära bestämmelser knappast bindande ens för den store konungen sjelf. Att åter kläda det svenska konunga-dömet i medeltidskostym, som högaristokratien ville, var en omöjlighet redan derför, att kronan blifvit ärftlig. Det stod dessutom i strid med hela tid>- 1

1 Utrymmet tillåter ej mer än en öfversigt i de allmännaste drag.

#riktningen ock den samhällsdaning, som börjat med Gustaf Vasa. Ett nytt rådsvälde uppstod likväl, som under Kristinas förmyndarregering stärkte sig genom att taga hela rikets förvaltning i sin hand, men detta välde förstörde sig sjelft genom sina missgrepp under Karl XI:s omyndiga år och genom sin oförmåga att fatta vidden af det samfundsspörsmål, som trängde sig fram efter det tretioåriga krigets slut. Reduktionen, en politisk fråga lika mycket som . en ekonomisk, bestämde Sveriges inre förhållanden under ett halft århundrade. Den framkallade tvedrägt mellan frälse och ofrälse, hög- och lågadel samt bröt slutligen ut i öppen fejd, hvilken de båda första regenterne af pfalziska buset såsom påkallade skiljedomare visste att begagna till konungamaktens fördel. Reduktionsbeslutet under Karl Gustafs tid blef ett stillestånd; rådsregeringens förvillelser under Karl XI:s unga år bragte striden å nyo till utbrott och gjorde en diktatur nödvändig för att rädda fäderneslandet. Karl XI begagnade den för att krossa högadeln, bryta rådets myndighet och skaffa åt envåldet rättslig giltighet på riksdagarna 1680 och 1682. Så sjelfherskare, som Karl XI var, blef han likväl såsom sådan af sonen öfverträffad. Råd och riksdag betydde icke mycket för Karl XI, det är sant, men de ingingo ändock såsom delar i hans politiska hushållning; för Karl XII voro de båda oting, som han kastade öfver bord. Under denne konungs tid spred sig för öfrigt genom hans skoningslösa framfart till alla samhällsklasser det hat till envåldet, som reduktionen födde hos adeln redan under Karl XI. Sverige var då kommet till den oundvikliga brytning i sina inre förhållanden, som inträffade omedelbart efter Kari XII:s död.

Den svenska riksdagens öden äro i det föregående tecknade i sina hufvuddrag. Yi hafva sett, huru i synnerhet Gilltaf Adolfs regering blef bestämmande för utvecklingen af vårt representativa statsskick. Först genom honom ställdes den svenska riksdagen på rättslig grund och kom att utöfva ett lagligt inflytande på rikets angelägenheter. Dess fördeluing i fyra stånd blef fastständ, och bestämmelser gåfvos för dess öfverläggningar. Hvad angår

riksdagens befogenhet, egde den aldrig under detta tidhvarf lagligen någon rätt att väcka förslag; denna rätt tillhörde konungen allena. I stället utbildade sig den sed, att de olika stånden till konungen inlemnade sina »allmänna besvär», på hvilka han utfärdade siua resolutioner. Den lagstiftnings-och beskattningsrätt, som förut tillhört hvaije landsände, öfvergick efter en tid af vacklan till det svenska folkets ombud på allmän riksdag. Redan i Gustaf Adolfs konungaförsäkran förklaras »meniga ständers ja och samtycke» vara nödvändigt för att »stifta ny lag eller gammal förvandla, förtrycka eller platt afskaffa». Beskattningsrätten utöfvades länge under denna tid både af riksdag och landskapsmöten, men stannade till sist hos den förra, der bevill-ningen bestämdes särskildt för hvarje stånd. Emellertid blef riksdagen en allt nödvändigare faktor i vårt politiska lif; den kände också sin styrka. 1660 års additament visar detta genom sin bestämmelse om riksdagar hvart tredje år, »på det icke regering och råd måtte draga ail myndighet till sig och de sina». Betecknande är också dess förbud mot provinsialmöten, hvilka visser-ligen lefde upp igen under Karl XI:s danska krig, men med året 1677 försvinna ur vår historia. Att förbudet äfven afeåg de förut brukliga utskotts-riksdagarna med fullmäktige ur de tre högre stånden, har man rätt att sluta; det sista mötet af detta slag hölls i Göteborg 1658. Genom enväldet hämmades för en tid utvecklingen af Sveriges representativa statsskick. Riksdagen • fortfor att lefva, men utan sjelfständighet. Den sammankallades någon gång af Karl XI för att bevilja skatter och i djupaste underdånighet bifalla konungens alla förslag. Karl XII ansåg sig icke behöfva den, icke ens för beviljandet af skatt. Af egen maktfullkomlighet utskref han gärder och fördelade dem, sålunda begagnande sig af den på 1693 års riksdag åt Karl XI gifna rättigheten »att under krig uppnegotiera medel utan ständernas hörande». Karl XII dref, som vi sett, enväldet till dess spets och beseglade genom sin död dess undergång. Reaktionen mot dess ytterligheter kallade äfven den svenska riksdagen till ett nytt, kraftigare lif; det är ett ytterst vigtigt skede af dess utveckling, som då begynner.

Af de fyra stånden var adeln utan all fråga det mäktigaste. Genom Gustaf Adolfs och Kristinas nog långt drifna välvilja och genom gynsarama yttre förhållanden uppkom och befästes ett stormansvälde, som, ju mer det vann i kraft, blef desto mer hotande för hela vårt samfundslif. Konungamakt och folkfrihet kommo i fara, och Sverige var nära att förvandlas till en polsk adelsrepublik i strid med de historiska förutsättningarna för dess samhällsutveckling. Från den faran räddade oss Karl XI. Frågar man, på hvilken grund aristokratiens makt hvilade, när den var som störst, blir svaret: på innehafvandet af landets jord samt företrädesrätten till statens embeten. I adelns händer låg i midten af sextonhundratalet hela landets styrelse och förvaltning och den innehade på lysande vilkor ungefär fem sjettedelar af Sveriges jord allodialiter eller såsom förläning. Under sådana förhållanden kan det ej förundra, att adeln fordrade att icke öfverröstas på riksdagarna, eller att dess medlemmar kunde, såsom Johan Gyllenstjerna, anse sig ensamma vara rikets »omedelbara» undersåtar. Men adelns makt vid denna tid var egentligen högadelns och låg sålunda hos slägterna inom riddarhusets tvenne främsta klasser. Derigenom föddes och underhöllos hos den talrika lägre adeln en afund och en förbittring, som allt skarpare vände sig mot grefvarne och friherrarne, hvilka beklädde de vigtigaste embetena, innehade de vidsträcktaste förläningarna och åtnjöto de största privilegierna. Det var med hjelp af en sådan splittring inom adeln, som Karl XI genomdref de vigtiga förändringarna på 1680 års riksdag. De medförde, som vi veta, högadelns fall till fromma för jemvigten mellan de olika samhällsklasserna.

I spetsen för ofrälsemännens motstånd mot adeln gick efter Gustaf Adolfs död preseståndet, hvars medlemmar i allmänhet hade en bildning, jem-bördig med adelns, och derjemte vana och förmåga att röra sig i det offentliga. På riksdagarna ansågs erkebiskopen vara sjelfskrifven ordförande, hvilket likväl icke alltid betydde, att den politiska ledningen låg uti hans band« Hvad borgarståndet angår, växte under denna period dess inflytande. Detspelade särskildt en vigtig rol i striden mot adeln på riksdagarna under Karl XI:s tid, då det stod under ledning af justitieborgmästaren i Stockholm, den kraftfulle, hänsynslöse Olof Tkegner. Ingen samhällsklass led så mycket under vår storhetstid som allmogen. Den har, sanningen att säga, åt Sveriges ära och dess yttre storhet hemburit de största offren. Adelns orimliga privilegier, så välvilligt gifna af Gustaf Adolf och Kristina, kommo att högst väsentligt för bönderne öka skatternas och utskrifningarnas tyngd. Det var en tillämpning af systemet att rikta de store på bekostnad af de små. Genom försäljningen och bortförlänandet af skatteräntor kom en mängd sjelfegande bönder under adeln och förlorade ofta eganderätten till sin jord. Bönderne hade i nära utsigt att

förlora sin borgerliga och politiska frihet och förvandlas till torpare och lifegue på adelsmännens gods. Från denna olycka räddades allmogen af Karl XI.

Den svenska förvaltningen i dess nu varande skick leder som bekant sina anor tillbaka till vår storhetstid. Den skapades, ordnades och befästes af Gustaf Adolf, Axel Oxenstjerna och Karl XI. Sitt första fullständiga uttryck fick den genom 1634 års regeringsform, »så vidt realia vidkom», godkänd af Gustaf Adolf, för öfrigt Axel Oxenstjernas verk. Hvad som utmärkte denna förvaltning, var dess centralisation och den fasthet, hvarmed dess olika delar voro med hvarandra sammanfogade. Den staldes af Axel Oxenstjerna i ett organiskt samband med svea rikes råd, hos hvilket alla dess många trådar sammanlöpte, men skildes af Karl XI derifrån för att i stället göras beroende af konungen. Det följde med nödvändighet af statsskickets förändring. Under Karl XII:s senare år vidtogs inom förvaltningen en mängd förändringar, hvilkas revolutionära karakter är omisskänlig. De afsågo att bereda en öfvergång från kollegial- till ministerstyrelse för att så mycket som möjligt lägga ledningen af det hela i händerna på 'konungen och hans betrodda män. Den följdrikaste af dessa förändringar var den nya organisation, som kansliet erhöll på grund af en kunglig förordning, daterad Timurtasj den 26 oktober 1713. Kansliet indelades genom detta påbud i sex afdelningar efter de olika ärendena, hvar och en under ledning af sitt »ombudsråd», en anordning, som i våra dagar har sin motsvarighet i de olika statsdepartemen-ten och deras chefer. Från de gamla kollegierna drogs en mängd ärenden dels till det omorganiserade kansliet, dels till andra embetsverk, som af Karl XII skapades. Ett sådant var kontributionsränteriet, som kom till stånd 1712 i samband med en af konungen vidtagen skattereform. Det skulle hafva att förvalta »hela kontributionsverket så till inkomst som utgift» och kom att draga till sig en del af de göromål, som förut tillhört statskontoret. Ett nytt embetsverk blef äfven den förut nämda upphandlingsdeputationen, hvars tillvaro kan räknas från böljan af år 1716; den kom slutligen att omfatta nästan hela statsförvaltningen. På den och kontributionsränteriet samlades hela det hat, som uppstod i följd af utpressningarna under Karl XII:s sista år. Båda upphörde med det envälde, hvilkas verktyg de voro.

Rättskipningen ordnades efter en lång oreda i början af GustafAdolfs regering genom utgifvandet af en rättegångsordning, inrättandet af svea hofrätt samt beviljandet af ett »benificium revisionis», som medförde bildandet af en rättsinstans öfver hofrätten, nämligen konungen i rådet. För en god lagskipning vid underdomstolarna lade de adliga privilegierna länge hinder i vägen. Oseden, att lagmans- och häradsrätterna sköttes af mer eller mindre okunniga vikarier för de adliga innehafvarne, fortfor ett godt stycke in på detta tidhvarf. I detta som i många andra fall blef Karl XI reforma-,?lW torn. Han gjorde till gällande lag, att de, som innehade lag-

mans- och häradshöfdingssyslor, också skulle sköta dem och att för framtiden dessa tjenstemän skulle uteslutande egna sig åt sitt kall och hafva sin bostad inom området för sin verksamhet. Uti ifver att vaka öfver rättvisans handhafvande har den store konungen af ingen blifvit öfverträffad, af få upphunnen. Afven Karl XII har emellanåt haft sina tankar fästa på denna sin kungapligt. År 1713 förordnade han en »högste ombudsman», motsvarande våra dagars justitiekansler, hvilken skulle tillse, att lagar och författningar rätt tillämpades, och beifra hvarje uraktlåtenhet i detta hänseende. Under det sista året af sitt lif syselsatte han sig äfven med en genomgripande reform af domstolsväsendet, gående ut på att minska rättsinstansernas antal från fyra till tre genom att öfverflytta häradshöfdingarnes jurisdiktion på lagmännen. Afsigten var god, men sättet våldsamt; den nya organisationens verkställighet afbröts för öfrigt genom konungens död.

Under ett tidhvarf, då Sverige genom oupphörliga eröf-ringar utvidgade sitt område och tillkämpade sig en farlig hedersplats blatid Europas stater, var utvecklingen och stärkandet af landets krigsmakt en tvingande nödvändighet. Åt krigsväsendet egnade våra konungar också sin synnerliga omsorg. Om den härordning, som grundlädes af Gustaf Adolf och fullbordades under Karl XI, är i det föregående taladt; den gaf oss en na-tionalhär, som kunde förlika medborgarens intressen med krigarens. I Karl XII:s krig pröfvades dess styrka. Denna här utgjorde för öfrigt, äfven sedan den blifvit färdigbildad, blott en del, ehuru visserligen hufvuddelen, af Sveriges stridskrafter. Yärfvade trupper funnos alltid till ett betydligt antal, och dessa trupper bestodo ofta mest af utländingar, hvilket särskildt gäller om tiden före Karl XI. Hären indelades under detta tidhvarf i regementen.

De inhemska regementena upptogos i 1634 års regeringsform till 28, hvaraf 8 till häst, adelns rusttjenst inberäknad, samt 20 till fots, uppkallade efter de olika landskapen. Hufvudvapnet var kavalleriet, som i regeln afgjorde bataljerna; det utgjordes af tvenne hufvudslag, ryttare och dragoner. Rytteriets beväpning bestod af värja samt tvenne pistoler vid sadelknappen, fotfolkets åter af värja, pik och musköt. Skyddsvapnen, såsom stålhatt och harnesk, bortlades i allmänhet i

442. Bössa med hj ullås, från 1600-tnlet.midten af 1600-talet. NormaMyrkan för ett kavalleriregemente var 1000 man på 8 kompanier om 125 man; ett fotregemente räknade i regeln 1200 man, fördelade på 8 kompanier om 150 man. I striden formerades rytteriet på sqvadroner, fotfolket på brigader. Hvad angår hela härens styrka, var den Tid olika tider mycket olika. Sveriges krigsmakt vid tretioåriga krigets början utgjorde 79 000 till 80 000 man, hvaraf något öfver 38 000 man samlades i Tyskland under Gustaf Adolfs fanor, de öfrige åter qvarlemnades till Sveriges, Finlands och provinsernas försvar. År 1644 hade vårt land, med iube-räkning af artilleriets och flottans manskap, en krigsstyrka af omkring 100 000 man, inhemska och värfvade trupper. Flytta vi oss derefter med ens fram till Karl XII:s dagar, till året 1708, då Sverige utvecklade sin största militära kraft, så finna vi, att den svenska krigsmakten vid den tiden räknade minst 114 000 man eller utgjorde mer än 4 1/2 procent af befolkningen.

Äfven åt sjöförsvarets stärkande egnade våra statsmän under sextonhundratalet mycken uppmärksamhet. Vi måste vara herrar på Östersjön för att kunna försvara det stormaktsvälde, vi sammaneröfrat kring dess stränder; det var deras tanke. Gustaf Adolf pådref med ifver byggandet af örlogsfartyg så väl å kronans varf som å de enskilda. År 1632 synes flottan hafva utgjort 40 skepp förutom den vid Wismars dagtingan tagna eskadern samt en mängd små fartyg, »lodjor, jakter, strutser och galejor». Skeppen voro likväl små, svagt bestyckade och svagt bemannade. Endast ett af 3essa skepp förde 48-pundingar, 4 förde 24-pundingar, de öfriga 12-pundiugar. Efter Gustaf Adolfs död växte flottan genom Klas Flemings försorg och enligt den plan, soni blif-vit utstakad af den store kouungen. Med en betydande sjömakt drog Fleming ut i kriget mot Danmark 1644. Den utgjordes af 39 större och 10 mindre krigsfartyg jemte en »lodjeflotta» af 68 farkoster. Sjöfolket anskaffades delvis genom det ständiga båtsmanshållet, som efter 1635 infördes på landet utefter kusten, sedan det redan under Gustaf Adolfs tid funnits i städerna. Flottans hufvudstation var vid denna tid Stockholm, och det förblef så, till dess det danska kriget på 1670-talet kommit med sina erfarenheter. Sedan bygdes Karlskrona, och der skapade Hans Vachtmeister i sin krafts dagar en ny flotta i stället för den, som under det olyckliga kriget blifvit tillintetgjord. Med hvilken framgång hafva vi sett. Flottan växte äfven under de första åren af Karl XII:s regering och utgjorde slutligen enligt uppgift 50 större fartyg med en besättning af 18 000 man. Hon uträttade likväl icke så mycket, som man kunde hafva väntat. Hon led svåra förluster, och de kunde slutligen i följd af brist på medel icke ersättas. Vid Karl XII:s död kunde Sveriges sjömakt nästan sägas hafva kommit i lägervall. Materiel odling.

K&ring*r. — Myntväsen. — Kommunikationer.

Den tid, sora utmärktes af vår politiska storhet, kännetecknades också genom en stark, ehuru visserligen icke oafbruten utveckling af vårt näringslif.. Denna utveckling leddes af fosterlandsälskande män, under en fortsatt tillämpning af tidhvarfvets handelspolitiska läror. Huru de gingo tillväga, är i det foregående skildradfc; det blef ofta hårdhändta försök att tvinga till blomstring det fredliga arbetet, som, när det kommit sig för, trifves bäst i frihetens luft. Icke genom, men trots detta tvång, trots detta oupphörliga ingripande och reglementerande ofvjin ifrån fick vår materiela odling under det sjuttonde århundradet tidtals glädja sig åt rik förkofran.

Jordbruket led mycket af de långvariga krigen och de nya, tyngande skatterna; bland det herskande merkantilsystemets anhängare hade det ej heller många ifriga vänner. Det gick hos allmogen på de mindre gårdarna ej synnerligt framåt, men trifdes bättre på de stora herregodsen, der sädes-afkastningen under vissa tider betydligt ökades. Sverige var under sexton-hundratalet ett sädesexporterande land. Året 1640 utfördes från Sverige och Finland 127 000 tunnor korn, råg och hvete, till ett ungefärligt värde af 424 000 daler s. m. Mot århundradets slut aftog denna utförsel, och under Karl XII:s tid förföll landtbruket genom tunga gärder och utskrifningar, så att en svår spanmålsbrist slutligen uppstod. Skogshandteringen var äfven ett vigtigt näringsfång,

och trävaror samt tjära och beck hörde till landets vigtigaste ntförselprodukter. Exportrörelsen med beck och tjära öfverlemnades 1648 delvis till ett privilegieradt kompani i öfverensstämmelse med tidens åsigter. Bergshandteringen var under denna period af synnerlig betydenhet. Den kom nu först i sitt rätta skick och drefs med framgång, under-hjelpt af främlingars, i synnerhet holländares, insigter och kapital. De stolta drömmarna om guldmalmstreck och stora »demanteberg» blefvo väl aldrig verklighet, men i sitt silfver och framför allt i sin koppar och sitt jern hade vårt land väldiga rikedomar. År 1660 tillverkades inom riket ungefar 100000 skeppund stangjern; tretio år senare hade denna tillverkning fördubblats. Äfven under Karl XIl:s regering hade bergshandteringen trefnad till en tid och understöddes genom många uppfinningar af Kristofer Polhems snille; den led likväl efter hand som alla näringar af de ständiga krigen och hotades till sist genom Görtz1 och konungens finansplauer med undergång. Fabriksindustrien började att utveckla sig med främmande hjelp och understödd af en välvillig regering medelst privilegier, skyddstullar och införselförbud. Af fabrikerna blomstrade i synnerhet kanongjuterier, gevärsfaktorier och klädesfabriker, hvilka i kronan hade sin förnämste afnämare. Af näringslifvets utveckling öfver hufvud följde handelns och sjöfartens tillväxt. Äfven här var holländarnes välde afgjordt, och man kan nästan säga, ätt Sveriges handel och sjöfart lågo i deras hand. Det säkraste medlet att tillgodose rörelsen

sökte man i dessa kompanier under många namn, som hade sina monopol på handeln med vissa varor eller på vissa orter. Nyttan var tvifvelaktig. Landets förnämsta handelsstad var Stockholm, dernäst, ehuru på långt afstand, Göteborg och Norrköping. Stockholms haudelsflotta bestod 1651 endast af 40 fartyg; den räknade vid Karl XI:s död 79 inom de helfrias och 150 inont de halffrias klass. De öfriga städerna egde vid samma tid tillhopa 32 af förra slaget och 514 af det senare. Denna handelsflotta var bemannad med 4 000 båtsmän och hade i årlig fraktvinst 400000 till 500 000 kronor. Kapitalvärdet af Sveriges och Finlands ut- och införsel beräknades år 1640 till 6 millioner daler s. m. De förnämsta utförsel varorna voro som nu säd samt skogarnas och bergens produkter; de förnämsta införselvarorna voro kläden och tyg, vigt- och tunnevaror såsom sill och salt, specerier samt flere slag af främmande drycker. Sveriges utrikes handel fördes i synnerhet på Holland, i andra rummet på de tyska östersjöhamnarna samt vidare på Ryssland, Danmark, Storbritannien, Frankrike, Spanien och Portugal.

Om Sveriges myntförhållanden må följande data i korthet meddelas. Under femtonhundratalet var, som vi sett, marken Sveriges högsta myntenhet och fortfor att så vara till Karl IX:s tid, då den undanträngdes af dalern, ett större mynt, som genom handeln från Tyskland inkom i Sverige under Gustaf Vasa och af honom äfveu skall hafva blifvit slaget i och för aflöningar af hans tyska krigsfolk. Då dalern till skrot och korn förblef nästan oförändrad, under

det att det inhemska myntet försämrades, blef t* , A/ , „ . ...

J . 443. Dukat (s. k. Gnpenhjelms) 1695.

deraf en följd, att dalerns värde steg i förhål- *ven9kt guid. funnet i Dauma lande till det gamla svenska myntet. Dalern, och östr» »urberget &r i6M.»

hvars parikurs efter 1560 var 4 mark med löpande 32 öre, höll sig efter de oerhörda stegringarna genom myntförsämringar under Eriks och Johans tid vid 4 V2 mark år 1604, då Karl IX anbefalde myntningen af markstycken till olika valörer, svarande mot multipler eller delar af en svensk daler, såsom fyramarksstycket kallades till skilnad från den gamla tyska »slagna dalern» eller »riksdalern». Kursen på denna fortfor emellertid att stiga i rörelsen och uppgick år 1607 till 6 mark. Från år 1608 myntade Karl IX sjelf sådana »slagna daler», hvilkas kurs ytterligare något steg med anledning deraf, att Elfsborgs lösen i dylikt mynt erlades. Från år 1619 kan man anse namnet riksdaler vara officielt antaget. Deuna riksdaler blef den högsta myntenheten i silfver; men den »svenska dalern» blef till 1776 Sveriges högsta räkneeuhet, ehuru den erhöll olika tilläggsnamn för att utmärka dess värde i olika slags mynt. År 1624 införde Gustaf Adolf kopparmynt i Sverige och upphöjde det till landets hufvudmynt utan att rätt betänka föränderligheten af kopparns pris i handeln. Kopparmyntet stod i börjau i lika värde med silfvermyntet, så att en daler kopparmynt svarade mot en daler silfvermynt och en riksdaler specie utgjorde 1 V2 daler eller 6 mark. Denna kurs undergick efter hand flere förändringar både så, att

silfvermyntets värde föll i för-hållande till riksdalern, och så, att kopparmyntets värde nedsattes i forhållande till silfvermyntet. Dessa förändringar fastställdes genom flere kungabref på följande sätt. År 1633 bestämdes kopparmyntets förhållande till silfvermyntet som 2 till 1, så att specie riksdalern skulle vara lika med 1 1/2 daler s. m. eller 3 daler k. m. eller 12 mark k. m.; år 1643 fastställdes förhållandet som 2 V2 mot 1, då specieriksdalern blef lika med 1 l/2 daler s. m. eller 3 3/4 daler k. m. eller 15 mark k. m. Nästa reduktion rörde både silfvermyntet och kopparmyntet och blef för kopparmyntet den sista. Den omständigheten, att specieriksdalern allt ifrån 1619 i allmänna rörelsen beräknats till 52 öre, gjorde, att ett kungabref af 1665 bestämde, det specieriksdalern skulle motsvara 1 5/g daler s. m. samt förhållandet mellan kopparmyntet och silfvermyntet fastställas som 3 till 1, hvarefter specierilfsdalem blef lika med 1 5/8 daler st. m. eller 4 7/g daler k. m. eller 19 J/2 mark k. m. 1681 års forordning,- som stod i samband med en myntförsämring, medförde en reduktion endast af silfvermyntet, då den föreskref, att specieriksdalern skulle vara lika med 2 daler s. m. eller 6 daler k. m. eller 24 mark k. m. Nästa förändring af kursen inträffade mot slutet af Karl XII:s tid, då konungen 1715 stadgade en förhöjning af kopparmyntet med 50 procent af dess åsatta värde, hvaraf följde, att i rörelsen specieriksdalern blef lika med 3 daler s. m. eller 9 daler k. m. eller 36 mark k. m. Genom regeringens bref af den 29 december 1718 blef denna kurs fastställd och fortfor att gälla till 1776 års realisation. Hvad särskildt angår det slags nödmynt, som bar namn af mynttecken, så voro dessa kopparrunstycken med åsatt värde af 1 daler s. m. De buro icke konungens bild eller Sveriges vapen, utan voro försedda med flere godtyckligt valda namn och bilder, såsom Kronan, Vett och vapen, Flink och färdig, och så vidare.

Vigten af goda kommunikationer såsom nödvändiga för ett lands handel och rörelse har varit till fullo insedd redan af sextonhundratalets svenska statsmän. De hafva i detta fall uträttat mycket. De gamla vägarna förbättrades, nya anlades, i synnerhet mellan de olika landskapen öfver de obygder, som skilde dem, gästgifverier inrättades; och sedan postverket kommit till stånd under Kristinas förmyndarregering, utsträcktes postförbiudelserna efter hand till de aflägsna delarna af riket. Till böljan af tidhvarfvet höra slussverken vid Lilla Edet och Söderström. Hjelmare kanal böljade att byggas 1629 samt öppnades för trafik 1640; den ombygdes sedan under Karl XI»

444. Kristofer Polhem (1661-1761).minderårighet. Storartade planer till kanalarbeten uppgjordes, innebärande mer än en framtidstanke, och i flere fall blefvo undersökningar anstälda. Det gälde i synnerhet att medelst en vattenväg öfver Sverige genom Venern och Vettem förena Vesterhafvet med Östersjön. Det hade redan biskop Brask funnit godt vara, »på det Sverige skulle blifva vid makt och Öresund och de vendiska städer oss intet tränga». Äfven Karl XII egnade en sådan plan mycken uppmärksamhet, som det synes efter väckelse af Emanuel Svedenborg, hvilken 1716 vistades i Lund. Kristofer Polhem omfattade med ifver företaget och uppgjorde ett storartadt kanalprojekt,' som vann konungens bifall. Arbetet började på våren 1718 vid »Karls graf», nära Venersborg, och leddes af Polhem med hjelp af SveJenborg. Det upphörde likväl efter Karl XII:s död.

Andlig odling.

Kyrkan. — LIroverken. — Vetenskaperna. — Skaldekonsten. — Bildande konst.

Det tidhvarf, under hvilket Sverige kom att i politiskt afseende intaga en hedersplats bland Europas stater, har för dess andliga odling varit af en oerhörd be.tydelse. Dess religiösa lif utvecklade och stärkte sig på den protestantiska grund, som lades under Gustaf Vasas dagar; dess kyrka vann i inre fasthet och antog till sist den organisation och den yttre ställning, hon till vår tid bibehållit; och inom våra gränser, der förut samtidens lärda bildning var ett sällsyut undantag och »den glada vetenskapen» nästan okänd, uppstod hastigt en vetenskaplig, literär och konstnärlig verksamhet, som alltid var aktningsvärd och i vissa enstaka fall af den betydenhet, att den på sig faste det bildade Europas uppmärksamhet. Denna verksamhet stod för öfrigt i nära sammanhang med de stora ländernas kulturlif. Gustaf Adolf var i viss mening såniugsmannen; den säd han sådde bar hastigt frukt, och med det karolinska tidhvarf vet kan Sverige anses träda in i ledet af Europas odlade folk.

Om kyrkans yttre förhållanden, om preståndets politiska ställning och om karakteren af det svenska församlingslifvet är i det föregående flere gånger taladt i sammanhang med framställningen om Sveriges öden

under Gustaf Adolfs, Kristinas och Karl XI:s tid. Till hvad som blifvit sagdt om presteståndets ställning vid den svenska riksdagen må här endast läggas, att ståndet vid riksdagarna, utan något lagligt bemyndigande, konstituerade sig till ett rikskapitel eller rikskonsistorium för behandling af en mängd kyrkliga ärenden, äfven sådana, som dit liänskötos från de olika domkapitlen. Denna på lag icke grundade myndighet upphörde under Karl XI:s regering. Hvad som under detta tidhvarf för öfrigt utmärkte den svensk-lutherska kyrkan lika som den lutherska kyrkan i allmänhet, var hennes stränga ortodoxi och hennes i samband dermed stående oförsonlighet eller fiendtligbet mot 4tndra kristna trossamfund. För hennes teologer gälde det att ur de antagna bekännelseskrifterna konstruera fram ett riktigt renlärigt dogmatiskt system; minderårighet. Storartade planer till kanalarbeten uppgjordes, innebärande mer än en framtidstanke, och i flere fall blefvo undersökningar anstälda. Det gälde i synnerhet att medelst en vattenväg öfver Sverige genom Venern och Vettem förena Vesterhafvet med Östersjön. Det hade redan biskop Brask funnit godt vara, »på det Sverige skulle blifva vid makt och Öresund och de vendiska städer oss intet tränga». Äfven Karl XII egnade en sådan plan mycken uppmärksamhet, som det synes efter väckelse af Emanuel Svedenborg, hvilken 1716 vistades i Lund. Kristofer Polhem omfattade med ifver företaget och uppgjorde ett storartadt kanalprojekt,' som vann konungens bifall. Arbetet började på våren 1718 vid »Karls graf», nära Venersborg, och leddes af Polhem med hjelp af SveJenborg. Det upphörde likväl efter Karl XII:s död.

Andlig odling.

Kyrkan. — LIroverken. — Vetenskaperna. — Skaldekonsten. — Bildande konst.

Det tidhvarf, under hvilket Sverige kom att i politiskt afseende intaga en hedersplats bland Europas stater, har för dess andliga odling varit af en oerhörd be.tydelse. Dess religiösa lif utvecklade och stärkte sig på den protestantiska grund, som lades under Gustaf Vasas dagar; dess kyrka vann i inre fasthet och antog till sist den organisation och den yttre ställning, hon till vår tid bibehållit; och inom våra gränser, der förut samtidens lärda bildning var ett sällsyut undantag och »den glada vetenskapen» nästan okänd, uppstod hastigt en vetenskaplig, literär och konstnärlig verksamhet, som alltid var aktningsvärd och i vissa enstaka fall af den betydenhet, att den på sig faste det bildade Europas uppmärksamhet. Denna verksamhet stod för öfrigt i nära sammanhang med de stora ländernas kulturlif. Gustaf Adolf var i viss mening såniugsmannen; den säd han sådde bar hastigt frukt, och med det karolinska tidhvarf vet kan Sverige anses träda in i ledet af Europas odlade folk.

Om kyrkans yttre förhållanden, om presteståndets politiska ställning och om karakteren af det svenska församlingslifvet är i det föregående flere gånger taladt i sammanhang med framställningen om Sveriges öden under Gustaf Adolfs, Kristinas och Karl XI:s tid. Till hvad som blifvit sagdt om presteståndets ställning vid den svenska riksdagen må här endast läggas, att ståndet vid riksdagarna, utan något lagligt bemyndigande, konstituerade sig till ett rikskapitel eller rikskonsistorium för behandling af en mängd kyrkliga ärenden, äfven sådana, som dit liänskötos från de olika domkapitlen. Denna på lag icke grundade myndighet upphörde under Karl XI:s regering. Hvad som under detta tidhvarf för öfrigt utmärkte den svensk-lutherska kyrkan lika som den lutherska kyrkan i allmänhet, var hennes stränga ortodoxi och hennes i samband dermed stående oförsonlighet eller fiendtligbet mot 4tndra kristna trossamfund. För hennes teologer gälde det att ur de antagna bekännelseskrifterna konstruera fram ett riktigt renlärigt dogmatiskt system;för alla hennes medlemmar åter var det en bindande pligt att utan något motstånd och i de minsta enskildheter taga för godt, hvad tidens lärde och andligen upplyste förklarade vara renlärig lutherdom. Mot denna stela, lutherska ortodoxi framträdde såsom en reaktion den synkretistiska rörelsen, hvilken, med bortforklaring af skiljaktigheterna mellan de kristna kyrkorna såsom oväsentliga, påyrkade en sammanslutning af alla dessa kyrkor i kristlig endrägt. Synkretismen, uppkommen utom Sveriges gränser, nådde äfven hit och fick sina förnämsta anhängare i tvenne af den svenska kyrkans biskopar, Johannes Matthiæ, biskop i Strengnäs, och Johan Terserus, biskop i Åbo. Den senare var äfven såsom politisk person af mycken betydenhet. Båda framstälde de i utgifna skrifter sina åsigter och uppväckte så väl vid högskolorna som vid riksdagarna en storm, för hvilken de slutligen sjelfva blefvo offer. Äfven regeringen grep in till den svensk-lutherska renlärighetens skydd, sökte stilla och förlika i det längsta, men skilde slutligen på 1664 års riksdag de båda biskoparne från deras embeten. Mot slutet af sextonhundratalet stördes de ortodoxa

ifrarne inom vår kyrka af den från Tyskland inbrytande pietismen, som var en från vännerne af ett kristligt lif riktad protest mot det renlärighetsnit, hvilket för bokstafven glömmer andan. Mot denna pietism vände sig först Karl XI och sedan hans rättrogne son med stränga kungabref. De tillintetgjorde deu ej. Vi skola återfinna den i följande tidhvarf.

Den svenska högre undervisningens historia begynner egentligen med Gustaf Adolf. Hans verk hägnades och fullföljdes af hans närmaste efterträdare, och äfven svenska stormän, sådana som Axel Oxenstjerna, Johan Skytte, Per Brahe, Magnus Gabriel de la Gardie och andra jemte dem, visade genom handling, att de visste skatta den medborgerliga bildningens välsignelser. Om ett och annat, som gjordes i denna bildnings intresse, är redan vordet taladt, och vi kunna dertill hänvisa. Högskolor, gymnasier och trivialskolor växte upp efter hand på alla håll inom det svenska väldet och öppnade sina lärosalar för bildningssökande ynglingar ur alla samhällets klasser. Detta är ett betecknande, i bästa mening demokratiskt drag, som går igenom det svenska undervisningsväsendet ända från dess begynnelse. Emellertid besöktes skolor och gymnasier föga af de högre klassernas barn. Särskildt adeln lät sina söner vanligen åtnjuta enskild undervisning i hemmen och sände dem sedan till högskolan för att der under vederbörlig ledning fortsätta sina studier. De unga ädlingarne stannade då vid högskolan, till dess tiden för dem var inne att fullända sin uppfostran genom resor i främmande land. För öfrigt äro undervisningsverken under böljan af detta tidhvarf inbegripna i ett slags utvecklingsprocess; de sakna länge vederbörlig stadga och lika som söka efter de ändamålsenligaste formerna för sin verksamhet. De regelbindas efter hand. År 1626 erhöll Upsala universitet sina af Axel Oxenstjerna och Johan Skytte »provisionaliter gjorda» konstitutioner; det »provisoriska* försvann, då de 1655 efterträddes af nya, utfärdade af Karl X Gustaf. Skolordningar utkommo 1649 och 1693 under Kristinas och Karl XI:s dagar.445. Haqvin Spegel

(1645—1714).

Ur reformationstidens hufvudsakligen teologiska och undervisande literatur, med dess knappa och stränga alstring, uppspirade, med stark fart och gynnad af den politiska utvidgningen, af de tin-bildade och frikostiga stormännen samt högsinta och för lärdomens förkofran ifrande regenter, ett vetenskapligt lif, hvars betydelse och storartade omfång fortjena efterveridens beundran kanske i lika hög grad som de politiska och krigiska bedrifter, hvilka under samma tid lyfte Sverige till rangen af en bland Europas stormakter. Helt naturligt delar sig framställningen af vetenskapen liksom af vitterheten under stormaktstiden i tvenne hälfter, den förra sträckande sig från Gustaf Adolfs tillträde till regeringen genom hans, Kristinas och Karl X Gustafs styrelser, med hvilken sist nämde de krigiska eröfringarna och landutvidgningen nådde sin spets, den senare omfattande Karl XI:s och Karl XII:s tidhvarf, som innesluter blomstringen och förfallet af Sveriges stormaktsodling.

På de teologiska studiernas område träffa vi under förra skedet de utmärkta dogmatikerne Olaus Laure-lius, Johannes Lenæus och Johannes Matthiæ, den sist nämde redan med någon lutning åt en mer försonlig uppfattning af de evangelisklutherska lärorna. Bibeltolkningen be-gynte drifvas mera som lärd vetenskap än med praktiskt och polemiskt syfte, såsom under reformationstiden, och en svensk predikoliteratur började uppkomma. Den senare delen af tid-hvarfvet utmärker sig genom en allt strängare renlärighet och en allt mer uteslutande högkyrklighet, hvilken gif-Yer sig uttryck i Olof Svebilius’ katekes, den ännu gällande kyrkolagen af 1686, den efter många svårigheter stadfästa psalmboken af 1695 och en <lel teologiska stridigheter. Men denna tid har också många gestalter och drag af sann storhet och kyrkligt lif att bjuda betraktaren: vi erinra blott om den mångsidige, ädle Haqvin Spegel,

446. Jesper Svedberg (1653-1735).den fromme och nitälskande Jesper Svedberg, om Gezeliernes berömda

bibelverk och den ifrigt odlade psalmdiktningen, hvilken aldrig förr eller senare nått så kärnfrisk innerlighet och trosvärme som under karolinska tiden. — Vända vi oss till lagstudiet, möta oss först vid tidhvarfvets ingång upplagorna af lands- och stadslagarna samt det fortsatta utgifvandet af de medeltida landskapslagarna. Senare uppträdde Johan Loccenius, Johan Stjern-hök, den svenska laghistoriens fader, med flere. Men egentligen är det med Karl XI:s regering, som denna vetenskap får sin utveckling. Då utgåfvos kritiska upplagor af de gamla

lagarna, hufvudsakligen af fornforskarne; en lagkommission nedsattes 1686, och \; hufvudgrunderna till den först 1734 447. Urban Hjäme antagna lagen utarbetades. Bland för-

(i64i 1724). fättame böra nämnas: Karl Lundius,

Klas Rålamb, den snillrike statsrättsläraren Samuel von Pufendorf, Mikael (Vexionius) Gyldenstolpe och andra. — Medicin och naturvetenskaper

hade svårt att bana sig väg genom de mäktiga hinder, som tidhvarfvets allmänna åsigter och fördomar mot dem uppreste. Uppblandade, som de sjelfva voro, med en god del mystiska och vidskepliga föreställningar, blefvo de först under skedets senare hälft behandlade på ett jemförelsevis vetenskapligt sätt Här lysa namnen Urban Hjärne, Per Hoffvenius, Olof Rudbeck den äldre, hvars förtjenster särskildt om botanikens vetenskapliga grundläggning böra ihågkommas, astronomerne Magnus Celsius, Andreas

_ ••

Spole och Johan Bilberg. — Afven matematik, krigsvetenskap och seglin gskonst flngo mot tidhvarfvets slut en ej obetydlig literatur. — På filosofiens område möter ej något framstående namn, om vi undantaga den Sveriges literatur knapt tillhörande fransmannen René Descartes (Cartesius),

448. Olof Rudbeck (den äldre) (1630-1702).som inkallades af drottning Kristina och afled i Stockholm. Hans system vann anhängare äfven hos oss, och hans läror framkallade till och med häftiga tvister mellan filosofer och teologer vid Upsala högskola. Statsrättens filosofi räknar såsom sin grund-läggare den af Karl XI inkallade Samuel von Pufendorf, som likaledes är ett mer europeiskt än svenskt namn. — Äfven åt uppfostrings-läran egnade man nu en ganska liflig uppmärksamhet, särdeles vid högskolorna, der en mängd hit hörande di-sputationer afhandlades.

Men tyngdpunkten af det vetenskapliga lifvet under tidhvarfvet är att söka på de humanistiska studiernas område. De gamla språken odlades med utomordentlig ifver och betydaude framgång. Det Var i synnerhet den 449. René Descartes (Carteaiua)

nya renässans, som drottning Kristina, iifiøe-ieso).

sjelf älskare af dessa språk, framkallade, hvilken gaf en mäktig väckelse åt denna sida af vetenskaperna. Hon kallade till sitt land Johannes Freins-h e m i u s, den lärde fortsättaren af Livius, och Johan Schefferus, den otroligt mångsidige och flitige forskaren, hvars arbeten på den romerska filologiens område ännu ej förlorat allt värde. Latinsk vältalighet och skaldekonst öfvades ofantligt, och ej blott mängden, utan äfven arten af alstringen var ganska märklig. Per Lagerlöf, Johan (Upmark) Rosenad-ler, Johan Columbus, Edmund (Figrelius) Gripenhjelm, Lars Norrman äro här namn, som höja sig öfver det stora flertalet. Äfven modersmålet kom i åtnjutande af en vetenskaplig behandling, ehuru sent, och clet var företrädesvis skaldeme, som egnade det omvårdnad i detta af-seende. Stjernhjelm, Samuel Columbus, Lagerlöf, som vi skola återfinna bland dessa, äro de vigtigaste bland forskarne; men den, som hade

450. Andreas Rydelius (1671—1738).461.

Samuel von Pufendorf (1632-1694).

lyckan och äran att forst i tryck utgifva en grammatik, var Nils Tjäll-

mann. Afven Spegel, författaren till den första svenska ordboken, för-tjenar ihågkommas.

Fornkunskap och historia odlades under detta tidhvarf så, som det hofdes ett folk, hvars stolta srjelf-känsla och dugande egenskaper beredt det en plats bland de främsta vid Europas rådsbord. Johan Bure (Bureus) hade redan mot föregående tidhvarfs slut börjat fästa uppmärksamhet vid runinskrifterna och fortfor härmed, sedan han af Gustaf Adolf kallats till riksantiqvarie; flere andra lärde följde i hans spår under konungens och hans dotters regering. Häfdforsbningen fick sin förste ban-brytare i Johan Messenius, hvars förvånande mångsidiga och lärda verk än i dag ej förlorat all betydelse för forskningen. Märkliga äro ock krönikeskrifvarne Aegidius Girs och

Tegel. Men det var dock först under karolinska skedet, som dessa studier togo en fort och bedrefvos med en ifver, hvilken nästan saknar motstycke i vår lärdoms häfder. Forn-lemningarna och fornskriftema ran-sakades, afbildades, utgåfvos eller be-8krefvos af män sådana som Stjern-hjelm, Loccenius, Schefferus, hvilkas mångsidighet är beundransvärd, vidare af Olaus Verelius, Johan Hadorph, Johan Pering-sköld och Elias Brenner, den egentliga antiqvariska skolan, hvars förtjenster om svensk fornkunskap för-blifvit beståndande. I djerf fosterlandskärlek och med förtröstan på sin utbredda lärdom företog sig ode 462. Johan Schefferus nu den kraftfulle Olof Rudbeck

(1621-1679). den äldre ett värf, som oupplösligt

fast sig vid hans namn och utgör, så att säga, den vetenskapliga tolkningeiaf den svenska samtidens stolta segerkänslor: det var författandet och ut-gifvandet af »Atlantica», ett verk, som väckte uppmärksamhet i hela det lärda Europa genom snillrikheten och djerfheten i sina sammanställningar samt den öfverdådiga beläsenhet, om hvilken det vitnade. Den egentliga häfdforskningen begynner vid tretioåriga krigets slut med Chemnitz, som tecknat detta krig, så vidt Sverige deri tog del; den fortgår med Boeclerus, Johan Videkindi (Videchini), Verving, Samuel von Pufendorf, hvars arbete öfver Karl X Gustaf blef ett af den tidens förnämsta praktverk. Särskildt njöt, under ett så teologiskt tidskede, kyrkohistorien stor omvårdnad; der lysa namnen Baazius, örnhjelm och Spegel. Såsom författare af statsskrifter, politiska tal och bref tilldraga sig Gustaf II Adolf och hans rikskansler Axel Oxenstjerna den förnämsta uppmärksamheten; men äfven Johan Skytte och andra äro ingalunda obe-tydande i detta afseende. — Geografiens studium var nog utbredt, men drefs i allmänhet med hjelpmedel ur främmande lands literatur; och för sjelfva Sverige nöjde man sig hufvud-sakligen med tal och »lofdikter» öfver skilda orter. Ett storartadt företag, som afsåg fäderneslandets förhärligande, var Dahlbergs berömda afteckningar af svenska utsigter, »Suecia antiqua et hodierna», vid hvars text flere af tidens lärde lade hand, den ene efter den andre, utan att medhinna den. Eljest äro några resor i aflägsna land af Klas Rålamb, skeppskaptenerne Kjöping och Villman samt Campanius '

Holms beskrifning om Sveriges koloni

i Nordamerika det hufvudsakligaste Georg Stjernbjelm

C s. ! . P1 • (1598—1672).

af geografisk literatur. — Ekonomien

var än sämre lottad; blott några små afhandlingår och ett par öfversättningar utgöra forskarens skörd på detta område. Märkvärdigt var emellertid, att Åke Råi a m b mot slutet af tidhvarfvet begynte utgifvandet af en vidlyftig encyklopedi, af hvilken dock endast spridda delar, mest af tekniskt och ekonomiskt innehåll, sågo dagen.

Såsom allmänna drag hos hela tidens vetenskaplighet kunna framhållas den mångsidighet, som utmärker de mest framstående idkarne af dylika studier, och den förkärlek, som ännu hos flertalet rådde för det lärda språket, för latinet, såsom meddelelsemedel, en naturlig följd af den stormaktsställning, Sverige under tidhvarfvet intog.

Den vittra odlingen sköt ej så pass raskt och rikligt i höjden som den vetenskapliga, om vi undantaga den, hvilken hade latinet till språk. Denförsta svaga brodden till en ymnigare växtlighet skönja vi i de redan i foregående del omtalade dramatiska forsöken af en Messenius, Astero-pherus och andra, hvilka fortsattes under Gustaf Adolfs och Kristinas tid, for att slutligen öfvergå och upplösas i de blott på yttre ståt anlagda »upptågen» vid drottningens fester. Men med den förnämste författaren af sådana, med Georg Stjernhjelm, möter oss också den första väldiga skaldeskepnaden i vår nyare vitterhet, en personlighet, som i sig upptagit klassicitetens och samtidens literära odling och med den sammansmält ett äkta svenskt lynne och en af studier närd förkärlek för det fornnordiska språket. I sin »Hercules», som författades vid århundradets midt, liar han lemnat den första genomkompo-nerade större dikt på nysvenska och tillika, genom bruket af hexametern, tryckt en prägel af antik klarhet och lugn på hela vår skaldekonst, hvilken prägel blifvit af djupt och varaktigt inäy-

454.

Johan Bnre (Burens) (1568-1652).

455. Johan Peringsköld (1654—1720).

kande Johan Runius, hos hvilken

tande. Afven för de lyriska versformerna bl ef vo vissa stycken af hans »balletter» länge tongifvande, särskildt inom den skola, som bildade sig kring honom, eller, rättare, i den klassiska riktningen. Den lyriska sidan af hans skaldskap utbildades i en mildt vemodig anda af hans lärjunge och vän Samuel Columbus, af Per Lagerlöf och andra ‘mindre berömda skalder, medan hans episka bredd lockade Spegel att fresta sitt stora diktarbete »Guds verk och hvila»; och den humoristiska ådqrn fortlefver, mer eller mindre grumlad och uppblandad med fransk skola, hos Lars Johansson (Lucidor), en vildt brnsande, kraftfull, men rå skaldenatur, hos den qvicke och lustige Israel Holmström och den outtömligt rimmande och leden klassiska andan är så godt som all-Lars Johansson (Lucidor) (omkr. 1640—1674).

deles utplånad. Jemte denna strömning äro två andra ganska märkbara inom den karolinska vitterheten utan att dock alldeles skarpt skilja sig från den först nämda eller inbördes. Det är å ena sidan den samtida italienska, å andra den franska vitterheten, som utgöra mönster för åtskilliga af vitter-lekame eller åtminstone i hög grad verkat på dem. Gustaf Rosenhane,

Sveriges förste egentlige sonettdiktare, och Gunno (Eurelius) Dahlstjerna tillhöra hufvudsakligast den förra. Hos Eurelius märkes dock i hans »Kunga-skald», att hans egentliga mönster varit den efter italienarne bildade »andra schlesiska* skolan; men han förråder delvis både originalitet och känsla. Den franska vitterheten visade till en början sitt inflytande på några finbildade och högt stående dilettanter, Erik 45g.

Lindsköld, Johan (Paulin) Lill j en-stedt, Torsten Rudén med flere. Märkligast är den omedelbara inverkan, som Frankrikes då blomstrande dramatik hade på en hel följd dramatiska försök, som mot slutet af Karl XI:s regering gafvos af ett skådespelarsällskap af studenter i Stockholm, det första uppslag till en stående inhemsk teatertrupp, som man känner. I skarp, fast omedveten motsats till alla dessa riktningar står den yppigt blomstrande och delvis förträffliga psalm diktning, på hvilken vi of van fäst uppmärksamhet och till hvilken ett flertal af de hästa förflittarne lemnat bidrag. Huf-vudsakligen psalmdiktare äro Jakob Arrhenius, Haqvin Spegel och Jesper Svedberg.

Det karolinska tidhvarfvets båda sista årtionden omfatta dessa riktningars sammansmältning och upplösning. En Brobergen, Eldh och fru Brenner hemfalla egentligen åt tidhvarfvets älsk-lingsform, tillfällighetsdikten, åt hvilken äfven föregångärne i rikaste mått skattat; men sjelfva maneret blir hos dessa

457.

Sofia Elisabet Brenner (1659-1730).epigoner allt slappare och fantasilösare. Den enda egentligen glädjande företeelsen är Jakob Frese, som i en mildt elegisk ton besjungit lifvet och döden. Det går dock en viss sjuklig stämning äfven genom hans bästa dikter.

Sveriges storhetstid alstrade ingalunda någon stor, i djupare mening svensk konst. Här felades blott allt för mycket de starka traditioner och andra gynsamma vilkor, hvilka till exempel äfven i de små protestantiska Nederländerna gjorde, att folkkarakteren åtminstone i en konst, måleriets, nu med 1600-talets ingång kunde gifva sig ett fullgiltigt uttryck och landet göra en sjelfständig insats i verldsdelens konstutveckling. Den bildande konsten i Sverige var allt jemt den främmande plantan, som hade svårt att komma

sig i den nya jorden. De desta och bästa konstnärerne voro, i synnerhet i början, utländingar, och så väl byg-nadskonst som skulptur och måleri följde temligen osjelfständigt utlandets mönster (jemför forbistringen i språket). Och dock betecknar detta tid-hvarf ett afgjordt steg framåt i vårt lands konstodling. Beröringen med utlandet blir äfven på detta område lidigare, konsten finner allt flere id-kare, och främlingarne, som få flere och större beställningar, uppfostra inhemska lärjungar. Intresset for konsten blir mera vaket och sprides i större

samhällskretsar än förut. En nationaliserad utländing, Ehrenstrahl, vinner som svensk medborgare europeiskt rykte i sin konst och blir hvad man kallat »det svenska måleriets fader». En annan, Nikodemus Tessin den yngre, tysk till börden, men född i Sverige, ett storsnille inom bygnadskonsten, skapar bland annat ett verk: Stockholms slott, som inom hela samtiden torde på visst sätt stå oöfver-träffadt och än i dag är det i hemlandet.

Och alla dessa i mängd åt oss bevarade minnesmärken af tidens konstodling, från slottsbygnader till porträtt och kostymbilder, vitna i sin mån om tidhvarfvets storvulna lynne, och de ega ett stort kulturhistoriskt värde, i det de gifva en liflig belysning åt de ledande personligheternas och samhällsklassernas lif, äfven när deras konstvärde är mera tvifvelaktigt.

Gustaf II Adolfs regeringstid, som började med det danska kriget, hvilket bragte riket till undergångens brant, och som sedan förde de svenska härarna ut i de stora och långvariga krigen i Polen och Tyskland, var q

458. David Klöcker Ehrenstrahl (1629-1698).i

ur

i'S

gynsam för konstens fredliga idrotter. Men dessa krig befordrade samfärdseln med utlandet och buro derigenom i andra hand frukt för konstodlingen. De svenska härförarne gjorde derunder bekantskap med utlandets konstnärer och konstskatter, anlitade de förre och förde af de senare en mängd som segerbyten till hemlandet, ehuru urvalet i begge fallen ofta vitnade dåligt om deras smak. De vande sig vid det friare, glädtigare, yppigare lefnadssättet ute, och sjelfva deras fruntimmer, som genom de långvariga krigen föranleddes till utländska resor, hemförde ett mera utveckladt sinne för de egna boningarnas prydliga anordning. Äfven hos det högre presterskapet och det rikare borgerskapet böljar i någon mån ett dylikt estetiskt intresse förspörjas; det yttrade sig dock förnämligen i porträttbeställuingar. De öfriga samhällsklasserna förblefvo på det hela oberörda deraf, och hos allmogen buro prydnadsföremålen fortfarande de gamla medeltidsformerna, såsom till en del än i dag. Här och der uppträder på landsbygden (se kyrkomåluiugarna) någon »bondmålare», en afsigkommen lärjunge i första eller andra hand af hufvudstadens artister. Den högre konstodlingen var afgjordt aristokratisk, liksom den var utländsk, den tillhörde nästan uteslutande hofvet och högadeln. Och vid hofvet omhuldades den främst af drottningarna, så af Maria Eleonora och Kristina, liksom senare af Hedvig Eleonora och Ulrika Eleonora.

Då vid det stora tyska krigets slut en kort fredstid inträdde, började drottning och adel här hemma utveckla en hittills osedd prakt i lefnads-8ätt, sådan som kunde anstå en stormakts hof, statsmän och härförare. Adlingarne uppförde stolta

slott på sina landtgods (till exempel Skokloster) 459. David Klöcker Ehreustrahl» och i hufvudstaden (till exempel Oxenstjernoruas, minnesvård i Storkyrkan i Stockholm.

Vrangels, de la Gardies (s. 618), Bondes, Rosenhanes palats), hvilken nu får en större betydelse än förut såsom landets medelpunkt. Och här samlade Kristina rika konstskatter (främst, den stora samling, som Karl Gustaf tagit från kejsaren i Prag och förärat henne) samt utländska målare och skulptörer från flere länder och »gaf fart åt böjelsen för praktfulla upptåg, ringränningar, allegoriska kostymeringar och andra värdskap, i hvilka former de högre kretsarna under seklets senare hälft älskade att kläda sina nöjen». Den konst, som här kom till användning, var den i hela Europa herskande, från Italien härstammande barocken, en urartning af renässansenr dock med vissa nya och sjelfständiga drag. Under århundradets förra hälftr då vårt land stod i lifligaste samfärdsel med Nederländerna och Tyskland, var det ock förnämligast från dessa länder, det hemtade sin konst. Med Kristinas regering börjar ett omslag inträda. Det var nu det till öfvermakt komna Frankrike (Louis# XIV:s), som äfven och icke minst i konst och lefnads-

SS1 vwijftfrtAÄp .. ,

ms vii, VtAin.1 wÄä OUVjJR*** 'MtTA» *

..l1

* V — * ' * ' X rv il7

tf} **•*»•» .*•*' ivr ,Tanor började skrifva lagar för Europa och som häri också blef mönstret för sin bundsforvandt i höga norden. Barockstilen, i Tyskland oftast tung och svulstig i form, fick fransk prägel såsom en styf och stel, men pompös och sirlig »perukstil», uppkallad efter de yfviga, långt ned på axlarna fallande, lockiga och ofta pudrade »statsperukerna», hvilka, uppfunna af Louis XIVs hofperukmakare, med dennes regering kornmo på modet i hela Europa och äfven ses på porträtten af de svenska herrarne.

Smakeus förändringar framträda måhända påtagligast i arkitekturen, hvilken genom sitt nära förhållande till det politiska lifvet och genom sin

vetenskapliga anstrykning stod i högsta anseendet bland alla konsterna; »ar-chitectura civilis, hette det på den tidens språk, vore en bland de vackraste sciencer i verlden». Vi nämna bland verldsliga bygnader först Erik von der Lindes hus (vid Ye-sterlånggatan och Kornhamns torg , från 1630-talet) samt det så kallade Petersénska huset (vid Munkbron, från 1646— 1650), hvilka äro två vackra, ännu qvarstående exempel i hufvudst&den på bygnader i den äldre nederländsk-tyska arten. Från medeltiden bibehölls byggandet i höjd med smala proportioner, höga (trapp-)gaflar och branta tak samt torn och »karnap» eller »burspråk»; hörn, fönster- och dörrinfattningar gjordes af huggen sten; dekorationen med sina svängda linier var barock. Det ståtligaste exemplet på denna tyska bygnadskonst gifver i an nu varande (af H. Zettervall restaurerade) form rådhuset i den ända L 1658 danska staden Malmö. Mängden af de i denna tyska stil bygda herresäten och bygnader i städerna har numera utbytt sin gamla form mot modernare. Men vi ega af en stor del bland dem teckningar i behåll.

Med de franska arkitekterne de la Vallée, far och son, hvilka bvgde Riddarhuset i Stockholm (1648—1670), äro vi inne i den franska barocken.

460. De la gardieska palatset i Stockholm, efter teckning

från 1600-talet.Jean de la Vallée (sonen) användes flitigt på landsbygden af Magnus Gabriel de la Gardie, »denne byggherre, som under 17:e seklet spelar nästan en lika stor rol som Johan III under det foregående, med den skilnaden, att han ej var den ende, om än den störste konstbeskyddaren» (s. 410—415). Från denna tid härstamma de stora palats, som än i dag återfinnas i ganska stor mängd på landsbygden och i hufvudstaden, med tunga tak i afsatser eller som stympade pyramider med väggytor uppdelade af platta och breda från tak till fot gående pilastrar, samt prydda af triglyfer och andra antika motiv, blomster- och frukt-festoner samt draperier. Från hufvudbygnaden utspringa vanligen flyglar, som omsluta borggården. — K. G. Vrangels Skokloster med sin massiva, af tom inneslutna fyrkant, anlagdt efter de tyska fursteborgarnas mönster, är kanske det

461. Peter8énska huset i Stockholm, vid början af 1700-talet.

ståtligaste exemplet på denna tids herresäten på landet (s. 621—624). Det bygdes (1654—1679) af den från Stralsund i unga år inflyttade Nikodemus Tessin den äldre. Med denne börjar bygnadskonsten i Sverige en vacker utveckling, som når sin spets i sonens mästerverk. Inom det rådande bygnadssättets allmänna gränser gå dessa konstnärer framåt till en allt klarare, enklare och sannare formgifning. Fadern visar sin ädlaste konst i den mängd landtliga herresäten och slott, han bygde allt ifrån 1660-talets början, till exempel Ekolsund, Näsby, Eriksberg, framfor allt Sjöö och Salsta (1670-talet) samt Drottningholm. Af hans verk i Stockholm nämna vi de tidigare: Vrangelska palatset (färdigt på 1660-talet, nu svea hofrätts hus), som numera förlorat mycket af sin karakter, och Bååtska palatset på Blasieholmen(nu frimurarlogens hus), samt från hans sista tid de klassiskt enkla: riksbankens hus (s. 417) och för detta Stadshuset på Södermalm. Möjligen spåras i dessa sista två bygnader den yngre Tessins inflytande. Säkert är, att sonen, som efter faderns död 1681 öfvertog hans syslor och arbeten, fullbordade Drottningholm.

Måleriet under denna äldre period användes i öfvervägande grad till porträttering. Men de rika porträttsamlingarna (Gripsholm, Skokloster med flere ställen) visa, att, om tidhvarfvets praktlystna storfolk flitigt bestälde sina konterfej, de merendels betjenades illa, då de icke undantagsvis vände sig till utlandets mera framstående mästare i Nederländerna, Tyskland eller Frankrike. Mera sällan och till sitt värde ännu

underhaltigare användes måleriet liksom skulpturen till dekoration i slotten (till exempel Skokloster). De tunga, praktrummen på dessa herresäten pryddes hela tidhvarfvet igenom, liksom ännu under 1700-

462. Drottningholms slott i Upland, nära Stockholm. Från slutet af 1600-talet

talet, af utländska mästares allegoriska målningar, der merendels Mars, Venus och andra gudomligheter ur den antika mytologien figurerade. Afven landskapsbilder sågos här och hvar.

De oroliga tider, som följde på Kristinas tronafsägelse, voro icke gyn-samina för de sköna konsternas trefnad. Stats- och krigskonsten upptogo nästan helt och hållet sinnena och drogo till sig de rikare anlagen, afven när dessa stundom visade också åt andra håll. Den med konstnärlig begåf-ning rikt utrustade Erik Dahlberg är derpå ett exempel. Det är till hans förträffliga teckningar i »Suecia antiqua et hodierna», vi ännu i dag hufvud-sakligen äro hänvisade för upplysning öfver 1600-talets (och äldre tiders) arkitektur i Sverige, ehuru delvis de ståtliga planerna ej kommit till utförande i verkligheten. Först med Karl XI:s regering inträder en längre fredstid och dermed en ny epok för de sköna konsterna. Väl inskränkte reduktionen i väsentlig grad högadelns mecenatskap, men den enväldige konungen godt-gjorde det rundligt. Stor hushållare som Gustaf Adolf, men praktälskande sora Louis XIV i Frankrike och som denne medveten om den glans, konsterna kunde gifva åt kungligheten, tog han som den senare konsterna i sitt beskydd, och med större penningtillgångar än någon af sina företrädare gjorde han hos sina konstnärer större beställningar. Hans epok inledes af modem Hedvig Eleonora, Tessinernes och Ehrenstrahls gynnarinna. Hon »föregick högadeln med exempel, huru den borde njuta af sina rikedomar», och det var »efter mönstren af hennes lustslott, man såg öfver hela landet parker och trädgårdar uppväxa kring de adliga slotten». Det förnämsta af hennes lustslott (Ulriksdal, Strömsholm, Karlberg, s. 517) var det redan nämda Drottningholm, påböijadt 1662 af Nikodemus Tessin den äldre och full-ändadt af hans son; det blef nu under hennes hägn ett stamhåll for den svenska

4G3. Skokloster, sEdant det lillämnades under 1600-talet.

konsten. Året förut (1661) hade hon hemkallat från studieresor i Italien den redan af Maria Eleonora beskyddade Ehrenstrahl (född 1629 i Hamburg) och gaf honom nu syselsättning med stora dekorations- och porträttmålningar på slotten, främst Drottningholm. Konung och högadel följde hennes exempel. Ehrenstrahl hade många medhjelpare, utbildade lärjungar och grundläde så den första egentliga målarskola i Sverige; bland utländingar, mest tyskar, påträffas ock nu några svenska målare, såsom J. Sylvius och O. Pilo. Hela denna synnerligen alstringsrika målarskola bar tysk-italiensk mer än fransk prägel. Mästaren sjelf var en lärjunge till det då rådande italienska barocka måleriets hufvudman Pietro da Cortona, sålunda lärling till en i viss mån storslagen konst, men en konst på förfall. Arftagare af stora traditioner,464. Skokloster. Efter iiillmark

rörde den sig djerft och säkert med stolta later i yppiga former och skapade så dessa vidlyftiga och praktfulla mytologiska och allegoriska bilder (s. 541)r som så mycket tilltalade tidslynnet med dess klassiska bildning och dess smak för moraliserande konst. Hvad dessa stora lärda dukar oftast sakna är enkel

465. Skokloster, kungssalen.

natarsanning och full mening i uttrycket; men dessa egenskaper återfinnas £

I stallet hos konstnärerne, då de kommo öga mot öga med verkligheten, i den ehrenstrahlska skolans talrika djurbilder och porträtt (s. 456). Med Ehrenstrahl erhöll århundradets så betydelsefulla porträttmåleri i Sverige sin fullkorn-[ning. Efter hans död (1698) blef systersonen D. von Kraift hofvets konter-

i

i

i

Jfejare. Skolan bär karolinsk prägel och öfverlefde knapt det karolinska tid-hvarfvet.

Äfven skulpturen fick rotfaste på Drottningholm med bremaren B. Precht, hvilken var »hofbildhuggare» och

genom hela sin senare konstnärs-verksamhet tillhör Sverige. Men bildhuggarkonsten hade under hela denna tid knapt någon sjelfständig betydelse; den användes hufvudsakligen, liksom till god del också måleriet, till dekorationsarbeten. Målare och skulptörer lydde under arkitekterne såsom dekoratörer vid deras stora bygnadsföretag. Nikodemus Tessin den yngre använde en hel skara af dem till sitt storverk,

466. Skokloster, vestibulen.

-det nya slottet i Stockholm, men dessa voro till allra största delen fransmän. Detta slott blir för långliga tider medelpunkten för den svenska konstodlingen, liksom dess skapare, det mest omfattande och kanske det största snillet i var konsts historia, bildar epok deri.

Nikodemus Tessin den yngre är en äkta son af den karolinska en-våldstiden, liksom han i sin storslagna konst gifver det yppersta uttrycket ät denna storhetstids glans och ära. En uppkomling lyftes han genom sitt snille och det kungliga beskyddet upp till högsta samhällsställning och till europeiskt rykte. Han föddes 1654 i Nyköping, erhöll sedan den lärda och v&rdade hippfostran, som anstod en adlig yngling, och sattes ännu som helt ung genomenkedrottningens,

Hedvig Eleonoras, och regeringens beskydd i stånd att företaga mångåriga resor i utlandet för att studera »architecturam civilem».

1673 for han till Italien med anbefall-ningsbref till drottning Kristina i Ro-ma; hon tog sig an honom och skaffade honom undervisning hos de stora barock-byggmästarne F011-tana och Bernini, a/ hvilken senare liaii

t

säger sig ha fått sill »största kunskap».

Men sjelfständiga studier lärde honom en renare smak, derom vitna hans verk. Under sin frånvaro utnämdes han (1676) samtidigt med fadern till hofarki-tekt. Under en senare vistelse i Frankrike forestäldes han tor Louis XIV och stiftade en nära bekantskap med dennes beryktade trädgårdskonstnär, Le Nötre, hvilken han beundrade som »kanske den störste i alla tider» i sin konst, den på denna tid så vigtiga »jardinagen», 4G7. Takmålning i Riddarhussalen i Stockholm. Af Ebrenstrahl.

hvari, säger han, Frankrike nu öfvergick Italien. Drottningholms, Ulriksdals

Sctrigt» historia. IV. 40(s. 345), Strømsholms, Ekolsunds, »Kungsträdgårdens» (s. 525) storartade park-och trädgårdsanläggningar, hvilka han efter hemkomsten utförde, visade, hvad han hade lärt. Vid faderns död (1681) utnämdes han till slottsarkitekt och öfver-tog som nämdt dennes arbeten, blef ock enkedrottningens enskilde arkitekt och hennes kammarherre. Han blef nu inom hela sitt område det praktälskande hofvets allt i alla och steg hastigt i befordran. 1697 nämdes han till öfverintendent »vid alla kungliga slott, hus, bygnader och trädgårdar i Sverige», från hvilken tid sålunda den än i dag befintliga »öfverintendenturen» härstammar. 1701 blef han hofmarskalk, 1712 kungligt råd, 1714 grefve och kansler för Lunds högskola, 1717 öfverstemarskalk. Efter det karolinska väldets fall och sedan genom de stora krigen ute samt fattigdomen och den inre oron hemma all konstverksamhet i landet så godt som afstannat, egnade

468. Roeersbergs slott, trädgården, vid slutet af 1600-talet.

han sig allt mera uteslutande åt politiken såsom en af tidens ledande^statsmän, och han dog (1728) utan att hafva fått fullfölja, än mindre fullborda sitt största verk: det nya slottet i hufvudstaden.

Men innan vi taga detta i betraktande, böra vi omnämna några mindre verk i Stockholm och på landsbygden. Bland de senare torde det tidigaste alstret af hans verksamhet på egen hand vara Sjöholm (1680-talet) i fransk barockstil, sådan den gestaltades af den äldre Mansart, uppfinnaren af de brutna taken med särskilda takvåningar (mansardes). Åt Bengt Oxenstjerna utförde han den storartade ombygnaden af Rosersbergs slott (omkring 1690). Men den första mogna frukten af hans konstnärskap är det uppländska herresätet Steninge (1694 färdigt i utkast), än i dag en bland de vackraste herrgårdarna inom våra landamären. Här finnes intet qvar af den tryckande

tyngden och klumpigheten, som så ofta stöta oss hos den äldretidens bygnader, här finnas inga döda massor, inga själlösa former, nästan allt bär det ädla måttets stämpel, delarna inordna sig ledigt och naturligt under det helas fria, harmoniska och mera till arten än till massan stora karakter. Stilen är lika enkel som ren, dess styrka ligger icke i formernas rikedom, utan i proportionernas adel, dygder, som just utmärka Tessin och mera än allt annat stämpla honom som den store byggmästaren, dubbelt anmärkningsvärda under barӧcktidhvarfvet och hos Berninis lärjunge. Men mästarei; hade allt för sjelfständigt gry och allt for ren smak att blott efterbilda sina samtida, äfven de största. Han hade redan i Italien sökt större förebilder och under studier af antikens och renässansens mästerverk druckit djupt ur skönhetskällan, djupare än kanske någon samtida mästare. — Egendomligt är ock att på en tid, då de franska smakmönstren voro bestämmande nästan i allt och öfver allt i Europa, hos den nordiske byggmästaren finna en utpräglad förkärlek för en sydligare konst; Tessin talar sjelf om sin smak för

469. Rosersbcrgs slott från borggården, vid slutet uf IGOO-talet.

italiensk bygnadskonst. Bland hans verk vitnar derom kanske lifligast det hus, han bygde upp åt sig sjelf i hufvudstaden, i omedelbart granskap till det kungliga slottet (det nu varande öfverståthållarhuset, se del. V, s. 407, påbegynt omkring 1696). Det yttre visar såsom vanligt hos Tessin en för den tiden påfallande enkelhet i utstyrseln; tvungen att röra sig med knappare medel än till exempel hans yrkesbröder hos Louis XIY, gjorde han af nödvändigheten en dygd; säkert är, att han, Karl XI:s tjenare, hade namn om sig att vara ej blott en stor byggmästare, utan ock en god hushållare. »Här passerar Tessin, skrifver den danske ministern i Stockholm, bland främlingar och andra för den habilaste i hela Europa, och han är onekligen en artig konstnär i sitt yrke, särdeles genom att bygga med stor ménage.» Konstens fordringar kunde dock ej undgå att stundom komma i delo med penningmedlens knapphet. Ett exempel derpå är gårdssidan af hans eget nyss nämda hus. Ar den yttre sidan enkel, så är den inre så mycket rikare, visande ett öfverraskande perspektiv af arkitektur och trädgårdskonst i förening, uti italiensk renässans- och barock-stil. Skada blott, att denna behagliga och fantasirika tafla, hvilken liksom genom ett trollslag förflyttar oss till en festlig palatsgård i Italien, blott är en — tafla; större delen af dénna praktarkitektur med dess galleri, pelargångar, stöder och halfrtmda grottor är blott en dekoration, en tjusande lek utan kroppslig verklighet.

Men alla dessa mindre arbeten äro blott att betrakta som förberedelser till hans hufvudverk, det kungliga slottet, hvilket sedan upptog hela hans konstnärliga verksamhet. Han uppenbarade deri alla sina egenskaper i deras fulla storhet, och uppgiftens storlek tillät honom att utveckla dem i en omfattning, som ej förunnats någon annan svensk konstnär i nyare tider. Liksom de stora domkyrkorna i Upsala och i det forst under detta tidhvarf svenskt blifna Lund äro hufvudrepresentanterna för medeltidens konst i vårt land, så står Tessins slott i hufvudstaden såsom det mest storartade minnesmärket af hela vår nyare konst.

Det gamla slottet i Stockholm, grundlagdt samtidigt med sjelfva staden, var förmodligen redan i medeltiden det yppersta i riket, men liksom de öfriga då for tiden mer ett fäste än ett palats. Under vasatidhvarfvet (del III, s. 301) ombygdes och tillbygdes det tid efter annan genom tyska och nederläud-ska arkitekter i äldre och yngre renässansstil, i synnerhet under Johan III och senare under Gustaf II Adolf. Vid Karl XI:s tid företedde slottet en vidsträckt, något oregelbunden fyrkant med hörntorn, på norra och östra sidan skyddad af Norrström och emot staden af en djup graf samt dessutom omgiften af en hög mur. Högt öfver bygnadsmassan med dess två borggårdar och många tornspiror höjde sig det väldiga rundtornet »Tre kronor» (s. 400, 433, 504, 524). Karl XI synes icke förr hafva hunnit grundlägga sin konungsliga envåldsraakt, än han började tänka på att låta delvis ombygga sitt slott genom Tessin. Då denne 1687 företog (den sista studie-)resan till Paris, medförde han uppdraget att förbereda denna ornbygnad. 1688 hade Tessin sina ritningar färdiga. Verket sattes i gång med Karl XI:s vanliga kraft. Hela företaget bär hans epvåldsstyrelses prägel. Ett kungligt bref, kontrasigneradt af Lindsköld, utfärdades för hof- och slottsarkitekten Tessin, »att ingen, eho han ock är, må vägra honom att bruka på vårt slotts- och statsarbete de handtverkare och arbetare, som han helst vill och finner vara de bästa och skickligaste, livilka jemväl skola vara förpligtade, på hans befallning, utan vidare åtfrågan hos andra, att infinna sig, när och hvar han pröf-var det nödigt, på arbetet, .emot prompt och riklig betalning; och den, som detta

försummar, så väl som den det hindrar, skola begge för sin mot- och egenvilja blifva straffade». Arbetet utfördes fort och väl. Man grep verket an 1690 i den vid Norrström belägna norra längan, som inneslöt Johan III» slottskyrka; hörntornen nedrefvos, och ny grundval lades. 1695 stod den norra sidan färdig, till det yttre ungefärligen sådan den befinner sig än i dag. Slottskyrkan behöll der sin gamla plats; bland dess prydnader märktes Ehrenstrabls nu i Storkyrkan befintliga stora tafla »Yttersta domen». För öfrigt var dekorationen i byguadens inre, i motsats till det yttres enkelhet, rik, utförd i franskbarock- och rococostil af Tessins franska raedhjelpare. Så långt hade man kommit, då den 7 maj 1697, kort efter konungens död, den stora slottsbranden (se del. V, s. 127) utbröt, som förstörde ej blott det gamla slottet, utan äfven den ny-bygda flygeln. Men den bröt ej Tessins energi. Redan i juni samma år framlade han ritningarna till det nu varande, storartade slottet. Och enligt dessa bedrefs nybygnaden raskt några å^r, till dess (omkring 1707) medlen böljade tryta, och arbetet afstannade i väntan på bättre tider. Tessin hade dock den glädjen att före sin död (1728) se ständerna (1727) åtaga sig »slottsbygnadsbjelpen», en skatt öfver hela landet, hvilken utgick ända till 1810.

I stället för det nedbrunna slottets temligen osammanhängande byg-nader reste sig efter Tessins plan det så väl till grundritning som till former och linier lika enkla, nya slottet.

Från hufvudbygnaden8 stora qvadrat, som omsluter den inre borggården, springa lägre flyglar ut i öster, omslutande Logården, och i vester, der två rundlar omsluta den yttre borggården. Taket, som i Tessins öfriga bygnader i jemförelse med de då för tiden vanliga göres allt mindre och lättare, döljes här helt och hållet af den vackra balustradens hela slottet krönande enkla, raka linie, som ger det hela en sydländsk prägel. Genom flyglarna och fasadernas olika utstyrsel vinnes en liflig vexling i den stränga enheten. Denna rörlighet i formerna är störst i de begge kortare fasaderna, den på samma gång storartade och intagande, till belägenheten (sjösidan) vackraste östra och den till utstyrseln präktigaste vestra. Storståtligast ge- 4^0. Rik frun tim m erad riigt fiftti 1630-talet.

nom sin långa linie på den befallande, Norrmalm beherskande höjden är i all sin enkelhet den norra sidan. I den södra, hvars rikt prydda midtparti an-gifver slottets hufvudingång, inrymdes på ena sidan om förstugan den nya slottskyrkan, på den* andra rikssalen.

Men vi hafva nu talat om Tessins slott, sådant det såg ut på hans ritningar och sådant det nu för tiden framstår i verkligheten. Utförandet faller till största delen inom nästa tidhvarf; särskildt gäller det om den rika utstyr-seln i det inre, hvilken ock, såsom vi skola se, i mångt och mycket bar den tidens prägel. I Frankrike, derifrån, som vi nämt, smakens lagbud utgingo öfver Europa, också till vårt land, böljade mot århundradets slut en förändring inträda. Den stela, pompösa »allongeperukstilen» öfvergick redan under Louis XIVs senare tid till den lätta graciösa »rococostilen». Men denna förändring, som först efter den gamle konungens död fullt genomfördes, blir i Sverige först något senare rätt märkbar och gifver sin prägel åt vår konst först under följande tidhvarf.

Karl XI var stolt öfver sin ryktbar vordne byggmästare. Då den nya (norra) slottsfasaden bygdes, lät han slå en medalj (s. 505) deröfver

och befalde, att bygnaden skulle graveras i koppar af »den töste koppar-stickare, hvilken finnes i Paris», och att deraf till Frankrike skulle sandas 200 exemplar, till Tyskland 200 och till Italien 100.

Men Tessins konstnärliga verksamhet egnades ingalunda blott åt monumentala verk. Afven för de mera tillfälliga arbetena inom den kungliga sferen togs han i anspråk. Icke utan en viss sjelfberömmelse yttrar Tessin vid en återblick på sin tillryggalagda bana: »Utom bygnings- och trädgårds väsendet har jag haft att göra med fyra kroningsakter, nämligen drottning Ulricæ, konung Karl XII:s, drottning Ulricæ Eleonoræ och nu regerande konungs (Fredrik Irs), jemte trenne hyllningar och elfva kungliga begrafningar. Sedan har jag såsom öfversteraarskalk haft omsorg om de nu varande kungliga personers kopulations-471. Handske, som tillhört Karl Gustaf Vrangel. akt med den derpå följande stora maskeraden.» Detta erinrar oss om, att vi böra egna en blick åt de konstformer, i hvilka det dåtida lifvet öfver hufvud taget rörde sig, i synnerhet bland hof och högadel, hvilka klasser togo så bredt rum i den tidens samhälle. Det konsthistoriskt intressanta ligger deruti, att konstodlingen då, huru naturlös och effektsjuk den mången gång ter sig, alltid och i allt uttrycker sig i en stil, som fullt är dess

egen. Vi återfinna den så väl i boningsrummens möbler och inredning som i slottens yttre, i den fina verldens lustbarheter och andra fester, i palatsens trädgårdar och herrarnes och damernas dragter, i vapen, mynt och medaljer.

Först en blick på de högre klassernas drägt, hvilken troget afepeglar den rådande smaken och tidens lynne, de högre klassernas — ty presterskapet och den\

• >

borgerliga klassen följde de europeiska moderna blott på afetånd, allmogen icke alls. Den styfva och stela, tätt åtsittande spanska drägten under 1500-talet utbyttes i 1600-talets böqan mot en friare efter tyskt mönster (s, 323, 333 m. fl.). Den stela pipkragen faller ned på axlarna som en bred (först styf, sedan slak) spetskrage. Det förr kortklipta håret får nu växa fritt, helskägget förändras till pipskägg, på hjessan sättes den yida, mjuka filthatten. Jacka och byxor blifya vida och fria; de små spanska skorna utbytas mot yfviga kragstöflar.

Damerna (s. 319, 629) buro stora spetskragar kring bar hals, lockigt hår, klädningar med släp.

Spetsar spelade en stor rol i denna pittoreska drägt både hos herrar och damer. — Kom så med århundradets midt det franska modet med dess tvungnare vanor. På samma gång de stora perukerna (s. 456 m. fl.) anlades, rakades ansigtet glatt; damerna, för att täfla med herrarnes peruker, anlade de höga fon-tangerna. De stora spetskragarna sammankrympte till ett par breda ändar framtill, som sedan utbyttes mot en om halsen knuten bindel med hängande spetsändar. Filthatten gaf vika for den lilla, från den karolinska tiden så välbekanta tresidiga; rocken blef lång med skört, tätt åtsittande och ofta rikt sirad. I stället för kragstöflar begagnades strumpor och skor. Damerna nyttjade långa snibblif och snörde sig, begagnade för öfrigt höga klackar, smink och moucher. Förkärleken för prakt framträdde vidare i flitig användning af guld och granna färger.

Ännu under Gustaf II Adolfs tid rådde i hofvets och högadelns lefnadssätt en gammaldags enkelhet. Som nämdt, var det först med Kristinas regering, som de började i större mått tillegna sig utlandets lyx och följa dess mod, samtidigt med att den närmare politiska

förbindelsen knöts med Frankrike. De unga ädlingarne började med Magnus Gabriel de la Gardie i spetsen först nu riktigt dessa täta och långa vallfärder till konsteus och lyxens medelpunkt Paris, hvilka fortforo nästan i halftannat århundrade, och som spela en så stor rol i den fina verldens smak uppfostran. Yi läsa om den unge grefve Magnus, huru han under sin vistelse i Frankrikes hufvudstad (1640-talet) gör talrika uppköp till sitt bröllop (med Maria Eufro-syne): »liberiet», nattdukar, skrin, hvaribland ett med »demanteklockor», en kjortel af »hvit atlask», sitt eget, drottningens och fästmöns porträtt i miniatyr

472—474. Knif och gaffel jemte etui, Bora tillhört Karl Gustaf Vraugel.och oljefärg samt åtskilliga »galanterier» åt drottningen och hofvets fruntimmer. Åt fadern, riksmarsken, hade han i uppdrag att köpa bland annat en »caroese», åtskilliga porträtt, hvaribland »konterfejen af den unge konungen» (Louis XIV) äfvensom af »den polniska jungfrun med det långa svarta skägget». De sa uppköp gifva oss en vink om tidens lynne och seder och dess, icke minst här uppe i norden, osmälta bildning. Stor råhet blandade sig med en växande praktlystnad. »Konstkabinettens» »kuriosa» och »konststycken» ådrogo sig ett förmodligen lifligare intresse än de egentliga konstverken. Så ock i lef-nads3ätt. Stor enkelhet i vanor, särskildt i mat och dryck, i hvardagslag gick hand i hand med ett öf-verdådigt öfver-flöd vid festliga tillfallen. Franska sändebudet Chanut säger till exempel, att vid grefve Magnus’ bröllop »herskade en débauche, som plågade honom värre än fastan». Nöjena voro ofta råa och våldsamma. Vid de »ring-ränniugar» och »tourneringar?, som böllos på

slottens borggårdar for att fira kungliga bröllop, födelsedagar med mera, gick det ofta blodigt till. För öfrigt må erinras, att ännu på 1600-talet räckte liofdvergarnes gyllene tid. — Boningsrummen voro i allmänhet fattiga på möbler (och dessa tunga och obeqväma), men egde en ofta rik och smakfull utstyrsel, med skulpteradt eller inlagdt träarbete. Arbeten af sist nämda slag (marketeri) införskrefvos i mängd från Nederländerna. Väggarna i prakt-rummen voro beklädda med gyllenläder, i de svenska herreboningarna oftare än i de flesta andra länders. Stora skulpterade skåp (»credenzen», »buffets*

475.

Astronomiskt ur, som tillhört Karl Gustaf Vrangel (skänkt till honom af staden Niirnberg).och så vidare), kistor (som också fingo tjena till sittplatser) och sungama med sina af kolonner uppburna »himlar» skrymde i de temligen mörka rummenr men bidrogo ock till hela utstyrselns solida karakter. Men den, som ville jem-fora eu våning från denna äldre tid, till exempel Axel Oxenstjernas på-Tidö, med någon af de senare storherrarnes på peruktiden i ett af TeaBinerne» slott, skulle i inredningen finna stor skilnad. Möblernas raka linier och spetsiga hörn bortläggas, och barockens svängda, i synnerhet på sittmöblerna beqväraa former komma i stället — ingenstädes genomföres barocken så tidigt som på möblerna —; och be-qvämligheten ökas derigenom, att träet på stolar och soffor allt fullständigare öfverklädes med mjuk stoppning. Det franska inflytandet framträder särskildt i utstyrselns förnämt kalla karakter i dessa rum, der herrarne och damerna rörde sig i peruker och fon tanger och styfva drägter. Dessa dragters siden och guld motsvaras af rumdekorationens myckna sidentyg (i stället för det förra sammetet) och förgyllningar.

Träda vi ut ur boningsrummen i ett sådant palats för att gå ut i det fria — vi kunna till exempel antaga, att vi befinna oss på Drottningholm — fängslas vår blick af den präktiga trappuppgången; 1600-talets arkitektur hade just sin styrka i att bygga effektfulla sådana, men detta Tessinernes verk kan dock i skönhet täfia med de allra flesta. På borggården åt sjösidan (s. 620) försiggår kanske just nu ett af dessa »allegoriska kämpaspel», som

tidhvarfvet så mycket

%*

älskade, och hvilkas anordning bland mycket annat hörde till »hof-arkitekten» Tessins bestyr (s. 428). Vi märka främst bland »riddarne» konung Karl XI sjelf (s. 456), hvilken rider på »Brillant» eller »Galant» eller »Kortom» eller någon annan af dessa favorithästar, hvilkas liffulla porträtt, målade af Ehrenstrahl, vi nyss beundrat uppe i slottets salar. Gå vi så åt andra sidan af slottet för att taga en öfverblick af Tessins praktfulla trädgårdsanläggning: på balustraden och nere bland blomstergrupperna och de talrika

477. Sliide, som tillhört Axel Oxensljerna. I statens historiska museum.

47G. Sting (från Niirnberg), som tillhört Gustaf 11 Adolf.

Förvaras nu & Ulriksdals slott.vattenkonsterna stå (såsom än i dag) en mängd mytologiska figurer, Herakles och andra, i brons, de bä3ta utförda af den holländske barockskulptören Adrian <le Vries för kejsar Ferdinand II och från honom tagna som krigBbyte i tretioåriga kriget; enligt Le Nötres lärdomar äro rabatterna ordnade i sirliga geometriska mönster, och sjelfva träd- och buskgruppema äro klipta och luktade i regelrätta former.

Begifva vi oss derifrån till hufvudstaden, märka vi redan på afstånd (s. 502) de många höga spetstomen på kyrkorna: i sjelfva staden Storkyrkans, Tyska kyrkans och Riddarholmskyrkans, på malmama Marias, Jakobs och Klaras. Redan dessa angifva en stor stad. Erinra vi oss de flesta landsortsstädernas utseende på denna tid eller sjelfva Stockholms vid århundradets böljan, i hvilka alla nästan blott två riktigt stora bygnader höja sig öfver den lägre husmassan: stadens kyrka och det fästningslika slottet, så faller oss hufvudstadens storstadskarakter nu så mycket lif-ligare i ögat. Komna närmare iakttaga vi i den egentliga staden bland mängden af äldre enskilda hus med höga gafiar i den tyska barockens stil (af hvilka några stå qvar än i dag: de redan nämda Petersénska huset och Erik von der Lindes hus samt andra vid Stortorget och Vesterlånggatan) några nyare palats i den franska stilen, äfyen ett och annat på de na skäligen bebygda malmama. Det gamla slottet står ännu. Yi antaga till exempel, att vi anlända till hufvudstaden år 1680 den 24 november, det vill säga den dag, då Karl XI:s unga drottning, Ulrika Eleonora, håller sitt praktfulla intåg i Stockholm, åter en af dessa högtidligheter, som hofarkitekten fick anordna (s. 517). På strömmen gifves salut från de flaggande krigsfartygen med deras höga, rikt skulpterade bakstammar. Och midt på Norrbro reser sig en ståtlig, för tillfället uppförd »arcus triumphalis», också den förmodligen anordnad af hofvets arkitekt. Denna triumfbåge är bygd i den då vanliga formen, med kolonner och allegoriska figurer, hvartill barockens byggmästare älskade ombilda de antika förebilderna vid Romas Forum. Der ses bland andra *djg-der» Rättvisan i kolossal storlek med svärd och vågskålar, och så

vidare. Det hela krones af en liten spetspyramid (då for tiden ett vanligt dekorationsmotiv), hvilken bär en sol på toppen. Sådana äreportar synas icke hafva varit ovanliga i Stockholm.

På Dahlbergs teckningar i »Suecia antiqua et hodi-erna» ses till exempel dylika från 1650, då Kristina kröntes (s. 338), och från 1679, då Karl XI» hemkomst från danska kriget firades (s. 523).

Oss återstår att kasta en blick på tid-hvarfvets kyrkobygnader. I Sverige liksom i det öfriga Europa är det den verldsliga bygnadskonsten, som nu firar de största triumferna, men äfven den kyrkliga bildar en ny epok. Dess nya form är centralkyrkan. Det förra århundradet, som ej syslade mycket med kyrkobygnader, qvarstod vid de gamla (gotiska) medeltidsformerna; det innevarande upptog de italienska renässanskyrkornas breda grundritning och deras hvalfbygnad. Innan det nya systemet kom till sin utbildning, uppfördes ännu ett och annat tempel i den gamla formen.

Så Tyska kyrkan i Stockholm, en utvidgad ombygnad af den gamla S:t Gertruds gillestuga, Jakobs kyrka der-sammastädes och Kristinakyrkan i Falun. Nikodemus Tessiu den äldre gaf (1653) ritningen till den första stora kyrka i Sverige med central au-läggning, det var den än i dag qvarståen-de Kalmar domkyrka (bygd 1660—

1699). Till planen bildar hon ett i öster och vester något för-längdt grekiskt kors, taket utgöres af ett tunnhvalf. Tidigare fårdigbygd (i böljan af 1670-talet, af Jean de la Vallée) blef Katarina kyrka i Stockholm (s. 637), en ännu strängare genomförd central- SO domk\ tkit*

bygnad med kupol (afbrann 1723, men återuppbygdes kort derefter i sin nu varande form af G. Adelcrantz). Denna bygnadsart, som flyttade altaret närmare

479. Södra portalen å Jakob« kyrka i Stockholm.församlingens plats och stälde predikstolen så vidt möjligt i templets midt, tillmötesgick den protestantiska gudstjenstens praktiska behof, i hvilken predikan

481. Det inre af Kalmar domkyrka.

utgör hufvudsak och altartjensten intager en mer underordnad plats än i denjoa-tolska kyrkan. Den mystiska halfdager, som i de gotiska templen spred sig Aln de höga smala fönstren in i sidoskeppen och först från dem in i midtskeppet, fcknu gifva vika för det fulla och rena ljus, som ur de breda rundbågiga fönstren strömmade in och återkastades af de hvitmenade hvalfven. Och genom hela den ljusa och fria, om ock mera nyktra karakter, som den nya tempelbyguaden härigenom erhöll, gifver hon en icke ovärdig bild af denna tids protestantiska kyrka.

Bland andra kyrkobygnader under detta tidskifte nämna vi K ungs-holms kyrka i Stockholm, Ulrika i Söderhamn, Tyska kyrkan i Karlskrona (efter ritning af N. Tessin den yngre, nedbrunnen 1790) samt den märkliga Hedvig Eleonora (Ladugårdslands) kyrka i Stockholm. Denna sist nämda, hvilken hade samme uppliofsman som Katarina kyrka, hann dock

482. Kntariua kyrka i Stockholm, efter teckning från »lutet nf lCOO-talet.

under detta tidskifte blott påbörjas; först i följande århundrade (1730-talet) utfördes den så när som på kupolen, hvilken först i våra dagar fulländats (1809).

Vid om- och påbygningar af gamla kyrkor så väl som af palats och andra hus tillämpade barock- och rococotiden alltid sin stil, huru mycket denna än stred mot den redan befintliga. Ett exempel bland många är Maria Magdalena kyrka i Stockholm, hvars gotiska karakter väsentligen förändrades genom ett bredt tvärskepps tillbyggande. Ett annat exempel är hela den dekorativa utstyrseln, hvilken tidhvarfvet i sin rika, men teinligen godtyckliga stil anbragte på altaren, grafvårdar (s. 329,439, 508), portaler (s. 035) och öfriga delar(del III, s. 65, 85) i den äldre tidens kyrkor och boningshus. Någon egentlig skil-nad mellan kyrklig och verldslig stil finnes ej heller denna tid. Uär som i utlandet »använde man obekymradt sina pelarordningar, listverk och snirklar på domen liksom på palatset och gaf tornet på båda samma form, samma betäckning».

Hela denna för våra förhållanden ganska rika konstverksamhet, som vi nu skärskådat, och hvilken under ett förmöget och konstalskande hofs hägn hade uppspirat kring de tvenne snillena Tessin och Ehrenstrahl i den långa

fredsperioden, led ett fullständigt afbräck, då den stora ofreden kom. Det hjelpte föga, att den nye kung Karl sjelf hyste en varm välvilja för konst och vetenskap. Den allmänna nöden, som tryckte tungt på landet, band äfven konungens händer. Och hvem hade medel och tid att vara mecenat, hvem hade öfver hufvud taget ro och sinne för konsten, då krigen förde landet till undergångens brant? Den nya slottsbygnaden afstannade, som nämdt, och dess store byggmästare egnade sig åt politiken.

Den allniänna nöden dref konstnärerne i massa ut till främmande land att der söka bröd. Det nya tidhvarfvet fick så godt som bölja på nytt.

Lefnadssätt och seder.

Den främmande bildningens inflytande. — Det sedliga tillståndet hos felket eek kos aristokratien.

Det sjuttonde århundradet är inom Sverige med afseende på lefnadssätt och seder en motsatsernas tid, en följd deraf, att folket i sin helhet rycktes mellan olika inflytelser, mellan det gamla nationela, som verkade med vanans makt, och det nya främmande, som trängde på och i många fall förvirrade begreppen. A ena sidan torde det kunna sägas, att massan af vårt folk bibehöll sitt forna kynne. De gamla dygderna af uthållighet, sträfsamhet, förmåga att umbära och försaka, trofasthet, ärlighet, gästfrihet och okonstlad välvilja utmärkte nog i allmänhet denna tids svenskar, och de utomordentliga förhållanden, i hvilka de lefde, ökade deras sjelfkänsla och deras offervillighet och stärkte denna stordådshåg, som ursprungligen hörde vårt nationallynne till. Men det kan å andra sidan icke nekas, att den allt lifligare beröringen med de stora kulturfolken, i kriget och i den fredliga samfärdseln, om den icke förstörde folkkarakteren, så åtminstone gjorde den i någon mån annorlunda, än den varit. Det var utan tvifvel ett godt, att det gamla Sverige, som låg långt från allfariväg, öppnades på vid gafvel för samtidens lifs-kraftiga kultur, om blott det nationela ej förqväfdes; och det var också ett godt, att vårt fattiga folk genom gemenskapen med andra förvärfvade sig en väl beköflig kännedom om vilkoren för ett framåtskridande i yttre välstånd. Men med det goda kom det onda. Den nya bildningen genomträngde icke genast personligheten; den blef länge blott en yttre fernissa, som kunde stå tillsammans med råhet i tänkesätt och skick. Främmande seder trängde ic. ej alltid nyttiga att efterlikna, och med de rikedomar, som man så lätt för-värfvade i krigen, om man blott bar lyckan på sin värjspets, kommo lättsinnet, ytligheten och njutningslystnaden och föddes denna strids- och äfventyre- (del III, s. 65, 85) i den äldre tidens kyrkor och boningshus. Någon egentlig skil-nad mellan kyrklig och verldslig stil finnes ej heller denna tid. Uär som i utlandet »använde man obekymradt sina pelarordningar, listverk och snirklar på domen liksom på palatset och gaf tornet på båda samma form, samma betäckning».

Hela denna för våra förhållanden ganska rika konstverksamhet, som vi nu skärskådat, och hvilken under ett förmöget och konstalskande hofs hägn hade uppspirat kring de tvenne snillena Tessin och Ehrenstrahl i den långa fredsperioden, led ett fullständigt afbräck, då den stora ofreden kom. Det hjelpte föga, att den nye kung Karl sjelf hyste en varm välvilja för konst och vetenskap. Den allmänna nöden, som tryckte tungt på landet, band äfven konungens händer. Och hvem hade medel och tid att vara mecenat, hvem hade öfver hufvud taget ro och sinne för konsten, då krigen förde landet till undergångens brant? Den nya slottsbygnaden afstannade, som nämdt, och dess store byggmästare egnade sig åt politiken.

Den allniänna nöden dref konstnärerne i massa ut till främmande land att der söka bröd. Det nya tidhvarfvet fick så godt som bölja på nytt.

Lefnadssätt och seder.

Den främmande bildningens inflytande. — Det sedliga tillståndet hos felket eek kos aristokratien.

Det sjuttonde århundradet är inom Sverige med afseende på lefnadssätt och seder en motsatsernas tid, en följd deraf, att folket i sin helhet rycktes mellan olika inflytelser, mellan det gamla nationela, som verkade med vanans makt, och det nya främmande, som trängde på och i många fall förvirrade begreppen. A ena sidan torde det kunna sägas, att massan af vårt folk bibehöll sitt forna kynne. De gamla dygderna af uthållighet, sträfsamhet, förmåga att umbära och försaka, trofasthet, ärlighet, gästfrihet och okonstlad välvilja utmärkte nog i allmänhet

denna tids svenskar, och de utomordentliga förhållanden, i hvilka de lefde, ökade deras sjelfkänsla och deras offervillighet och stärkte denna stordådshåg, som ursprungligen hörde vårt nationallynne till. Men det kan å andra sidan icke nekas, att den allt lifligare beröringen med de stora kulturfolken, i kriget och i den fredliga samfärdseln, om den icke förstörde folkkarakteren, så åtminstone gjorde den i någon mån annorlunda, än den varit. Det var utan tvifvel ett godt, att det gamla Sverige, som låg långt från allfariväg, öppnades på vid gafvel för samtidens lifs-kraftiga kultur, om blott det nationela ej förqväfdes; och det var också ett godt, att vårt fattiga folk genom gemenskapen med andra förvärfvade sig en väl beköflig kännedom om vilkoren för ett framåtskridande i yttre välstånd. Men med det goda kom det onda. Den nya bildningen genomträngde icke genast personligheten; den blef länge blott en yttre fernissa, som kunde stå tillsammans med råhet i tänkesätt och skick. Främmande seder trängde ic. ej alltid nyttiga att efterlikna, och med de rikedomar, som man så lätt för-värfvade i krigen, om man blott bar lyckan på sin värjspets, kommo lättsinnet, ytligheten och njutningslystnaden och föddes denna strids- och äfventyre-lust, som glömmer, att ett folks högsta ära och enda rikedom ligga i det fredliga arbetet.

Under denna tid framträder först en skarpare skilnad mellan de högre och lägre samhällsklassernas bildning och lefnadsvanor. Råheten och våldsamheten, de gamla nationela dragen, voro ännu till synes öfver allt, skärptes ytterligare genom krigens dåliga inflytelser och framträdde kanske mest under det karolinska tidhvarfvet. Vantron och vidskepelsen minskades väl efter hand genom en stigande upplysning, men funnos i synnerhet hos allmogen och visade sig i en mängd fortlefvande hedniska bruk och plägseder; fullkomligt försvunna voro de icke ens hos de högre klasserna, på hvilka bildningen borde hafva verkat. Trolldomsväsendets och hexeriprocesseruas be-dröfliga historia kan derom afgifva sitt vitnesbörd.

Hos sjelfva folket lefde väl ännu i allmänhet qvar fadrens enkelhet i sed och lefnadssätt; fattigdomen var for de fleste ett hinder att deri någonting förändra. Gudsfruktan, ärlighet och manna-tro voro dygder, sora ännu gingo i arf och iakttogos äfven af främlingar, som på resor genom landet kommo i beröring med vår bondeklass. Med säkerheten till person var det i det hela klent be-ställdt. Våld, begångna i sinnets brånad, hörde till ordningen för dagen lika som fordom och upprörde ej mycket den tidens menniskor. Sedlighet i förhållande mellan könen kändes visserligen såsom en forpligtelse och utmärkte folket i det hela; men sedliga förvillelser, ehuru belagda med stränga straff, före-kommo ofta och voro till finnandes hos de höge så väl som hos de låge. Dryckenskapen var den allmännaste lasten och hade så varit ifrån hednatid; den tilltog genom krigen, som i detta fall på många sätt inverkade. Bruket af bränvin blef just under detta tidhvarf allt allmännare och tilltog på ett så oroväckande sätt, att redan vid böljan af Karl XII:s regering tänkande fosterlandsvänner ansågo, att något måste göras för att hämma det. Karl XII sjelf hatade dryc- 484. G&rdfarihandlare fr&n Vester-kenskapen och vidtog mot slutet af sin rege- gotland (fr&n början af 1700-talet).

ring åtgärder för att minska den bränvinsflod, som redan då hotade att öfver-svämma vårt land. Men just hans egna krig och den fattigdom de framkallade gjorde det onda värre, än det varit.

Hos de högre klasserna och i synnerhet hos adeln spårar man den stora

483. Kladedrägter fr&n Mora socken i Dalarna (1706).förändring i lefnadssätt och sed, som utmärker detta tidhvarf. Ännu pä <xustaf Adolfs tid och under Kristinas förmyndarregering förblef väl aristokratien i allmänhet vid de gamla goda bruken. Klädedrägten var enkel, boningarna utmärkte sig genom en anspråkslöshet, som slog främlingen med häpnad, och de förfinade njutningarna kände man ej mycket till. Ofverflödet visade sig på gammaldags svensktJsätt endast i mat och dryck, och de stundom något bullrande gillena buro ofta vitne derom, att nationens ypperste hade lika stor förmåga att äta och dricka som att slås. En annan anda göts in i den svenska adelns lif under Kristina och till en väsentlig del genom hennes inflytelse; den spred sig sedan i allt vidare kretsar. Kristinas hof hörde på sin tid till de gladaste och mest lysande i Europa. Det blef ett hem för vetenskapens och konstens idrotter, men det blef också ett ställe, <ler man kastade allvaret å sido för att ägna sina bästa stunder åt njutningen, åt nöjet. Öfver hela detta bullrande lif låg lika som ett drag af skönhet och förfining, men bakom den bländande ytan fann man oftast endast ytlighet och flärd. Hela detta lifvet brast uti sedlig tukt. Den generation af ädlingar, som följde på Gustaf Adolf och hans män, växte upp i dess luft. Så kom dertill kriget

med dess utländska inflytande och dess öfverdådiga vanor. Det kom äfven med sina stora rikedomar, som satte vår adel i stånd att till en tid följa sina nya böjelser för prakt och njutning. Så upp-stodo inom hufvudstaden ståtliga palats, och på de adliga godsen i landsorterna bygdes präktiga slott, på hvilkas prydande, utan och innan, nedlades betydliga kostnader. Der ute på sina gårdar utvecklade adeln en oerhörd lyx; der höll den sina yppiga fester, som buro fullgiltiga vitnesbörd om tidens förfinade smak, meii också om dess njutningslust och öfverdåd. Den mest framstående representanten af denna aristokrati var Magnus Gabriel de la Gardie. Yppigheten i -mat och kläder trängde för öfrigt ned till prester och borgare, och huru vida spridd den var, visar sig genom de många öfverflödsförordniugar, som naturligtvis utan frukt utfärdades for att hejda öfverdådet.

Den tid, under hvilken vår adel sålunda lyste genom sitt lefuadssatt, var också tiden för dess största politiska makt. Den tager slut med l(j«$0; till dess hade vår aristokrati också hunnit med att ansenligt reducera sina tillgångar, och af det, som öfver var, togs det mesta af Karl XI i den stora reduktionen. Nöden tvang nu att återgå till enklare vanor; det klagades af en och annan, att man samtidigt återgick till den forna grofheten i ton och umgängessätt. Karl XI sjelf gaf hela sitt folk ett vackert föredöme af flard-löshet, arbetsamhet och sedlig styrka, och sonen kom i detta fall icke med några andra läror.

485. Brudkrona från 1700-talet. I statens historiska museum.